

‘શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ મંથમાળાનો’ ઉપોદ્ધાત.

સુરતના વતની અને ધંધાએ મુંબાઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિ-
વલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ને રોજે વીલ કર્યું
છે તે અન્વયે પ્રથમ સને ૧૮૮૦માં રૂ. ૨૦૦૦ સોસાઈટીને મળ્યા; એવી
શરતથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારા થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર
કરી છપાવવાં.

સદગુણ વીલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ અન્યા પછી
બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત પુસ્તક પ્રસારને માટે સોસાઈટીને
અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪માં રૂ. ૧૮૦૦૦ ની સરકારી નોટો સો-
સાઈટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦ ની નોટો પુસ્તક તૈયાર
કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદગુણ વિદ્યાવિદ્યાસી અને પરોપ-
કારી ઉદાર મૃદુરથ તરફથી મળી છે. તેમાંથી વ્યાજ પર્વત નીચેનાં પુસ્તક
“ શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ મંથમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે:—

૧ કથી કથી ન્યાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેનાં
કારણો તથા સુધારા કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધ.

૨ માને શિખામણ.

૩ નીતિમંદિર.

૪ બાળલગ્નથી થતી હાનિ.

૫ પૂતવિવાહ પદ્ધતી પૂરી સોળેસોળ આના રજૂતા.

૬ ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર

૭ ધાર્મિક પુકથો.

૮ વિરાહતત્ત્વમિંદુ

૯ બેન્ગમિન ક્રાડિલન.

૧૦ બોધક ચરિત્ર

૧૧ સદ્ગતિ.

૧૨ રઘુવંશ.

૧૩ ભયજી દાદાજીનું જીવનચરિત્ર

૧૪ ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો (પ્રાચીન ઇતિહાસ)

૧૫ ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ જો (અર્ધાચીન ઇતિહાસ.)

૧૬ નીતિ મિદ્ધાત.

૧૭ ક્રાન્સીંગ બેકનર્થું જીવનચરિત્ર.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હું, બાલ્યાવસ્થા અને જુવાનીના દિવસો.	૧
૨	જી. બેકન અને એલીઝાબેથ.	૩૧
૩	જી. બેકન અને જેમ્સ પહેલો	૭૦
૪	જી. બેકન સોલીસિટર જનરલ ૧૬૦૭ થી ૧૬૧૩.	૮૭
૫	જી. બેકન સરકારી વકીલ અને સરન્યાયાધીશ	૧૧૮
૬	હું બેકનની પડતી	૧૫૨
૭	જી. બેકનના છેલ્લા વર્ષો ૧૬૨૧-૧૬૨૬	૧૮૦
૮	જી. બેકનના તત્ત્વજ્ઞાનનું ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત	૨૧૮
૯	જી. બેકનના ગ્રંથો અને સાહિત્યલોકન	૨૪૬
૧૦	જી. બેકનના પદ્ધતિમાં બેકનને કરેલો સુધારો	૨૭૧
૧૧	જી. બેકનના નીતિવિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાન	૩૧૧
૧૨	જી. બેકનની રાજનીતિ	૩૩૪
૧૩	જી. બેકનના ધર્મવિચાર	૩૫૧
૧૪	અંતર કાર તરીકે બેકનની શક્તિ અથવા બેકનની શૈલી	૩૭૧

ગ્રંથકર્તાની પ્રસ્તાવના.

સારાં ગુજરાતી પુસ્તકોનો મ ગ્રંથ વધારી ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાનો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો મુનિષિપાત્ર ઉદ્દેશ સાક્ષરમગ્ધને તેમજ સામાન્ય વર્ગને પણ વિનિત છે. ઈંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાની અને સાક્ષર શિરોમણી લૉર્ડ બેકનનું જીવનચરિત્ર કોઈ અમુક એકજ ગ્રંથકારને વળગી નહિ રહેતા જુદા જુદા પુસ્તકોના આધારે રચવાનું કામ મને આ સોસાયટી તરફથી સને ૧૮૯૭ના માર્ચ મહિનામા સોંપવામા આવ્યું હતું. પ્રથમ આ પુસ્તક લખવાનું બીજા વિદ્વાન ગ્રંથસ્થે માથે લીધું હતું પણ તેના અકાળ મૃત્યુથી આ કામ પાર પડ્યું નહોતું. અભ્યાસમાં રોકાયેલો હોવાથી મને આ પુસ્તક લખતી વખતે જોષએ તેટલો અવકાશ નહોતો, તોપણ તેના પાઠ્ય હમેશા નિયમિત મહેનત લઈ મે તેને ગદ્ય સાલના માર્ચ મહિનામા સોસાયટીને સ્વામીન કર્યું હતું. માર્ચ પછીના વખતમા મને પૂરતી અનુકૂળતા નહિ હોવાથી આ ગ્રંથને પ્રસિદ્ધિમા આવતાં આટલી ટીલ થઈ છે.

બેકન જેવા જગવિખ્યાત પુરૂષના જીવનચરિત્રની ગુજરાતી ભાષામા ફેટલી આવશ્યકતા હતી તે નિહત વર્ગ તો જાણે છેજ અને બીજા સામાન્ય માણસોની પણ એ વિશે આ ગ્રંથ વાચવાથી ખાતરી થશે એમ હું માનું છું. તોપણ પુસ્તકના પહેલાજ પાનામા ‘બેકનનું જીવનચરિત્ર આત્મત દુઃખદાયક છે’ એ વાક્ય વાચીને સામાન્ય વર્ગ પૈકી વાચનારના મનમા જે પ્રશ્ન પ્રથમ ઉપજીત થશે તે એ છે કે જો એ જીવનચરિત્ર દુઃખદાયક છે તો પછી તેને પ્રસિદ્ધિમા લાવવાનું વિશેષ કારણ શું હશે? આના જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે બેકનની કીર્તિનો આધાર તેની ખાનગી વર્તણૂક ઉપર નથી, પણ તેના લખાણ ઉપર છે, અને જેના લીધે તેના તરફ આપણું મન આટલું બધું આકર્ષાય છે અને જેના લીધે તેનું જીવનચરિત્ર

સખવાને ઈંગ્લેન્ડ તથા બીજા દેશોના પરાક્રમી પુરુષોએ પોતાનો અમૂલ્ય ધન્ય રોક્યો છે તે તેની વ્યાવહારિક સાલસલગત નથી પણ નેના અર્થ છે. જે બાબતમાં આપણે એનું અનુકરણ કરવું અવશ્યનું છે તે શાસ્ત્રીય શોધ કરવામાં તેનો અડગ ઉત્સાહ છે અને તેથી આવા પ્રસંગે આપણે એની ખાનગી જીંદગીની હકિકત ઘડીશર બાજુએ મૂકવી જોઈએ આ ઉદ્દેશ સક્ષમા રાખી આ પુસ્તકને તેના બે ભાગ કરી વાચવું અવશ્યનું છે. પહેલાં સાત પ્રકરણમાં એની જીંદગીની ખાનગી તેમજ જાહેર હકિકત-એની નિસ્તેજ બાજુ અને આઠમા પ્રકરણથી તે અંત સુધી એના અર્થો-એની કીર્તિ-એની સતેજ બાજુ દર્શાવવામાં આવી છે. વસ્તુચિતિ આવી હોવાથી પાછલા ભાગમાં જે માણુમના અર્થો અને વિચારો વિશે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે અને પહેલા ભાગમાં જેની ખાનગી જીંદગીનો હેવાલ આપવામાં આવ્યો છે તે બે જણે જુદા માણસો હોય—ઈસેક્સનો મિત્ર બેકન તે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં સુધારો કરનાર બેકન હોય નહિ—એવો વિચાર સ્વાભાવિક રીતે વાચનારના મનમાં આપણે અને ખરું જોતાં તો જો તે આ પ્રમાણે ઉપસ્થિત થયેલા વિચાર-બ્રમને ઘડીશર ખરો છે એમ માનશે તોજ તે એના અપૂર્વ અર્થોની તથા એના શુદ્ધ વિચારોની ખરી ખૂજ કરી શકશે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મે નીચેના અર્થોમાંથી હકિકત મેળવી છે. (૧) અર્થે કૃત બેકનનું જીવનચરિત્ર (અંગ્રેજી સાક્ષરમંડળ અર્થ-માળા), (૨) બેકનની જીંદગી તેમજ તેના અર્થો ઉપર મિ. ફાઉલરના વિચાર (અંગ્રેજી તત્વવેત્તા અર્થમાળા) (૩) લૉડ મેકેલેના નિબંધો, (૪) બેકનના નિબંધો ઉપર એબ્બેનો ઉપોદ્ધાત, (૫) નિકોલ કૃત બેકન, (૬) બેકનના અર્થોની મિ. સ્પેડિંગની આશ્રિતિ (૭) એડવાન્સમેન્ટ ઓફ લર્નિંગ અને (૮) ડીઓગમેન્ટીસ પરનું ખરું કખૂસ

(૧) Life of Lord Bacon by Church (English men of Letters Series), (૨) Fowler on Bacon (Philosophers Series), (૩) Lord Macaulay's Essays, (૪) Abbot's introduction to Bacon's Essays, (૫) Nichol's Bacon, (૬) Life and works of Bacon edited by Mr Spedding, (૭) Advancement of learning, (૮) D. Augmentis.

કરવું જોઈએ કે ઉપર બતાવેલાં આ પ્રસ્તુતકોનો મેં એક સરખી જીતે ઉપયોગ કર્યો નથી. પહેલાં સાત પ્રકરણમાં જે હકિકત આપવામાં આવી છે તેમાં મેં ધણા ભાગે પહેલા ત્રણ મથોનો અને મુખ્યત્વે કરીને પહેલાનો ધણો ઉપયોગ કર્યો છે. બીજા ભાગમાં મેં બાકીના પાંચ મથોનો અને તેમાં ધણા ભાગે બીજા અને ચોથાનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પ્રમાણે આખું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં વિવિધ લેખકોના મથોનો ઉપયોગ કરેલા હોવાથી મેં અમુક પુસ્તકનું જ ભાષાન્તર કર્યું છે એમ નથી તોપણ આટલું તો મારે કહેવું જોઈએ કે ઉપરનાં પુસ્તકો વાંચતાં જ્યાં જ્યાં મારા મનમાં એમ આવ્યું કે એકનના જીવનચરિત્રના અમુક ભાગમાં અને મુખ્યત્વે કરીને પહેલાં પાંચ છ પ્રકરણમાં જુદા જુદા લેખકોનાં વિચારોમાં ધણો તફાવત નથી ત્યાં હું ચર્ચકૃત એકનના જીવનચરિત્રને વિશેષ વળગી રહ્યો છું અને એ પુસ્તકમાં ન મળી આવે એવી જે હકિકત મને બીજાં પુસ્તકોમાંથી મળી આવી છે તે મેં જે તે ઠેકાણે દાખલ કરી છે. પુસ્તકના જે ભાગમાં મેં ચર્ચ અને ફાઉલર ઉપર વિશેષ વિશ્વાસ રાખ્યો છે ત્યાં મેં ધણા ઠેકાણે એ મથોનો જે કે અક્ષરશઃ નહિ, પણ છૂટથી ભાષાન્તર કર્યું છે. એકનની જીંદગીના હવાલનાં એટલે આ પુસ્તકના પહેલા ભાગનાં પ્રકરણ પાડતા ધણા ભાગે હું ચર્ચના ક્રમનેજ અનુસરીને આપ્યો છું અને બીજા ભાગનાં પ્રકરણોના ક્રમમાં પુસ્તકરચનાને યોગ્ય લાગે એવો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે કોઈ પુસ્તકમાં અમુક હકિકત અમુક પ્રકરણમાં આપેલી હોય તેને જે આ પુસ્તકના બીજા કોઈ પ્રકરણમાં દાખલ કરવાનું યોગ્ય જણાયું હશે તો તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે. આ મંથ તૈયાર કરતાં મેં જે જે પુસ્તકો જોયા છે તેમાં મારે જાહેર કરવું જોઈએ કે આકેમું પ્રકરણ તૈયાર કરવામાં વડોદરા પાકશાળાના નીતિશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્રના તેમજ કાયદાના અધ્યાપક મનુભાઈ નંદશ કર મેહેતા એમ, એ, એલ, એલ, બી. (જમના હાથ તળે મેં ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો) તેમણે એકનના એડવાન્સમેન્ટ ઉપર ઉપોદ્ધાતના રૂપમાં જે વખતે હું બી. એ. ક્લાસમાં હતો તે વખતે જે લખાવ્યું હતું તેનો મેં તે સાહેબની પરવાનગી મેળવીને ઉપયોગ કર્યો છે, અને આ પ્રમાણે તેમણે મને જે પરવાનગી આપી છે તે માટે હું તેમનો ધણોજ આભારી થયો છું. તેમણે લખાવેલી ધણી ખરી હકિકતનું ભાષાન્તર કરી મેં તેના હેડે બીજી યોડી હકિકત બીજાં પુસ્તકોમાંની ઉમેરી છે.

એકનતુ એડવાન્સમેન્ટ ઓફ લર્નિંગ (Advancement of Learning) મુંબઈ યુનીવર્સિટીની જુદી જુદી પાઠશાળાઓમાં બી. એ. ક્લાસમાં ચાલતું પુસ્તક છે અને અંગ્રેજી સાક્ષરમંડળમાં એકન ધણાભાગે એટલે મનાય છે તેની સાબિતી એ છે કે આજ તેના પુસ્તકને લગભગ ત્રણસે વર્ષ થવા આવ્યાં તોપણ તે પોતાની જિતમતા સાચવી રહ્યું છે અને બી. એ. જેવા જિયા ધોરણ માટે યુનીવર્સિટીએ એજ પુસ્તકને પસંદ કર્યું છે એટલુંજ નહિ પણ આજ દેશમાં વર્ષ થયાં ન્યારે બીજાં બધાં ધોરણોમા વર્ષે બે વર્ષે પુસ્તકો બદલાય છે ત્યારે બી. એ. ક્લાસ માટે એનું એજ પુસ્તક કાયમ રાખવામા આવ્યું છે. આ પ્રમાણે થવાનાં કારણો મારા ધારવા પ્રમાણે બે હોવા જોઈએ—(૧) એ પુસ્તકની ભાષાની જિતમતા અને (૨) તેમાં વિવિધ વિષયો જોપર એકને કરેલું વિવેચન. જો આ પુસ્તકનું મહત્વ આટલું બધું હોય તો પછી તેના બનાવનાર કોણ હશે, તેની વ્યાવહારિક જીદગી કેવી હશે, સાક્ષરમંડળમાં તે કેવું માન ધરાવતો હશે, અચકાર તરીકે તેની શક્તિ કેટલી હશે, વિગેરે બાબતો વિષે માહિતી મેળવવાનો વિચાર એ પુસ્તક વાચનારના મનમાં આવ્યા વગર રહે નહિ તેથી કરીને એકનતુ એડવાન્સમેન્ટ વાંચનારનો ધણો ભાગ તેનું જીવનચરિત્ર પણ વાચે છે, પણ તેઓ ધણાભાગે મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકોનો મહેવાઈથી ઉપયોગ કરી શકે છે તેથી તેઓ આ પુસ્તકને વખતે બહુ ઉપયોગી ગણશે નહિ, પણ આટલું તો મારે કહેવું જોઈએ કે એકનના મ. યો. તેમજ તેની જીદગીના મુખ્ય સત્તાઓ ઉપર જુદા જુદા સેખકોએ જે વિવિધ અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે તે બધાને એકત્ર કરીને યોગ્ય ઠેકાણે આ પુસ્તકમાં ઘણવ કરવામા આવ્યા છે, તેથી જ જોદેશથી તેઓ એકનના સંબંધમા અંગ્રેજી પુસ્તકો વાચે છે તેમ જોદેશથી જો તેઓ આ પુસ્તક વાચશે તો તેઓને કામ પુનતી દક્ષિણ એક ઠેકાણે બેગી કરેલી મળી આવવાથી તેઓનો ધણો વખત બચશે અને એમ કરતાં જો તેઓને એમ માલમ પડશે કે આ પુસ્તક વાંચવાથી તેઓને યોગ્ય લાભ મળે છે તો મારો જમ ચપાઈરીને દુશ્મન થયો એમ કું માનીશ.

જીન જીન અમેજ પુસ્તકાના આધારે આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવેલું હાવાથી જો કોઈ ઠેકાણે કાંઈ હકિકત મારી નજર બહાર રહી ગઈ હોય તો તે માટે હું વિકત પર્ગની ક્ષમા ઇચ્છુ છું

મુ. વડોદરા.

તા.-૩૦-૧-૯૯

મો. છા. દેસાઈ.

—

ક્રાન્સીસ બેકનનું જીવનચરિત્ર.

પ્રકરણ ૧ છું.

બાલ્યાવસ્થા અને જીવાનીના દિવસો.

ક્રાન્સીસ બેકનનું જીવનચરિત્ર લેખકને તેમજ વાંચનારને બન્નેને દુષ્પ્રદાયક થઈ પડે એવું છે જગત્કર્તાએ જે ઉકૃષ્ટ ગુણોની એને બક્ષીસ કરી હતી તેવી બાગેજ ખીજ કાઢીને કરી હશે ગમે તેમ કરીને મનુષ્ય જાતની સ્થિતિ સુધારવી, તેને ઉપદેશ કરવો, તેની સત્તામા વધારો કરવો, અને બલિધ્યને માટે સ્તુત્તસાધનોના અખૂટ ભંડાર મૂકી જવો એ તેની જીવગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો—તેનું રાજનું કર્તવ્ય હતું. એ જીવનચરિત્ર એવા માણસનું છે કે જે રાજ્ય અને ન્યાયશાસ્ત્રના ઉદ્દેશ અને રચના વિષે ઉમદા વિચાર ધરાવતો હતો, અને જેના મત પ્રમાણે સાર્વજનિક સત્તાનું પ્રમાણ સાર્વજનિક કલ્યાણ હતું. એ જીવનચરિત્ર એના માણસનું છે કે જે પ્રાકૃતિક સપત્તિ અને દ્રવ્ય જે આ દુનિઆમાં સઘળા માણસોને પોતાની ધારેલી મુશ્કેલી પાર પાડવાને સાધનભૂત છે તે મેળવવામાં મહા મહેનતે ફોલ્ડમફ નીવડ્યો હતો, જીદી જીદી કળાઓનું શોધન કરનારાઓના પ્રયાસ, આકાક્ષા અને જીરસાનું અનુકરણ કરીને કુદરતને તાબે કરવાને અને મનુષ્ય જાતની સેવા બજાવવાને જ્ઞાન સંપાદન કરવું એ તેના જીવન પર્યન્ત તેની મોટામા મોટી અને હમેશની અભિલાષા હતી તે સાથે માન મેળવીને મોટી પદવીએ પહોંચ્યો હતો પણ એ માન અને પદવી મહાન પુરૂષ તરીકે એની ખ્યાતિ કરનામા માત્ર બાહ્ય આભૂષણ જેવા હતાં એના જેવી ગૌરવવાળી અને બલ્ય જીંદગી બાગેજ ખીજ માણસે ગાળી હશે, અને એ માણસ આ દુનિઆના પરાક્રમી

પુરુષોમાધી સુટીકાઢેલા યોગી વીર પુરુષોમાનો એક છે. આવું છતાં પણ એની જીંદગી ફક્ત સુખી ન હોતી એટલુંજ નહિ પણ તે લાચારી બરેલી હતી. સાધારણ રીતે આપણે એની આશા રાખીશું કે આટલી બધી ખ્યાતિ પામેલા પુરુષની વત્તાણું કે પણ તેની કીર્તિના પ્રમાણમા અસરકારક અને હ્રમદા હશે, પણ એમાત્ર કંઈ જોવામા આવતું નથી. શા હેતુથી પરમેશ્વરે એને ઘેઘ ક્યા હશે તે એ બરોબર સમજતો હતો અને એ હેતુ પાર પાડનામાં તે ખંતથી મનો રહેતો હતો. આટલું જાણ્યા છતાં, અને માણસની યોગ્યતા, શક્તિ, ગૌરવ, નમણાઈ અને પાપ વિશે પૂરી માહિતી મેળવ્યા છતાં પણ તેણે પોતાના જ્ઞાનો ખરો ઉપયોગ કયો હોય એમ દેખાતું નથી. તે બકીગહામજેવા માણસને વળમી રહ્યો હતો અને તેણે જેમ્સ પહેનાજેવા રાજાની અનવસ્થિત અને ધિક્કારપાત્ર રાજ્ય હુકમતમા પોતાની જાતને વેચી હતી. ઇસેક્ષ બેકનને સારીપેઠે ચાહતો હતો અને તેણે એના ઉપર મોટા ઉપકારો કર્યા હતા તેમ છતાં જ્યારે ઇસેક્ષ રાજ્યદ્રોહી નીવડ્યો અને એના ઉપર આક્રમણાવી ત્યારે બેકન પોતાના મિત્રના સઘળા ઉપકારો ભૂલી ગયો. અને તેને મારી નખાવવામા મુખ્ય ભાગ લેના તત્કર થયો. પોતાના નામને એળછાડે એવી પદ્ધતિને તે મિનક્રૂપ આચકા ખાધા વગર જાણી છુછને વગગી રહ્યો અને એમા શું ખોટું છે, તે જાણવાની દરકાર પણ તેણે કરી નહિ, ઉલટું તે ખોટાને સાચું છે એમ માની લેતો અને તેથી આખરે તે પોતાની જૂનનો સૌથી પહેલો અને મોટામાં મોટો ભોગ થઈ પડ્યો.

બેકનના વિશે ઘણું લેખકોએ સખત ટીકાઓ કરેલી છે, પણ જ્યારે મી સ્પેડીંગ જેવો હિમાયતી તેનો ખ્યાલ કરે છે ત્યારે પ્રથમ દર્શનિક આપણને એમ લાગે છે કે એમા કંઈ સત્યતા હશે. મી સ્પેડીંગે પોતાની જીંદગીનેા ઇજોખરે ભાગ આજ કામમા રોક્યો હતો, અને જ્યારે શુધ્ધ જાવધી એની પોતાની ખાતરી ઘણું કે બેકન એક સ્તુતિપાત્ર અને માન આપવા લાયક પુરુષ છે ત્યારે તેણે પોતાના બુધ્ધિબળથી ખીજઓની પણ એવીજ ખાતરી કરી આપનામા ઘણો શ્રમ લીધો છે, પણ તે બ્યર્થ છે. તેની જીંદગીની ખરી હકિકત અને તેના શખ્દો અને કાગળો સામે વકરાર કરવી ફાગટ છે એની મોટાઈ, એની દિલ્લોટ બુધ્ધિ, એના ગંભીર વિચારો, સત્ય શોધવા પાળળ

એનો ઉત્સાહ, મનુષ્ય જાતને ઉપયોગી થઈ પડવાની એની ઈચ્છા, એની સમ્યક્તા, સહનશીલતા, મજાતાવડો સ્વભાવ અને આનંદી ચહેરા વગેરે ગુણો માટે એને ધન્યવાદ થતો છે; પણ એનામાં એક મોટી નુકસાનકારક ખામી હતી. આ ખામી એ હતી કે એકન ધણોજ ખુશામતિયો હતો. જે પુરુષોને તે પોતાના ઉપયોગમાં લેવા ધારતો હતો તેઓ ધણોજ વિચિત્ર, હઠીલા, સ્વમતામંદી અને પથ્થર જેવા નિર્બંધ હતા. સીધી રીતે એલીઝાબેથ, સેસીલ અગર જેમ્સ જેવા માણસોની સામે થવું એ કુદરતના નિયમોની સામા થવાની ખરાબર હતું. એકનના શિક્ષણનો સર્વોત્તમ ઉપદેશ એ છે કે કુદરતને તાબે કરવાની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષે શરૂઆતમાં તેના નિયમોનું અવલોકન કરવું અને તેને તાબે થવું. મોટા માણસોની મહેરબાની મેળવવામાં પણ તેણે આજ રસ્તો પકડ્યો હતો. જો આપણે તેઓને તાબે કરવા ઈચ્છતા હોઈએ તો શરૂઆતમાં આપણે જાતેજ તેઓના ઉદ્દેશ અને સ્વભાવ ઉપર નજર રાખીને તેઓને તાબે થવું. જ્યારે તે ખીજા માણસને તાબે થતો ત્યારે પોતાના મનમાં તો તે એમજ ધારતો હતો કે ઊલટો તે એને તાબે કરે છે, પણ આમ ધારવામાં તેની ભૂલ હતી. કુદરત અને મનુષ્ય એ બે તદ્દન ભિન્ન સત્તાઓ છે અને તેઓના નિયમો પણ ભિન્ન છે. માણસોને ખુશ રાખવા એજ તે પસંદ કરતો પણ તેનું અતઃકરણ જે વ્યાજબી રરતો જતાવે તે પ્રમાણે તે કરતો નહિ. શુદ્ધ જાવની જે આવ-સ્થકતા તે કુદરતને તાબે કરવામાં અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાના જતાવતો હતો તેની એના ખીજા માણસો સાથેના વ્યવહારમાં મોટી ખોટ હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે આ ખામી અગર દુર્ગુણથી આખરે એક મહાન પુરુષની છાંદગી રહ ગઈ.

ફ્રાન્સીસ એકન સને ૧૫૬૦-૧ ના જાનેવારીની ૨૨ મી તારીખે લંડન શહેરમાં ચોર્કહાઉસમાં ગેલીલીઓથી ત્રણ વર્ષ પહેલા જન્મ્યો હતો. જે ઘરમાં તેનો જન્મ થયો હતો તે જોકે ચોર્કના મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષનું હતું તોપણ ચોડા વખતથી તેમાં રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયાધીશો અને મુદ્રાધિકારીઓ રહેતા હતા. પાછળથી એકન જ્યારે ન્યાયાધીશ થયો ત્યારે પણ તે આજ ઘરમાં રહેતો હતો અને તેના ઊપર આજના આજના પછી એ ઘર બર્કીંગહામના અમીરના કબજામાં ગયું હતું એકન એલીઝાબેથના મુદ્રાધિકારી સર નીકોલાસ એકનનો કનિષ્ઠ પુત્ર

હતો અને તેની મા ને તેના પિતાની ખીજ વારની યૈરી હતી તે ઇસેક્ષ પ્રગણના સર એન્થોની કુક ને પહેલા એડવર્ડ છટ્ટાનો શિક્ષક હતો, તેની છોકરી હતી. એની માથી વીલીયમસેસીસ ને પાછળથી લોર્ડ બરલે તરીકે ઓળખાયો છે તેની સાથે પરણી હતી. આ પ્રમાણે બેકન એલીઝાબેથના એક મોટા અધિકારીનો પુત્ર હતો એટલુંજ નહિ પણ એની માના સમપણથી તે મહારાણીના એક વજનદાર અને સમર્થ પ્રધાનનો બાણેજ થતો હતો. સર નીકોલાસ બેકનને તેની પહેલી વારની સ્ત્રીથી ઘણાં છોકરાં હતાં પણ તેની ખીજ વારની સ્ત્રીથી તો તેને એન્થોની અને ફ્રાન્સીસ નામના બેજ દીકરા હતા. એન્થોની ને બેર્મા મોટા હતો તે ૧૬૦૧ માં નાની વયે મરણ પામ્યો અને જોકે તે જાતે ઉત્સાહી હતો અને પરરાજ્યના કામકાજમાં ભાગ લેતો તોપણ તેણે લાખી ખ્યાતિ મેળવી હોય એમ જણાતું નથી. ફ્રાન્સીસના સરીરનું બંધારણ જોઈએ તોટલું મજબૂત નહિ હોવાથી તે જરા નરમ રહેતો તોપણ અભ્યાસ કરવા તરફ એનું ખાસ વલણ હતું, એ તેણે થોડા વખતમાં દેખાડી આપ્યું. ફ્રાન્સીસે કહે છે કે બેકનની મા તેણીની કેળવણી, સદ્ગુણ અને ધર્મિયમક્તિ માટે પ્રખ્યાત હતી, અને એક સ્ત્રીના ગમના પ્રમાણમાં તેણીએ ગ્રીક અને લેટીન ભાષાઓનું સાઈ જ્ઞાન મેળવેલું હોવાથી તેણીએ પોતાના દીકરાને ભણાવવા માટે વિશેષ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. દેશનિકાલથયેલા માણસો જીનીવા, સ્ટ્રાસબર્ગ અને જ્યુરિચમાંથી ને ધર્મ લાવ્યા હતા તેના તરફ બેકનની માર્તું વલણ હતું. આ ધર્મમાં કેટલેક જાતની છૂટ આપવામાં આવતી નથી અને તેના અનુગામીઓની એવી સમજ છે કે કેલવીનના ધર્મશાસ્ત્રમાં ધર્મ સંજ્ઞા સઘળી તકરારોનું સમાધાન કરેલું છે અને એના નિયમો પ્રમાણે ચાલવાથી મનુષ્ય જાતનાં સઘળાં દુઃખનું નિવારણ ચાલુ છે. આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે બેકને પોતાની જાત્યવસ્થા દુનિયાની પ્રખ્યાત જગ્યાઓમાં ગાળી હતી, એ વખતે પણ અગ્રેજ ઇતિહાસમાં ઘણો ખારીક હતો કારણ કે એવામાં ધર્મ અને રાજ્ય સંજ્ઞાથી ઘણી અગાધ અને ખટપટ ચાલતી હતી. બેકનને રાજ્યના મોટા સલાહીશોની વચમાં અને વધતા જતા નવા ધર્મના અગ્રેસરોની સમીપમાં હોરવામાં આવ્યો હતો.

આ પ્રમાણે તે ધણીવાર એલીઝાબેથની નજર તરફ આવતો અને તેના પુખ્ત વિચારો અને વાતચીતની અંબીરતા જોઈને તે બહુ ખુશ થતી અને તેને “પોતાનો નાનો મુદ્રાધિકારી” કહીને બોલાવતી. દુકામાં કહીએ તો બેકન ઉગતા અને ટંકાખોર પ્યુરીટન મતના અનુગામીઓની વચમાં ઉઠ્યો હતો. આ મતને અનુસરીને ચાલનારાઓ ફક્ત બાઈબલને જ વળગી રહેતા અને રાજસ્થાપિત બક્રિતના પ્રકારને કબૂલ કરતા નહિ. પણ જોકે એલીઝાબેથ પ્રસંગોપાત પ્યુરીટન મતને ટેકો આપતી હતી અને તેને અનુસરીને તેણીએ કેટલાક સુધારા વધારા કર્યા હતા તોપણ ધણી બાબ-તોમાં તેણીની લાગણી જૂના મત તરફ હતી.

સને ૧૫૭૩ના એપ્રિલમાં એટલેખારવર્ષ અને ત્રણ માસની ઉંમરે બેકન વીટગીફ્ટની દેખરેખ નીચે કેમ્બ્રીજની ટ્રિનીટી કોલેજમાં દાખલ થયો, અને તેના મોટાભાઈ એન્થોનીના ભેગો રહ્યો. સાધારણ રીતે ધણી લોકો એવો પ્રશ્ન કરે છે કે એ વખતના વિદ્યાર્થીઓ બાળપ્રાદ. કહેવાતા એનું કારણ શું હશે ? એ વખતની પાઠશાળાઓનું શિક્ષણ ગમે તેવું હતું તોપણ આટલી વાત તો નિર્વિવાદ છે કે એ કાળના વિદ્યાર્થીઓ ખુબ ઉંમરના માણસોની સોખત કરતા અને તેઓના જ્ઞાન તથા અનુ-ભવનો લાભ લેતા હતા અગિયાર વર્ષની ઉંમરે ગ્રામીણ સ્કેલેસીગર અને લેડનના વિદ્યુત વર્ગનો શિષ્ય અને સોખતી હતો, અહીં વર્ષની ઉંમરે ત્યાના રાજ્યના એક્ઝચીઓની સાથે તે હેનરી ચોથા પાસે ગયો હતો; સોળ વર્ષની ઉંમરે તે વકીલ થયો હતો અને એ અરસામાં તેણે મારક્શીયન કેપેલા નામના અધારામા પડી રહેલા લેખકના અથને જાપીને પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. બેકન પણ ભાએજ સોળ વર્ષનો થયો હશે તે પહેલાં ગ્રેની વિસ્તીના “પ્રાચીનકાળના માણસોની” સભામાં દાખલ થયો હતો; અને પછીથી તે સર એમીયસ પોલેટ ને એલીઝાબેથ તરફથી એક્ઝચી તરીકે ફાન્સમા ગયો હતો તેનાજ ઘરમાં રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે તે ફાન્સમાં બે વર્ષ સુધી રહ્યો અને ફક્ત પારીસમાં જ નહિ પણ બ્લોઈસ, ટુર્સ અને પોઈટિસ વિગેરે શહેરોમાં ફર્યો હતો. જો આને આપણે બાળપ્રાદતા ગણીએ તોપણ એને તો કાળના લોકો બાળપ્રાદતા કહેતા અગર માનવા એવું જાણવાને કંઈ પણ સાધન નથી. બાળપ્રાદ કહેવાતું તત્ત્વ ફક્ત એટલું જ છે કે હાલના વખત કરતાં એ કાળના

હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ જલદીથી મોટા માણસોના સંબંધમાં આવતા, અને ધરડા અને જીવાન માણસો તરતજ માથે કામ કરવા મડી પડતા. વખતે એમ પણ બન્યું હોય કે એ લોકોના વિચારમાં હાલના કરતાં વખતની કિંમત ઘણી હોય. આ પ્રમાણે દીર્ઘાયુષ્યના કેટલાક ઘાબવા હોવા છતાં પણ તે વખતમાં જીંદગીનું પોષણ સારી રીતે નહિ થઈ શકવાથી ઉદોગી માણસોમાં સરેરાસ જીંદગી ટુંકી હતી.

બેકનનની વ્યવસ્થાના બે બનાવો નોંધવા યોગ્ય છે જ્યારે તે કેમ્બ્રીજમાં બજીતો હતો ત્યારથીજ તે એરીસ્ટોટલના તત્ત્વજ્ઞાનનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો હતો. તેણે રૉલીને ગોઠે કહ્યું હતું કે તેની મોળ વર્ષની ઉંમરથી તે એરીસ્ટોટલને ધિક્કારતો હતો. આ ઉપરથી આપણે એવું અનુમાન કરવાનું નથી કે બેકન એરીસ્ટોટલને જેક ગાલ વગરનો ગણતો હતો તે સારી પેઠે સમજતો હતો કે એગીસ્ટોટલ પણ એક પરાક્રમી પુરુષ હતો, પણ તેને ધિક્કારવાનું કારણ એટલુંજ હતું કે એની સિખવવાની પદ્ધતિ બેકનને પસંદ પડતી નહોતી, મી એપીડીગ કહે છે કે બેકનના જીવનચરિત્રમાં આ બનાવ ધજોજીપયોગી છે, કારણ કે એનાથી તેની ભવિષ્યની રીતભાત તેમજ વર્તણૂક ઉપર ઘણી અસર થઈ હતી. આજ વખતથી તે મોગી મોગી આશાઓ રાખના લાગ્યો, આજ વખતથી તે મનુષ્યજાત જેવા બડોગા વિષય પાઠન પોતાની મનશક્તિ અને જીજ્ઞાસાપરના લાગ્યો, અને પોતાનો દુરસદનો વખત પણ એજ કામમાં માળના લાગ્યો, આ વખતથીજ તેને પ્રસંગેપાત જે કંઈ જ્ઞાન મળતુ અમર તેના મનમાં આડાઅડધા જે જે વિચારો આવતા તે સંચાલનો તે ઉપયોગ કરના લાગ્યો, આ વખતથીજ તે એમ માનવા લાગ્યો કે મનુષ્ય જાતની સેવા બજાવવા માટેજ તે જન્મેસો છે અને તેથી એના મનમાં ધર્મ તથા રાજનીતિ સંબંધી અનેક વિચારો ઉતરવા લાગ્યા, અને આ વખતથીજ જોકે તેને ઘણી અડચણો નડતી, તેને વારવાર પશ્ચાત્તાપ કરવો પડતો અને વખતે નાકમેદ પણ થતું તોપણ તે ઈર્ષ દિવમ કામ, આશા, અગર દિનાસા વગર રહેતો નહિ. બેકન આ પ્રમાણે નાની રમમાં એગીસ્ટોટલને ધિક્કારવા લાગ્યો એમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી, કારણ કે જીજ્ઞાસા આપ માં જોવામાં આવે છે કે સામાન્યમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓ પોતાને આવના પુનર્મિ ઉપર ટીકા કરે છે મૉન્ટેગ જેવા એ જમાનાના જીવાન માણસો જોકે તેઓ એરીસ્ટોટલ સંબંધી કંઈ

પણ જાણતા નહોતા તોપણ તેને ધિક્કારતા હતા. વખતે એમ પણ બને છે કે ધણા પરાક્રમી પુરૂષો પોતાની પાકી વયમાં જ કાર્યો કરે છે તેને માટે તેઓ પોતાની જાણાવર્યાથીજ વિચાર કરતા આવ્યા છે એમ તેઓ અનિશ્ચિત ધોરણે કહે છે. ગમે તેમંહોય તોપણ બેકન જાતે તો એમ માનતો હતો કે જ્યારથી તેણે પોતાની વિચારશક્તિનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો ત્યારથીજ તે એરીસ્ટોટલ તરફ કરડી નજરથી જોવા લાગ્યો હતો. બીજો બનાવ વધારે વિશ્વાસપાત્ર છે અને એના ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે નવી યોજનાઓ શોધી કહાડવાની શક્તિ એ બેકનનું એક વિશેષ લક્ષણ હતું. હી એમિગ મેન્ડીસમાં તે આપણને કહે છે કે જ્યારે તે ફ્રાન્સમાં હતો ત્યારે તે છૂપી અક્ષર લખવાની એક નવી પદ્ધતિ યોજવામાં રોકાયો હતો. આ પ્રમાણે લખવાની રીત અરસપરસ સ્પર્ધા કરનાર રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષોને તેમજ કારસ્તાન કરનારાઓને ધણીજ અગત્યની છે. વળી મી. સ્પેર્ડીંગના કહેવા પ્રમાણે નાનપણથીજ બેકનનું વલણ એની માની માફક સુધરેલા ધર્મ તરફ હતું, તેમજ તે રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષોની વચ્ચમાં ઉછરેલો હોવાથી રાજ્યાતથીજ તેના પિતાની માફક તેના ઉપર દેશભક્તિની તેમજ વફાદારીની છાપ સજ્જડ બેસી ગઈ હતી.

ફ્રાન્સમાં આ વખતમાં બારે ગોટાળો ચાલતો હતો અને તેથી જ્યારે સને ૧૫૭૦માં બેકન સર એમીયાસ પોલેટની સાથે ત્યાં ગયો ત્યારે તેને વ્યવસ્થિત રાજ્યકારભારથી અને રાજ્ય સંબંધી તકરારોથી કેવા પરિણામ આવે છે તે તપાસવાની સારી તક મળી હતી. તે ફ્રાન્સના કેટલાક મુશ્કેલીમાં ફસેલો હતો અને ત્યાં તેણે પોતાના વખતનો સારો ઉપયોગ કર્યો. હોમ એમ જણાય છે. સને ૧૫૭૮-૮ની વસંતઋતુમાં તે સર પોલેટ તરફથી એલીઝાબેથ ઉપરનો સરકારી પત્ર લઈને ઇંગ્લાન્ડમાં પાછો આવ્યો. આ પત્રમાં સર પોલેટ જણાવ્યું હતું કે “બેકન તરફથી મહારાણી સારી આશા રાખી શકે એમ છે, અને તેનામાં કેટલાક અનુપમ ગુણો હોવાથી જો તે દૈવકૃપાથી લાંબા વખત સુધી જીવશે તો સરકારને મન બાવતી સેવા બજાવવામાં પાછો હકશે નહિ ” તે પારીસમાંથી પાછો આવ્યો તેના થોડા વખત પહેલાં તેને એક વિચિત્ર સ્વપ્ન થયું હતું. આવાં વિચિત્ર સ્વપ્ન ઘણા માણસોને આવે છે અને તે જો પાછળના

બનાવો સાથે મળતાં આવે છે તો તેઓને આપણે જાંઘી પર્યંત ચાદ કરીએ છીએ, પણ જો એમ નથી બનતું તો આપણે થોડા વખતમા તેઓને બૂલી જઈએ છીએ. બેકનને સ્વપ્નમાં એના પિતાનું જે ઘર પ્રગણામાં હતું તેને કાળા મારાથી છવાયેલું જોયું. દૈવયોગે બનાવ પણ એવોજ બન્યો કે લગભગ આજ અરસામાં તેના પિતાને અકસ્માત મંદવાડ થયો અને થોડા વખતમાં તે મરણ પામ્યો. એના પિતાના મરણથી બેકનને રાખેલી આગળ ઉપરની સંધળી આશાઓ નાશ પામી. એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે સર નીકોલાસ બેકનને પોતાના નાના છોકરા માટે મોટી જાગીર ખરીદવાનો વિચાર ક્યો હતો પણ તે કામ હજુ પૂરું થયું નહોતું. તેથી જ્યારે બેકન ઈંગ્લેન્ડમાં પાછો આવ્યો ત્યારે તેને પૈસાની ઘણીજ બીડ પડવાથી તેણે તરતજ દાઈ સારે ધંધે લાગી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આનાથી વધારે માહું એ બન્યું કે બેકન એના પિતાના નામથી જ્યાં લાં મદદ મેળવવાની જે મોટી મોટી આશાઓ રાખતો હતો તે પણ રદ ગઈ.

બેકન શરૂઆતમાં એમ ધારતો હતો કે જ્યારે એને સંસારનો બોલો માથે પડશે ત્યારે તે મહારાણીના આશ્રય નીચે સ્વતંત્રતાથી રહી શકશે પણ આમાનું કંઈ બન્યું નહિ. એને પેટ ભરવાના પણ સાસા પડવા લાગ્યા અને એ ધારતો હતો તેવા દોષ પણ માણસની મહેરબાની મેળવવામાં તે ફોતેલ પામ્યો નહિ. એના નસીબમાં આવો ફેરફાર થવાથી એના સુખ, વર્ત-ણુંક અને ઉપયોગીપણા ઉપર ઘણીજ માડી અસર થઈ. પોતાની આવી લાચારીમરેલી સ્થિતિને તે હિંમતથી તાબે થયો અને એકદમ પોતાના શુભરાત માટે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા મંડી પડ્યો. આ અભ્યાસમાં તેણે ચાર વર્ષ ગાળ્યા પણ જોકે તેનું શુભરાત ચલાવવા માટે તો કાયદાનો અભ્યાસ કરવો એ એકજ રસ્તો ખુલ્યો હતો તોપણ એ રસ્તો તેની વિલક્ષણ મુદ્દિને તેમજ તેની જાંઘીના મુખ્ય ઉદ્દેશને માફક આવે તેવો નહોતો. છેવટ સુધી તેણે કાળજીપૂર્વક સખત મહેનત લીધી પણ એમાં તે જોઈએ તેટલો ફાયદો નહિ.

આટલેથીજ બસ નહોતું. એના પિતાના અકસ્માત મ્હોંતથી સસાર ચલાવવામાં એને જે નુકશાન વેડવું પડ્યું હતું તેની ખોટ પૂરી પાડવાને માટે જીવન પર્યંત તેને જ્યાં લાં મદદ માગવાની જરૂર પડતી.

મેળવવાની હતી. તે જાતે હેંશિયાર, ચંચળ અને સખ્ય હતો અને તેથી એ વખતના હેંશિયાર માણસો કેટલી ઝડપથી મદારાણીની નજર તળે આવી જતા એ વિષે જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એવી શંકા જોડે છે કે બેકન જોવા માણસ શા કારણથી આટલો ખર્ચ પાછળ પડી ગયો હતો ? આ પ્રમાણે એના પાછળ રહી જવામાં કંઈ મુદ્દાનું કારણ હોવું જોઈએ. બરલે કંઈ એવો નહોતો કે તે બેકન જોવા માણસ કે જે શુદ્ધ આવધી તેની મેવા બળવવા તત્પર હતો તેની દરકાર કરે નહિ. આ બાબતમાં મી. સ્પેડીંગે અતિશય ઓછાં લઈને જે જે હકિકત બેગી કરી છે તેનાથી પણ બેકન શા કારણથી હાંખા વખત સુધી આશાબંધ રહ્યો તેના માટે પૂરતો ખુલાસો મળતો નથી. પોતાના અડમ ઉત્સાહ અને શક્તિ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને ભોંકોની સત્તા વધારવાનું બેકન જે કહેતો હતો અગર એ વખતના જ્ઞાન સંબંધી તે જે તિરસ્કાર બતાવતો હતો તેના સંબંધમાં બરલે જોવા કામકાજવાળા માણસને અંદરખાનેથી જે સંશય હતો તે તો બેકનના પાછળ રહી જવાનું કારણ નહિ હોય ? અગર પોતાને ક્યા અને કેવા માણસોની જરૂર છે તે બરલે સારી પેઠે સમજતો હતો તેથી તેના પોતાનો નિર્બળ અને છુટામતિયો સ્વભાવ તો વખતે તેના બાણેજને ઉત્તેજન આપવાની વિરૂદ્ધ ગયો નહિ હોય ? શું ફ્રાન્સીસ જોઈએ તેટલો કઠિન અને સંકોચિત નહોતો ? શું તેનું મગજ જોઈએ તે કરતાં વધારે વિચારોથી ભરેલું નહોતું ? અને શું ધર્મ અને રાજનીતિના જોપદેરા અને વિવાદોની નખબાઘથી તે જોઈએ તે કરતાં વધારે વાકેફગાર નહોતો ? વિરૂદ્ધપક્ષના મત અને તકરારોથી શું તેના મન ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધારે અસંરચતી ? અગર શું તે પોતાના ઉપર પડતી આફતોથી અને પોતાની લાચારી બરેલી સ્થિતિથી ગભરાઈને બીજાની મદદ માગતો ? અગર બરલે જાતે પોતાના વખતમાં જે નકારશ્લેષ સ્વભાવથી ફાવ્યો હતો તેવોજ શુભ તેણે બેકનમાં પણ જોયો હોય, પણ એ શુભ હાલના વખતને અનુકૂળ નહિ હોવાથી તો તેણે બેકનને ઉત્તેજન આપવાનું બંધ કર્યું નહિ હોય ? જે હકિકત આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે તે તો આજ છે કે બેકન હમેશાં બરલેને આજીજી કરતો રહ્યો પણ તેણે છેવટ સુધી એને કંઈપણ આશ્રય આપ્યો નહિ.

આ વખતમાં બેકનને સરકારી નોકરી મળી હતી કે નહિ તોપણ આ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે તેણે એ કાળના સાર્વજનિક કામકાજ બિપર કાળજીપૂર્વક જે લખાણ લખ્યાં છે તે તેણે આજ અરસામાં લખ્યાં હતાં. હાલના વખતમાં આવાં લખાણને ચોપાનિયાં અગર વર્તમાનપત્રોમાં લખાતા નિબંધો કહેવામાં આવે છે. બેકનના વખતમાં આવા નિબંધોને હાથથી લખીનેજ વહેંચવામાં આવતા અને જો કોઈ વધારે બિપયોગી હોય તો છાપવામાં આવતા પણ તે ક્વચિતજ બનતું હતું. બેકને આવા ઘણા નિબંધો લખ્યા છે અને એમાંનો એક પત્ર જે તેણે ૧૫૮૫ ની સાલમાં એલીઝાબેથ બિપર લખ્યો હતો તે બહુવાચ્યક છે. એમાં તેણે એલીઝાબેથે પોતાના તેમજ પારકા રાજ્યમાં રોમન કેથોલીક ધર્મને ફેલાવ થતો અટકાવવા સારૂ કેવાં પગલાં ભરવાં તે વિષે બિપદેશ કર્યો છે. તેણે આ પત્ર શાન્ત ચિત્તથી અને સ્વતંત્રતાથી લખ્યો હોય એમ બહુમતે તોપણ એમાં એ કાળના રિવાજ મુજબ સહેજસાજ ખટપટનો અંશ નો છેજ. પણ તેણે ઈંગ્લેન્ડના રાજસ્થાપિત ધર્મની સ્થિતિ અને બિતરા-પેક્ષાના વિષય બિપર જે નિબંધ લખ્યો છે તેના ઉપરથી આપણને એની વિલક્ષણ બુદ્ધિનો, એના વિચારની સમાનતાનો, અને સાધારણ માણસોના જે જે દુરાચારો અને ખાયા વગરની કલ્પનાઓએ એના મન બિપર મૂળથી અસર ન કરી હોય, તેઓમાંથી મુક્ત રહેવાની તેમજ ખરી હકિકતની જીજ્ઞાસાની એની શક્તિનો પૂરેપૂરો બાસ થાય છે. ધર્મની બાબતમાં જોઈએ તો બેકન ચુદીરત મતની સખતમા સખતશાખાના અનુગામીઓની વચમાં બિચર્યો હતો. દેહને ગમે તેટલું દુઃખ પડે તેની બિલકૂલ હરકાર કર્યા વગર અને કોઈ પણ પ્રકારની છૂટલીધા શિવાય એની માશુદ્દ ભાવથી કેલવીનના મતને વળગી રહી હતી એટલુંજ નહિ પણ જે એ ધર્મના વિરુદ્ધ કોઈ પણ વાધો બિલાવવામાં આવે તો તેનો તે બિધારથી તિરસ્કાર કરતી હતી. તે પોને ઘણી બાબતોમાં પ્રવીણ હોવાથી વખતે તેણીના બનોવીની રાજનીતિમાં પણ માથું ધાલવાને વત્પર થતી અને જે એક માતા તરીકે તે માયાળુ હતી એમ કહી શકીએ તોપણ ખીજી બધી બાબતોમાં તેણીનો સ્વભાવ ઘણુંજ આકળો હોવાથી પ્રસંગોપાત્ તેણીનો મિત્રજ ખરી જતો. પોતાના મોટા છોકરા એન્થોનીને તે ઘણું ચલાતી હતી પણ બ્યારે તેણીને એવો શક પડ્યો કે એન્થોની

બપંકર કેથોલીક મતના અનુયાયીઓની સોગત કરે છે ત્યારે તેણીએ એના ઠીપર જે પત્રો લખ્યા છે તે ઉપરથી પોતાના છોકરાઓના અમન-જમા તે ઠેકથી સત્તાથી વચમા પડતી હતી એ આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે વળી એજ પત્રો ઉપરથી આપણો એવું પણ દેખાય છે કે ફ્રાન્સીસ તેણીને જોઈએ તેવું માન આપતો નહિ. એ પત્રોમાં એન્થોનીનો તે એની સૂચના કરે છે કે તેણે જ્યાં શુદ્ધ ધર્મની ભક્તિ થતી હોય ત્યાંજ જવું, એના બાઈના ઉપદેશ અગર દાખના પ્રમાણે વર્તવું નહિ, અને પોતાના નોકરો સાથે દિવસમા બે વાર પ્રાર્થના કરી. વધારામા યજી તે એવું લખે છે કે,

“આવી માનતોમા તારો બાઈ ધણીજ બેઠકકરીથી વર્તે છે ” એન્થોનીના શરીરની પ્રકૃતિ કેવી છે તે જાણના માટે તે ધણી આતુર રહેતી અને એના કાઠા જોવી દેવો એનામા પણ ન આવે તે માટે તે ધણી મગજ રાખતી—‘ હું ધાર છું કે તારા બાઈના મૂલનો વખત અનિયમિત હોનાથી જો ખરો સૂરાનો વખત થાય તે વખતે વિચાર કરવામા રોમાવાથી તેમજ પગીથી મોડા ઉઠવાથી અને પથારીમા લામા વખત સુધી પડી રહેનાથીજ એની પામનશક્તિ ઓછી થઈ ગઈ છે, એ જાતે મોઢો રહે છે અને એના નોકરો આગસુ જની ગયા છે તેવું કારણ પણ એજ છે પણ મારા છોકરાઓ આવા પરિણામ આવતા અટકાવવા સાર પોતાની માની શિખામણ વખતસર માનતા નથી ’

આ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે એન્થોની શરૂઆતથીજ પોતાની આરોગ્યતાના તેમજ ધર્મના સબધમા મરજી મુજબ ચાલનાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મી. એન્થોનીના ધારણા એની છે કે એકનની માનો એના ઉપર ઘણો દાવ હતો, પણ વધારે સંબંધિત વાતતો એ લાગે છે કે જે જે જાણનોમા તેણીના વચમા પડનાયાં એને માહું લાગતું તેમાં અને ખ્રીસ્તી અને સ્વીમારેલી મુખ્ય જામનોમા એની માજે જે ખુલાસા કરતી તેમા એને અભિમાનનો જો દંછ અસ પણ માનમ પડતો તો તેથી એના મા ઠીપર ઉનટીજ અસર થતી હતી સત્તાના જીવન આગળ બે નનુ શાણપણ ચાલતું નહિ અને તેથી એના જીવનમે તે એકદમ તાણે થઈ હતો પણ અભિપ્રાયના જીવનમે-પછી

બહેને તે અભિપ્રાય ગમે તેવા માણસનો હોય-તે કોઈ દિવસ નમતો નહિ, અને તેમાં વળી પ્યુરીટન મતમા કોઈ પણ પ્રજારની ખામી નથી એવું તો એ એનો જીવ જાય તોપણ કષ્ટ પડતો નહિ એની મા એને વાર વાર કાર્દરામટ અને ટ્રેવસ પામેથી ઉપદેશ લેવાનું કહેતી પણ તેણે જાતે પોતાને માટે જે શુદ્ધ શોધી કાઢ્યો હતો તેનું નામ ડાક્ટર એન્ડ્ર્યુઝ હતું આ ડાક્ટર એન્ડ્ર્યુઝ રાજ સ્થાપિત ધર્મનો ઉપદેશ કરતો હતો અને એનાજ તરફ જોકે પોતાના સઘળા ગ્રંથો એવા માટે મોકલ્યા હતા અને એને તે પોતાનો “તપાસણી કામદાર” કહેતો હતો પોતે વીટગીફ્ટનો શિષ્ય છે એમ કહેવરાવામા એ મોટાઈ માનતો હતો આ પાદરી વિશે પોતાના વિચાર રૂપાવવાના ઇરાદાથી એની માએ એન્થોની ઉપર જે પત્ર લખ્યો છે તેમા એ લખે છે કે “એનાથોજ ધર્મનું આત્માનારા વળ્યું છે કારણ કે તે ક્રાઇસ્ટની કીર્તિ કરતા એની પોતાની કીર્તિને વધારે ચલાવે છે.” ૧૫૮૯ મા જોકે “ધર્મની તકરારો” એ વિષય ઉપર જે નિમંધ લખ્યો છે તેમા તેણે પ્યુરીટન મતની મર્વે લાગણીઓ કારે મૂકી દીધી હોય એમ લાગે છે. આ નિમંધમા તેણે જન્મે જાન્નના વચણ, સિધ્ધાન્ત અને પદ્ધતિમા જૂલો કહાડી કળ્યાનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ પ્યુરીટન મતનો અનુગામી સાધારણ રીતે આ વિષય ઉપર જેવો નિમંધ લખી શકે તેના કરતા આ તફાવત જૂના પ્રકારનો છે જે કે આ નિમંધ નિષ્પક્ષપાતી અને મધ્ય ભાવિક છે તોપણ સમાધાન કરવાના હેતુથી જે નિમંધો લખાય છે તેઓની માફક આનો પણ જન્મે જાન્ન તરફથી પ્રત્યુત્તર આપી શકાય એમ છે પ્યુરીટન મતના અનુગામીઓ એના તરફ એવો વાધો જોવાયે છે કે જે જાગતોનો જન્મે પક્ષકારો આટલી ગંધી આતુરતાથી જગાવ કરે છે એ તફાવત ગિરચંક છે એમ માની લેનામા તે જે સાબિત કરવાનું છે તેને જાણ માની લેવાના દોષને પાત્ર થાય છે. હુકરે જોકે નના વખતમાજ થઈ ગયો છે અને એના જે મતથી એ વખતમા ઇંગ્લેન્ડનો રાજસ્થાપિત ધર્મ ધારતીમા આવી પડ્યો હતો તેને આ નિમંધ પુષ્ટિ આપે છે એટલુંજ નહિ પણ કોઈ કોઈ જાગતોમા તો તે એની ખોટ પૂરી પાડે છે, કારણ કે હુકરને ક્રેટલીક એવી જાગતોનો ગયાન કરવાનો હતો કે જે જગાવ થવોજ અનુભવિત હતો. આ જામતો જાગતો કામથી ચાલતી આવેલી પદ્ધતિ અને રીતમાતોને લગતી હતી પણ તેઓને જેડા વખત ઉપર

એવો સખત ધક્કો બાજો હતો કે તેઓ આમતેમ ખેંચાતી હતી અને તેથી તેઓનો બચાવ થઇ શકે એમ નહોતું. એકન કહે છે કે આ ધક્કો અને એના લીધે મરેના ફરફારો “ એટલા બધા બધા હતા કે એના બાપેજ રાજ્યમાં પડેના થયા હશે ” એનાથી જૂની રોતબાનો તેમજ જૂના ગિલાને અને નિયમોમાં એવો બધો ગોટાગો થઇ ગયો હતો કે એ મધ્યાનાનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો—એમાં મારા અને વિદ્વાન માણસોની ખોટને લીધે તદ્દન હનન અને યુદ્ધિન્દ્રીન માણસો ધર્મગુરૂની જીવી પદવીએ ચઢી ગયા હતા, અને માણસો કાનુમાં રાખના સાફ કમખાટ ઉપજાવે એવા બાબતકાર અને જોરજુનમ એમાં શિક્ષા દરવાના સાધારણ સાધન જેવા થઈ પડ્યા હતા.

હું કહેને એના સામાવાળાઓના કપડાં મૂર્ખાઈ, આડાઈ, અને હુચ્ચાઈથી ધણી સખત લાગણી થતી હતી, અને એના પોતાના મત તરફ એ લોકો મૂર્ખાઈ ભરેલા વિવાદો કરીને જે હરકતો નાખતા તેઓનાથી એને એટલું બધું લાભી જતું કે તે એમની તકરારો અને આરોપોમાં ને કઈ સત્ય હતું તેની પણ ચોગ્ય તુનના કરી શકતો નહિ પણ એકન તો ખુરીદન ભૂમિમાં પેદા થયેતો હતો અને તેથી તે એ મતનો પૂરો વાકેફગાર હોવાથી એમાં સારાસાર શું છે તે એ જરાબર સમજતો હતો. ખુરીદન મતના ઉપદેશકોની નમ્રતા મગજ, મહેનત, જાવણી અને પાપ તરફ તેઓનો તિરસ્કાર જણવામાં બહુ તરફથી આપણને મારી મદદ મળી શકે છે ધમતુ નામ દર્જો લોકો ઉપર જે જુનમ કરવામાં આવે તો તેની અને પાછીઓના હાથથી થતી વ્યવસ્થાની વિરુદ્ધમાં જે જે મહેવતમાં આવતું તેને એ મરોબર ધ્યાનમાં લેતો જ્યાં ધર્મના મૂળતરવો વિષે આટલો બધો ગોટાળો ચાલતો હતો જ્યાં દરેક માણસે પોતાના મતની તરફેણમાં આટલું બધું કહેવતું હતું ત્યાં જ્યારે ધણી લોકો કમકમાટ ઉપજાવે એવા અપમાદો મહન કરતા એવું નહિ પણ જીનટા લાગ આવે તે તેઓનાથી પોતાનો મ્યાર્થ સાધવામાં ચૂકતા નહિ ત્યારે બહુ મહેલે જે લોકો ખરી દુષ્કિતથી આજ આડા મન મરતા અને જેઓ ખીજના અપમાદથી માફક વગા તાર તરફ ધીરજથી જોતા નહિ અને તેઓને ઠગા કરતા નહિ તેઓની મોળી બૂજ હતી પાછીઓના હાથે થતા વ્યવસ્થા તરફ એકન વળેલો સ

ખત છે પણ રાજ્ય ચલાવનાર પ્રજાઓ એમાં સામેલ હોવાથી તેણે એ સખત વિચારો ધણીજ નમ્ર બાધામાં દર્શાવ્યા છે; તેઓ ખીજીને શિક્ષા કરે છે પણ તેઓ પોતાની રીતભાત સુધારતા નથી, અને તેઓના સંબંધમાં આ કહેવત ખરી છે કે “જેઓના હાથમાં સત્તા હોય છે તેઓના તરફથીજ જીવન કરવામાં આવે છે” પણ પ્યુરીટન મતથી ચયેલી ખરાખી હુકમ ખરાખર બતાવી શક્યો નહિ—અર્થાત્ એ મતના અનુગામીઓમાં જીધાડી રીતે જે પક્ષાભિમાન અને કીર્તિલોભ જોવામાં આવતો હતો,—ધીમે ધીમે એ મતને એટલું બધું ઉત્તેજન મળ્યું હતું કે તે આખરે કેથોલીક મતના જેટલીજ નિરસદેહ અને ખીજ પંચને સહન નહિ કરી શકે એવી સત્તા ધરાવા લાગ્યો—જીનીવા અને સ્વિસખર્જના નીચ રિવાજો અને ખોટા ડાળ, પાદરીઓનો મૂર્ખાઈ ભરેલો અને અર્થ વિનાનો ઉપદેશ, સ્વાભાવિક રીતે માથુસના મગજમાં જે પ્રેરક પ્રશ્નો ઉઠે છે તેઓનો ખુલાસો કરવામાં એ મતની અશક્તિ, શાસ્ત્રો તરફ એજ્યોજની વર્તણૂક, ધર્મ સંબંધી નિશ્ચયને તોડી પાડે એવી મારી મચરડીને ખેસતી કરેલી સચનાઓ, વિચિત્ર અનુમાનો અને શરમ ઉપજાવે એવાં ઉદાહરણો, આ અને એવા ખીજા કેટલાક મુદ્દાના વિષયો ઉપર હુકમ જોઈએ તેવો ખુલાસો આખી શક્યો નહિ. રૂઢિત ઉપર જેરજીવન કરવાનો પ્યુરીટન મત માનનારાઓનો ઇરાદો એકનના બાજુવામાં આવ્યો હતો અને તેથી તે એમ ધારતો હતો કે જે એ લોકો તેઓની ધારણામાં ફાવી જશે તો જૂના મત કરતાં એ નવા મતનો જીલમ વધારે નિર્દય, વધારે બ્યાપક અને વધારે સખત થયા વગર રહેશે નહિ.

પણ આ જાય તાત્કાલિક ધારતી રાખવા જેવો નહિ હોવાથી ધર્મનો ખોધ કરવામાં અને કેળવણીનો ફેલાવ કરવામાં એ લોકોના આગ્રહ ઉત્સાહને લીધે તેઓને પોતાનો મનમાનતો ધર્મ પાળવા દેવામાં એના ધારવા પ્રમાણે કંઈ હરકત નહોતી. તેઓને આવી છૂટ આપવાનું કારણ એકન એ બતાવે છે કે “ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો મુખ્ય આધાર તેમનાજ ઉપર છે અને તેઓ પાપને બહુજ ધિક્કારે છે.” પણ છેવટના ભાગમાં તે એવી સચના કરે છે કે રખેને તેઓના સંબંધમાં એમના સામાવાળા કહે છે તેમ “તેઓની ઇષ્ટ વસ્તુઓ ફક્ત જ્ઞાન અને રનેહ એજ હોય.” તેઓના વિરુદ્ધ તે એક એવો વાંધો ઉઠાવે કે જેના ઉપરથી આપણને એમ લાગે છે કે એ

વખતમાં નીતિના વિરોધ ઉપર લોખંડા નિચાર ગદલાના લાગ્યા દરો તેઓના ઉપર તે એવો આરોપ મૂકે છે કે “એમના ધારવા પ્રમાણે સાધારણ રીતે અને ટાઇ પણ જાતના અપવાદ વગર જુદું જોડું એ કાયદો નિરૂદ્ધ છે” એકન સાધારણ રીતે એમ માતો હતો કે બીજી બધી વસ્તુઓની માફક સાચવટ જેવા સદ્ગુણ વિશે જે સ્મિત કહેવામાં આવે છે તે પણ મર્યાદિત છે અને તેથી આ જગ્યાએ તે પ્યુરીટન મતના અનુગામીઓ પોતાના આ નિયમનો ઉપયોગ બરાબર કરી શકતા નથી એવી તેમની ‘બૂન કલાડો હોય એમ લાગે છે પણ એકન જેવા માણસ પોતાના સમસાહિત પુરૂષો અને પાછાથી પાસ્કલ જે આરોપ જેમુટસ (મમે તેમ કરીને રોમન કેથોલીક મતનો ફેલાવ કરનાર ૧૫૩૪માં નીકોલા એક નવા પથના અનુગામીઓ) ઉપર મૂકે છે તેનાથી તદ્દન ઉત્તરોજ આરોપ આ લોખંડા ઉપર મૂકે એ ખરેખર વિચિત્ર છે આ નિયમ ધર્મને સમતી બાળતોનો આમેક્કમ ચિતાર આપવા સાથે એકનના વિશેષ બુદ્ધિપ્રભાવ તેમજ અદ્વિતનો નમૂનો છે—તેની બુદ્ધિનો પ્રભાવ જે વિષય નજીવી અને હોસાતોસી બરેલી વક શરોથી હતકો પડી ગયો હતો તેને પાઠો સારા પ્રકાશમાં લાવવામાં અને અર્થબુક્તિ આગે જબીર કહેવનોમાં દર્શાવેલા ખરાકમી પુરૂષોના ડહાપણ અને અનુભવના પરિણામો અને નિયમો તેના ઉપર લાગુ પાડવામાં આપણા જોવામાં આવે છે, અને તેની બુદ્ધિની અદ્વિત અતિશય બહોળા પૂર્વ પક્ષ માગ પણ ખાતરીપૂર્વક સાબિત થયેલા ઉત્તર પક્ષની જરૂર છે તેને અને ટાઇ નિયમનું ઉચ્ચારણ દ્રુત અને તેને લાગુ પાડવો એ એ તદ્દન ભિન્ન બાળતો છે તેને તે જાને તારવાની હોવા છતાં પણ પ્રસંગોપાત જૂની જતોતેથી જથ્થાઈ આવે છે ખરેખર એના છેવટના ભાગમાં તેણે જે લખ્યું છે તે તો સત્ય છે પણ દરેક પક્ષના માણસો બાટનું તો કહી શકત કે તેને જે સાબિત દ્રવાનું હતું આગે જે તે સાબિત કરી શક્યો નહિ તે આ હતું કે એ એ લોખંડા એની ગિખામણુ પ્રમાણે આત્મા દોષ તો તેઓ “કાંઈ પણ આમી વસ્તુને એના જગ કરતા વધારે પસંદ કરવાનું શિખી શકત’—

મધ્યસ્થપણમાં રહેવાથી નિદા થશે ગાગર જુદો આરોપ આવશે તેની ગાંધએ ધારતી રાખવી નહિ, પણ તેઓએ જાણવું એકએ કે આગળ

એક ડાહ્યા પુરુષ કહી ગયો છે તે ખરું છે કે હરકોઈ તકરારમાં મધ્યસ્થ રહેનારા માણસો દરેક પક્ષકાર કરતાં કાં તો વધારે સારા અગર નરસા હોય છે. ઉપર પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડના રાજસ્થાપિત ધર્મના સંબંધમાં ને તકરારો હી છે તેઓના માટે મેં ને હકિકત લખી છે તે મેં બિલકૂલ ડોળ કર્યા વગર અને શુદ્ધ અંતઃકરણથી લખી છે અને એ લખવામાં મેં કોઈ પણ પ્રકારની કળા અગર વક્રોક્તિનો ઉપયોગ કર્યો નથી; તેથી એ લખાણુ બેમાંથી એકે પક્ષને ઉપકૃત કરે એવો સંભવ નથી. આમ છતાં પણ હું ખાતરીથી કહું છું કે મેં ને લખ્યું છે તે ને માણસો પક્ષપાતથી મુક્ત છે અને નેઓ આખી વસ્તુને તેના ભાગ કરતાં વધારે ચહાય છે, તેઓના અંતઃકરણના વિચારને મળતું આવ્યા વગર રહેશે નહિ. ”

જો કે એકને અત્યાર સુધીમાં એ વખતમાં ઉપસ્થિત થયેલા ને ને પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવામાં સારા હોંશિયાર તેમજ ભોક્ષિય માણસો સ્વાભાવિકરીતે આવેશમાં આવી નર્ઈ ધણીજ આપાચીપ કરતા હતા તેઓના સંબંધમાં શાન્ત ચિત્તથી લાંબા વખત સુધી જાંડા વિચાર કરવાને પોતે શક્તિમાન છે એમ બતાવી આપ્યું હતું તોપણ હજી સુધી તેણે એવું કંઈ લખ્યું નહોતું કે જેના ઉપરથી આપણે એના મનના ખરા વિચાર અગર એની જીંદગીનો મુખ્ય હેતુ બરાબર સમજી શકીએ. બેશક, તેણે ૨૫ વર્ષની જામરે તત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં એક નિબંધ લખ્યો હતો, અને તેને “કાળનો સર્વોત્તમ જન્મ” એવો ભમ-કાદાર ખિતાબ આપ્યો હતો; પણ ને પ્રૌઢ વિચારો અને યોજનાઓથી તેણે નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવવાનું હતું તેઓના સંબંધમાં આપણને કંઈ પણ સૂચના એના ને લખાણુ ઉપરથી મળે છે તે તો તેની ૩૫ વર્ષની જામરે મદદ મેળવવાના હેતુથી લોર્ડ બરલે ઉપર લખેલો વિનંતિપત્ર છે. આ પત્રના શબ્દો સ્પષ્ટ અને દૂરદર્શી છે અને એજ શબ્દો તેના મનની ખરી હકિકત કહી આપે છે. આ કાગળ આપણને ઉપયોગી હોવાનું કારણ તો આટલુંજ છે કે એમા તેણે ને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે જોડે સાધારણ માણસોને રોજસલ્લીના વિચાર જેવી અને અતિશયોક્તિ ભરેલી લાગે એવી છે તોપણ તેને ઉત્સાહથી પાર પાડવામાં તેણે કાંઈ દિવસ પાછી પાની કરી નહોતી. જ્ઞાનસ્પી દરિયાનો દેખાવ ને અલાર સુધી ભોડોની દૃષ્ટિમર્યાદામાં

નહોતો તે હવેથી તેઓને દેખાવા લાગ્યો. આજ કાગળમાં તે કબૂલ કરે છે કે “ સર્વ વિષયોનુ યાન સપાદન કરવુ એજ માર કર્તવ્ય છે ” અને વિચાર કરતાં આપણને જણાઈ આવે છે કે તેની આ કબૂલત લાગ્યા વખત સુધી એકાતમા બેશીને તેણે પોતાની જાતને જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા અગર જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર વિચારો કરીને તે જે નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો તેઓનાથી યથેલા દૃઢ નિશ્ચયનુજ પગિલામ છે, આ પ્રમાણે તેણે પોતાનો શુદ્ધ જાનનો નિશ્ચય બહાર પાડવામા જરા પણ ખોટો ડાળ કમો હોય એમ દેખાતુ નથી એ પત્ર નીચે મુજબ છે —

“ મહેરબાન સારેજ, જે પ્રમાણિકપણાથી અને નિમમ્મલક્ષીથી હું આપણી સેના બળવુ છુ તેનાથી અને મારા જેવી ગરીબ સ્થિતિના માણસ તરફ આપના પ્રતિષ્ઠિત પત્રવ્યવહારથી મારામાં જે દૃઢતા આવી છે તેના લીધે હુ આપની નજીક આવવાની હિમ્મત ધર છુ હવે મારી ઉમ્મર કંઈક વધી ગઈ છે ૩૧ વર્ષની ઉમ્મર એ કનાકની સીસીમાં ઘણી રેત ઉતર્યાની ખરામર છે ઇશ્વરકૃપાથી હું શરીરે હાલમાં આરોગ્ય છુ, અને કામ કરવાથી તે બગાડે એની મને ધારતી નથી, કારણ કે અવ્યાસ અને ચિન્તન કરવામા મને જે મહેનત પડે છે તેને હુ સાધારણ રીતે બીજા કામમા મને જે મહેનત પડે તેના કરતા વધારે સખત મળુ છુ હુ હમેશા (મારાથી બની શકે એની દ્રાઈ અભ્યસ્ય સ્થિતિમાં રહીને) મહારાણીની સેના કરવાની ઉત્ક્રાંધરાવુ છુ, પણ તેમ કરવામા સૌલભતા જન્મ થયે ના માણસની મારફત માન એળવવાનો, અગર ભૂહુરૂપતિમા જન્મે નાની મારફત ફક્ત કામકાજ ચલાવવાનો મારો હેતુ નથી, (કારણ કે ચિન્તન કરાવનાર તારો મને તેના પોતાના તરફ જોરજુલમથી ધમકી લઈ જાય છે) પણ એમ કરવામા મારો ખરો હેતુ એ છે કે એક અવૉત્તમ રાજ્યાધિકારી કે જેને સર્વે માણસો પોતપોતાની શુદ્ધિ અર્પણ કરવાનું ઉચિત ગણે છે તેનીજ દેખરેખ નીચે ઉઠરેલો હોવાથી હુ પણ તેનેજ મારી શુદ્ધિ અર્પણ કરવાની આશા રાખુ છું વળી મારા વિચારો એટલા બધા સ્વાર્થનિષ્ઠ નથી કે જેથી તેઓ મારા મિત્રોને તેમજ આપ સાહેબને મને નહિ આપ તો આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના સ્તબરૂપ છો અને મારા કુળના દીવાર છો તેથી અને મારી જે જુજ જાગીર છે તેના આપ બીજી પેઢીએ સપાદન કરનાર હોવાથી મને તો આપ મને એક દેશભક્ત

તરીકે ગણો, અગર આપના એક નાલાયક સગા તરીકે ગણો, અગર આપના એક આભારી સેવક તરીકે ગણો, પણ હું આપની સેવા કરવાને બધાયલે છું. વધારામાં વળી મારી જગીર ધણીજ જીજ હોવાથી આગળ પડવાની મને ફરજ પડે છે, કારણ કે જોકે હું જાતે ઉડાઉ અગર આળસુ નથી તોપણ મારી આરોગ્યતા એટલી બધી સારી નથી કે જેથી હું વધારે મહેનત સહન કરી શકું, તેમજ મારો ધંધો પણ એવો નથી કે જેમાંથી મને સારા પૈસા મળી શકે છેવટે હું કબૂન કરેછું કે રાજકાજના સબંધમાં મારી આશાઓ જેટલી મર્યાદિત છે તેટલીજ ચિન્તન કરવામાં અમર્યાદિત છે, કારણ કે સવળા વિષયોનું યાન સંપાદન કરવું એજ હું મારું કર્તવ્ય સમજી છું, અને જો હું તેને બે આચિયા કે જેમાંના એકે નજીવી તકસરોથી, તેઓના પ્રત્યુત્તરથી અને શબ્દવિસ્તારથી અને ખીજા-એ નિરર્થક પ્રયોગોથી, મોઢાની દત કયાઓથી અને ઠગાઈથી ધણી લૂટફાટ કરી છે તેઓના જીલમમાંથી મુક્ત કરે તો હું આશા રાખું છું કે ખતથી કરેલા અવગ્રહન, સિદ્ધ કરેલા સિધ્ધાન્તો, અને લાભકારક નવીન યોજનાઓ અને શોધોથી હું તેને તેની સર્વોત્તમ સ્થિતિમાં લાવી શકું અને મારી જીજાસા, ખડખડ અગર જાતિ સ્વભાવ, મને તે કહે, અગર (જરા રહેમ નજર રાખી) લોકોપકાર બુદ્ધિ કહે, તોપણ મારા મગજમાં તે એટલી બધી ઠસી ગઈ છે કે ત્યાંથી તેને ખસેડી શકાય એમ નથી અને હું સહેનાઈથી સમજી શકું છું કે જો કોઈ માણસ સાધારણ રીતે ખીજાઓનું આકર્ષણ કરી શકે એવી જગ્યા ઉપર હોય છે તો તે પોતાના એકલાની બુદ્ધિ સાથે ખીજા ધણા માણસોની બુદ્ધિનો સંયોગ કરી શકે છે, હું પણ આજ પ્રમાણે કરવાની આશા રાખું છું આપ સાહેબ માટે તો બાએજ એવી ખીજ કોઈ વસ્તુ મળી આવશે કે જેમાં આપ વધારે ફાવી શકશો અગર જેમાં આપને થોડી હરકત પડશે અને જો આપ સાહેબને હાલમાં અગર હવે પછી એમ માન્ય પડે કે હું એવી કોઈ જગ્યા માટે પ્રવર્તન કરું છું અગર આશા રાખું છું કે જેના નજીબની જગ્યા આપની પદવીસૂચક હોય તો આપ સાહેબ મને એક મોટા અપ્રમાણિક માણસ જેવો ગણીને જો આપસાહેબ તરફથી મને કંઈ ઉત્તેજન નહિ મળે તો હું એને-ક્ષેપોરાસની માફક ચિન્તન કરવામાં રોકાઈને ખુશીથી ગરીબ સ્થિતિમાં આવી નહિ પડું, પણ હું આમ કરીશ—મને વારસામાં જે કંઈ મળેલું

તેને હું વેચી નાખીશ અને જેમાંથી ઝડપથી પૈસા મળી શકે એવો કોઈ મળેલા પટ્ટો ખરીદ કરીશ અમર એવી કોઈ જગ્યા મેળવીશ કે જેમાંથી મને નફો મળે પણ જેમાં મારી વતી ખીજો માણસ કામ કરી શકે અને પછીથી નોકરી સંબંધી તમામ કાળજી કઢાડી નાખીને હું એક મરીબ મથતેબક થઈશ અમર સત્યની ખાણ સોધવામાં પહેલ કઢાડીશ આજે મેં આપ સાહેબને જે લખ્યું તે માત્ર નિરર્થક શબ્દો નથી પણ મારા અત કરણના વિચારો છે અને એ વિચારો આપને લઘુવવામાં મેં કોઈ જાતની યુક્તિ અમર હુમ્મણ વાપરી નથી, તેમજ મનમાં પાપ રાખીને તેમાંથી છુટી જવાની ખાતરી પણ રાખી નથી. આ પ્રમાણે, જે ખરૂં હશે તેજ આપસાહેબ માનશો. એમ ધારવામાં અમર આપની પાસે ખુ ના દિવથી વાત કરનામાં મેં આપના ડહાપણુ તેમજ સારા સ્વભાવ જન્મેને માત્ર આપ્યું છે, એમ માની લેજો અને હું એવી આશા રાખું છું કે પરમેશ્વર આપસાહેબને સર્વે વાતે સુખી રાખે અને મને નિમજ્જવાવીથી આપની સેવા કરાના સાધનો અને પ્રસંગ આપે. આ પત્ર મેં મેની વિસીમાં મારા મુકામે લખ્યો છે "

ઉપર પ્રમાણે લેઈબરલે ઉપર લખેલા બેકનનના પત્ર ઉપરથી આ પણને તેની જીંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાઈ આવે છે. જોકે તેણે પાછળથી એમાં ઘણા ફેરફારો કર્યા હતા તોપણ તે જીંદગી પર્વત ઉત્સાહથી તેની પાછળ મથ્યો રહ્યો હતો. પોતાના પેટની ખાતર તે આજ ધધાને ઉવટ સુધી દિઝમત અને ખતથી વળગી રહ્યો એટલું જ નહિ પણ મચળા વિષયોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું અને એ સંપાદન કરવાની ચાનતી પદ્ધતિઓમાં તેને સફળ કરવાના હેતુથી થોડા ફેરફાર કરવા એજ પોતાનું પહેલું કર્તવ્ય છે એમ સમજી તે પોતાની ધારેલી મુરાદ પાર પાડવામાં આખર સુધી પાછો હકંચો નહિ એક બાબત એ તે આગર અને પૈસા મેળવવાના હેતુથી પોતાની સાધારણ રીતમાત્ર અને વર્તણૂકથી પ્રસંગોપાત પોતાના ધધાને લગતી સારી નોકરી જગવીને, અને પોતે જ્ઞાનની ભ્રમણામાં ફરતો હતો તેમ છતાં લોકોપયોગી કામ કરવાને લાયક હતો એમ ખતાવીને સત્તાધીશોની અપ્રીતિ દૂર કરી પોતાના ઉપર તેઓનો વિશ્વાસ બેસે એટલા માટે સરકારની સેવા બળવવામાં પોતાની અપૂર્વ યોજના બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને સરકારી નોકરી મેળવવા માટે હમેશા પ્રયાસ કરતો હતો, અને બીજી બાબત એ તે આશા-

ભંગ થવાથી દિલગીર હોય અગર ક્ષેત્ર મેળવવાથી આનંદી હોય તોપણ એક વિષય હમેશા તેના મનમાં હાજર રહેતો—પોતે જાતે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું, લોકોને એવું જ્ઞાન મેળવતા શિખવવું, કુંદરતને તાબે કરવામાં એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો અને ધર્મ અને વિદ્યાને લગતી બાબતોમાં આગળ કાંઈ દિવસ ન થયો હોય એવો સુધારો કરી તેઓનું પુનઃસ્થાપન કરવું—આ ગિચારે તેના મગજમાં ઘણાં જોડા મૂળ ધાત્યા હતાં.

તેણે પોતાના સર્વોત્તમ અને ગંભીર વિચારો પણ આજ કાર્વમાં રાક્યા હતા. આજ કાર્યના માટે તેણે જે મહાન યોજના રચી હતી અને જેમાં હજારો ફેરફારો કર્યા છતાં પણ છેવટે તે અપૂર્ણ મુકીને શુન્ય ગયો તેના માટે તેણે નવીન શોધો અને માનસિક દીક્ષાઓનો બારે જથ્થો ભેગો કરી રાખ્યો હતો. આવી રીતે કરી રાખેલા સંગ્રહમાં તે વખતો વખત સુધારો વધારો કરતો અને એની વ્યવસ્થા કરવામાં તેનો ઘણો વખત જતો. પણ તેની જીંદગીનો આ એક જ ઉદ્દેશ હતો એમ નહોતું—માત્ર એ ઉદ્દેશ વધારે પ્રબળ હોવાથી તેનાથી ખીળ દકાઈ જતા. કા તો તે મહારાણીની મહેરબાની અગર સરકારી નોકરી મેળવવા માટે આજીજી સાથે માગણી કરતો હોય, કા તો કાયદા ધંધવાના કામમાં અગર ફેજાદારી કામ ચલાવવામાં સરકાર તરફથી વકીલ નિભાવવા માટે પ્રયાસ કરતો હોય, કા તો પ્રસંગને આનુસરીને તે સ્પેષલ ફેસઅગર ધર્મગુરુઓની વિરૂદ્ધ ચોપાનિયા લખવામાં શકાયો હોય, કા તો એલીઝાબેથને ખુશ રાખવા સારૂ તે ઇન્સેક્ષને માટે નવીન યુક્તિઓ રચતો હોય, કા તો પાર્લામેન્ટના એક સભાસભ્ય તરીકેની પોતાની ફરજ અદા કરવામાં અગર રાજ્યમંત્રીઓની સભામાં ધીમે ધીમે પગપેસારો કરવાનો લાગ જોતો હોય, કા તો ક્ષેત્રની ખુશાલીમાં અગર અભ્યુચિન્ત્યા અને અસાધ્ય તુકશાનના ગભરાટમાં તે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓની સાથે પોતાનું બળ અજમાવતો હોય—અર્થાત્ તે ગમે તે કામમાં શકાયો હોય તોપણ એમ કરવામાં તેની આતુરતા અને ઉત્સાહનો ખરો હેતુ તેના પ્રતિસ્પર્ધીઓના હેતુ કરતા તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો હતો. તેનો મુખ્ય હેતુ સત્તા મેળવવાનો અને તેથી વધારે પૈસા મેળવવાનો હતો; પણ આવી રીતે સત્તાધીશ અગર પૈમાવાળો થવાનું કારણ એ હતું કે સત્તા અગર પૈસાઅગર તે જ્ઞાન સંપાદન કરવાની પોતાની ઇચ્છા સફળ કરવામાં અગર તેનો ફેલાવ કરવામાં ક્ષમી શકે એમ નહોતું.

એકનના અને આપણા વચ્ચે વર્ણુ અતર દેવાથી એના સખપમાં આપણને પૂરતી માહિતી મળી શકતી નથી અને જે આપણા જાણવામાં આવ્યું છે એટલાજ ઉપર જે આપણે વિચાર બાધીએ છીએ તેા એક સાધારણ માણસ કરતા પણ એકનના ઘણી ખામીઓ હતી એમ આપણને લાગે છે. સત્ય અને જ્ઞાનને શોધનારા વીરપુરુષો નવા કે તત્ત્વવેતા ડોક્ટર, પોતાના વખતનો તેમજ પોતાના વિચારોનો મરજી મુજબ ઉપયોગ થઈ શકે એટલા માટે કરકસર કરીને પણ સ્વતંત્રતાથી રહેવામાં સતોષ માનતા હતા, પણ એકન તેમના જેવો મોટા મનવાળો નહોતો, તેમજ એનામાં તેમના જેવું આત્માભિમાન પણ નહોતું. તે તેા એક સાધારણ માણસ જેવો હતો અને તેથી તે માણસોના સમાગમમાં, અને દુનિયાના ચાનતા વ્યવહાર પ્રમાણે, રહેવાનું પસંદ કરતો. કાંઈ કાંઈવાર તે એકાન્ત વાસમાં જવાનું કહેતો પણ તેણે એમ કાંઈ દિવસ એના ખરા અત કરણથી કહ્યું હોય એમ દેખાતું નથી કચેરી એજ એનું રસધાન અને રહેઠાણ હતું અને તેની સઘળી આશાઓ પણ ત્યાજ હતી. ઘણીવાર તેનામાં અને પ્રશામતથી સ્વાર્થ સાધનાર સામાન્ય માણસમાં કંઈ પણ બિન્ન ભાવ જોવામાં આવતો નથી, કાંઈ કાંઈ વાર એનામાં અને મહારાણીની આસપાસ બરાબર રહેનાર નીચ અને મનીન મનના પ્રશામતિયા કે નેઓના વિરુદ્ધ તે પોતે વાર વાર સખત લખે છે તેઓનામાં કંઈ પણ તફાવત જોવામાં આવતો નથી આવા પ્રશામતિયા મહારાણીના સ્વચ્છ દીપણને અને સ્વાભાવિક ઉદ્ધતાધને હસમુખા ચેહેરાથી અને આભારના શબ્દોથી તાણે થવામાં સતોષ માનતા અને એમ કરવામાં સારા નસીમે કાંઈ વાર તેણીની પ્રકૃતિને પસંદ આવે એવી વાત કહીને તેઓ કાંઈ સારી જગ્યા અગર માન મેળવવાની જે આશાઓ રાખતા તેમાં તેઓ ફતેહ પામ્યાના બદલે ઉલટા ઘણી વાર નાઉમેદ થતા એકનની જીદગીનો જે ઇતિહાસ આપણને તેના પત્રો વાચવાથી મળે છે તે આપણને પ્રિય લાગે એવો નથી તેને એક અરજદાર તરીકે ગણી અને તેની આવશ્યકતા ઉપર નજર રાખી તેને ભાપાના ચાલતા રિવાજો માટે આપણે જોઈએ તેટલી છૂટ આપીએ તોપણ જે માણસ પોતાની જાતના માટે આટલું બધું માન ધરાવતો હતો તેના માટે તેા એ પત્રોમાં નિ સ્વાર્થપણનો ખોટો ડોંગ, પ્રેમ અને અધ્યાપૂર્વક સેવા કરવાનું કહેવામાં અનિશ્ચયોક્તિ, અને અન્ય પુરુષોની નિંદા કરવામાં વક્રોક્તિ, બેશક

હદ ઉપરાંત જોવામાં આવે છે. જે પોતાની ચઢતી થતી હોય તો પછી ગમે તેવી શરમ ભરેલી સરતો પણ કબૂલ કરવામાં તે આવકો ખાતો નહિ. આમ છતાં પણ આટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે તે જે જે સહન કરતો તે બધું કોઈ નજીના કારણ સાર અગર ફક્ત એના પોતાના સ્વાર્થ માટે નહોતું પરાક્રમી નિવડ્યા માટે અને પૈસાદાર થવા માટે તેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ એમ કરવામાં એનો ખરો હેતુ તો એ હતો કે અચાનકું મૂળ કહાડી નાંખવામાં અને નવીન અને યથાર્થ જ્ઞાનની પાકે પાચે રચના કરવામાં પોતાના હાથ છુટા રહે અને પોતાને યોગ્ય સાધનો મળી આવે.

લોર્ડ ખરલે ઉપર તેણે જે પત્ર લખ્યો હતો તેથી એને બહુ ફાયદો થયો નહિ તેને મત્રી સમાના કારકુનની જગ્યાનો ઉત્તરાધિકાર મળ્યો પણ એ જગ્યા વીસ વર્ષ સુધી ખાલી પડી નહિ પણ આ વર્ષોમાં તે ઘણો જ ઉદ્યોગી હતો જે કામ ઉપર તેનું મન ચોટ્યું હતું અને જેના વિષે તે મહાન અને ગભીર વિચારો કરવામાં રોકાયો હતો તે બીજા માણસોની જાણમાં નહોતું અને એના ભાઈ એન્થોની અને દાકતર એન્ડ્ર્યુસ જેવા એના દિલોગ્ન મિત્રો પણ એ કામ પૂરેપૂરું સમજતા નહોતા. આ દરમ્યાનમાં તે રાજ્યના અધિકારીઓને તાબે થયો અને તેમની આગામી અનુસરીને ચાલના લાગ્યો, અને જોકે તેઓ એને એક વિદ્યાર્થી તરીકે જ ગણતા હતા અને એના વ્યવહારના જ્ઞાન અને અનુભવ વિષે તેઓનો મત સારો નહોતો તોપણ તેઓ એની ક્ષમને પોતાના ઉપયોગમાં લેવાને ખુશી હતા. આજ વખતમાં તે પોતાની વિવક્ષણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ બીજા રસ્તે કરવા લાગ્યો. એની કલ્પનાશક્તિ ઘણી ચચળ હતી અને એના મગજમાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ તરેહના ધણા વિષયો રમી રહ્યા હતા પણ કાવ્ય સંબંધી યોગ્યતાની અને મધુર સ્વરાતુક્રમની તેનામાં જોડ હતી. ટાલના કેટલાક વિચિત્ર લેખકો એટલે સુધી કહે છે કે એકનની ચઢણશક્તિ અને વિચારશક્તિ એટલી બધી હતી કે તે શેક્સપીયરના નાટકો લખવાને શક્તિમાન હતો જે વિષય ઉપર તે જોવાનો હોય તેને સ્પષ્ટ કરવા સાર ઘણા જ દૂરના અને અસંભવિત સાદૃશ્ય ઉપરથી ઉદ્ઘરણુ આપવાની કલ્પનાશક્તિ તેના જેવી ભાગ્યે જ બીજા કોઈ માણસમાં હશે. આવા સાદૃશ્ય ઉપરથી તે જે જે ઉદ્ઘરણુ આપતો તે તરેહવાર અને બિવકૂલ ધારી ન શકાય એવાં હોય

ખાસ આશયવાળા ચાલુ ઉપન્યાસોનો જથ્થો ભેગો કરતો. કોઈ પણ વસ્તુ એવી ખારીક અગર નકામી નહોતી કે જે એની નજર ખદાર રહી જાય. ધણીવાર તે ઉપવાક્ય અને પરિચ્છેદનાં મથાળાં અને છેડા, વિષયાન્તર ગમન, વાક્યયોગી અન્વયો, અને એકજ વિચારને જીદ જીદ સ્વરૂપમાં મૂકવાનાં સાધનો મોટા સમૂહમાં ભેગાં કરતો; નમસ્કાર કરવાના, મારી માગવાના અગર સમયોચિત હિતર આપવાના અને વળી સવાર સાંજની સલામ કરવાના રિવાજોની પણ તે નોંધ કરતો; કોઈ પણ વિષયની શરૂઆતમાં અગર છેડે ઉપયોગી થઈ પડે એવાં અનુકૂળ વાક્યો અને જોડનાર અગર લખનારનો ખાસ આશય શું છે તે જે રસ્તે જરાજર સગજ શકાય એવા રસ્તાઓને તે શોધી રાખતો. આ સધળા ફક્ત નજરના ખેલ છે અને જોકે દેખાતા તેઓ નકામા જેવા લાગે છે તેથી ઘણા માણસોની નજર ખદાર જતા રહે છે તોપણ પ્રસંગ આવે તેઓ મળી શકતા નથી; અને છેક મંદ અને ભભકાદાર, સ્પષ્ટ અને દુર્ગમ્ય-વાક્યો વચ્ચે, તેમજ ભાષણની સ્વાભાવિક સરળતા અને સ્વસ્થતાના સંબંધમાં પણ જે તફાવતો જોવામાં આવે છે તે આજ કારણને લીધે હોય છે.

આ પ્રમાણે કરી રાખેલા સંગ્રહને તે વારંવાર ખારીકાઈથી તપાસતો, તેની નકલો કરતો અને તેમાં વધારો ઘટાડો પણ કરતો. ઇ. સ. ૧૫૫૪ અને તે પછીનાં વર્ષોમાં તેણે કરેલા આવા સંગ્રહમાંથી મી. સ્પેડીંગે વિચિત્ર દાખલા ચુંટી કહાડ્યા છે, અને તે આખો સંગ્રહ થોડા વખત ઉપર મી. હેનરીપોટે છાપીને પ્રસિધ્ધ કર્યો છે. હરતાં ફરતાં તેને જે કંઈ પાદ આવતું, જે કંઈ નવીન સુઝી આવતું તેની ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાને તે ચૂકતો નહિ તે હમેશાં પોતાનો અમુક વિચાર અપૂર્વ અને અસલ છે એમ જતાવવામાં જેટલી કાળજી રાખતો તેના કરતાં તેની કિંમત અને યોગ્યતા વિષે વધારે રાખતો. પ્રખ્યાત ગ્રંથકારોમાંથી તે મૂળ શબ્દોમાંજ ઉતારો કરી સેવામાં ખિલકૂલ કરતો નહિ, અને તેથી કરીને જો કોઈ ઉદાહરણ, ઉપન્યાસ અગર ગ્રંથમાં એને પસંદ આવે તો તેને ફરી ફરીને કહેવાથી તે કંટાળતો નહિ એટલુંજ નહિ પણ તેને વારંવાર વાપરવાથી હલદો એને સંતોષ થતો. ભાત ભાતના આવા સંગ્રહો ઉપરથી વિદ્યા સંપાદન કરવાની એની પદ્ધતિ વિષે આપણને ખીન્ને ખુલાસો મળે છે. સાદરચ અહણ કરવાની

એની શક્તિ ધણી તીક્ષ્ણ હોવાથી જ્યારે એને અક્ષરશઃ તાર્કિક ચીલામાં રહેવું પડતું ત્યારે તે અધીરા બની જતો, પણ જાણે તે આકરિમક શિકારની શોધમાં ફરતો હોય તેમ વખત આવે એક એવો શબ્દ વાપરતો કે જેનાથી તેની આખી કુદ્ધર્માશક્તિ જાગૃત થઈ જતી, અને એવા એકજ શબ્દ ઉપરથી તે જે વિષય ઉપર બોલતો હોય તેના વિષે આપણને પૂરતો ખુલાસો મળી આવતો. તેથી પ્રસંગોપાત્ત તે કોઈ એવો શબ્દ અગર વાક્ય વાપરતો કે જે સંજ્ઞા વગર આપણાથી બિલકૂલ સમજાય નહિ પણ જે તે પોતે જ્યારે વાંચતો ત્યારે એનાથી તેના પોતાના મનમાં સંખ્યાબધ વિચારો હાજર થઈ જતા.

જ્યારે આપણે એના પત્રો, ખાપણો અને ગ્રંથો વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે સર્વે તેની નાની વયમાં લીધેલી મહેનતનાં પરિણામ છે. એના મંથોમાના કેટલાક પ્રસિધ્ધ અને જાણીતા ભાગો ઉપર વિચાર કરતાં તેઓ બાલ્યાવસ્થામાં તૈયાર રાખેલા સંગ્રહનો ઉતારો હોય એમ લાગે છે. દાખલા તરીકે એની ટિપ્પણ પોથી અને નિબંધો વચ્ચેનો આવો ઘાટો સંજ્ઞા તેના “જ્ઞાનની સ્તુતિ” એ નામના નિબંધ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આ નિબંધ રચી જોવાનું કારણ એ છે કે એ કાળના લોકો જે જ્ઞાન મેળવી શકતા તેમાં જે ખામીઓ હોય તે દૂર કરવાના હેતુથી તેમાં જે યોગ્ય સુધારા કરવાને એકજ દિગ્મત ધરતો હતો અને જે તેણે પાછળથી પોતાના “વિદ્યાની વૃદ્ધિ” અને “નવીન સાધન” એ પુસ્તકોમાં દાખલ કર્યા હતા તેઓનો સહેજસાજ ભાસ પહેચવહેલો આમાંજ થાય છે. આ પ્રમાણે તે જે સુધારા કરવા માગતો હતો તે નીચેની મતલબના હતા:—

“સહેલાઈથી કબૂલ કરવું, શક્ય હોયવામાં અધીરા બનવું, ખાતરીપૂર્વક કહેવામાં ઉધ્ધતાઈ કરવી, જ્ઞાન મેળવવામાં મોટાઈ માનવી, કોઈના વિરુદ્ધ કહેવામાં આંચકો ખાવો, સ્વાર્થ શોધવામાં તત્પર થવું, શોધ કરવામાં આગસ્ટ થઈ બેસી રહેવું, શબ્દ માત્રથીજ જ્ઞાન મેળવવાની આશા રાખવી, કુદરતનો થોડો ભાગ જાણીને સંતોષ માનવો—આ અને એવાંજ બીજાં કારણોથી માણસોની માનસિક શક્તિ અને પદાર્થોની વ્યર્થ પ્રકૃતિ વચ્ચે જે યોગ્ય સંજ્ઞા ધવો અવશ્યનો છે તે થયો નથી અને તેના બદલે

એ શક્તિનો ખોટા વિચારો અને નિરર્થક પ્રયોગો સાથે સંબંધ નેડાયો છે ....એશક આજ કારણથી માણસનું પ્રભુત્વ ગાનમાં છૂપું રહેતું છે; અને એમાં કેટલીક બાબતો તો એવી છે કે જે મોટા રાજાઓ પણ પોતાના પેસાથી ખરીદી શકે તેમ નથી; તેમ પોતાના બળથી મેળવી શકે એમ નથી; તેઓના ગુપ્ત ખજાર આપનારા દૂતો પણ આના સંબંધમાં કંઈ માહિતી આપી શકે એમ નથી; અને તેઓ જ્યાં હોય છે ત્યાં એમના ખલાસીઓ અગર શોધ કરનારાઓ જઈ શકે એમ નથી. આપણે કહીએ કે આપણે કુદરતને કાણુમાં રાખીએ છીએ તો તે ફક્ત કહેવા પૂરતું જ છે કારણ કે વાસ્તવિક રીતે નેતા તો આપણે હલદા એના ઘસ છીએ; પણ જે આપણે યોજનાઓ ધઢવામાં તેના કલા પ્રમાણે દોરવાઈએ તો અવહાર કાર્યમાં આપણે તેના ઉપર હુકમ કરી શકીએ.”

જે વખતમાં તેણે ઉપરનો નિબંધ લખ્યો હતો તેજ અરસામાં તેણે એક બીજો લખ્યો છે જેમાં તેણે મહારાણી એલીઝાબેથનાં વખાણ કર્યાં છે. જેવી રીતે એનો પહેલો નિબંધ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર લખવાની એની પદ્ધતિનો નમુનો છે તેવીજ રીતે આ બીજો એના રાજકીય અને ઐતિહાસિક લખાણ કે જે એના તત્ત્વવિવેકના જેવાંજ વિલક્ષણ છે તેઓનો નમુનો છે. આમાં તેણે મહારાણીની તારીફ કરી છે અને એ નિબંધ પણ એ જાતના બીજા સાધારણ પ્રમોધની માફક ભવાંદા વગરનો અને ખુશામતનો ભરેલો છે; પણ આમાં માત્ર ખુશામતજ છે એમ નથી. એલીઝાબેથની વર્તણૂક અને રાજ્યકારખારને લગતી બાબતો મધ્યાર્થ રીતે જતાવવામાં એકને આમાં પોતાની વીત્ર વિવેકશક્તિનો સારો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ જણાય છે. દાખલા તરીકે સ્પેઇનના હુમલા વખતે મહારાણીની અડગ હિમ્મત વિષે તે નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“છેવટે જુઓ મહારાણીની ધીરજ કેટલી હતી—જે વખતે પોતાના રાજ્ય ઉપર ભારે તૈયારી સાથે એક મોટું લશ્કર ચઢી આવવાનું હતું અને જે ચઢાઈથી આખા યુરોપખંડમાં વિસ્મય અને ધારતી ફેલાઈ ગયાં હતાં તે વખતે તેણીની ખુશગતિ અને સાધારણ રીતમાત અને રિવાજમાં પણ કંઈ ફેરફાર થયો નહોતો, સલાહસપથી જે ચહેરો હમેશાં દીપી રહેતો હતો તેમાં એ ચઢાઈપી અધારાનો બાસ પણ દેખાતો નહોતો;

એની શક્તિ ધણી તીક્ષ્ણ હોવાથી જ્યારે એને અક્ષરશ તાર્કિક ચીલામાં રહેવું પડતું હ્યારે તે અધીરો બની જતો, પણ જાણે તે આકસ્મિક શિકારની શોધમાં ફરતો હોય તેમ વખત આવે એક એવો શબ્દ વાપરતો કે જેનાથી તેની આખી કલ્પનાશક્તિ જાગૃત થઈ જતી, અને એવા એકજ શબ્દ ઉપરથી તે જે વિષય ઉપર બોલતો હોય તેના વિષે આપણને પૂરતો ખુવાસો મળી આવતો તેથી પ્રસંગોપાત તે કોઈ એવો શબ્દ અગર વાક્ય વાપરતો કે જે સબધ વગર આપણાથી મિલકૂલ સમજાય નહિ પણ જે તે પોતે જ્યારે વાચતો હ્યારે એનાથી તેના પોતાના મનમાં સંખ્યાબંધ વિચારો હાજર થઈ જતા.

જ્યારે આંખે એના પત્રો, બાપણો અને મયો વાચીએ છીએ હ્યારે આપણને એમ લાગે છે કે સર્વે તેની નાની વયમાં લીધેલી મહેનતના પરિણામ છે એના અયોમાના કેટલાક પ્રસિદ્ધ અને જાણીતા ભાગો ઉપર વિચાર કરતા તેઓ બાલ્યાવસ્થામાં તૈયાર રાખેલા સમૃદ્ધનો ઉતારો હોય એમ લાગે છે દાખલા તરીકે એની ટિપ્પણ પોથી અને નિમયો વચ્ચેના આવો ઘાટો સબધ તેના “જ્ઞાનની સ્તુતિ” એ નામના નિમધ ઉપરથી જાણાઈ આવે છે આ નિમધ રમુજ હોવાનું કારણ એ છે કે એ કાળના લોકો જે જ્ઞાન મેળવી શકતા તેમાં જે ખામીઓ હોય તે દૂર કરવાના હેતુથી તેમાં જે યોગ્ય સુધારા કરવાને બેકનન દિમ્મત ધરતો હતો અને જે તેણે પાછળથી પોતાના “વિદ્યાની વૃદ્ધિ” અને “નવીન સાધન” એ પુસ્તકોમાં દાખલ કર્યા હતા તેઓનો સહેજસાજ બાસ પહેલવહેલો આમાજ થાય છે આ પ્રમાણે તે જે સુધારા કરવા માગતો હતો તે નીચેની મતલબના હતા—

“સહેલાઈથી કમૂલ કરવું”, શકા ઉઠાવવામાં અધીરા બનવું, ખાતરીપૂર્વક કહેવામાં ઉશ્વેષતાઈ કરવી, જ્ઞાન મેળવવામાં મોટાઈ માનવી, કોઈના વિરુદ્ધ કહેવામાં આવકો ખાવો, સ્વાર્થ શોધવામાં તત્પર થવું, શોધ કરવામાં આગસુ થઈ બેસી રહેવું, શબ્દ માત્રથીજ જ્ઞાન મેળવવાની આશા રાખવી, કુદરતનો થોડો ભાગ જાણીને સંતોષ માનવો—આ અને એવાંજ બીજા કારણોથી માણસોની માનસિક શક્તિ અને પદ્ધતિની મથાર્થ પ્રકૃતિ વચ્ચે જે યોગ્ય સબધ થવો અવશ્યનો છે તે થયો નથી અને તેના બદલે

એ શક્તિનો ખોટા વિચારો અને નિર્ધિક પ્રયોગો માથે સંબંધ જોડાયો છે ..... ખેસક આજ કારણથી માણસનું પ્રભુત્વ જ્ઞાનમાં છૂપું રહેતું છે; અને એમાં કૃતલીક બાબતો તો એવી છે કે જે મોટા રાજાઓ પણ પોતાના પૈસાથી ખરીદી શકે તેમ નથી; તેમ પોતાના બળથી મેળવી શકે એમ નથી; તેઓના ગુપ્ત ખજાનર આપનારા હોતો પણ આના સંબંધમાં કંઈ માહિતી આપી શકે એમ નથી; અને તેઓ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં એમના ખલાસીઓ અગર ગોધ કરનારાઓ જઈ શકે એમ નથી આપણે કહીએ કે આપણે કુદરતને કાબુમાં રાખીએ છીએ તો તે ફક્ત કહેવા પરવુંજ છે કારણ કે વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો આપણે ઉલટા એના દસ છીએ; પણ જો આપણે યોજનાઓ ધકવામાં તેના કલા પ્રમાણે દોરવાઈએ તો વ્યવહાર કાર્યમાં આપણે તેના ઉપર હુકમ કરી શકીએ.”

જે વખતમાં તેણે ઉપરનો નિમિષ લખ્યો હતો તેજ અરસામાં તેણે એક ખીજો લખ્યો છે જેમાં તેણે મહારાણી એલીઝાબેથનાં વખાણ કર્યાં છે જેવી રીતે એનો પહેલો નિમિષ તત્વજ્ઞાન ઉપર લખવાની એની પદ્ધતિનો નમુનો છે તેવીજ રીતે આ ખીજો એના રાજકીય અને ઐતિહાસિક લખાણ કે જે એના તત્વવિવેકના જવાંજ વિવ્રક્ષણ છે તેઓનો નમુનો છે. આમાં તેણે મહારાણીની તારીફ કરી છે અને એ નિમિષ પણ એ જાતના ખીજ સાધારણ પ્રમથોની માફક મર્યાદા વગરનો અને ખુશામતનો બરેલો છે, પણ આમાં માત્ર ખુશામતજ છે એમ નથી. એલીઝાબેથની વર્તણૂક અને રાજ્યકારભારને લગતી બાબતો મથાર્ય રીતે જતાવવામાં એકને આમાં પોતાની તીવ્ર વિવેકશક્તિનો સારો ઉપયોગ ક્યાં હોય એમ જણાય છે હાખલા તરીકે રૂપેષનના હુમલા વખતે મહારાણીની અડગ હિમ્મત વિષે તે નીચે પ્રમાણે લખે છે —

“છેડે જીઓ મહારાણીની ધીરજ કૃતલી હતી—જે વખતે પોતાના રાજ્ય ઉપર બારે તૈયારી સાથે એક મોટું લશ્કર ચઢી આવવાનું હતું અને જે ચઢાઈથી આખા યુરોપખંડમાં વિસ્મય અને ધારતી ફેલાઈ ગયાં હતાં તે વખતે તેણીની ખુશનમ્મિ અને સાધારણ રીતભાત અને રિવાજમાં પણ કંઈ ફેરફાર થયો નહોતો, સલાહસપથી જે ચહેરો દમેશાં દીપી રહેતો હતો તેમાં એ ચઢાઈથી અંધારનો બાસ પણ દેખાતો નહોતો;

પણ તે પોતાના ઉત્તમ પ્રકારના નિયમ અને દૃઢ નિર્ભયપણાથી પોતાના મત્રીઓને હિંમત આપતી, પોતાના અમીરોને ઉત્તેજન આપતી, અને પોતાની પ્રજાની હિંમતમાં વધારો કરતી, અને તે જાને પોતાના પૈસાથી પ્રજાના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવાને તૈયાર હતી એટલું જ નહિ પણ તે પોતે પ્રજાના હાથે પોતાના બચાવની આશા નહિ રાખતા હોય. પ્રજાને પોતાના હાથથી જ બચાવવાનું કહેતી આની સાબિતી એ હતી કે તે જાને રણભૂ-મિમાં હાજર રહી હતી તેથી જ ગાણુસના મન ઉપર શત્રુઓની સત્તાથી, કાવતરાઓના સોગનોથી, અને મોટા બચકર ફેરફારોથી નિબટૂલ અસર થતી નથી તેની મોટાઈ બેશક વીરપુરોની મોટાઈ કરતા ચઢિયાતી છે."

આ નિમંત્રણ લખવામાં બેકે બેકને ધણીજ કારીગીરી વાપરી છે તોપણ તેઓ ફક્ત શોભાની ખાતરજ લખાયા હોય એવા છે પણ તરતજ તેણે એક બારે કામ માટે લીધું હતું. ઇ. સ. ૧૫૮૨ની સાનમાં સ્પેઈનના હુમલા પછી ઈંગ્લેન્ડના રાજ્ય નિયમોની રચનામાં જે સખત ફેરફારો કરવામાં આવ્યા હતા તેઓના સળધમાં લેડીન અને અગ્રેજ બંને બાબતમાં એક ચોપાનિયુ બહાર પડ્યું હતું એ ચોપાનિયુ કેથોલીક મતના અનુગામીઓ તરફથી બહાર પડ્યું હતું અને તેમાં એ લોકોએ કદા દોષથી અને બિલકૂલ આચકો ખાધા વગર મહારાણી એલીઝાબેથની જાત ઉપર તેમજ તેણીના રાજ્ય ઉપર મરજીમાં આવે એવા આરોપો મૂક્યા હતા થાણું કરીને આ ચોપાનિયુ ફાધર પારસન્સના હાથે લખાયું હતું પણ સરકારે તો એને એક બચકર દોષારોપ જેવું ગણ્યું અને એનો જવાબ વાળવાનું કામ બેકનને સોંપ્યું રાણીના અને કેથોલીક મતના અનુગામીઓની વચ્ચે પોતાના તેમજ પારકા રાજ્યમાં જે તકરારો ચાલતી હતી તેઓનું પોતાના મત પ્રમાણે વિવેચન કરીને અને પ્રત્યેક આરોપને પૃથક્ પૃથક્ લઈને તેનો જવાબ આપવામાં બેકને ઘણો શ્રમ લીધો છે પણ આ પ્રમાણે કરેલું શુણ્દોષનું વિવેચન બાગ્યેજ નિષ્પક્ષપાતી હોય છે, વધારામાં વળી એ લખવામાં હુકમ પ્રમાણેજ ચાલવાનું હોવાથી એવું કોઈ પણ માણસ નહોતું કે જે એ તકરારોનું વિવેચન પક્ષપાત વગર કરી શકે પણ બેકને એનો જવાબ મૂળ ચોપાનિયાની માફક ફક્ત બેકન જાણ્યું ઉપર ધ્યાન આપીને લખ્યો હોય એમ નથી તેમજ એમાં મૂળ ચોપાનિયા

જેટલું કપટ પણ નથી; અને તે અસરકારક પ્રત્યારોપ કરવામાં અને કેથોલીક મતની તરફેણમાં લખનારનું હડહડતું બોળપણ અને શિથિલ બંધારણ જતાવી આપવામાં ફોદગદ થયો છે. પણ જાને જાગૃતી રાજનીતિ માથે તેઓના પોતપોતાના ધર્મની લાગણીનો સંબંધ એટલો બધો ઘાડો હતો કે તેઓ આ તકરાવોનો નિર્ણય પક્ષપાત વગર કરી શકે એજ અસંભવિત હતું. કેથોલીક મત માનનારા ફક્ત પોતાને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ મળે એટલાથીજ સંતોષી નહોતા અને પાદરીઓ અને જોગુટના વિરુદ્ધ જે શિક્ષાઓ ફરમાવવામાં આવતી હતી તે રાજ્યદ્રોહના ગુન્દાની શિક્ષા કરતાં પણ વધારે સખત હતી. પણ આ નિબંધમાં એકને એ કાળના લોકોના કમકાળના સંબંધમાં એવી બારીગાંધી એકમી કરી છે કે એવી તેના શિયાળ બીજો કોઇ માણસ બાગ્યેજ કરી શકે.

એકન જે કંઈ લખતો તેમાં જે સારું હોય તેને તે કોઇ દિવસ નકામું થઇ જવા દેતો નહિ; અને તેણે “મહારાણીની સ્તુતિ”માં જે લખ્યું છે તેનો ઘણો ભાગ બિનફલ ફેરફાર કર્યા વગર કરીથી “પ્રતિષ્ઠાહારી લેખ ઉપર અવયોકન” એ પુસ્તકમાં દાખલ કર્યો છે. પછીથી એકમ મીડલ-એક્સ પ્રગણ્યા તરફથી પ્રતિનિધિતરીફે ચુકાદાને ઇ. સ. ૧૫૯૨ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો આ સભામાં અમીરો તરફથી રાજ્યના વાર્ષિક ખર્ચના સંબંધમાં તેઓનો અભિપ્રાય લેવા બામત મૂકા-ગેલી ફરખાસ્ત વિરુદ્ધ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ જે વાધો ઉઠાવ્યો હતો તેમાં એકન સૌનો આગેવાન હતો. આવી રીતે સ્વતંત્રપણું બતાવવામાં એને ઘણીજ હિમ્મત રાખવી પડી હતી, કારણકે જે ફરખાસ્તના વિરુદ્ધ તેને બોલવાનું હતું તે એના જળવાન કાકા રાજ્યના કાશાધિકારી તરફથી મૂકવામાં આવી હતી. વળી પરરાજ્યના દુમલાની ધારતીથી આ સભાએ લોકોના ઉપર જે વધારાના કરો નાખ્યા હતા તેઓના સામા પણ એકને વાધો ઉઠાવ્યો હતો એ વખતમાં સરકારી નોકરો કેવું દસત્વ બોગવતા હતા એ ઉપર જે આપણે વિચાર કરીશું તો ઉપર પ્રમાણે સ્વતંત્રપણું બતાવવાથી એકનના ઉપર મહારાણીની ઈતરાજ થાય અને તેણીની હજુર-

માથી તેનો પગ ટળે એમાં કંઈ નહીં નેવું છાગરો નહિ ઇસેક્ષના
સમજાવવાથી એલીઝાબેથની ઇતરાજી કંઈક આછી થઈ તોપણ
રાજ્યના ખરચના સખધમાં બેકન ને બોલ્યો હતો તે તો તે કેાઈ દિવસ
વિસરી ગઈ નહિ

પ્રકરણ ૨જું.

બેકન અને એલીઝાબેથ.

એલીઝાબેથની કાર્કિદીનાં હેતુનાં દસ વર્ષોમાં બેકનના નસીબમાં ભારે ઉચ્ચપાચલ થઈ. આજ વર્ષોમાં એની મદાન યોજના વધારે પ્રગળ થવા લાગી અને એનો મોહ વધવા લાગ્યો. આજ વર્ષોમાં (૧૫૯૭માં) એના દસ નિબ ધોની પહેલી આટલિ બહાર પડી. લાંબા વખત સુધી માણુ-સોની રીતભાત અને ચાલચલગત ઉપર બારીકાઈથી કરેલા અવલોકનના પરિણામ રૂપી વિધાના સંબંધમાં આ તેનું પહેલું જ સાહસ હતું. આજ વર્ષોમાં તે પ્રખ્યાત થવા લાગ્યો અને તેનું મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું. એની પોતાની વર્તણૂકની કમોટી પણ આજ વખતમાં થઈ. આખા રાજ્યમાં જે એક માણસ એની વિલક્ષણ બુદ્ધિ અને એના સ્તુતિપાત્ર ઉદ્દેશની ખરી ખુજ કરી એની કીર્તિ વધારવાનો પ્રયાસ કરતો હતો તેની સાથે મિત્રાચારી અને શત્રુવટ પણ આજ વર્ષોમાં થઈ. તેનો આ મિત્ર ઈસેક્શનો અમીર હતો જે તીક્ષ્ણ હરિદ્રાઈ એની જીંદગી પર્યંત પહોંચી અને જેના લીધેજ તે પોતે પાછળથી ખરાબ થયો તેનાં મૂળ પણ આજ વર્ષોમાં રોપાયાં હતાં. એનો આ પ્રતિસ્પર્ધી મહા સમર્થ, કૂર અને ખોટું કરતાં બિલકૂલ ડરે નહિ એવો અંગ્રેજી ધારાનો દિમાયતી એડવર્ડ કેક હતો.

ન્યારે એક બાબૂએ અધારામાં પડી રહી બેકન કુદરતના તત્ત્વ-વિવેકનો પાયો નાંખવામાં અને રાજ્યમાં નોકરી મેળવવા માટે ફાગટ પ્રયાસ કરવામાં રોકાયો હતો ત્યારે બીજી બાબૂએ ઇસેક્શનો અમીર મહારાણીની મરજી સંપાદન કરવામાં અને કચેરીમાં ખીજ નોકરો ઉપર પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત કરવામાં રોકાયો હતો. થોડા વખતમાં ઇસેક્શ સાથે બેકનની ઓળખાણ થઈ અને પછીથી ધીમે ધીમે તેઓની મિત્રાચારીમાં વૃદ્ધિ થવા લાગી. તેઓના પાછળના સંબંધ વિષે આપણે ગમે તેવો શક લઈએ તોપણ શરૂ-આતમાં તેઓની મિત્રાચારી શુદ્ધ બાવની હતી એ વાત નિઃસંદેહ છે. સાધારણ રીતે આપણે એમ ધારીએ છીએ કે ઇસેક્શ એક બડાઈખોર અને

ઉદ્ધત રાગનો માનીતો હતો, આરલેન્ડને તામે કરનાનું જે જોખમ ભરેનું કામ એને સોંપવામા આવ્યું હતું એ તેણે વેર વાળનાના અગર તોફાન કરનાના ધર્મિયથી બરાબર કર્યું નહિ, અને જ્યારે એના માટે તેનો જ્યાંય લેવામા આવ્યો ત્યારે તેણે બેનકુશી ભરેના કુદરતો જગ મચાવ્યો આ વાત તો આટલેથી આડકે છે, પણ આપણે તેના મનને જોઈશું કે ઇસેક્સ હમેશા આટલો બધો ખરાબ નહોતો રાજઆતમા એના વિચાર મારા હતા, તેણે ગભીરતાથી અને નમ્રતાથી નાની વયમા જે અભ્યાસ કર્યો હતો તેનો તેણે પાઠગથી સાચો ઉપયોગ કર્યો હતો એને સાદસ કરવાનો ધણો શોખ હતો અને તેથી તે બેકનનના વિચારો વિશે એ વખતના ખીન્ન બધા માણસો કરતા વધારે સારી માહિતી ધરાવતો હતો જે ધર્મમા સાત્તાઈ અને શુદ્ધ જ્ઞાન હોય તેજ એને પસંદ પડતો પ્યુરીટન મતના અનુયાયીઓ તરફ એ રહેમ નજરથી જોતો એનું કારણ એ હતું કે એના ધારવા પ્રમાણે તેઓ ધણુ ગભીર હતા અને તેઓના ઉપર નાહક હદ ઉપરાત જુરમ કરનામા આવતો હતો જે કોઈ એને અત્યંત ધિક્કારે છે તેઓ પણ એની ખાતરાની અને ઉદારતા કબૂલ કરે છે

એના વિશે બેકન એક જગ્યાએ લખે છે કે “ફક્ત મુદ્દાની હકિકત જાહેર કરવામાજ નહિ પણ આ કામમા એનાથી જે કંઈ જૂલ થઈ હોય તેના માટે એને ચેતવણી અને શિખામણ આપનામા તમે એની સાથે જમજમ ખુલ્લા દિનથી વર્તશો તેમ તેમ તે (કારણ કે એનો સ્વભાવજ એવો છે) તમારી શિખામણ પ્રમાણે આનવાનો વધારે પ્રયત્ન કરશે ” વખતે મિ સ્પેડીંગ ધારે છે એમ બેકનનેા અભિપ્રાય અતિશયોક્તિ ભરેલો હશે તેઓ એક ખીજને હોશથી ચઢાતા, તેઓની પ્રીતિમા ધીમે ધીમે વધારો થના લાગ્યો અને તેઓ એક ખીજને ચોખ્ખા દિલથી સદાય કરવા લાગ્યા તેઓનો સ મધ એવો નહોતો કે એક મુરખી હતો અને બીજો તાબેદાર હતો પણ તેઓ એક ખીજને પોતાનો બરાબરીઓ ગણતા તે બન્ને પોતાનો સાથી કેવો માણુમ છે અને કેટલામા છે તે જોવાને શક્તિમાન હતા. બેકન તરફ ઇસેક્સની લાગણી કેવી હતી તે પાઠગની હકિકત ઉપરથી જણાઈ આવે છે બેકન પાઠગથી વારવાર કહેતો કે તેણે પોતાનો બધો અવકાશ અને મદનન ઈસેક્સની સેવામા

અર્પણ કર્યાં હતાં. તે કહે છે કે “ રાજ્યનું બધું ફક્ત એનીજ (ઇસેક્શની) મારફતે થાય એમ છે એવું જાણી જોવી રીતે હું એને વળગી રહ્યાં હતો. તેનું બાળ્યેજ ખીજા માણસના સંબંધમાં જનતું હતો; મદારાણીની નોકરીની, મારા પોતાના નસીબની અને કેટલીક રીતે મારા ધધાની પણ દરકાર ન કરતાં ફક્ત મારા મુરખીના માનને, બાપને અગર સેવાને લગતી બાબતો ઉપરજ હું રોજ મારા મનમાં વિચાર કરતો. ”

આ પ્રમાણે કહેવામાં બેકન તદ્દન ખરુંજ કહેતો હોય એ શક બરેલું છે, કારણ કે ‘ મદારાણીની નોકરી તો હતી એને મળીજ નહોતી તેમજ મળવાનો એવો સંભવ પણ નહોતો કે જેથી એના કામમાં દરકાર થાય; અને જ્યારે તેને એ નોકરી મળી ત્યારે એ નોકરીના અગર તેના પોતાના ધધાના સંબંધમાં તેણે કોઈ ટ્રિવસ બેદરકારી બતાવી હોય એમ જણાતું નથી. આવી બાબતોમાં એ કેટલી કાળજી રાખતો હતો તે એના પત્રો ઉપરથી સાફ જણાઈ આવે છે. પણ બેશક આટલી વાત તો નિર્વિવાદ છે કે જેટલો ઈસેક્ષ બેકનને સહાય કરવામાં પુચી હતો તેટલોજ બેકન ઇસેક્ષ કે જે એકલોજ તેની બુદ્ધિની ખરી ખુજ કરવાવાળો હતો તેને ઉપ-યોગી થઈ પડવામાં રાજી હતો. એલીઝાબેથના રાજ્યમાં જે જે માણસો થઈ ગયા છે તે બધા કરતા ઇસેક્ષ જીવિયાતો હતો અને તે સૌથી વધારે સત્તાવાન થઈ બેસશે એમ લોકોનું માનવું હતું.

આ વખતમાં લીસેસ્ટરનો અમીર ગુજરી ગયો હતો; ધર્મલેની ઉમ્મર થઈ ગઈ હતી અને તેથી સાદસ અને ઉદ્ધતાજ ને બે ગુણો એલીઝાબેથને ગમતા હતા તેઓના ઉપરથી તેનું મન ઉઠી ગયું હતું. એક માણસને પોતાનો માનીતો કરી રાખવાનો એલીઝાબેથનો વિચાર બહુ વખતથી ચાલતો હતો અને કમનસીબે ઇસેક્ષનેજ પસંદ કરવામાં આવ્યો. ઇસેક્ષના લીસેસ્ટરના નીચ અને ઘાતકી સ્વાર્થપણા વગર તેના જેવીજ મોહ પમાડવાની શક્તિ હતી તેનામાં ફીલીપ સીડનીના જેટલીજ ઉદારતા અને બહાદુરાર્થ હતી પણ પ્રવૃત્તિમાં તે એના કરતા વધારે યોગ્યતા અને જુસ્સો ધરાવતો હતો. તેનામાં રેલેના જેટલી જાણ અને શોકમય વિચાર કરવાની શક્તિ નહોતી પણ દયા અને માન તરફ રેલેના જેવા તિરસ્કાર વગર એનામાં રેલેના જેટલીજ સાહસિક હિમ્મત હતી. એ વખતમાં

હિંદીયાર રાજદરજારી-માણસો માટે બુદ્ધિ, સમયસૂચકતા, અંગમૌહ્ય, જુરસો અને કામકાજમાં તેમજ રમત ગમ્મનમાં ચતુરાઈ વિગેરે ને ને શુણ્ણની જરૂર હતી તે બધા એનામાં હતા. મામે માણસ પોતાનાં વખાણ કરે અગર ખુશામત કરે એટલાથીજ સંતોષ થાય એવો માણસ તે ન હતો. પણ સામે માણસ પોતાના ઉપર પ્રીતિ રાખે છે કે નહિ એ તરફ તે બહુ લક્ષ રાખતો. એક્ષીઆએથની પ્રકૃતિ વિચિત્ર, છદ્દી અને વિકારવિશિષ્ટ હોવાથી જો તેણીએ કોઈ દિવસ કોઈ માણસ ઉપર ખરી પ્રીતિ રાખી હોય તો તે હસેલા ઉપરજ હતી. તેના હાથ નીચેનાં માણસો તેને ચઢાય એમાં તો નવાઈ નથી પણ આખા રાજ્યની પ્રજા એના ઉપર મમતા રાખતી. એને જો કોઈ ખીજ સારી ગિયતિમાં મૂકવામાં આવ્યો હોત તો બેશક તે એક મોટો પરાક્રમી અને સારો માણસ નિવડત.

પણ એક્ષીઆએથની હતુરમાં તો તેની ખરાબી થવાનું આગળ થીજ નક્કી હતું; કારણ કે ત્યાં એની જે જે કટેવોને મુધારવાની જરૂર હતી તેઓને ઉત્તરું ઉત્તેજન મળતું અને તેથી એને મોટી મોટી આશાઓ રાખવાની જે દેવ પડી હતી તેતુ પરિણામ એ આપ્યું કે તે આખરે અધીરો અને ચીદીઓ બની ગયો. તેને જે શોધાણીની તાબેગરી ઉઠાવવી પડતી હતી તે કોઈ વાર એક નાજુક સ્ત્રી જેવી બની જતી, કોઈ કોઈ વાર તે દુનમત છોકરીની માફક ગાળા કરતી, અને કોઈ વખત તો તે એક મિનનજી અને ગર્વિષ્ઠ ગંજો જેવી બની જતી; તેણીની પ્રકૃતિમાં વારે વારે આવા ફેરફારો થતા તે જાના બેવચમાં આવતા. પણ કોઈ માણસ તેનું કારણ કહી શકતું નહિ તેણીની મરુત મુજબ આગવામાં ચૂક કરવી એ તેણીના નોકરો માટે પ્રણજી જોખમ બનેલું હતું. જે માણસને તે પોતાનો માર્ગનો દરી રાખવાની તેનામાં જે એના પોતાના જોટલોજ જુરસો અને એના પોતાના જોટલીજ વિષમીન અને દૃઢ ચિત્તરત્તિ હોય તોજ તે ખુશ થતી પણ ખીજ માણસના જે શુણ્ણ અગર દોષને તેણીએ જાતે ઉત્તેજન આપ્યું હોય તેનાજ તે કયા અજુગિન્યા વખતે અને કેટલા જુમ્માથી તિર-સાર કર્યો તે કોઈ કદી રાખુ નહિ. મદારાણીની મદેરજાનીથી ધરોક્ષ ગમે દરજે ચઢ્યા એ વખત તો ખરી છે પણ તેની સાથે આટલું તો કહેવું જોઈએ કે તેણીના દલકા, અલ્પાનુકારક, અને બીજાએને મુશ્કેલીમાં

નાળે એવા સ્વચ્છંદીપણાની સાથે તેનું પાનું પડવાથીજ છેવટે તેનો નારા થયો. પોતાનો હજુ આગળ મૂકવાનું અગર પોતે જે અભિપ્રાય આપે તેજ ખરો છે એમ માની લેવાનું તે એલીઝાબેથ પાસેથી શિખ્યો હતો; અને એ સાથે એમ માનવામાં એની મોટી ભૂલ હતી, એ પણ તે તેણીની પાસેથીજ શિખ્યો હતો જેમાં તેમાં ઠોકરો વાગવાથી અને વખતો વખત અપમાન પામવાથી એના છવને સંતાપ થવા લાગ્યો અને એનો સ્વભાવ એટલો બધો ચીટીઓ થઈ ગયો કે સહેજ વાતમાં એનો મિઝગ ખશી જવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તે એવું ધારવા લાગ્યો કે એલીઝાબેથ જેની રીતે બીજાઓની સાથે વર્તે છે તેવીજ રીતે તેણે એની સાથે વર્તવું જોઈએ. આવી વર્તણૂકનું આદું પરિણામ તરતજ જણાયું નહિ પણ છેવટે એનાથીજ ઇસેક્સ જેવો ખાનદાન માણસ ખરાબ ખરાબ થઈ ગયો. પાછળથી તે એવા નિશ્ચય પર આવ્યો કે એલીઝાબેથ બીજાઓને ખીવડાવે છે માટે એકવાર તેને પણ ખીવડાવવાની જરૂર છે; અર્થાત્ તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે એલીઝાબેથને ઠોકણે આણવા માટે જેવી જિદ્દતાઈ જરૂર સ્વચ્છંદીપણાથી એ પોતે વર્તે છે તેવીજ ઉદ્દતાઈથી તેની સાથે વર્તવું, એ એકજ રસ્તો છે તરતજ તે જેમાં તેમા પોતાનો અસતોષ જાહેર કરવા લાગ્યો, તેની પ્રીતિમાં દેરદાર થવા લાગ્યો, કામકાજમા પણ તે બેદરકારી બતાવવા લાગ્યો, હું કે મુદતમા રાજ્યનો અગ આણવા માટે સશય જરૂર કાવતરા કરવા લાગ્યો, અને પોતાની જાતનું રક્ષણ કરવા માટે અને પોતાના શત્રુઓને નીચા પાડી પોતાની સત્તા પાછી બેસાડવા માટે તે કાયદા વિરૂદ્ધ રસ્તાઓ ભેગા લાગ્યો. બેકન કહે છે કે “તેની આ અધીરાર્થનુકશાનકારક હતી, તેનાથી એના શત્રુઓને ઉવટી એવી તક મળી કે જેનો લાભ તેઓ પોતાના આત્મસંરક્ષણ માટે લીધા શિવાય રહેજ નહિ, અને તેથી જ માણસની કાર્કિંદી આગલી બધી પ્રકારિત હતી અને જેના માટે લોકો લાગી લાગી આશાઓ રાખતા હતા તે માણસનો છેવટે દુખ, અપમાન અને પશ્ચાતાપમા ફાસી ઉપર અત આવ્યો.”

આવા સમર્થ અને બીજાઓના મનનું આકર્ષણ કરી શકે એવા માણસ સાથે સોળમા સૈકાના છેલ્લા વર્ષોમા બેકનનો સબંધ વધવા લાગ્યો.

આ વખતે એકનની ઉંમર ૩૦ વર્ષની થઈ ગઈ હતી અને ઇસેક્ષ તેનાથી યોગ્ય વર્ષ નાનો હતો. જોકે દરમિયાનમાં શાવણ માટે ઉપર ઉપરથી એકનના માટે જોઈએ તેવી સગવડ દેખાતી હતી અને જોકે હજી સુધી એની વિલક્ષણ જુદી એના સમકાલીન પુરુષોના જુલુવામાં આવી નહોતી તેમ છતાં તેઓ તેના કૌશલ્યની તારીફ કરતા હતા તોપણ વાસ્તવિક રીતે જેતા તો તે હજી કાંઈ ઠેમણે શાવ્યો નહોતો. એકન મીર્સિનો લોભી હતો પણ એવો લોભ રાખવામાં તે કાંઈ પણ રીતે નાલાયક હતો જેમ નકોતું. તે શરીરે મારો સાજો રહેતો અને ખરચાળ દેવોને લીધે વારે વારે તે પૈસાની તગાસમાં આવી પડવાથી દેવાથી હુરાન થતો. એના પિતાના નામથી અને મહારાણીની મેહેરબાનીથી એ ઉચી પદવીએ ચઢવાની આશા રાખતો હતો, પણ કોઈ ગુપ્ત કારણને લીધે તે એમાં છે વટ સુધી નાહોદ રહ્યો. જોકે એકીઝાએથ એને મહેસુન ઉધરાવવાનું અને રાજ સબધી બીજી જામકાજ સોંપતી હતી તોપણ એના ઉપર તેણીની પ્રીતિ નહોતી, અને આ પ્રમાણે હોવાનું કારણ એમ ધારવામાં આવે છે કે જેવા માણસને તે ઉત્તેજન આપવા માગતી હતી તેવો માણસ એકન નહિ હોય તે છેવટ સુધી એના કાકા ખરલેને નમ્રતાપૂર્વક આજીજ કરતો રહ્યો તે વખતે વખત પોતાની કનમના જોરથી તેને ઉપયોગી થઈ પડવાનો પ્રયાસ કરતો રહ્યો. અને તેણે પોતાની માતૃથી પાસે તેને ખડુવાર કહેવરાવ્યું પણ ખરલે એમ ધારતો હતો કે એના ભત્રીજામાં માત્ર વિદ્તાજ હતી પણ તેને વ્યવહાર-શાસ્ત્રનું જોઈએ તેવું જ્ઞાન તેમજ વ્યવહારો પયોગી કામકાજમાં જોઈએ તેવો અનુભવ નહોતો, અને તેથી તેણે તેને ઉત્તેજન આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ. તેનો પિત્રાઈ બાઈ રૈખર્ડ એસીક્સ તો એનો ભાવ પણ પૂછતો નહિ. કાતો તે એની અદેખાઈ મરતો હોય તેથી, અગર કા તો તે ઇસેક્ષનો મિત્ર છે એવો તેને વહેમ પડ્યો હોય તેથી એના તરફથી તો ફક્ત વિનયથી ન શન્દો. અને અભય વચન શિનાય એકનને બીજી કઈ મજા એમ નહોતું ખરેખર એ ॥ તરફથી પોતાનું કંઈજ નો એવું નથી એમ માનવાને એકનને સગવડ કા જો હતા કમેક્ષ અને એકનનો ભાઈ એન્થોની જે એને ખસ દિનથી ચલાતો હતો— તેઓ શિનાય એન્થોની કેટલું સત રહેલું છે તે મીઝએન્થા જુલુવામાં આવ્યું નહોતું.

આ દરમ્યાનમાં કાળ તો પોતાનું કામ કર્યોજ કરતો હતો. જે માન મેળવવાના તુરંગોમાં બેકન મજા માનતો હતો તેઓનો વિસ્તાર, આકર્ષણ અને દરરોજ દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યાં. પેટની ખાતર કાપવાનો ધધો એનાથી છોડી દેવાય એમ નહોતું, પણ એમાં તેનો જેટલો વખત રોકાતો હતો તેના પ્રમાણમાં તેને ઘણોજ જીજ્ઞાસુ બદલો મળતો હતો. કચેરીમાં હમેશાં હાજર રહેવાથી તેને ઘણા ખર્ચમાં ઉતરતું પડતું હતું પણ જે તે કાંઈ દિવસ સારી જગ્યા મેળવવાની આશા રાખતો હોય તો એનાથી એ પણ બંધ થાય એમ નહોતું. તેની માની તેના ઉપર બેઠાએ તેવી પ્રીતિ નહોતી અને તે તો એને બેવકૂફ અને ઉગાઉ વગર કહેતોજ નહિ જેનું વધી ગયું અને લહેણદરો ખર્ચવા લાગ્યા. તેનું ભવિષ્ય હવે શોકમય દેખાવા લાગ્યું પણ એટલામાં ઇન્સેક્શની સાથે નરીન થયેલી મિનાચારીના લીધે પોતાનું નરીજ કંઈ દરરો એમ તે આશા બાધવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૫૯૩ ની સાક્ષમાં સરકારી વકીલની જગ્યા ખાલી પડી અને ઇન્સેક્શ કે જે એજ વર્ષમાં રાજકારબારમા રાણીના સલાહકાર તરીકે નિમાયો હતો તેણે એ જગ્યા બેકનને આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. તત્કાલિન અને અક્ષરવિધાના પાછળ બેકન જે ઉદ્યમ કરતો હતો તેના લીધે ધારના દિમાપતી તરીકેની તેની આજર દક્ષિ ગઈ હતી. આ દરમ્યાન નીચેની કેટલીક જગ્યાઓનો એને અનુભવ નહિ હોવાથી આ જગ્યાને માટે તેને યોગ્ય ગણવામા આવ્યો નહિ.

આ જગ્યાની લાલચ રાખનાર કેટકેનામનો એક ખીજો માણસ હતો. કેટકે કંઈક કાળજીનો, અને વાચાળ હતો અને તે પૂર્વના સખ્યાન ધ આધારોની માહિતી સાથે કાવલનું સ પૂર્ણ માન ધરાવવાનો કાકો રાખતો હતો. એ વખતમાં સરકારી વકીલની જગ્યા જેઓના ઉપર રાજ્યના વિશેષાધિકાર ઉપર હુમલો કર્યો, હુલ્લડ કર્યો અગર રાજ્યદ્રોહનો આરોપ મૂકવામા આવ્યો હોય તેઓના વિરુદ્ધ જે માણસ હેવટ સુધી દૃઢ નિશ્ચયથી અગ્રેજ કાવલની આરીકાઈ, સુકિતઓ અગર ગુપ્ત પેચનો ઉપયોગ કરી એજ સાધનોથી વખત આવે સરકારને કાવલો કરી શકે તેનેજ આપવામા આવતી હતી, તેથી કરીને સેસીલ અને મહારાણી પોતે પણ બેકન કરતાં કેટકે સાર્વજનિક દિતમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારે એમાં કંઈ

નસાઇ પામના જેવું નથી. આ બાબતમાં કોકનો પોતાનો વિચાર કેવો હતો અને ઇસેક્સ જે માણુમને તેના આગળ મૂકવાનું ધારતો હતો તેના માટે તેનો અભિપ્રાય કેવો હતો તે આપણે ચોક્કસ રીતે જાણીએ છીએ. પણ ઇસેક્સે પોતાના મિત્રનું કામ ખરલેની માફક મદદ ઉત્સાહથી નહિ પણ અતરની ઉત્કર્ષથી હાથમાં લીધું હતું. મહારાણીને રૂબરૂમાં વિનંતિ કરવામાં તેણે બિનદુશ્મ આચકે ખાધો નહિ તેમજ તેણીના ગુસ્સે થયાની દરકાર પણ તેણે રાખી નહિ. ધણી વખત સુધી તો ઉધાડે છોક મહોમાવાગે એવી ના મહારાણીથી કહેવાઈ નહિ અને એસીલ કોકના પક્ષમાં હતો તોપણ એ જગ્યા સાંખા વખત સુધી ભરાઈ નહિ જ્યારે રોબર્ટસેસીલ તરફથી ઇસેક્સને એવી સૂચના કરવામાં આવી કે તમારે બેકનનના માટે સોનીસીટરની જગ્યાથી સંતોષ થવું કારણ કે જો તમે જરા વધારે વાર વિચાર કરીને એ જગ્યા માટેજ મહારાણીને વિનંતિ કરી હોત તો તેણીએ તે સહેનાઈથી કબૂલ કરી હોત ત્યારે તેનો મિત્રજી ખરી ગયો અને તેણે એસીલને નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો—

આવી રીતે સહેનાઈથી કબૂલ કરવાની વાત મારાથી કોઈ રીતે સહન થાય એમ નથી, કારણકે મરહૂમી વકીલની જગ્યાજ બેકનનને અપાવવી એ મારો નિશ્ચય છે, અને એના માટે હું મારી પ્રતિક્ષા, મિત્રાચારી અગર અધિકાર જે માણુસો—સહે પછી તે માણુસો ગમે તેવા હોય—આ જગ્યા ખીજાને અપાવવાનો પ્રયાસ કરતા દસે તેઓના મામા એવી રીતે વાપરી શકે એ જગ્યાની આશા મખનારાઓ અને વચ્ચે પડનારાઓ ખન્ને પોતાનો ધારેલો વિચાર પાર પાડવાના ન તે ઉત્કર્ષ એવું મમ પુનઃ હાથમાં લેનારું જૂલી જરો, અને સરરોબર્ટ તમે આ વાત ખાતરીપૂર્વક ખાતરજો, કારણ કે હવે હું ઉધાડે છોક માત્ર અતરના વિચાર બહાર પાડુ છું તમારા પિતાના અને તમારા માટે તો મને ધણુજ લાગે છે કારણ કે તમે તમારા નજીકના સગાને મૂકીને એક અજાણ્યા માણુસને એ જગ્યા અપાવવાનો વિચાર કરો છો તેના પ્રતિસ્પર્ધીની ચાર વર્ગની નોકરી કે જેના માટે તેણે અજ્ઞાસના સબધમાં પ્રાધાન્ય મેળવી જોઈએ તે કરતા વધારે બદલો વાગ્યો છે એને જો ધ્યાનમાં લીધા વગર આપણે બેકનનના અને તેના પ્રતિસ્પર્ધીના ગુણ અને સામર્થ્યને સરખાવીશું તો બેકનન તેનાથી જંથી રીતે ચઢિવાતો છે એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ.

પણ વારંવાર માફી માગ્યા છતાં પાલ્કામે-ટમાં એકને જે સ્વાતં-
ત્ર્ય બતાવ્યું હતું તેના લીધે અને સોસીયલની વગ સાથે કાકા જેવા સ્વાર્થી
અને ઉપયોગી માણસના દબાવણથી ઇસેક્શનો વિચાર પાર પડ્યો નહિ.
ઈ સ. ૧૫૯૪ના એપ્રિલ માસમાં કોઈ સરકારી વહીવટ તરીકે નિમણો.
કોઈ એમ સમજતો હતો કે વ્યવહારશાસ્ત્રના જ્ઞાન સંબંધી એકન ખોટો
ડાળ રાખતો હતો અને તેથી તેણે એના દક્ષમાં જે દબાવ કરી હતી તે
કોઈ કોઈ દિવસ વિસરી ગયો નહિ. આ જગ્યા મેળવવાની આગામી
નિષ્ફળ થવાથી એકનના અંતઃકરણમાં કારી ધા લાગી ગયો. તે કહે છે કે
“મારા નેટવું તીવ્ર અપમાન બાબેજ ખીન્ને માણસ કોઈ દિવસ પામ્યો
હશે.” અને હવે તે કેમ્બ્રીજમાં વધુ પોતાના બાકીના દિવસ અભ્યાસ
અને ચિન્તનમાં ગાળવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પણ ઇસેક્શ છેક
નાદિમ્મત થયો નહોતો. હવે તે એકનને સોસીયલિસ્ટની જગ્યા આપવાનો
પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. આમાં પણ ઘણી શક જેવા છતાં આખરે તે ફાળ્યો.
નહિ, અને એ જગ્યા એકનથી ઉતરતા સાર્જન્ટ ફેલેમીંગ નામના
માણસને આપવામાં આવી. એમ કહેવામાં આવે છે કે આ જગ્યા પણ
એકનને નહિ આપવા દેવામાં વખતે કોઈની વગ લાગી હશે. આવી
રીતે આશાબંગ થવાથી એકન પોતાના વિચાર ઇસેક્શને નીચે પ્રમાણે
જણાવે છે —

“જે મહારાણી મને નાપસંદ કરશે તો હું આ પ્રમાણે કરીશ—
હું મારી સાથે જે માણસોને લઈને કેમ્બ્રીજ જઈશ અને આ તરફની
ખિલકૂલ આશા રાખ્યા શિવાય ત્યાં હું મારો વખત અભ્યાસ અને ચિન્તન
કરવામાં ગાળીશ.” જે તેણે આ ધારણા પાર પાડી હોત તો તેની આખર
ખરાખર સમવાત અને જે મારે કામ તેણે માથે લીધું હતું તે પણ પૂરું
થાત આ પ્રમાણે થવાથી તેને મુખ્ય ન્યાયાધીશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો ન
હોત પણ તે સાથે થોડો સાચેના એના વ્યવહારમાં એની વર્તણૂક સંબંધી
જે જે તકરારો આપણા સામળવામાં આવે છે અને જેનો નિર્ણય હજુ
પણ થઈ શકતો નથી તે ઉપસ્થિત થઈ હોત નહિ, અને શાઓનો ઉદ્ધાર
કરવામાં તેનું “નવું માધન” અપૂર્ણ રહેવાને બદલે પૂરું થયું હોત. પણ જે
કે એલીઝાબેથનો ઇરાદો એકનને શિક્ષા કરવાનો હતો તોપણ તેને છેક

ખરામ કરવાની તોણીની ઘનન નહોતી, તેથી કરીને રાજ્ય સબધી થોડું ધણ મમ એને સોપી તે એના ઉપરથી પોતાનું મન સમુગ્રય ઉડી ગયું નથી એમ બતાવતી હતી આ પ્રમાણે કરવામા તોણીનો હેતુ એ હતો કે બેકનને નોકરીમા ચાલુ રહેવાની લાચર્ય રહે અને તેથી બવિધ્યમા એ દેા દિવસ તેના ઉપર મહેરબાની કવવાની પોતાની મરજ થાય તો દરકત આવે નહીં બેકન જ્યારે ઉપર પ્રમાણે આશામાને આશામા દિનસ માળતો હતો ત્યારે તેની પેમા સબધી હરકતો એનો મોટો ભાઈ એન્થોની પોતાના ખાનગીમાથી મિનફૂન બબજા વગર અગર આંચકા ખાધા શિરાય દૂર કરતો એટલુંજ નહિ પણ દેવુ કરીને તે એને મદદ કરવામા ચૂકતો નહિ જ્યારે બેકનને એમ લાગ્યું કે ઇમેક્ષ પોતાના માટે ખીજ ધણા કામ કરવાને સમર્થ હાવા છતાં પણ ડાઈ કારચુમર તેને નોકરી અપાવવાને શક્તિમાન ન થયો ત્યારે તેણે એલીઝાબેથની રમરમા ધણી આજીજ સાથે માગણી કરી અને બગલે, સેસીલ વિગેરે ને ને માણસો તરફથી તેને મદદ મળવાની આશા હતી તે બધે ઠેકણે તેણે પોતાનું નસીબ અજમાવી જોયું પણ તેની સધળી મહેનત વ્યર્થ ગઇ

હવે એને ધીરજ રહી નહિ તે ઇમેક્ષ ઉપર ગુરસે થયો અને એમ ધારવા લાગ્યો કે ઇમેક્ષ ઉપરની રાણીની ઇતરાજ અને પોતાને નડેછે રાણીના ઉપર પણ તે ગુરસે થયો કારણકે લાખા વખત સૂધી તે આશામા ને આશામા બેથી રહ્યો હતો તેની રાણીને દરકાર નહોતી એલીઝાબેથના મનને તો રમત હતી અને બેકનનુ કામ લખાયેલું જોઇને તે ખુશ થતી પણ બેકન સારી પેઠે જાણતો હતો કે તેણીને તો બેકનના ખાપની, તેમજ સેસીલ વિગેરે ખોટા અમીર ઉમરાવોમાના ડાઈની પણ દરકાર નહોતી અને તેથી હવે તેણે જહાર ગામ જવાનો વિચાર ક્યો રોબર્ટ સેસીલ ઉપર તો તે ઘણોજ ગુરસે થયો અને અદરખાનેથી પોતાના કામમા એજ ઉધ્ધુ મારતો હતો એમ તે એને કહેવા લાગ્યો પણ તે સાથે જાણે પોતે તો એની વાતો માનતોજ નથી એવો રાજ કરવાને તે ખૂરતી સાવચેતી રાખતો તેણે જાણે એ પોતાનો છેલ્લોજ પત્ર હોય એમ બતાવી બરસે ઉપર ને એક વિવેકી પણ દ્વિઅર્થી પત્ર લખ્યો છે તેમા તે એવી વિનતિ કરે છે કે મારાથી ને કર્મ જૂનચૂક થઈ હશે તેમા મારો પોતાનો

કંઈજ હોય નથી પણ એ હોય એક દિશ્મત હારેલા અને મુમાફરીના યાકમી કટાણેવા અરજદારનો છે. આ પત્રમાં તે એમ પણ જાહેર કરે છે કે વ્યવહારશાસ્ત્રમાં તે બવિધમાં જે આગર મેળવવાની આશા રાખતો હતો તેમાં પણ હવે તેની આશા કમતી થઈ ગઈ છે અરજદારને જે જે દુઃખ સહન કરવા પડે છે અને જે જે હરકતો ભોગવવી પડે છે તે બધાથી હવે તે રીજાવા લાગ્યો. તે સેસીક્ષને લખે છે કે "હજુ પણ જે વસ્તુઓ ઉપર મને રાજાભાવિક પ્રીતિ નથી અગર જેઓને હું કોઈ દિવસ ખુશીથી ન સ્વીકારું તેઓ સાથે મારો સંબંધ જારી રહે એમ છે, પણ તેઓના વિશે મારું જ્ઞાન વહેમ પડ્યું છે એમ જતાવ્યા સિવાય અગર છેક હલકી જાતનું બાપનાપણું જતાવ્યા સિવાય મારાથી તેઓનો ત્યાગ કરી શકાય એમ નથી, " અને તે પોતાના ભાઈમધ કુદક એનવીલ આગળ પોતાના મનનો ઉત્તરો નીચે પ્રમાણે કહાડે છે —

“ મહેરમાન સાહેબ, મારી મુલાકાત લેવામાં આપને જે જે હરકતો પડી હશે તે મારા જાણવામાં છે અને તેના માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. મારી હકિકતનો તો છેડો નથી. હું તમારી ખાતરી કરું છું કે ‘મારો આત્મા શાન્ત રહે’ એ શબ્દો હું બોલ્યો હતો, પણ હાલમાં ધર્મપુસ્તક તરફ ફરવાની મને ફરજ પડી છે, ‘કોઈના ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું ચલાતો નહિ,’ આ વાક્યથી આગળ હું જઈ શકતો નથી રાણીસાહેબે મને પોતાની નોકરીમાં દાખલ કરવા માટે ધણીવાર કહ્યું હતું અને એમ કહેવામાં જે જગ્યા મને આપના માટે વાતચિત આવતી હતી તેજ આપવાનો તેમનો ઇરાદો હતો એમ હું સમજતો હતો, અને હવે કા તો મારા કોઈ શત્રુએ આ પ્રમાણે કર્યું હોય, કા તો મારી અરજ મારા મુરખી ઇન્સેક્શની અરજની પુરવણી જેવી ગણવામાં આવતી હોય અગર કા તો મહારાણી સાહેબ મારી શકિત જોવાનો ડોળ કરીને વખત બેવખત મારાથી રાજાભાવિક રીતે જે કંઈ જૂન થાય તેનો લાભ લેવા માગતા હોય, અગર ગમે તેમ હોય, પણ મહારાણી મારા કામનો જલદી નિવેડો આણવાને આતુર હોય એમ દેખાતું નથી અને મારા મુરખી ઇન્સેક્શ અગર આપસાહેબ અગર દક્તરદાર વિગેરે મારા માટે ગમે તેવી આશા રાખતા હશે પણ દરમ્યાનમાં મારી સ્થિતિ એવી બધી ખારીક થઈ ગઈ છે કે ‘જો હું’ મહારાણીની ગમે તેવી

સેવા બળવીશ તોપણ તે બધાં માત્ર નોકરી મેળવનાનાજ દ્વારા છે એમ ગણવામા આવશે અને તેથી ઉપમારને બદલે ઉલટો મારા ઉપર દેખ કરાવે. પ્રસંગ આવશે. રાણી સાહેબે જે રસ્તો પસંદ્યો છે તે એવો છે કે તેનાથી શુદ્ધ આત કરણવાળા આવશે. ૥ ૬ ૥ ખાટા થાય છે અને સાધારણ રીતે દરેક માણસનો મનમાં બગડે છે, તેથી અને ધામ્તી લાગે છે કે હવે આનાથી મહારાણીની નોકરીને બારે એજ લાગશે. ૬ પ્રાઇ વેપારીની હુમાનમાં જ્યાંમધ બરી રાખેના માન જેવો હુ આં તેથી જો મહારાણી અને નહિ ખરીદે તો રૂટક છૂટક વેચનાથી ઉત્તરે વધાર દાખદો થશે, મારણ કે જેમ કોઇ છોકરે બ્યારે કોઇ પછીની પાછળ દોડીને તેની નજીક જાય છે ત્યારે તે પછી ત્યાંથી ઉડીને જગ દૂર જઈને બેસે છે અને જો તે છોકરે ફરી તેની પાછળ દોડે છે તો તે ફરીથી ઉડી જઈ દૂર જાય છે એમ પ્રસંગે અને તો કદાચો આવે છે તેમજ મારા બધા મિત્રો કે જેઓના હાથે ગમે તે રસ્તે હું ઉપકૃત થવાની આશા રાખું છું તેઓને પણ વારંવાર તરફી આપવાથી અને કદાચો આવે છે અને તેથી તમે તમાર પોતાનું કામ બૂની નહિ જઈ આ મારો નમ્રો પત્ર જે એક બ્યાજગી અને વિચિત્ર ફરિયાદના ઉપમા છે તેના વિશે વિચાર કરજો, કારણ ખરેખર હું કબૂલ કરું છું કે 'પ્રથમનો ધ્યાન' જલદીથી ખસેડી શકાતો નથી. અને આ પ્રમાણે ફરીથી હું તમાર તરફ આવું છું '

ફરી એક વાર પ્રયત્ન કર્યા પછી એકને એ કામ થોડા વખત માટે મૂકી દીધું, પણ તરતજ પાછું ત્યાંમા લેવાની તેને ફરજ પડી હવે તે એમ ધારવા લાગ્યો કે આખી દુનિયા તેના વિરુદ્ધ છે તે પ્રકારમાંથી અધારામાં જનારો વિચાર રાજ લાગ્યો આ વખતમાં તેને દિનમત આપનાર ફક્ત એજ મિત્ર હતો જે વહેતો તેને મળી ધણી જરૂર હતી આં જે વખતે તે દેવાથી જાહેરાત થતો હતો તે વખતે પણ તેને એજ બાઈબલ મદદ કરી છે એકને બ્યારે એમ લાગુ કે એકન ૧૧ માટે કદાચ શક્ય રાખું ૧૧ ત્યારે તેણે એને આસરે ૧૮૦૦ પૌન્ડની જાગિર બદલી દીધી આ ૪ અરપમાં સરકારે પણ એને ટવીન્ટીકામ માટેની કટનીક જમીનો ઉત્તરાધિકાર આપ્યો આં તેથી થોડે ઘણે અંશે તે પોતાના લાલચુબારને શાન્ત કરી શક્યો

બેકન હવે પોતાનો ધરોખો વખત પુરતો લખવામાં રોકવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૫૯૭ માં એના દમ નિગધો તેઓના મૂળસ્વરૂપમાં બહાર પડ્યા. એના “પવિત્ર વિચારો” અને “સારામારના ચિન્હ” પણ એજ પુસ્તકની સાથે બહાર પડ્યાં. ઈ. સ. ૧૫૯૬ નાનાતાવની રમઝોમાં તેણે વ્યવહારશાસ્ત્રની કઢાણીઓ ઉપર પોતે જે પુસ્તક લખવાનો હતો તેનો નમુનો મહારાણીને જતાવ્યો તેનું આ પુસ્તક પૂરું કરનામાં આવ્યું નહોતું. એના નિબંધો ધણાજ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા અને યોગ્ય મહિનામાં તેઓની ખીછ આવૃત્તિ છાપવી પડી. લેટીન, ફ્રેન્ચ અને ઇટેલીયન ભાષામાં તેનાં ભાષાન્તર થયાં અને તેથી એકદમ બેકન ગ્રંથાન થયો આ પ્રમાણે તેની આગર તો વધી પણ પૈસાટકા સંબંધી તેની સ્થિતિ હજુ મુશ્કેલી નહિ. પૈસાની ખાખતમાં તે ધરોજ હેરાન થવા લાગ્યો અને એક વખતે ત્રણમે પાંડના દેવા માટે એક સોનીની ફરિયાદ ઉપરથી તેને પોળની અંદર પકડવામાં આવ્યો આ વખતમાં તે પોતાનો નિશ્ચય નીચે પ્રમાણે જણાવે છે—

“ મહેરબાન સાહેબ, હું પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે મારે તોલ કુવામાં મહારાણી ત્રાજવાના તોલ નેટવી બારીખઈ કરે નહિ; પણ જેવી રીતે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેણીની મેવા કરનામાં મારા વિચારમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયો નથી, તેવીજ રીતે હું આશા રાખું છું કે ત્યારે મારા વિષે તેણીને વિશેષ ખાતરી થશે ત્યારે તે પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યા વગર રહેશે નહિ મારા પોતાના માટે તો મેં કેટલેક અંગે મારી આગર, મારો વખત, અને મારા સાધનો જોયા છે, તેઓ વિષે મારી હકિકત આ પ્રમાણ છે—જે ખીજા લોકોના અભિપ્રાય માટે પૂછના હો તો તેનો ખવતના સપાટાની માફક આવ જ કરે છે, વખતને માટે પૂછે તો એ તો ખરું છે કે જે વખત જાય છે તે પાછો આવતો નથી, તોપણ હું આશા રાખું છું કે હું નેનો બદલો વાળી શકીશ સાધનો માટે પૂછે તો તંજોને તો હું ધણાજ કિમતી ગણું છું અને વધીવાતનો ધવો મારાયા થઈ શકે એમ નથી, કારણ કે મારો જે વખત મેં ખીજા સારા કામમાં રોકવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેનો વચ્ચે ભાગ એના જાય છે પણ આવી રીતે જાગિર અને સાહિયોના સમવગા પણ હું શ્રેયસ્કાં અભિપ્રાયને મળતો આવું છું કે તત્વજ્ઞાની પુરૂષ જો ધારે તો સહેજમાં પૈમાદાર થઈ શકે છે આ પ્રમાણે હું મારી જાતને કેરી રીતે દિનામો આવું છું

તે વિશે આપની ખાત્રી થશે આનાથી વધારે સુખ તો આપણા રાજ્યના ક્રાશાધિપતિ કહે છે તેમ હું પણ માનુ છું કે નીતિગાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરીને આલનાર તત્ત્વ જાણનાર પુરુષને પત્ની શકતું નથી પણ લાખી લાખી આશાઓ રાખ્યા શિવાય હું બ્યારે નાનો હતો અને બ્યારે મને તત્ત્વવિવેક સંબધી કંઈ પણ જ્ઞાન ન હોતું ત્યારે મારો દુષ્કર્મો ઘણો પાડી નાખવાથી હું જોતો ખુશી થયો હતો તેટલોજ તેને નહિ મનાથી થાકે છું. આપ સાહેબ મારે પૂછતા હો તો હું જોતો આપનો આજારી છું તેટલો ખીન મોઢા માણસનો નથી અને હું તો એક સાધારણ માણસ જોવો છું (લોકપ્રિય નહિ પણ સાધારણ) અને મધ્યમની રૂએ એક સાધારણ માણસથી બની શકે એવું હું આપના મારે કંઈ વગર રહીશ નહિ—હમેશ કરતા વધારે દબતાથી હું આપ સાહેબના પ્રતિષ્ઠિત હુકમોને તામે ચક્રાંશ.

બેકનન પાછળથી કહેતો હતો તેમ વખતે ઉપરના પત્રમાં ઈસેક્સ ઉપરની એની પ્રીતિના સંબધમાં કંઈ સુખ મેલ રહ્યો હોય એમ જણાય છે પણ પાછળથી જે વખતે ઈસેક્સના ઉપર આકૃષ્ટ આવી તે વખતે તે બંનેના સંબધમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયો નહોતો બ્યારે લાગ આવતો ત્યારે ઇસેક્સ બેકનનનો હક્ક આગળ મૂકવામાં ચૂકતો નહિ તેણે સર ફ્રીડેટાફર હેડનની જુવાન વિધવા ઓરતને બેકનનની સાથે પરણાવવા મારે ઘણી મહેનત લીધી પણ તે વ્યર્થ મોઢા આ સ્ત્રીની રીતભાત ઘણીજ વિચિત્ર હતી અને તેણીનો રસમંદ ઘણેજ સ્ત્રીઓ હોય પણ બેકનનને તેણીના દુર્ગુણોની ખાતર નહિ હોય અગર પૈસાના લોભમાં તેણે જાણી જોઈને આખા આડા કાન કર્યા હશે એમ જણાય છે ઇસેક્સે આ મમમાં ઉત્સાહપૂર્વક મહેનત લીધી હતી અને એ સ્ત્રી તેમજ એની મા ઉપર લખેના પત્રો જે હજી હયાત છે તેઓના મારે ખેશક અને વણુ માન થટે છે તેણે એ પત્રોમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું— જો એ મારી જોઈને અગર ટિકરી હોય તો હું પ્રતિજ્ઞા સાથે કરું છું કે જોતલા આગ્રહથી હું તમને કદુ છું તેટલાજ આગ્રહથી હું એનું લગ્ન તેની સાથે કરું ' પણ બેકનનનું લગ્ન એ સ્ત્રી સાથે ન થયું એજ સાફ થયું તે સ્ત્રીએ બેકનનને ના પામદ કર્યો એવું જ નહિ પણ એના સત્તુ કોઈને પસંદ નવા તેણીએ કોકોને પસંદ કર્યા હોય અને પાછળથી તેણીના કુટુંબનો કજીઓ કે જેમાં બેકનનને અને

કેંકને સામસામા ઉભા રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને જોના લીધે બેકન કવળતે ખરાબ થયો તેમાં તે પ્રખ્યાત થઇ.

ન્યારે ઇસેક્ષને જરૂર પડતી ત્યારે બેકન તેને સહાય કરતો અને જેમ કેાઇ હોંશિયાર અને સાવધ માણસ પોતાનો મિત્ર કે જે તેની હતેહથી અને દિવસે દિવસે વધતી જતી મગરખીથી નુકશાનકારક ભય પોતાના માથે વહોરી લેતો હોય, જે પોતાના સામા કદા દુખનો ઉભા કરતો હોય અને જે માત્ર નસીબ ઉપરજ આધાર રાખીને બેસી રહેતો હોય તેને જેવી શિખામણુ આપે તેવી શિખામણુ એ તેને આપતો. ભારે યુદ્ધ કરવામાં ઇસેક્ષની યોગ્યતા વિષે બેકનને જોઇએ તેટલી ખાતરી નહોતી. જોકે કેડીઝ સર કરવામાં ઇસેક્ષે મોટું પરાક્રમ કર્યું હતું તોપણ તેથી તેની યોગ્યતા વિષે પૂરી શાખિતી મળી નહોતી, કારણુ કે એજ પ્રસંગે નેલ્સન અને કેાંકહેનના જેવી શૂરવીર પણ ઇરાદાપૂર્વકની તેની જિદ્દતાઇ અને ઝેરીલા અને દ્રેપી સોજતીઓની સાથે કામ કરવામાં અને હતેહના નીશામાં ગરક થઇ સાવધ નહિ રહેવામાં તેઓના જેટલીજ તેની અશક્તિ ઉઘાડી પડી હતી.

ઈ. સ. ૧૫૯૬ કે જે વર્ષમાં ઇસેક્ષને કેડીઝ આગળ આટલું બધું માન મળ્યું હતું તેના છેવટના ભાગમાં બેકને તેના ઉપર એક શિખામણુનો અને તે સાથે ઇપકાનો પત્ર લખ્યો છે. આ પત્રમાં તેણે રાણીનાં માનીતા તરીકેની ઇસેક્ષની વર્તણૂકના ભય અને ખામીઓ બતાવી છે; અને એ ભયમાંથી મુક્ત થવા માટે અને તેની ખામીઓ સુધારવા માટે તેણે કયા કયા રસ્તા લેવા જોઇએ તે વિષે બેકને ટુંકાણુમાં જે હકિકત આપી છે તે ઘણીજ વિલક્ષણુ છે. આ હકિકત ઉપરથી બેકન વ્યવહારશાસ્ત્રનું કેટલું જ્ઞાન ધરાવતો હતો એ સાફ જણાઈ આવે છે. બેકનના જેટલી શક્તિવાળો માણસ જોકે પોતાનું વ્યવહારશાસ્ત્રનું સાંકેતિક જ્ઞાન મોટું હોય તોપણ તે પોતાની બુદ્ધિ, હોશિયારી, ચાલાકી, વક્તૃત્વશક્તિ અને દુનિયાના અનુભવને લીધે પોતાના ધંધામાં સારી આગર મેળવે એમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. એલીઝાબેથ કહેતી કે “ બેકનનું બુદ્ધિ આતુર્ય ઘણું છે અને તેણે સારી વિદ્યા સંપાદન કરી છે; પણ વ્યવહારશા-

નહોતું. જેમ જેમ વખત જવા લાગ્યો તેમ તેમ તેના અને તેની વિચિત્ર શેઠાણીના વચ્ચે અજુબનાવ વધતો ગયો; અને સારા અગર નરસાં કારણોસર તેનાથી ખીનીતર તેમજ તેને ધિક્કારનાર અને તેના ગુન્દાઓ માટે રાખીના આગળ નધારીને બોલી તેઓનો અજુબનાવ વધારનાર ફેલે અને ફેસીલ જેવા માણસોની ખોટ નહોતી. હવે કેટલું ગેજવવાનો એનો લોભ વધી પડ્યો, વિરુધ્ધોક્તિ કરવાનો એનો જુઓ કાપુગા રીતી ગયો નહિ, શત્રુઓનો તુચ્છકાર કરવાના એના વિચારે મયદા મૂકી દાખી અને ઇસેક્સ આધર્મીયાં કરી ઈ. સ. ૧૫૯૮ની આયર્લેન્ડની લડાઈમાં કિતરી પડ્યો. થોડાં વર્ષ પછી આ લડાઈનું પરિણામ આગળથી ફક્ત આપવાનું માન બેકન ધરાવે લાગ્યો. “ એ મુસાફરીમાં જાણે દેવયોગથીજ એનો વિનાશ થવાનો નક્કી હોય તેમ ભવિષ્યના અનિશ્ચિત ધોરણ ઉપર આધાર રાખીને આધારણ રીતે કોઈ માણસ જેટલી સ્પષ્ટતાથી પોતાનો વિચાર બાધી શકે તેટલી સ્પષ્ટતાથી મે એના વિનાશ વિષે આગળથીજ નક્કી કર્યું હતું. ” પાછળથી તે એમ કહેવા લાગ્યો કે એ કાર્ય ફટકુ અધર્મ હતું તે વિષે મેં આગળથી એને સૂચના આપી હતી, તેમજ એના ત્યાજગીથી એના શત્રુઓ રાણી આગળ ફાવી જશે અને રાજાને, એને પોતાને, તેમજ રાણીને નુકશાન થશે એ વિષે પણ મેં ચેતવણી આપી હતી વળી તે એમ પણ કહે છે કે “ મારી ખાતરી છે કે મારા આખી છ દગીઆ આ બાબત વિષે મેં એને મોઢેથી, પત્રથી અગર મારાથી બનતા સાધનોથી જેટલી ગંભીરતાથી શિખામણ આપી હતી તેટલી ગંભીરતાથી ખીજ કોઈ બાબત વિષે આપી નહોતી ” પણ આ પ્રમાણે કહેવામાં એની ચૂક છે. એના પત્રો આપણી નજર આગળ હયાત છે. જ્યારે ઇસેક્સ આયર્લેન્ડ મા ગયો ત્યારે બેકને એને મોટી ઉમેદથી આશા ભરી બાપામા લખ્યું હતું “ એ મુસાફરીમાં દેવયોગે એનો વિનાશ થવા વિષે ” તો એને વિચાર પણ આવ્યો નહિ હોય કાગળ કે કોઈ ખુશ મિત્રજના વખતે તે ઉવટો વખે છે કે આ લડાઈમાં ઇસેક્સને વિજય મળશે. તે એમ ધારતો હતો કે એ સાહસમાં એના મિત્રને ભારે માન મળવાનો પ્રસંગ આવશે. તેણે ઇસેક્સને ડહાપણ ભરેલી શિખામણ આપી હતી એ વાત તો ખરી છે તોપણ તે કહેતો કે “ જેવી રીતે કારથેજની લડાઈમાં એફ્રીકેનસ એક નાલાયક સરદાર નિવડ્યો હતો તેવીજ રીતે આ લડાઈમાં ઇસેક્સ પણ નાલાયક કરવાનો છે. ” બેકન, બેકન ગમે તેવો ચિન્તાતુર

થયો હોય તોપણ એ લગાધમા ઇમેક્ષની દાર થશે એમ તો તેણે આગળથી નહિ જ ધાર્યું હોય. ઇમેક્ષની દાર ગમે તે કારણથી થઈ હોય તોપણ એ લગાધમા તેની શરમ ઉપજાવે એવી દાર થઈ એ વાત નિર્વિવાદ છે.

પ્રતીથી પોતાની ગમેતી જાત પાછી મેળવવાના હેતુથી આચાર્ય-
ન્દમા એની જે મત્તા હતી તેનો ઉપોગ કરી રત્નુએને તેમજ ખુ રાણાને
બહીનડાવવા માટે તે ધણીજ ધોર અને મપદા વિરુદ્ધ પણ નિષ્ફળ યુગ્મિઓ
રચના લાગ્યો. તેણે દીરોન માથે છાતી બ્હસવત કરવા માની અને તે મ્કોટ-
લેન્ડના ગમ્મ જેમ્મ સાથે ગુપ્ત કાનનરા કરવા લાગ્યો. ગુમ્મામા ને ગુમ્મા-
મા તે અનેક પાપા વખરની યુગ્મિઓ કરવા લાગ્યો, પણ ફરી વિચાર કરતા
તેઓમાની એક એને પસંદ આવતી નહિ. બધારે તે કુકમ નિર્દ પોતાની
ખરી હકિકત જાને કહેવા માટે નોનસક આગળ આવ્યો અને પોને એક-
લોજ ગુન્હેગાર છે એમ કહી નાણી બુજાને એના રત્નુએના પગમા સપ-
ડાયો ત્યારે તેણે રચેની યુકિતઓ કેવી નિરથંક હશે તે આપણાથી સહેજમાં
સમજી શકાય છે.

એસીબ માટે તો ખાતરી જ હતી કે તે આવો લાગ કોઈ દિવસ
ખુએ નહિ એલીઝાબેથ ધણી ચીશ્વર મજ હતી તોપણ છેવટનો રસ્તો
લેવાને તે હજુ ખમચાતી હતી પરંતુ જે આપણે આ કુ ખલયક હકિકત
ઉપર ધ્યાન દઇને વિચાર કરીએ છીએ તો ઇમેક્ષ તમ્મ જે વર્તણૂક ચનાવ
વામા આવી હતી તેનાથીજ તે મોડો વહેનો પણ બારે તુકશાનમારક બૂબ મરી
એમશે એમ આપણને લાગ્યા વગર રહેતુ નથી જેવી રીતે બીનાની ઉદર
સાથે ચારે તેવીજ રીતે તેના માથે ચાવવામા આવતુ હતુ એને કેદ
કર્મો, એતુ અપમાન કર્યું, લોગના દેખતા એને કપડો આપ્યો, અને એની
ઈજત લેવાના અને એને ગમરાવવાના ઇરાદાથી એના ઉપર રાન્યકોહનુ
તહેમન મૂકનાની તૈયારીઓ કરવામા આવી, પણ હજુ તેને કેટલોક ખતના
છૂટ આપવામા આવતી હતી તેથી જાની મહેરમાની ફરી મેળવવાની આ-
ચારા છેક ગમ્મ નથી એમ તે ધારવા લાગ્યો, પણ એ મહેરમાની મેળવવા માટે
પોતાની આબર ઇજન અને માન કારે મૂકી છે નમ્મ થઈ દીનના સ્વીકારવી
એ દિવાય બીજે રસ્તો નડેનો જે લેએ એના સ્વનાયથી નાણીગા હ
તા તેઓ તો ખાતરીપૂર્વક દેના એના સાથે જે ધાતમી વર્તણૂક ચલા-
વવામાં આતની હતી તેનાથી તેનુ ચિત્ત બમ્મો ગયા વગર રહેશે નહિ રાણી-

ના સ્વભાવ અને તુરગો વિષે તેણીની સાથે વાદ કરતાં બેકન કહે છે કે “ ત-
મારા ધડીએ પલકે બદલાતા વિચારો કોઈ મોટા માણસને સુધારવાના બદલે
ઉવટા એને ખરાબ કરવાને યોગ્ય છે. ” હવે ઇસેક્સ મરણીઓ થયો અને તે-
ને એની જીંદગીની ધાસ્તી લાગવા લાગી.

છેવટે ઈ. સ. ૧૬૦૦-૧ના ફેબ્રુઆરીની ૮મી તારીખે તેણે કેટલાક
માણસોની મદદથી પ્રધાનોની સામા રહેરના ભોકાને ઉશ્કેરવાના અને મહેલનો
કબજો લેવાના ઇરાદાથી એક બેવકૂફી બરેલુ અને દસી કહાડવા જેવું હુ-
લ્લડ કર્યું એલીઝાબેથને બેકને કહ્યું હતું તેમ “ જો કોઈ નીચ અને
ધાતકી માણસો આ કાવતરામાં બળ્યાં હોત તો તેઓ બારે નુકશાન અને ગમરાટ
કરી ખેસન; પણ સારા નસીબે તેમા એવા માણસો ભેગા થયા છે કે જેઓ
કાવતરાખોરોના કારસ્તાનથી પૂરા માહિતગાર નથી ” પણ ઇસેક્સને રાજ્ય
ટ્રાહના ગુન્હા માટે આરોપી ઠરાવવા સાડ તો આટલું બસ હતું. શરત કે-
વી બારીક હતી તે ઈસેક્સ બરાબર સમજતો હતો પણ એમાં તે
હાર્યો, અને એના શત્રુઓ જીત્યા એ ગમે તેવું અયોગ્ય થયું હોય તો
પણ તે હાયા એ તો બ્યાબજીબ થયું હતું; કારણ કે જેવો ગુન્હો
ઇસેક્સે કર્યો હતો તેવોજ ગુન્હો કરવાની એના શત્રુઓ પણ કોશીસ
કરતા હતા. તેઓ રાજ્યના વાગ્સના સબંધમા ફેકેટલેન્ડ અને ધણા બાગે
સ્પેઇન સાથે પણ છાની મદસલત ચલાવતા હતા અને આવાત જો એલી-
ઝાબેથના જાણવામા આવી હોત તો તેઓનું પણ આવી બનત. પણ એ
ભોકો તેઓનું કામ ધણીજ સબાળથી અને હુઆઇથી કરતા અને ઇસેક્સ
તો બિલકૂલ ઢગ વગર તોરમા ને તોરમાજ રહેતો તેણે એટલી લાખી મુદત
સુધી અધિકાર ભોગવ્યો હતો કે હવે એના પ્રતિસ્પર્ધીઓ એની પાસેથી
તમામ સત્તા છીનવી લે એ એનાથી સહન થઇ શકે એમ નહોતું. એ ભોકો તો એક
બાબૂએ પોતાનું ધારેલું કામ કરતા અને બીજી બાબૂએ પોતે ધણાજ વફા-
દાર નોકરો છે એવો ડાળ રાખતા, પણ ઇસેક્સ તો મહેલના કોટવાળ શિવાય
બીજી જગ્યાથી સતોષ યાય એવો નહોતો. હુલ્લડ કરવાની કોશીસ કરવા
માટે એના જાપર રાજ્ય તેમજ રૈયત વિશ્વ મોટો ગુન્હો કર્યાનો આરોપ
મૂકવામા આવ્યો. ઈન્ગલેન્ડમા યોગ્ય વખતથી સર્વ વાતે શાન્તિ હતી છતાં
તેમા ઈસેક્સ ફ્રાન્સ અને ગ્વીસીસના જેવા તોફાની રસ્તાનું અનુકરણ

કરવા માગતો હતો. પણ તેણે કરેલો ગુન્હો અને તેના માટે દરમાવેલી સજા એ કાગનેજ અનુકૂળ હતી અને જે ગુન્હાઓ દાખલાની રૂએ રાજ્ય વિરુદ્ધના ગણાય છે તેઓમાં લોકોના વિચાર અને સ્થિતિને અનુસરીને નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે કંઈક જુદોજ અર્થ રહેલો હોય છે. રાણીની વિરુદ્ધ ગુન્હો કરવામાં ધરેલ નારકોટના અમીર નેટલોજ ગુન્હોગાર હતો એમ કહેવું એ તો તદ્દન ગેરવ્યાજબી છે. તેણે જે ગુન્હો કર્યો હતો તે તો જે ગુન્હા માટે નારકોટનું નામ જાણીતું થયું હતું તેના જેવા અને તેજ જાતનો હતો—અર્થાત્—કાંઈ આશાજનક થયેલો પ્રતિસ્પર્ધી થોતાની દાર થવાથી જેવો ગુન્હો કરે તેવાજ આ ગુન્હો હતો.

આ દરમ્યાનમાં એકન ધીમે ધીમે સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયો. મહારાણીને પ્રસંગોપાત સલાહ આપનારા અને હક્કી પાવરીના વ્યવહારશાસ્ત્રવેત્તાઓ કે જેઓને કામ પડે બોલાવવામાં આવતા, જેઓને કાંઈ પણ પ્રકારનો પરવાનો અગર પગાર આપવામાં આવતો નહિ અને જેઓની વ્યવહારશાસ્ત્રના નિયમિત અધિકારીઓમાં ગણતરી થતી નહોતી તેઓની દારમાં એકનને મૂકવામાં આવ્યો. આવા નોકરો મહેસુલ ઇધરાવવાના કામકાજમાં, બંધિવાનોને પૂછતા પ્રશ્નો તૈયાર કરવામાં, અને રાણીની વિરુદ્ધ થયેલા કાવતરાંની હકિકત બેગી કરવાના કામમાં સરકારને ઉપયોગી થઈ પડતા. આ કામમાં એકનને એના પેટ પૂરતું મળતું નહિ પણ તેના લીધે એને રાણીની હજુરમાં જવાની તક મળવા લાગી. તે કહે છે કે હવે રાણીની સાથે મારો પરિચય વધવા લાગ્યો અને તે અને 'થોતાની ગુપ્ત માતો કહેવા લાગી તોપણ હજુ મારા ઉપર તેણીની પ્રીતિ જોઈએ તેવી નહોતી. મારે ઈસિફ ઇન્ગલેન્ડમાં પાછો આવ્યો ત્યારે તેના જાનની ખાતર એકને તેના ઉપર જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે "હું નેટલો બીજા માણસોનો તાબેદાર છું તેના કરતાં આપનો વધારે છું" અને બીજા બધા માણસો આપના નેટલા તાબેદાર છે તેના કરતાં પણ હું આપનો વધારે તાબેદાર છું. અને મારી ખાતરી છે કે આપસાહેબના ડહાપણ, ધીરજ અને ખુશામત ભરેલી સાવચેતીથી કદાચ ગાંઠ યશે." પણ મારે આયર્લેન્ડમાં ચલાવેલી

એની વર્તણૂક વિશે તપાસ ચલાવવામાં આવી ત્યારે બેકનની ખાસ જરૂર પડી અને એજ વખતથી ઈસેક્સ સાથેનો તેનો સબધ બદલાવા લાગ્યો. તેના ઉપર ઇસેક્સનો કેટલો ઉપકાર હતો એ વાત દરેક માણસ અને સૌથી વધારે મહારાણી જાને જાણતી હતી તેમ છતાં તેના એકના એક અને સૌથી વધારે કલ્યાણ કરનાર મિત્રના વિરૂદ્ધ તપાસ ચલાવવા માટે, તે આવી હલકો નોકરીમાં હોવા છતાં તેનાજ ઉપર ભરૂંસો મૂકવામાં આવ્યો. અને એ કામ માટે તેનેજ પસંદ કરવામાં આવ્યો. એ હકિકત જાણીને ખરેખર આપણા મનમાં કંઈ વિચિત્ર વિચાર આવ્યા વગર રહેતો નથી તેમજ રાણી તરફ બેકનની વફાદારી ગમે તેટલી હોય અને પોતાના બાધમંદની ચાલ ચલગતને તે અટકરણથી ગમે તેટલી ધિક્કારતો હોય તોપણ તેના જેવા માણસે એ કામ માથે લીધું એ પણ કંઈ એણે શોચનીય નથી તે કહે છે કે મેં આનાકાની કરી હતી, અને બેશક આટલી વાત તો નિસ્સંદેહ છે, કે એ કામની શરૂઆતમાં તો જે શક ભરેલી ઘિતિમાં તે આવી પડ્યો હતો તેનો લાભ લઈ ઇસેક્સની સગા કમી કરાવવાનો અને રાણીના અને એના વચ્ચે ફરીથી બનાવ કરાવવાનો તેનો વિચાર હતો. પણ બ્યવહારશાસ્ત્રમાં રાણીના સનાહકાર તરીકે તેને ઇસેક્સના ગુન્હા જાહેરમાં મૂકવાની ફરજ પડી, અને એ પોતે કબૂલ કરે છે કે એ એ કામ “બટુ રહેમ નજરથી કંઈ નહોતું.” જો બેકને એ કામ કરવાની ના પાડી હોત તો તે પોતે કહે છે તેમ ઇસેક્સના ઉપર ઉપકાર કરવાનો વખત તેને મળ્યો હોત નહિ, તેમજ ના કહેવાથી તેને કંઈજ ફાયદો થાત નહિ કારણ કે હજુ એને જે સ્ત્રી પોતાના ઘડપણમાં પણ હૈનરી આઠમાના જેટલા જુરસાથી રાજકારભાર ચલાવતી હતી અને જેની પોતાના ઉપર હજુ બેધએ તેટલી પ્રીતિ નહોતી તેની સાથેજ કામ લેવાનું હતું એક જુજ કામમાં પણ તેણીની મરજી વિરૂદ્ધ ચાલવાથી તેણે કેટલું બેખમ વહોરી લીધું હતું એ નેણીએ એને ધ્યારનુએ બતાવી આપ્યું હતું. ના કહેવાથી તેની મોટી મોટી આશાઓ નાશ પામત, અને લાખા વખત સુધી રાણીની હજુરમાં રહી મહામહેનતે તેણે વહેમ પડતી જે સહેજસાજ મહેરબાની મેળવી હતી તે પણ તે ખોઈ બેસત, અને બવિધ્યમાં તેને રાણીના તેમજ બીજા રાજમાનીતાઓના અસહ્ય ગુસ્સા તળે રહેવું પડત.

બેકનર્ન એના પોતાના સ્વાધ્ય માટે જે જે કરતો તેમા પણ તે એમ માનતો કે એ સધળું ઈસેક્શના હિત માટેજ છે એની તરફથી કશ્વના શક્તિ અને ભારે અમ લેનારી કવચ હમેશા કામમાજ હતાં, અને હવે તેણે વિચિત્ર આગ રસ્તા પકડવા માડ્યા તેણે પોતા ॥ બાપ અને ઇસેક્શ વચ્ચે એક તરફથી પત્રવ્યવહાર ઉભો કર્યો અને પછીથી તેણે સણીનો ગુસ્સો આ છો કરનાના અને ઇસેક્શના મનની ખરી લાગણીઓ તેણીને બતાવી આપવાના ધરાદાયી એ પત્ર સણીના હાથમા જાય એવી મુશ્કિત કરી જ્યારે એક વખત ટવીકનહામ પાર્કમા એના મુકામે મહાગણી જમવા આવવાના હતા ત્યારે તેણે, પોતે કવિ નહિ છતાં, તેણીના સાથે ઇસેક્શની સમજુતી કરાવવાના હેતુથી એક છંદ બનાવ્યો હતો જે માણસ ઇસેક્શની સાથે આટલો મધો સબધ ધરાવતો હતો તેના માટે એના મ્દા દુબનોની મહત્તતમા સામેન રહેવું એ યોગ્ય નહોતું લોકો તેને પોતાના મિત્ર તરફ ખિનવશાદાર અને નિમમ્હરામ ઘવાતું કહેવા લાગ્યા અને જાણું તે ઇસેક્શના વિરુદ્ધ સણીના મન બબેરતો હોય તેમ એના પોતાના હકમા તુક શાન કરે એવા અનેક ગપાટા ઉ વા લાગ્યા પણ ઇસેક્શ જાતે સ્વચ્છંદી અને મૂખ હોનાથી તેણે બનું કરવા માટે બેકનર્ન જે રસ્તો લીધો હતો તેજ યોગ્ય હતો એમ જે એ મ્હેનો ને કેટલેક દરજ્જે વ્યાજ ॥ છે અને જ્યા ક્ષત્રી હકત ઇસેક્શની આગર જગતીજ વાત હતી ત્યા સુધી પોતાના મિત્રની બચકર અને મારી ન આપી શકાય એવી ભૂલો માટે પોતાની જાદગીની ઉત્તરાપેક્ષા ખોનાને અને સરકારના એક હલકા નોકર તરીકેની પણ પોતાની દુગ્ગ બરાબર નહિ બજાવનાને બેકનર્ન બધાયના નહોતો પણ ઇસેક્શની સમજ આવવી નહોતી અને નીચેના પત્રવ્યવહાર ઉપરથી એણે ધારણ કેટલેક અરો ખરૂં હોય એમ જણાય છે પરંતુ જ્યા ખીજ માણસો વચ્ચે આ બેના જેવીજ મિત્રાચારી હોય ત્યા જોકે બેકનર્નની વર્તણૂક કરતા ક્યા પ્રકારની વર્તણૂક છેક અસંભવિત નથી તોપણ બેરશક બેકનર્નનો બચાવ થઈ શકે એમ છે —

“ મુરખી સાહેબ ખીજ માણસો કરતાં આપ મારાં ફરિયોત વિવરણ સારી રીતે કરી શકો એમ છે તેથી મારે અહીં વધારે કહેવાની જરૂર નથી ફક્ત નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ સાથે આપને મારે એટલું જ કહે

વાતું છે કે અંતઃકરણપૂર્વક સાચી નિષ્ઠાથી મહારાણીની સેવા કરવી એ મારું પહેલું અને પ્રમાણિકપણે ચાલવું એ મારું બીજું કર્તવ્ય છે એમ હું સમજું છું. વળી આપ સાહેબને મારે જણાવવું જોઈએ કે હું જેટલું આપને ચઢાઉં છું તેના કરતાં મહારાણીની સેવા, તેણીનો શાન્ત સ્વભાવ અને સંતોષ, તેણીનું માન અને કૃપા અને મારા દેશનું હિત વિગેરે કેટલીક બાબતોને વધારે ચઢાઉં છું; તોપણ આપના સદૃશ્યો કે જેમાથી અકસ્માત અગર અપમાન શિવાય બીજે કાંઈ રસ્તે મારું પરિણામ આવે તેમ નથી તેઓના લીધે અને મારા ઉપર થયેલા આપના ઉપકારોના લીધે હું આપના ઉપર જેટલી મમતા રાખું છું તેટલી બીજા કાંઈ માણસ ઉપર રાખતો નથી. ગમે તે કાંઈ સારું રસ્તે આપનું કામ કરીને આપના ઉપર મારી પ્રીતિની સાબિતી આપવાને હું આજ સુધી જેટલો ખુશી હતો તેટલોજ હજી પણ છું અને જો એમ કરવામાં હું કાંઈ પણ પ્રકારનો આંચકો ખાઈશ તો એ બાબત એવી હશે કે જેના માટે આપ સાહેબથી પણ ના કહેવાયજ નહિ, કારણ કે આમકેરસના (આ માણસ વિષે દંતકથા એવી છે કે તેણે એક વખતે મીથુની પાખો બનાવી ક્રીટ દેશમાંથી ઉડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે સૂર્યની ધણીજ નજીક જઈ પહોંચ્યો, એની પાંખો તાપથી ઝોગળી ગઈ અને એ દરિયામાં પડી ડૂબી મર્યો) નસીબનો વાક કહાડી આપ સાહેબ મીથુની પાખો વડે ઉડવાનો વિચાર કરતા હતા તે જોઈને જવી રીતે હું હમેશા દિલગીર થતો તેવીજ રીતે જો આપને મુખ્યત્વે કરીને શાહમુગ જેવા અગર શિકારી ન હોય એવા બીજા ગમે તે પક્ષીના જેવાં પિંછા ઉમે તો તે જોઈને કાંઈપણ માણસ મારા જેટલો ખુશી થશે નહિ, અને જોકે હું ધાર છું કે આપ સાહેબનો વિચાર પણ મારા જેટલોજ બહાવો છે તોપણ હું આ મુદ્દા ઉપર વાળ્યો છું અને ભવિષ્યમાં પણ એજ મુદ્દાને અનુસરીને ચાલીશ એમ આપને જાહેર કરવું એજ મારો આ કાગળ લખનાનો હેતુ છે, અને તેથી હું પ્રાર્થના કરું કે જગતકર્તાની આપના ઉપર કૃપા રહે એની વિચી ૨૦ જુલાઈ સને ૧૬૦૦.

આપનો નમ્ર સેવક ફ્રાન્સીસ એકન."

આ પત્રોના ઉત્તર ધસેકે એકન જાતેજ લખી શકે એવો અને એટલાજ ગૌરવ અને ગૃહ ભાવથી લખ્યો છે.

“ મિ એકન તમારા હમણાના કૃત્યો કે જોમાના એક શિવાય બીજા વિશે હું જાણીતો નથી, તેથી અને મારી જ્ઞાતની પરીક્ષા કરવામા મારું પોતાનું જ પેટ વિચારવાથી તેઓનું વિવરણ અમર નિન્દા દુ કરી શકતો નથી તમે મારી એવી ખાતરી કરવા મંગો છો કે તમે તમારા અત. કરણથી વફાદાર નોકર અને પ્રમાણિક માણસ યવા ઇન્તેજાર છો, અને હું પણ શુદ્ધભાવથી તમારી ખાતરી કરું છું કે જો તમે લખો છો એમ તમારી જીજ્ઞાસા હોય (જો કે તમારો રસ્તો પ્રવૃત્તિનો છે અને મારો નિવૃત્તિનો છે) તોપણ આપણે બન્ને આપણા બેની વચ્ચે ત્રીજા એક વસ્તુમા એક સરખીરીતે મળતા આવીશું. મારા ઉપર તમારી મમતા અને મારૂં જાનુ મરવાની તમારી ઇચ્છા હું ખુશીથી સ્વીકાર છું એ જામતોના જવામમા હું આટલું જ કહીશ કે તમારા ઉપર મેં ઉપકાર કેયા છે એમ તમે પોતે ધ્યુન કરો છો અને વધારામા તમે ખાતરીથી માનજો કે મારી પોતાની મરજીથી અમર કોઇ પ્રકારના તુરગથી પણ તમારા ઉપરની મારી પ્રીતિમા કર્ધજ દેરકાર થવાનો નથી કવિતામય વિચારો હું સમજી શકનો નથી નહિતો તમારા કાન્યાશી ઉદાહરણના સંબંધમા મેં કઇક લખ્યું હોત પણ હું આટલું તો કહીશ કે મહારાણીની મહેરમાનીમા વિશ્વામરૂપી અમર એ મહેરમાની મેળવવાને લાયક યવાની ઇચ્છા રૂપી પાખો શિનાય બીજા કોઇ પણ જ્ઞાતની પાખોથી હું ઉડ્યો નથી જ્યારે આ જોમાની એક પાખ નકામી થઇ પડે ત્યારે પડી જવાથી મારા ચૂરેચૂરા થઇ જાય એમ જોવાને જો મહારાણી ખુશી હોય તોપણ હું તેણીના પગ મૂકીને બીજા જગ્યાએ પડવાનો નથી અને જ્યાં સુધી મહારાણી કે જો પોતે જાણે છે કે હું કોઇ દિવસ શિકારી પક્ષી જેવો થયો નથી તેણીની ઇચ્છા મારી પાખો તોડી નાખવાની થાય ત્યાં સુધી હું કાદવ કીચડમા પડી રહીશ મારા પરમેશ્વરની અમર મહારાણીની સત્તા શિવાય બીજા કોઇ પણ સત્તા કામકાજ ત્યાગ કરીને એડેલા તમારા મિત્રનો આ નિશ્ચય દેરવી શકે એમ નથી

ઈસેક્ષ

રોહિરમા હુદ-૧૩ કરવાના ઇસેક્ષના જગલી પ્રયત્ન પછી કઇ નવોજ રગ આવ્યો તેના ઉપર રાજ્યદ્રોહના ગુન્હા માટે કામ ચલાવવામા આવ્યું એ ગુન્હામાં જ લેકો સામેલ હતા તેઓની જુમાનીઓમાથી તેઓના ગુપ્ત વિચાર બાપણો અને યુક્તિજો ઉઘાડી પડી અને એલીઝાબેથની કાફિ-દીના છેવટના ભાગમા તમામ લોકો આવ્યાજ કાવતરા ભરેલી ગુપ્ત રમતો

રમતા હતા તેથી જોકે તેઓનો ખરો બાવાર્ય આપણાથી સમજી શકતો નથી તોપણ ઇસેક્શને સરકારના તેમજ ખીજવાઈ ગયેલી રાણીના પંજામાં સપડાવવાને જાહેર પડેથી હકિકત બસ હતી. મી. સ્પેડીંગ કહે છે કે 'નવી હકિકત તરતજ કોંકને અને એકનને જણાવવામાં આવી હતી.' એ કામ ચલાવવામાં મરકારી વકીલ તરીકે કોંક આગેવાન હતો અને એના જોડીદાર તરીકે કોંક સોલ્ડીસીટર અગર વ્યવહારશાસ્ત્રના કાયમના અમલદારને નહિ નિમતા એકનનેજ નિમવામાં આવ્યો. આ કામ તેને અગવડ પડતું હોય, અગર એનાથી તેને કંઈ પણ દુઃખ થયું હોય, અગર તેણે એ સ્વીકારવામાં જરા પણ આચકો ખાધો હોય અગર કોંક પણ રીતે એમાંથી છૂટવાનો તેણે પ્રયત્ન સરખો પણ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. તેણે તો એ કામ જાણે વાસ્તવિક રીતે લેતું જોઈએ એમ જાણીનેજ કીધું હતું કામ ચલાવવામાં એકનનો ભાગ કોંકના જોડેલોજ મહત્વનો હતો અને તેણે પોતાનો ભાગ ધણીજ ચતુરાઈથી અને અમર કરે એવી રીતે બજાવ્યો. એ દિવસોમાં તપાસણી વખતે ઘણેજ ગોટાળો થતો અને વખતે એ ગોટાળે એટલે સુધી વધી પડતો કે કચેરીની અદર ન્યાયાધીશો, વકીલો, પ્રેક્ષકો અને આરોપી વચ્ચે બોલાબોલી શિનાય ખીજી કંઈ જોવામાં આવતું નહિ. પ્રચુત મુકદ્દમામાં પણ એમજ થયું. કોંકના માટે એક કહેવામાં આવ્યું છે કે તેણે પુરાવો રજૂ કરવામાં બૂલ કરી હતી અને તે ખરો મુદ્દો પડતો મૂકી ઇસેક્શની સાથે બોલાચાલીમાં હતરી પડ્યો હતો. ઘણું કરીને આનું કંઈ વિશેષ મહત્વ ન હોય, પણ તપામણીમાં ખરો મુદ્દો ૨૬ થઈ આરોપીના લાભમાં ફેંસલો થવાની તૈયારી હતી એટલામાં મિ. સ્પેડીંગ કહે છે કે એકન તેનો વારો નહિ છતાં આગળ આવ્યો અને તેણે મૂળ મુદ્દાને પાછો ઠેકાણે લાવી મૂક્યો એ પ્રસંગે એકન જે જોલ્યો હતો અને તેણે જે કર્યું હતું તેનો હેવાલ મિ. સ્પેડીંગ નીચે પ્રમાણે આપે છે —

અત્યાર સુધીનો વાદ એટલો બધો મુદ્દા બહાર જતો રહ્યો હતો કે આરોપીના ઉપર શું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું અગર એનો કેટલો ભાગ સાબીત થયો હતો તે વાદ રાખવું, એ પ્રેક્ષકો માટે ઘણુંજ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું, અને કોંક કે જે હજી સુધી સરકાર, તરફથી એકલોજ બોલતો હતો તે રજૂ કરેલા પુરાવાની વૂટક હકિકત સુધારવાનો અગર મુદ્દાના સવા-

તેઓને દૂર કરનામા અને કટવાક ને માણસો મોગી જગ્યાએ જઈને
અદેખા થઈ જાય છે તેઓને ખસેડનામા રોમાંચ છે, પાણુ આ પ્રમાણે
કરવામા તેઓનો મુખ્ય ધરદો રાજ્યો ઉધુ વાગવાનો અને હયાત
રાજ્યોનો નાશ કરવાનો હોય છે જે લોકો ખીજે કાંઈ રસ્તે તોડાન કરે
છે તેઓનો ધરદો પાણુ આવેજા હોય છે જેની રીતે પહેલા ખુની કેનને
પોતાના કૃત્યને ઉદ્ધતાઈથી હસી કહાડવાને લાજ આનનાથી તેણે એના માટે
બ્હાનુ બતાવ્યું હતું તેવીજ રીતે આપણા અમીરે કટવાક મોટા માણસો
અને સનાહમરેને રાખીની હજુરમાથી કહાડી મૂકાવવાના વિચારને અને
જે માણુઓને તે પોતાના શત્રુ જેના મણુનો હતો તેઓ રખેને એને છાનામાના
એના ઘરમા મારી નાખે એ ધાસ્તીને પોતાના કૃત્યના બ્હાના તરીકે
આગળ મૂક્યા હતા આટનાજ માટે તે કહે છે કે મને મદદ માટે
શહેરમા નારી જનાની ફરજ પડી હતી. પોઝીસ્કેટમના માટે અસનના
વખતમા એમ કહેવામા આવ્યું છે કે તેણે જાતે પોતાના અગ ઉપર
ધા કર્યા અને આની રીતે જખમી થયા પછી જલણે એની જી દગી મોટા
ભયમા હોય એમ બતાવના માટે તે રોતો રોતો એથન્સ શહેરમા દોડ્યો
આ પ્રમાણે આવા ખોળા નુમ્શાન અને ભયથી લોકો એના તરફથીમા
આવશે અને એના કામમા સામેલ રહેશે એવી આશા રાખી એનો ખરો
દેતુ શહેરનો અધિકાર પોતાના કબજામા લાઇ તેનું રરરપ બદલવાનો હતો
આવીજ રીતે જૂદા ભય અને હુમલાની વાતો કરતો કરતો ઇસેક્સનો
અમીર લન્ડન શહેરમા દાખલ થયો અને એને પોતાને મારી નાખવાનું હતું
અને રાજ્યને વેચી નાખવાનું હતું એવા ગપાટા ચલાવતો તે શહેરના દરેક
ભાગમા ફરી વળ્યો. પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં એને આવા શત્રુઓ નહોતા
અને આવો ભય પણ નહોતો આમ કરવામા એનો હેતુ એવો હતો કે
જો એ લોકો સીધા ઉતરેતો પછી સૌ સારા વાના થશે પણ હાલમા મારે
હુન્ન્યાનું પરિણામ અવિદિત અગર પાખડ મતમા આવે છે, મારા
મુરબ્બી આપ સાહેબે તો જાણુ જોઈએ કે જો રાજ્યો તરફથી પ્રગ્તને
અસતોપ થવાનાં કારણો મળ્યા હોય, જો તેઓ રૈયતને આપેયુ માન પાણુ
લઈ લે, જો તેઓ જે રિયતિમા આપણને ચક્કા યા દોષ તેઓનાથી પણ
હલકી રિયતિમા આપણને મૂકે તોપણ આપણે આપણી વફાદારી એટલે
બધે દરજ્જે મૂકી દેવી ન જોઈએ કે જેથી તેઓના કુકર્મનો અનાદર થાય

એવું કૃત્ય કરવાનો પ્રસંગ આવે અને આપે જોવું હુલ્લક કર્યું છે તેવું તો રૈયતે કોઈ દિવસ કરવું જોઈએ નહિ એના જવાબમાં આપને જે કહેવાનું હોય અગર જે આપ કહી શકો એમ હોય તે બધું ક્રામટ છે અને તેથી હું ધારું છું કે તમારા કૃત્યનો અચાવકરવા કરતાં તે માની દેવું એજ તમારા માટે વધારે સારું છે.”

ઇસેક્ષ એના શત્રુઓ અને બધા વિષે બેકનનના આવા તિરસ્કાર ભરેલા જવાબથી ખીજવાઇ ગયો—“ મિ. બેકનનના સામા જવાબ આપવાને હું મિ. બેકનનનેજ બોલાવું છું,” અને તેણે પોતાના નામથી લખેલા જે પત્રોમાં બેકને આવી બચકર શત્રુવટ કબૂલ કરી હતી તેઓને જોવાનું કહ્યું. આના જવાબમાં બેકને જે તે વારવાર કહેતો તેજ કહ્યું—“ કે મેં રાજ્ય તેમજ રાણી તરફ વફાદારીથી નોકરી કરવા માટે ઈસેક્ષને સમજાવવામા જેટલો વખત ગાળ્યો હતો તેટલો ખીજ કોઇ કામમાં ગાળ્યો નહોતો.” ફરીથી માછો કોઠક ગુચવાઇ ગયો અને ફરી તેની જૂલો સુધારવા માટે બેકન ઉભો થયો. તેની અને ઇસેક્ષની વચ્ચે ધણી સવાલ જવાબ થયા પણ છેવટે ઈસેક્ષના ઉપર સજા ફરમાવવામાં આવી.

વ્યવહારશાસ્ત્રમાં સલાહકાર તરીકે બેકનની જગ્યા એટલી બધી હલકી હતી કે આ કામ એને સોંપવામાં કંઈ વિશેષ કારણ હોવું જોઈએ. તે ઇસેક્ષને મિત્ર હતો એટલાજ માટે સરકાર તરફથી એ કામ એને સોંપવામા આવ્યું હશે એવું અનુમાન કરવાને સખળ કારણો છે. સાધારણ રીતે આવા મુદ્દામા અચાવવાનું કામ એને સોંપવામાં આવતું નહિ. ત્રણ વર્ષ પછી જ્યારે રેલે, ઝે, અને કોબહામ ઉપર કામ અલાવવામાં આવ્યું ત્યારે સેસીલે એ કામ બેકનને સોંપ્યું નહોતું. હાલનું કામ એને સોંપવાનું કારણ એટલુંજ હતું કે ખીજે કોઇ બાણસ ઇસેક્ષને એના જેટલું નુકશાન કરી શકે એમ નહોતું; અને જ્યારે ઇસેક્ષ ઉધે રતે જવા લાગ્યો ત્યારે જે માણસોની મહેરબાની મેળવવાનો બેકન પ્રયત્ન કરતો હતો તેજ માણસો તરફથી તેને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું, અને તેણે એ કામ જરા પણ વિરમય પામ્યા વગર સ્વીકાર્યું હતું. આ કામ બરાબર કરવામા તેને કોઇ પણ જાતની દરકત નહીં હોય એમ જાણવામાં આવ્યું નથી. સાંજનિક દિલ સામવનાર તરીકે અને રાજ્યના તેમજ

રાણીના વફાદાર નોકર તરીકે ગુન્હેગારને યોગ્ય શિક્ષાએ પહોંચાડવો એ તેની ફરજ હતી એમ તેણે માની લીધું હતું. જેવી રીતે દરેક માણસ ઉપર સાર્વજનિક હિતના હક્ક છે તેવીજ રીતે મિત્રાચારીના પણ છે અને કેટલાક દક્ષિણ પ્રસંગોએ મિત્રાચારીના હક્ક કરતાં સાર્વજનિક હિતના હક્ક વધારે પ્રબળ હોય છે; તોપણ કંઈ નહિ તોએ છેવટે યાદ રાખવા પૂરતા તો મિત્રાચારીના હક્ક હોવાનું જોઈએ. જે શબ્દોમાં કંઈ પણ અર્થ રહ્યો હોય તો ઈસેક્ષ તેનો વફાદારમાં વફાદારો મિત્ર હતો. તેણે ધણીજ ઉદારતાથી બેકનના ઉપર ખીન્ન માણસો કરતાં વધારે ઉપકારો કર્યા હતા અને તેઓના માટે બેકનની સંપૂર્ણ કબૂલાત આપણા જોવામાં આવી છે. ફક્ત એક વર્ષ પહેલાંજ તેણે કહ્યું હતું: " હું જેટલો ખીન્ન માણસોનો તાબેદાર છું તેના કરતાં આપનો વધારે છું. અને ખીન્ન માણસો આપના જેટલા તાબેદાર છે તેના કરતાં પણ હું વધારે છું. " ઈસેક્ષના ગુન્હા વિશે પ્રશ્ન ઉઠાવવાની અહીં જરૂર નહોતી. જેવી રીતે તેના કૃત્યના ભય અને તોફાન વિશે વધારીને કહેવામાં આવ્યું હતું તેવીજ રીતે તેના ઉદ્દેશ વિશે પણ વધારીને કહેવામાં આવ્યું હતું કે નહિ એ વાતનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. આટલી વાત તો આપણે જાણીએ છીએ કે જેવાં કાવતરાં અને મૂર્ખાઈ ભરેલાં બાપણો એ કરતો હતો તેવાંજ એના શત્રુઓ પણ કરતા હતા; જેવી રીતે એને ગુન્હેગાર કરાવવામાં આવ્યો હતો તેવીજ રીતે એ વર્ષપછી રેલે, કામ્પ્લેમ અને એને પણ રાજ્યદ્રોહી કરાવવામાં આવ્યા હતા; અને સેસીક્સ જીવ્યો ત્યાં સુધી—પછી ભલે એનો ઉદ્દેશ ગમે તે હોય—રૂપેકનનો પગાર ખાતો હતો. ઈસેક્ષ ગુન્હેગાર હતો કે નહિ એ બેકનને જોવાનું નહોતું. તેને જોવાનું તો એટલુંજ હતું કે ઈસેક્ષ સાથેના પોતાના સંબંધ ઉપર નજર રાખીને જે કામમા એનો નાશ થવાનું નક્કી હતું તે કામ માથે લેઈ એમાં આગેવાની ઠરવી એ યોગ્ય હતું કે નહિ તે પોતે ન્યાયાધીશ નહોતો, તેમજ કોર્ટના જેવો તે વ્યવહારશાસ્ત્રનો સરકારે નિમેત્રો અમલદાર પણ નહોતો. પોતાને તો ફક્ત કોઈ કામના પ્રસંગેજ નોકરી કરવાની હતી સાધારણ રીતે પોતાની જૂની મિત્રાચારી ઉપર વિચાર કરીને એ કામમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન તો તેણે અવશ્ય કરવો જોઈતો હતો. તે એના મિત્રના ગુન્હાને અને મૂર્ખાઈને ગમે તેટલું ધિક્કારતો હોય તોપણ જે ધાનકી કામમાં પોતાનો વફાદારમાં વફાદારો મિત્ર નક્કી મરવાનો હતો એમાં ભાગ લેવાને તેણે ના પાડવી જોઈતી

હતી. ઇસેક્ષ હેઠ વંડી ગયો છે એમ જાણી તેણે પ્રમાણિકપણે તેને ત્યાગ કરી જ્યાં સુધી આ શોકજનક નાટક બજવી રહેવામાં આવે ત્યાં સુધી જાના- માના દિલગીરીમાં એક કોરે બેસી રહેતું હતું. આને જવાબ ફક્ત એટ- સોજ છે કે જે તેણે ના કહી હોત તો રાણી એના ઉપર ગુસ્સે થાત, આગળ વધવાની એની સઘળી આશાઓ નાશ પામત અને ઇસેક્ષ સાથેના એના આવા નિકટ સંબંધને લીધે વખતે તેને પણ પોતાના મિત્રના સાથે ખરાબ થવાનો પ્રસંગ આવત. પણ એના કરતાં હલકા માણસોએ 'આશ્વત્થા' વખતે પોતાના 'મિત્રની મદદમાં રહીને ઘણું જોખમ વહોરી લીધું' છે; અને મનુષ્યનાં કૃત્યોમાં સારાસાર શું છે તે બીજા માણસો કરતાં બેઠન વધારે સારી રીતે જાણતો હતો. ક્યે રસ્તે જવું એ તેના હાથમાં હતું. આ બાબત વિશે તેણે એના પોતાના મનમાં પણ વધારે વાર વિચાર કર્યો હોય એમ જોવામાં આવતું નથી તે તો એમ માનીને બેઠો હતો કે રાણીના તરફની હરજના દબાણને લીધે એને બીજો કાંઈ રસ્તો નહોતો અને તેથીજ તેણે ઇસેક્ષને ગુન્હેગાર ઠરાવવામાં પોતાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો.

આટલેથીજ છોડી નહોતો. ઇસેક્ષના ઝઘાંતથી એક્ષીઝાએથની આબરૂને સજ્જડ ધક્કો લાગ્યો. બેઠનને પણ લોકો વખત જોઈને આવનારો કહેવા લાગ્યા, તે ધડીમાં ઇસેક્ષને મળતો ને ધડીમાં તેના શત્રુઓને મળ- તો અને જ્યારે એને ઇસેક્ષ તરફથી જે મળવાતું હતું તે મળી ચૂક્યું ત્યારે તે એના શત્રુઓ પોતાના માટે શું કરેછે તે જોવાને તૃપ્ત થયો. પણ ઇસે- ક્ષના વિરૂદ્ધ જે જે કરવામાં આવ્યું હતું તે બધું બાજબીજ હતું એમ બતાવવાની જરૂર જણાયાથી એ કામ પણ બેઠનને સોંપવામાં આવ્યું. આ અપભ્રંશ લેવામાં પણ તે ડર્યો નહીં અને સૌની ખાતરી હતી કે તે બિલકુલ અંતરિક્ષા ખાધા વગર તમામ હક્કિત બીજા માણસ કરતાં સારી રીતે કહી શકશે બન્યું પણ આજ પ્રમાણે જે કહેવાતું હતું તેને પુષ્ટિ આપવા સારું પોતાની પાછલી આદિતીનો ઉપયોગ કરી તે પોતાનો મિત્ર કે જે હાલમાં નિરાંતે ધોરમાં સૂતો હતો અને જેના લાભમાં એના પોતાના શિવાય બીજો કાંઈ માણસ જવાબ આપી શકે એમ નહોતું તેની જાણી જોઈને બેઠનને બેઆબરૂ કરવાને તૈયાર થયો. ઇસેક્ષે કરેલા તમામ નદારાં

ફૂલોની સંક્ષિપ્ત અને અસરકારક હકિકત આપ્યા પછી તેણે એને બાઈબલ અને ઇસાયાપૂર્વક કરેલા રાત્ર્યદ્રોહનું રૂપ આપ્યું છે. એનો ધણો ભાગ તો બેરાક ખરો હતો. પણ ખરી હકિકત કહેવામાં અને તેથી વધારે એને રાત્ર્યદ્રોહનું રૂપ આપવામાં બેકનના બિપર કોઈ જાતનો અંકુશ નહોતો અને ખરેખર એ હકિકત જેમ બને તેમ ઇસેકના વિરુદ્ધ વધારે જાય એમ કરવાનો સરકારનો તો હેતુજ હતો. બેકન સભ્યતાના નિયમો છેક ભૂલી ગયો નહોતો અને તેણે જે ખરડો રાણીના તરફ સુધારવા માટે મોકલ્યો હતો તેમાં તેણે જ્યાં ત્યાં “મારા મુરબ્બી ઇસેક” એમ લખ્યું હતું પણ રાણી એના કરતા વધારે અસભ્ય થઈ હતી અને તેણીએ બળવાખોરોને ફક્ત “ઇસેક” એ નામથીજ લખવાનો આમ્રહ ક્યો હતો.

આ કામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી ધણા માણસોના દંડ થયા અને કેટલાકની મિલકત જપ્ત કરવામાં આવી અને આ રીતે આવેલા પૈસા લાયક નોકરો અને માનીતાઓને બક્ષીસ કરવામાં આવ્યા. બેકન પણ પોતાનો હિસ્સો લેવાને તૈયાર થયો. એક માણસના દંડમાંથી એને ૧૨૦૦ પાન્ડ મળ્યા. એના એક લહેચુદારને તે લખે છે કે “જોકે હું આશા રાખતો હતો એટલે દરજ્જે તો નહિ પણ રાણીએ મને થોડી ધણી મદદ કરી છે;” અને પાછળથી તેણે વધારે માટે માગણી કરી. તેને આ કામમાંથી જે મળ્યું તે બેરાક ઈ. સ ૧૫૯૪ માં ઇસેકે તેને બક્ષીસમાં જે આપ્યું હતું તેના કરતાં ઓછું હતું. પણ રાણીએ હજુ એની પદ્ધતિ કરી નહિ હજુ એને રાણીની નોકરીમાં કોઈ મુકરર જગ્યા મળી નહિ. આ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે ઇસેકે કરેલા ગુન્હાની હકિકત જાહેરમાં મૂકવાથી જે કોઈ રીતે સરકારનો બચાવ થતો હોય તો એ વાત તો નીરાળી છે પણ એનાથી બેકને લીધેલી જુગાસ જરાપણ ઓછી થઈ નહિ. આની સાબિતી એલીઝાબેથના મરણ પછી અને જેમ્સની કાર્દિફની શરઆતમાં તેણે લખેલા “દોષોદ્ધાર” ઉપરથી મળી આવે છે હવે તેને પોતાના મિત્ર તરફ તેણે જે રીતભાત ચલાવી હતી તેના સ્મરણથી સંતાપ થવા લાગ્યો, એની વિલક્ષણ જુદી હવે લોકોના જાણવામાં આવી હતી તોપણ તેઓ એનો વિશ્વાસ કરતા પાછા હઠતા હતા; તેથી તેણે “દોષોદ્ધાર” નામનું પુસ્તક લખ્યું. આ પુસ્તક તેણે

ઇસેક્ષનો મિત્ર માણીન્દ્રજેયનો અગીર જે રાણી ઉપર દયાળુ મૂક્યાના એના જગતી કાવતરામાં અડધો સામેલ હતો તેને અર્પણ કર્યું હતું. એમાં લખેલી હકિકત ચોખ્ખી અને અસરકારક ॥ પણ તે એકજ પક્ષકારની હકિકત હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એમા મુખ્ય જે ત્રણ પાત્રોના કૃત્યનું વિવેચન કર્યું છે તેમાંના બે હાથમાં પોતાના બચાવમા, અગર ત્રીજાના વિરુદ્ધ કંઈ પણ કહી શકે એમ નહોતું. એમાં એકન લખે છે કે રાણી જીદી અને નિર્દય હતી, ઇસેક્ષ તદ્દન નિર્લજ્જ, સ્વચ્છંદી, અભિમાની અને ખિનવદ્ધાદાર હતો અને તે પોતે રાણીના વહેમ અને ગુરુઓ શાન્ત કરવા માટે અને ઇસેક્ષને ડાહ્યો અને સમજીત કરવા માટે પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કરતો હતો બળવાખોર પણ જે એક વખતે પોતાનો માનીતો હતો અને જેને મોટો ગુન્હેગાર છતાં પણ હજી તે પોતાના તાગ્યામા રાખવાને ખુશી હતી તેનો મરમ સ્વભાવ છેક નરમ કરી નાખવાના નિશ્ચય પર આવેલી કંઈ છાતીની અને નિર્દય રાણીનું, તેમજ એક શાન્ત અને ચંચળ પ્રેક્ષક જે તદ્દન સ્વાર્થ યુદ્ધિ વગર તો નહિ, પણ પોતાની સમયસમ-કતા સાચવીને, એ બધું કર રમત બાજુએ રહી જોયા કરતો હતો અને જે તેઓના વચ્ચે થતો તુકરાનકારક આજીબનાય આટકાવવા માટે પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કરતો હતો, તે વિગેરેનું આ પુસ્તકમા આપેલું ચિત્ર ખરે-ખર અદ્ભુત છે.

એટલે રસ્તે ચઢી ગયેલા મિત્રના માટે તેણે કેટલે દુઃખને પ્રમાણિતપણે પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ જાણવાનું સાધન રૂકત તેણે પોતે લખેલી હકિકતજ છે; જોકે તે કહે છે કે એક વખત રાણીએ ગુરુસાના આવેશમાં મારા પોતાના ઉપર કામ જમાડ્યાનો આરોપ મૂક્યો હતો તોપણ એ પ્રમાણે તેણે જાણી નોંધને એને તુકરાન કર્યું હોય એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. પણ જે તે રાણી અને ઇસેક્ષ વચ્ચેની તકરાનું સમાધાન કરનાર્થ ફોર્મ પામ્યો હોય તો તે બન્ને બાગળ એનું માન વધત. એક બાજુએ તે ઇસેક્ષ સાથે નિષ્ઠ સંબંધ ધરાવતો હતો અને બીજી બાજુએ તેનું વચન રાણીની તરફથીમા હતું તેથી તેઓની બાજુમા પ્રમાણિકપણે કરી એ તેના માટે સહેલું અને સદીમયામન નહોતું પણ તે કબૂલ કરે છે તેમ તે આશ્યો હતો તેવી રીતે બીજો મહત્તિમારવત

અને ડાહ્યો માણસ ચાલ્યો હોત તો તે પોતાના મિત્રનો આભાર બૂલી ગયા શિવાય તેનું કામ સારી રીતે કરી શકત. એકન જે ઇસેક્ષની બૂલોથી ખરાબર માહિતગાર હતો, જે સભ્ય તેમજ સાર્ણી તરફની પોતાની ફરજ સારી રીતે સમજતો હતો અને જેની આગળ વધવાની સમગ્ર આશાઓ ઇસેક્ષની મૂર્ખા-ઈધીજ નાશ પામી હતી તેના જવાબમાં છેવટ સુધી ઘણું કઠી સકાય એમ છે. પણ ન્યાયે નિયમ પ્રમાણે તેનો હક્ક નહિ છતાં તેને પસંદ કરી ઇસેક્ષ વિરુદ્ધ કાગ ચલાવવાનું કામ તેનેજ સોંપવામાં આવ્યું ત્યારેજ ખરે આણીનો વખત આવ્યો અને એકને પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. પહેલાં બનેલી તમામ હકિકત હવે જાહેરમાં આવી. તે મિત્રફલ ખમચાયો હોય એમ તે કહેતો નથી. આ જોખમ જરેલા કામમાંથી સુકત થવા માટે તેણે વિનંતિ કરી હોય એમ પણ તે કહેતો નથી. જે લોકોની ઇચ્છા એવી હતી કે ઇસેક્ષ મરવોજ જોઈએ તેઓનું વેર મેવાને જાણે તેની નિમનોક અછ હોય તેમ તે જરા પણ કચે નહિ. એનું જીવનચરિત્ર લખનાર કહે છે કે તેણે પોતાનું કામ કેડક કરતાં સારી રીતે કર્યું હતું તેમજ ફરિયાદી તરફની બૂલો પણ તેણે સુધારી હતી. આ ભાગ ઉપર થોડું કહીને તે બંધ રહે છે પણ એની વર્તણૂક સંબધી વિચાર બાધવા માટે તો આખા કામમાં આજ ભાગ મુદ્દાનો છે. એને સાર્વજનિક હિત સાચવવાનું હતું એ વાત ખરી છે પણ માત્ર ઇસેક્ષથી જુદા પડવાથીજ એ સચવાય એમ હતું; અને જેના હીથે તેણે પોતાના મિત્ર ઉપર મૂકેલું તહોમત સાબીત કરવાનું કામ સ્વીકાર્યું અને જેના હીથે તેણે એના ઉપર આદરના વખતમાં એની સમગ્ર આશાઓ રદ કરી એનું મ્હોત નજીક આણે એવો સખત ધા કર્યો એ તેની સાર્વજનિક હિત સાચવવાની જુદી નહોતી પણ તેની સ્વાર્થજુદી હતી. જે માણસે એના પત્રો વાંચ્યા હતા, જે એની પૈસા સંબધી સ્થિતિથી વાકેફ-ગાર હતો, જે એની નિષ્ફળ ગયેલી આશાઓથી માહિતગાર હતો તે તો એમજ કહેતો કે એને ફક્ત બેજ બાબતોમાંથી પસંદગી કરવાની હતી—એનો પોતાનો સ્વાર્થ અને પોતાના મિત્રનું હિત—અને તેણે કેવળ સ્વાર્થ માટે પોતાના મિત્રનો તેમજ તેની આખરનો ત્યાગ કર્યો.

પણ એકનને આપણે થોડા ન્યાય આપવો જોઈએ. આપણે કબૂલ કરીએ છીએ કે ઇસેક્ષને નુકસાન કરવાની છેવટ સુધી તેની દાનત નહોતી.

વધારામાં વળી આપણે એમ માનીએ છીએ કે જ્યાં સુધી એને પોતાને નુકશાન થવાનો સંભવ નહોતો ત્યાં સુધી તેણે ઇસેક્શનું દિત સાચવવા માટે પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો. વખતો વખત પોતાના મિત્રને તેણે જે જે શિખામણો આપી હતી તે ધણીજ કાઢાપણ ભરેલી હતી. આપર્લેન્ડનો કારભાર નહિ સ્વીકારવા માટે તેણે એને ધણું કહ્યું હતું અને જ્યારે એ ત્યાંથી અપજસ લઇને પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે વચમાં પડીને રાણીને સમજાવવાની બનતી તજવીજ કરી હતી. પરંતુ એના જેવા બાહ્યશ ભાંજગડીઆ માટે પણ એ કામ સહેલું નહોતું. જે એ માણસો સાથે એને માથું ફેડવાનું હતું તે બંને એક સરખાંજ ઉદ્ભવ અને ચીઢીયાં હતા. એકજ વખતે એ માણસોનું મન સાચવી શકાતું નથી. જે અગવડ ભરેલી સ્થિતિમાં બેકન આવી પડ્યો હતો તે એટલી બધી બારીક હતી કે તે પોતાનું કામ ગમે તેવી ચતુરાઈથી કરે તોપણ ઇસેક્શન અને રાણી બેમાંથી એકને અને વખતે બંનેને પણ માફ લાગ્યા વગર રહે એમ નહોતું. આવી ગુચવણ ભરેલી સ્થિતિમાં કેટલાક વખત સુધી તો તેણે જે રસ્તો પકડ્યો હતો તેજ ચોગ્ય હતો એમ કહેવામાં હરકત નથી. પણ ઉલ્ટે તેને એમ માલમ પડ્યું કે બીજા માણસનું હિત સાચવવામાં એને પોતાનેજ નુકશાન થવાનો પ્રસંગ આવે એમ હતું. જે પક્ષકારો વચ્ચે બનાવ કરાવવાનું તે ધારતો હતો તે બંને એના પોતાના માટે વહેમ ખાવા લાગ્યા ઇસેક્શન એમ ધારવા લાગ્યો કે તેનો ઉત્સાહ મદદ યર્થ ગયો છે; એડીઆમેથ કહેવા લાગી કે તે પોતાની ફરજ બરાબર બજાવતો નથી. અમીર એને રાણીના ગુપ્ત દૂત જેવો ગણવા લાગ્યો અને રાણી બખડવા લાગી કે તે તો અમીરનેજ માણસ છે. હવે તેને એમ લાગ્યું કે આ એ વચ્ચે સમજુતી થઈ શકે એમ નથી. પોતાને આશ્રય આપનારની પડતી ચવાના હજારો ચિન્હ તેની નજર આગળ આવવા લાગ્યા; તેથી તેણે પણ વખત બેઠીને પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો. તે રાણીની મરજીને તાબે થયો અને ઇસેક્શનના ઉપર મૂકેલો આરોપ સાંપીત કરવા માટે ઉભો રહ્યો.

કાંઈ મોટા મનના માણસને તો મર્યાદા, સત્યા, રાજ્યની મેદરમાની અને આત્મસંરક્ષણ પણ, મિત્રાચારી, આબાર અને માનની માથે સરખાવતાં

પ્રમાણમાં હલકાં લાગ્યા વગર રહે નહિ. એવો માણસ તો આદત વખતે ઇસેક્ષની તરફેણમાં જિભો રહ્યા વગર, તેના ઉપર ફરમાવેલી સજા કમી કરાવવા માટે પોતાના અધિકાર, સત્તા અને સામર્થ્યનો ઉપયોગ કર્યા વગર, તેની છેવટની આગાને તાબે થયા વગર, કેદખાનામાં હમેશા તેની ખજર લીધા વગર, આખરની મુલાકાત લીધા વગર, અને પોતાના ખોટે રસ્તે ચઢી ગયેલા પણ ઉદારમિત્રની આખરને અપમાનમાયી બચાવવા માટે પોતાનું બુદ્ધિસામર્થ્ય વાપર્યા વગર કોઈ દિવસ રહે નહિ જો તે કોઈ સાધારણ માણસ હોય તો તે ઇસેક્ષને મદદ કરવાનો બચ તેમજ પાસે રહીને તેની આખર હુટાવવાનો અપજશ સ્વીકારે નહિ. એકન હરિયાદી તરફથી સવાહકાર તરીકે ઉભો રહ્યો; અને અહીં પણ તે ઇસેક્ષને ગુન્હેગાર ઠરાવવા પૂરતું જ સાબીત કરીને બેસી રહ્યો નહિ. તેણે ફક્ત ઇસેક્ષના ઉપર મૂકેલો આરોપ સાબીત કરવામાજ નહિ,—કારણ કે એ તો સાબીત થવાનોજ હતો—પણ તે બિચારા આરોપીએ નિર્દોષી ઠરવા માટે નહિ પણ ફક્ત રાણી તરફથી મારી મેળવવાના ઇરાદાથી જ જ પ્હાનાં બતાવ્યા તે બધાં ખોટાં છે એમ બતાવી આપવામા તેણે પોતાની બુદ્ધિ તેમજ વક્તૃત્વ-શક્તિનો ધણો ઉપયોગ કર્યો. અમીરે પોતાના બચાવમાં એમ બતાવ્યું હતું કે સમર્થ અને કદા કુખનોએ મને ઘેરી લીધા હતા, તેઓ મને મારી નાખવાનો લાગ જોતા હતા, અને તેઓના જુલમથી આખરે ઝડુનમાં આવી જઈ મેં એ બચકર કૃત્યો કર્યા હતા. આ હકિકત ખરી હતી અને તે ખરી છે એમ એકન પોતે જણતો હતો, પણ તેણે એને ખોટા પ્હાના તરીકે ગણી દશી કહાડી. તેણે ઇસેક્ષની પીછીચૂંદસ સાથે સરખામણી કરી એ બેશક તેનાથી સહન થઈ શકે એવી નહોતી. તે ગુન્હેગાર હોયો પણ તેને બચાવવા માટે એકને કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. આરોપી તરફ રાણીની લાગણીઓ એવી હતી કે જો એકને તેને બચાવવાનું ધાર્યું હોત તો તે એની પોતાની જાતને કઈપણ ગુકશાન કર્યા શિવાય તેને બચાવી શકત. બિચારા અમીરને ફાંસી દેવામાં આવી. પણ જ્યારે તેના મ્હોતથી લોકો ઉસ્કેરાઈ ગયા ત્યારે રાણીએ પોતાનો બચાવ લખવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને જ નિમકહરામ બાદખ ઘે એને મારી નાખવામા મદદ કરી હતી તેજ પાછો હવે એની કીર્તિનો નાશ કરવા ઉભો થયો.

પાછળથી બેમનને પોતાના બચાવમાં આટલું જ કહેવાનું હતું કે મેં જે કશું હતું તે બધું રાણીના દુકમથીજ મ્મું હતું

પણ લૉર્ડ બેકેલે કહે છે કે મિ. મોન્ટેગો કરેલો બેકનનો બચાવ બેમનને આપણને દિનગિરી બિત્તન થવા વગર રહેતી નથી મિ. મોન્ટેગો કહે છે કે બેકને જે જે કશું હતું તે બધું વ્યાજબી હતું એટલું જ નહિ પણ તેના માટે એને ધન્યવાદ થયે છે તેને રિમ્બુદરમ થવાના દોષમાંથી મુક્ત કરવા માટે તે કહે છે કે બેકનના ઉપર ઇસેક્શનાર તરફ ગણીના વધારે જીપ કાર થવા હતા આ જીપમરો કેવા પ્રમાણના હતા ને સહેલાઈથી જાણી શકાય એમ નથી રાણીના સનાહકાર થતું અને ઘણા વડા પછી ખાતી પડનાર પાછા જમ્યા મગવાનો દુકમ મેળવેલો એ ખરેખર બેમનના જેવા માણસના દુકમમાં કદાચ નહોતું એમ કહીએ તો ચાલી શકે આવા જીપકારો મરવામાં રાણીને એક પૈસો પણ ખર્ચ થયો નહોતો તેમજ તેઓનાથી બેમનને એક દમડી સરખી પણ મળી નહોતી મિ. મોન્ટેગો કહે છે કે— બેકનને જલ્દીથી આગળ નધારવાના બદલે તેની સાથે મિત્રાચારી જાતી રાખીને રાણી એ તેને યુવાવસ્થામાંજ સકંઠ વેઠવાનું શિખરું એ તેણીનો મોટામાં મોટો ઊપકાર હતો. જ્યારે બેકનના કરતા હવકા કુટુંબના અને તેના કરતાં જિતરતા ગુણવાળા ખીમ જીનાન માણસો રાજ્યની જિમ્મી પદવીએ પહોંચી જાય ત્યારે રાણી પોને જાણી બેમનને રાજ્યના માણ અને નિમક હવન પ્રધાનના હે રિયાર અને વિદ્વાન યુવને સકંઠ અને અધારામાં પડી રહેવા દે એને જો આપો મોટા જીપમર તરીકે માનીએ તો બેશક ઇસેક્શનાર જીપમર તો જીપમર મહેરાયજ નહિ જો રાણીની તેના મિત્રમાં ગણતરી થાય તો અન્યતઃ ઇસેક્શને એનો કદા શત્રુ ગણવો જોઈએ

મિ. મોન્ટેગોની ખીજ દલિન એવી છે કે બેમનને જે રસ્તો પકડ્યો હતો તે સામાન્ય દિલને માટે સારો હતો—અર્થાત્—ઇસેક્શનાર વિરુદ્ધ પડી તે જે સત્તા મેળવવાની આશા રાખતો હતો તે એના દેશના દિલના માટેજ હતી આવી દલિલનું ખડન ફક્ત તેને કહી બતાવવાથીજ થાય છે યાદ વસ્તુ એવી અસંભવિત નથી કે જેમાં વિરુદ્ધાકિત હોય નહિ બેકન જે રસ્તે ગયો હતો તે રસ્તે જવામાં કોઈ મોટી જમ્યા મેળવીને પોતાના દેશનું બધું કરવાનો તેનો ઇરાદો હોય એ વાત બાગ્યેજ સંભવિત

ગણી શકાય આ માત્ર સબવિત છે કે જે ફ્રીઝ (તે ઈંગ્લેન્ડના રાજા જેમ્સ પીનના વખતમાં એક ધણોજ નિર્દય ન્યાયાધીશ હતો) 'સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો ધણોજ ઉત્સાહ રાખતો હોય અને આલજરનન સીડનીને મારી નાખવામાં એનો ઇરાદો એવો હોય કે તેનાથી લોકો ઉલટા ઉલટરાઈ જાય' અને પરિણામે રાજ્યના વિશેષાધિકાર ઝાંછા થાય. આ વાત પણ સબવિત છે કે થરટેલે વિચરને મારી નાખ્યો એમાં તેનો ઇરાદો એવો હોય કે એનાથી ઈંગ્લેન્ડના જીવાન છોકરાઓને રમતો રમવાના તેમજ નદારી સોખત કરવાના વિરુદ્ધ અસરકારક મોઢ મળે. આપણે કબૂલ કરીએ છીએ કે વખતે આવી વાતો સબવિત ગણી શકાય પણ એ વાતો એટલી બધી હલબહાર મનરવી અને અસંભાવ્ય છે કે કોઈ માણસ એવા વિચાર ઉપર ચાલે નહિ, અને જે વિચારોના આધારે કોઈ વિચારવન્ત માણસ સાધારણુ વ્યવહારમાં પણ ચાલે નહિ તેઓને શાકારણુથી ઇતિહાસમાં ઇખલ કરવામાં આવ્યા હશે તે આપણાથી સમજી શકાતું નથી. વળી એકને પોતાની સત્તાનો કેવો ઉપયોગ કર્યો હતો અને એને તે કેવી રીતે ખોષ બેઠો એ ઉપર બ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એવી સત્તા મેળવવામાં પોતાના હેશતું બંધુ કરવાનોજ એનો ઇરાદો હોય એ ખરેખર આપણને વિચિત્ર લાગે છે જે વ્યાજખી કહીએ તો ખરી હકિકત આવી છે—એકન પરાધીન અને ખુશામતિયો વફીલ થયો એવું કારણુ એટલુંજ હતું કે તે પાછળથી લાચીયો ન્યાયાધીશ થઈ શકે.

મિ. મોન્ટેગની ત્રીજી દલિલ એવી છે કે કોઈ કેળવાયેલો અને વિચારવન્ત માણસ એકને રાણીના સલાહકાર તરીકે જે જે કર્યું હતું તેના માટે એને ઇપકો આપી શકે એમ નથી અને કોઈ પણ વફીલ જે પક્ષકારના માટે પોતે ઉભો રહે છે તેના માટે વ્યાજખી રીતે પોતાની મરજીમાં આવે એમ આપ અખત્યારથી કંઈ પણ કરી શકે નહિ. આ વિષયને લગતા જે ને નિયમો અગ્રેજી વ્યવહારશાસ્ત્રવેદાઓએ મજબૂર કર્યા છે તે વ્યાજખી છે કે નહિ એ જોવાનું આપણુ કામ નથી. કોઈ પણ ધંધાના નિયમો સારા હોય અગર નરસા હોય તો પણ ધણા વિચારવન્ત માણસો તેઓને અનુસરીનેજ ચાલે છે તેથી જો એકન પણ પોતાના ધંધાના નિયમોની જાહાર ગયો ન હોય તો બેશક તેનો બચાવ થઈ શકે પણ આ રીતે તેનો બચાવ થઈ શકતો નથી. સાધારણુ રીતે જે ફ્રાન્સીસી કામોમાં

આરોપીને વકીલની સલાહ લેવાની છૂટ આપવામા આવતી નહિ અને મુખ્યત્વે કરીને રાજ્યદોષ જેવા ભારે ગુન્હાના કામમાં પ્રસંગોપાત વકીલોને આપ અખત્યારથી ચાલવાનો હક્ક હતો. બેકન પોતાના મિત્રના વિરૂદ્ધ જિજ્ઞાસુ રહ્યો એટલુંજ નહિ પણ કોઈ સાધારણ માણસ જે ઇસેક્શને બિચકૂલ ઝાળખતો ન હોય તે એના વિરૂદ્ધ જેટલો જઈ શકે તેના કરતા પણ બેકન વધારે ગયો તેણે આરોપીની વર્તણૂક વાસ્તવિક રીતે હતી એના કરતાં વધારે બચંકર અને વધારે ગુન્હેગાર બતાવવા માટે પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો એની ફરજ તો માત્ર એટલીજ હતી કે તેણે ઇસેક્શના કિપર મૂક્યો આરોપ સાબીત કરવો અને તે તો સહેજમા થઈ શકે એમ હતું. તેમ છતાં જો દલિલો એને કાયદાની રૂપે ઉપયોગી થઈ પડે એવી નહોતી પણ જેનાથી જો જગ્યાએથી આરોપી દવાની આશા રાખતો હતો ત્યાં ત્રિરોપ ધારતી ફેલાઈ બેઠું તેને તુકશાન થવાનો સંભવ હતો એવી દલિલો રજુ કરવાનું કારણ શું હશે ? અસંખ્યા જુવમો રાખ્યાની યુક્તિઓ તેણે શા કારણથી પ્રેક્ષકોને કહી સંભળાવી ? કચેરીની અંદર એક સમયે ટોળી આરોપીની વિરૂદ્ધ પડી તેને ખરાબ કરવા મથતી હતી એ હકિકત ખરી છતાં તે ખોટી છે એમ તેણે શા કારણથી કહ્યું ? વધારામા વળી આ આરોપીની એ વખતના ધણાજ લુચ્ચા અને ફોલમદ બળવાબોર સાથે સરખામણી કરવાની શી જરૂર હતી ? પણ વકીલ તરીકે બેકને જે જે કહ્યું હતું તેના બચાવમા મિ. મોન્ટેગની દલિલ આપણે મજબૂર રાખીએ તોપણ ઇસેક્શના મરણ પછી તેના ગુન્હા જાહેરમા મૂકવામા બેકને જે ભાગ લીધો હતો એના જવાબમા આપણાથી ॥ કહી શકામ એમ છે : આ હકિકતનો ખુલાસો સહેજમા થઈ શકે છે બેકનના સદ્ગુણો જિંદી પંક્તિના નહોતા તે ખરાબ માણસ હતો એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ, તે ધાતકો અમર જુવમો હોય એમ પણ કહી શકાય એમ નથી તે માન મળવાથી ક્ષમાતો નહિ અને કોઈ માણસ સાથે તે ઉદ્વેગથી વર્તતો નહિ આ સિવાય એનામા બીજા ધણા સદ્ગુણો હતા, પણ તેનામાં બે મોટા દોષ હતા—એને કોઈ માણસ માટે અંતરનો જિમળકો આવતો નહિ અને તે હલકા મનનો હતો કોઈ માણસ ઉપર અત્યંત રોદ્ધ રાખવાની, મોટા બચના સામા થવાની, અને સાર્યનો પરિત્યાગ કરવાની

તેનામાં શક્તિ નહોતી. તેનું મન ફક્ત આ દુનિયાના વૈભવ ઉપર ચોટાયું હતું. એના માટે તે ન કરવા જેવું કામ કરતો અને કાંઈ માણસ સહન ન કરે એવું અપમાન સહન કરતો. એના માટેજ તે જેને તેને આજીજી કરતો અને જો તેને કાંઈના તરફથી ચોખ્ખી ના કહેવામાં આવતી તો- પણ તે એનો ઉપકાર માનતો અને પાછો ફરીથી આજીજી સાથે કર- ગરતો. એના માટેજ જ્યારે પાર્લામેન્ટમાં સ્વાતંત્ર્ય જતાવ્યાના લીધે રાણી તેના ઉપર ગુસ્સે ચઢી ત્યારે તે તેણીને પગે પડ્યો અને જમ કાંઈ ચોર માંથી માગે તેમ માંથી માગવા લાગ્યો એના માટેજ તેણે ઇસેક્સ સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો અને પછીથી તેણે એ સંબંધ તોડ્યો તે પણ એના માટેજ હતું.

મકરણ ૩ જી.

બેકન અને જેમ્સ પહેલો.

બેકનની જી હમી બેવડી હતી એક બાજુએ એ જી હમી ચમ-
ત્કાર, યાન, અને સત્તા સપાદન કરવાના નવા રસ્તા ખુલ્લા મૂકી મનુષ્ય-
જાત ઉપર ઉપકાર કરી તેઓને મુખ આપવાની સ્વાભાવિક ઉમ્મિદ, શુદ્ધ
ઉત્સાહ, સ્વાર્થરહિત ધારણાઓ અને પ્રૌઢ વિચારોથી ભરપૂર હતી, અને
ખીજ બાજુએ તે સસારની નાના પ્રકારની ઉપાધિઓથી, આજીવિકા
મેળવવાની ખરી અને કલ્પિત આવશ્યકતાથી, અને રનાર્થ અને મદત્વેચ્છાથી
ઉભરાતી હતી આ પ્રમાણે મોટાઈ મેળવવાની ઈચ્છા રાખવામાં બેકનને
કોઈ પ્રકારનો રનાર્થ નહોતો અગર તેમાંથી એને કોઈ જાતનો સતોષ
નહોતો મળતો એમ નહોતું, પરંતુ તે પોતે તો એમજ ધારતો હતો
કે મારે મોટા માણસ થવું જ જોઈએ, મને પુષ્કળ પૈસા મળવાજ જોઈએ,
તેમજ મારા ઉપર મોટા માણસોની કૃપા દષ્ટિ ટોવીજ જોઈએ, કારણ કે
જો તે આ સ્થિતિમાં ન આવે તો તેની મહાન યોજનાઓ પાર પડી શકે
એમ નહોતું શક્યઆતમાં તેણે એવી ગોઠવણ કરી હતી કે જે જગ્યા ઉપર
વધારે કામ કરવાનું ન હોય અને જેમાંથી નિયમિત આવક હમેશ મળે
જાય એવી મોઈ જગ્યા મેળવવી અને બાકીનો વખત પોતાના ખાસ વિષ-
યમાં રોકવો આપણે જોઈ ગયા છીએ કે તેણે આ વિચાર લૉર્ડ ખરલે
ઉપર લખેલા પત્રમાં જાહેર કર્યો હતો, પણ ધીમે ધીમે આમાં ફેરફાર થતા
લાગ્યો, કારણ કે તે આની જગ્યા મેળવી શક્યો નહિ વિશેષમાં ઈસેક્શના
અમીર સાથેના એના ખાનગી અને રાજકીય સબંધ, એને સરકારી વકી-
લની જગ્યા અપાવવામાં ઈસેક્શના પ્રયત્નો અને જ્યારે ઈસેક્શ એના માટે
કંઈ કરી શક્યો નહિ ત્યારે રાણીએ એને જે કામ સોંપ્યું એ વિગેરે કારણોને
લીધે તે જાહેર કામમાં અને મુખ્યત્વે કરીને કાયદાના ધંધામાં વધારે વધારે
રોકાવા લાગ્યો આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ કે એનું રના-
બાવિક વલણ કાયદાના ધંધા તરફ નહોતું તેથી તે એ ધંધો ખુશીથી સ્વી-
કારત નહિ, તોપણ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે એને હાથ તરતના માટે

આ એકજ રસ્તો ખુલ્લો હતો વસ્તુ સ્થિતિ આવી હોવાથી એની બેવડી છંદગી ચાલુ રહી જોકે પોતાના વ્યવહારોચિત કામથી એને જુદા જુદા વિષયો ઉપર વિચાર કરવામાં અને નવીન શોધો કરવામાં વખતો વખત દરકત થતી અને તેથી એનો આ ભાગ જરાતરા દંકર્ષિતો, તોપણ એના પોતાના મનમાંથી તો એ કોઈ દિવસ ખસતો નહિ.

આ સોત્સાહ અને વિલક્ષણ પુરૂષે જે કલ્પનાઓ અને ધારણાઓ ઉત્પન્ન થઈ સ્વીકારી હતી, જે વિચારોથી તે સારી પેઠે પ્રભાવિત થઈ હતો અને જેમાં તે અત્યંત સુખ માનતો હતો તેમજ જે સાચી—જાડી આકાંક્ષાઓ તે રાખતો હતો તેઓના આધારે તે જાણે પોતાના હાથમાં કોઈ ભાર નવીન શોધ આવી હોય એમ માનતો હતો. તેની આ કલ્પનાઓ, આ વિચારો, આ યોજનાઓ, આ આકાંક્ષાઓ તેના નામરાશી ફ્રાન્સ એકન અને મધ્યયુગમાં થઈ ગયેલા ખરા અગર કલ્પિત આલખર્ટ, કેરનેલી-યસ એમીપા, અને દા. ફ્રાન્સેસ જેવા જ્ઞાનના શોધકોના સ્વપ્ન અને તુરંગો જેવી હતી. તેઓ એના પોતાના વખતમાં ઈટાલી અને ઈંગ્લેન્ડમાં થઈ ગયેલા ગીલબર્ટ, ગેલીલીઓ, પ્યુનો, અને ટેલીગીઓ જેવા પ્રકૃતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારાની સોત્સાહ અને શકારહિત આશાઓને મળતી આવતી હતી. આવા વિચારોની અંદરજ તેની આંતર છંદગી હતી. શરૂઆતમાં તેણે ગમે તેવી ગોઠવણ કરી હશે, તેમજ પ્રસંગોપાત્ નાઉમેદ થવાથી તે કેમ્બ્રીજમાં જઈ એકાન્તમાં રહેવાની ધમકી આપતો હોય એમ જણાય છે તોપણ કેટલાંક કારણોથી આ વખતમાં સાર્વજનિક કામકાજ ઉપર એનું દિલ ચોટ્યું હતું અને યોગ્ય વખતમાં તેણે એમાંથી છૂટવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો એને વ્યાવહારિક છંદગીના તમાસા, એની રમતોના નિયમો અને વારા અને એના વાદવિવાદ અને ઉચ્ચપાયેલ માટે ધણે શોખ હતો. તે શન્યવાદી અગર સન્યાસી નહોતો કે જેથી એને દુનિયાના વૈભવ ઉપર ધિક્કાર આવે. મનુષ્યોની પ્રકૃતિ અને આલસ્યગત વિષે એ ખારીક-ધથી તપાસ કરતો; અવલોકન કરવામાં તેમજ ધણું વિષયોને લાગુ પડે એવી ખારીક અને વખતે નિદાશીલ મનોરંજક દુકી કવિતાઓ લખવામાં તે ધણે આનંદ માનતો; તે રાત્ર્ય તેમજ જનમંડળના વ્યવહારોચિત વિવાદોના, તેઓની વિચિત્ર નિયમ વિરૂદ્ધતાઓ, અને તેઓના વિપરીત દસ્યમા-

નનો નિર્ણય કરવામાં પોતાની સમર્થ યોજક જીવિનો ઉપયોગ કરતો; પોતે અંગ્રેજ કાયદાના સત્યો અને મુન્યવલ્લોનો વિવરણ અગર સુધારો કરનાર છે એમ કહેવરાવવામાં તે આનંદ માનતો, એક જાણણુકતા તરીકે અગર ધારાશાસ્ત્રી તરીકે અંગ્રેજ કાયદામાં સુધારો કરી તેને સરળ કરવાને તે ધણો ઇન્ટેન્ડાર હતો. રાજ્યનું પાકે પાચે બંધારણ કરવાનું, રાજ્યના કારભારમાં સુધારો કરવાનું, તેમજ વિરૂદ્ધ નિયમોનું સમાધાન કરીને અને દૂધી પક્ષકારો અને બચકર હક્ક ધરાવનારાઓની વચમાં પડી તેઓની તકરારનો નિવેડો આણી પોતાના ડહાપણ અને વિચારશક્તિથી રાજ્યને ઉપયોગી થઈ સત્તા મેળવવાનું તેની આશા બહાર નહોતી. દરબારની ટોળમાં ભાગ લેવાને અને પોતાની પ્રકાશિત કલ્પનાશક્તિ અને અપૂર્વ યોજકજીવિ વડે કાં તો ખીજાઓને હલકા પાડી દે એવું પરિણામ લાવવામાં, અગર મોટા માણસોનો રોષ ઉતરી જઈ તેઓનો મિત્રજ ઠેકાણે આવે એવી રીતે સમાધાન કરવામાં તે ધણો ખુશી રહેતો.

તત્વજ્ઞાન વિશે વિચાર કરવામાં એ નેટલો ઊયોગી, ખતીરો અને આગ્રહી હતો તેટલોજ આ બાબતોમાં પણ હતો. એનામાં અત્યંત સાહસિક અને વિવિધ પ્રકારની તરેહવાર આકાંક્ષાઓનો સયોગ થયો હતો. પણ તે સાથે તેનો સ્વભાવ પરિમિત આશાઓ રાખનાર અને એકાન્ત-વાસમાં સ્વસ્થ ચિંતથી દિવસ ગાળનારના જેવો શાન્ત અને સહનશીલ હતો. ગમે તે વસ્તુ વિશે કલ્પના દોડાવવી અને તેને મેળવવાની હિંમત ધરવી, તેમજ પોતાનો ધારેલો વિચાર પાર પાડવાનો ઉપમ મૂકી ન દેવો— આ એની એક બાજુ છે એની બીજી બાજુ તપાસતાં જણાય છે કે તે બીજા માણસોને ખુશ કરવાને અને તેઓને માનુ ન લગાડવાને ધણીજ કાળજી રાખતો, અરજ કરવામાં તે ધણીજ નમ્ર અને આગ્રહી હતો; અને તે આનંદી રહી શાન્ત સ્વભાવથી પોતાની સ્થિતિમાં સંતોષ માનતો હતો. આમ છતાં પણ તેને તુકશાન કરીને અગર ધમકી આપીને મુએ કરવો એ સાધારણ માણસ માટે સદિન-નામત નહોતું બીજાઓને ઉપયોગી થવાની તક તે કાંઈ દિવસ જવા દેતો નહિ, તેમજ જે માણસો તરફથી પોતાનું કાર્ય થવાનો સબવ રૂપ તેઓના વિશ્વાસને પાત્ર થવાનો ભાગ તે કદી ખોતો નહિ. પ્રકૃતિરાજનું જ્ઞાન સ પાહન કરવા વરદ એનું વસતુ એટલું બધું છે કે જ્યારે આપણે એને રાજ્યકારભારમાં ભાગ લેતાં જોઈએ છીએ ત્યારે તે

ધણુંજ અયોગ્ય થયું હોય એમ આપણને લાગે છે. નીતિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસની ભાષા વાપરવામાં એની અભિરૂચિ અને પ્રવીણતા એટલી બધી છે કે આપણા આગળ લખનાર પુરૂષ પ્રકૃતિશાસ્ત્રનો નવો રસ્તો ખતાવનાર અને પદાર્થ વર્ણનના કોઈ તૈયાર કરનાર છે એમ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ. જ્યારે તે કાયદા વિષે લખતો હોય છે ત્યારે તે માત્ર કાયદાનો જ હિમાયતી હોય એમ લાગે છે. જો તે "પ્રતિષ્ઠાપન"નો કર્ત્તા નહોતો તો એનામાં અને ટ્યુડર અને સ્ટુઅર્ટ કુળોના રાજ્યાધિકારીઓને વળગી રહેનાર અને ગમે તે રસ્તે પોતાનો હક્ક આગળ મૂકનાર કોઈ પહોંચેલા અને પુશામતિયા વ્યવહારશાસ્ત્રવેદામાં/ઝાઝો તક્ષવત રહેત નહિ એલીઝાબેથ અને તેણીના પ્રધાનોને એકનના વિષે ગમે તેવો શક હશે તોપણ જાહેર કામ કરવામાં પોતે તેઓના જેટલોજ ખંતિશે અને શક્તિમાન છે એમ તે માનતો. તે ગમે તેવા અને ગમે તેટલા કામ માટે હમેશાં તૈયાર રહેતો અને દરેક કામની માફક એ કામગીરી પણ વધારાશક્તિ મહેનત કરવાનું ચૂકતો નહિ. જેકે એને કાયદા ઉપર પ્રીતિ નહોતી તોપણ એ ધંધો એના વિચારમાં છેક ઉતરતો અગર ઉપધંધા જેવો નહોતો. એનો કાર્તિ લોભ જે માણસોની સાથે તે આટલી બધી તીવ્ર પણ લાંબા વખત સુધી નિબ્ધ જ હરિદ્રઈ કરતો હતો તેઓના લોભ જેટલોજ હતો. કોર્ક, ફોલેમીંગ, અને હોબર્ટ જેવા માણસોને પોતાની આગળ વધતા જોઈને તેને ધણોજ ખેદ થતો. જો તે ફક્ત કાયદાનોજ હિમાયતી હોત તો જે જગ્યાએ એને ન આપતા એના શત્રુઓને આપવામાં આવી તેઓના માટે તેણે આટલી બધી આતુરતાથી આશા રાખી હોત નહિ. ખીજા સંખ્યાબંધ ઉદ્દેશો સાથે એના મનમાં જે એક સર્વોપરી આકાંક્ષા હતી તેના વિષે તેઓને બિલકુલ માહિતી નહોતી તોપણ આવા વિનિધ પ્રકારના ઉદ્દેશો એકજ વખતે એનામાં હોય એમ બહારથી જણાઈ આવે, એમ નહોતું પોતાના ઉદ્દેશોની તેમજ વિષય ગ્રહણ કરવાની પોતાની શક્તિની શ્રેષ્ઠતા તે કોઈ દિવસ છુપાવતો નહિ તેમજ એ શક્તિ વિષે અને પોતાના બુદ્ધિચાપ/ય વિષે તે જરા પણ ગુમાન ધરાવતો હોય એમ જોવામાં આવતું નથી; અને આવા વિવિધ વિષયોનું મહણું કરી જુદી જુદી દિશાઓમાં તેઓના પાછળ આતુરતાથી મડયા રહેવામાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય જોવું હોય તેડું એને જાન હોય એમ જણાવું નથી.

એસીઝાએય જીવી ત્યા સુધી બેકન રાજ્યના વિદ્વાન સલાહ-કારોમાની કોઈ પણ જાતના પગાર અગર પરવાના વગરની અને અનિયમિત જગ્યા શિવાય ખીજી કોઈ મારી જગ્યાએ ચડ્યો હોત કે નહિ એ વાત અશયભરેલી છે રાણી અને પોતાના કામમા લેતી અને એ પ્રમાણે તેને ઉપયોગી થવાને બેકન પણ ખુશી હતો, તોપણ રાજ્યની કોઈ હેઠાની જગ્યા માટે એ લાચક હોય એમ રાણીને લાગ્યું નહિ આમાધારણ અને વિનક્ષણ બુધ્ધિવાળો માણસ જ્યા સુધી પોતાનું સામર્થ્ય સામાન્ય રીતે સૌના જાણવામા આવે છે ત્યા સુધી બહારથી જણાઈ આવે છે એટલું દેવન તેનામા છે કે નહિ, એ વિશે અવિશ્વાસ અને વેહેમને પાત્ર થાય છે બેકનને આગળ નહિ વધારવામા રાણીએ વખતે એમ ધાર્યું હશે કે તે અણુચિન્ત્યો પ્રાઇ અગવડ બરેલા સત્તાપમા આવી જાય અગર પોતાનું દિલ સાચવનારો તે પોતાના કહેલા પ્રમાણે નહિ આવતા એની પોતાની મરજી મુજબ ચાલનાનો પ્રયત્ન કરે, વખતે તેને જે માણસ વાલવિવાદ કરવામા આટતો જશે મને ન હતો અને જેનું મન ખીજી સમજી ખાનગો કારે મૂકી ફક્ત જ્ઞાન મેળવવાના દુરગોમાજ રમતુ હતું તેને વ્યાવહારિક અને રાજકીય કામગજમા થોડા ગપ્પો નહિ હોય, વખતે તેના સાથે વાતચિત કરતી વખતે તેણે જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા અને જેમા એની હુમ્મયાર્થ અને અગમ બુધ્ધિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવી હતી તેઓના ક્ષીધે પોતે ધારનો હતો એટલે દરે જે તે તેણીને ગમતો નહિ હોય, વખતે તેણીના સ્વસ્થ હોઈ વિચારમા એમ આવ્યું હોય કે બેકન હદ ઉપરાંત નહ અને ખુશ કરવાને બેકનએ તે કરતા વધારે ધનનેગર છે એ વાત પણ અસંભવિત નહિ હશે વખતે ઇમેક્સના મનધમા બનેલી તમામ હમ્મિન જૂમી જઈ તેને એમ લાગ્યું હશે કે બેકન ઇમેક્સનો મિત્ર હતો પણ તે બેકનએ તેટલા ઉત્તર મારો મિત્ર નહોતો ગમે તેમ હોય, પણ ગુન્દેમારોના દંડ-માથી બેકનને જે દિગ્ગે મળ્યો હતો, અને જેનાથી તે પોતે પણ સતોષ થયો નહોતો એ નિઃશય એસીઝાએયની માર્ગદીશા એની રિયલિ જતા પણ સુધરી નહિ

બેકનના તરફ રાખીની લાગણીઓ કેવી દરો એ વિશે આપણાથી ખાનગી દુર્ગમ્ મ્હી સમગ્ર નથી પણ હૉર્ડઅરલે તો મૂળથી એના વિરુદ્ધ

હતો એ વાત નિર્નિવાદ છે એલીઝાબેથના રાજ્યમા ખરડેલો ભાર-
ખોજ બહુજ હતો અને જૅમ્સના વખતમા પણ એનું માન કાયમ રહ્યું.
પોતાના હોશિયાર બત્રીજને સહાય કરનામા ને જોઈએ તેટલો આતુર
નહોતો, હવે તે આ દુનિયાની જાળજ હમેશના માટે છોડવાની તૈયારીમાં
હતો તોપણ તે બેકન જેવા જીવાન અને પ્રતિકૂળ માણસને આગળ વધા-
રવાની બિશ્વકૃપ દરકાર રાખતો નહિ. એની જગ્યા એના છોકરા રોબર્ટ
સેસીલને આપનામા આવી અને માધારણુ રીતે આપણે એનું અનુમાન
કરી શકીએ કે સેસીલ બેકન જેવો પોતાના કુટુંબનો માણસ કે જે
એ વખતના સવળા હોશિયાર માણસોમા શ્રેષ્ઠ હતો અને જે એની નોકરી
કરવાને ધણોજ આતુર હતો તેની સનાહથી કામ કરવાને રાજી હતો, પણ
તેણે તો બેકનને અધારામા રાખવાનો નિશ્ચય શરૂઆતથીજ કર્યો હતો. જોકે
સેસીલની જૂન બરેલી રાજનીતિથી આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ
તોપણ તેણે બેકનના વિરુદ્ધ એવો નિશ્ચય શા કારણથી કર્યો હશે, એ
ખતાવનાનું કામ અવરૂ નથી. પણ સેસીલનો આત્મસંયમ એટલો બધો
હતો કે તે પોતાના ખરા કારણ બહાર આવના હેતો નહિ, અને પોતાની
મદદ માટે બેકનની અરજીના જવાબમા તે જે શબ્દો વાપરતો તે હમેશા
આશ્વાસનીય માયાળુ અને મોઘમ હતા પણ જે આપણે માત્ર પરિણામ
ઉપરથીજ વિચાર બાધીએ છીએ તો આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે બેકનને
સારા હોદ્દા ઉપર આવેને જોવાને સેસીલ ખુશી નહોતો. સરખારી નોકરીમા
યોગ્ય જગ્યા મેળવવામા બેકન લાગા વખત સુધી નાઉમેદ રહ્યો એનો
ખુનાસો—પછી જને એનું ખર્ચ કારણ ગમે તે હોય—માત્ર અદરખાનેથી
સેસીલના વેરથી થાય છે.

ખીન્ને એક માણસ પણ બેકન માથે શત્રુવટ રાખતો હતો એ
વખતમા કેાકે બનહારશાસનમા સૌથી વધારે નિપુણ ગણાતો હતો તેથી
સરકારને એના વિના ચાની શકે એમ નહોતું તેમજ એનું મન દુબલપુ એ
ધણજ જોખમ ભરેનું હતું તે બેકનને ધણજ ધિક્કારતો હતો. બેકનના
વ્યવહારશાસ્ત્રના જ્ઞાન વિશે તેનો મત સારો નહોતો તેમજ એની સુધરેલી
રીતબ્રાત અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની શુચાસા પણ તેને પસંદ નહોતા જે
જગ્યા મેળવવાની તે પોતે આશા રાખતો હતો તેના માટે આખા વર્ષ સુધી

પોતાની સાથે હરિદાસ કરવામાં તેના ધારવા પ્રમાણે બેકને જે ઉપદેશ બતાવી હતી એનું વેર લેવામાં ને ચૂક એવો નહોતો ઇસેક્શન કામની વ્યવસ્થા વિશે જે એ વખતના લોકો મિ સ્પેડીંગના મનને મગતા હોય તો કોઈ ખરેખર બેકનની સાથે દ્વેષ બુદ્ધિથી ચીકાકા ગયો હશે, પણ એ કામ પછી બે મહિને (૧૯૦૧ના એપ્રિલની ૨૪મી તારીખે) બેકને પોતાના અને કોઈના વચ્ચે કચેરીમાં જે તકરાર યજ હતી તેનો હેવાય સેસીલના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો હતો —

“ પહેલાજ દિવસે કચેરીમાં સરકારી વકીલે જાહેરમાં મારું અપમાન કર્યું, એ બામતની આ ખરી હકિકત છે અને એ ખરી છે એમ સાબીત કરવા માટે જે લોકો હાજર હતા તેઓને પૂછવાથી આપની ખાતરી થશે કે જ્યારે મારાથી મની રાફે એટલી નમ્ર ભાષામાં એક બટકતા અને રાજ્યદ્રોહનો ધધો કરનાર અને ધર્મ મળથી સરકારની સત્તાનો અનાર કરનાર એજી મુર નામના માણસની જમીન જપ્ત કરવા માટે ફરિયાસ્ત કરી અને તેને છોડી નહિ દેના માટે વિશેષ હકિકત જાહેર કરી ત્યારે મી કોર્ક ગુસ્સે યજ ગયો અને બોલ્યો કે ‘મી બેકન, જે તમારો કોઈ પણ દાવ મારા વિરુદ્ધ હોય તો તેને બેબેડી નાખો, કારણ કે તમારા સવળા દાવ તમારે જોડતું બનુ કરશે તેના કરતાં એ દાવ તમને વધારે નુકસાન કરશે ’ મેં ધીમેથી આ શબ્દોમાં જવાબ આપ્યો—‘ વકીલ સાહેબ, હું આપનો સહાર કરું છું, હું તમારાથી બહીતો નથી, અને તમે તમારી મોટાઈ વિશે જેમ ઓછું બોલશો તેમ હું તેના માટે વધારે સારો વિચાર કરીશ ’ તેણે જવાબ આપ્યો—‘ તમે જે છેક નાના કરતા પણ નાના છો અને છેક હલકા કરતા હલકા છો તેના સાથે મોટાઈ વિશે વાત કરતાં મને તિરસ્કાર આવે છે ’ અને તેણે આનાજ ખીજા કેટલાક હલકા શબ્દો વાપર્યા હતા અને તે વાપરવામાં તેણે જે ઉદ્ધતપણુ બતાવ્યું હતું તેનું વર્ણન મારાથી યજ રાફે એમ નથી

આથી હું જરા ઉચ્કેરાયો તોપણ મેં આ ચિવાય ખીજા કંઈ કહ્યું નહિ—‘ વકીલ સાહેબ, આટલો ધધો મારો તિરસ્કાર કરશો નહિ, કારણકે હું તમારાથી અધિકારી હોઉં અને ફરી વળી જ્યારે રાણીની મહેરબાની થશે

ત્યારે તમારાથી અઢિયાતો થઈશ આ પછી જાણે તે વડા વકીલ તરીકે જ જન્મ્યો હોય તેમ તે જ શબ્દો બોલ્યો તે મારાથી તેમજ એના પોતાનાથી પણ કંઈ શકાય એમ નથી, અને છેવટમાં તેણે મને કહ્યું કે મારે માફ પોતાનું કામ સંભાળવું અને રાણીના કામકાજમાં વચમાં પડવું નહિ અને મેં સોગન લીધા નથી, છતાં મેં તેને કહ્યું કે સોગન ખાવા અગર ન ખાવા એ સઘળું પ્રમાણિક માણસને સરખું છે, અને હું દમેશાં મારી નોકરીને પ્રથમ ગણું છું અને મારી જાતને ગૌણ ગણું છું; અને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે તે પણ એમજ કરે. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે જો મારી પીઠ ઉપર દેવાદારને પકડવા માટે કચેરીએ કહાડેલો કુકમ (capitab potestatem) લગાડે તો સારું થાય એના જવાબમાં મેં એટલું જ કહ્યું કે એમ કરવાની તમારામાં કંઈ સત્તા નથી અને ગઈ ગુજરી વાત સંભાળવામાં તમારી બૂલ છે. આ શિવાય તેણે બીજા ધણા અપમાન ભરેલા શબ્દો વાપર્યા હતા પણ તેના જવાબમાં જાણે મને કંઈ લાગ્યું જ નથી એમ બતાવી હું મિલકૂલ બોલ્યો નહિ.”

કોકે જધમઠી આપી હતી તે ધણું કરીને ઇ. સ. ૧૫૯૩ના સપ્ટેમ્બરમાં બેકનને દેવાના સબધમાં પકડવામાં આવ્યો હતો તેને લગતી હતી. આટલું ધયા પછી બેકન કોકેને એવું લખે કે “તમે મારા હકાપણ, અનુભવ અને બધાં દારશાસ્ત્રના જ્ઞાન સબધી તિરસ્કાર બતાવી તેને હલકું પાડવાની છૂટ લ્યો છો; અને જ્યારથી મેં સોલીસીટરની જગ્યા ખોઈ (મારા મારવા પ્રમાણે તમારાજ લીધે) ત્યારથી હું ધાર છું કે તમે અને હું વકીલ અને સોલીસીટર તરીકે સાથે કામ કરી શકવાના નથી, પણ હું કાં તો તમારા ગયા પછી બીજાના સાથે એ કામ કરીશ અગર કાંઈ બીજો ધધે વળગીશ—” એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી અને બેરક કોકે પણ બેકનની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો વખતે સેસીલે પણ એમનું ધાયું હશે કે આવી રીતે એક નજીવો કજીવો જોમ્સ બન્ને જલ્લા ગરમ થઈ ગયા હતા તે એના આગળ લાવવામાં બેકને કંઈ પણ હકાપણ વાપર્યું નહોતું.

એલીઝાબેથના મરણથી બેકનની સ્થિતિ સાધારણ રીતે સુધરી પણ એક જનાવથી એને તુકરાન થાય એમ હતું. નવો રાજા

થના જે નોકરોને તેઓની જગ્યા ઉપર રાખનાના હતા તેઓની ટીપમાથી બેકનનું નામ કહાડી નાખવામા આવ્યું હતું નવા રાજ્યમા બેકનના સબધમા જે દરિયા પ્રથમ આપણા સામળવામા આવે છે તે એ છે કે એને ફરી એકવાર દેવા માટે પડવામા આવ્યો હતો, અને આ વખતે સેસીલે તેને મદદ કરી હતી આ ઉપકારનો જલ્દી વાળવાના હેતુથી તેણે સેસીલના ઉપર નિસાસા સાથે નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો છે — “હવે સરકારના સનાદકારો વધી ગયા છે તેથી હું મારા પોતાના હિત માટે સરકારી કામકાજમા જેમ અને તેમ ઓછું પડવાને ધાર છું, અને ખાનગી કરકસર અને ધંધો કરવાનો તેમજ મારી રિયલિટી સારી થયેથી લગ્ન કરવાનો મારો વિચાર છે મારા કીર્તિ લોભ વિરે તો આપ સાહેબ ખાતરીથી માનવો કે હવે તે નાશ પામ્યો છે મારી ઉત્કૃષ્ટ શેઠાણી, રાણી એલીઝાબેથના વખતમા કામચલાઉ સભાસદોની મજી નાની હતી તેણીની નોકરી જાગીર જેવી હતી અને એ વખત ધણો સારો હતો આ બધી બાબતો મારા નિચારને તેમજ મારી પ્રકૃતિને માફક આવતી હવે મારી મહત્વેચ્છાનો આધાર ફક્ત મારી કલમ ઉપરજ છે અને એનાથી હું મારી પાદાર્તી સાચવવાને અને બરિબધકાળમા પ્રશસાપાત્ર થવાને શક્તિમાન થઈશ છેનટમા ચુકાયેલા અને છેક નીચ ‘સર’ના ખિતાબ માટે થોડા વખત ઉપર માફ અપમાન થયું છે તેથી અને એની નિસીમા મારી સાથે એથીને ખાનારા સાધારણ માણસોમાના ત્રણને એ ખિતાબ હમણાજ મળ્યો છે તેથી અને એ આપણા ગામનો કારભાર કરનાર એક માણસની જીવાન કુમારિકા સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો છે તેથી કાંઈ પણ પ્રકારના દોષ વગર હું એ ખિતાબને આપ સાહેબની વમથી મેળવીને સતોય માનીશ ”

આમ હતા પણ સેસીલે પોતાના પૈસા એજ દિવસે પાછા માગ્યા હોય એમ જણાય છે અને તેના જવાબમા બેકને જે નમ્ર વિનંતિ કરી છે તેતેણે મજબૂર રાખી બેઠતી હતી — “મહેરમાન સાહેબ, આપના છેલ્લા પત્રના જવાબમા મારે એટલુંજ લખવાનું છે કે તમે લખો છો તે દિવસ પહેલાં તમારા પૈસા—મુફલ, બ્યાન્ડ અને દાવાના ખરચ સાથે—તૈયાર રાખીશ જ્યારે હું અપરાધમાથી મુક્ત થયો ત્યારે બજાવણી કામદારે પણ એમજ કહ્યું હતું, અને પાકુટી વોકો પણ આનાથી વધારે નેના નથી બાકીનું મારાથી

બૂલી જવાય એવું નથી, કારણ કે આપના 'હું' મારી પોતાની બાબત ઉપર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપું છું' એ શબ્દો 'હું' વિસરી જઈ એમ નથી, અને જો એમાં કાંઈ પણ હદ ઉપરાંત હશે તો તેને સુધારી લેવામાં આવશે. અને આપ સાહેબને ચોખ્ખા દિલથી કહું તો મારી ખાતરી છે કે જેનાથી પેહેલાં મારો પ્રયત્ન મંદ પડતો હતો તેનાથીજ હવે મને ઉત્તેજન મળશે. હું ધારું છું કે હાલમાં તમે મારો જોડલો ઉપયોગ કરવા ખુશી દર્શો તેના કરતાં વધારે કરવાને એ વખતમાં તમારો વિચાર હશે. એ વિષય અગર વખતના લીધે નહિ, પણ મારા મનની લાગણીના લીધે મને કંઈ દરકત થશે એમ હું ધારતો નથી. પણ આપ કહેશો તે વખતે આપની સેવા કરવા સાડું મારા ધર્મનો ખાધ નહિ લઈ. મને 'સર' નો ખિતાબ અપાવવા માટે જ્યારે એ ખિતાબથી મને કંઈ શોભા મળે તેમ નથી ત્યારે મને માન મળે એવી રીતે આપ તે અપાવશો એવી હું આશા રાખું છું—અર્થાત્—મને ખીજા સાધારણ માણસોની સાથે એ ખિતાબ ન મળે એવો આપ બંદોબસ્ત કરશો. રાજ્યાભિષેક થવાનો વખત નજીક આવ્યો છે. મહેરબાની કરીને મને ખનવી ત્વરાએ જવાબ આપશો. હું હમેશાં આપનો તાબેદાર રહેવા ધારું છું.

ફા. બેકન—ગૌરહામબરી.

તા. ૧૧ જુલાઈ. ઇ. સ. ૧૬૦૩.

પણ આ પ્રભાસે થયું નહિ. તેને ખિતાબ તો મળ્યો પણ તેને ધટે એવી રીતે મળ્યો નહિ. રાજ્યાભિષેક થયા અગાઉ બે દિવસ પહેલાં જ્યારે ખિતાબ વહેંચવામાં આવ્યા ત્યારે એને ખીજા ત્રણસેં માણસોની સાથે એ માન આપવામાં આવ્યું. હજી એની આશા સમજાતી નાશ પામી નહોતી. સેસીલ જીએ ત્યાં સુધી જોન્સના રાજ્યમાં તેનું વજન ખીજા અમલદારે કરતા વધારે હતું; અને આ વાત નક્કી છે કે છેવટ સુધી બેકનને માન અગર નોકરી મળવામાં ફક્ત સેસીલજી અંદરખાનેથી દરકત કરતો હતો; પણ આ વાત ખરી છે એમ બેકન જાણીએમને માનતો નહિ. તે તો છેવટ સુધી એમજ માન્યા કરતો કે જો સેસીલથી બની શકે તો તે મારા જેવો તેનો એક નજીકનો સગો જે એના હિતમાં રાજી હતો અને જે એની કિંમત પૂરેપૂરી સમજતો હતો તેને સહાય કર્યા વગર રહેજ નહિ. છેવટ સુધી તેણે સેસી-

મૂળથીજ ઇસેક્ષના અમીર તરફ માયાળુ હતો અને તેથી પેને માદી ઉપર આંખો કે તરતજ જે લોકોએ આક્રમણ વખતમા ઇસેક્ષને સહાય કરી હતી તેઓના તરફ કૃપાદિત્થી જોવા લાગ્યો. એ શોકમનક બનાવમા બેકને મનસ્વીપણે જે ભાગ લીધો હતો તેના વિશે ટીકા કરવાને હવે દરેક મહાસને લાગ મળ્યો. એલીઝાબેથ ગુજરી ગઈ કે તરતજ લોકો સાઉથેમ્પટનના અર્લનો આદરસત્કાર કરવા લાગ્યા. લૉર્ડ મે-કેલે કહે છે કે એ ગુણવંત અને પ્રવીણ અમીર જે બરિષ્વમા હમેશના માટે શોકસપીયરની છુજ કરનાર તેમજ તેના એક ઉદાર ઉત્તેજન આપનાર તરીકે ઓળખાશે તેને એના સમકાલીન પુરો માન આપતા એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તે ઇસેક્ષના અર્લ તરફ પૂર્ણ સ્નેહ ધરાવતો હતો. સાઉથેમ્પટનના ઉપર કામ ચલાવી તેને પણ ઇસેક્ષ સાથે ગુન્હેગાર ઠરાવવામા આંખો હતો, પણ રાણીએ કૃપાવત યદ્ય તેની જીવગી બચાવી હતી અને તેણીના મરણ વખતે એ કેદમાજ હતો તેને મુક્ત કરવાનો વખત નજીક આંખો છે એમ સમજી લોકો તેને મુખારકનાદી આપવા લાગ્યા આ લોકોની સાથે જવાની બેકને હિમ્મત ધરી નહિ જનસમક્ષે વિશ્વાસ એના ઉપરથી ઉઠી ગયો હતો અને એનું પોતાનું અંત કરણ પણ એમજ સાક્ષી પૂરતું હતું કે આ પ્રમાણે એને પિંકારવા માટે લોકોને સવળ કારણ હતું. પોતાનો બચાવ કરવા સાર તેણે સાઉથેમ્પટન ઉપર જે પત્ર લખ્યો છે તે શરમ ઉપગમે એવો અધમ અને ખુશામતથી ભરેલો છે આ પત્રમા તે કબૂન કરે છે કે મારી હાજરીથી ઉલટું અમીરને માફ લાગવાની મને ધારની રહે છે તેમ જો હું પોતે અમીરના માટે બહુ દરકાર રાખુ તોપણ એવી દરકાર રાખવાથી મને કંઈ પણ માન મળવાનો સંભવ નથી પાડાયથી તેણે ડેવેનના અર્લ ઉપર પોતાની વર્તણૂકનો બચાવ લખી મોકલ્યો હતો પણ તેનાથી લોકોના મન ઉપર ઝાઝી અસર થઈ હોય એમ જણાતું નથી પણ વખત મરે પ્રજાની વિરુદ્ધ લાગણી ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી ખરેખર, એના જેવા માણસને લોકપ્રિય થવાને ઘણો વખત લાગે એમ નહોતું એના શુદ્ધિમયથી લોકોનો પિંકાર ઓઠે થવા લાગ્યો તેમજ એના રસમાન અને માધારણુ રીતમાનથી તેઓની હતરાજી પણ કમતી થઈ.

જ્યારે જેમ્સ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે બીજા કાબેલ માણસોની માફક બેકન પણ જલદીથી તેની નજર તળે આવવાનું ચૂક્યો નહિ રાણીના મ્હોંત પછી જે લોકો જેમ્સની નોકરી કરવાને ખુશી હતા તેઓમાં બેકન પણ હતો. સેસીલ વિગેરે જે જે માણસો તરફથી તેને મદદ મળવાનો સંભવ હતો તે બધાને તેણે વિનંતિ કરી, અને સેસીલના નોકરને તેણે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું—“ જો હું મારા મન, જીવ્હા, કલમ, સાધનો અગર મિત્રોથી આપને કોઈ રીતે ઉપયોગી થાઉં એમ હોય તો હું નમ્રતાથી વિનંતિ કરું છું કે આપ મને આપનો પોતાનોજ માણસ માની લેજો.” સ્કોટલેન્ડના વતનીઓ પૈકી જે માણસો જેમ્સના મિત્રો અને નોકરો હતા, તેઓને પણ તેણે અરજી કરી સાઉથેમ્પટનને પણ તે આ પ્રમાણે લખવાને અચકાવો નહિ—“ આ મોટા ફેરફારથી આપ સાહેબના સંબંધમાં મારામાં માત્ર એટલોજ ફેરફાર થયો છે કે પહેલા હું મારા અત કરણથી આપના તરફ જે સંબંધ ધરાવતો હતો તે હવે હું બિલકૂલ ધારતી વગર ધરાવી શકીશ ” પાછળથી એને જણાયું કે સાઉથેમ્પટનનો અમીર આટલાથી સમજી જાય એવો નહોતો. પણ શરૂઆતમાં તો બેકન આશા બંધો હતો તે લખે છે કે “ હવે પ્રયત્ન કરવાના દિવસો ગયા છે અને ગુણ્ય અવગુણ્યની ખુજ થવાના દિવસો આવ્યા છે ” રાજાને બલામણુ કરાવવા સારૂ તે સાઉથેમ્પટનને લખે છે કે “ મારા પોતાના નામ અને આપના પ્રીતિ ઉપર વિશ્વાસ રાખી હું આશા રાખું છું કે આપ આખી કચેરીમાં અને મુખ્યત્વે કરીને રાજાના મનમાં મારા વિષે સારો અભિપ્રાય બેસાડશે, તેમજ ત્યાં મારી જે ખોડખાતર ચલી હશે તેને દાખી દેશે અને મારા વતી જે કહેવાનું હશે તે આપ કહેશે. ” એલીઝાબેથના વખતમાં એની વિદ્વતાનો સેહેજસાજ ઉપયોગ થયો હતો પણ હવે એને સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશિત કરવાનો વખત નજીક આવ્યો જેમ્સના રાજ્યાભિષેક વખતે તેણે એના સલાહકારોને મદદ કરી અને તેથી તેને રાજાની મુલાકાત લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો પણ તેનાથી એની સ્થિતિ જરાપણ સુધરી નહિ.

પોતાના દેશની સ્વાભાવિક રીતો પ્રમાણે જેમ્સનો મત એવો હતો કે નવા રાજાએ ઓછામાં ઓછા એક વર્ષ અને એક દિવસ શેહુલાં ‘રાજ્યમાં કંઈ પણ ફેરફાર કરવો નહિ.’ ખરેખર, એલીઝાબે.

હવે માયાળુ અને આસાબરી ભાવામા લખવાનું જારી રાખ્યું હતું આવી ભાવાના ખરા ભાવ વિશે વિચાર કરવાનું કામ સહેલું નથી એ કાળમા સાધારણ રીતે દરેક માણસ એક બીજાને સવામ કરવામા જે ભાવા વાપરતો હતો તે પણ એવી હતી કે તેને આપણા વખતનો કોઈ માણસ સહન કરી શકે નહિ. ગમે તેવી મનસ્વી ભાવા કોઈ પ્રમાણિક માણસ લખવાને, તેમજ કોઈ પોતાની જાતનું માન ધરાવનાર પુરૂષ સ્વીકારવાને, આવશ્યક આવતો નહિ. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે જુનું જુનું કાળમા મન્યતાના નિયમો અને હુમ્મ્યાઈ નવા નવા રૂપ ધારણ કરે છે. જ્યાં નિખાવસ દિશથી સ્પષ્ટ સમજોમા લખવાનો રિવાજ હોય છે ત્યાં પણ માત્ર ખુશામન જરૂરી પ્રસાસ કરવાના હેતુથી જે સમજો લખાય છે તેઓની માફક અદરખાનેથી હુમ્મ્યાઈનો ભાગ ધણીનાર જોવામા આવે છે. પણ સમજોનું બાલ્ય સ્વરૂપ અને રિવાજો ગમે તેવા હોય તોપણ તેઓમા કઈ અર્થ હોવો જોઈએ. જ્યારે કોઈ વિવક્ષણુ બુદ્ધિવાળો માણસ પોતાના ખાનગી પત્રો લખે છે ત્યારે સાધારણ રીતે તે જે કહે છે તે ખરૂં છે એમ આપણે માનીએ છીએ. આખર સુધી બેકન સેસીલના ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ રાખતો હતો અને તેના માટે સારો વિચાર ધરાવતો હતો. વખતો વખત નાજીમેદ થતો તોપણ તે સેસીલની કૃપા વિશે જરા પણ શક ધરાવતો નહોતો. આમ છતાં પણ કોઈ શુદ્ધ કારણના લીધે એને હજી પણ અધારમાથી જલાર આવવાનો વખત મળ્યો નહિ એને પોતાનો વખત મરજીમા આવે તેમ માનવાની અને પોતાની રિયલિટી સુધારવા માટે જાતે હવમ કરવાની દરજ પડી.

તે આજસુ નહોતો. એ વખતમા જે વિષયો ધણી ગયાના હતા તેઓ ઉપર તેણે કેટલાક નિમ ધો લખ્યા અને તેઓ કયા રસ્તે રાગના દાયમા જાય એ બાબત વિચાર કરવા લાગ્યો. પાંદરીઓ અને ખુરીટન મતના આગેવાનો વચ્ચે ટેમ્પીન કોર્ટ આગળ જે મેળાવો યાતો હતો તેનો વખત નજીક આવ્યો હતો અને તેથી બેકનને ધર્મનું 'સતાપ-મેલન' એ વિષય ઉપર એક મધ્યમાનિક નિમ લખ્યો. દરેકની સાથે ચતારેલી સંતેષક બાબત તેના વિરુદ્ધ પ્રવળી જે લાગણી જાહેરમાં હતી તે હજી સની મર્મ નહોતી અને આજ નરસામા તેણે એ રિતેનો પોતાનો 'દોષદાર' માઉન્ટ લેવનઃ અમીરને અર્પણ કર્યો. આ

નિગધ છટાદાર અને રમુજ છે તેમજ તે ધણીજ ચતુરાઈથી લખાયેલો છે એલીઝાબેથ પોતાના નોકરો સાથે જે સખધ રાખતી હતી તેના આમેહુમ ચિતાર આમાં આપેલો છે આ શિવાય એ પુસ્તકમાં ખીજા ધણા ગુણો છે પણ એટલા બપરથી પોતાના મિત્ર તરફ લુલુહરામ થયાના દોષમાથી એકન મુક્ત થઈ શકતો નથી આ રખતમાં ઈંગલેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડના બન્ને રાજ્યો જોમ્સના હાથ તમે ભેગા થયા હતા અને તેથી રાજનીતિને લગતા વિવિધ પ્રશ્નો ઉઠ્યા હતા આ પ્રશ્નોનો નિર્ણય સહેલાઈથી થઈ શકે એમ નહોતું, તેમજ જે તેઓનો યોગ્ય ખુલાસો કરવામાં ન આવે તો બારે તુકશાન થવાની ધારતી હતી આ વિષયોએ એકનનું ધ્યાન એચ્યુ અને તેણે જે રાજ્યોના સયોગ ઉપર એક નિગધ લખીને જોમ્સને અર્પણ કર્યો રાજની મહોરખાની મેળવવાનો આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો, પણ પહેલા વર્ષમાં જોમ્સે તેના બપર ધ્યાન આપ્યું નહિ અને તેથી તે પોતાના ગ્રાહ વિચારો અને મુખ્ય જિદ્દો ઉપર પૂરતું લક્ષ આપી શક્યો

આ દિવસોમાં એકલો પડવાથી એ કાળના જ્ઞાનની સ્થિતિના સખધમાં જે જે વિચારો લાખા વખતથી એના મનમાં રમી રહ્યા હતા તેઓની યોગ્ય વ્યવસ્થા અને તુલના કરો તેઓની વૃદ્ધિ કરવાની તેને સારી તક મળી આ એક તેની છાંયીની ધણીજ ઉચ્ચ ચિત્તવૃત્તિ હતી અને તેણે એને માત્ર પોતાના ધણા કામકાજના દિવસોમાં નહિ પણ નાઉમેદીના દિવસોમાં પણ જરાએ શાન્ત થવા દીધી નહોતી આ કુરસદના દિવસોમાં એ વૃત્તિને સંપૂર્ણ રીતે ખીવવાનો સારો અનકાશ મળ્યો એકન એવે માણસ નહોતો કે જે અત્યાર સુધી કોઈએ નહિ મેળવેતું એવું યથાર્થ જ્ઞાન જે એના પોતાના ધારવા પ્રમાણે જે કોઈ માણસ હિમ્મતથી શોધવાનો પ્રયત્ન કરે તો મેળવી શકે એમ હતું, તેને સપાદન કરવાની પોતાની યોજનાઓ અને વિસ્તાર વિષે તેણે શરૂઆતમાં જે વ્યવસ્થા કરી હતી તેનાથી તે એકદમ સંતોષ થાય તે વારે વારે પોતાના અચતુ સ્વરૂપ બદલતો અને તેની રચના અને ઢગમાં ફેરફાર કરતો એની એક હકિમ્ત ફરી ફરીને સુધારીને લખવાની તેને ટેવ હતી તેના નેટલા અથવા પ્રસિધ્ધિમાં આવ્યા છે તેના કરતા પણ વધારે અપ્રસિધ્ધ રહ્યા છે એકના એક વિચારો, એની એક કલ્પનાઓ અને વિવક્ષણ

કહેવતો ફરી ફરીને વાપરતાં એને કંટાળો આવતો નહિ. તેણે જ મહાન કાર્ય હાથમાં લીધું હતું તેના વિષે એની આત્મનિષ્ઠા કેવી હતી તેના, તેમજ એ કાર્યના લીધે એને જે ધંધો પસંદ કરવાની ફરજ પડી હતી તેના વિષે સંક્ષિપ્ત દક્ષિણ તેણે આ વખતમાં લખેલા એક નિબંધમાં આપી છે. આ નિબંધ તેણે પોતાના “પ્રકૃતિનું નિરૂપણ” એ ગ્રંથ ઉપર લખ્યો છે અને તે કવિતાના રૂપમાં છે. એના પ્રસિધ્ધ થયેલા ગ્રંથોમાં આ આવ્યો નથી તેમ છતાં મી. સ્પેડીંગના કહેવા પ્રમાણે એ નિબંધ ઉપયોગી હોવાનું કારણ એટલુંજ છે કે જેને એકન પોતાની જાંઘીનું ખાસ કર્તવ્ય મનજતો હતો તેના વિષે ખરી દક્ષિણ આમાંથી મળી આવે છે. નીચેના નિબંધમાં તે પોતાનું કર્તવ્ય આજ હતું એમ જાહેર કરે છે. તે છટાદાર લેડીન આપામાં લખેલો છે. જ્ઞાનનું ભવિષ્ય કહેનાર આ મહાત્માના શબ્દોનું ભાવાન્તર મી. સ્પેડીંગે કર્યું છે.

“હું મનુષ્ય જાતની સેવા કરવા માટે જ જન્મેલો છું” એમ સમજી દેવા પાણીની માફક પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સંભાળને પણ સાર્વજનિક મિશ્ન તરીકે ગણી તેના ઉપર સર્વ માણસોની માલકી છે એમ માની એ સેવા કરે રહેતો પણીજ સાગી રીતે થઈ શકે અને સ્વાભાવિક રીતે દેવી સેવા જનવલવા માટે હું યોગ્ય છું એ વિષે વિચાર કરવો શરૂ કરું છું. હવે મનુષ્ય જાત ઉપર જે જે ઉપકારો થઈ શકે એવા છે તેમાં નવા દુઃખ-રોગી, સુખાકારીના પદાર્થોની, અને ઇશ્વરે કરેલી બક્ષીસની શોધ કરવી એને હું મનુષ્યની રિખતિ સુધારવા માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય તરીકે માનું છું. પણ જો કોઈ માણસ અમુક પ્રકારની નવીન શોધ કરવામાં નહિ, પણ માત્ર પ્રકૃતિના પ્રકાશ પ્રદાપ્ત કરવામાં ફોતેદમંદ થાય—એ પ્રકાશ વૃદ્ધિ પામતાં પામતાં આપણા આધુનિક જ્ઞાનની સીમામાં આવેલા પ્રદેશોમાં ફેલાઈતેઓને પણ પ્રકાશિત કરે અને પછીથી ધીમે ધીમે વધારે વિસ્તૃત થઈને સદિમાં જે કંઈ ગુણ અગર ગુપ્ત હોય તેને શોધી કઢાડી આપણી નજર આગળ લાવી શકે—તો એ માણસને મનુષ્યજાત ઉપર ઉપકાર કરનાર—સદિમાં માણસની દુઃખન વધારનાર, ત્યાગ અને રક્ષક, અને આવશ્યકતાઓને પૂરી પાડનાર કહી શકાય. આજ પોતાના માટે તો મને એવું માનમ પડે છે કે

વસ્તુઓનું સાદૃશ્ય અહણ કરવાની મારી માનસિક શક્તિ ધણીજ અપજ, હોવા સાથે તેઓના બારીક તકાવતનું પૃથક્કરણ કરી શકે એટલી સ્થિતિ હોવાથી, તેમજ નરીન શોધ કરનાની ઇચ્છા, શકા ઉપવવામા ધીરજ, ચિન્તન કરવાનો શોખ, (કોઈ વસ્તુ વિષે,) ખાતરીપૂર્વક કહેવામા ધીમાશ, કોઈ વિષય માટે ફરી વિચાર કરવામા આનંદ, અને અનુક્રમ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાની કાળજી—આ વિગેરેની મને કુદરતી બક્ષીસ હોવાથી, તેમજ હું નવી વસ્તુનો ડોળ કરનારો અને જૂની વસ્તુઓના વખાણ કરનારો નહિ હોવાથી અને દરેક જાતના ધર્તીંગ ઉપર મને સ્વાભાવિક તિરસ્કાર આવે છે તેથી હું જેટલો સમ્યક્ અભ્યાસ માટે યોગ્ય છું તેટલો બીજા કોઈ વિષય માટે નથી આટલાજ કારણથી મારી પ્રકૃતિને સત્ય સાથે કોઈ પ્રકારનું સંગપણ અને સબધ હોય એમ મને લાગે છે, તોપણ મારા જન્મ અને કૃણવણીને લીધે માત્ર મન રાજકીય કામકાજ તરફ દોરાયું, જનાપવાદથી હું ધણું ડરતો હતો (કારણ કે મારો ઉભર નાની હતી) તેથી અને હું ધારતો હતો કે દરેક માણસ ઉપર બીજા બધા દેશો કરતા પોતાના રહે-શના વધારે હક હોય છે તેથી અને હું એવી આશા રાખતો હતો કે જો હું રાજ્યમા કોઈ હોદ્દાની જગ્યા ઉપર ચઢું તો મારા કાર્યમાં મદદ કરવા માટે મને ધણા ઉચોગી અને હોશિયાર માણસો મળવાની સગવડ બની આવે—આવા કારણોને લીધે મેં રાજ્યનાતિની સુક્તિઓ શિખવાતો અને નમ્ર અને પ્રમાણિક રહી મારાથી બની શકે એટલે દરજ્જે મારા જે મિત્રોનો રાજ્યમા જરા પણ બારબોજ પડતો હતો તેઓની સેવા કરી તેઓની મહેરબાની મેળવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો આમ કરવામા મારો એક મીત્રે પણ હેતુ હતો, કારણ કે હું એમ ધારતો હતો કે જે વસ્તુઓ વિષે હું કહી ગયો—બલે તે પછી મદવની હોય અગર નજીવી હોય—તેઓમા ફક્ત આ નાશવત જીવની સ્થિતિ અને સુધારાનોજ સમાવેશ થાય છે અને મને જો મળ્યમા સારી નોકરી મળે તો (ધર્મની સ્થિતિ જોઈએ તેવી સારી નહિ હોવાથી) માણસોના આત્માના દિતાથ હું કંઈ પણ કરવાની હિમ્મત રાખતો હતો તેમ છતાં જ્યારે મને એમ માલૂમ પડ્યું કે મારા ઉત્સાહને નીર્તિનોબનુ રૂપ આપવામા આનંદ, મારી જીવનીમા મુદ્દાનો ફિરકાર થવા લાગ્યો, અને હું શરીરે પણ બરાબર આરોગ્ય રહ્યો નહિ ત્યારે મેં એમ ધાર્યું કે મારી રીતે ધીમે ધીમે ચાલવાથી મારૂ કામ થવાનું નથી

અને વધારામાં વળી મને જ્યારે એવો વિચાર આવ્યો કે જે કામ મારા એકવાથી થઈ શકે એમ હતું તે નહિ કરવાથી અને જે કામ બીજાઓની સમ્મતિ અને સહાય વગર થઈ શકે એમ નહોતું એવું કામ હાથમાં લેવાથી હું મારું કર્તવ્ય કરતો નથી—(ત્યારે) આ બધા વિચારો મેં પડતા મૂક્યા અને (મારા પેહેલાના નિશ્ચય મુજબ) મેં આ કામ હાથમાં લીધું તેમજ હાલના વખતના આપણા જ્ઞાન અને વિદ્યાના નાશ અને પડતીના ચિન્હો જોવાથી હું નાઉમેદ થતો નથી આ પ્રમાણે ધારવામાં હું બીજા કોઈ જગવી દુશ્મવાની ધારતી રાખું એમ નથી (વખતે સ્પેઇનનું રાજ્ય પોતાની ગયેલી સત્તા પાછી મેળવે અને બીજા રાજ્યોને પોતાના બળથી તામે કરી તે પોતે પોતાના વજન તળે ડબાઈ જાય) પણ ધણા રાજ્યમાં (મારા ધારવા પ્રમાણે હાલમાં દબાઈ ગયેલા કેટલાક નવા રિવાજો ઉપરથી) માહોમાહે તકરારો ઉઠનાનો સંભવ છે તેથી અને ધર્મની વિવિધ શાખાઓની અદેખાઈ અને સગીન વિદ્યાની જગ્યાએ હાલમાં જે સંક્ષિપ્ત પુસ્તિકાઓ અને કળાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે અહારવિદ્યા અને શાસ્ત્રોના સંબંધમાં જે તોફાન થનાનો સંભવ છે તે કંઈ જોખમી બંધ કર થશે નહિ અને એ તોફાન એવું મારે થશે કે એના સામા સરકારી છાપખાનાની કચેરીથી જોઈએ તેવી સહી સલામતી સાચી શકારો નહિ અને હું ખાતરીથી કહું કે સ્વચ્છ (ખીંચતી) વિદ્યા જેનું અવકાશથી પોષણ થાય છે, જે ધનામ અને પ્રસાદથી ખીંચે છે, જે જનાપવાં સામા ટકી શકે એમ નથી, અને જેનો લુપ્તચાઈ અને ઉદ-વૈદાને લીધે જોડો ઉપયોગ થનાનો સંભવ છે તે આવી દરકતોથી પુખ્ત વગર રહેશે નહિ, અને જે જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા ઉપયોગી અને સપ્રમાણુ થયેથી સચવાય છે એની વાત તો તદ્દન નિરાશી છે આટલા માટે કાગળના માનથી જે નુકસાન થનાનો સંભવ છે તેની દુઃખ ધારતી રાખતો નથી અને જે નુકસાન માણસો તરફથી થઈ શકે એમ છે તેની મને દરકાર નથી. કારણ કે જો કોઈ માણસ મને દોહડાવેલા થવાનું કહેશે તો એના જવાબમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે વિનયની અને રાગતરફના માનની રાજકીય બાબતોમાં જરૂર છે, ચિન્તન કરવામાં સત્ય ચિંતા બીજી કોઈ પરતુનો સહાર કરવાની જરૂર નથી અને જો મારું મને એમ પૂછ્યો કે હાલમાં તમે ક્યા

અંથો બનાવ્યા છે તો કોઈ પણ જાતનો દંભ કર્યા વગર હું તેને ચોખ્ખું કદી-
શ કે મારા જેવા જીવાન, શરીરે અશક્ત, રાજકીય કા મદાનમાં રોકાયેલા,
અને સૌ કરતાં વધારે દુર્વેટ વિષય પાછળ કોઈ પણ જાતની મદદ અગર
રસ્તો બતાવનાર શિવાય પડેલા માણસના સંબંધમાં હું ધારું છું કે જો હું
એ યંત્રને ચલાવવાને સક્તિમાન ન થાઉં તોપણ ફક્ત તેને તૈયારજ કરું
એટલું બસ છે. વળી જો કોઈ માણસ મારા હાલના અંથો માટે નહિ પણ
હવે પછી યનાર અંથો વિષે મેં આગળથી કેવા વિચાર કરી રાખ્યા છે
અગર તેઓના માટે હું આગળથી કેવી ચોક્કસ આશા આપી શકું છું તે
જાણવા માગતો હોય તો હું તેને એટલુંજ કહીશ કે હાલમાં આપણને જે
જ્ઞાન મળેલું છે તે એટલું નથી કે તેના ઉપરથી કોઈ માણસ બવિધ્યની
આશા બાંધી શકે. છેવટે—જોકે આ બાબત ઓછી મહત્વની છે—તોપણ
આપણા રાજનીતિય પુરૂષો જે પોતાની ગણતરી અને ધારણાઓ માણસોને
અને પાછલા આધારોને અનુસરીને કરે છે તેઓમાનો કોઈ આવા વિષયમાં
પોતાનો અભિપ્રાય આપવા તૈયાર થશે તો મારે એને એટલુંજ કહેવાતું છે કે
(એક જૂની દંત કથા પ્રમાણે) નિયમિત ક્રમમાં રહેનાર લંગડો માણ-
સ હૃદ છાડીને જનાર શીઘ્ર ગતિવાળા સાથે શરતમાં જીત્યો હતો;
અને આહો તો પાછલા આધાર વિષે વિચાર કરવાનોજ નથી, કારણ કે પ્રસ્તુત
વિષયને એવા આધાર છેજ નહિ. મારા પોતા માટે તો, બાહ્ય અકસ્માત,
ઉપર આધાર રાખે એવી કોઈ વસ્તુ ઉપર મારું મન ચોટ્યું નથી. હું કીર્તિશ્રોત્ર
માટે બમતો નથી; ખોટા ધર્મના ફેલાવ કરનારાઓના રિવાજ મુજબ હું કોઈ
ધર્મની શાખા કઢાડવા માગતો નથી; અને આવા દર્શનાંથી સ્વાર્થ સાધ-
વાની આશા રાખવી તેને તો હું છેક દક્ષી કઢાડવા જેવું અને નીચ કૃત્ય
ગણું છું. મારા માટે તો, લામક માણસોમા મારી ગણતરી થાય છે તે અને
જે વાસ્તવિક અને અસરકારક પરિણામો દેવથી પણ ફેરવી શકાય એમ
નથી તે બસ છે.”

ઈ. સ. ૧૬૦૪ ની સાલમાં જૅમ્સની પહેલી પાર્લામેન્ટ મળી
અને તે સાથે જાહેર કામમા બાગ લેવાની બેકનને તક મળી. આ
વર્ષથી તે છેવટના ચૉકનનક જનાવ સુધી તે આ સ્થિતિમા જિનહરકતે
રહ્યો. વખત ચોખ્ખ હતો અને તે સાથે બેકન પણ ધૈર્યવાન, હોશિયાર અને

હોયોગી હોવાથી તે એકદમ પ્રજ્ઞના પ્રતિનિધિ મહાળમાં આગળ પડી શક્યો. એ કાળની પ્રજ્ઞની સામાન્ય સ્થિતિથી તેમજ રાજકીય આમતોથી તે સંપૂર્ણ માહિતગાર હતો. પોતાનામાં કેટલું દૈવત છે તે બતાવી આપવામાં તેણે જરા પણ વખત ગુમાવ્યો નહિ. જેવી પ્રજ્ઞમહાળની સભા મળી કે તરતજ તેઓને ઉમરાવો અને રાજા સાથે પોતાના હક્ક વિષે તકરારમાં ઉતરવું પડ્યું. પ્રજ્ઞ મહાળની મુખ્ય તકરાર એ હતી કે અમારી સભા માટે જે સમાસદોની ચુટણી થાય છે તેઓની યોગ્યતા અગર અયોગ્યતા વિષે વિચાર કરવાનો હક્ક માત્ર અમારોજ છે. પોતે રાજાની સેવા બજાવવા માટે તૃપ્ત છે તેમજ એ સેવા માટે પોતે નાલાયક નથી એમ બતાવી આપનાનો પ્રસંગ બેકનને મળ્યો. આ પાનામેન્ટમાં જે જે વિષયો ચર્ચાયા તેમાં તેણે મુખ્ય ભાગ લીધો અને એને પ્રજ્ઞના પ્રતિનિધિ મહાળ તરફથી પોતાના આગેવાન તરીકે નિમવામાં આવ્યો. આ ઉપરાંત મદસલત કરવા માટે જે સભાઓ મળતી હતી તેઓનું જૂતા ત નિવેદન કરવાનું કામ પણ એને સોંપવામાં આવ્યું. જેમસને પોતાના સ્વતંત્ર વિશેષાધિકારમાં હવે ઉપરાંત વિશ્વાસ હતો તેથી તે મોગી અડચણમાં આવી પડ્યો, કારણ કે તેના જે અધિકાર વિષે તકરાર ચાલતી હતી તે એવો હતો કે તેને પ્રજ્ઞમહાળ ખુશીથી છોડી દે એમ નહોતું, પણ આ તકરારનો નિવેડો બેકન એવી રીતે લાવ્યો કે તેથી પ્રજ્ઞના હક્ક સચવાયા તેણે ધણાજ મનરની અને ખુશામત ભરેલા શબ્દોથી રાજાને રીઝવ્યો અને એના ખુશમિજાજના વખતે કોઈ પણ રીતે એ લય કર તકરારનો અંત આવે એવી રીતે સમાધાન કરવાની દરખાસ્ત એની રાજાખુશીથી એનીજ પાસે કરાવી લીધી. આ સમાની આગળ તેણે જે હકિકત જાહેર કરી હતી તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે “રાજાની આજ્ઞા તે મનુષ્યોમાં પરમેશ્વરનીજ આજ્ઞા છે. સોલોમનને કહેવામાં આવ્યું હતું તેમ આપણે પણ કહીએ કે ઝો! તમારી આગળજ અમારે હકિકત કહેવાની છે તેથી અમે ખુશી છીએ કારણ કે જે કહેવામાં આવે છે તેના બેદ આપ સમજી શકો છો. ઈત્યાદિ.”

આ વખતે બેકન ધણાજ હોયોગી હતો. આ સભામાં તેણે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો તેથી એનામાં કેટલું સત્વ હતું તે પહેલ પહેલું આ વખતે રાજાને માલમ પડ્યું. આ પાર્લામેન્ટની પાઠાથી કેટલીક જો બેકન યદ્ય હતા.

તેઓના જટલી આ બેકને તોફાની નહોતી. પણ એમાં એવા પ્રસંગો આવ્યા કે જેથી બંને પક્ષકારોની વિપરીત કલ્પનાઓ અને ઉદ્દેશો સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યા, તેમજ આવી હરકતો દૂર કરવાની અને વિરૂદ્ધ હક્કોનું સમાધાન કરવાની બેકનેની શક્તિ રાજાને અને પ્રજામંડળને આ વખતેજ જણાઈ આવી. પ્રજામંડળમાં બેકનેની સત્તા ધણી હતી તેથી તેઓના તરફ વફાદાર રહેવામાં તે કોઈ દિવસ ચૂક્યો નહોતો. પણ રાજાના તરફ તે જે માન ધરાવતો હતો, તેમજ પોતાની યથાશક્તિ રાજાની મરજી પ્રમાણે વર્તવાની જે ઈચ્છા તે રાખતો હતો તે તો તદ્દન હદ બહાર હતાં. પ્રજામંડળ આગળ તે પ્રસ્તુત વાતના બાવાર્યને વળગી રહેતો અને એના બાલ આકાર ઉપર ધ્યાન આપતો નહિ. રાજાની સાથે તે એવી વર્તણૂક ચલાવતો કે તે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા અને રાજ્યઆતુર્યના સબધમાં જે જે બાબતો મંજૂર રાખવાની ઈચ્છા બતાવે તે બધી તે ખુશીથી સ્વીકારતો. જાગિરદારોના સગીર બાળકોનું રક્ષણ કરવાના અને તેમના ખોરાક પોષાક વિગેરેનો બદોબસ્ત કરવાના જે જે જૂના રિવાજો હજી ચાલતા હતા તેઓમાથી નિપજતા ત્રાસદાયક અને ભયંકર પરિણામ વિરૂદ્ધ તે એટલા બધા જુરુસાથી અને ખારીકાઈથી ટીકા કરતો કે તે ઊપરથી એક વિરૂદ્ધ પક્ષકાર તરીકે બોલવાની એની શક્તિ કટલી છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી. આ રિવાજો એટલા બધા નકારા હતા કે જો કોઈ માણસનો મોટો છોકરો સગીર હોય તો તેને અને તેની મિલકતને તે પુખ્ત ઉમરનો થાય ત્યાં સુધી રાજાના અર્થાત્ — રાજાના માનિતાઓના તાબામાં મૂકવામાં આવતા. આ માણસો ગમે તેવી મનસ્વી વર્તણૂક ચલાવે તોપણ કોઈ પૂછતું નહિ. બેકનેનું કહેવું એવું હતું કે રાજાના માનની ખાતર લોકોની દાઝ જાણી તેઓનાં આ દુ બધણીજ રહેમ નજરથી દૂર કરવા જોઈએ. ઈંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડને જોડી દેવાના સબધમાં જે ગંભીર પ્રયત્નો હંકા હતા તેઓ માટે ચેતીને બેકને આગળથીજ તૈયાર રહ્યો હતો. જે જે બાબતો તેને મુદ્દાની ગાલમ પડતી તેઓના બચાવ કરવામાં તે ધણી કાળજી રાખતો, તેમજ જો કોઈ વાત મદ્દવની ન હોય તો તેના તોડનેડ કરવામાં પણ તે એટલેજ સાવધ રહેતો. તેનો બદારનો દેખાવ આપાળુ અને મૃદાદ, શીલ સ્વાત્ત્વનો હતો અને આ હકિકત જૅમ્સના જાણવા બહાર બહોતી.

અત્યાર સુધી તો તે રાજના 'વિદ્વાન સત્તાદકારો' માંનો એક વગર પગારનો સમાવેશ હતો પણ હવે તેને પરવાના સાથે એક હુંક પગારની નોકરી આપવામાં આવી. નોકરી આપ્યા પછી તરતજ બંને રાજ્યોને એકત્ર કરવા સારું નિમાયણ પુરવો માટે આગળથી તૈયાર રાખવાનું કેટલુંક જોખમ ભરેલું કામ એને સોંપવામાં આવ્યું. આ કામ માટે નિમાયણ પુરવોની સમામાં એકને સૌથી એટ અને ફોટોગ્રાફ ભાગ લીધો હતો.

પણ જે પાર્લામેન્ટ આગળ તેઓની હકિકત જાહેર કરવાની હતી તે તેઓનું કામ પૂરું થયા પછી દસ મહિના સુધી મળી નહિ. લગભગ ખીજ આખા વર્ષમાં એકનને કંઈ પણ સરકારી કામ નહોતું અને તેથી તેણે અવકાશનો બધો વખત પોતાના ખાસ વિષયો પાછળ ગાળ્યો. ઐતિહાસિક વિષયોમાં એને જે આનંદ મળતો તે માત્ર પ્રાકૃતિક વિષયોમાંથી તેને જે આનંદ મળતો તેનાથીજ ઉતરતો હતો; અને જે પ્રાકૃતિક તત્વજ્ઞાન ઉપર એનું મન બાંટતું બધું ચોટતું ન હોત તો ઇતિહાસ લખનારાઓમાં તે સૌથી પહેલો અને શ્રેષ્ઠ થયો હોત એમાં જરા પણ શક નથી. ઇંગ્લાન્ડના ઇતિહાસની ખામીઓ અને તેઓને દૂર કરવાના સાધનો વિષે તેણે સર ન્યાયાધીશ એલીસ મીયર ઉપર એક પત્ર લખીને મોકલ્યો હતો. એના પોતાનાથી તો હાલમાં કંઈ બની શકે એમ નહોતું પણ તે લખે છે કે "હાલમાં હોશિયાર અને પ્રવીણ ચિતારાની સખ્યા ઓટલી બધી છે કે તેઓના પાસેથી અદ્ભુત કામ લેવા માટે ફક્ત સમગ્રુત અને ઉત્તેજનનીજ જરૂર છે." પણ આ પ્રમાણે ધારવામાં એની ખૂબ હતી. આવાં કાર્ય માણસો દોષના કલાથી કરતા નથી પણ જેવી રીતે તે પોતે લોભ અને ના-ઉમેદીતા વચ્ચેના તત્વજ્ઞાનની બબ્બે ધિમારત ચણતો હતો તેવીજ રીતે જ્યારે માણસોને પોતાના આત્મા તરફથી ફરમાન થાય છે—જ્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેઓનું મન અસુક વિષય તરફ દોરાય છે—ત્યારેજ તેઓ તે કામ હાથમાં લે છે.

એકનની મોટામાં મોટી આશા એ હતી કે જે પોતાનાથી બની શકે તો તેણે પોતાની ધારેલી મેજનનામાં કોઈ પણ રસ્તે રાખતું મન પરોવવું અને તેથી જ્ઞાનના હયાત બડોળની સામાન્ય તપાસ કરી તેને ટીકા સહિત રાખવું.

અર્પણ કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો હતો. તેનો આ વિચાર ઈ. સ. ૧૬૦૫ના નવરાશના વખતમાં ફળીભૂત થયો. તેણે ઝેડવાન્સમેન્ટ ઓફ લર્નિંગ અગર 'વિદ્યાની વૃદ્ધિ' એ પુસ્તકના બે ભાગ અંગ્રેજી ભાષામાં પૂરા કર્યા અને હોલબર્નમાં એની વિસી નજીક એક ચોપડીઓ વેચનારની દુકાનમાં છાપીને તેઓને પ્રસિધ્ધ કર્યા. આ પુસ્તક તેણે જૅમ્સને અર્પણ કર્યું હતું પણ તેમ કરવામાં તેનો હેતુ માત્ર એની પ્રશંસા કરવાનોજ હતો એમ નહોતું. તે એમ પણ ધારતો હતો કે એ પુસ્તક રાજાને અર્પણ કરવાથી જે વિષયે એના પોતાના અંતઃકરણમાં જાંડાં મૂળ ધાલ્યાં હતાં તેના જીપર ઘોડે ધણે અશી રાજાનું પણ દિલ ચોટે. 'ઝેડવાન્સમેન્ટ'ને લેટીન ભાષામાં છાપવાનો પણ એનો વિચાર હતો, પણ કેમ્બ્રીજમાંથી જે ભાષાન્તર એના તરફ મોકલવામાં આવ્યું હતું તે એને પસંદ પડ્યું નહિ અને ધણું કરીને એ ખુશીકેને ખનતી ત્વરાએ બહાર પાડવાની એને તાકીદ હતી. આ પુસ્તકથી તે જૅમ્સના મન જીપર જે અસર કરવા માગતો હતો તેમાં તે ફાળ્યો નહિ, કારણ કે જૅમ્સના અભ્યાસના વિષયો જીલ્લ પ્રકારના હતા, તેમ એનો સ્વભાવ પણ વિચિત્ર હતો. બેકનની બિવિખની સ્વપ્રવૃત્તિ આશાઓની અગર પ્રાકૃતિક નિયમો શોધી કઢાડવાની એની નવીન પદ્ધતિની તેને દરકાર નહોતી, અને તેથી તેની અરજ મારી ગઇ. ખુલાસાના પત્રો સાથે તેણે એ પુસ્તક પોતાના મિત્રો તરફ મોકલી દીધું સર દી. ઝેડલીને તે જણાવે છે કે "ધર્મસૂત્ર પ્રમાણે, હું ધારું છું કે કાઇ મારા કરતાં વધારે સાચું કહી શકશે નહિ—કે જે ઠેકાણે મારો આત્મા ખુશીથી રહી શકે નહિ ત્યાં તે લાંબા વખત સુધી રહેા છે; કારણ કે હું કબૂલ કરું છું કે જ્યારથી હું સમજણો થયો સારથી મેં જે જે કર્યું છે તે બધું ખરૂં જોતાં તો મેં મારા મનની ગેરહાજરીમાં કર્યું છે, એવી ગેરહાજરીમાં મારાથી ઘણી ભૂલો થઈ છે અને તે બધી હું ખુશીથી કબૂલ કરું છું; અને તેઓમાં સૌથી મોટી ભૂલ અને જેના લીધે બીજી બધી ભૂલો થઇ છે તે એ હતી કે (જાહેરમાં) વેષ બજાવ્યા કરતાં પુસ્તકો વાંચવા માટેજ હું વધારે યોગ્ય હતો એવી મને મારા અંતરથી ખાતરી હતી તેમ છતાં રાજ્ય સંબંધી કામકાજ કે જેના માટે હું સ્વાભાવિક રીતે લાયક નહોતો અને જેના માટે હું મારું મન આગળથી બીજા વિષય ઉપર ચોટેલું હોવાથી વિશેષ નાલાયક હતો તેમાં મેં મારી છંદગી

ગાળી છે. તેથી હવે ઘેર એકાન્તમાં જઈમેં મારા આત્મા સાથેજ આનંદ માન્યો છે અને તેમાં આખી દુનિયા ભાગ લે એવી મારી ઈચ્છા છે." લોર્ડ સેલીસબરીને તે પોતાનું કર્તવ્ય નીચેના શબ્દોમાં જાહેર કરે છે. "જેવી રીતે ઘંટ વગાડનાર બીજા લોકોને મંદિરે બોલાવવા માટે સૌથી પહેલાં જાગૃત થાય છે તેવી રીતે હું પણ હોંશિયાર આણસોને જાગૃત કરીને સતોષ માનીશ." પણ જે આણસોના અભિગ્રામ ઉપર તે સૌથી વધારે બરંસો રાખતો હતો અને સાક્ષરમંડળમાં જ્યોત્સના ખાસ વિશ્વાસુ હતા તે ઘાતર એન્ડ્ર્યુસ અને ટૉલી મેથ્યુસ હતા. મેથ્યુસ, યોર્કના ધર્માધ્યક્ષને પુત્ર હતો, તેણે રોમન કેથોલીક મત સ્વીકાર્યો હતો અને આ વખતમાં તે ઇટાલીમાં રહેતો હતો.

જ્યારે ઇ. સ. ૧૬૦૫ના નવેમ્બરમાં પાર્લામેન્ટ ફરીથી મળી ત્યારે રાજ્ય વિરૂદ્ધ કરવામાં આવેલા કાવતરા (Gunpowder plot) અને તેના પરિણામ વિષે જ્યાં ત્યાં ભારે ચર્ચા ચાલતી હતી આ આખતની તપાસ કરવાનું કામ સરકાર તરફથી બેકનને સોંપવામાં આવ્યું નહોતું. આ સભામાં તેને પહેલી બેઠકમાં જે કામ અધૂરું રહ્યું હતું તેજ પૂર કરવાનું હતું. આ વખતમાં કેટલાક નોકરોને બદલતી આપવાનો અને તેથી કેટલીક જગ્યાએ ખાલી પડવાનો સબબ હોવાથી બેકનને સેલીસબરીની જગ્યા માટે ફરીથી સેલીસબરીને અરજ કરી. પણ આવો કંઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નહિ અને બેકનની સ્થિતિ સુધરી નહિ.

ઈ. સ. ૧૬૦૬ ના મે મહિનામાં તેણે લગ્ન કર્યું સર હેન્રીની વિધવા કે જે સી સાથે એનું લગ્ન કરાવવા માટે ઇસેક્સ પ્રેમલ કર્યો હતો. તેની માથે એનું લગ્ન થયું નહિ. એ સીએ પાછળથી બેકનના શત્રુ ક્રેકને પસંદ કર્યો હતો. આ હકિકત આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. જે સુંદર કુમારિકા સાથે એનું લગ્ન થયું તેને મેળવવામાં સેલીસબરીએ સારી મદદ કરી હતી તેનું નામ એલીસ બાર્નહામ હતું અને તે ગામને કારભાર ચલાવનાર મંડળીના એક સભાસદની છાકરી હતી. તેની પાસે યોદ્ધા પુછ હતી અને તેની માનું નામ લેડી પેર્કીંગ્ટન હતું. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એના લગ્નના દિવસે તેણે પગથી તે માથા સુધી તમામ લીયો અને

લાલ રંગનો પોષાક પહેલો હતો. પરંપરા પછી જોને જોની જાંઘી બહુ સુખી નહિ હશે તોપણ કોઈ જાતના ટંકા ફીસાદથી તે હેરાન થયો હોય એમ જાણવામાં આવ્યું નથી. તેના અહરયાશ્રમ વિષે બીજી હકિકત જાણવામાં આવી નથી. ઠાઠમાડનો એને ઘણો શોખ હોવાથી ગરખાં મારવામાં તેઓને વિશેષ ગમ્મત પડતી. લગ્ન વિષે તેણે જે નિબંધ લખ્યો છે તેમાં તે જિસા-દથી લગ્નનાં વખાણ કરતો નથી. ફક્ત જે હકિકત આપણા જાણવામાં આવી છે તે એજ છે કે એના મરણ પછી એની સ્ત્રીએ બીજી વાર લગ્ન કર્યું હતું અને તેણે પોતાના મૃત્યુપત્રમાં પોતાની સ્ત્રી વિષે અસતોષ જાહેર કર્યો હતો. લગ્ન કરવાથી એને નેફાવડો થયો તે આ હતો કે આગળ વધવા માટે જણાણ કરવા સાથે એને વિશેષ કારણ મળી આવ્યું. ઇ. સ. ૧૬૦૬ના ઉનાળામાં કોઈને મુખ્ય ન્યાયાધીશની જગ્યા આપવામાં આવી અને તેથી સરકારી વફીલની જગ્યા ખાલી પડી. રોબર્ટ નામનો માણસ જે લોડ સેલીમખરીનો વસીલો હતો તેને એ જગ્યા આપવામાં આવી. બેફત એવી આશા રાખતો હતો કે સેલીમખરી ડોકરીજની બીજી કાંઈ રીતે ગોઠવણ કરી એ જગ્યા એને આપવામાં આવશે. તે ગમે તેવી આશા રાખતો અને નાહિમેદી અને અન્યાયને તે ગમે તેટલી ધૈર્યતાથી સહન કરતો તોપણ વારવાર અમુક જગ્યા મેળવવાની આશા રાખવાથી અને વખતો વખત નિષ્ફળ જવાથી થતા સંતાપ અને અપમાનથી તેને જલ્દી જ લાગી આવતું. આ જાખત વિષે તેણે રાજને, સર ન્યાયાધીશને અને સેલીમખરીને વિનંતિ કરી હતી જેમ્સ ઉપર તેણે જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેણે સરકારની જે જે સેવા જમાવી હતી તેનું જર્જર કર્યું હતું. ન્યાયાધીશને તે પોતાના મદદગાર તરીકે માનતો હતો તેને તેણે જે જે અપમાન સહન કર્યું હતું અને દરેક નવા માણસના એના પોતાના ઉપર ચઢી જવાથી વખતો વખત પોતાની ઈજાતને હાનિ પહોંચવાથી તેણે જે થોડી ઘણી આખર મેળવી હતી તે પણ નાશ પામતી હતી અને વિશેષમાં તેની સ્ત્રી અને તેના મિત્રો તેને વારંવાર આવા અપમાન માટે કંપકો આપતા હતા એ વિગેરે હકિકત જાહેર કરી હતી. આ પત્રો ઉપરથી બેફત કેવી આશાઓ રાખતો હતો અને તેઓને અમલમાં મૂકવાને એને શી શી અડચણો નડતી હતી તે જણાવ્યું આવે છે. ન્યાયાધીશને તેણે બીજી હકિકત સાથે વખત વીતી જાય છે એમ પણ લખ્યું હતું.

“ હું આપ સાહેબને નમતાપૂર્વક વિનંતિ કરું છું કે મારે વખત ઘણો અમૂલ્ય છે અને પરણેલા માણસના વિચાર લગ્નના દિવસથીજ સાત વર્ષ મોગી ઉમ્મરના માણસના વિચાર જેવા થાય છે, અને જે મારે મારી સ્ત્રીના મિત્રોને સંતોષ કરવાનું તેમજ લોકો મારા ભણી આગળીઓ કરે છે તેમાંથી મુક્ત થવાનું ન હોય તો હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હું ઈર્ષ દિવસ તેના માટે એક શબ્દ પણ બોલું એવો નથી પણ છેવટમાં મારે આપને એટલીજ વિનંતિ કરવાની છે કે જેવી રીતે ખીજનું નામ બદલવામાં મને આપની સ્ત્રીએ મદદ કરી છે તેવીજ રીતે મારૂ પોતાનું નામ બદલવામાં જો આપ સાહેબ મને મદદ કરશો તો હું આપનો વધારે આભારી થઈશ, અને મને સહાય કરનારા શત્રુ ખુશી છે અને લોર્ડ સેલીસબરી ઉત્સાહી અને માયાળુ છે એમ જો આપસાહેબને નહિ જણાય તો એ પ્રમાણે માનવામાં મારી ભૂલ છે એમ હું કબૂલ કરીશ ”

વગી લોર્ડ સેલીસબરીને તેણે જે પત્ર લખ્યો હતો તેના સારાશ પણ જણાવવા જોગ છે

“ હું આપનો એક ગરીબ નજીકનો સગો છું તેથી અને આપના સ્ત્રીજ મારી ચકતી ઈર્ષ છે તેથી નિર્ભયપણે હું આપ સાહેબને કહું છું કે આપે મને આશા આપી છે માટે મદદ કરો, કારણ કે મારી ખાતરી છે કે જે શબ્દો મને આપના તરફથી મળ્યા છે તેના કરતાં વધારે અર્થયુક્ત અને માયાળુ આશાભર્યા શબ્દો ખીજ કોઈ માણસ તરફથી કોઈને પણ મળી શકે નહિ, મારી પાછલી નોકરીના વખતમાં આપ સાહેબે મને ખુશીથી આગળ વધારવા માટે કહ્યું હતું, અને જ્યારે આપ સાહેબ કોઈ માણસને આગળ વધારવાનો વિચાર કરો છો ત્યારે આપ એના પોતાના કરતા પણ એના હિત માટે વધારે કાળજી રાખો છો, અને મારા લગ્નના સંબંધમાં આપે મારા માટે જે કંઈ હતું તે મારા પોતાના કાયદા માટે હતું અને એમાં આપનો કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ નહોતો. ઈત્યાદિ ”

આમ છતાં તેની અરજીઓ ઉપર કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ અને હજી તેને ખીજ કેટલાક વખત સુધી આજ સ્થિતિમાં રહેવું પડ્યું જો આ પહેલાં પાર્લામેન્ટમાં તેણે જે ચાલાકી બતાવી હતી, જે ઉત્સાહ અને પ્રદાપશુધી

તેણે સરકારનું હિત સાચવ્યું હતું, અને પ્રજાના પ્રતિનિધિ મંડળમાં તેણે જે મહત્વની જગ્યા ભોગવી હતી એ ઉપર વિચાર કરીએ છીએ તો શા કારણથી તે પાછળ રહી ગયો હશે તેના સંબંધમાં ફક્ત બેજ અનુમાન કરી શકાય એમ છે—સરકાર અર્થાત—સેસીલ્સ, હોબર્ટ, અને ડોડરીજ જેવા માણસો હમેશાની રૂઢી મુજબ કાયદાના નિયમિત ક્રમ શિવાયના બીજા કામથી ડરતા હોવા જોઈએ, અગર કોર્કની સાથે એની સંતુષ્ટ ઓછી થઈ નહોતી અને સરકારમાં હજી કોર્કનું મહત્વ એટલું બધું હતું કે તેને કાંઈથી નાખુશ કરી શકાય એમ નહોતું.

જ્યારે ઇ સ ૧૬૦૯ના નવેમ્બરમાં પાર્લામેન્ટ ફરીથી મળી ત્યારે પાછો બેકન કામે વળગ્યો. આ વખતમાં જે રાજ્યોને જોડી દેવાથી ઉઠતા પ્રશ્નો, પરદેશીઓને સ્વદેશના અધિકાર અને હક્ક આપવાનો સવાલ, તેના કારણે અને મર્યાદા રાજ ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં અને પછીથી જન્મેલા એવા સ્કોટ્લેન્ડ લોકોની સ્થિતિ, જન્મે રાજ્યોના કાયદા જોડી દેવાનો પ્રશ્ન વિગેરે અને તેઓના પરિણામો વિષે ધણીજ ખારીકાઈથી અને દ્વેષમુદ્ધિથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું. પરદેશીઓને રાજ્યના હક્ક આપવાના સંબંધમાં બેકનને બહોળો અને ઉત્તર મત પડ્યો હતો. કાયદા જોડી દેવાનો યોગ્ય વખત હજી આવ્યો નહોતો એમ કહી તે તેના વિરૂદ્ધ પડ્યો હતો. તેણે પ્રજામંડળની સેવા ખુશીથી સ્વીકારી હતી તોપણ જ્યારે તેને પોતાનો મત પ્રજામંડળના સામાન્ય અભિપ્રાયના વિરૂદ્ધ હોય ત્યારે ખરી હકિકત જાહેર કરનામાં તે જરા પણ ડરતો નહિ. છેવટે ઇ સ ૧૬૦૭ના જુનની ૨૫ મી તારીખે શુભ રીતે તેને સેનીસીટર જનરલની જગ્યા આપવામાં આવી. આ વખતે એની ઉંમર ૪૭ વર્ષની હતી. મી સ્પેડીંગ કહે છે કે ‘ ઘણું કરીને આજ અરસામાં બેકનને પોતાના મોટા ‘પુનઃપ્રાપ્ત’ વિષે છેવટની ગોઠવણ નક્કી કરી હતી, અને એને તે એ નામથી કહેવા લાગ્યો. એનું ‘કાંજીદાર એટ વીસા’ નામનું પુસ્તક જેમાં નોવેમ એરગેનમના પહેલા ભાગની હકિમત સમાવતી છે તે પણ ઇ સ ૧૬૦૭ના ઉનાળામાં લખાયું હશે એમ લાગે છે. રૉલ્ડી કહે છે કે તેણે જાતે બેકનને ખાર વખત નોવેમ એરગેનમને સુધારતો જોયો હતો અને જે આપણે આ હકિમત અક્ષરશ ખરી છે એમ માનીએ તો આ પુસ્તક પણ

બેકને ઈ. સ. ૧૬૦૮ માં જ લખવા માંડ્યું હતું એમ ધારવું પડે છે. આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે ધારાના દિમાયતીઓમાં તેને ખુદ્ડતી ગણવાથી અક્ષરવિધાના સળધમાં તેના હૃદયને અગર તત્પરાન તરફ તે જે ગતિસાહ ધરાવે છે તેને કાંઈ પણ પ્રકારની હાનિ પહોંચી નહોતી. આ મંથના સંબંધમાં બોલતાં પોતાના મિત્ર ટોક્સી મેથ્યુસને તે લખે છે કે "આ વાતની હું તમારી ખાતરી કરણું કે મોતી આશાવાળી ઘણી વસ્તુઓ જીવાની સાથે નાશ પામે છે (અને જો રાજ્ય સંબંધી બોલે ઘણો હોય તો ચિન્તન કરવાનો આનંદ નહિ પણ તેની કિંમત પણ ઘની જાય છે) તોપણ હું જેમ જેમ આ કામમાં આગળ વધું છું તેમ તેમ પૈસા વીતવાથી અને કામનો બોલો વધવાથી મારો સ્નેહ અને ઇચ્છા વૃદ્ધિ પામે છે." સોલીસીટર તરીકે નિભાયા ઉપરાંત સ્ટારચેમ્બર કચેરીના કારકુન માઈક્લના ગુજરી જવાથી એ જગ્યા પણ તેને મળી આ જગ્યાનો ઉત્તરાધિકાર ખરડેલી વખતે તેને ઈ. સ. ૧૫૮૯ માં મળ્યો હતો. આમાંથી દર વર્ષે તેને આશરે ૨૦૦૦ પૌન્ડ મળવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

બેકન સોલીસીટર જનરલ. ૧૬૦૭ થી ૧૬૧૩

જાનરૂપી દુનિયા કે જેનાથી બેકનના સમકાલીન પુરૂષો તદ્દન અજાણ્યા હતા અને જેઓ એ દુનિયા સમ્મર છે એમ તેની મદદથી પણ માનવાને શક્તિમાન ન હોતા તેને પ્રત્યક્ષ જોનાર એ ગન્યનાદી મહાત્માને ૧૪ વર્ષના નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી પોતાની જીદગીની ક્ષતેદના પહેરે પગથીએ ચઢવાનો પ્રસંગ મળી આવ્યો. તેણે સારા અને નરસા માટે જેમ્સ પહેલાના રાજ્યમા નોકરી સ્વીકારી તે દમેશા પોતાની ફરજ ઉત્માહ અને કાળજીપૂર્વક બજાવવામા તૈયાર રહેતો જેમ્સ એના નોકરો પાસેથી જે જે કામ લેવા માગતો તે બધું કરવાને બેકન દમેશા ખુશી હતો જે રાજ્યમા રાજાની ઇચ્છા એજ વ્યવહારશાસ્ત્રનો સર્વોત્તમ નિયમ હતો ત્યાં નોકરી મેળવવા માટે ધણો પ્રયાસ કર્યા પછી તે સ્વીકારનાની ના કહેવી અગર આનાકાની કરવી એ ધણું જોખમ બરેલું હતું, પણ આવી કલ્પના કરવી એ નિરર્થક છે, કારણ કે એ નોકરી નહિ સ્વીકારવા બાબત બેકનને સ્વપ્નમાં પણ નિચાર આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી તે તો પોતાના મન સાથે એવો નિશ્ચય કરી બેઠો હતો કે રાજા જે કામ બતાવે તે કરવું, એ રાજ્યના વફાદાર નોખરો તેમજ શહેરના હક્ક ભોગવનાર દરેક પુરૂષનો ધર્મ હતો પણ એની બેનડી જીદગી—એના ઉદ્દેશ અને પ્રયાસના જે ભિન્ન પ્રવાહ—હજી જુદે જુદે રસ્તે આધ્યાત્મ કરતા હતા એક બાજુએ તે કચેરીના વાદવિવાદ અને ઝઘડામા ભાગ લેતો, તેમજ રાજ્યના કાયદા અગર નીતિ વિરુદ્ધ પારકાના હક્ક છીનવી લેવાને અગર પારકી ભૂમિમા પ્રવેશ કરનારને આશ્રય આપના આદ્ય કાયદાની સહાય બરેલી બારીકારમા ઉતરતો અગર કોઈ પણ અણગમતા આરોપીના ખરા બચાવને આપ દધ ખોટો છે એમ માનવામા તે ત પર ચતો, અને બીજી બાજુએ તત્વવિવેક સજાથી એના ગ્રાહ વિચારો હજી નષ્ટ થયા મહોતા વ્યવહારશાસ્ત્રવેત્તા તરીકે અગર રાજાના સનાહકાર તરીકે

વખતો વખત નાહમેદ થવાથી એ કટાણી ગયો હતો, તોપણ જ્યારે એને તત્વજ્ઞાન સમઘી પોતાના પ્રેમ વિચારોનું માધુર્ય અને એકતા યાદ આવતા ત્યારે તે નિચેના શબ્દોમાં પોતાના મનનો સત્તાપ નદર્શિત કરતો —

“ મારો આત્મા જ્યાં તે પુણીથી રહી શકે નહિ ત્યાં લાખા વખત સુધી રહ્યો છે ”

પણ એની મદત્તેજ્ઞ, પૈસાદાર અને સત્તાવાન થવાની સગવડતા તેમજ એની સ્થિતિની ખરી અગર સ્થિત આસ્થકતાએ નિગેરે કારણો એટલા બધા બઝવાન હતા કે કુદરતનું વિવરણ કરવાની એની ઇચ્છા સહેનાઇથી પાર પડી શકે એમ નહોતું નવા રાજનો ખાસ માનિતો અને કરતો કારવતો પુરૂષ બંકીગહ્વામનો અમીર જોર્જ વિશ્વી અર્સ હતો તોપણ એના જેવા માણસના હાથ નીચે નોકરી કરવામાં બેકનને જરાપણ નામુશી બતાવી હોય એમ જણાતું નથી નવી જગ્યા ઉપર ગયા પછી તેણે પોતાનું કામ ખતમનેહ્યાદયી કરવા માડ્યું જે પ્રત્નોમાં ફક્ત કામગીરીના તકરારો હતી તેઓના સબધમાં એના કરાવે જ્યાં ત્યાં સરમાણ ગણાતા હતા જે સવાલોમાં રાજ્યને લગતી કોઈ બાબતને દરાવ કરવાનો હોય તેઓના સબધમાં તે રાજ્યની સગવડ ઉપર નજર સખી વખતે મયદાને મારે મૂકતો આવા વખતે તેનામાં અને કોકમાં મતભેદ થવાનો પ્રસંગ આવતો કારણ કે કોક કાંઈ દિવસ નિયમ વિરૂદ્ધ આવતો નહિ

સોવીસીઠર તરીકે નિમાયા પછી બેકનને જે પહેલ વહેતો દુર સદનો વખત મળ્યો તેનો તેણે ઘણીજ વિચિત્ર રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો, તેણે પોતાની સ્થિતિ અને તેને લગતી તમામ દક્ષિત વિષે જારીક તપાસ કરી અને આ પ્રમાણે પોતાની જીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશોની તેમજ પોતાની બ્યાનહારિક સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયોની જારીકાઈથી ચોક્કસ કરી તેઓની નોંધ કરી લેવામાં તેણે ઇ સ ૧૬૦૮ના ઉનાળામાં એક અં વાડીયુ (જુનાઈ ૨૫ થી ૩૧) માંથી હતું ઉપર પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારના મુકરર હેતુ અગર અનુક્રમ વગર કરેલી નોંધ સહેલાઈથી સમ

જી રાજ્ય એવી હોતી નથી. એના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ છે—(૧) ખાસ એની પોતાની જાતના માટે, (૨) તત્વજ્ઞાન સંબંધી ચોજનાઓ (૩) રાજ્યનીતિ માટે સૂચનાઓ એકનની આ વિચિત્ર નોંધ જ્યારે પહેલ વહેલી મી સ્પેડીંગને જડી આવી ત્યારે એમાની હકિકત છુપી અને ખાનગી હોવાથી તેને છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તે જરા આંચકા ખાતો હતો પણ પાછળથી એ હકિકતને જોવી મળી આવી તેવીજ કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર કર્યા શિવાય છાપવામાં તેણે ધણુજ ડકાપણ વાપર્યું છે એ નોંધનો ખરો ભાવાર્થ જતાવવા માટે તેમજ એકનના વિરૂદ્ધ ન્યાય એવી હકિકતનો પ્રુવાસો કરવામાં તેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે એકનની આ અસાધારણ અને રમુજી નોંધ ઉપરથી કામ કરવાની એની પદ્ધતિ, એનો ઉમંગ ઉત્સાહ, અને અગમચેતી, અવિશ્વના માટે આગળથી તૈયારી રાખવાની તેની કાળજી રોજની ચાનુ ફરજ અદ્ય કરવામાં તેની ખત અને વધારે ઉપયોગી અને કઠિન કામ પાર પાડવામાં પોતાના પડ ઉપર એનો ભરસો સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે વળી એનાજ ઉપરથી આપણને એની આત્મપરીક્ષા કરવાની તેમજ તેને સુધારવાની ટેન, સ્વર, રીતભાત અને વક્તૃત્વશક્તિની સ્વાભાવિક ખામીઓ દૂર કરવામાં તેની કાળજી જણાઈ આવેછે આ નોંધના સંબંધમાં વધારે વિચિત્ર હકિકત એ છે કે એકને એમાં પોતાના શરીર બધારણુ અને આરોગ્યતાના તેમજ રોગના ચિન્હો અને તેઓના ઉપાયો વિષે શાસ્ત્રીય તેમજ વ્યાવહારિક હેતુથી બ્યારીક તપાસ કરીછે વધારામાં એની અદર એકનની વાર્ષિક આવકની મણતરી, એનું ખર્ચ, દેનું જમીન અને જવેશતના પરિશિષ્ટ અને કરદસર સંબંધી એના નિયમો અને ગોરહામખરી આગળના એના નવા મકાન, બાગ, બગીચા અને તળાવના નકશા વિગેરે જોવામાં આવેછે હવે તે સાધારણ રીતે પૈસાદાર થયો હતો અને તેની મિલકત સગમમ ૨૪૧૫૫ પૌન્ડની અને તેની વાર્ષિક આવક ૪૯૭૫ પૌન્ડની થઈ હતી એના માથે દેવાનો બોજો ઘણો હતો તોપણ એની મિલકત અને આવકના પ્રમાણમાં એ દેવાને તે જનદીથી વાળી શકે એમ હતું. આ શિનાય એ નોંધની અદર તત્વજ્ઞાનના સંશોધન સંબંધી તેમજ ઇંગ્લેન્ડની રાજ્યનીતિ સંબંધી એના વિચારો પણ જોવામાં આવે છે,

‘શ્રીગીશ રામ્યનુ મહત્ત્વ,’ આ વિષય ઉપર બેકન વારંવાર ધ્યાન દઇને વિચાર કરતો. ઈંગ્લેન્ડના માટે આવું માન શીરીને મંપાદન કરવું, અને તેની વૃદ્ધિ ત્વી રીતે કરવી એ વિષે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય આ નોંધમાં આપેલો છે.—તે કહે છે કે મોટા અને ઉમટા રામ્યના મિત્ર અમર્યવો ઓછ પશુ જાતની ઇર્ષ્યા અને લડાઇ ટટા સિવાય એક ખીજ સાથે સંપર્ક રહી શકે એવી ગોત્રવલુ કરી જોઇએ, રાજા, રૈયત, અને પારામેન્ટના દ્વિતના વિષયો તેમજ તેઓના મનના ભાવ અને ઉદ્દેશો સમાન હોવા જોઇએ, અને આ પ્રમાણે ઈંગ્લેન્ડની સુખ શાન્તિમાં આડા આવતા કારણો જ્યાં કે વિરોધ અને કુમંધ તેઓના મૂળમાથી નાશ કરી ‘પશ્ચિમની રોહેનશાદિ’ નામની જે માનવતી પદ્ધતી માટે સ્પેઇન ક્ષત્ર મહારથી ખોટો ડોળ ધારણ કરે છે તેના માટે ઈંગ્લેન્ડને યથાર્થ રીતે મોઝ્ય જનારવાની તજવીજ કરવાની જરૂર છે તત્ત્વજ્ઞાન સબુધી જે આકસ કરવા તે માગતો હોય તે કેવા પ્રકારનું હોવું જોઇએ તેને લગતી જરૂરની હકિકત બેગી કગ્રામાં આ નોંધમાં ધણી જગ્યા રોકાઇ છે એની ધારેની યોજના કેટલે સુધી પહોંચી હતી તે વિષે પણ તેણે આમાં લખ્યું છે જે તરફ વિગતે એની નજર આગળ ફગતા હતા તે પશુ આમાં આજ્ઞા છે. મંશેધન કરવાની સુક્તિઓ, નમુનાના કામ, ગતિના પ્રકાર, અને તેઓના એક ખીજ માથેના તફાવત—જેમાંના કેટલાક બદલવારમાં ઉપયોગી થઇ પડે એવા છે, અને ખીજ કેટલાક ખાસ એના ચેતાના કામમાં આવે એના છે—કોઇનાં લેગિન મિત્ર અગ્રેજી બાગમાં અને કોઈ વાર અગ્રેજી મિત્ર લેગિન બાગમાં આ નોંધમાં આપેલા છે પરરામ્યના નિહાન માણ્યો, પૈમાલર અને સંતતિ વમરના પાદરીઓ, નેર્વમ્મ-લેન્ડ અને રેલે જેવા સરમરી વેદાઓ “જેઓને આજણુ થઇ પડી રહેવાની ફરજ પડી હતી, મોગી શાશ્વતો અને પાસા-ળાઓ કે વ્યાં નરીન શોધો કરવાનું સુગમ થઇ પડે એમ નહુ— વિગેર જે જે ટેમણેથી તેને કોઈ પણ પ્રકારની મદદ મળી શકે એમ નહુ તે બધાની તેણે નોંધ કરી લીધી છે. આની બાજનોથી એની નોંધમાં ધણી જગ્યા રોકાઇ છે. પણ આ સાથે તે પોતાની ચકતી કરવાના ઉદ્દેશો રોપવામાં પણ પડ્યા પડ્યો નહોતો. આની પરચુન્સ જ બનોની નોંધમાં તેણે પોતાના પધાને લમન’ દરિકાને નેમજ રામ્યને લગતી

ઉપયોગી બાબતોને દાખલ કરી છે એટલું જ નહિ પણ એજ નોંધમાં તેણે મનમાં કોઈ પણ જાતનું કપટ રાખ્યા શિવાય ખુદવા દિલથી મોટા માણ-
સોની મગજ મપાદન કરવાની અને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓની આ-
ગર હવકી પાડવાની યુક્તિઓ પ્રદર્શિત કરી છે વળી રાજને તેમજ તેના
માનિનાઓને પોતાના લાભમાં શી રીતે મેળવી લેના તે વિશે પણ સવિસ્તર
હકિકત તેણે આ નોંધમાં ટાકી રાખી છે.—

“રાજની, ધર્મોપદેશીની, તેમજ મે અને મરેની પાસે જવા આવ-
વાનું રાફ કરી તેઓ સાથેનો મળધ જળવી રાખવો. પ્રત્યેક વર્ષમાં રજા પડ-
વાના તેમજ રજા ખુનવાના વખતે વિનતિપત્ર સાથે તેઓની પાસે જવા
આવવાનું જરૂરી ગણવું, પ્રસંગોપાત તેની (રાજની) સાથે જમવામાં સામેલ
રહેવું અગર તેની સાથે છુટથી વાતચિત કરવી, સ્કેટલેન્ડના સોમની
પ્રીતિ સંપાદન કરી તેઓના બર સાને પાત્ર થવા માટે અને આવી જાણતમો
સેલીસબરીની જગા સાચવી લેવામાં લાયક થવા માટે યોગ્ય ઉપાયો—
ઉધાડા નહિ પણ છુપા —લેના ચૂકવું નહિ, ડનખારનો ઉમરાવ, લેનો-
ક્ષનો અમીર અને ડાહીના, ખાનગી”

વળી સેલીસબરીની મરજી સંપાદન કરના માટે તે લખે છે
કે—“સેલીસબરીની માવમિશ્કતથી જાણીતા થવાને પ્રયત્ન કરવો.
તેના માથે સ્વાભાવિક પણ કોઈ રીતે જોખમ બરેલી ન હોય એવી હિમ્મ-
તથી અને આત્મકીથી નવીન શોધ અને માહસના સંગ્રહમાં પણ પૂરતી
કામજી સાથે મતબલકાર રાખવો, કારણ કે હું ધારું છું કે આ પ્રમાણે
કરનાથી સ્વાભાવિક રીતે એની ઇર્ષ્યા ઓછી થશે અને પરિણામે એ ખુશી
થશે, અને હું એને વધારે ઉપયોગી થઈ પડું એવો પ્રમંગ આપનાનો સંભવ
ગ્રહે છે હું ધારું છું કે નોરથમ્પટનના અમીરની મારા ઉપર નજર ન હોય
તો મુખ્યત્વે કરીને સરમરી વકીલની સાથે મરખાવતા મને સેલીસબરી
તરફથી વધારે ફાયદો થવા જોઈએ.”

સરમરી વકીલની જગ્યા લેના માટે બેકન ધણી લાંબી મુઠ્ઠાઈ
આગળ ગળનો હતો અને જ્યાં તે વધારે સારી રીતે કામ કરીને નિમ્ન

રાખતો હતો તે જગ્યા ઉપર હોર્નર્ટ નિભાવેો હતો. ગમે તેમ હોય' તોપણ જે જાણત વિશે તે પોતાની મોઢામાં વારે-વારે લખે છે તે એ હતી કે તેણે પોતાનું કામ એવી રીતે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો કે એ કામને વકીલના કામ સાથે સરખાવતા તે હમેશા દીપી આવે, વકીલની ખામીઓના સંખ્યા-બધ દાખના ફરાતમાં રાખી વખત આવે તેઓનો ઉપયોગ કરવાનો તેણે આગળથી વિચાર કરી રાખ્યો હતો, ઉદાહરણ તરીકે “ વકીલ જોઈએ તે કરતા વધારે મુશ્કેલી અને તેઓના તકાવતો વિશે માહિતી ધરાવે છે નજીવી ખૂશો કહાડવામાં તે ગંભીર હોવાનું ડોગ કરે છે, તે પૃથક્કરણ કરી શકે છે તોપણ તેની સમજવાની શક્તિ સારી નથી જાહેરખબરો આપવામાં અને એવા બીજા કામમાં તેની કવચ મરાખર ચાલતી નથી.”

હેન્ટમાં તેણે એના પોતાના માટે કેટલાક જે નિયમો ધરી કહાડ્યા હતા તેમાંના કેટલાક નિચેની મનનજતા હતા—“ જાહેરમાં બોલવા સારું એક્સીસપ્સરી માટે છટાદાર બાપણે તૈયાર રાખવા, મંત્રીમંત્રીમાં અગર રાજના આગળ જે વિચારે ચર્ચાવાના હોય તેઓના સંબંધમાં તેના માટે જોઈતી દક્ષિણ બેગી કરી રાખવી, મોટા માણસો સાથે ખાતરી વાતચીત કરવાનો રિવાજ રાખવો, મંત્રીની અદર બોલતો હોઉ તે વખતે જાણે થાકે ગમે હોઉ અગર શાસ્ત્ર ચક્રો હોય એવો ડોગ કરી એકદમ બોનવાનું બંધ કરવું, મુદ્દાની જાણના ઉપર એકદમ ઉતરવું નહિ, વિગેરે

રાજ્યસ્તંભારમાં આવી મુકિતઓનો ઉપયોગ કરવો એમાં કાંઈ ન-વાઈ જેવું નહોતું. પોતાના પાડોશી અગર પ્રતિસ્પર્ધીઓમાં આવી મુકિતઓ દરેક માણસના જોરામાં આનંદી પણ જાવદારમાં તેઓના આધારે ચાલવાના હેતુથી તેઓની મોઢા કરી રાખવી એજ માત્ર નવાઈ જેવું હતું બેકનનના લાભમાં ઉતરનાના હેતુથી કેટલાક લેખમાં એમ મ્હે છે કે તેણે આવી મોઢા કરી રાખી હતી એજ માત્ર ઉપગ્રહી આપણને જણાય છે કે તે આવી મુકિતઓ સંપૂર્ણ મંદિત માર-નડોતો અગર તેજ આખા વિશ્વના મુત્ય તેઓના તરફ નહોતું પણ આપણે ધાર ‘રાખવું’ જોઈએ કે જ્યારે કોઈ માણસ અમુક જાગત વિશે ખાસ મોઢા કરી લે છે ત્યારે પ્રથમ-દર્શનિક એવું

અનુમાન થાય છે કે એ બાબત તેને ઘણી પ્રિય હોવી જોઈએ, અગર એના ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનો તેનો વિચાર હોવો જોઈએ. ગમે તેમ હોય તોપણ એકને પોતાની જાંઘીનો બીજો મોટો ઉદ્દેશ—સરકારી નોકરીમાં મોટી પદવીએ ચઢવાની આશા—પાર પાડવાના હેતુથી વ્યવહારમાં ઉપરના નિયમો પ્રમાણે ચાલવાનું નક્કી કર્યું હતું, અને તેઓના આધારેજ તે ચાલ્યા હતા એમાં કાંઈજ સંશય નથી.

જ્યાં સુધી સોલીસિટરી જીવ્યો ત્યાં સુધી એકનને રાજની નજર આગળ આવવાનો અગર એની સલાહકાર મંડળીમાં પોતાનો ભારખોળ વધારવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ. જેમ્સ અંગ્રેજ રીતબાતથી તદ્દન અજાણ્યો હતો અને અંદર ખાતેથી એ રીતબાત તેને પસંદ નહિ હોવાથી સોલીસિટરી ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની તેને ફરજ પડી હતી. એલીઝાબેથના દેહાંત વખતે સોલીસિટરીએ જેમ્સ સાથે જ સંબંધ રાખ્યો હતો તેના લીધે રાજના આગળ તેનો વફર સાથી વધારે હતો. નવા રાજ્યમાં પશુ તે એલીઝાબેથની રાજ્યનીતિને તેમજ રીતબાતને વળમી રહ્યો હતો, અને આટલા કારણથી જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો જેમ્સની કાર્કિદી વધારે સારી નિવડત નહિ એટલુંજ નહિ પણ ઘણી બાબતોમાં તેણે કંઈ જુદાજ પ્રકારનું રૂપ પકડ્યું હોત. પણ જ્યાં સુધી સોલીસિટરીની સઘા સર્વોપરી હતી ત્યાં સુધી તો એકનને પોતાનું રોજનું કામ કરીનેજ સંતોષ માનવો પડતો હતો; અને એ કહેવો હતો તેમ સોલીસીટરની જગ્યા સરકારી વકીલની જગ્યા સાથે સરખાવતાં ઘણીજ હલકી પડી ગઈ હતી. વળી એ જગ્યામાં માત્ર રોજનું નિયમિત કામ કરવાનું હતું તોપણ એ કામ ઘણું જોખમ ભરેલું હતું, અને દિવસે દિવસે એમાં વધારે થવાથી ઘણી મહેનત કરવાની જરૂર પડતી હતી. તે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હતો કે દેશની આબાદી સાચવવાનો સાથી સારો રસ્તો એ હતો કે રાજની સાથે બનતાં સુધી સમગ્રીથી કામ લેવું અને તેમ છતાં જો કામ બગડવાની ધાસ્તી રહેતી હોય તો છેલ્લી ઘડીએ રાજની મરજીને સંપૂર્ણ રીતે તાબે થઈ જવું, પણ આ પ્રમાણે ધારવામાં તેની જૂલ હતી; કારણ કે પ્રગતના સામાન્ય વિચારો તદ્દન બદલાઈ ગયા હતા. અને તે સાથે જેમ્સની સમજદારીકિત ઓછી હતી એટલુંજ નહિ પણ પોતાનું કર્તવ્ય શું છે અગર

તે કેવી રીતે કરવાનું છે એ સંબંધી તેનામાં કંઈ પણ જાણ નહોતી હોવાથી બેકનનમાં એક ખામી હતી અને તે એ હતી કે પોતાની મનાદ ક્યા પ્રમગે નિષ્ફળ જવાની છે એ તે ખરાબ જાણી શકતો નહોતો. જેવી રીતે તત્ત્વ જ્ઞાન સંબંધી એના પ્રાદ વિચારો જેમ્સની આ પદ્ધતિને ક્વિપર થઈ પડે એવા નહોતા તેવીજ રીતે રાજ્યનીતિના સમયમાં તેણે જે જે નવી યોજનાઓ ધડી કઢાડી હતી તે પણ જેમ્સને પસંદ નહિ પડે એ તે જાણી શકતો નહોતો.

પરંતુ આ પ્રમાણે જોકે તેના ઉપર મેન્સીસખરીનો જરાએ ઈતિબાર નહોતો તોપણ પાવામેન્ટના પ્રમગ ડગમાં તેનું માન સૌથી વધારે હતું આ વખતમાં રાજ્યમાં યતા ષ્ટનાક અનિનાર્થ ફેરફારોના લીધે, પણ ધણા ભાગે રાજ્યના દૈન્ય બદલે હિડાઉપણાથી, રાજ્યના મહેસુલ ૧૧ સંબંધમાં જે જે અડચણો નડતી હતી તેઓના તરફ ધ્યાન લોકો ધ્યાન ખેંચાયું હતું રાજ્યના વાર્ષિક ખરચના સંબંધમાં પાર્લામેન્ટના ટ્યાગુમાંથી અત્યંત જ ઘરાનો એડુઅર્ટ કુળના રાજાઓનો અને તેઓના પ્રધાનોના વિચાર દાલના વખતમાં પાર પડે એમ નહોતું તોપણ આવા વાર્ષિક ખરચના સંબંધમાં પાર્લામેન્ટ આગળ માગણી કરનાનો પ્રમગ ન આવે અને રાજ્યના મહેસુલનો ને તેટલો ભાગ હમેશના માટે મુકરર કરી નાખવો એ વગેરે દાનિકારક વિચારોએ જેમ્સના અત કરણમાં જોડા મૂળ ધ્યાન દેતા આ વખતમાં રાજ્યની વાર્ષિક આવક દરેક વર્ષના નિશ્ચિત ખરચ કરતા પણ ઓછી થઈ ગઈ હતી અને તેથી વખતો વખત ટેમન ઉપર વિશેષ કર નાખવામાં આવતા હતા આ પ્રમાણે પૈસા ધરનાવવાના ત્રણ રસ્તા હતા—

(૧) રાજ નેમના હોદ્દાની કચે કેટલાક અધિકાર આપવામાં આવતા, જેવા કે અમુક જાતનો માન વેચવાનો હક તે કોઈ અમુક માણસ અગર મડગીને આપી શકે સગીર બાળકોનું સ્થાણ મરવાનો અધિકાર ઇત્યાદિ, (૨) રાજ્યના પોતાના દુસ્તમથી પ્રાપ્ત ખાસ કર નાખવામાં આવતા, (૩) રાજ્યના વાર્ષિક ખરચનો આકડો જે પાર્લામેન્ટ તરફથી નક્કી કરવામાં આવતો તેના સમયમાં જિપર જતાવેલો રાજ્યનો હેતુ પાર પાડવાના ઇરાદાથી મેન્સીસખરીએ પોતાના છે ના જે સર્વમાં જે નવી યોજનાઓ ધડી કઢાડી હતી તે એ હતી કે રાજ્યને પોતાના વિશેષાધિકારના

કેટલાક જીવમી અને બચાકર હક, જેવા કે સગીર બાળકોનું રક્ષણ કરવાના અને તેઓના ખોરાક પોશાક માટે બદોમસ્ત કરવાના હક છોડી દેવા અને તેના બદલામાં પ્રજામંડળે તેને પાંચથી છ લાખ પૌન્ડ સુધીની વાર્ષિક નિમનુક નક્કી કરી આપવી. આ યોજના રાજ્ય અને રૈયતના વચ્ચે થયેલા મોટા કરારપત્રના નામથી ઓળખાય છે. આ મોડવણ આબાદ થવાની જરાએ આશા નહોતી. આવો કરાર કરવામાં સૈર્રીલે મોટી ભૂલ કરી હતી. જાને પક્ષકારો સ્વાભાવિક રીતે એક ખીમની અદેખાઈ કરતા, કરારની કલમોમાં છના ફેરફારો થવાનો વહેમ રાખતા અને જ્યારે બેમાંથી એકને એમ લાગતું કે ખીમએ ફરેબ દઈ ગેરવ્યાજબી લાભ લીધો છે ત્યારે તેઓ સેહેનાઈથી શાન્ત થાય એવા નહોતા; અને કાં તો સૈલીસબરીની ભૂલ ઘઈ હોય તેથી, અગર કાં તો તે જાણીબુજીને રાજની ધ્વજને તાબે થયો હોય તેથી, અગર ગમે તેમ હોય, તોપણ આ કરારમાં બહુ ખેચતાણુ થવાથી તે કપટયુક્ત દીસતો હતો. જોકે સરકારી નોકરોમાં એકનનો હોદ્દો હલકી પાવરીનો હતો તોપણ તેણે વફાદાર રહીને રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેના કળ્યાણનું સમાધાન કરાવવામાં, અને બેમાંથી એકે પક્ષની લાગણી ઉત્કેરાય એવા પ્રશ્ન નહિ ઉપસ્થિત થવા દેવામાં ધણુંજ ડહાપણુ પાપરું હતું. ઉદાહરણ તરીકે થોડા વખતમાં રાજ્યએ પોતાના વિરોધાધિકારના આધારે બ્યાપારી લોકોના માલ ઉપર જકાત નાખવાનો વિચાર બતાવ્યો ત્યારે એકને એ પ્રશ્નને ઉત્તરના નિર્ણય ઉપર નહિ લઈ જવા દેવામાં પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

તે પોતે તો રાજ્યનો આ હક કાયદેસર છે એમજ માનતો હતો તોપણ પ્રજામંડળ એ હક મંજૂર રાખશે કે નહિ એ વિષે એને શક હોવાથી તેણે તેઓને યુક્તિ સાથે એમ સમજાવ્યું કે તેઓએ આવા વિષય ઉપર વિવેચન કરવાનું જાંઘ કરી ફક્ત તેને મર્યાદામાં રાખવાની સત્તાથીજ સંતોષ માનવો જોઈએ ઉપર કહેલા કરારપત્ર વિષે એનો પોતાનો અભિપ્રાય ગમે તેવો હશે તોપણ એમાંથી મારું પરિણામ આવતું અટકાવવામાં તેણે પોતાથી બનતી કોશીસ કરી હતી.

પણ આ વખતમાં તેણે ખીમ ધણું વિષયો મન ઉપર ધર્યા હતા આ-યર્લેન્ડનું સંસ્થાન સ્થાપવા અને તેનું મહેસુલ નક્કી કરવા વિષે તેણે જે

સલાહ આપી હતી તે બેચક થોડા દત્તી આ વિષય માટે તે ધણીજ કાળજી રાખતો હતો. એ વાત નિર્મિત છે થોડા વર્ષ પછી જ્યારે તેણે એની ચેતન છી આપી કે રબેને સુધરેતુ આયર્લેન્ડ જગલી આયર્લેન્ડ કરતા રાજને વધારે બચકર થઈ પડે ત્યારે તેણે જોઈએ તે કરતા જરા વધારે ઝાઝાપણુ પાપર્યું હતુ એમ કહેવામા દરકત નથી વર્ધાસન આપવાના સખધમા તેણે જે સલાહ આપી હતી તે જોકે કાયદાની રૂએ વ્યાજબી નહોતી તોપણ આ ધુનિક વિચારોને અનુકૂળ આવે એની હતી, પણ આ ઠેકાણે ચારદર હા ઉક્તના સ્થાપન કરનાર ટોમ્સ સદનના મૃત્યુપત્રના પ્રખ્યાત મુદ્દમાના સખધમા તેણે જે લિતો આગળ મૂકી હતી તે ધણુ કરીને તેણે કમાન રાજને પૈસા કમાવાનો હલકો અને શરમ ઉપજાવે એવો રસ્તો બતાવવાના હેતુથીજ મૂકી હોય એમ લાગે છે આ વખતમા જાડનમા રાજના મેહેનની આસપાસ બાર માર્શન ફરતા જે શુ હા કરવામા આવે તેઓનો મુકારો બારોમાર કે વા માટે એક નરી અદાલત ચાપવામા આની હતી, અને એકનને આ અદાલતના અધ્યક્ષ તરીકે નિમ્નો હતો મોલીસીટરનુ મમ દિવસે દિવસે વધતુ જતુ હતુ તોપણ તે એના પોતાના ખાનગી મમમા દરકત આવના દેતો નહિ સરકારી નોમ્સમા પેશ પછી પહેનાજ વપમા તેણે એના મહાન પુત્ર જીવનમા હાન તરતના માટે ઘખસ કરવાના હેતુથી ત્રણ રમુજી નિમધો લખ્યા હતા તેણે જ્ઞાનના જૂના અધ્યાપકના રિફ્રેશ મેટીક હકિકત લખી અને તેને પોતાનો મિત્ર ટોલી મેથ્યુઝ જે ક્યોરેન્સમા રહેતો હતો તેને મોખી દીધી તેના આ વિષયને તત્ત્વ-વેત્તાઓનુ ખડન (Red nugget Philosophy) એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે એના ખીજ નિમધો કરતા આ વધારે મુશો-ભિત છે પણ તે સાથે મહેતુ જોઈએ કે તેણે અનધારશાઓ લખતા નોટલા નિમધો લખ્યા છે ને બધામા આ મૌ કરતા વધારે ઉમ્મતા થી તેમજ વિચાર કર્યા વગર લખ્યો છે ટોલી મેથ્યુઝને તે લખે છે કે—

હાવમા હું તમને મારા જે નિમધમા સખતાર્થ છે એજ મોકતુ મુ અને તેમ છતા હું ધારુ મુ કે જે પ્રગટવાના હ તમે આટલા બધા વખાલ કરો જો તેને વિશે જે રોમનો અભિપ્રાય સારો હશે તેઓને તો મારો આ ખીજે નિમધ અતિથ લાગશે નહિ અગર લાગવોજ ન જોઈએ કારણ કે આપણુ પ્રથમના જીવાજ જુરસાથી અને પ્રથમ જીવીજ આ

અકતાને લીધે લખેલો છે વિશેષમા આ લખાણુ વધારે સ્પષ્ટતાથી જતાવે છે કે મારા અને પુરાતન લોકોના વચ્ચે જે વાંધો છે તે જનસમૂહના સદ્ગુણ વિષે નથી, પણ તેઓ જે રસ્તે જાય છે તેના વ્યાજખીપણા વિષે છે, અને જે સત્ય કહીએ તો આ પ્રશ્ન પહેલાનો અગમૂતજ છે, પણ એના કરતા જરા વધારે બોલેલો છે....હું પોતે તો હુન્દીંગહનના દળનારના જેવો છું કે જે જુદોની અદર સલાહ શાંતિ રહે એટલા માટે હમેશાં પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતો હતો, કરણ કે જ્યારે પતન વાતો હતો ત્યારે પવનચક્રી ચાલતી હતી અને પાણીથી ફરતી ચક્રી જરા ઓછું કામ કરતી હતી, તેથીજ હું ધારું છું કે ધર્મ સંબંધી તકરારોના લીધે ખીજ શાસ્ત્રોની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી હેવટમા આ લખવાનું બંધ કરતા પહેલા મારે કહેવું જોઈએ કે આપના માટે હું હમેશા એવી આશા રાખું છું કે તમારી પોતાની ડહાપણ બરેલી અને નિયમિત વર્તણૂકથી તમારો પોતાનો આત્મ-સંતોષ તમને પાછો તમારા દેશમા લાવે અને તમાગ મિત્રોને તમારા સમાગમનું સુખ આપે અને તેથી હું ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે એ તમને સુખી રાખે ૧૦ ઓક્ટોબર ૧૬૦૯.”

આ વખતમા તેણે વિસા એટ કોઈટિટા નામનું (visa et cogitata) એક ખીજુ ઘણું અસરકારક પુસ્તક લખ્યું અને તે દાકતર એન્ડ્ર્યુસને મોકલી આપ્યું. આ પુસ્તકમા તેણે કુદરત અને જ્ઞાનના સંબંધમા જે જે જોયું હતું, અને તેનું અધ્યયન કરવાથી એના વિષે તેણે જે વિચાર બાધ્યો હતો એ વિગેરેનું વર્ણન કર્યું છે બેકનના ઉદ્દેશ, તેની લખવાની ઢગ અને જેના ઉપર એ પુસ્તક મોકલી આપ્યું તેની સાથેના એના સંબંધ ઉપર વિચાર કરતા આ પુસ્તક પ્રથમના પુસ્તક કરતા કંઈ ઓછું રમુજી નથી —

“ મુરખી સાહેબ, —આપ સાહેમે રાજાઓ અને ધર્માધ્યક્ષોની સાથે ચર્ચા કરવામા, મદિરમા અને મહેલમા એટલો બધો વખત ગાળ્યો છે કે હું ધારું છું કે હવે આપ સાહેમે બહાર મેદાનમા નજર નાખી તત્તજ્ઞાનના સંબંધમા કેટલીક દક્ષિત જાણી આપના મનને સચેત કરવું જોઈએ, જોકે કાલે કરીને એ શાસ્ત્રની કિંમત ધરી ગઈ છે અને તેથી એ ઝાકરા અને જુવાન માણસોનાજ યોગ્ય છે એમ મણાય છે તોપણ તમે મારા લખાણને આહો છો એવી મને

આશા આપતા હતા તેથી હું આરભમાં લખેતો કેટલોક ભાગ આપને મોકલું છું, અને તે સાથે મારા મન અને ઉદ્દેશનો ઘણો ભાગ મોકલ્યો છે એમ આપે સમજવાનું છે હું એને પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉતાવળ કરતો નથી, તેમ તેનો નાશ થતો હું અટકાવીશ, અને મારા વખત અને વસ્તુ બંનેને ઉપયોગી ગણવાની મને ફરજ પડે છે મારા પોતાની જામતમાં તો આ પ્રમાણે છે—અને હું ધારૂં કે જે માણસ મારા જેવી સ્થિતિમાં હશે તે સધાગાની જામતમાં પણ આ પ્રમાણે હોવું જોઈએ કે જે હું અમુક જામતને વગગી રહું તો મને કટાણો આવે છે, પણ જે હું કોઈ રીતે માતા અતરના વિચારોમાંથી મુક્ત થાઉં છું તો મને આનંદ લાગે છે આજ કારણને લીધે મારે આવા છૂટક છૂટક કડકા લખવા પડે છે, અને જે પરમેશ્વરની ઇચ્છા હશે તો તત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં ચતુર્થ અને સ પૂર્ણ પુસ્તક જે હું હાલમાં ધીમે ધીમે લખું છું તે હું પૂર કરીશ અને આના છૂટક છૂટક કડકા લખતા બંધ કરીશ હાલમાં હું આપ સાહેબને વધારે મોકલતો નથી કારણ કે વધારે મોકલવાથી આપને કટાણો આવવાની મને ધારતી રહે છે હવે મારી જીજ્ઞાસા શી છે તે હું આપને જણાવું છું આપ સાહેબ જ્યારે યેસુ મિન્સ્ટરના ધર્માધ્યક્ષ હતા તે વખતે મારા તરફ નેટના માયાણુ હતા તેટલાજ આ વખતે પણ હો તો મારી એટલીજ વિનંતિ છે કે આપ નકામા હોરાન કરવાના ધરાણથી નહિ, પણ ખરી નોંધ કરીને આ લખાણમાં જે કાંઈ હાલ મા ચાલતી શૈલીને માફક આવે એવું ન હોય અગર જેને લોકો તરફથી કોઈ અપવાદ આવે એવું હોય, અગર જે ખાસ લખનારની જાતને હાનિ કરતા હોય તે મને મેહોરબાની રહે જતાવશે —કારણ કે એક જ વખતે એક માણસથી ન્યાયાધીશ અને પક્ષકાર બન્ને થઈ શકાતું નથી, અને જ્યારે આપણે આપણા પોતાનાજ વિચારથી ગુણુ દોપનો નિર્ણય મરી એ છીએ ત્યારે તેમાં ચૂક કરાવેના સંભવ વધારે રહે છે અને એમાં લખેલી હકિકતના સંબંધમાં હું મારો પોતાનો અભિપ્રાય તો કેટલીક જાણ તોગા બાંધી ચૂક્યો છું તેથી જે લોકો પોતાનો અભિપ્રાય આપવામાં હું જે રસ્તે ગયો છું તે રસ્તે નહિ જાય તેઓના વિચારને મારો પોતાનો વિચાર મળતો નહિ આવે તોપણ આજ જામનોની અંદર હું મારા મિત્રની સલાહથી મારો પોતાનો વિચાર જીદી જીદી રીતે પ્રદર્શિત કરવાને શક્તિમાન થઈશ હું આપને રૂબરૂમાં મળવા સારૂ આવત પણ હાલમાં મારે ઘેર જ

વાની ઉતાવળ છે તેથી આવી રાખો નથી અને તેથી હું પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે તે આપને સુખી રાખે ”

આ શિવાય તેણે આજ અરસામાં ‘પુરાતન લોકોના’ ડહાપણ’ એ નામનો બીજો એક દુકા પછી ઘણો વિચિત્ર નિબંધ લખ્યો છે આ નિબંધ વિશે ટાલી મેથ્યુઝ ઉપર લખેલા એના પત્ર ઉપરથી આપણને માહિતી મળે છે. મિ. સ્પેલિંગ કહે છે કે ‘એનો આ અર્થ એના પોતાના તેમજ એના પછીના જમાનામાં ઘણાજ લોકપ્રિય થઈ પડ્યો હતો,’ પછી આપણને તો તે માત્ર તેની અંદર જે કાંઈ વિચિત્ર કાવ્યનો ખાસ યાવજ છે તેના લીધે અને પ્રાચીન દત્તકથાઓના સંબંધમાં તેણે જે અણુધાર્યા ખુલાસા આપ્યા છે તેઓના લીધેજ ઉપયોગી વાગે છે. જ્યારે તેનો આ અર્થ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે અંધાર તરીકે બહાર પડનામાં તેનો આ બીજો પ્રયત્ન હતો. તે એ અર્થના તેમજ એના પોતાના માટે નીચે પ્રમાણે લખે છે—મિ. મેથ્યુઝ—સાલામાં-કામાંથી લખેલો ૨૪ મી ઓગસ્ટ નો આપનો પત્ર મને મળ્યો છે, અને તે માટે હું આપનો મોટો આભારી છું, અને તેના બદલમાં મારો એક નાનો અર્થ જે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની તૈયારી છે તે આપના તરફ મોકલું છું લોકો કહે છે કે હું જે લેગિન બાપા-માં લખું છું તે રૂપાના મિકાની માફક જ્યાં ત્યાં વપરાવા લાગી છે તમે જે અહીંયા હોત તો મારો એ અર્થ બહાર પડ્યો તે પેહેલા તમારી પાસે તપાસવા સારું મોકલ્યો હોત, પણ હું ધાર છું કે સ્પેલિંગના જે સખતમાં સખત ટીકાકાર હશે તેને પણ એ અર્થ અપ્રિય થઈ પડશે નહિ .....મારું મોટું પુસ્તક લખવાનું કામ ચાલે છે અને મારા સાધારણ રિવાજ મુજબ હું જ્યારે એમાં કાંઈ વધારું છું ત્યારે તે સાથે એમાં ફેરફાર પણ કરું છું તેથી કરીને જ્યાં સુધી એ પુસ્તક પૂરું ન લખાયું રહે ત્યાં સુધી તેનો કાંઈ ભાગ પૂરો લખાયો છે એમ કહી શકાય નહિ એની વિસી તા ૧૭ ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૧૦”

જેમ્સ અને તેની દેવતા વચ્ચે સમજુત કરવાના હેતુથી જે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા તે બધા નિષ્ફળ ગયા અને આખરે ઇ. સ. ૧૯૧૦ના ફેબ્રુઆરીની ૨૯મી તારીખે પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરવામાં આવી. આ પ્રમાણે યજ્ઞથી બેકનને જે કુરસદનો વખત મળ્યો તેમાં તેણે

કેટલાક નવા નિગધો લખ્યા આ પોતાના બૂના નિગધોમાં કેલોક સુધારો વધારો કરીને તે બધાને સામટા છાપી પછ મ ૧૬૧૨માં ફરી પ્રસિદ્ધ કર્યા આ શિનાય ૧૬૨૫ની આવૃત્તિમાં પણ જીલ્લો કેટલોક વધારો કરવામાં આવ્યો હતો, તોપણ મિ સ્પેડીંગ કહે છે કે “હવે એ અથતો હરફ નક્કી થઈ ગયો હતો અને તેના અમરપણા વિષે કાંઈ જાતનો સંશય રહ્યો નહોતો”

ઈ સ ૧૬૧૧ના સાનની શરૂઆતમાં દૂસરમરી વધીવ માટે પડ્યો અને તેથી બેકને સજો તેમજ સેલીસબરીને પોતાના હાક માટે ફરી સૂચના કરી પણ નકીન સાજો થયો આ જોમનને ઘોડા વખત સુધી પાછું નિરાશ રહેવું પડ્યું, પરંતુ આ વખતે સેલીસબરીએ તેના તરફ જે કૃપાદટિ બનાવી હતી એના માટે તેનો આભાર માનના માફ તેણે એના ઉપર એક પન લખી મોકલ્યો છે સેલીસબરી ઉપર લખેના એના જે જે પત્રો આપણા હાથમાં આવ્યા છે તેમાં આ છેલ્લો છે —

“ મહેરમાન સાહેબ—મારા ઉપર આપ સાહેબે જે ઉપકારો કર્યા છે તેના માટે, અને મુખ્યત્વે કરીને સરમરી વધીવના મદદાગના વખતે મારી ઇચ્છા મુજબ મારા તરફ આપનું વચણ થયું હતું તે માટે આપનો આભાર માનના સાર ગયા નર્મની મારી બેસ્મરીના માટે નના વર્તે વિશેષ આજીજ કરીશ (અર્થાત્ આપનો આભાર માનનાનું મયા વરમા મારથથી બધું નથી તેથી આ વખતે નિશેષ આભાર માનીશ) આના લીધે હું મારા અત કરશમાં આપનો કેટલો આભારી છું તે બતાવી અપવાની મારી ઇચ્છા વધતી જાય છે અને જોકે મારા ઉપર થડપણની અસર થવા લાગી છે તોપણ કાંઈ રીતે આપની સેવા જાળવવા માટે મારા જુરસાન એક બે ચમકારા રહે એની દુ આશા રાખું છું અને હું નમસ્કાર કરવાની અગર એની જ બીજી કાંઈ જાતની હનકી મનોવૃત્તિ શિવાય પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે આપની ઉત્તમ સેવા જાળવવાનો રસ્તો જે મારા જાણ વામાં આવે તો હું ખુશીથી એ રસ્તે જાઉં અને મારા મિત્રો જે હાનમાં આમનેમ હોં છે તે એકજ મધ્યગિન્દુની આસપાસ વળગી રહે પણ આ સંદર્ભે મારા પોતાના કરતા વધારે નથી અને એ બધું નથી તોપણ જે માણસ .. ... તેનું સર્વસ્વ છે

ઇ. સ ૧૬૧૨ના મે માસની ૨૪મી તારીખે સેલીસપરી મરણ પામ્યો એનામા કેટલીક ખામીઓ હતી તે આપણે કળૂવ કરીએ છીએ તોપણ તે જાતે ખંતીલો, દેશાભિમાની અને રાજ્યનીતિમા પ્રવીણ હતો, એ વાત નિ સદેહ છે એના મરણ પછી જેમ્સ છૂટો થયો અને મરણ મુજબ ચાલવા લાગ્યો, અને રાજ્યમાં એના માનિતાઓનું જોર વધી પડ્યું. સેસીલની પાછળ એલીઝાબેથના વખતની દતકથાઓ જે ધણા ભાગે નહારી અને ધાતકી હોવા છતાં પણ છેક દુષ્ટ અને અધમ નહોતી તે નાશ પામી અને આખા રાજ્યમાં જેમ્સને દબાણમાં ગમી શકે એવો કોષ્ટ માણસ રહ્યો નહિ હવે નવા માણસો અને નવી રીતભાત માટે રસ્તો ખુલ્યો થયો, છેલ્લા દશ વર્ષમાં લોદ્દેના રિવાજ અને નિયમો તદ્દન ફરી ગયા હતા આરવો આકસ્મિક ફેરફાર સારા માટે થયો કે નફારા માટે એ જોવાનું છે. આ વખત અણ્ફિનો હતો અને તેમાંથી શુ પરિણામ આવશે, તે એકન તો સારી પેઠે સમજી ગયો હતો હવે પોતાના હમેશના રિવાજ મુજબ રાજાને તેમજ રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓને શિખામણ અર્થે વિનંતિપત્રો મોકલવાનો પ્રસંગ તેને અનાયાસ મળી આવ્યો. વિશેષમાં વળી આ વખતે તો તે રાજ્યનો નોકર હતો તેથી રાજાને સલાહ આપવામાં કોષ્ટ જાતનો બાધ નહોતો. જેમ્સ અને એની રૈયત વચ્ચે થયેલો કરાર તૂટી ગયો હતો અને સેસીલના કલ્લા પ્રમાણે ચાલવાથી જેમ્સ પાર્લામેન્ટને કાણુમાં રાખવાની યુક્તિ હજી સુધી શિખી શક્યો નહોતો. રાજાને કેવી રીતે અને કેટલું લખવું એ એકનને સૂઝતું નહિ. તેણે આ વખતે કરેલા કેટલાક ખરડા હજી હયાત છે અને જો તેમાંનો એ કે તેણે રાજા ઉપર મોકલ્યો હતો એમ લાગે તોપણ ક્યો મોકલ્યો હશે એ આપણા જાણવામાં આવ્યું નથી પણ સેલીસપરીના મરણ પછી તરતજ એની ૨૪મી તારીખે તેણે રાજા ઉપર પત્ર લખ્યાનું શરૂ કર્યું, અને તેમાં એ લખે છે કે જેમ જાણ પક્ષી જેના કબજામાં હોય છે તેનું જ કામ કરે છે તેમ હું પણ આજ સુધી બીજાના દબાણમાં હોવાથી મારી વચાર્થ પ્રીતિ આપ સાહેબને જતાવી શક્યો નથી અને જો આપ સાહેબ મને એમ કહેશે કે 'એકન, જે રાખે છે તેણે જોયે છે તેઓના માટે યોગ્ય પ્રસંગ હોવો જોઈએ' તોપણ એ પ્રસંગ આપના હાથમાં જ છે પણ આ પત્ર એકદમ આગવેથી બંધ ચાલે અને ૩૧મા તારીખના પત્રમાંથી આપણને નીચેની હકિકત મળે છે:—

“આપ નામદાર સરકારે રૈયતનો આગેવાન અને સરકારનો મોટો નોકર બોલો છો. પણ તેનાં વખાણુ વ્યાજખી રીતે કરે તે મારે કહેવું જોઈએ કે ધણુ સ્થિતિને વધારે નહિ જગડવા દેવામાં તે કાબેલ હતો પણ એ સ્થિતિને સુધારીને સારા પાયા ઉપર લાવવામાં તે જોઈએ તેટલો પ્રવીણ નહોતો; કારણ કે સધળા માણસો એની એકલાનીજ આંખે જુએ એમ કરવાની તથા જેમ કુંભકાર પોતાના હાથમાં જે મટોડી હોય છે તેને પોતાના મનગમતું રૂપ આપે છે તેમ રાજ્યનું તમામ કામ પોતાના કબજામાં રાખીને તેની પોતાના મનગમતી વ્યવસ્થા કરવાની આશા તે જરાં હદ ઉપરાંત રાખતો હતો; તેથી તે એ કામ કરવાને ઘણું ઇન્તેજાર હોય એમ જણાતું હતું તોપણ તેનાથી એ કામ પૂરું થયું નહિ. અને જોકે તે કોઈ અમુક કામ કરવાને સારા રસ્તા લેતો હતો તોપણ તેઓમાંથી ખરાં પરિણામ આવતાં બહુ વખત લાગતો હતો. તેથી જોકે આપ નામદાર સરકારને હજુ કેટલાક ડાહ્યા સલાહકારો અને લાયક માણસો રહ્યા છે તોપણ તમામ કામકાંજનું બધારણ અને વ્યવસ્થા નક્કી કરવામાં અમુક માણસોની નિમનુક કર્યા પહેલાં આપસાહેબ પહેલાંની તમામ વ્યવસ્થા ફેરવી નાખી તાંદુર નવેજ રસ્તે જશે તો મારી ધારણા પ્રમાણે બોલું યશ નહિ. જે અમલનાં કારણો પર પાર્લામેન્ટ સંબંધી વિચાર કરવો એ હાલ તરતના માટે મોટામાં મોટું અને ધણુંજ મહત્વનું કામ છે—પહેલું, આપસાહેબનું વાર્ષિક ખર્ચ નક્કી કરવાનું અને બીજું આપના અમણિત ગુણોના પ્રમાણમાં પ્રજાનો અભિપ્રાય આપના તરફ દોરવાનું છે; અને આ બે કામ માટે પાર્લામેન્ટ, એ જૂના કાંઈયાં ચાલતો આવેલો અને સ્તુતિપાત્ર ઉપાય છે.

હું હમેશાં એવી આશા રાખતો હતો કે આપ સાહેબ આપના સધળા કામમાં ફતેહ મેળવો એટલુંજ નહિ પણ આપના મનમાં ધારેલી ફતેહ મેળવો. તેથી આ જાળતમાં હું ચોડી ઘણી માહિતી ધરાવું છું અને હું રાજ્યનો સંપૂર્ણ અને આગ્રહી વફાદાર નોકર નથી એમ કોઈ માણસ કહી શકે એમ નથી, તોપણ મને દરેક માણસ ખાતરીથી કહે છે કે પાર્લામેન્ટમાંના પ્રજામંડળનો ભરસો મારા ઉપરથી કોઈ વાર જરા પણ ઓછો થયો નથી—તેથી હું આશા રાખું છું કે આપ સાહેબ મને બવિધની પાર્લામેન્ટના સંબંધમાં હાલ તરતના માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેટલીક સચનાઓ વિશે વિચાર કરી તેઓને જાહેરમાં મૂકવાની રજા આપશો.”

તેણે આ પત્ર મોકલ્યો હતો કે નહિ એ ખાતરીથી કહેવાય નહિ પણ તેણે તરતજ એક બીજો લખ્યો હતો; આ દરમ્યાનમાં શું બન્યું હતું તે આપણા જાણવામાં આવ્યું નથી પણ એકન ખીજવાઇ ગયો હતો અને જે માણસને માટે તેણે યોગ્ય વખત ઉપર આટલો બધો સારો અભિપ્રાય આપ્યો હતો અને જેની સાથે તેણે ઘાઠો સંબંધ જારી રાખ્યો હતો તેના વિષે એના અતઃકરણની લાગણી કેવી હતી તે આ જીજ્ઞાસુ પત્રથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. લાંબા વખત સુધી નાઉમેદ રહેવાથી સેસીલના ઉપર તેને જે ગુસ્સો ચડ્યો હતો અને જે તેણે અત્યાર સુધી બહુજ ધૈર્યતાથી દાબી રાખ્યો હતો તે એકદમ બહાર નિકળી આવ્યો. સંબંધકારભારમાં સેસીલની જગ્યા લેવાની તેણે માગણી કરી; અને એ કામમાં ફતેહમંદ નિવડવા માટે જે જે કારણો ઉપર તે આધાર રાખતો હતો તે બધાં તેણે બતાવી આપ્યાં. સેસીલનો કદામા કદો ફુગ્મન પણ એકનના કરતાં વધારે કઠોર ભાષામાં લખે નહિ.—

“ મારો મુખ્ય હેતુ આપ નામદાર સરકારની સેવા બજાવવાનો હોવાથી હું આ વખતે આપ સાહેબને મારા પોતાના માટે નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરવાની રજા માગુ છું. ધર્મસૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ હું પણ સત્ય કહું છું કે જે બાબતો મને ખિલકૂલ પ્રિય નથી તેમાજ મેં મારી જીંદગી ગાળી છે. મારા પિતાના પ્રમાણિકપણા વિષે આપ સાહેબે યોગ્ય ધર્મ સાબલ્ય દર્શો અને મારા પોતાના વિષે પણ આપને કાંઈ અનુભવ થયો હશે, પણ અત્યાર સુધી મારા હાથમાં માત્ર નામનીજ સત્તા હતી અને તે પણ ખરાબ નહિ, તેથી મારા માટે ખરો મત બાંધવા પૂરતો અનુભવ આપને થયો હશે નહિ. મેં મારા નાનપણમાં સરકારી એલમી સાથે ફાન્સમાં ત્રણ વર્ષ ગાળ્યાં છે અને ત્યાર પછી આપ સાહેબની સલાહકાર મંડળીમાં ઘણા વખત સુધી રહેવાથી હું ધક્કાધને તૈયાર થયો છું; અને જોકે એ મંડળીમાં હું જીતરતી પાયરીમાં હતો તોપણ જે લોકો તેમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતા હતા તેઓના કરતા પણ હું વધારે વખત સુધી એમાં રહ્યો છું. જે આપ નામદાર સરકારને મારામાં કંઈ ચાલાકી છે એમ માલમ પડે, અગર બીજાઓમાં એવી ચાલાકી નથી એમ જણાય, કે નથી કરીને આપ સાહેબની નોકરી સારી થશે એવા હેતુથી આપ મને

રાજ્યકારભારનું કામ સોંપવાનું યોગ્ય ધારો; જોકે હાલની સ્થિતિમાં મને લાભ થનારો સારો સંભવ છે (અને આપ સાહેબની કૃપાદૃષ્ટિથી માન અને ખુશી મળવાની પણ આશા છે), તેમજ દૈવના હાથમાં સંપડાવાનો સંભવ થલો આછો છે, તોપણ હવે એ માણસ જીવતો નથી (જે એ જીવતો હોત તો સદ્ગુણ નાશ પામ્યા વગર રહેત નહિ.)

... .. તેથી આપ સાહેબ સેત્રજના મહોરાની માફક મને જ્યાં મુકવા ખુશી હશે ત્યાં જવાને હું તૈયાર થઈશ આપ સાહેબ ખાતરીથી માનજો કે આવા વિચારો મારામાં આજ પ્રસંગે અણચિત્તા આવ્યા છે એમ નથી. મેં ખીજાઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે, મેં અપનાદો જોયા છે, ગમરામણ પણ હું જે ઉછું અને મને ધારતી લાગે છે કે રખેને ટેસીંગસ ખરેખરો બવિધ્યવક્તા થાય — મારા પોતાના મનમાં શું છે તે હું બરાબર સમજી છું અને જે પરમેશ્વરે દયા કરીને મારા અતકરણમાં પ્રીતિ મુકી છે તેની ખાતરી કરવા માટે એજ પરમેશ્વર આપણા હૃદયમાં ઉતરશે કે નહિ એ હું જાણી શકતો નથી તેમ જના પણ કાંઈ નહિ તોયે હું મારે રોજનું કામ તો પ્રમાણિકપણે કરીશ અને બાકીનો વખત હું આપના માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવામાં ગાળીશ હું છું આપનો ઉત્પાદિ "

આ ઉભરો બેકને વગર વિચારે કહાડ્યો હોય એમ નહોતું. કારણ કે થોડા વખત પછી તેણે રાજના મહેસુલના સંબંધમાં જે ગોટાગો થઈ ગયો હતો તે દૂર કરવાનો ખરો રસ્તો બતાવવાના હેતુથી એક બીજો પત્ર લખ્યો હતો. આ પત્રમાં તે રાજને લખે છે કે, "તમારે અધીગ થવાનું કાગળ નથી અને રાજ્યના માથે હેતુ હોય એ કંઈ બહુ હું ખદાયક નથી — કાગળ કે મોઠા મોઠા રાજ્યોને માથે ખેતુ હેતુ હોય છે એ વાત કંઈ નવીન નથી અને રાજ્યના સંધગા મોઠા માણસો પોતાની મોઠાઈ જરા પણ ઓછી કર્યા રિવાજ થયા વાળા વખત મુખી દેવાદાર રહી શક્યા હતા " આટલું લખ્યા પછી આજ પત્રમાં એ પાંડો સોલીસબની અને એના કગાર પત્રના વિરૂદ્ધ અધિરતર હકિકત લખવાનું શરૂ કરે છે —

" મારી બીજી વિનિતિ એ છે કે આપ સાહેબ આપના રાજ્યને જલદીથી દોરમુક્ત કરવાના સંબંધમાં આપ નામદાર મરખરના નામ અને આરવને મિત્ર તથા યોગદ નહિ હોય એમ, અથવા જરા ઓછા યોગ્ય હોય, તેના

આમ કરવામાં હું કોઈ રીતે વહેમી નથી—કે તે થોડા વખતમાં તમારા ઉપર કોઈ પણ પ્રભાવની દેખીતી મહેરમાની કરે અને હું મારા જીવના સોગવ ખાઈને મુકુ છું કે આ પ્રમાણે ધારવામાં પરમેશ્વર એ માણસને જલદીથી આ દુનિયામાંથી લઈ જાય એજ વિચાર મારા મનમાં આવ્યો હતો.

હવે પછી બેન્નને જેમ્સ ઉપર જે પત્રો લખ્યા હતા તેમાંથી એકે એવો નથી કે જે રાજાના મન ઉપર સૈલીય વિષે મારી અસર કરે નહિ. આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે આજ માણસ (સેસીલ) ઉપર તેણે છ મહિના ઉપર જે પત્ર લખ્યો હતો તે પણ શરૂઆતમાં બેન્ન તેની મદદ માગવાના વખતે અગર તેના હોતેહના વખતે તેને મુનારખાદી આપવાના હેતુથી જે પત્રો લખતો હતો તેવીજ મતલબનો હતો. અર્થાત્ એ જ થોડા સુધી બેન્નને માર્ગદિશ પોતાના મનની ખરી લાગણી બહાર આવવા દીધી નહોતી. બેશક સેસીલે પણ બેન્નના ઉપર એના કોઈ જાતના ઉપકાર કર્યા નહોતા કે જેના લીધે પાઠગ્રાથી તે બેન્નના તરફથી સારૂ સાબળવાની આશા રાખી શકે જાહેરમાં તે બેન્નના વિષે સારૂ બોલતો હતો પણ અદરખાતેથી તે એને હમેશા ધિક્કારતો હતો. રાજા સાથે બેન્નનો પરિચય જો વધી પડે તો એને પોતાને વૃક્ષાન થવની ધારતી એ નિરતર રાખતો હતો અને આજ કારણથી તે જ્યાં ત્યાં એના વિશ્લેષ પડતો હતો. પણ છેવટ સુધી બેન્નને ખરી હકિકત કબૂલ કરી નહોતી શું રાજાએ પોતે તો પોતાના મનથી પોતાના વિશ્વાસ નોકરની કેટલીક શ્રેષ્ઠ વાતો બેન્નને કરી નહિ કરે ? આ અનુમાનને પુટિ આપે એવી ખીજ હકિકત આપણા જાણનામાં આવી નથી પણ આજ આધાર શિનાય છેકે જ નકો માણસ પણ જે બાંસ લખતા એ ધડી વિચાર કરે એવી બાંસ લખવાનાં દોષમાંથી બેન્ન ખીજે મોઢ રહેતો મુખ્ય યર્ષ શકે એમ નથી.

આ વખતમાં બેન્નને રાજાને વખત કે હવે મારી મધગી અડચણો દૂર થઈ છે અને તેથી હવે હું મિન દરમતે મારો મજાક વખત ચિન્તન કરવામાં રોકી શકીશ. પણ આ પ્રમાણે મરનામાં તેણે ખરજ કરેલું જોય એ રાજાનું છે. મારું કે મનમાં નસ ફેરમશે થાયથી એને બહુ કાયદો થશે. તે જાણી રાજાની મનદમર મર્ગીમાં તે જોઈએ તેટલું જાણી નહોતો. પણ એવીમજાનીના મરણ પછી એનું મદત્ત વિશે વિચારે વધવા

લાગ્યું. મોટા હોદ્દા ઉપર જવા સારું હતું એ કાંઈક મારતો હતો અને એના કરતાં ઉતરતા ગુણવાળા માણસો એના ઉપર ચઢી જતા હતા. સેલીસ-
બરીના મરણથી સગીર બાળકોના રક્ષકની મોટી જગ્યા ખાલી પડી. તરતજ
એ જગ્યા બેકનને આપવાની છે એવા ગપાટા ઉડવા લાગ્યા અને ઘણું
કરીને બેકન જતે પણ એ જગ્યા મેળવવાની આશા રાખતો હતો; કારણ કે
એ જગ્યા માટે તેણે નવા નિયમો ધરી કહાડ્યા હતા પણ તે તો સર જોર્જ
કેરીને આપવામાં આવી. થોડા વખતમાં સર કેરી મરણ પામ્યો અને
ફરી બેકનને રાખના નવા માનિતા રૅચેસ્ટરના અમીરના મારફતે એ
જગ્યા સારું માગણી કરી આ વખતે એ જગ્યા માટે એને એટલી
બધી ખાતરી હતી કે તેણે પોતાના નોકરોને નવા પહેરવેશ પહેરાવ્યા
પણ ફરી તે આશાભંગ થયો અને લોકોને એની મશ્કરી કરવાનો પ્રસંગ
મળી આવ્યો. સર ચોલ્ટરકોપ જેને એ જગ્યા આપવામાં આવી તેના
વિષે લોકો એમ કહેતા હતા કે જો રાજના બે માણ પ્રધાનો તેઓની
ઘોરમાથી ઉડીને તેઓની પાછળ નેઓની જગ્યા ઉપર આવનારને નજરે
જુએ તો તેઓ ચીઠાઈ મધા વગર રહે નહિ. પણ હવે બેકનની ક્લમ
અને સમાહનો પધારે મહત્તની બાજતોમાં ઉપયોગ થવા લાગ્યો હતો. જેવી
કે રાજ્યના મહેસુલમાં સુધારો, વાહીટ લોક વિરુદ્ધ જે કામ ચાલતું
હતું તેમાં રાજ્યના વિશેષાધિકારમાંના કેટલાક હદ બદલના હકનો ખ્યાલ,
પાર્લામેન્ટ બોલાવવાનો મોટો સમાલ, અને એ સભા સાથે કામ લેવાની
ખરી અને આદર્શાદી રીત વિગેરે. પાર્લામેન્ટ બોલાવવાની જે શુભ
સલાહ તેણે રાજ્યને આપી હતી તે ઉપરથી આપણને જણાય છે કે એ
વખતની વસ્તુગિયતિ તે બરાબર સમજ્યો હશે. આપણને એમ પણ
જણાય છે કે આવી શિખામણ આપવામાં તેણે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ખીજી
કાંઈ અડકતગી રીતનો ઉપયોગ કરી હતો મેળવવાનો વિચાર ક્યો હશે
વળી એ શિખામણ ઉપરથી સેલીસબરીના વિરુદ્ધ એની લાગણી પણ
આપણા સમજવામાં આવે છે, કારણ કે આ વખતે તે એના ઉપર
ગર્હ સભામાં લુચ્યાઈથી પ્રતિરોધ કરાવવાનો આરોપ મૂકે છે આ શિ-
ખામણમાં વ્યાવહારિક ઉદાપણની ખોટ નહોતી, ખરેખર સર હેનરી
નેવિલની માટી યુક્તિ—કે ગળએ હમેશા પાર્લામેન્ટની વફાદારી અને
કૃપાદિ ઉપર જુદા દિલથી વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ—કરતા તેણે અતા-

વેલો રસ્તો રાજ્યકારભાર સંબંધી જેમ્સના વિચારને વધારે મળતો આવે એમાં નવાઈજેવું નહોતું. આ પ્રમાણે થવાથી રાજ્ય માથે તેનો પરિચય ધીમે ધીમે વધી ગયો કારણ કે જેમ્સ પણ તેની ખુદ્દિ અને આવાકીની ખૂબ કરવાની શક્તિ ધરાવતો હતો. ઈ સ ૧૬૧૩ ની શરૂઆતમાં રાજ્યની ન્યાયસભાના સર ન્યાયાધીશની જગ્યા ખાલી પડી બેકને તરતજ એ જગ્યા ઉપર કોકને અને કોકની જગ્યા પર હોબર્ટને મોકલવા માટે રાજને સમજાવ્યું. આ ફેરફાર નિયમસર હતો. પણ આ જગ્યા કોકની જગ્યા નેટલી લાભકારક નહિ હોવાથી કોઈક ત્યાં જવા ખુશી નહોતો, પણ છેવટે તેને દિલગીરી સાથે એ જગ્યા સ્વીકારવી પડી, અને તે વખતે તેણે બેકનને કહ્યું કે, “આ બધા તમારાજ વાના છે. આવો મોટો ફેરફાર પણ તમારા હાથેજ થયો છે” આના જવાબમાં બેકને કહ્યું કે “મહેરબાન સાહેબ, તમે અત્યાર સુધી પહોંચાઈમાં બહુ વધ્યા છો, હવે તમારે હંઆમાં વધવાની જરૂર છે. નહિ તો તમે રાક્ષસ જેવા બની જશો.” કોકની જગ્યા પર હોબર્ટ ગયો અને આખરે બેકનની સરકારી વકીલ તરીકે નિમનુક કરવામાં આવી (તારીખ ૨૭ ઓક્ટોબર સને ૧૬૧૩) આ વખતે લોકોનું ધારણુ આ પ્રમાણે હતું — “આ ફેરફારથી આર પરિશ્રામ આપવાનો સબબ ધણીજ આઠો છે એવી મનનક ધાસ્તી રહે છે અને વખતે બેકન એમાં બપકર કારણભૂત થઈ પડે.”

પ્રકરણ ૫ મું.

એકન સરકારી વકીલ અને સરન્યાયાધીશ.

આ પ્રમાણે જે જગ્યાની એકન પોતાની બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે આશા રાખતો હતો તે એને વીસ વર્ષ પછી એટલે બાવન વર્ષની વયે મળી આટલો બધો લાગો વખત આશામા ને આશામા ગ્રાળવો એમા તેને કટાળો આવે અને પરિણામે તેના હઠમા તુન્શાન થાય, એમા કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી જ્યારે એના જેવો હોશિયાર અને બુદ્ધિમાન પુરુષ આશાભંગ રહે અને એમ થવામા એના પોતાના ધારવા પ્રમાણે અન્યાય શિવાય બીજું કંઈ કારણ ન હોય—અને જ્યારે એનાથી ઉતરતા શુભવાળા હલકા માણસો એના ઊપર ચઢી જાય અને એને પોતાને કંગાવની માફક પરતગ્ર રહી જ્યા ત્યા સહાય માગવાની જરૂર પડે ત્યારે એના મન ઊપર આખરે ઘણીજ માઠી અસર થાય એ સ્વાભાવિક છે વધારામા વળી એનું મગજ સ્વસ્થ નહિ રહેવાથી જે મહાન કામ તેણે હાથમા લીધું હતું એમા પણ વિશેષ યતો હતો એલીઝાબેથના રાજ્યમા એકન ન ફા પો એનું કારણ તેણીની વિચિત્ર રાજ્યનીતિ હતી અને જેમ્સના વખતમા પણ તેની ઇચ્છા જલદીથી સફળ નહિ થઈ એનું કારણ રાજ્યખટપટ શિવાય બીજું કંઈ નહોતું આમ છતાં પણ એક બાબત એ નિગમ થવાનો બદલો તેને બીજી બાબત એ એ વખતના જાહેર વિષયોમા ભાગ લેવાથી, મોટા માણસોની સોખતમા રહેવાથી તેમજ રાજ્યની ખટપટ અને આનદમા ભાગ લેવાથી નહોતો મળ્યો એમ નહોતું આમા તેને જોઈએ તે કરતા વધારે બન્યો મળ્યો હતો પણ એજ એનું દુર્ભાગ્ય સમજવાનું છે પણ એનું અત પ્રશ્ન તો હમેશા જ્ઞાન સંપાદન કરવા પાછળજ મર્યું રહેતું હતું અને જો તે પોતાની ધારેલી જગ્યા મેળવવામા જલદીથી ફતેહમદ થયો હોત, અગર દ્રવ્યને તુરંત ગણી તેનો લોભ ન રાખવા જેટલો આત્મસંયમ જો તેનામા હોત તો તેના જે પુસ્તકો છૂટક છૂટક અને અપૂર્ણ રહી ગયા છે તે બધાને તે પૂરા કરી શકે હોત અને એમ થવાથી એના જેવા માણસની જી દગી ને સાધા

રણુ રીતે ખીજાઓને દાખલો લેવા લાયક હોવો જોઈએ તેના જે જે દોષો એની આગરને હિલુપત પમાડે એવા છે તેઓનો ભોગ થઇ પડવાનો તેને પ્રસંગ આવ્યો હોત નહિ.

નવી જગ્યા હિપર એની નિમનુક યથા પછી જે આવત પ્રથમ નોંધવા યોગ્ય છે, તે ઇસેક્શના અમીરની સીના છેડા છુટકાને લગતો છે આ સીએ ઇસેક્ષ પાસેથી છુટકો લઇ રૅવિયેસ્ટરના અમીર સાથે લગન કર્યું હતું. રૅવિયેસ્ટરના અમીરનું નામ રૅવર્નર્ડ કાર હતું, અને એ સ્કૉટ-લેન્ડનો રહેવામી હતો ત્યાં એ શરૂઆતમાં જેમ્સનો હજુરી હતો. પછી જેમ્સે ઇન્ગલેન્ડની ગાદી ઉપર આવ્યા પછી તેને ઉઝી પદવીએ ચઢાવી દીધો હતો, અને હાલમાં તે (૧૬૧૩) રૅવિયેસ્ટરનો અમીર મરી સમરસેટનો અર્લ (આ પછી અમીરના જોવાજ પછી સહેજ ઉઝી પામ-રીનો ખિતાબ છે) થયો હતો. રાજ્ય આગળ એનું જ્ઞાન વધી ગયું હતું, અને તેથી જ માણસો જરાપણ રાજની મહેરમાની મેળવવાની આરાધા રાખતા હતા તેઓના પાસેથી તે બેધડક પૈસા ખાતો હતો. સાત નસીમે આ માણસ સાથે બેકનનો સબધ બહુ નહોતો. પછી જ સી માથે તેનું લગન થવાનું હતું તે સીની નહારી ચાલ ચલમતની તેને માદિતી નહિ દોરાધી તેણે એ લગનના પ્રસંગે લગભગ ૧૦૦૦ પૌંડનું ખર્ચ કર્યું હતું આના પ્રમગે બેકને આટલું ખર્ચ ખર્ચ શા કારણથી ક્યુ ફરી એ બગાવર મગાવતું નથી, પણ એમ ધાનમાં આવે છે કે ધણું કરીને તેનો હેતુ રૅવિયેસ્ટરની મહેરમાની મેળવવાનો ફરો.

સરકારી વખીલ તરીકે નિમણ્યા પછી કાયદાને અને રાજ્યકાર્યનારને લગતા તમામ કામકાજમાં પહેવાના કરતાં બેકને વધારે જાગ લેવા માડ્યો આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ કે તે વખીલ તરીકે સારું કામ કરી કોફ અને રૅવર્નર્ડ ને દરમિયા પાડવાની ઉકાંઠા મગાવો હતો, અને સરકારી નોકર તરીકે માગ મળ્યા પછી જે ઉપાદ અને આવડત સી જરૂર છે તેની બેકનનામાં ખોટલતી એમ તો કાલથી કહી મમથ નહિ. વખીલ તરીકે તેણે બે નજુ મુદ્દામાં ચલાવ્યા હતા અને તેઓના માટે એના વિરુદ્ધ મખન દીસ કરવામાં આવી છે લખાણ તરીકે અપણે ઝોન એરેન નામના કેપોલીક મળતા અનુમામીને જે મળ કરવામાં આવી હતી તે તપામીએ.

આ માણસ એકવાર જાહેરમાં એવું બોલ્યો હતો કે 'ખુનના આરોપીને અને દેશનિકાલ થએલા રાજાને મારી નાખવા એ જાનને એક સરખું જ કાયદેસર છે.' જ્યારે એના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું ત્યારે એકને એના વિરુદ્ધ ધણું જ સખત ભાષણ કર્યું અને તેથી એ આરોપી ઉપર મોંઠાની સજા ફરમાવવામાં આવી; પણ ત્રણ વર્ષ સુધી કેદમાં રહ્યા પછી તેને દેશ છોડી જવાની રજા આપવામાં આવી હતી. જે વખતમાં કોઈ માણસના મૂર્ખાઈ બરેલા શબ્દોમાંથી બચકર પરિણામ આવવાનો સંભવ એણે હોય ત્યારે ઉપર દર્શાવેલા ગુન્હા માટે આવી સખત સજા કરવી એ ખરેખર ત્રાસદાયક લાગે; પણ જ્યારે રાજ્ય વિરુદ્ધ બારે ગુન્હા સંખ્યાબંધ બનતા હોય અને હુમ્મા માણસોએ ઝનુનમાં આવી જઈ કરેલાં ખેદકારક ખુન રૈયતના અંતઃકરણમાંથી હજુ ખસ્યાં ન હોય ત્યારે એવી સજા કરવામાં આવે તો તે બહુ વાંધા બરેલી ગણાય નહિ. એક લેખક એવું કહે છે કે 'નવા સરકારી વકીલે બધા ખરાબ મુકદ્દમા ચલાવ્યા હતા,' પણ તેના જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે જટલા મહત્વના અને ગુચવણીયા મુકદ્દમા હતા તે બધા એને જ સોંપવામાં આવ્યા હતા અને એ મુકદ્દમા ચલાવવા તે એની ફરજ હતી.

જેમ્સની ખીજ પાર્લામેન્ટ જે વિચારશક્ત્ય પાર્લામેન્ટ તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે તે ઇ.સ. ૧૬૨૪ના એપ્રિલની પાંચમી તારીખે મળી અને તે વખતે એકને રાજના માટે જે ભાષણ તૈયાર કર્યું હતું તે તેણે એના પોતાના વિચારને અને પ્રસંગોપાત્ત રાજને તે જે શિખામણ આપતો હતો તેને અનુસરીને જ લખ્યું હતું આ પાર્લામેન્ટ માટે સુંદણી થતી હતી તે વખતે રાજના માણસો તરફથી લોકોના ઉપર ખાનગી દબાણ થાય છે એવી અફવા ચાલી; અને તેથી લોકોની લાગણી ધણી જ ઉત્ક્રાંત અને સંખ્યાબંધ તદ્દન નવા માણસોની સુંદણી થઈ. આ લોકો પોતાને સાગ આવેથી ધર્મને અને રાજનીતિને લગતા કેટલાક સુધારા કરવાના નિશ્ચયથી જ આવ્યા હતા આ વખતે રોન્ટ એલ્બનસ, ઇપ્સીય, અને કેમ્પ્બીજની પાઠશાળા એવી ત્રણ જગ્યાએથી એકનની સુંદણી થઈ હતી, પણ તેણે ફક્ત પાઠશાળા તરફથી જ આવવાનું સ્વીકાર્યું હતું. અહીંયાં રાજ્યના વ્યવહારશાસ્ત્રના અમલદારને પાર્લામેન્ટમાં બેસવાનો હક્ક હતો કે

કેમ, એ વિશે પ્રથમ સવાલ ઉઠ્યો. આ પ્રશ્ન વિશે ઘણી ચર્ચા થઈ પણ છે. એવો ઠરાવ થયો કે ખાસ આ વખતે એકનું ઉપર મહેરબાની કરીને તેને રજા આપવી પણ હવેથી સરમરી નોકરીને પાર્લામેન્ટમાં ભાગ લેવા દેવા નહિ તેઓનો આ ઠરાવ ઘણા વખતથી ચાલતા આવેલા ધારાની વિરુદ્ધ હતો અને એટલા ઉપરથીજ આ સભાના સભાસદો રાજ્ય પર કેટલા વહેમાઈ ગયા હતા, અને તેની સત્તાની કેટલાક કેવી ધર્યા કરતા હતા, એ બરાબર સમજી શકાય છે. આ વિચારણા સભાના કેટલાક માણસો સભાની અંદર જે વિષયો ચર્ચાવાના હતા તેઓનું પરિણામ યોજાનાથી બની શકે એટલે દરમિયાન રાજ્યની ચરજી મુજબ લાવવા માટે જેમ્સ સાથે ખાનગી કરારથી બંધાયેના હોનાથી એ લોકોને સભામાંથી દૂર કરના માટે વિચાર થવા લાગ્યો. એકને એ વાત ખોટી છે એમ સાબીત કરના માટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ અને પાર્લામેન્ટના આગેવાનો તરફથી એવો ઠરાવ મહાર પાડવામાં આવ્યો કે રાજ્યના માટે જે જે કરવામાં આવશે તે બધું માત્ર તેના ઉપર પાર્લામેન્ટની પ્રીતિના લીધેજ કરવામાં આવશે, અને જે સભાસદો ઉપર રાજ્યની સાથે ખાનગી કરાર કર્યોનો શક હતો તેઓને સભામાંથી દૂર કરવામાં આવ્યા.

આ શિવાય આ એકમાં ખીજી ઘણી તકરારો હતી અને તેથી બ્યારે જેમ્સે જોયું કે તેની ધારેલી ઇચ્છા પાર પડે તેમ નથી ત્યારે તેણે એકદમ પાર્લામેન્ટને ગરખાગત કરી દીધી ફક્ત ઉપર ઉપરની હકિકત ઉપર નજર કરતાં આ પ્રમાણે એકદમ સભા બરખાસ્ત કરના માટે જેમ્સનો બન્યાવ થઈ શકે એમ છે, પણ આ વખતે તે સ્પષ્ટતાના રાજ્ય પાસેથી નાણા સંગ્રહી જાની મદદ મેળવવાની આશા રાખતો હતો એ વાત બ્યારે આપણા જાણવામાં આવે છે ત્યારે તેના વિશે આપણો અભિપ્રાય બદલાય. વગર રહેતો નથી એ વખતમાં રાજ્ય ધારે તે વખતે પાર્લામેન્ટને બરખાસ્ત કરી શકતો, પણ જેમ્સ તો મૃતે અન્યનના ડાહ્યા હોવાથી પૈસા ભેગા કરવા માટે તેને ખીજા આડગાળા રસ્તા લેવાની ફરજ પડતી. પાર્લામેન્ટે વાર્ષિક ખર્ચનો જે આકડો ચુકર કર્યો હતો તેની ખોટ પૂરી પાડવા સાર જેમ્સે રાજ્યના વધારા ચોડા પાસેથી ખર્ચ પૂર કરવાના સમયથી રાજ્ય બેઠને નિમિત્તે પૈસા ઉધરાવવા માડવા એવીવીર એન્ટ ઝોન નામના માણસે આ

પ્રમાણે પૈમા આપવાની ના કહી; અને બીજા લોકોને પણ તેણે પોતાનો દાખલો લેવાનું સમજાવ્યું. વળી તે એવું કહેવા લાગ્યો કે આ પ્રમાણે પૈસા ઉધરાવવાથી રાજના સોગન વધે જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે મેગના ચાર્જની ભરતો પણ તૂટે છે. આ ઉપરથી તેને પકડવામાં આવ્યો અને તેના ઉપર રીતસર કામ ચલાવ્યા પછી તેને ભારે દડની શિક્ષા કરવામાં આવી. આ હકિકત અહીં આપવાનું કારણ એટલુંજ છે કે એ વખતે સર ન્યાયાધીશ માદો હોવાથી એ કામ બેકનને હાથે ચાલુ હતું. એલીવર-જોનનું કહેવું સત્ય હતું કે આ પ્રમાણે પૈમા ભેગા કરવામાં ને લોકો પોતાની ખુશીથી આપતા તેઓનીજ પાસેથી લેવામાં આવતા એમ નહોતું. વખતે કોઈના ઉપર દબાણ પણ કરવામાં આવતું હતું. બેકનનું કહેવું ખરું હતું કે આવી રીતે લોકો પોતાની ખુશીથી પૈસા આપે એ ગેરકાયદેસર નહોતું અને એલીવરે ને રાખ્દો વાપર્યા હતા તે સમ્પત હતા.

આ વખતમાં પાછો બીજો એક આવેળ મુકદ્દમા ચલાવવામાં આવ્યો તેમા પણ બેકનની મદદની જરૂર પડી એડમન્ડ પીચહામ નામના એક મૂર્ખ યુવકે પાદરીને પોતાના ધર્મોપદેશ સાથે વાઘા પડવાથી તેણે એ અધ્યક્ષના ઉપર જાહેરમા કેટલાક આરોપો મૂક્યા આનો જવાબ આપવા માટે તેને કચેરીમાં બોલાવ્યો અને પુરાવા માટે એની ગેરહાજરીમાં એના ઘરમાં તપાસ કરવાથી એના હસ્ત લિખિત કાગળોમાથી એક ધર્મોપદેશ મળી આવ્યો. આ હકિકત તેણે પ્રસિધ્ધ કરવાના ધરાદાથીજ લખી હતી અને એમાં સરકારના અન્યાય અને અધર્મ ઉપર સખત ટીકા કરી હતી. જ્યારે પીચહામને પકડવામા આવ્યો ત્યારે તેણે એ હકિકત લખ્યાની વાત કબૂલ કરી વિશેષમા, જવાબ આપવામાં એની ઉદ્ધતાઈ ઉપરથી બીજા સમર્થ માણ્યો પણ એ કામમા સામેલ હશે એવો શક પડવાથી એના ઉપર જુલમ કરી ખરી હકિકત કઢાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેણે બીજા કોઈ હકિકત જાહેર કરી નહિ અને તેથી હવે ફક્ત એને એકલાનેજ મુકદ્દમારે દરાવવાનું કામ બેકનને સોંપવામાં આવ્યું. પીચહામને કરેલો મુકદ્દમા એને રાજ્યદ્રોહી દગવવા પૂરનો હતો કે નહિ, એજ જોવાનું હતું. ન્યાયાધીશોમા માંહો માંહે મત ભેદ પડ્યા અને મુખ્યત્વે કમીને કાકે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે એમાં રાજના હોદ્દા વિરુદ્ધ કંઈ હકિકત નથી અને

તેથી એ રાજ્યદ્રોહનો ગુન્હો કહેનાય નહિ વિશેષમા તેણે એવું જાહેર કૃત્ય કે ન્યાયાધીશોએ રાજ્યના સરમરી વકીલ સાથે જે મુકદ્દમા તેઓ પાઞ્ણથી ચલાવનાના હોય તેઓ વિષે આગળથી વાનચીત કરતી, એ તદ્દન નિષમ વિરુદ્ધ થાય છે આથી સર્વાનુમતે ઠરાવ ચલાવુ અસાધ્ય થઇ પા'યુ, પણ આટલે સુધી ગયા પછી એ કામ પ તુ મુકદ્દમાનો રાજનો વિચાર નહિ હોનાથી એકન અને બીજા અમનદારોએ કેડકનો અભિપ્રાય બાજુએ મૂકી આગળ ચાલનાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે રાજને એક પત્રમા જણાવ્યું કે મેં કેડકને એકનો મૂકી દેવાની ધમકી આપી છે તેથી એને પાશરો કર્યાની આશા સમજાગી ગઇ નથી બન્નુ પણ આજ પ્રમાણે કેડકે પોતાની હક મૂકી દીધી અને બીજા ન્યાયાધીશોના મનને મગી ગયો તેથી આખરે પીચ હામરો ગુન્હેગાર ઠરાવી એના ઉપર જીદગી પર્વત કેદની સજા ફરમાવી આ મુકદ્દમામા જેર બાજમી વતેણુક ચલાવવાના દોષમાથી એકનનો ખચાવ કરવા સાર મિ. એન્ટેગ કહે છે કે એ વખતમા ન્યાયાધીશો અને સરકારી વકીલ વચ્ચે ઊની મહસલત કરવાનો રિવાજ હતો અને તેથી એ રિવાજ ગમે તેટલો નકારો હોય તોપણ એકન તેના આધારે ચાલ્યો હતો માટે એમા તેનો કાદજી દોષ નથી, પણ આ પ્રમાણે તેનો ગચાન થઇ શકે એમ નથી એ વખતમા એવો રિવાજ હતોજ નહિ કારણ કે એ માટે વિશેષ માહિતી આપણને કેડકે રજુ કરેલી હકિકત ઉપરથી મળી આવે છે

આ ટટાનો ફે સહો થયો નહોતો એનામા વડી એવોજ બીજો એક ઉમો થયો સર દોમ્સ એાવરબરી નામના માણસને જેર દઇ મારી નાખવાની ખામતમા કેટલીક વિચિત્ર હકિકત બહાર પડી હતી આ બધી હકિકત અહીં સંવિસ્તર લખવાની જરૂર નથી માત્ર એટલુજ કહેવાતુ ખસ છે કે આ કામમા જ્યારે એક બાજુએ સમરસેટના અર્વની સ્ત્રી ગુન્હેગાર ઠરી હતી ત્યારે બીજી બાજુએ અર્વ જાને પોને નિરપરાધી છે એમજ કલા કરતો અને તે એવી ધમકી આપવા લાગ્યો કે જો મારા વિરુદ્ધ કંઇ પણ તપાસ કરવામા આવશે તો હુ ખાસ રાજની પોતાની આ રૂને બટો માગે એની કેડલીક જાની હકિકત જાહેર કરીશ આ વખતે જેમ્સને હેતુ ગમે તે હોય પણ હજુ તેની મરજી સમજસેટને પોતાના તાબામા રાખવાની હતી અને તેથી તેણે એની ઇચ્છા જતાની કે એના ઉપર ગુ હો

તો સાબીત કરવો પણ એને છોડી દેવાની સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવી. આવું પરિણામ લાવવા માટે કાયદેસર ને ને ઉપાયો લેવાના એકનને યોગ્ય જણાયા તે બધાનો ઉપયોગ તેણે કર્યો. જીન ગુન્હેગારોને મ્હોંતની સજા કરી અને સમરસેટ અને તેની સ્ત્રીને રાજની મરજીમાં આવે ત્યાં સુધી કેદમાં રાખવાનો ફરાવ કર્યો. આવી રીતે ધણા મુકદ્દમામાં રાજની ગેરબ્યાજખી આગળે અતુસરીને ચાલવાના અગર રાજનો ધારેલો વિચાર પાર પાડવા સાર કોઈ કોઈ વખત અન્યાય કર્યાના દોષમાથી એકન મુક્ત થઈ શકે એમ નથી.

જેમ્સના વિરોધાધિકારને લગતી બાબતોમાં એકન તેને ખણેજ સહાયમૂત થઈ પડ્યો. જેમ્સ અને તેની પાર્લામેન્ટ વચ્ચે બનાવ કરાવવાના હેતુથી વખતો વખત તેણે ને સલાહ આપી હતી તે બેશક કોઈ કુશળ રાજનીતિષ્ટ પુરૂષ આપે એવી હતી પ્રજાના હક્ક ઉપર તેનું ધ્યાન ખિલકૂલ નહોતું; ને વસ્તુને આપણે સાધારણ રીતે લોકપ્રિય કહીએ છીએ તેના માટે એને ધણેજ ધિક્કાર હતો. રાજનીતિષ્ટ પુરૂષ તરીકે અગર રાજના ખુશામતીઆ તરીકે સામાન્ય લોકોના અભિપ્રાય અને વિચાર એને પસંદ પડતા નહિ તે તો એમજ ધારતો હતો કે પ્રજામાં હુન્ન્યાઈના ભાગ વધારે છે. એક જગ્યાએ તે કહેલે કે “લોક” અગર “પ્રજા” એ શબ્દ મને જરા પણ ગમતો નથી. પણ સાધારણ રીતે રાજમાં કેવા શુણ્ણ હોવા જોઈએ, તેના માટે યોગ્ય અયોગ્ય શુ છે અને સાર્વજનિક હિત શામા રહેલું છે એ બાબતો વિષે તે ધણા સારા વિચાર ધરાવતો હતો. જેમ્સનાં નજીવા કૃત્યો અને તોછડાઈ બરેલા શબ્દની મૂર્ખાઈ વારે વારે તેના જોવામા આવતી પણ તેનું કાંઈ ચાલતું નહિ તે એવો નિશ્ચય કરીને બેઠો હતો કે કોઈ પણ રીતે રાજના મનુ સમાધાન માય તોજ પ્રજાની સલાહ શાંતિ અને સુખમા વૃદ્ધિ થાય. નવી જગ્યા ઉપર આવ્યા પછી તેણે એક વાર ફરીથી કાયદોનો સુધારો અને સંઘડ કરવાનો વિચાર જણાવ્યો એની આ યોજના કોઈકને તેમજ ને માણસો એના માટે સારો ગત ધરાવતા નહોતા તેઓને પસંદ પડે એમ નહોતું. એકનના આવા શત્રુઓની સખ્યા યોડી નહોતી અને પાર્લામેન્ટમાં તેઓનું જોર ધણ જ હોવાથી તેણે એક કરતાં વધારે વાર જેમ્સને આવા

સોક્રોને ધમકી આપી દાગમાં સખવા માટે અરજ કરી. તેણે પોતાની નવીન યોજનાની સચિરતર હકિકત જોખમ આગળ મૂકી.

આ હકિકત ઘણીજ ડહાપણ બરેલી અને રમુજી છે, અને એના ઉપરથી વ્યાવહારિક આવશ્યકતાઓને ગ્રહણ કરવાની બેકનની અસાધારણ શક્તિ તેમજ કાયદાનું જ્ઞાન ધરાવનાર બીજા સાધારણ માણસો કરતાં એ ખાખતમાં તેની વિશેષ માહિતી આપણા સમજવામાં આવે છે. કાકે રજુ કરેલી હકિકત સાથે એની પોતાની હકિકતને સરખાવતાં રાખને તે કહે છે કે ' જ્યારે અમારા બન્નેની હકિકત હવે પછીની પ્રજાના જોવામાં આવશે ત્યારેજ (હાનમાં સોક્રોને વિચાર ગમે તેવો હોય) અમારા બેમાંથી કોણ અદિયાતો છે તેનો નિર્ણય થશે તેણે રજુ કરેલી યોજના વિષે પાર્લામેન્ટમાં ઘણી ચર્ચા થઈ પણ છેવટે પરિણામ કંઈ આવ્યું નહિ જે 'ખર' કહીએ તો એ વખતમાં બેકનની યોજના માટે એના પોતાના શિવસ્ય બીજા કોઇને દરકાર નહોતી.

પણ આ વર્ષોમાં (૧૬૧૧ થી ૧૬૧૫) જે મહત્વનાં બનાવ બન્યા હતા તે અત્ય નોંધવા જોઈએ. પહેલો બનાવ જોર્જ વિલીઅમ્સના સંબંધમાં હતો. આ માણસ એક સાધારણ માણસની સ્થિતિમાંથી ચઢીને આ વખતમાં સર્વસત્તાધીશ જેવો થઈ બેઠો હતો. ચોડા વખતમાં તેની સ્થિતિમાં જે અસાધારણ ફેરફાર થયો હતો એવો બાએજ કોઈ બીજા માણસના સંબંધમાં થયો દશે હાલમાં તે બહીંગાહામનો ડચુક થયો હતો. બીજા સામાન્ય માણસોની માફક બેકન પણ વખત જોઇને તેને શરણે ગયો, અને તે એમ માનવા લાગ્યો કે વિલીઅમ્સના જેની સ્થિતિવાળા બીજા માણસમાં સાધારણ રીતે જે જે ગુણોની જરૂર છે તે બધા એનામાં છે. વિલીઅમ્સ ઉપર લખેના તેના ઘણા પત્રો આપણા જોવામાં આવ્યા છે, અને એ બધા તેને ખુશ કરવાના હેતુથી જેની બાપામા લખવા જોઈએ તેવીજ બાપામા લખાયલા જણાય. વિલીઅમ્સ આટલી બધી ઝડપથી વધી ગયો તેનું કારણ એટલુંજ હતું કે સમરસેટ ઉપર તહોમત આવવાથી તેના ઉપર જેમ્સની છતરાજી થઈ હતી ઇસેક્શ અને વિલીઅમ્સ એ બન્ને એ વારાફરતી બેકનના તરફ જે વર્તણૂક ચલાવી હતાં તે ઉપરથી આપણા ઉપર ઉપકાર કરનાર માણસ કરતા આપણાથી ઉપકૃત થયેલા માણ-

સની આપણે વધારે ચાહેના કરીએ છીએ એ કહેવતને સાધારણ રીતે ધણી પુષ્ટિ મળે છે.

ઈસેક્સે બેકનના ઉપર ધણા ઉપકાર કર્યા હતા, અને એમ કરવામાં એ ઉપકારો હવે ધણા યમાછે એમ તેણે કોઈ દિવસ ધાર્યું નહોતું. ખરેખર, જેના તરફ એ ઉમરાવ આટલું બધું માયાળુપણું બતાવતો હતો તે પોતાનો ખરેખરીએ હતો કે નહિ અગર તે એટલી બધી સખાવતને પાત્ર હતો કે નહિ એ બાબત વિષે તેના મનમાં વિચાર પણ આવ્યો નહોતો. હવે બીજી બાજુએ જોઈએ તો વિલીઅમ્સ ધણી બાબતોમાં બેકનના ઉપકાર તજે હતો. જ્યારે તેઓની ઓળખાણ થઈ ત્યારે બેકન પાછી વધતો હતો અને તે મોટા હોદ્દાની જગ્યા ઉપર હતો તેમજ રાજનીતિમાં પુરૂષ તરીકે અને સારા લેખક તરીકે તેની આખર અંધાધ ગઈ હતી. વિલીઅમ્સનું કુળ એટલું બધું નાગીચું નહોતું અને તે ઉમ્મરે પણ ઘણો નાનો હતો. રાજની મેહરબાની મેળવવાનો પ્રસંગ તો હજી એનાં માટે હમણાંજ શરૂ થતો હતો અને તે એના સઘળા પ્રતિસ્પર્ધીઓને પાછળ મૂકી એકદમ વધી જશે, એ વાત તો કોઈ બારીક અવલોકન કરનારના શિવાય બીજાની કલ્પનામાં આવી શકે એમ નહોતું અને એના જેવા જીવાન માણસને બેકનના જેવા બાહોશ અને અનુભવી વકીલની કૃપાદ્રષ્ટિ અને સલાહ અમૂલ્ય થઈ પડે એમાં કોઈનું નવાઈ નહોતી. જોકે આ પ્રમાણે વિલીઅમ્સ બેકનના આભાર તજે હતો તોપણ બેકનના તરફ તે ઈસેક્સના જેટલો માયાળુ નહોતો.

બીજે જે બનાવ અહીં નોંધવા જેવા છે તે બેકનના હાથેજ અને તેની હાજરીમાં થયેલા તેના જૂના પ્રતિસ્પર્ધી કોઈના અપમાનને સગતો છે.

કોઈ જાતે માયાનો ફરેલ હતો એમાં સંશય નથી થોડા વખત ઉપર જેમ્સે કોઈ એક જૂના દફતર કારકુનને ખસેડી તેની જગ્યા ઉપર એક નવા માણસને દાખલ કર્યો હતો એમાં કોઈ જરા શંકા હતો અને તેથી કૂલાઈ જઈ તેણે જુદી જુદી અદાલતોના અધિકાર વિષેનો અસહનો ટોટો ફરીથી ઉભો કર્યો. વળી રાજ્યએ લીઅરફીલ્ડના ધર્માધ્યક્ષને જે બક્ષીસ આપી હતી તેના સબધમાં પણ વાધો પડ્યો હતો. જેમ્સે સર ન્યાયાધીશને કહાવી

મોકલ્યું કે તમારે મારી સલાહ લીધા શિવાય આ બાબતનો ચુમદો આપવો નહિ આ પ્રમાણે અદાવતની સ્વતંત્રતાનો નાશ થવાની ધારતી લાગવાથી કેડે બીજા ન્યાયાધીશેને સમજાવી જેમ્સના ઉપર એવો કાગળ લખી મોકલ્યો કે આપ સાહેબનો હુકમ કાયદેસર નહિ હોવાથી એ હુકમ અમલે મળ્યોજ નથી એમ માનીને અમે ચાલીશુ આવી રીતે રાજાની સત્તાનો અનાદર થવાથી કામ બારે થઇ ગયું અને જેમ્સને કોઇ ચઢવો બેકન એવી દલિલ કરવા લાગ્યો કે ન્યાયાધીશે જ્યારે રાજાની મરજી થાય ત્યારે તેની સલાહ લેનારે સોગંદથી બધાવલા છે. આ દલિલ ધણા ખરા અમલદારોએ કબૂન રાખી સરન્યાયાધીશ બેકનના ઉપર ગુસ્સે થયો અને તેણે કહ્યું કે સરકારી વકીલ તરીકે હકત વકીલાત કરવાનું જ તમારું કામ છે અને હુકમ કરવાની તમને જરા પણ સત્તા નથી. પણ ફરીથી આવો સવાન કરવામા આવ્યો કે " કોઇ વખત ન્યાયાધીશે આગળ જે કામ ચાલતું હોય તેના સંબંધમા રાજાની એમ ઈચ્છા થાય કે તેઓએ એની સલાહ લીધા શિવાય એ કામ આગળ ચલાવવું નહિ ત્યારે તેઓએ શું કરવું ? " એટલે તરતજ બાર ન્યાયાધીશેમાથી કેડે શિવાય અગિઆર પોતાની હક મૂકી દીધી અને એ સવાલનો જવાબ આપવાનું કેડેના માથે પડ્યું તેણે કહ્યું કે " જ્યારે એવો પ્રસંગ આવશે ત્યારે હું ન્યાયાધીશની પદવીને યોગ્ય લાગશે તેમ ફરીશ " આ બાબતની જવાબની બૂજ કરવાની શક્તિ જેમ્સમા નહોતી, અને તેણે એકદમ કેડેને શિક્ષા કરવાનો હુકમ કર્યો તેણે પ્રતિજ્ઞા કરેલી હકિકતમા બેકનના મતને અનુસરીને ફરફાર કરવાનું ફરમાવ્યું તેણે આ પ્રમાણે કરવાનો ડોળ બતાવ્યો તોપણ તેણે જે સુધારો કર્યો તે માત્ર નામનોજ હતો તેણે કરેલા ફરફાર પૂરતા નહિ હોવાથી, અને બેકનના કહેવા પ્રમાણે કાયદાને લગતી બાબતોમા તે વખતો વખત જે જુસો કરતો હતો તેઓના ઉપર, તેમજ તેણે કરેલા સરકારના અનાદર અને તેની ઉદ્દતાઇ બરેલી વર્તણૂક ઉપર વિચાર કરી તેને ૪ સ ૧૬૧૬ ના નવેબરમા નોકરીમાથી બરતરફ કરવામા આવ્યો કેડે જાને સ્વતંત્ર મિલ્લજનો, દડીસો અને ઉદ્દત હતો, એ વાત ખરી હિ પણ ઘણી ખરી વખત તેનું કહેવું સત્ય હતું માત્ર તે જે કહેતો તે બેકનને પસંદ પડતું નહિ અને હાર પ્રમાણે તેને જે સજા થઇ તેમાં એના તરફ બેકન જે ઈર્ષા રાખતો તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે ગમે તેમ હોય પણ દાસ તરતના માટે

તો એકન કાવ્યો અને જે માણસ ઘણા લાંબા વખતથી તેના આગળ વધી ગયો હતો અને જે તેની બુદ્ધિ અને હત્તાહ વિષે છેક હલકા મત ધરાવતો હતો તેને તેણે પાસે રહીને નોકરીમાંથી અપમાન સાથે દૂર કરાવ્યો આ સમયથી કેાક જેવો માણસ જે અગ્રિય કાયદાના પ્રતિનિધિ તરીકેનું મોટું માન મેળવ્યાનું શુભાન કરતો હતો તેના મન ઉપર કેવી અસર થઈ હશે એ વિષે જોઈશું કહીએ તેટલું આશું છે.

ઉપર પ્રમાણે દરેક બાબતમાં રાજાને ઉપયોગી થઈ પડવાથી એકનના ઉપર જેમ્સનો સંપૂર્ણ ભરસો બેસી ગયો, હવે તેણે પોતાના વિશેષાધિકારને લગતી બાબતો વિષે જે તકરાર ચાલતી હતી તેમાં એકનના કાયદાના જ્ઞાનનો, અને પાદવિવાદ કરવાની તેમજ અસરકારક બાબતો આવવાની તેની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો વિચાર કર્યો જેમ્સ અને એકન બન્ને જણ એમ સમજતા હતા કે રાજાના વિશેષાધિકાર માજ રાજ્યનું હિત રહેલું છે, પણ ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યને શોભા આપે તેવી રાજ્યનીતિ સંબધી જે ઉમદા વિચારો એકન ધરાવતો હતો તે જેમ્સને ગમતા નહોતા જાહેર કામને લગતી બાબતો ઉપર વખતો વખત એકન તેને જે શિખામણ આપતો તે પછાર ઉપર પાણી રેડવાની આદ્ય વ્યર્થ જતી, પણ તે ઉપરથી એકનની સમયસૂચકતા જણાઈ આવતી અને જ્યારે જેમ્સના અને તેના વિચારો મજબૂત આવતા નહિ ત્યારે પણ ખીજા માણસો કરતા એકન ઘણા દરજ્જે ચઢિયાતો હતો એમ રાજાને કબૂલ કર્યા શિવાય ચાલતું નહિ આ પ્રમાણે તેના ઉપર રાજાની પ્રીતિ વધી અને તેણે શરૂઆતથીજ વિલીઅમ સાથે મિત્રાચારીનો હક સાચવી રાખ્યો હતો રાજાના માની જે કેવી રીતભાત રાખવી જોઈએ અને તેની દરજ્જે શી શી તે વિષે એકને તેને એક પત્રમાં સૂચના કરી હતી, અને જાહેર કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવો ખ્યાનગી પત્રવ્યવહાર તેણે મૂળથીજ ચાલુ રાખ્યો હતો સર ન્યાયાધીશ એલીસ મીયરની તબિયત દિવસે દિવસે વધારે ખગડતી હતી અને તેથી એકને એ જગ્યા મેળવવાની તૈયારી કરવા માડી થોડા વખત અગાઉ તેણે જેમ્સ ઉપર જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેણે સર ન્યાયાધીશની જગ્યા એને પોતાને આપના માટે કેટલાક વિચિત્ર કારણો જણાવ્યા હતા આજ પત્રમાં તેણે કેાક, હોબર્ટ અને

એખટ લેવા ખીજ ઉમેદારોના ગુણ દોષ વિષે વિવેચન કર્યું હતું એમાં તે લખે છે કે “આ બારે સત્તા ચતાવવાની જગ્યા ઉપર કોકનો મિત્રજ હદ બદાર ખરી જશે,” અને “લોકપ્રિય માણસો આપસાહેબના જીન ઉપર બરાબર ચઢી રાકશે નહિ” હોખર્ટ નાલાયક હતો તથા દિનસ પછી વિલીયર્સે બેકનને જણાવ્યું કે એ જગ્યા તમનેજ આપવાની છે આ ખખર સાંભળીને તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ વિલીયર્સને તે લખે છે કે “હવેથી હું તમારા ઉપરજ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને ચાલીશ” પણ એલીસ મીયર ધાર્યા કરતા વધારે વખત સુધી ટકી રહ્યો) અને બેકનને વચન મળ્યાથી આશરે એક વર્ષ પછી તેણે રાજીનામું આપ્યું ઇ. સ. ૧૬૧૬-૧૭ના માર્ચની સાતમી તારીખે મહાર સિકંદા બેકનને હવાલે કરાનામાં આ ચો અને તેથી વિલીયર્સનો આભાર માનના માટે તે એને લખે છે કે —

“ મુરખી સાહેબ, સાધારણ રીતે ચિતા અને ઉપકારોના સળધમાં આ વાત ખૂરી છે કે તેઓમાં જે જીજ હોય છે તે વારંવારે આપણા મ્હોટે આવે છે અને જે બારે હોય છે તે ચૂપકીથી અત કરણમાં નીચે દમાઈ રહે છે તેથી કરીને હું આજ આપસાહેબ વિષે વધારે કહેતો નથી, અને એ કહેવા માટે આ વખત પણ અનુકૂળ નથી, તોપણ હું આટલું તો કહીશ કે બાજનું કાર્ય ખરીને આપે રાજદરબારમાં કોઈ દિવસ નહિ થઈ હોય એવી અચળ અને ઉદાર મિત્રીના આબેહુલ અને ઉદ્દેષ્ય ચિતારનું મને દૃષ્ટાંત આપ્યું છે બેકન પોતે તો એમ માનતો હતો કે એની નિમનુક ચવાથી પણ લોકો રાજ થશે પણ ખરી હકિકત આવી નહોતી કટલાક માણસો ખુશી હતા અને કટલાકે તો આગળથીજ બવિખ વર્ત્યું હતું કે ‘તે આટલી બધી દિગ્મતથી નવી જગ્યા ઉપર આવે છે પણ દિલગીરી સાથે તેને પાછા ઘેર ખેસવું પડશે’

ઇ સ ૧૬૧૭ના મેની સાતમી તારીખે બેકને પોતાની નવી જગ્યાનું કામ ચા માળી લીધું અને એજ દિવસે તેણે એ જગ્યા ઉપર નિમા ચેના અધિકારીની ફરજે શો શો છે અને તેણે કેવી રીતે ચાલવું જોઈએ વિષેરે બાબતો વિષે પૂર્ણ બબકાથી એક સારૂ અસરમારક બાપણ આપ્યું પણ આવાજ પ્રસંગે ખીજ માણસો તરફ સાધારણ રીતે લોભની જેની

લાગણી થતી હતી તેવી એના તરફ ચર્ચ નહિ; કારણ કે હજી તો એ માત્ર રાજ્યનો મુદ્રાધિકારી હતો. સર ન્યાયાધીશની જગ્યા તો એને ૧૬૧૭-૧૮ના જાનેવારીમાં આપવામાં આવી. લગભગ છ મહિના થયા પછી તેને ઉમરાવ ખનાવવામાં આવ્યો. પછીથી એટલે ૧૬૨૮ના જુલાઈમાં તે બેરન વેર્થુલમ થયો અને ૧૭૨૦-૨૧ના જાનેવારીમાં તેને સેન્ટ એલ્બન્સના વાયકાઉન્ટનો ઇલકાબ મળ્યો. (વાયકાઉન્ટ એ અર્લની પદવીથી જરા ઉતરતી પદવી છે. અંગ્રેજ લોકોમાં એવા વર્ગના કુલીન પુરુષને એ નામ આપવામાં આવે છે)

નવી જગ્યા ઉપર માત્ર અક્ષરશઃ કાયદાનેજ અનુસરીને કામ કરવાનું નહોતું એમ કરવામાં તો બલભરો ન્યાયાધીશ પણ વખતે સંકડામણમાં આવી જાય પણ એ જગ્યા એવી હતી કે જ્યાં કાયદાનો આધાર વખતે ન મળતો હોય તોપણ પ્રજાને વ્યાજબી ન્યાય આપવાનો હતો. એકનનાં કેટલાંક બાપણો ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે ન્યાયાધીશના કર્તવ્ય વિષે એના વિચારો શુદ્ધ અને સખત હતા. આવાં બાપણો ઉપરથીજ આપણે એની પોતાની વર્તણૂક તેમજ આજ રીતે સાચવવાના એના ખાનગી નિયમો અને એના તાબાના નોકરોને ફરજતમાંથી મુક્ત રાખવાના એના વિચારો જોઈ શકીએ છીએ. કેટલાક ગુપ્ત અને સાધારણ રીતે માણસો સ્વીકારે નહિ એવા પણ લાખ વખતથી ચાલતા આવેલા ગેર-વ્યાજબી લાભ લેવાના રસ્તાઓથી તે બિન માહિતગાર નહોતો, તેમજ ઘણા દુષ્ટ રિવાજો ફક્ત તેઓને દાખી દેવામાં આવતા નથી એટલાજ કારણથી ચાલુ રહે છે એ પણ તેની નજર ખદાર નહોતું તેણે નવી જગ્યાનું કામ સંભાળી લીધું તે વખતે પહેલાના કરતાં પોતાનું કામ ઘણીજ સારી રીતે કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ઈર્ષ કઈ બાળતોમા સુધારો કરવાનો હતો એ તેને માલમ પડ્યું કે તરતજ તેણે ફેરફાર કરવાનું શરૂ કર્યું. દાવાઓની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ હતી અને તેઓના નિકાલ લાખી મુદત સુધી નહિ થવાથી લોકોને ઘણોજ ત્રાસ થતો હતો. તેના પહેલાના ન્યાયાધીશ એડીસ મિયરની તખીયત સારી નહિ હોવાથી તેમજ પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી એ અદાલતની કામ લેવાની ચડી પદ્ધતિને લીધે જે કામ ચડી ગયું હતું તેનો જલ્દીથી નિકાલ કરવા સાર તેણે ઉન્સાહપૂર્વક કામ

કરવા માંડ્યું. એની નિમનુક થવા પછી ત્રણ મહિનામાં તો તેણે બકીંગહામને લખી જણાવ્યું કે ચડી ગયેલું તમામ કામ પૂરું થઇ ગયું છે.

ખરેખર હુંકી મુદતમાં તેણે ઘણું કામ કર્યું હતું. વિશેષમાં વળી આ વખતમાં તેની તબિયત પણ જોષએ તેવી સારી રહેતી નહોતી અને તેનો કેટલોક વખત જાહેર નિબંધો લખવામાં જતો હતો. આ વખતમાં તેનો મોટામાં મોટો નિમિષ વડાણ લુટવાના ધધાને લગતો હતો. આમ છતાં પણ આ પ્રમાણે ઉનાવગથી કરેલું કામ બરાબર નહોતું થયું એમ ધારવાનું કાંઈ કારણ નથી. આપણી ખાતરી કરવામાં આવે છે કે બેકનના ફેંસવા સપ્રમાણ ગણાતા હતા અને તેઓના સાથે લોકો તરફથી જરા પણ ખુમાર નહોતો. તોપણ આ હકિકત પ્રજાના સંતોષની, સાબિતી છે એમ કબૂલ કર્યા પહેલાં આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે તેના હાથે યથેશો ન્યાયનો વહિવટ જમાંથી આખરે ધણું જ માડું પરિણામ આવ્યું હતું તેના વિશે આપણે સ્વતંત્રપણે ખરો અભિપ્રાય આપી શકીએ એટલી ખારીક તપાસ થઈ નથી. બેકનનું સ્વાભાવિક વલણ બ્યાનજી ન્યાય આપવા તરફ હતું એમાં કાંઈ સંદેહ નથી, પણ એ વખતમાં તેના દરાવ વિરૂદ્ધ કાંઈએ વાધો ઉઠાવ્યો નહોતો એવી માત્ર અભાવસૂચક દલિલ ઉપરથીજ તેણે ન્યાય આપવામાં કાંઈ દિવસ ચૂક કરી નહોતી એવા અતુમાન ઉપર આવવું એ બરાબર નથી; કારણ કે એ કાળમાં સત્તાધીશોની સામા થવું એ ધણું જ જોખમ બરેલું હતું, અને વિશેષમાં લોકો ખાનગીમાં બેકનના માટે કેટલું બોલતા હતા એ જાણવાનું આપણી પાસે કાંઈ જ સાધન નથી. પણ વધારે એકારક હકિકત તો એ છે કે ન્યાયાધીશના મન ઉપર ન્યાય આપવાના કામમાં સાધારણ રીતે ખરાબ અસર કરી એસે એવી કેટલીક બાજતોને તે વરા થઇ ગયો હતો. પહેલી વાત એ હતી કે લોર્ડ બકીંગહામ જ એ વખતમાં ઇંગ્લેન્ડમાં સર્વોપરી સત્તા ધરાવતો હતો તેની સલાહ બ્યાનજી હોય અગર ગેરબ્યાનજી હોય તોપણ બેકન તેને મુજે મ્હોંટે કબૂલ રાખતો હતો, અને બીજી વાત એ હતી કે પૈસા અને એવીજ બીજી વસ્તુઓ તે બેટતરીકે ખુશીથી સ્વીકારતો હતો. છેક શરૂઆતથી તે આખર સુધી ગમે તે વખતે અને ગમે તેવા કામમાં તેણે પોતાની આગળ ચાલવાનાં સધળાં કામોના સજ-ધમા બલામણ કરવાની બકીંગહામને છૂટ પડવાનગી આપી હતી, અને

ઘણી વખત કામતો નિકાલ થઈ ગયા પછી, તેમ કોઈ કોઈ વખત નિકાલ થયા પહેલાં પણ પક્ષકારો તરફથી પૈસાની મોટી રકમો તે જાતે અગર પોતાના નોકરોની મારફતે લેતો હતો. આ બે બાબતો વિષે નિચે પ્રમાણે ખુલાસો આપવામાં આવે છે. આ રિવાજો ઘણા જૂના વખતથી ચાલતા આવ્યા હતા અને તેઓ માટે કોઈ પણ માણસ વાંધો લેતો નહિ. એકન સાધારણ રીતે જેને સત્ય અને 'બ્યાજખી' ધારતો તેનાથી વિરુદ્ધ કરવા માટે બંકી'જહાએ લેને કોઈ દિવસ પણ કહ્યું નહોતું અને તે જે કહેતો તેમાં પણ એનો હેતુ એવો નહોતો કે એકને પોતાના ઠરાવમાં કોઈ પણ ગેરબ્યાજખી ફેરફાર કરવો પણ તેનો હેતુ માત્ર એટલોજ હતો કે જે કામ વિષે તે બલામણુ કરે તેનો નિકાલ એકને જલદીથી કરી નાખવો. પૈસાની બેઠના સંજ્ઞામાં એવું કહેવામાં આવે છે કે એ વખતમાં કોઈ અમલદારને પૂરતો પગાર આપવામાં આવતો નહોતો; તેથી પોતાનું દુખ અને અડચણ દૂર કરવાનો આ એક સામાન્ય રસ્તો થઈ પડ્યો હતો; અને ન્યાયાધીશે નાણાની બેઠ લેવી એ હાલના વખતમાં જેમ ઠાકતર અગર વકીલ શી લેજે તેના બરાબર હતું, અને આ બંને બાબતો ઉપરથી એકનના મન ઉપર ખરાબ અસર થઈ હોય અગર તેણે અન્યાય કર્યો હોય એમ કોઈ રીતે સાબીત થઈ શક્યું નથી. ઉપર પ્રમાણે એકનના લાજમાં ખુલાસો કરવામાં આવે છે અને તે પણ જણે તેનાથી એકન જેવા માણસનો પૂરેપૂરો ખયાલ થતો હોય તેમ તેના ઉપર બાર મૂકવામાં આવે છે. પણ તે ઉપરથી જો આપણને એમ જણાય કે એકન પોતાના જમાનાના સાધારણ માણસોથી ઉતરતો નહોતો તોપણ તેની સાથે આપણે આ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ કે તે તેઓના કરતાં ચઢિયાતો નહોતો રાજ્યના મોટા અમલદારો ન્યાયાધીશના કામમાં હાથ ધાલે, અગર ન્યાયાધીશ પોતે રજવતનો ભોગ થઈ પડે એના કરતાં ખીજી કોઈ પણ વસ્તુ ન્યાય અને પ્રમાણિકપણને વધારે હાનિકારક નથી એ વાત એકન સૌ કરતાં વધારે સારી રીતે સમજતો હતો, અને તેમ છતાં તેણે જાતે રાજ્યમાં ન્યાયના સૌથી મોટા તખ્ત ઉપર બિરાજી જે દુષ્ટ રિવાજોને પોતે જડમૂળથી કહાડી નાખવાની આશા રાખતો હતો તેઓને રહેવા માટે રાજપ્રશીથી જાણુ ઘર કરી આપ્યું એ ઝોણું શોચનીય નથી. અન્યાય કરવાની તેની ઘનત નહોતી; તેનો અંતરાત્મા શુદ્ધ હતો, પણ

એ દુષ્ટ રિવાજોથી મોડો વહેલો આખા ન્યાયખાતામાં સડો પેશી જશે એ વિષે તેણે વિચાર કર્યો નહોતો. બહારથી સંપૂર્ણ બબડો બતાવી અંદરખાતેથી તદ્દન બેદિકરો રહી બેકન જે રસ્તે જતો હતો તે લગભગ એક બારે ફોનદારી ગુન્હાની નજીક આવી પહોંચ્યો હતો.

બેકનની ખાતગી જીંદગીને લગતી હકિકત આપણા જોવામાં ધણીજ ઘોડી આવેછે અને તેથી જે કાંઈ સહેજસાજ અગર નજીવી હકિકત હાથ લાગી છે તેને પણ કિંમતી દોષતની માફક સંધરી રાખવામાં આવે છે. આ વખતને લગતી હકિકત નીચે મુજબ છે—

માન આવકાર આપવાના સંબંધમાં બેકનની સ્ત્રીને જે અધિકારની રૂએ બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં પ્રથમ હક મળ્યો હતો તેની નોંધ, પોતાની બન્નીજ ઉપર તેણે લખેલો શિખામણનો પત્ર—આ પત્રમાં સર ટી એન્ડ-મોન્ડિસ નામના જે માણસ સાથે તેની બન્નીજનું લગ્ન થવાનું હતું તેના માટે બલામણુ કરતાં બેકન લખેછે કે “એ માણસ ઉમ્મરે અને તંદુરસ્તીમાં મેને માફક આવે એવો છે અને એ તેની સધળી ચિંતાઓ દૂર કરશે;” એનો જૂનો મિત્ર ટોલી મેથ્યુઝ જેને વિલીઅમ-ફર્સ્ટની મદદથી ઇંગ્લેન્ડમાં પાછા આવવાની રજા મળી હતી એને મળવાને આનંદ, અને એના ઘરમાં બનેલો એક બનાવ. આ બનાવ એ હતો કે બેકનનો કૂતરો એક ઓરડીમાં નિરાંતે આરામ લેતો હતો તે વખતે વિનલુડે (રાજ્યનો એક મંત્રી હતો) તેને જરા માથો એટલામાં તો બેકન તેને અંદરખાતેથી ધીક્ષરનો હતો તેથી બોલી ઉઠ્યો કે દરેક માણસ કૂતરા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે.

નવી જગ્યા ઉપર બહુ વખત યયો નહોતો એટલામાં બેકનને માલમ પડ્યું કે તેની સત્તા સ્વતંત્ર નહોતી. માર્ચ મહિનામાં જેમ્સ રોકફોર્ડેન્ડમાં ફરવા સાર ગયો તે વખતે એણે હુકમ કહાડતો ગયો કે મધ્યમ સ્થિતિના લોકોને તેની ગેરહાજરીમાં લેન્ડન છોડી ગામડામાં જવાની તાકીદ કરવી; પણ ધણીખરા લોકો પોતાનીજ ખુશીથી ગયેલા હોવાથી સત્તાધીશોએ આ કલમ નકામી છે એમ ગણી કહાડી નાંખી. જેમ્સને આ વાતની રસ્તામાં ખબર પડી કે તરતજ તેણે એ બેદરકારી કરવાનો દોષ બેકનના

માથે નાખ્યો અને પોતાના હુકમનો અગત્ય એકદમ થવો જોઈએ એમ કહાવી મોકલ્યું. આ હુકમને તાબે થવાથી આ વાત તરતને માટે આટલેથીજ અટકી ગઇ. બે બેન્ચની આગામી માન્ય કરવામાં કોઇ પણ રીતે ગફલત થઇ હોત તો બેકનના ઉપર સધળું વાદળ તૂટી પડત. જુલાઇ મહિનામાં બેકનના ઉપર ખીજ બારે આફત આવી પડી. આ આફત આવી પડવાનું કારણ એટલુંજ હતુ કે તેણે બકીંગહામ સાથેની પોતાની મૈત્રી વિશે ખૂબ બરેસો વિચાર બાંધ્યો હતો. આ હકિકત ધણી ખેદકારક છે, પણ તેના ઉપરથી આપણને એ વખતની રીતમાતની સારી માહિતી મળે છે. આ શોકજનક બનાવ બેકનના જૂના શત્રુ એડવર્ડ ફોક્સના સંબંધમાં હતો. નોકરી ઉપરથી જરૂરથી થયા પછી તે પોતાની ગયેલી આખર પાછી મેળવવા માટે પ્રયાત્ન કરતો હતો. તેની સુંદર છોકરી તરફ બકીંગહામના નાના ભાઈ સર જોન વિલીઅર્સનું મન આકર્ષાયું હતું તેથી તે બન્નેનું લગ્ન કરવાની વાતચિત થવા લાગી વિલીઅર્સની આ લેડી કોમ્પટન આ સંબંધ કરવાને ધણી પ્રતેજ્ઞા હતી, અને એમ થવાથી ફોક્સનું પણ નસીબ ફરે એમ હતું. વિવાહ માટે બાજગડ ચાલતી હતી તે વખતે કન્યાની માની સલાહ લેવામાં આવી નહોતી પણ ફોક્સ જોને પૈસા પ્રાપ્ત કરતાં પણ અધિક ખર્ચો હતો તે પછા માટે રકમક કરતો હતો; પરંતુ જ્યારે વહાલુમાં છૂટ કર્યા બાજત પકડાયેલા એક આરોપીને કાયદા વિરુદ્ધ જામીનપર છોડ્યા માટે તેના ઉપર કામ ચલાવવાની ધમકી આપવામાં આવી ત્યારે તેણે વિલીઅર્સનું માગણું કબૂલ રાખ્યું. સધળી રીતે કામ પૂરું થવાની તૈયારી હતી, એટલામા ફોક્સની સ્ત્રી લેડી હેટને વાઘો લીધો ફોક્સ અને તેની સ્ત્રી વચ્ચે ધણા લાંબા વખતથી અણગનાવ ચાલતો હતો લેડી હેટને કેટલીક ખાનગી મિત્રત ભેગી કરી રાખી હતી અને તે પોતાની છોકરીને આપવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો, આટલાજ કારણથી તે પોતાની છોકરી ઉપર માતાના સામાન્ય હક્ક કરતા વધારે સત્તા ધરાવતી હતી. વિલીઅર્સ કુટુંબ સાથે સંબંધ બેડવાના સંબંધમા તે એટલી બધી વિરુદ્ધ હતી કે ઓક્સફર્ડના અર્લ સાથે પોતાની છોકરીને પરણાવવાનું આગળથી તેણીએ નક્કી કરી રાખ્યું છે એવું જ્ઞાન કહાડીને તે છોકરીને લઈને નાશી ગઇ. આ ઉપરથી લેડી કોમ્પટને તેને પકડી લાવવા સાથે પકડ હુકમ કહાડવા સર ન્યાયાધીશને અરજ કરી. બેકન તરફથી ના કહેવામાં આવી એટલે

કેકે વિનપુડ તરફથી એ અધિકાર મેળવ્યો અને પોતાના છોકરા સાથે કેટલાંક હથિયારખંધ માણસોને લઈને જે જગ્યાએ છોકરીને સતાડવામાં આવી હતી ત્યાં તે ગયો અને બારણું તોડી ખાડી છોકરીને ઘસડી લેઈ ગયો.

આ ઉપરથી તેની સ્ત્રી દાદ માગવા માટે બેકનની પાસે ગઈ આ પ્રસંગ એવો બારીક હતો કે જે કેકે અને તેની સ્ત્રી હથિયારખંધ માણસો સાથે રસ્તામાં બેગમાં થયાં હોત તો બપોર પરિશુભ આવ્યા વગર રહેત નહિ. આખરે મંત્રી-સભાએ બન્ને પક્ષકારોને શ્વેત રહેવાની ફરજ પાડી અને તરતના માટે એ નાની છોકરીને તેના માખાપના પાસેથી ખસાવી લઈ જુદી રાખવાનો હુકમ કહાડ્યો. બેકને એવું ધાર્યું કે આ બધું કેકે અને વિનપુડના પ્રત્યનુંજ પરિણામ છે અને જેમ્સ અને બર્કીમહામ કેકે જેવા ઉદ્ભવ અને બદનામ થયેલા માણસોના પક્ષ કરશે નહિ. ખોતે કહેશે તે બર્કીમહામ મંજુર રાખશે એમ તેને ખાતરી હોવાથી બેકને આ સંબંધ તોડી નાખવા સાથે તેના ઉપર એક પત્ર લખ્યો. આ પત્ર તેણે કેકેની છોકરીને એની માના ટબલમાં સોંપવાનો હુકમ કહાડ્યા પહેલાં લખ્યો હતો. કેકેની સાથે સંબંધ નહિ જોડવા માટે આ પત્રમાં તેણે કેટલાંક ખાનગી અને જાહેર કારણો આપ્યા છે અને એ લખાણ ઉપરથી જાણે તે બર્કીમહામને ધમકી આપતો હોય એમ જણાય છે. એ કાગળની હકિકત નીચે મુજબ હતી:—“ આ સંબંધ કરવો એ તમારા પોતાના તેમ તમારા બાઈના બન્નેના માટે સાફ નથી. કારણ કે (૧) એક બેઆખર થયેલા કુટુંબમાં એવું લગ્ન થશે; (૨) જે કુટુંબમાં ધણી ધણીવાણીને ટકા છે ત્યાં તેના સંબંધ થશે; આવા કુટુંબને ખ્રિસ્તી ધર્મ ધિક્કારે છે; (૩) આપસાહેબ આપના જે મિત્રો સર જોહનર્ડ કેકેના વિરુદ્ધ હશે તેઓને જોઈ બેસશે.....છેવટે, આનાથી રાજની નોકરીનું બધારણ તૂટી જશે અને તેમાં જોટાજો ધઈ જશે. તેથી મારી સલાહ એવી છે કે.....આપ સાહેબ આપના માતૃશ્રીને કહેશો કે તમારી ઈચ્છા એ લગ્ન ન થાય એવી છે અગર થાય તો એ કન્યાનાં મૂા અને બાપ બન્નેની રાજપુત્રી સિવાય થાય નહિ ...આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે વિનપુડ મંત્રીએ આ સંબંધ વધ્ધતાઈથી અને વગર વિચારે કર્યો છે; એ છોકરીનો બાપ બળાતકારથી તેને લઈ જશે એવી શંકા ઉઠાવવી નકામી છે, (કારણ કે) પોતે ફાવે એટલા માટે આગ-

મૂળથીજ તેને તેની માએ સંતાડી દીધી છે...હું આશા રાખું છું કે આપ મારી શિખામણ માન્ય કરશે. એટલુંજ નહિ પણ એ વ્યાજબી છે એમ માની લેશે, કારણ કે હું દુનિયાના મારા ધણા અનુભવને લીધે આપમાહેજ કરતાં આવી બાબતમાં વધારે સાંખી નજર ફેરવી શકું છું, હું છું આપનો ઇત્યાદિ.”

આટલે સુધી જવામાં તો બેઠન કોઈ રીતે ઇપકાને પાત્ર નથી. પોતાના હોદ્દાની રૂએ તે સગીર બાળકોનો રક્ષક હતો; અને જે લગ્ન માટે થતી ગોઠવણ માત્ર દુષ્ટ વિચારથીજ કરવામાં આવી હતી અને જેમાંથી આખરે માફું પરિણામ આવ્યા વગર રથું નહિ તેના સામા બેઠને જે વાંધા લીધા હતા તેઓ માટે તેના શુદ્ધ જાત વિશે શક લેવાનું આપણને કંઈ કારણ નથી. પણ રાજનીતિય પુરૂષ તરીકે તેણે આ જાળતમાં બેવડી બૂલ કરી હતી. જ્યારે તેને એમ માલમ પડ્યું કે મમે તેટલા જેખમે પણ આ લગ્ન કરવું એવો બકીંગહામનો દંદ નિશ્ચય હતો ત્યારે એનાં માત્ર શિથિલ થઈ ગયાં—એની હિમ્મત તદ્દન નાશ પામી. તેની બીજી બૂલ એ હતી કે જે વિચારથી અને જે જુરસામાં તેણે બકીંગહામને શિખામણ આપી હતી એ તે માન્ય કરશે કે નહિ, અગર એનાથી તેના જેવા મિથ્યાભિમાની પુરૂષ ઉપર કેવી અસર થશે એનો તેણે બિલકૂલ વિચાર કર્યો નહોતો. એકદમ તેના ઉપર જેમ્સના ગુસ્સા અને બકીંગહામની ઇતરાજીથી વાદળ તૂટી પડ્યું. જેમ્સ પણ વિલીઅર્સને કોઈ સાથે સંબંધ થાય એમાં ખુશી હતો અને તેથી તેણે મત્રીસબાનો ઠરાવ તદ્દન ગેરબાજબી છે એમ કહી પિછારી કહાડ્યો. બેઠને ધણા કાલાવાલા કર્યા કે આ લગ્ન થાય એમાં હું પણ ખુશી છું પણ કોઈએ એના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ. કોઈના વિશ્વસ બેઠને જે જે દક્ષિત કહી હતી તે જેમ્સે તિરસ્કાર સાથે નામજુર કરી અને તે ઉઘટો કોઈનો ખચાવ કરવા લાગ્યો તેણે બેઠનના ઉપર બકીંગહામની આગ્રા તોડ્યાનો અને નિમકદ્દરામ ચયાનો દોષ મૂક્યો. બેઠને પોતાનો ગુન્હો માફ કરવા માટે જે જે દલિલો કરી તે બધી માત્ર બહારથી ખતાવવા પૂરતીજ છે એમ કહી તેઓના ઉપર જેમ્સે જરાપણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આ વખતે જેમ્સે તેને ધરના કોઈ દલકા નોકરને પણ ન આપે એવો ઇપકો આપ્યો. બકીંગહામ ઉપર બેઠને જે જે પત્રો લખ્યા તેઓથી પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહિ.

આ દરમ્યાનમાં દરબારમાં તેના માટે કેવા વિચાર થતા હતા એ વિશે તેના મિત્ર એલવર્થને તેને ખબર આપી તે લખે છે કે “બકીંગહામ ઉધાડે છેક મારે મ્હોડે કહેતો હતો કે જે માણસોનો મારા બાઇનાં લગ્ન ન થવામાં જરાપણ સ્વાર્થ હશે, અગર એ લગ્નના વિરુદ્ધ જવામાં જે માણસોએ ભાગ લીધો હશે તેઓના ઉપર હું ગુપ્તવેર રાખીશ એમ નથી, પણ એ બાબત હું જાહેરમાં તેઓના મ્હોંડે કહીશ અને પછીથી જે સત્તાનો હું ઉપયોગ કરીશ તેના લીધે (રાજની) મારા ઉપર કેટલી મહેરબાની છે તે તેઓ જોશે આપું દરમાર કૂતરાઓના ટોળાની માફક તમારા પાછળ પડ્યું છે દરેક માણસના મ્હેમાથી આવાજ સખ્તો નિકળે છે કે તમારે મન હવે ઓછું યશે અને જેવી રીતે તમારી જીવ્ના-એ કેટલાક માણસોને કાપી નાખવામાં અચાની ગરજ સારી છે તેવીજ રીતે ભોકાની જી-હાથી તમારે પણ આવી બનશે ”

બકીંગહામ દરેક માણસને મ્હોડે કહેતો કે બેકન મારા સપળા ઉપકાર બૂલી ગયો છે અને બેકમાની અગર વિશ્વાસવાતી થવું એ તો જાણે તેનો હમેશનો રિવાજ હોય તેમ જેવી રીતે તે પહેલાં ઇસેક્સ અને સમરસેટ તરફ નિમકહરામ થયો હતો તેવીજ રીતે હાલમાં એ મારા તરફ પણ થયો છે એલવર્થને તેને છેવટમાં કહે છે કે “તમારે બ્રુક્સ્ટોક આગળ જઈને જેમ્સને રૂબરૂમાં મળવું અને તેને કહેવું કે લગ્નના વિરુદ્ધ જવામાં હું એકનો નહોતો પણ મારી સાથે બીજા ધણા ઉમરાવો હતા, તેમજ તમારે કેાકનુ તોફાન જાહેર કરવું, તમારે બિલકૂલ ગમરાવું નહિ, પણ તમારે જે કહેવાનું હોય તે તમે વિશ્વાસ રાખીને અને હિંમતથી કહેજો છતાંહિ ”

હવે એને નોકરીમાંથી બરતર્ફ થવાની તૈયારી હતી, હવે રાજની માફી માગી તેની મરજીને સંપૂર્ણ રીતે તાબે થવા શિવાય બીજી પ્રાપ્ત રીતે તે બધે એમ નહોતું આ પ્રમાણે કરવાનું તેણે કબૂલ કર્યું, અને તેનાથી રાજના તેમજ બકીંગહામના મન ઉપર કેવી અસર થઈ હતી એ બકીંગહામના પત્ર ઉપરથી સમજાય છે એ પત્ર નીચેની મતલબનો હતો— ‘તમે માફ માગવાનું કમૂત કર્યું તેથી તમારા ઉપર મને જે ગુરસો

ચઢ્યો હતો તે શાન્ત થઈ ગયો, અને મુખ્યત્વે કરીને તમારી સાથે મારી જૂની મૈત્રીના લીધે જાહેરમાં રાજ તમારી સાથે કવી રીતે વર્તવા ધારે એ જાણવા માટે હું તેની પાસે ગયો. અહીં મને એમ માલમ પડ્યું કે જેમ્સ તમારા જવાબથી ગ્રિયફૂલ સંતોષ થયો નહોતો અને તેણે જાહેરમાં તમારું અપમાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. રાજનો ગુસ્સો જોઈને હું તો ઠરી જ ગયો અને તે કોઈ રીતે જાહેરમાં તમારું અપમાન ન કરે એટલા માટે મારે એને પગે પડવું પડ્યું, અને તમારે ખાતરીથી માનવું કે રાજએ જેટલું મારું સાંભળ્યું તેટલું જીજ્ઞાસુ માણસનું સાંભળ્યું હોત નહિ. મહા મહેનતે મેં એની પાસે એટલું કબૂલ કરાવ્યું કે—ભવિષ્યમાં તમારી નોકરીને દરકત થાય એવું કોઈ પણ પ્રકારનું તે જાહેરમાં તમારું અપમાન કરશે નહિ. માત્ર મંત્રીમંડળમાંથી જે લોકોએ આ કામમાં ભાગ લીધો છે તેઓને તેઓની ગેરવર્તણૂકના માટે મંત્રીસભાની પહેલી જ બેઠકના વખતે, તે ઠપકા આપ્યા વગર રહેશે નહિ. આ કામમાં થયેલી કેટલીક વિશેષ ચૂકો તે ગણી બતાવશે પણ એમ કરવામાં તે નામ દઈને કોઈ અમુક માણસના ઉપર દોષ મૂકશે નહિ.....છેવટમાં હું તમને કહું છું કે ભવિષ્યમાં શુદ્ધ બાવથી રાજની નોકરી જાળવીને તેમજ તમારા મિત્રો તરફ દબેશો દબેતાથી માયાળુ રહીને તમારી ગયેલી આખર પાછી મેળવવાનો હવે તમને સારો પ્રસંગ મળ્યો છે.....”

આના જવાબમાં બર્કિંગહામનો આભાર માનવાના હેતુથી બેકને જે પત્ર લખ્યો છે તે એના આખા પત્રવ્યવહારમાં ઘણો જ બેદારક છે—“મારા હમેશના મુરબ્બી સાહેબ—આપની કલમ અગર પીછીએ મારા તરફ ખરા માયાળુપણાનો, કુલીનતાનો અને ઉદારતાનો એવો સરસ ચિતાર આપ્યો છે કે તે મને હાલના વખતમાં અસંભવિત હોય એવા કોઈ પુરાતન સદ્ગુણની પ્રતિમારૂપ લાગે છે. હું આપનો જે આભાર મારું છું તે મારા પત્રની લીટીઓએ નહિ પણ મારી જીદગીની લીટીએ પ્રદર્શિત કરવો જોઈએ: એમાં જો હું ચૂક કરું તો મારા ઉપર પરમેશ્વરની ધતરાજી થાઓ, અને આજ હું માહારાજ સાહેબની અસાધારણ દયા અને આપના અત્યંત સ્નેહ અને મહેરબાનીથી થયેલા પુનરુજ્જીવનથી હું મારા દેહને જેટલો સુખી મારું છું તેટલો તેને તે દુઃખી કરે. પરમેશ્વર તમારું આયુષ્ય

વધારે, તમને આખાદ રાખો અને તમારા માથાનુપથાનુ ફળ તમને આપે
આપનો અથત આખારી સેવક અને મિત્ર ફ્રી. બેકન. ૨૨ સપ્ટેમ્બર
સને ૧૬૧૭

આ પ્રમાણે બેકને બકી ગહામ જોડે પોતાનું બળ અગમ્યારી
જોડે અને પશ્ચિમે તેને એમ માલમ પડ્યું કે વકીતના જેવો ડોળ
ધારણ કરીને બકી ગહામને શિખામળ આપવી એ બરાબર નહોતું,
તેમજ તેના ખરા મિત્રો તેનું દિન સાચવવા સારજ વખતે તેની ઈચ્છા
નિરૂધ્ધ જાહેર કરે એ નિયમ તેને જરા પણ પસંદ પડે એમ નહોતું. પાછળથી
બેકને આપુ પગનું બરવાની કાંઈ નિસ દિશ્મત ધરી નહિ પણ હવે તે
બન્નેના વચ્ચે સંપૂર્ણ બનાવ થઈ ગયો અને બેકન પાછો રાજ્યના કરતા-
કારના પુરોની સાથે વધારે વધારે બાગ લેવા લાગ્યો જેમ્સ ધણો
સ્વચ્છ દી સ્ત્રી અને પોતે સાથી વધારે ડાહ્યા છે એમ સમજી તે વખતે
વખત બેકન અને એના જેવા બીજા અમનદારોની સૂચનાઓનો તોછડાઈ
થી તિરસ્કાર કરતો આ કારણથી જો કે બેકનની કેટલીક સેવાઓ અમૂલ્ય
હતી અને તેઓ અમૂલ્ય હતી એમ જેમ્સ પોતે સારી પેઠે સમજતો હતો
તોપણ તેની દૃઢ રાજ્યમંકિત, તેની અસાધારણ માનસિકશક્તિ અને
તેના સોતસાદ ઉદ્યોગને લીધે રાજ્ય સબધી કામકાજમા તેને જે સત્તા
મળવી યોગ્ય હતી તે તેને મળી નહોતી તે એક નોકર હતો અને જોકે
તે ઉચી પાવરીનો નોકર હતો તોપણ તેને નોકરની સ્થિતિનો અનુભવ
કરવો પડતો હતો, રાજ્યનીતિ તો જેમ્સ અને બકી ગહામના હાથેજ
નકી થતી હતી અમુક કાર્યમા ક્યે રહે જવાનું છે એ પણ તેઓની પસ-
ંદગી ઉપરજ હતું જ્યારે કાંઈ પણ રસ્તો એ બન્ને જણ નકી કરે ત્યારે
તેને અમલમા મૂકવો એ બેકનનું કામ હતું આ બાબતમા બેકન
રાજ્યના બીજા અમલદારોની માફક પોતાની સલાહ આપતો અને તે
મજબૂર થાય છે કે નહિ એની તે મિલકૂલ દરકાર રાખતો નહિ પણ તેને
પોતાને જેમ્સ અને બકી ગહામ તરફથી જે જે સૂચનાઓ કરવામા
આવતી તેઓને તાત્કાલિક અને યુક્તિસર અમલમા લાવવાની ખત રાખ
વામા તે બીજા અમનદારોથી જુદો પડતો હતો આજના નર્વના (૧૬૧૭)
ઓક્ટોબરની ૨૭ થી તારીખે વિનબુક મરણ પામ્યો, અને બીજા વર્ષના

જાનેવારીમાં બંકીંગહામને માર્કિંગસનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો અને એજ માસના બીજા રવિવારે બેંકનને સંપૂર્ણ બંબકાર્થી સર ન્યાયાધીશના હોદ્દે ચઢાવવામાં આવ્યો અને તેના પગારમાં ૬૦૦ પાંડનો વધારો કરી આપ્યો.

હવે બેંકનના ઉપર છેવટની આદત આવી તે પહેલાંની તેની. છંદગીની દફતરમાં આપણે તથા જાણનો તપાસવાની છે:—(૧) તેની કચેરીનો હમેશના નિયમ મુજબનો વર્ધિવટ;—(૨) સર વોલ્ટર રેલે, સફ્રાકનો અમીર અને સરકારી વકીલ એલ્ફવર્થન એ ત્રણેના ઉપર જે કામ ચલાવવામાં આવ્યાં હતાં તેમાં તેણે લીધેલો ભાગ—અને (૩) પોતાના દેશના વ્યાપાર સંબંધી તેના વિચારો—

(૧) એ બેંકને વિલીઅર્સના ઉપર શિખામણ અર્થે ફરીથી બીજા રૂપમાં જે પત્ર મોકલ્યો હતો તે છેક ઇ. સ. ૧૬૧૯ માં લખાયો હોય તો આપણે તેને પત્રના જેવો ગણવો જોઈએ નહિ—કારણ કે તેનો મરોડ અને સ્વરૂપ એવાં છે કે એ પત્ર એ વખતના સર્વ સત્તાધીશ માર્કિંગસના ઉપર મોકલવાના ઉદ્દેશથીજ લખાયો હોય એ સંભવિત લાગતું નથી—પણ આપણે તેને એના પહેલાંના પત્રવ્યવહારના આધારે પત્રના રૂપમાં લખેલા રાજ્યકારભાર વિષેના નિબંધ જેવો ગણવો જોઈએ. લખનારના હમેશના રિવાજ મુજબ એ પત્ર પાછળથી જરા વિસ્તૃત થયો છે અને તેના છેલ્લી આજ્ઞામાં છપાયેલા નિબંધો શરૂઆતમાં લખેલા નિબંધો સાથે જેવો સંબંધ ધરાવે છે તેવોજ સંબંધ આ નિબંધ તેના મૂળ ખરડા સાથે ધરાવે છે. આ પત્રમાં તે એલીઝાબેથના મરણને લગતી કેટલીક દફતર લખે છે તે ઉપરથી પણ તે યોગ્ય વખત અગાઉ લખાયો હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે. આમા અને મૂળ પત્રમાં નીચે પ્રમાણે તફાવતો જોવામાં આવે છે—રામના વિષે આમાં તેણે સ્વતંત્ર વિચારથી લખ્યું છે; દાખલા તરફ ‘તેની ખુશામત કરશે નહિ; તે પણ આપણા જેવો એક માણસજ છે,’ વિગેરે શબ્દો તેણે વાપર્યા છે. રામન કેથોલિક ધર્મ વિષે જરા વધારે સખત વિચાર, એલીઝાબેથના વખતના સુખના દિવસો વિષે સૂચના રાજ્યમા માહોમાહે લગાઈ જાગવાની પાકે પાથે લાગતી ધારતી, સંસ્થાનોના

માટે તાજાની મંત્રીસભા રચાપવાની સૂચના, અને છેવટમાં ન્યાયની પવિત્રતાને સગતી નીચેની ખરી કસોટી કઢાડે એવી દક્ષિણ—“ન્યાયાધીશો દિગ્મતવાન હોવા જોઈએ, તેઓએ લોભનો તિરસ્કાર કરવો અને પરમેશ્વરનો ડર રાખવો, અગ્નિ માણસ સારો ન્યાયાધીશ થઈ શકે નહિ અને બ્હીકમ્ માણસ સારો ન્યાયાધીશ પવાની દિગ્મત ધરી શકતો નથી. ગમે તેમ થાય, પણ તમારે કોઈ દિવસ ન્યાયની કોષ કચેરીમાં જે કામ ચાલતું હોય અગર ચાલવાનો સંભવ હોય તેમાં શબ્દથી અગર પત્રથી વચમાં પડવાને લલચાવું નહિ, તેમજ બ્યાં લમારાથી બની શકે ત્યાં બીજા માણસને એમ કરવા દેવું નહિ; અને તમારાથી બને એટલી મહેનત લખને ગમે તે કોષની આજીજીને લીધે તમારા પોતાના અગર તમારા મિત્રોના માટે આવું કામ કરવામાંથી રાજીના વિચારો ફેરવી નાખવા જોઈએ, કારણ કે જો એવી આજીજી કમૂલ રાખવામાં આવે તો અન્યાય થવાનો પ્રસંગ આવેછે; પણ જોકે ન્યાયાધીશ ગમે એટલો પ્રમાણિક હોય, અને તેની દિગ્મત એટલી બધી હોય (એટલી હોતીજ જોઈએ) કે તે આવી ભલામણને પત ન કરે તોયજી આવા પ્રસંગે થોડો ધણે વહેમ રહી જાયછે. ન્યાયાધીશો સિઝરની સ્ત્રીના જેવા ચોખ્ખા હોવા જોઈએ—અર્થાત્ તેઓ અપ્રમાણિક ન હોવા જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ તેઓના પ્રમાણિકપણા વિષે સહેજસાજ વહેમ પણ પડવો ન જોઈએ; અને સાહેબ, ઇનસાફની કચેરીમાં ન્યાયાધીશ રાજીનો પ્રતિનિધિ હોવાથી ન્યાયાધીશની આબરૂ એજ રાજીની આબરૂ હોય છે.”

એક બાજુએ કોષ રાજનીતિય પુરુષ આવા ઉમદા વિચાર પ્રદર્શિત કરે અને બીજી બાજુએ તે પોતેજ આંખ આગ કાન કરી તેઓના વિરુદ્ધ ચાત્રે એવું દષ્ટાંત બેકનનના શિવાય બીજી બાજેજ મળી આવશે. જે વખતે બેકને આ લખ્યું હતું તેજ વખતે તેણે પોતે અગર તેનજ તાબાના માણસોએ ઉપર બનાવેલા સ્તુતિપાત્ર નિયમોમાંથી કોષ પણ સાચવ્યો હોય એવું જણાતું નથી, અને એ નિયમોના વિરુદ્ધ જવાબીજ આખરે બેકનની પડતી ચર્ચ એમાં જરાએ સંશય નથી.

સને ૧૬૧૭ થી ૧૬૨૧ સુધીની જે મુદતમાં તે સર ન્યાયાધીશ રહ્યો તેમાં બકીંગહામે તેના ઉપર અગ્રુક પક્ષકારોના ઉપર રહેમ નજર રખા-

વવાના હેતુથી સંખ્યાબંધ કાગળો લખ્યા છે. ધણીખરા પત્રોમાં તે જે રપટ માગણી કરતો તે તો આટલીજ હતી કે એકને અમુક માણસોના કામ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું; પણ ધણી વખત તે આનાથીએ વધારે છુટ લેતો અને એવી વિનંતિ કરતો કે એકને તેના અસીસો માટે કાંઈ કરવું નોંધવું. બ્રીડીંગહામ પોતાના કાંઈ પત્રમાં એકનને સૂચના કરતો હોય અને કાંઈકમાં ધમકી આપતો હોય એમ જોવામાં આવે છે; પણ એના જે ત્રીસ પત્રો હાલમાં હયાત છે તેમાંનો એક એવો નથી કે જે આ વખતના કાંઈ પણ અંગ્રજ ન્યાયાધીશના વાંચવામાં આવ્યો હોય તો તે એનાથી પોતાનું અપમાન થયું એમ માને નહિ.

મી. સ્પેડીંગ આ બન્નેનો હોય એવો કરવા પ્રયત્ન કરે છે તોપણ તે આ પત્રવ્યવહારનું અનોચિત્ત અગર અસંબંધતા તો કબૂલ કરે છે. પણ બ્રીડીંગહામ એ પત્રો ન્યાયના કામમાં હરકત કરવાના ઇરાદાથી લખ્યા હોય અગર એકને એમ થવા દીધું હોય એ વાત મિ. સ્પેડીંગ મંજૂર રાખતો નથી. બ્રીડીંગહામનો હેતુ એવો નહિ હોય એમ માનવું તે તો કંવળ તેના ઉપર હલ બહાર રહેમ નજર રાખવા જેવું છે. એકનના ઉપર તે જે સત્તા ધરાવતો હતો તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો એ વાત તે બન્નેના સંબંધ ઉપરથી રપટ જણાઈ આવે છે. આવી રીતે તે ન્યાયના કામમાં વચમાં પડે એ વાત એકનને ગમતી નહોતી એ ખરૂં છે, પણ તેણે કાંઈ દિવસ બ્રીડીંગહામની બલામણુને પત નહિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એ વિષે કાંઈ પુરાવો નથી; અને તે મ્હોટેથી ધણી રકઝક કરતો એવી જ કલ્પના મિ. સ્પેડીંગ કરે છે તે તો કલ્પનાજ છે. તેઓના પત્રવ્યવહાર ઉપરથી જણાય છે કે કેટલીક વખતે એકને બ્રીડીંગહામની બલામણુ વિરુદ્ધ ઠરાવ કર્યા હતા, અને બ્રીડીંગહામે બલામણુ કરેલા બધા માણસોના કામ તેઓના વિરુદ્ધ જાય એવું હોય એ વાત અસંભવિત છે, તેથી એકનના ઠરાવો જ્યારે લાભમાં થાય એવા હતા ત્યારે વ્યાજબી હતા એવું અનુમાન કરવાને હરકત નથી. પણ એકનના પોતાનાજ કહેવા પ્રમાણે એવા પ્રસંગે તેઓની અડધી કિંમત ઘટી જતી અને સહેજસાજ વહેમ ખાવાનો માર્ગ ખુલ્લો થતો.

પણ તેના કમનમીએ એક મુકદ્દમા એવો છે કે તેની હકિકત સામ-
જાને ખીજી રીતે તેનો બચાવ કરનારા માણસો પણ આ વખતે પાછા દડે
છે આ કામની હકિકત નીચે મુજબ હતી—એક સગીર બાળકને વારસામાં મળે-
લી મિલકત તેના બે કાકાને સોંપવામાં આવી હતી આલોકોને તેઓની મહે-
નતના બદલે મૃત્યુપત્રમાં ઇલામદી બદ્લીસ આપવામાં આવી હતી, તોપણ
તેઓએ મિલકતનો ફટલોક ભાગ પોતાના ખાનગી કામમાં વાપરી દીધો,
અને જ્યારે તેઓનો બત્રીજો મોગી ઉમ્મરનો થયો ત્યારે તેઓએ તેને ફક્ત
મુદત આપવાનું કનૂલ કર્યું અને બ્યાન્સ આપવાની ના પડી બ્યાન્સની રકમ
મોગી હતી અને તેથી તેઓના ઉપર દાવો કરવામાં આવ્યો ને કચેરીમાં
દાવો કરવામાં આવ્યો તેના અધિકાર વિશે તેઓએ વાધો લીધો પણ બેકનને
તે સ્વીકાર્યો નહિ અને તેઓને માત્ર દાવાના મુણ હોય ઉપર જવાબ
આપવાનું કરમાવ્યું પરંતુ પાઠગ્રાથી તેણે તેઓનો દિસામ નક્કી કરવા
સાર એક ખાસ ન્યાયાધીશને નિમ્મો દિસામ તપાસતા તેમાં ઘણી ગરબડ
માલમ પડી અને તેથી સને ૧૬૧૭ના નવેમ્બરની ૨૮મી તારીખે બ્યાન્સ
મુદત સાથે તેઓના વિરુદ્ધ હુકમનામું કરવામાં આવ્યું આખરે જ્યારે
તેઓના ઉપર કચેરીનું બહુ દબાણ થવા લાગ્યું ત્યારે તે બેમાના એક
દાક્તર સ્ક્રુવર્ડે બુકી ગદ્દામની દાદ માગી આ ઉપરથી તેણે સર ન્યાયા-
ધીશને લખ્યું કે—“સ્ક્રુવર્ડેથી હુકમનામાં નોટલા પૈમા આપી શકાય તેમ
નથી, અને.....હું જાણ છું કે આટલી બધી મુદત વીતી ગયા પછી
એવા કામમાં ફેરફાર કરવો એ તમારા માટે ખરેખર નથી, તોપણ મારા
ઉપર તેના ઉપકારોને લીધે...હું એવી ઈચ્છા રાખું છું કે ખાસ મારા
પોતાની ખાતર જે હુકમનામાં કાંઈ પણ બોધ કરવાની સગડ હોય તો
તમે એ પ્રમાણે કરી આપશો” બીજો દિવસેન્ડરી તે જાણે હુકમ કરતો
હોય એમ લખે છે—“મે તમને દાક્તર સ્ક્રુવર્ડના માટે લખી જણાવ્યું
છું અને એ સિવાય, બીજા કામની માફક આમાં પણ હું તમારા માથે ખૂટથી
વાતચિત કરવાનું યોગ્ય ધારું છું અને તેથી . . તમને મુખ્ય કે એ માખુસ
આમરદાર છે તેથી, અને તેના વિરુદ્ધ જે કાંઈ મખત મગલું બરવામાં
આવ્યું તે તેને તાબે નહિ થાય એવી દિમ્મનસાજો છે મારે એને
તમાગ વિરુદ્ધ કાંઈ પણ ફરિયાદ કરવાનો વખત આવે એ દિલગીરીની
વાત છે”

આ પ્રમાણે સપડાયાથી બેકને ઘડતર સ્ટુવર્ડ સાથે ખાનગી વાતચિત કરવાની યુક્તિ શોધી કઢાડી. પરિણામ એ આવ્યું કે ઘડતરનો દાવો ફરીથી ખાસ બીજા માણસોને અખત્યાર આપીને તપાસવાનું નક્કી કર્યું અને એ અપ્રમાણિક સ્ટુવર્ડને બ્યાન વગર ફક્ત મુદ્દા આપવાની રજા આપવામાં આવી. જો આ પ્રમાણે ખાસ બીજા માણસોને અખત્યાર આપ્યો એ માત્ર નામનોજ હોય તો એ બેકનના પોતાના વિચારના વિરુદ્ધ હતું કારણ કે આવી રીતે 'તેઓનો બેજો જોઈ કરવાના હેતુથી જ માફા રસ્તા લેવામાં આવના' એ તેને પસંદ નહોતું; અને જો એ વાત ખરી હોય તો જ જુઓ તેણે પોતાના માથે લેવો જોઈએ તે બીજાઓના શિર પર ઢોળી પાડવાના હોયને તે પાત્ર યાચ છે. પણ જોકે આપણે આ કામના ઠરાવ ઉપરથી બેકનના બીજા ઠરાવો વિષે શક ન લાવીએ તોપણ આનાજ ઉપરથી બેકનના બીજા ઠરાવો વિષે શક ન લાવીએ તોપણ આનાજ આવે છે. જ્યારે એના પોતાના ઉપર આક્રમ આવી ત્યારે આ કામ જેટલા ગુન્હા બરેક્ટ બીજું કાંઈ પણ કૃત્ય એના વિરુદ્ધ સાબીત કરવામાં આવ્યું નહોતું.

(૨) ઉપરનો દુઃખદાયક પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો એ દરમ્યાનમાં સર વૉલ્ટર રેલેના સંબંધમાં જે કશ્ચાજનક બનાવ બન્યો હતો તે અવશ્ય નોંધવા લાયક છે. તેના ઉપર જે કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું તેને લગતી સઘળી હકિકત અહીં આપવાની જરૂર નથી. જેમ્સના રાજ્યમાં એલીઝાબેથના વખતની હિમ્મત અને ચપલતાનો ખરો પ્રતિનિધિ તે એકલોજ હતો. તે જાતે તત્વજ્ઞાની અને કવિ હતો. લશ્કરી કામકાજ પણ તે સારી પેઠે જાણતો હતો; પણ તેની હિમ્મત અને ચતુરાઈ એજ તેની પડ-તીનાં કારણ યથા પડ્યાં. એલીઝાબેથની હજુરમાં રહેલો હોવાથી જેમ્સની ખુશામત કરવાને તે નાખુશ હતો. કોબ્બામ-કાવતરાંને લગતી ખરી હકિકત હજુ મળી આવી નથી. ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્ય જરા વધારે સ્વતંત્ર પાયા ઉપર સ્થાપવાના વિચારથી જે ગુપ્ત કાવતરાં ચલાવતાં હતાં તેમાં વખતે રેલેએ ભાગ લીધો હશે એ વાત સંભવિત છે. તેના સોબતીઓએ તેને આક્રમના વખતે તજ દીધો હતો એ વાત નિઃસંદેહ છે. પણ તે સાથે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે તેણે જાતે પણ બધી ખરી હકિકત જાહેર કરી નહોતી.

પહેલી વખત ત્યારે એના ઉપર કામ આવ્યું ત્યારે એને દેહાન્તની શિક્ષા કરી હતી, પણ પાછળથી એને બાર વર્ષ સુધી કેદખાનામાં સજા દીધી. આખરે જે વખતે સ્પેઈનના વિરૂધ્ધ લોકોની લાગણી ધણી ઉત્કેરાર્થે તેવામાં ગાયનાની આગલી મુસાફરીમાં તેણે જે ખાણ રોધી કઢાડવાની ખબર આપી હતી ત્યાંથી માલમિત્રકત લઈ આવવા માટે તેને મોકલવાનો સરકારે હસવ કર્યો. પણ આ વાતની સ્પેઈનના રાજ્યને આગળથી જેમ્સના પોતાના તરફથીજ ખબર મળી હતી તેથી તેણે સાવચેત રહી સખળી તૈયારી કરી રાખી હતી. આ કારણથી રેલેનું કાંઈ કાન્યુ નહિ, અને તે દાર ખાઈને પાછો આવ્યો. દેશમાં આવ્યા પછી તેના વિરૂધ્ધ ફટલીક ખાનગી તપાસ કરવામાં આવી પણ આ નવો મુન્દો જરાખર સાખીત યાપ એમ ન હોવાથી તેને એના જૂના મુન્દાના પેટે મ્હોંતની શિક્ષા કરી—

ઓક્ટોબર ૨૯ સને ૧૬૧૮.

રેલે ઉપર જે કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું તેને લગતી હકિકત સામે બેકનનો સંબંધ નહોતો પણ તેને મારી નાખ્યાથી ત્યારે લોકોની લાગણી સરકારના વિરૂધ્ધ જેવામાં આવી ત્યારે રાજ્ય વિરૂધ્ધ તેણે જે જે મુન્દા કર્યા હતા તે બધા જાહેરમાં મૂકવાનું કામ બેકનને સોંપવામાં આવ્યું. રેલેના માટે બેકને જેમ્સના જેવી જૂલો કરી ટોત નહિ; પણ એકવાર જેમ્સની જૂન ચર્ચ તો પછી એમાંથી તેને બચાવવાનું કામ બેકનનું હતું. પોતાને સોંપેલું કામ તૈયાર કરવામાં જોકે તેણે સખતુચ્ચસત્ય અને અસત્યનું સત્ય નહિ કયું હોય તોપણ રેલેનાં જે કૃત્યો શક ભરેલાં હતાં તેઓનો તેણે રેલેના વિરૂધ્ધ જય એવો ધણોજ નફારો ખુલાસો આપ્યો હતો. એ વાત નિર્વિવાદ છે આ હકિકત ત્યારે આપણા વાચકમાં આવે ત્યારે ઇસ્કેક્શના મ્હોંત પછી તેના તરફ ચલાવેલી બેકનની ચર્ચાએ આપણને માદ આવ્યા વગર રહેતી નથી.

સંકેદના અમીર અને તેની ઓના ઉપર સરકારી ચેસનો ગેરઆજખી ઉપયોગ કર્યા બાજત જે કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું તેના સંબંધમાં બેકન પોતાના હોદ્દાની રૂએ જે સંબંધ ધરાવતો હતો તેમાં એનો રોપ નહોતો. સંકેદની સ્ત્રી તો ઉઘાડી રીતે મુન્દેગાર રહી હતી; અમીર જાને

અને તેના તાખાના માણસો પણ પોતાનો બચાવ કરી શક્યા નહોતા. આ કામ ચાલતું હતું તે વખતે દિવસે દિવસે કામ કેવી રીતે અને કેટલું ચાલતું હતું તે વિષે બકીંગહામને રોજ ખબર આપવામાં બેકન જરા પણ ખોટું છે એમ માનતો નહિ. બકીંગહામને તે લખે છે કે મેં એવી ગોઠવણ કરી રાખી છે કે સફાઈ તાબે થાય તોપણ તેના ઉપર કામ ચલાવવાનું બંધ કરવું નહિ કારણ કે “ જો ન્યાય સીધે રસ્તે જતો બંધ થાય તો આ સમસ્યા મહેનત રંગભૂમિ પર નાટક ભજવ્યા જરાગર થાય. ” પુરાવો જરાગર થાય છે કે નહિ એ જાણત તે ઘણી સંભાળ રાખતો હતો અને તે વિષે તે બકીંગહામને લખે છે કે “ પુરાવો મજબૂત કરવા માટે ન્યાયાધીશને યોગ્ય હોય એટલે દરજ્જે હું મદદ કરું છું એમ હું કહીશ નહિ. ” ન્યાયાધીશ થઈને બકીંગહામના ખાસ ચતુ ઉપર કામ ચાલતું હતું તે વખતે એ કામ ગમે તેટલું આરોપીના વિરુદ્ધ જાય એમ હોય તોપણ એ વિષે વખતો વખત બકીંગહામને ખબર આપના રહેવું એ એમકે તેના હોદ્દાને શોભાવે એવું નહોતું. આ કામમાં જો બેકન સરકારી વકીલ તરીકે ઉભો રહ્યો હોત અને ઉપર પ્રમાણે કંઈ હોત તો તે અસંખ્ય વ્યાજબી ગણાત પરંતુ ન્યાયાધીશ થઈને પણ એમ કરવું તે પોતાની ફરજ છે એમ તે માનતો હતો. જો લોકોને જેમ્સ પોતાની નોકરીમાં રાખવાની ઇચ્છા રાખતો હતો અને જો એના ઉપર બકીંગહામ કૃપાદષ્ટિ રાખવાની મરજી ખતાવતો હતો તેઓને તો આ પ્રમાણે કરવુંજ પડતું હતું પણ જે પધ્ધતિ અગર રિવાજને બેકન જેવો માણસ વ્યાજબી અને પ્રમાણિક ગણતો હતો તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો સરકારી વકીલ એલવર્થન જે કેાક કુટુંબની લડાઈ વખતે બેકનના તરફથી જોઈ ઉભો રહી બકીંગહામના સામે થયો હતો તેને થયેલી શિક્ષા ઉપરથી મળી આવે છે.

ઈ. સ. ૧૬૨૦ના હેપટના આગમના બ્યારે પાર્લામેન્ટ મળવાની વકી ચાલતી હતી ત્યારે બકીંગહામના બાઈઓ અને તેમના આડતીઆઓના કબજામાં જે કેટલાક પરવાના હતા અને જે અનન્યસાધારણ અધિકાર તેઓ મોગવતા હતા તેઓ વિષે જ્યા ત્યા ચર્ચા થતી હતી. આવા પરવાનાના આધારે તેઓ સોના અને રૂપાની શીત બનાવવામાં જે ધાતુ વાપરતા હતા તેમાં તેઓ ભેગ કરતા હતા અને તેથી પ્રજાને ઘણું નુકસાન થતું હતું પણ

આ વાત નજી છે. આમળના વખતમાં રાજ્યના ધનરદારોને જેવી સત્તા આપવામાં આવતી હતી તેવીજ આ લોકોને પણ આપવામાં આવી હતી. તેઓને લોકોના ઘર તપાસવાની તેમજ શક પડતા માણસોને પકડવાની સત્તા હતી આવી બંધકર સત્તા તેમને જે કામ માટે આપવામાં આવતી એમાંજ તેનો ઉપયોગ કરીને તેઓ સતોષ માનતા નહિ પણ કોઈના ઉપર જીવંત વેર વાળવામાં, તેમજ કુચીન સ્ત્રીઓની ધન્ય લેવામાં અને એવાં બીજા નફારાં કામ કરવામાં તેઓ આ સત્તાનો ગેરવ્યાખ્યાની ઉપયોગ કરવામાં જરા પણ ડરતા નહિ આવા અધિકાર પ્રજાને પસંદ નહોતા અને તેઓ કેટલે દરજ્જે કાપડેમર હતા એ વિષે પણ બારે શક હતો બેકન કાવદાની અને રાજનીતિની રૂએ તેઓનો ખ્યાલ કરતો અને મિ. ગારડીનર કહે છે કે તેનું કહેવું છેક આધાર વિનાનું નહોતું, પણ જે વાત આખા દેશની પ્રજાને અપ્રિય થઈ પડી હતી તેને જીદ કરી પકડી રાખવી એ તેને થોડું નહિ જાણ્યાથી તેણે કેટલાક ઉનાડા ગેરવ્યાખ્યાની અને અપ્રિય પરવાના રદ કરવા માટે બકી ગહામને બલામણુ કરી, પણ તેણે આ વાત 'મજબૂર રાખી નહિ, અને બ્યારે એ વિષય મત્રીસભામાં ચર્ચાઓ ત્યારે પણ એકે પરવાનો રદ કરવામાં આવ્યો નહિ જે વખતે આ વિષય માટે તકરાર આવતી હતી તે વખતે એલ્ચર્લેનની વર્ષેલુંક ઉપરથી જાણીકાં આવ્યું કે આવા અનન્યમાધારણુ અધિકારનો ખ્યાલ કરવાનું તેમજ તેને કબૂલ નહિ રાખનારને કદમા મોકલવાનું કામ તેને પસંદ નહોતું તે આવા અધિકાર વિષે પોતાની નાપુશી બતાવતો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેની આનંદનગત ઉપરથી જાણે તે એ બાબતમાં ધર્ષા કરતો હોય એમ દેખાઈ આવ્યું જે માણસના ઉપર બકી ગહામની ઇતરાજ હતી તે બ્યારે આવો ગુન્હો કરે ત્યારે બારે થઈ પડે એમાં નવાઈ નથી, અને આખરે એમાંથી જે પરિણામ આવ્યું તે બકી ગહામની ઇતરાજને લીધેજ આવ્યું હશે એમ માનવામાં હરકત નથી મિ. ગારડીનર લખે છે કે "લડન શહેરના હક વિષે નવી સનદ થતી વખતે એલ્ચર્લેન જેના માટે પોતાને અધિકાર મળ્યો નહોતો એવી કુટલીક કવમો તેમાં દાખલ કરી વધારે નફાર એ ચુ" કે રાજ્ય એ મોટાથી તેને કુટલીક હકિકત ટહી હતી તે એ બૂલથી ખરાબ સમજી ચાલ્યો નહિ જોકે એના ઉપર રાવત

સંબંધી કંઈ પણ આરોપ મૂકવામાં નહોતો આવ્યો તોપણ તેને નોકરી ઉપરથી દૂર કરવામાં આવ્યો અને સ્ટારમેન્શનમાં એના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. છેવટ તેને નોકરી બિપરથી ખરતર કરવાની, ૪૦૦ પૌંડ દંડની અને રાજની મરજીમાં આવે ત્યાં સુધી કેદમાં રાખવાની સજા કરવામાં આવી.

આ કામની વ્યવસ્થા કરવામાં એકન અગ્રેસર હતો. એલવર્થન એકદમ તાબે થયો. જે કલમો તેણે વધારી હતી તે બહુ મહત્વની નહોતી, પણ તેઓના માટે રાજની મંજૂરી લીધી નહોતી તેથી તેની બેદરકારીને જોઈ ન જોઈ કરે ચાલે એમ નહોતું. તેના ગુન્હાનું રૂપ જોતાં તેને સખત કપકો આપવાથી સંતોષ નહિ માનીને તેને નોકરીમાંથી ખરતર ક્યો એ શિક્ષા આપી નહોતી “ પણ રાજના માનની ખાતર ” એકનના ધારવા પ્રમાણે એલવર્થન તાબે થયો એટલેથી ચાલે એમ નહોતું. એકન તેણે કરેલા ગુન્હાને ભયંકર ગુન્હા જોવા મળવા લાગ્યો અને એલવર્થનને સખત શિક્ષા કરી બીજાઓને તે દષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે એમ કરવાની તેણે આવશ્યકતા જણાવી. તેણે જણાવ્યું કે એલવર્થન નોકરીને લાયક નથી અને પાછળથી દંડ અને કેદની સજા વાંચી સંભાળાવી. બિ, સ્પેડીંગ કહેણે કે બીજા દિવસે એકને સઘળી હકિકતથી બકીંગહામને વાકેફ ક્યો.

આ પ્રમાણે રાજએ એકનનો ઉપયોગ ક્યો અને એકને પણ એમ થવા દીધું. જે જેમ્સે એકનની સિખામણ માન્ય કરી હોત તો તે વધારે સારી નોકરી કરી શક્યો હોત એમાં જરાએ શક નથી. તે મૂળથી જ જેમ્સને તેનું હદ બહારનું ખરચ કમતી કરવાને કહેતો હતો. આખરે બકીંગહામને પણ એમ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ આવી. આ વખતમાં એકનને મંત્રીસભામાં બેસવાનો હક્ક હતો તેથી તેમજ સફેદકના અગ્રીર ઉપર કામ ચલાવ્યા પછી કરકસર કરવાની અગત્યતા જણાઈ આવ્યાથી, એકનના ધારેલા ફેરફાર અમલમાં આવશે એમ લાગતું હતું. પહેલવહેલી કાપકૂપ રાજના અને તેના નોકરોના રસોડામાં થઈ પાછળથી તેણે એ ખરચ વધારવાનો પ્રયત્ન ક્યો પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. જેકે એકન પોતાનો સંસાર

બરાબર ચલાવતો નહોતો તોપણ રાજાનું ખરચ નિયમસર નહોતું ચાલતું તેમા એનો હોય નહોતો તેની જ રીતે જેમ્સ પાર્લામેન્ટ વગર ચલાવવાનો અગર તેને પત નહિ કરવાનો હમેશા જ પ્રયત્ન કરતો હતો એમા પણ બેકનને ક્યારે આપના જેવું નથી તે તો હમેશા જેમ્સને એક જ તરફની શિખામણ આપ્યા કરતો કે—પાર્લામેન્ટની ખાસ આવશ્યકતા છે, તેના વગર ચારે એમ નથી, રાજા અને રૈયનનું દિલ એક કરવામાટે, તેમજ અંગ્રેજ લોકો પોતાના રાજાને કેવી રીતે ચલાવે છે, અને રાજા તેઓના ઉપર કેવો વિશ્વાસ રાખે છે એ બદારના લોકોને બતાવવા માટે તે એક અમૂલ સાધન છે પાર્લામેન્ટથી પછીના નહિ, તેને યુક્તિથી બોનાવો પણ તેને ગોધી રાખવાનો પ્રયત્ન કરજો નહિ ઉધ્ધત અને તોફાની માણસોને દાખમા રાખો પણ જેમા તેમા વચમા પડવાની બહુ ઇચ્છા રાખજો નહિ, અને તમારે પાર્લામેન્ટ પાસેથી પૈસા લેવાની ખાસ જરૂર છે તોપણ પાર્લામેન્ટ બોનાવવામા એજ તમારો મુખ્ય હેતુ છે એમ તમે જણાવો દેશો નહિ, રાજનીતિ અગર સુધારાને લગતા કેટલાક સવારોથી તૈયાર રહો, અને એ વિશે પાર્લામેન્ટનો મત લો, ઉત્પાદિ—

બેકનના વિચાર મૂળથીજ આવા હતા જોકે તોફાની અને જ્યાં ત્યાં નડતર કરતા હોય એવા માણસોની આખમા ધૂન નાખવાનો વિચાર જરા વધારે જોવામા આવે છે તોપણ તેની શિખામણ એકદર રીતે જોતાં ડહાપણ બરેલી હતી જેમ્સના પોતાના મનના વિચાર ગમે તેના હોય તોપણ અંગ્રેજ પ્રજા સાથે ટ્રી રીતે લડવું એ જો તે બેકન પાસેથી શિખ્યો હોત તો પરિણામ સારૂ આના વગર સ્હેત નહિ પણ તે આ પ્રમાણે શિખે એવો માણસ નહોતો એક દિવસ તે બોલ્યો હતો કે ‘ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે મારા પૂર્વજોએ શું જોઈને પાર્લામેન્ટના પ્રજામંડળ જેના ખાતાને અસ્તિત્વમા આવવાની રજા આપી હતી હું અભારો છું અને હું અહિં આજે તે વખતે એ (ખાતું) હતું તેથી કરીને જને કહાડી નાખવાની મારામા સત્તા નથી તેને વેદી લેવાની મને ફરજ પડે છે ’ પરમુત્કના નેટના રાજાઓ ઇન્ગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર આજે છે તેઓમાથી તે ગાદીની સરતોગે તામે નહિ થવા માટે જો કોઈએ છેલ્લે સુધી પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે જેમ્સ એકલો જ હતો

(૩) એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૫૫૮ ની સાલમાં ઇંગ્લેન્ડે સ્પેઇન સાથે ધર્મનું જ્ઞાન કહાડીને જે લડાઈ કરી હતી તેમાં ચીજ તેના વ્યાપારની વૃદ્ધિ થઈ છે. પ્રેક્ટિસર સીલી લખેછે કે ઇંગ્લેન્ડ અને હોલેન્ડ એ બન્ને દેશોએ સ્પેઇન સાથે લડાઈ કરીને ધણો પૈસો બેગો કર્યો છે, અને વ્યાપારનાં મોટાં મથક થઈ પડ્યાં છે. સીડની, ઇસેક્સ, હોવાર્ડ વિગેરેના વિચારો ફક્ત વ્યાપાર ઉત્તેજનને લગતા નહોતા પણ ત્યાર પછીના જમાનાની પ્રજાનું ધ્યાન એ વિષય તરફ ધણું ખેંચાયું હતું. બેંકન એ વિષયનું મહત્ત્વ બરાબર સમજ્યો હતો પણ વ્યાપાર ઉત્તેજનાર્યે તે જે વિચારો ધરાવતો હતો તે તેણે પ્લેટા અને એરીસ્ટોટલના પુરાતન મતને અનુસરીને બાંધ્યા હતા. ઉલ્લહરણ તરીકે તે કહેતો કે જે એક દેશને નદી મળે તો બીજાને નુકશાન થતુંજ નોંધ્યો, અર્થાત્ પહેલાનો નેટલો નદી તે બીજાની ખોટ હોવી નોંધ્યો; આને બીજા રૂપમાં શ્રુતીએ તો દેશાવરથી આપણા દેશમાં જે માલ આવે તે જે આપણા દેશમાંથી દેશાવર જાય તેના કરતાં વધારે હોય તોજ દેશની આબાદી થાય. આ મતને અનુસરીને બેંકન પરદેશનો માલ ખરીદવા ના કહેતો અને સ્વદેશના હુન્તર, કળા, ઉદ્યોગ, ખેતીવાડી વિગેરેને ઉત્તેજન આપવાનું કહેતો; તોપણ જે નિર્બંધમાં તેણે આ વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમાંજ તે લખેછે કે સાર્વજનિક હિતનું અગર એવું બીજું કોઈ જ્ઞાનું કહાડીને પણ કોઈ દિવસ કોઈ માણસને વ્યાપાર સંબંધી અનન્યસાધારણ અધિકાર આપવા નહિ. આમ છતાં સર ન્યાયાધીશ થયા પછી તેણે આમાંના કેટલાક અધિકારોનો ખયાવ કર્યો હતો, એ નવાઈ જેવું છે વખતે તેણે આ પ્રમાણે બકીંમહામના દબાણથી કર્યું હશે એમ માનવાને હરકત નથી.

પ્રકરણ ૬ હું.

એકનની પડતી.

સને ૧૯૨૦-૨૧ ના જાનેવારીની ૩૦ મી તારીખે જ્યારે પાર્લામેન્ટ મળી ત્યારે સર ન્યાયાધીશના હોદ્દા ઉપરથી એકને હમેશના સીરસ્ટા મુજબ બાપણુ આપ્યું. અને જેમ્સના વખતમાં પ્રજાની આબાદી, અને રાજ્યકીર્તિની કેટલી વધી યદ્ય હતી તે વિષે હકિકત કહી સમજાવી એ વખતમાં આખા દેશમાં એકન સા કરતા વધારે ભાવ્યશાળી ગણાવા લાગ્યો. આ વેળા તે સાઠ વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યો હતો, અને તે પોતાની ઇચ્છાઓના સફળ કરી ચૂક્યો હતો.

વિશેષમાં તે એમ સમજતો હતો કે સર ન્યાયાધીશ જેવી મોટી જગ્યા ઉપર આવવાથી હવે સાંવેજનિક દિત વિષે પોતાના ઉદ્દેશો સફળ કરવાનો, તેમજ પોતાની માનસિકશક્તિ જતાની આપવાનો તેને ધણોજ અનુકૂળ પ્રસંગ આવ્યો હતો. જેમ્સનો વિશ્વાસ એના ઉપર સંપૂર્ણ એકો હતો. થોડા દિવસ અગાઉ તેને જેમ્સનો મહેરમાનીનો તાજો હાખતો મળ્યો હતો. — ઉમરાવની પદવીમાં એક પગથીજ ઉપર ચઢાવી તેને હમણાં સેન્ટ આલ્બનનો વાપકાઉન્ટ બનાવ્યો હતો. બર્ફીંગહામ સાથે પણ એના પરિચય ધણોજ વધી ગયો હતો, અને હાલમાં તે તેની સાથે દરેક વિષય ઉપર છૂટથી વાત કરી શકતો હતો. ખાસ એકનના પોતાના આત્માને વિશેષ આનંદ આપે એવો જીજ્ઞે બનાવ થોડા વખત ઉપર બન્યો હતો. ઈ સ ૧૯૨૦ ના ઑક્ટોબરમાં એના પાછના ત્રીસ વર્ષની મેહેનતનું ફળ, અને એની મહાન યોજનાની વિધિપૂર્વક થયેલી પ્રથમ સ્થાપના, એનું 'નવીન સાધન,' નોવમ એપ્રિલના મહાર પડ્યું હતું અને એની ધણી નક્કો મોટા માણસોમાં વહે ચાવામાં આવી હતી. આ પુસ્તક તેણે જેમ્સને અર્પણ કર્યું હતું. જેમ્સે એ ક્રમ જોઇને માત્ર આટલીજ ટીકા કરી હતી " તે પરમેશ્વરની સ્વચ્છતા જેવો છે એમા અફન કશું કરે એમ નથી " પાર્લામેન્ટ મુકરર કરેલે દિવસે મળી, અને તે દિવસે કાર્મ અશુભ ચિન્હ જોવામા

આવ્યું નહોતું. તેઓએ રાજ્યના ખરચ બાબત એકદમ સર્વાનુમતે મંજૂરી આપી. તેઓએ પ્રથમ જે વાત ઉપાડી અને જેનાથી બેકન ધણો ખુશી થયો તે એ હતી કે તેઓએ કાયદાને લગતા મંથોમાં સુધારો કરવા સાર એક ખાસ કમિટી નિર્મા. કોઈ પણ અનિષ્ટ થવાનું છે એમ બેકન ધારતો નહોતો. ધારતી રાખવાનું એને જરાએ કારણ નહોતું, એટલુંજ નહિ પણ તે તો ઉલટો આ પાર્લામેન્ટને હાથે કાંઈ સારું થવાની આશા રાખતો હતો.

જેમ્સના રાજ્યની કેટલીક ગુણ હકિકત હજુ પણ આપણા સમજવામાં ખરાબર આવતી નથી, અને તેમાં કોઈ પણ ધારે નહિ એવે વખતે બેકનના ઉપર જે આકસ્મિક અને ખારે આફત આવી પડી એટુ ખરું કારણ શોધી કહાડવું એ ધણુંજ દુર્ઘટ છે. બેકનના જેવા મોટા અમલદારોની પડતીના અત્યંત કશ્ચાજનક દાખલા સેંકડો બન્યા હતા અને પાછળથી બનવાના હતા; પણ તેઓમાં અચંબો અને શરમ પમાડવા સાથે અંતઃકરણને પીમાળી નાખે એવો એના જેવો બીજો દાખલો ભાગ્યેજ બન્યો હશે. આવા દાખલા હજારો બનેછે, પણ તેઓનાં અનિષ્ટસૂચક ચિન્હો આગળથી જણાયછે અને તેઓનાં કારણો પણ સ્પષ્ટ હોયછે. બેકનના સંબંધમાં આનાથી તદ્દન ઉલટુંજ હતું. જે વખતે એના ઉપર અચાનક આફત આવી પડી તે વખતે તો તે મીઠી આશામાં હતો. જેમ્સની તેમજ બકિંગહામની મહેરબાની એના ઉપર સંપૂર્ણ હતી તેમજ એની કીર્તિ પણ જ્યાં ત્યાં ફેલાઈ ગઈ હતી ગયા પ્રકરણમાં આપેલી કેટલીક હકિકત ઉપરથી આપણને એમ લાગેછે કે એની પડતીનાં કારણો બીજા કોઈની નહિ, તોપણ એની પોતાની તો નજર આગળ ખડાં હોવાં જોઈએ, પણ એ કારણો એવાં હતા કે તેઓના ઉપર એ વખતમાં કોઈ ધ્યાન આપતું નહિ જ્યાં સુધી દિવસ પાંસરા હતા ત્યાં સુધી કોઈ એનો વાંકો વાળ પણ કરી શકે એમ નહોતું; પણ જે માણસ સરકારી નોકરી કરવાની અગર જાહેર સેવા બજાવવાની હિમ્મત ધરે તેણે તો આવું બચકર પરિણામ વખતે આવી જાય એમ માની રાખવું જ જોઈએ મોન્ટેગ કહેછે કે દરેક બાળકને કેળવણી આપતા સકટ કેમ સહન કરવું તે પણ શિખવવું જોઈએ; કારણ કે એ વખતમાં કોઈ પણ માણસ એવો સહિસવામત નહોતો કે એને વખતે અસહ્ય દુઃખ વેઠવાનો પ્રસંગ આવે નહિ. આ પ્રમાણે જેમ

દરેક માણસ કોતેરા શીતળા અગર એવા બીજા કોઈ રોગના લોગ થઈ પડવાની ધાસ્તી રાખેછે તેમ એ વખતમા જે માણસ સરકારી નોકરી સ્વીકારતો તે જરાબર સમજતો કે પરિણામે વખતે કેદમા અગર કાસી ઉપર પોતાના બાકી રહેના દિનસ પૂરા કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે તેથી કરીને જ્યારે આવ્યા કોઈ માણસ ઉપર એકદમ આકૃષ્ટ આવતી ત્યારે જેમ અકસ્માત જોઈત આનવાથી દરેક માણસ બહીએછે તેમ તે બહીતોતો ખરેખર એમા તેને જરાપણ નવાઈ જેવું લાગતું નહિ એકનના અને આવ્યા માણસમા તકાવત માત્ર એટલેજ હતો કે એને અનિદ થવાની સહેજસાજ ખબર પણ આગમચથી પડતી, પણ એકન તો આ વખતમા કોઈ પણ જાતની ધારતી રાખનાર નહોતો નિશ્ચિત બેઠો હતો એના આજીવનમા બીજા માણસોને પણ આ બધું જ તોફાન સળધી કાઢી ખબર નહોતી એ કાળના માણસોને એકનને માટે કેવો મત હતો તે સહેજથી જાણી શકાય એમ નથી જે ન્યાયાધીશો શોક્રિય થવાને વ્યથાના તેઓને જોકે એકન ધિક્કારતો તોપણ એના પોતાને માટે તો જ્યારે એને ન્યાયાધીશની જગ્યા મળી ત્યારે પ્રજાનો ધણો ભાગ રાજી હતો એમ તે માનતો આગના કેટલાક વર્ષોમા કોઈ સરકારી નોકરી પોતાનું કામ એના જેટલા ઉત્સાહ અને ઝડપથી કર્યું નહોતું. એના ઉપર રક્ષાવતનો આરોપ મૂકનામા આવ્યો તે પહેલા કોઈ પણ માણસે તેણે આપેલા સુકાન વિષે વાંધો લીધો હોય એમ જણાતું નથી તેણે લાંબા લમ્બને કોઈ પક્ષમારને તુકશાન ક્યુ હોય એમ સાબીત કરવામા આવ્યું નથી તેમજ રાજ્યદરમારમા પણ એની રિશ્તિ એવી નહોતી કે જેથી તે મત્રી સભાના બીજા સભાસદો પ્રતા પ્રજાને વધારે અગ્રિમ થઈ પડે. રાજાના વિશેષાધિકારનો તે બચાવ કરતો હતો એ વાત ખરી છે પણ તેનો જુઝમો એના એકલાના શિર ઉપર નાખવો એ બ્યાજબી નથી, કારણ કે એને લગતા પ્રજાના મત્રીસભામા તેમજ ન્યાયાધીશીમા ચચાતા હતા અને અમલારોનો ધણો ભાગ એના વિરુદ્ધ નહેતો. પ્રિંગેશમાં એની પડતી ચચા પછી જેમના વિશેષાધિકારો ઓછા કરવામા આવ્યા નહેતા તેમજ કોઈએ તેના વિશે શકા પણ ઉઠાવી નહોતી, આટલા ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે રાજાના વિશેષાધિકારની પત્ત કરવાને લીધે એના ઉપર પ્રજાની અત્રિતિ થઈ હશે, એ વાત સબીત નથી રાજ્યના મોટા અધિકાર

રીઓ તેમજ રાજના શ્રીમ માનિતાઓ પોતાની ઈજ્જત આગર છેક કોરે મૂકી એક હલકા હજુરીની માફક તેની તામેદારી ઉઠાવતા એ વાત સાબળી આપણને હાનના વખતમા કટાણો આવે છે તોપણ બેકનના વખતમા આ તો એક સાધારણ વાત જેવી ગણાતી હતી, અને તે રાજ્યના વધાદાર નોકરની સામાન્ય ફરજ છે એમ બીજા લોકોની સાથે બેકન પણ માનતો હતો.

બેકન એને કેટલાક શત્રુઓ હતા ઇમેક્ષના અર્લ સાથે સાઉથેમ્પટનના ઉપર તહોમત મૂકવામા આવ્યું હતું તેથી એ બેકનના ઉપર ધણાલાખા વખતથી વેર રાખતો હતો સફેાકનો અર્લ જે થોડા વખત ઉપરજ બેકનના સખત ઇપકનો ભોગ થઇ પડ્યો હતો તેના ગુસ્સાનો પણ પાર નહોતો, અને રાજ્યદરનારમા તેમજ પોતાના ધધામા લાગા વખતથી કોલકને એના સાથે જે હરિફાઈ ચાલતી હતી અને જેમા કોલક તેનાજ હાથે સખત અપમાન પામ્યો હતો તેને લીધે તે સૌ કરતા બેકનની વધારે અદેખાઈ કરે અને એની આખર લુટાય એમા અદરખાનેથી રાજ્ય હોય એ સ્વાભાવિક છે, બેકનને તુકશાન કરવાના હેતુથી એના શત્રુઓએ આગળથી કાંઈ પણ યુક્તિ કરી રાખી હોય એમ જોવામા આવતું નથી જે અદાલતનો એ સરન્યાયાધીશ હતો તે અમુક પ્રકારનાજ દાવા ચૂકવનાના હેતુથી સ્થાપવામા આવી હતી, તેથી વકીલોના સામાન્ય હક્કમા જરા તુકશાન થતું હતું, તેમજ એ અદાલતનું ખરચ હાજીદાર હોવાથી અને લોકોને ન્યાય જલદી નહિ મળવાથી પ્રજામા અસતોષ ફેલાયો હતો પણ બેકન જાતે તો એમ કહેતો હતો કે મે એ કચેરીમા ધણો સુધારો કર્યો છે જેમ્સના ખરચની નિયમિત વ્યવસ્થા કરવા માટે પણ તેણે ધણો પ્રયત્ન કર્યો હતો પાર્લામેન્ટની વિરૂધ્ધ પડવાનું તો એ સમજ્યોજ નહોતો ઉનટો વખતોવખત એ તો એમજ કહેતો કે રાજને પાર્લામેન્ટ વગર ચાલી શકે નહિ, તેમજ રાજ્યની સુખશાંતિ વધારવા સાર અને રાજ તથા રૈયત વચ્ચે સનાહ કરવા સાર પાર્લામેન્ટની ખાસ જરૂર છે

ન્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવી હતી ત્યારે નવી પાર્લામેન્ટ મળનાના વખતે બેકનને ધારતી રાખવાનું શું કારણ હોય ? પ્રજામંડળ વધાદાર

દરેક માણસ કોસેરા, શીતળા અગર એવા બીજા કોઈ રોગના ભોગ થઈ પડવાની ધાસ્તી રાખેછે તેમ એ વખતમાં જે માણસ સરકારી નોકરી સ્વીકારતો તે બરાબર સમજતો કે પરિણામે વખતે કેદમાં અગર ફાંસી ઉપર પોતાના બાટ્ટી રહેલા દિવસ પૂરા કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે; તેથી કરીને ન્યારે આવા કોઈ માણસ ઉપર એકદમ આકૃત આવતી ત્યારે જેમ અકરમાલ મહેાંત આવવાથી દરેક માણસ બ્હીએછે તેમ તે બ્હીતોતો ખરો પણ એમાં તેને જરાપણ નવાઈ જેવું લાગતું નહિ. એકનનમાં અને આવા માણસમાં તકાવત માત્ર એટલોજ હતો કે એને અનિષ્ટ થવાની સહેજસાજ ખબર પણ આમમચ્છી પડતી, પણ એકનન તો આ વખતમાં કોઈ પણ જાતની ધાસ્તી રાખ્યાવિના નિશ્ચિંત બેઠો હતો. એના આજીબાજીના બીજા માણસોને પણ આ બચકર તોફાન સંબંધી કાંઈ ખબર નહોતી. એ કાળના માણસોનો એકનને માટે કેવો મત હતો તે સહેજથી કળી શકાય એમ નથી. જે ન્યાયાધીશો શોકપ્રિય થવાને ચકાના તેઓને જોકે એકન ધિક્કારતો તોપણ એના પોતાને માટે તો ન્યારે એને ન્યાયાધીશની જગ્યા મળી ત્યારે પ્રજાને થયો ભાગ રાજી હતો એમ તે માનતો. આગલાં કેટલાંક વર્ષોમાં કોઈ સરકારી નોકરે પોતાનું કામ એના જેટલા ઉત્સાહ અને મક્કપથી કર્યું નહોતું. એના ઉપર રૂસવતનો આસપ મૂકવામાં આવ્યો તે પહેલાં કોઈ પણ માણસે તેણે આપેલા ચુકાદા વિશે વાંધો લીધો હોય એમ જણાતું નથી. તેણે લાંમ લઇને કોઈ પક્ષકારને નુકશાન કર્યું હોય એમ સાબીત કરવામાં આવ્યું નથી; તેમજ રાજ્યદરબારમાં પણ એની સ્થિતિ એવી નહોતી કે જેથી તે મંત્રી-સમાના બીજા સમાસદો કરતાં પ્રજાને વધારે અપ્રિય થઈ પડે. રાજ્યના વિશેષધિકારને તે જગ્યાવ કરતો હતો એ વાત ખરી છે, પણ તેનો જીએ એના એકજાના શિર ઉપર નાખવો એ વ્યાજની નથી; કારણ કે એને સમતા પ્રતે મંત્રીસભામાં તેમજ ન્યાયકચેરીમાં ચર્ચાના દતા અને અમલગરોનો થયો ભાગ એના વિરૂદ્ધ નહોતો. વિશેષમાં એની પડતી થવા પડી જેમના વિરોધાધિકારો ઓછા કરવામાં આવ્યા નહોતા તેમજ કોઈએ તેના વિશે શંકા પણ ઉઠાવી નહોતી; આટલા ઉપરથી આપણને રૂપ-૫ જ તાલુકા કે રાજ્યના વિશેષધિકારની પદા કરવાને લીધે એના ઉપર પ્રજાની અપ્રીતિ થઈ હશે, એ વાત સમજિત નથી. રાજ્યના મેદા અધિકાર

રીઝો તેમજ રાજના શ્રીજ માનિતાઓ પોતાની ઈજ્જત આગર છેક કોરે મૂકી એક હલકા હજુરીની માફક તેની તાબેદારી હાવતા એ વાત સાંભળી આપણને હાલના વખતમાં કંટાળો આવે છે તોપણ બેકનના વખતમાં આ તો એક સાધારણ વાત જેવી ગણાતી હતી, અને તે રાજ્યના વહાદાર નોકરની સામાન્ય દરજ્જા છે એમ ખીજ લોકોની સાથે બેકન પણ માનતો હતો.

બેસિક એને કેટલાક શત્રુઓ હતા. ઇસેક્સના અર્લ સાથે સાઉથેમ્પટનના ઉપર તહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું તેથી એ બેકનના ઉપર ઘણાલાંબા વખતથી વેર રાખતો હતો. સફોર્કનો અર્લ જે યોડા વખતઉપરજ બેકનના સખત ઇપકનો ભોગ થઇ પડ્યો હતો તેના ગુસ્સાનો પણ પાર નહોતો; અને રાજ્યદરબારમાં તેમજ પોતાના ધધામાં લાંબા વખતથી ફોર્કને એના સાથે જે હરિદ્વાર્થ ચાલતી હતી અને જેમાં ફોર્ક તેનાજ હાથે સખત અપમાન પામ્યો હતો તેને લીધે તે ફોર્કનાં બેકનની વધારે અદેખાઇ કરે, અને એની આગર લુટાય એમાં અંદરખાનેથી રાજ્ય હોય એ સ્વાભાવિક છે, બેકનને નુકશાન કરવાના હેતુથી એના શત્રુઓએ આગળથી કાંઇ પણ યુક્તિ કરી રાખી હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. જે અદાલતનો એ સરન્યાયાધીશ હતો તે અમુક પ્રકારનાજ ઘવા ચૂકવવાનાં હેતુથી રથાપવામાં આવી હતી, તેથી વકીલોના સામાન્ય હક્કમાં જરા નુકશાન થતું હતું; તેમજ એ અદાલતનું ખરચ હજબહાર હોવાથી અને લોકોને ન્યાય જલદી નહિ મળવાથી પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાયો હતો; પણ બેકન જાતે તો એમ કહેતો હતો કે મેં એ કચેરીમાં ઘણો સુધારો કર્યો છે જેમસના ખરચની નિયમિત વ્યવસ્થા કરવા માટે પણ તેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પાર્લામેન્ટની વિરૂધ્ધ પડવાનું તો એ સમજ્યોજ નહોતો. ઉલટો વખતોવખત એ તો એમજ કહેતો કે રાજને પાર્લામેન્ટ વગર ચાલી શકે નહિ, તેમજ રાજ્યની સુખશાંતિ વધારવા સાર અને રાજ તથા રૈયત વચ્ચે સલાહ કરવા સાર પાર્લામેન્ટની ખાસ જરૂર છે.

ન્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવી હતી ત્યારે નવી પાર્લામેન્ટ મળવાના વખતે બેકનને ધાર્તી રાખવાનું શું કારણ હોય ? પ્રજામંડળ વહાદાર

જાણતું હતું અને તેનો નિશ્ચય સવાહસાતિથી કામ કરવાનો દેખાતો હતો. ધણી માણસો આગળથી જાણતા હતા કે આ પાર્લામેન્ટમાં જોએસને પસંદ નહિ આવે એવી પ્રજાના દુખની કેટલીક બાબતો ચર્ચાવાની છે, પણ એમાં એકન હોમારો એમ કોઈએ ધાર્યું નહોતું. રાજ્યના કેટલાક અગ્રિય પરવાના અને વ્યાપારને લગતા ત્રાસદાયક અનન્ય સાધારણ અધિકારો વિશે ફરિયાદો થવાની હતી એમ સૌ કોઈના જાણવામાં હતું, તેમજ જોએસ અને તેના ખાનગી સવાહકારોએ પણ જેના માટે વધારે જુમાટ થતો હોય તેને રદ કરવાનો આગળથી નિશ્ચય કર્યો હતો. આ બાબતમાં જો એકનના માથે જરા પણ દોષ આવવાનો સભવ હોય તો તે એના એકલા ઉપર નહિ પણ રાજ્યના તમામ વ્યવહારશાસ્ત્રવેત્તાઓ ઉપર આવે એમ હતું જોએસનું હૃદયહાર ઉગ્રઉપણું, ઇલેક્ટર પેલેટાઈનના કામમાં એનો મદ ઉત્સાહ, તેમજ સ્પેઈનની સાથેની એની ચુપ્ત ખટપટને લીધે પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાયો હતો. પણ આવા કામમાં એકને વખતો વખત બ્યાન્જીશિખામણ અને ચેતવણી આપ્યા શિનાય ખીજો કંઈ બાગ લીધો નહોતો. જે મધ્યસને લીધે જોએસ આટલો બધો ધિક્કારને પાત્ર થયો હતો તે એનો છકેલ અને ઉશ્વેત માનિતો બકીંગહામ હતો. જોએસે પાર્લામેન્ટ બોલાવી તે એની ખુશીથી નહિ પણ પૈસાની તગીને લીધેજ બોલાવી હતી પણ આ બાબતમાં પ્રજાની લાગણી કેવી હતી તે વિશે જોએસ અને એના મનીઓને ખતર હોય એ સંશયબરેલું છે. જે તેઓ ખરી હકિકતથી વાકેફગાર હોત તો તેઓ ગમે તેમ કરી પૈસાનું કંઈ સહન કરત, પણ આ પાર્લામેન્ટને બોલાવનારું જોએસ વહોરી લેત નહિ જોએસ અને એના દુબ્બાગી પુત્રમાં રાજ્યનીતિને લગતી જે જે ખામીઓ જોનામાં આવી હતી તેમાં મોટામાં મોટી આ હતી કે દિવસે દિવસે પ્રજાના વિચારોમાં જે જે ફેરફાર થતા હતા તેઓથી તેઓ તદ્દન અજાણ્યા હતા. આ ફેરફારનું વાર્તાવિક સ્વરૂપ રાજ્યના તેમજ તેના સલાહકારોના સમજવામાં આવ્યું નહોતું. જ્યારે પાર્લામેન્ટ મળી ત્યારે જોએસે તોફાન થવાના કંઈપણ ચિન્હ જાણતા નહોતા તોપણ ઓચેલ અને મોખીસન જેવા જે ચુદેમારોની ઉદ્દતાઈ અને ત્રાસથી આજો રેરા ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો અને તેઓ બકીંગહામની મદેરખાનીને લીધે નિર્ભયપણે

પોતાનો સ્વાર્થ સાધતા હતા તેઓને શિક્ષા કરવાનો પ્રભમડળનો દંડ નિશ્ચય હતો. મોઝીસન બકીંગહામનો સાહુ હતો, એટલે આખા રાજ્યમાં કોઈ એનું નામ દે એમ નહોતું. આ બે મૂર્ખ માણસો બેઠક નેઓના ઉપર પરવાનો તોડવાનો શક આવતો તેઓને પકડી લાવી અત્યંત હેરાન કરતા હતા. રેશમના વેપારીઓને અને સોનીઓને તેઓ તેમનો માલ ને લોકોને પરવાનગી મળી હોય તેઓનેજ આપવાની ફરજ પાડતા અને તેઓમાંનો કોઈ જરા રક્ષક કરે તો તેને માટે લંડનનું કારાગૃહ ખુલ્લું હતું. પ્રજાની લાગણી વિરોધ ઉશ્કેરાવાનું કારણ એ હતું કે સાર એડવર્ડ વિલીયમ્સ પણ આ ધાતકી કામમાં સામેલ હતો. આટલો જુલમ કરતાં પણ આ લોકો બહુ ફાવ્યા નહિ. આ વખતમાં બેઠકને કેટલાક પરવાના રદ કરાવવા સાર બકીંગહામને બલામણુ કરી પણ એનાથી હવે આ તોફાન અટકાવી શકાય એમ નહોતું. તેનાથી આ લોકોનું રક્ષણ થઈ શકે એમ નહોતું અને તેણે એમ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ. પણ બ્યારે બકીંગહામનું કંઈ વળે એમ નહોતું ત્યારે તેણે લાગ જોઈને એ પરવાના કાયદેસર છે એમ ને લોકોએ ઠરાવ્યું હતું તેઓના ઉપર બધો જુઓ નાખી દીધો. પણ જેમ વીજળીનો એક પ્રવાહ પોતાની નજીકના ખીજને ગતિમાં લાવેછે તેમ બકીંગહામનાં માણસો ઉપર ને રોષ ચઢ્યો હતો તેને લીધે રાજ્યના સઘળા ખાતાઓ ગોઠાવો છે એવો પહેલ ફેલાઈ ગયો. પ્રભમડળ તરફથી બે કમિટિઓ-એક પ્રજાના દુઃખની હકિકત બેગી કરવા અને ખીજ ન્યાયની કચેરીઓમાં ને ગોઠાવો ચાલતો હતો તેની તપાસ કરવા અને એ બાબત લોકોની અરજીઓ સેવા નિમવામાં આવી. પહેલી કમિટિ તરફથી ને હકિકત બહાર આવી તે ઉપરથી મીચલને કેદમાં પડવાનો વખત આવ્યો અને મોઝીસન પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કરી દેશ મૂકીને નાશી ગયો. આ પ્રમાણે હલકા ગુન્હેગારોનું લોહી ચાખવાથી તેઓને આગળ પગલું ભરવાનો ઉત્સાહ થયો, અને ને લોકોએ આ ત્રાસદાયક પરવાનાનો અચાવ કર્યો હતો તેમના ઉપર તેઓ ઉતરી પડ્યા. આમાં સર ન્યાયાધીશ અને ખીજ મોટા અમલદારો પણ દોરવા.

બ્યારે જેમ્સે બેથુ કે ને કામ આજ સુધી એના પોતાનાજ હાથે થતું હતું તે પાલામેન્ટે કરવા માંડ્યું ત્યારે તે વચમાં પડ્યો પણ તેનું કંઈ

હિમા રહેવું પડશે એના કમનસીબે જેમ્સે પોતાના સિર ઉપરથી સધલો જુઓ કહાડી નાખ્યો એટલે રાજ્યના કહેવાથી ક્યું હતું એવું બહાનું કહાડીને છુટવાની જે બારી હતી તે પણ બધ ધર્મ ગદ્ય આ વખતેમા જેમ્સ અને બેકન વચ્ચે કેવો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો એની ચોક્કસ હકિકત જાણવામા આવી નથી પણ ઉમરાવોની બેકનમા એક વાર ગયા પછી રાજ્યએ ફરીથી આ કામમા વચમા પડવાને વિચાર માન્યજ થયો હશે કામ જેમ ચાલતું હતું તેમજ આગળ પણ ચાલ્યું અને જુદા જુદા કામને લગતી તપાસ કરવા સાર કમિટિઓ નિમવામા આવી આ વ્યવસ્થા કરવામા બેકન પણ સામેલ હતો કેટક અને કેનફીલ્ડ જેવા માણસોના ઉત્સાહથી જાગૃત થયેના અને રોષમા આવેલા પ્રજામંડળ સાથે ટકી રહેવું એ કામ નાનુંસુંતું નહોતું ગમે તેવો છાતી જોર માણસ પણ આવા પ્રસંગે ગભરાયા વગર રહે નહિ પણ જોકે બેકનના ઉપર આકૃષ્ટ અચા નક અને તે પણ પૂર જોસમા આવી હતી તોપણ તેને છેન્નિરાશ થવાનું કારણ નહોતું કારણ કે જે ત્રાસદાયક પરવાનાનો જવાબ કરવાના સંબંધમા તેના ઉપર હુમલો કરવામા આવ્યો હતો તેમા તે એકસોજ દૂષિત નહોતો રાજ્યના ખીજા કેટલાક વિદ્વાન માણસો અને જેમ્સના ખાનગી સલાહકારો પણ આમાં સપડાયા હતા.

પરંતુ વ્યાજખી કહીએ તો ખરૂં નિશાન તો એવા બેકનના ઉપરજ તાકવામા આવ્યું હતું એના એકલાના ઉપરજ સધળો દોષ મૂકવાથી પોતાનો ઇષ્ટ વિચાર બરાબર ફળીભૂત થશે એમ તેઓને લાગ્યું કે તરતજ તેઓએ રાજ્યના ખીજા મોટા અધિકારીઓની સાથે જે ફરિયાદો આવી હતી તેઓને એકદમ દાની દીધી કેટલાક વખતસુધી છાતી હકિકત સી બની તે આપણા જાણવામા આવી નથી પણ આટલી વાત તો ખરી છે કે બેકનની પાતી ધવાથીજ બકીગદામ બચી ગયો બેકને ચોડા વર્ષ અગાઉ બકી-ગદામને લખ્યું હતું કે તમને જરાપણ ધડકો લાગે તે પહેલા દુ' મારી જાતના વીસ કડમ કરી નાખીશ “ દેવોએ જન્મ્યું પણ આજ પ્રમાણે એનો કહેલો રાજકીય રાજ્ય ખરો પડ્યો, અને આખું વાદળ એના ઉપર ટૂંકી પડ્યું ત્યાંની અવસરમાં ચાલના જોડાળા રિને તપાસ કરવા એક ખીજા કમિટિ

નિમવામાં આવી હતી. આંકમિટિએ પ્રથમ હેસકા દરજ્જાના અમલદારો વિરૂધ્ધ તપાસ શરૂ કરી એકને આ લોકોને આગળથીજ કહાવ્યું હતું કે તમારે જેવી જારીક તપાસ કરવાની ઇચ્છા હોય તેવી દરજ્જો, અને મારી કચેરી વિષે ગમે તે માણસ ગમે તે બોલે તેમા મને જરાએ હરકત નથી. આ કમિટિના અધ્યક્ષ સર આર. ફિલિપ્સે માર્ચની ૧૨મી તારીખે જાહેર કર્યું કે મારી પાસે જે અરજીઓ આવી છે તેમાં કેટલીક નજીવી છે ને કેટલીક મહત્વની છે કેનફિલ્ડ જે સગીર બાળકોનું રક્ષણ કરનાર કચેરીનો ઉપરી હતો અને જેને એકનની કચેરી સાથે બારે ઝગડો થયો હતો તેણે આ વખતે જણાવ્યું કે ન્યાયની અદાલતોમાં કાયદો અગર પ્રમાણિકપણું કાંઈએ જોવામાં આવતું નથી અને તેમા આ તપાસ વધારે ખારીક કરવાનું અને આમલ કરવાનું કારણ એવું જણાવવામા આવે છે કે તેનો એની પોતાની કચેરીનું છિદ્ર ઢાંકવાનો ઇરાદો હતો. તપાસ કરતા ધણો ગોટાળો કમિટિની નજરે પડ્યો અને એ ઉપરથી એમ જણાયું કે એકન રાજકીય બાબતોમા અને પોતાના તાબાના નોકરોને - કાણુમાં રાખવામા કુશળ નહોતો. જોન ચરચિલ નામનો એક એકનના તાબાનો માણસ જોટા હુકમ કહાડવા અને જોટી સહીઓ કરવા માટે નામિયો હતો તેણે જ્યારે પોતાને બચવાનો કાંઈ માર્ગ રહ્યો નહિ ત્યારે એવો નિશ્ચય કર્યો કે મરવું તો એકવાએ ન મરવું પણ જોડે ખીજા કેટલાકને લઈ પડવું અને તેણે કચેરીમા જે જે બાબતોમા ગોટાળો ચાલતો હતો તે તમામ હકિકત જાહેર કરી દીધી.

પણ માર્ચની અધવચમાં કાગળું ૨૫૨૫ તદ્દન ખલ્લાઈ ગયું હવે રાજ્યના કેટલાક શક પડતા ધારાઓ વિષે વિચાર કરવાની વાત જતી રહી એકને પોતાના તાબાના માણસો ઉપર જોઈએ એટલો ઘણ નહોતો રાખ્યો એ વાત પણ જોડી ગઈ. જોટા અચળા સાથે કમિટિએ પ્રત્યક્ષ આગળ એકનના ઉપર રૂશવત લેવાનો આરોપ મૂકવાની હકિકત એકમ જાહેર કરી દીધી ફિલ્ડેન્ડર એપીયન નામના માણસનું કામ એકનની કચેરીમા ચાલતું હતું. આ માણસ પોતાના કામનો ફેસલો લાભો વખત યથા નહિ થવાથી ઘણા ખરચમા આવી ગયો હતો અને તેથી

એના ઉપર આપનો દાળ એકા નથી તેથી જો એને જોમ્સના તરફથી એ અક્ષર કહેવામાં આવે તો ઠીક થાય. ” પણ કોક આવેલી તક ગુમાવે એવો નહોતો. પ્રજામંડળનો વિચાર સખત પગલાં ભરવાનો નહોતો, પણ કોકે તેઓના મન ઉપર એકનના વિરૂદ્ધ સંજ્ઞા અસર બેસાડી દીધી અને તેથી તેઓએ એની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનું કબૂલ રાખ્યું. પહેલી બેઠકમાં કામ બરાબર ચલું નહિ, કારણ કે આગેવાનો આવું ભયંકર અને નાસદાયક કામ કરવાને જરા આંચકો ખાતા હતા, પણ કોક અને એના મિત્રોએ તેમને તેઓના મદદ ઉત્સાહ માટે સખત ઠપકો આપ્યો. એના એક ઉત્સાહી આશ્રય આપનારે જણાવ્યું કે “ કોકના હૃદય અને જીવ્હા વચ્ચે સાચો સંબંધ છે પણ એની મહેનતના લીધે એનાં જોટલાં વખાણ કરવાં જોઈએ તેટલાં ક્યાં નથી. ” ઉમરાવો સાથે મહસલત કરવા સારી બીજી બેઠક થઈ અને આ વખતે અમુક માણસો ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. આ આરોપીઓમાં સાથી પહેલે નખરે એકનનું નામ હતું. આરે એકન પોતાનાં કૃત્યો વિષે ખુલાસો કરવા ઉભો થયો ત્યારે એને સખત ઠપકો દીધે એસાડી દેવામાં આવ્યો વિરોધમાં એને જણાવવામાં આવ્યું કે જ્યાં સુધી આ બાબતની તપાસ કરવા સારું કમિટી નિમવામાં આવી નથી ત્યાં સુધી તમે વચમા બોલશો તો તમારા ઉપર પાર્લામેન્ટના ધારા વિરૂદ્ધ ચાલવાનો દોષ આવશે વધારે આશ્રય જેવું એ છે કે ઉમરાવોની આ બેઠકમાં જોમ્સ જાતે હાજર હતો, એને તેને પોતાના વાર્ષિક ખરચમાં હરકત આવવાની ધારતી લાગી કે તરતજ તેણે આ પ્રમાણે ચોખ્ખું કહી દીધું—“ પ્રજાનાં જે સંકટ હાલમાં જણાઈ આવ્યા છે તેમાં મારો કાંઈ દોષ નથી. મેં મારો અભિપ્રાય બીજા જે લોકોએ મને જોડે રસ્તે દોર્યો છે તેઓના ઉપર આધાર રાખીને આપ્યો હતો. ” હવે જનસમૂહમાં પણ એવી વાત ચલાવાઈ કે જે પાર્લામેન્ટના પ્રજામંડળમાં હિમ્મત હશે તો તેઓ પાછા દહશે નહિ.

આટલે દરજ્જે વાત પહોંચી એટલે રહેમ નજર માટે આશા રાખવી એ મિથ્યા હતી. એકનને પણ હવે સ્પષ્ટ જણાયું કે એને રાજના વિશેષાધિકારને સગતા કાયદાના સવાલમાં પોતાનો બચાવ કરવા સારું ફોજદારી કાર્દમાં

આખરે તે છેક અધીરો થઇ ગયો હતો. બેકનના એક અપ્રિત તરફથી એને એવી ખબર મળી કે સો પૌંડની બેટ આપવાથી કામનો નિકાલ જલદી આવશે. આ નિવારણ ગરીબ માણસ પાસે પૈસા નહોતા. પણ ખીજ કાઢ માણસ પાસેથી ભારે બ્યાજે પૈસા કરને કહાડી તેણે ચોર્ક હાઉસ પોતાડી દીધા. બેકને પૈસા લીધા અને તેના નોકરોએ ઓપ્રીયનના કામ માટે ખાતરી કરી, પણ છેવટે કામનો ફેસલો તો ઓપ્રીયનના વિરૂદ્ધ થયો. તેથી એની દીલગીરી તેમજ ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. એડવર્ડ ઇંગરેટનની હકિકત પણ આવીજ હતી. તેણે ચારસો પૌંડ આપ્યા હતા છતાં કામ એના સામમાં થયું નહોતું. ઓપ્રીયન અને ઇંગરેટને તેઓના દાવા ચાલતા હતા તે વખતે તેઓની પાસેથી લાંચ લીધા ખાતલ બેકનના વિરૂદ્ધ અરજીઓ દાખલ કરી. બેકન હવે ગભરાયો અને ચિંતાગુર થયો. એના વિરૂદ્ધ જે બે અરજીઓ આવી હતી તેમાંની એકને વિશે સાબળતાંજ એની હિંમત તૂટી ગઈ, અને તેણે બકીંગહામને નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું:—

“મારા સુઘ મુરખી સાહેબ, આપ સાહેબ પરગેટરી (જેણે આલોકમાં ધોર કુકર્મો ન કર્યા હોય તેવાનાં હલકાં પાપ ધોવાઈ જઈ સ્વર્ગને પાત્ર થવાની જે જગા અથવા સ્થિતિ રામન કેથોલીક પંથના ભોક્ષ માનેછે તે) વિશે કહોછો. હું હાલમાં એમાં છું; પણ મારું મન શાંત છે, કારણકે મારું નસીબ એ મારું સુખ નથી. હું જાણું છું કે મારા હાથ અને હૃદય ચોખ્ખાં છે અને મારા મિત્રો અને નોકરો પણ ચોખ્ખા દરો એમ હું ધારું છું, પણ જોખ જાતે અગર જે સૌથી વધારે ન્યાયી ન્યાયાધીશ હોય તે પણ હાલમાં મારા વિરૂદ્ધ જેવી તપાસ થાયછે તેવી જો એના વિરૂદ્ધ થાય તો મુખ્યત્વે કરીને જે કામમાં મોટા માણસો તરફજ નિશાન તાકવામાં આવેછે અને જ્યાં આરોપ મૂકવા એ રમત જેવું છે ત્યાં તે જરાવાર પણ અન્યાયી દીસ્યા વિના રહે નહિ અને જે સરન્યાયાધીશ થવાનું આજ પરિણામ હોય તો હું ધારું છું કે જે મોટાર સિકાને હન્ડ્સીના મેદાનમાં નાખી દેશે તોપણ કાંઈ ઉપાડી મેરો નહિ (અર્થાત્ આવી જગાએ આવવાની કાંઈ હચ્છા રાખશે નહિ) પણ હું આશા રાખું છું કે રાજ અગર આપ સાહેબ કાંઈ પણ રીતે આ હું ખતો અંત લાવશે અને જે ખર્ચ પ્રમાણે તો જે બાબતની મને વધારે

ધારતી લાગે છે તે એ છે કે જાણુની હાજરી અને કામના બોળ સાથે આ-
ની ચિતામાં ખોરાક અને દવાથી આ વર્ષમાં મારી તખીયત સુધારવાનો
વખત નહિ હોવાથી રખેને મારું મરણ થાય અને પછીથી લોહ કહેશે કે
એ તો ઢોંગ કરતો હતો અગર એને મૂંઝા આવી હતી પણ હજાર ઉપર
મારી શ્રદ્ધા છે અને હું આશા રાખું છું કે હું ટકી રહીશ. પરમેશ્વર આપને
સુખી રાખે. "

આવા વખતમાં સખત મ દવાડથી એને ઘરમાંજ રહેવાની ફરજ
પડી. કામ તો આગળ ચાલતું હતું. જદ્દ લેડી વોર્ટન તરફથી એક ત્રીજી
અરજ આવી તેણીએ જણાવ્યું કે બેકને મારી પાસેથી સોનાની થેલી
લીધી છે, હવે તો જેમ વહાણુની અંદર છિદ્ર પડ્યું હોય તો એકદમ પાણી
આવી આવે છે તેમ બેકનના વિરૂદ્ધ અરજ ઉપર અરજ આવવા લાગી.
કમિટિના માણસોને અરજદાર શોધવાની માથાકૂટ રહીજ નહિ. ઝાન-
અર્ચર્લિ બેકનની ગેરવર્તણૂકના ઘખલા આખ્યાજ કરતો હતો. જેમ તમા-
સો જોવા કોઇને બોલાવવાની જરૂર પડતી નથી તેમ અરજદારો વગર
બોલાવે આવવા લાગ્યા. પણ અત્યાર સુધી બેકન આમાંનું કાંઈ જાણતો
નહોતો. એ તો ફક્ત આટલું જાણતો હતો કે જેમ દરજીની પાછળ શિકારી
પડે છે તેમ કેટલાક માણસો એના વિરૂદ્ધ જાય એવી હકિકત શોધવા તેના
પાછળ પડ્યા હતા. પ્રથમ એના કાયદાના ઝાન ઉપર હુમલો કરવામાં
આવ્યો હતો, હવે ત્યાંથી ખસીને તે એની જાત વર્તણૂક ઉપર આવ્યો ઉમ-
રાવો પણ એના વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરાયા હતા અને જે સમયમાં ઘણીવાર આરોપીના
ઉપર કામ પૂરેપૂર ચલાવ્યા પહેલાં સજા નક્કી કરવામાં આવતી હતી તેવા
વખતમાં સમર્થ શત્રુઓના પ કામા આવી પડવું એ કેટલું જોખમ બરેલું
હતું એ તે બરોબર સમજ્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલો માણસ
જેમ તાવના પ્રથમનાં જલકર ચિન્હોથી ગભરાઇ જાય તેમ ગભરાયા વિના
રહે નહિ. જે માણસને પ્રજામંડળે ઘટમાં ધાલ્યો હતો અને જેના ઉપર
હુમરાવોની અપ્રીતિ યજ હતી તે ચિતાતુર અને અસ્વસ્થ બની જાય એમાં
નવાઇ જેવું નથી. પણ હજી સુધી તે જાણ કરવાની દિશ્મત હાર્યો નહોતો
અને મૂંઝા આરોપો મૂકવાનું કામ જેમ સહેલાઈથી બની આવે છે તેમ તેઓને
તોડી પાડવાનું પણ એટલુંજ સુગમ પડે છે એ તે બરોબર સમજતો હતો.

રૂપવતની દકિકેત બહાર ક્યાં પછી યોગ દિવસે પ્રભાત પ્રતિનિધિ મંડળે બેકનના ઉપરની પોતાની ફરિયાદ ઉમરાવો આગળ રજુ કરી આજ દિવસે તેની તળીયત નધારે નરમ હોવાથી બકી મહામની મારફતે તેણે ઉમરાવો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું “ રૂપવત લીધા બાગત મારા ઉપર કેટલીક ફરિયાદો તમારી પાસે આવી છે તેઓના સંબંધમાં મારી ગેરદાનગીને લીધે ઉધો વિચાર નહિ લેતા અને મારો બચાવ કરવાની અને સાક્ષીઓની ઉપર તપાસ કરવાની તક આપશો એક વર્ષમાં બે દાન કરતા પછી વધારે કે સલા મારા હાથે ચતા હતા એ વાત ધ્યાનમાં લઈ અને મારા વિરુદ્ધ ફરિયાદો શોધવામાં ને રસ્તો લેવામાં આ યો છે એના ઉપર નજર રાખી તમે મારા ઉપર મૂકવામાં આવેલા તહેમતોની સંખ્યા ઉપરથીજ તમારો અભિપ્રાય બાધશો નહિ ” ઉમરાવોએ સાઉધેમ્પટનની સલાહથી મોટાદરથી જવાબ આપ્યો કે અમે ન્યાયના ખરે રસ્તે જઈશું અને જો તમે તમારો બચાવ કરી શકશો તો અમે ખુશી થઈશું પ્રભાતે બધું કામ ઉમરાવોની આગળ રજુ કર્યું કે તરતજ તેઓએ તે કામ પોતાના દાથમાં લઈ લીધું અને સાક્ષીઓને તપાસવા સારું નથી કમિટિઓ નિમી આ પ્રમાણે પોતાનું કામ કોઈ અને ફેનફીલ્ડની સલાહથી નિકળી જવાથી બેકન ખુશી થયો અને એ વખતનો ટાઇ એક લેખક લખે છે કે હવે એનો મહાકાંડ ઓઠો ચલાવી તે પોતા ॥ ઉપર આવેલી આફતનું નિરાશું કરવાને દિગ્મત ધરવા લાગ્યો એમ છતાં પણ તેણે આ વખતમાં જેમના ઉપર ને પત્ર લખ્યો હતો તેમાં એ જણાવે છે કે મારા ઉપર આ આફત આવી છે એનો ખરો બાનાયું મારાથી સમજતો નથી આજ પત્રમાં જૂના વખતથી આસતા આવેલા નહારા રિવાજોથી એના ઉપર પણ કંઈક અમર થઈ હોય એમ તે સૂચના કરે છે બીજે દિવસે જેમ્સ પાનામેન્ટમાં ગયો અને જણાવ્યું કે જો પરવાનાના બચાવ દ્વારાને માફી આપવામાં આવશે તો હું ને નબૂ પરવાના માટે મજાજ જુગાટ થાય છે ને એનો રદ કરવાને તૈયાર છું આ વેળા તેણે ઉમરાવો એ સત્ય ને વિરુદ્ધ દાનગીની અત્યંત છે એમ મન્યું કર્યું, પણ તેઓએ ને મારે કામ દાથમાં લીધું હતું તેમાં મળીજ સલામતી આપવાની બનામગ્ય કરી આ વખતે બકી મહામ મે તો બેકનના ઉપર પોતાની પ્રીતિની દેખી વિશ્વાસ ને જનાવવાના હેતુથી અગર કા તો દાલમાં સર ન્યાયા

ધીશના ઉપર આકૃત આવી હતી પણ ઘડી પછી એના પોતાના ઉપર પણ એવીજ આકૃત આવી પડે એવી ધાસ્તીથી પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરવાની સલાહ આપી. પણ જ્યારે તે આ વિચારમાં ફાવ્યો નહિ ત્યારે તે પણ એક નવા સામાવાળાઓની સાથે મળી ગયો.

એમ્પીસન દેશ છોડી નાશી ગયો હતો તો પણ એને જીંદગી પર્વત ટેદની શિક્ષા કરનામાં આવી હવે તેઓનો વિચાર બીજુ એક મોટું બળીદાન આપવાનો થયો અને તેના માટે તેઓએ એકનને પસંદ કર્યો આ વખતમાં એકન આરામ લેતાના અને હવાફેર કરવાના હેતુથી ગોરહામબરી ગયો અને અહીં પણ એનો કાંઈ એટલો બધો હતો કે એની ગાડી અને ઘોડા જોઈને રાજકુવર ચાંડસે એવા ટીકા કરી કે આપણાથી થાય એટલું કરો પણ આ માણસ બત્તીના મોગરાની માફક એકદમ નિસ્તેજ થાય એમ નથી દિવસે દિવસે નવા સાક્ષીઓ આવવા લાગ્યા અને બેઠ બક્ષીસ અને લામ રવીકાર્યા બાબત નવી અરજીઓ વધવા લાગી જ્યારે ઇસુ ખ્રિસ્તના પુનરુત્થાનરમારક તેહેવારના દિવસોમાં (માચની રજમીથી એપ્રિલની ૧૭મી સુધી) પાલા એ ટની બેઠક સુલતવી રહી ત્યારે પણ ઉમરાવોએ નિમેલી કમિટીઓનું કામ તો આલતુ જ હતું આ દરમ્યાનમાં ઘણી હકિકત બની હશે પણ તેનો પતો લાગતો નથી જ્યારે પ્રજામંડળ ફરીથી મળ્યું ત્યારે કોઈ એકનના મહાનુ પુન જાપન માટે મસ્કરી કરવા લાગ્યો. ખરેખર, 'પુન જાપન' મા કામ હામાં સુધારો કરવો એજ છે અને જે દિવસ પછી એકને કરેલા ઠરાવોની ફરીથી તપાસણી કરવા સાફ એક નવો મમદો ઘડવામાં આવ્યો હવે એકનના કામે વિચિત્ર અને રાક્ષમી રૂપ પકડ્યું કારણ કે ઉમરાવો જે પહેલા ન્યાયાધીશો થવાના હતા તેઓ હવે ફરિયાદી બન્યા હતા મૂળ ફરિયાદી પ્રજામંડળ તરફથી તેઓએ બધું કામ પોતાના કબજામાં લઈ લીધું હતું, અને સાક્ષી પુરાવા જમા કરવાનું તેમજ ઈ હકિકત રાખવા જેવી છે તથા કંઈ કંદાડી નાખવા જેવી છે એ વિગેરે તમામ કામ હવે તેઓના અગર તેઓએ નિમેલી કમિટીના હાથેજ થતું હતું કોઈ સાક્ષીઓની ઉનટ તપાસ કરી નહિ, તેમ એકનના સાક્ષીઓને પણ તપાસ્યા નહિ જ્યારે જેઓના હાથે ન્યાય આપવાનો હતો તેઓજ પોતાની મેળે ફરિયાદીનું કામ કરવા હતા થાય ત્યારે વ્યાજબી ન્યાય મળે નહિ એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

આ સાથે આટલું પણ કહેવું જોઈએ કે કમિટિઓમાં કેવી રીતે કામ ચાલતું હતું એ જોવાની કાળજી બેકનને રાખી હોય એમ જણાતું નથી.

માર્યેના આખરમાં એમ્પરલેઇન કોર્લેટનને લખ્યું હતું કે “અનન્ય સાધારણ અધિકારના ગ ધાતા તબે નામાથી અને ન્યાયની અદા હતોમાં જન્મગાંધી લેનાતા પેસામાથી એષ દૂર કરવા સાર પાર્નામેન્ટ ધણી મહેનત કરે છે સર ન્યાયાધીશના ઉપર એટલી બધી અરજીઓ આવી છે કે તે બધી ઉપર ધ્યાન આપી શકાયું નથી સર જોર્જ હેસ્ટિંગ્સ અને સર રિચર્ડ યે બેન્ચે એના ખરા મિત્રો અને રાજવતના દનાન અને બીજા કટલાકને પોતાની જાતનો જવાબ કરવા સાર ધણીજ દિલગીરી સાથે બેકનના ઉપર આરોપ મૂકવાની ફરજ પડી છે લાય લેવાની એની સાધારણ રકમ ત્રણસે ચારસે અને નખતે હજાર પૌડ હતી જે પુરાવો સોગત ઉપર આવે છે તેજ ઉમરાવો મજબૂર રાખે છે અરથિય નામનો એક માણસ જેને બળાત્કારથી પેસા કઢાવવાના શુન્દાને લીધે બરતફ કરવામાં આવ્યો હતો તે બેકનનો નાશ કરાવવામાં મુખ્ય કારણ છે.”

હવે આ પૂરમાથી પોતાને તારે એવું બકી ગહામ શિવાય કાંઈ નથી એમ જણી બેકને તેને એક પત્ર લખ્યો જેમ્સને પણ એક લખી ચૂકે છે—“જ્યારે હું મારા પોતાનું દિન તપાસણું ત્યારે મારા ઉપર જે આરોપ આવી છે તેનાં કારણો અને મળતા નથી આપ સાહેબ સૌથી સારી રીતે જણાવો કે મેં કાંઈ દિવસ અયોગ્ય સલાહ આપી નથી પેસાનો લેખ રાખી પ્રભ ઉપર મેં જુલમ વર્તાવ્યો નથી વાતચિત કરવામાં અગર રીન ખાતમાં હું કાંઈ દિવસ મગર કે હુમલો જન્યો નથી મારા પિતાતરથી પણ ધિક્કારને પાત્ર થતા જેવું અને કાંઈ વારસામાં મળ્યું નથી, પણ હું મારા જન્મથીજ દેરાની મક્કિત કરવાને સરખોણું ધત્યાદિ ’ છેવળમાં તેનીએના શખ્દોમાં રાજની મદદ માગે છે—‘જે રી રીતે હરણુ ખાણીના ઝરાની તૃષ્ણા રાખે તેવી રીતે મારી જગ્યાસા માત્ર એટલીજ છે કે મારા જે અનુપમ મિત્ર (બકી ગહામ) સાથે મેં આ પત્ર મોકલ્યો છે તેની મારફત મારા પ્રતિ આપ સાહેબની લાગણી કેવી છે તે જણાવશે હું હમેશા આપનો નોખર છું અને મારી જાત ઉપર અને તો માત્ર તેને વાપરવાનોજ અધિકાર છે અને

માલગી આપની છે એમ હું માનતો આવ્યો છું, અને હવે જે રસ્તે આપ સાહેબના ન્યાય અને દયાની શોભા વધે અને આપની નોકરીના ઉપયોગી-પણામાં વૃદ્ધિ થાય તે રસ્તે મારા તરફ ચાલવાને હું મારા આત્માનું બળીદાન આપીને આપના સુશોભિત હાથમાં મૃતપિંડ માફક રહું છું, તા. ૨૫ માર્ચ ૧૯૨૧. "

આ વખતમાં જોકે બહારથી બેકન ઠાકમાં રહેતો હતો તોપણ અદરખાનેથી તે નરમ થઈ ગયો હતો અને પોતાનો કાળ હવે નજીક આવ્યો. એમ સમજી તેણે ૧૦મી એપ્રિલે પોતાનું મૃત્યુપત્ર નીચે પ્રમાણે કર્યું હતું:—“ હું મારો આત્મા જગત્કર્તાને અર્પણ કરું છું. મારા શબને ગુપચુપ દાટી દેજો. મારું નામ હું આવતા જમાનાને અને પરદેશી-ઓને સોંપું છું. ” વિશેષમાં આ વખતમાં એની શારીરિક તેમજ માનસિક સ્થિતિ કેવી હતી તે તેણે આ અરસામાં કરેલી બધી પ્રાર્થના ઉપરથી સમજાય છે. એડીમન કહે છે કે “ આ પ્રાર્થના કોઈ સાધારણ માણસ કરે એની નહિ પણ કોઈ દિવદૂત કરે એવી છે ”—“ અત્યંત દયાળુ પરમેશ્વર, મારા કૃપાવંત પિતા, મારી મુવાવરચાથી મારા સૃષ્ટા, મારાં પાપ મુક્ત કરનાર, મારા આસ્વાસન આપનાર, ઓ પરમેશ્વર, તું હરેક માણસના અંતઃકરણની ગુપ્ત વાતો અને ઉડા બેદને શોધે છે અને તેઓની ઘૂલના કરે છે. તું પ્રમાણિક માણસને ઓળખે છે, તું હુઆઓને પારખી શકે છે, તું માણસોના વિચાર તથા કૃત્યને જેમ ત્રાજવ્યામાં તોળાય તેમ તોળે છે. તું તેઓના ઉદ્દેશોનું જેમ સીટીથી માપ લેવાય તેમ માપ લે છે. ખોટી પતરાજી, અને પ્રપચ તારી જાણ બહાર રહી શકતાં નથી. ઓ ઇશ્વર, આ તારો મેવક તારી આગળ કેવી રીતે આવ્યો છે તે ધ્યાનમાં લેજે. મેં પ્રથમ શુ શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને આજ સુધી મારા અતઃકરણમાં પ્રધાનપણે શું રહેલું છે તેને પણ તું ધ્યાનમાં લેજે. મે તારી સભાઓને ચાહી છે, તારા મંદિરમાં જે મતબેદ થતા તેને માટે હું હમેશાં દિવગીર થયો છું, અને મેં તારી પવિત્ર જગ્યાના પ્રકાશમાં આનંદ માન્યો છે દ્રાક્ષનો આ છોડ જે તાગ જમણા હાથે આ દેશમાં વાવ્યો છે તે હમેશાં પહેલો અને છેલ્લો વરસાદ આપે અને એની ડાળાએ

સમુદ્ર પાર સુધી પહોંચે તેટલા સારૂ મેં હમેશા તારી પ્રાર્થના કરી છે
 મરીમ અને રીખાતા માણસોની રિયતિ અને ખોરાક વિશે મેં હમેશા
 દરકાર રાખી છે. મેં જનસમૂહનું હિત સાચવના માટે પ્રયત્ન કર્યો છે.
 જો એમાંના કોઈ મારા શત્રુ હશે તોપણ મેં જો સખધી વિચાર કર્યો
 નથી, તેમજ મારા નાખુશ થવાથી સર્વ હમેશા અસ્ત પામ્યો નથી, પણ
 હું જીવતરની માફક હમેશા દેવ જીવિના અતિશયપણાથી મુક્ત રહ્યો છું.
 તારા સરનેના પ્રાણી મારા પુસ્તકો છે, પણ ધર્મસૂત્રો તેથી પણ વિશેષ
 છે. મેં તને ક્યેરીઓમાં, મેલનમાં અને બાગ બગીચામાં ખોળ્યો છે પણ
 તું મને તારા મદિરમાં જ મળ્યો છે. મેં સેકડો પાપ કર્યા છે અને હળવે
 વાર મારાથી તારી આશાનું ઉદન ધન થયું છે, પણ તારી પવિત્રતા હમેશા
 મેં ધ્યાનમાં રાખી છે અને તારી દયાથી મારૂ હૃદય તારી યજુર્વેદિ ઉપર
 પ્રાપ્ત કાયલાની માફક રહેતું છે. જો ઇશ્વર, મારા જીવના આધાર,
 મેં મારી યુનાવસ્થાથી હમેશા તને તારી પિતૃ પુત્ર્ય દયા, તારી આત્મા-
 સનાદિ શિક્ષા અને તારી પ્રત્યક્ષ પ્રજાપાલન દીર્ઘ દૃષ્ટિને લીધે મારા સર્વ
 કામમાં જોયો છે જેની રીતે મારા ઉપર તારી મેહોરખાનીમાં જુદી
 યજુ છે તેવીજ રીતે તારો બોધ પણ વધ્યો છે, તેથી કરીને જો ઇશ્વર,
 હમેશા મારી નજીકજ રહ્યો છે અને જેમ જેમ સાસારિક સુખ વધતું
 ગયું તેમ તેમ તારા સુખ તીરોએ મારૂ હૃદય ભેદી નાખ્યું છે, અને જ્યારે
 માણસોમાં મારૂ માન વધ્યું ત્યારે તારા આગળ મારી કિંમત છેક ધટી
 ગઈ છે. હાલમાં જ્યારે હું શાંતિ અને માન માટે વધારે આશા રાખતો
 હતો ત્યારે મારા ઉપર તારી ઇતરાજી યજુ છે અને તે મને તારા પહેલાના
 આપણપણાના પ્રમાણમાં તારી પિતૃ પુત્ર્ય શાળામાં એક દાસી પુત્રની
 માફક નહિ પણ પોતાના છોકરાની માફક રાખીને નીચો પાડ્યો છે. મારા
 પાપ જે દરિયાની રેતી કરતા પણ સંખ્યામાં વધ્યા છે તેઓને માટે તે જે વિચાર
 બાધ્યા છે તે વ્યાજબી છે, પણ જો પાપ તારી દયાની સાથે સરખાવતા કામ
 નથી, કારણ કે સમુદ્રની રેતીની સમુદ્ર, જૃથ્વી અને સ્વર્ગ આગળ શી ગણ
 તરી છે ? અને આ સર્વે તારી દયાના આગળ કઈજ નથી મારા અગણિત
 પાપ શિનાય હું તારી આગળ કબૂલ કરૂ છું કે તારા દયાબાવ અને બક્ષી
 સધી મને તે જે હિતમ જુદિ આપી છે અને જે વસ્તુઓ માટે હું બિલકુલ

યોગ્ય નહોતો તેઓનો મેં ખોટું રસ્તો ઉપયોગ કર્યો છે તેને માટે હું તારો દેવાદાર છું તેથી કરીને જો હું સત્ય કહું તો મારો આત્મા યાત્રા કરવામાં તદ્દન અમણ્યો રહ્યો છે મારા રક્ષણ કરનારની ખાતર, ઓ ઇશ્વર, મારા પર દયા રાખ અને મને તારી નજીક બોલાવ અગર મને તારી રીતભાતમાં બોમીયો કર. ”

જો કમિટિ ખુલ્લી કચેરીમાં કામ કરતી હોય તો અત્યાર સુધી બેકન પોતાના ઉપર જે જે આગેપો મૂકવામાં આવ્યા હતા તેઓની સવિસ્તર હકિકતથી બિનવાકેફગાર રહ્યો હોય એ આશય જેવું છે. પોતાની પામે આવેલી તમામ અરજીઓ ઉપર વિચાર કરી કમિટિએ આખરે બેકનના ઉપર એકંદર ૨૮ આરોપ મૂક્યા. બેકન હવે પૂર્વના આધારો શોધવા લાગ્યો અને જે ત્રણ રસ્તે ન્યાયાધીશો લાંચ લેતા હતા તે તેણે જેમ્સને જણાવ્યા.—

“(૧) પૈસા ખાઇને અન્યાય કરવાનો કરાર—(૨) દાવો ચાલતો હોય તે દરમ્યાનમાં જેટલી તપાસ કરવાની અવશ્યતા હોય તેટલી ન કરતાં બેદરકાર રહીને પૈસા ખાયા—(૩) આગળથી કંઈ પણ કરાર કર્યા વગર કામ પૂરૂ થયા પછી પૈસા ખાવા—પહેલી બાબતમાં હું તદ્દન નિરપરાધી છું. બીજી બાબતમાં કોઈ વખત મારાથી બૂલ થઈ દરો છેલ્લી બાબતમાં તો મારા ધારવા પ્રમાણે કંઈ ગુન્હો નથી, તોપણ આ બાબત વિષે વિશેષ માહિતી મેળવવાની હું ઇચ્છા રાખું છું કે જેથી હું બે વાર—એકવાર ખરી હકિકત માટે અને બીજી વાર બૂલ કર્યા માટે—પશ્ચાત્તાપ કરૂ. કારણ કે મારા ધારવા પ્રમાણે લાયકો જત્યાવ કરનારની સ્થિતિમાં આવ્યા કરતાં લાંચ આપનારની સ્થિતિમાં આવવું એ સારૂ છે વધારામાં વળી મારે આપની પામે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જ્યારે હું પહેલવહેલો આ જગ્યા ઉપર આવ્યો ત્યારે જે લોકો મને બેટ આપવા આવ્યા હતા તેઓના કામ મારી પાસે ચાલે છે કે નહિ એ બાબતની મેં મારે કરવી જોઈએ એટલી તપાસ કરી નહોતી. અને મારા ઉપર મૂકેલા તહેમતને લગતી સવિસ્તર બીજી હકિકત મારા જણવામાં આવેલાં સુધી તો આટલું જ કહેવું જાસ છે. ઇત્યાદિ ”

હોત સુધી બેકન આજ વાત પકડી રહ્યો. ન્યારે દાવા ચાલતા હતા તે દરમ્યાનમાં રશવત લીધાના કેટલાક દાખલા રજુ કરવામાં આવ્યા. ૧૫૨૨ પછી તે એટલેજ નવાજ આવતો કે મારી બૂલ થઈ છે, અને હું અનાજમાં ખોટું રસ્તે દોરાયો છું. હવે તેણે બધી વાત જેમ્સની મરજી તપર નાખી દીધી અને તેનો હુકમ શો ચાલ્યો છે તે બેવા માટે તેણે નીચે પ્રમાણે લખી નાખ્યું:—“મારું મોટામાં મોટું નસીબ હું એ ગણું છું કે હું આપ સરકારની સેવા કરવાને અગર આપનો સહકાર કરવાને છેક નફામો માન્ય માઉં નહિ. જો હું છું તેવો ને તેવો આપ અને રહેવા દેશો તો હું આરામ રાખું છું કે હું તદ્દન નવો માણસ થઈશ, અને ખીજો કોઈ માણસ દાખલા બોલને કરે તેના કરતાં વધારે સુધારે હું મારી અંતઃકરણની લાગણીથી કરીશ. જો હું મારો કેટલોક બોલો કહાડી નાખું તો હું વધારે મનમૂત થઈશ અને બાકીનો સારી રીતે સદન કરીશ. અને હાલમાં હું ને માન્યત ઉપર વિચાર કરું છું તેનાથી આપ સાહેબને વાકેફ કરું છું કે હું ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ લખવાનું અને આપના કાવદાનું એક સાઈ એ-ડીટરશુ કરવાનું ધારું છું.”

જેમ્સે આ સધળી હકિકત પાર્લામેન્ટમાં જાહેર કરી; અને પાર્લામેન્ટે હવે બેકન ઉપરના તમામ આરોપોની સંક્ષિપ્ત હકિકત લખવાનો ફરમાવ કર્યો. આવે: ફરમાવ કર્યો તોપણ તેઓએ નવી અરજીઓ આવે તે સેવાનું બંધ કર્યું નહોતું. આ દરમ્યાનમાં રાબતના તમામ ખાતાના ગોટાળા વિશે તપાસ કરવાને પ્રજામંડળ ધણુંજ ઉત્કેષાએલું હતું અને તેમાં જે જાણતો વિષે ચર્ચા થતી તેમાં બેકનનું નામ પહેલું મણુવામાં આવતું. સગીર બાળકોની કચેરી જેનો ઉપરી કેન્ટ્રીફ્રક હતો તે અને ખીજા કેટલાંએક ખાતાં એમના સપાટામાંથી બચી ગયાં અને તેમનો સધળો રાષ બેકનની કચેરી ઉપર ઉતરી પડ્યો. રાબતના વિશેષાધિકારની કચેરીના ન્યાયાધીશ સર ઝોન બેનેટે કહ્યું કે ન્યાયની કચેરીને બચાવવાની મારામાં શક્તિ નથી તેમ મારી ઇચ્છા પણ નથી; પણ ચોડા દિવસ પછી એનો પોતાનો વારો આવ્યો અને સાધારણ રીતે કોઈ ન્યાયાધીશના ઉપર રશવત અને જળાર્થથી પૈસા કઢાવવાના જે જે આરોપો મૂકી સકાય તે બધા તેના વિરુદ્ધ કમિટિએ જાહેર કર્યા. કમિટિએ બહાર પાડેલી ધણી ખરી

હકિકત ખરી હતી, અને એ શોધી કહાડવામાં તેઓનો ઉત્સાહ સ્તુતિપાત્ર હતો. પણ જેમ જેમ આવી બાબતો વિષે વધારે ચર્ચા થવા લાગી તેમ તેમ સર ન્યાયાધીશ જેવા મોટા આરોપીના વિરુદ્ધ જનસમૂહની સામાન્ય લાગણી વિશેષ ઉત્કેરાવા લાગી. ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ક્રીસ્ટોફર એપ્રીયન અને એડવર્ડ ઇગરટન નામના બે માણસો પાસેથી એકને એમનાં કામ ચાલતાં હતાં એ દરમિયાનમાં રસવત લીધી હતી. એપ્રીયન તરફથી પૈસા આપનાર સરજોર્જ હેસ્ટીંગ્સે જ્યારે એકનને કહ્યું કે, જો મને પૂછવામાં આવશે તો હું ખરી હકિકત જાહેર કરીશ, ત્યારે એકને જવાબ આપ્યો કે “જોર્જ, જો તમે કહેશો તો, મને મારા નામથી-સોગ-નથી ના કહેવાની ફરજ પડશે.” બીજો એક ઘણોજ ખગમ આરોપ એ હતો કે, એકને માર્ટિન્સ નામના માણસના લાભમાં અભિપ્રાય આપવા બાબત ૧૨૦૦ પૌંડ લીધા હતા એકનનું કહેવું એવું હતું કે આ અભિપ્રાય સાથે સઘળા ન્યાયાધીશોનો એકમત હતો, અને એ ન્યાયાધીશો આ વાત કબૂલ કરતા નહોતા. આ આરોપો વિષે કોઈ માણસનો વિરુદ્ધ મત પડ્યો હોય એમ જણાવું નથી.

એપ્રીલની એકવીસમી તારીખે એકને ફરી એકવાર જેમ્સને વિનંતિ કરી. તે એવી આશા રાખતો હતો કે સર ન્યાયાધીશનો હોદ્દો છોડી દેવાથી તે વધારે સજામાંથી બચી જશે. રાજ્યને તેણે જણાવ્યું કે “મારી મોટામા મોટી આશા એ છે કે આપ સાહેબ દયા કરી પાલ્કામેઠની સજામાંથી મહેરમાની કરી મને મુક્ત કરો.” વિરોધમાં તેણે કહ્યું કે આ રીતે આગ્રહ-થી કહેવાતું કારણ એટલું જ છે કે મને શિક્ષા કરવામાં જો સુધારો કરવા-નોજ માત્ર ઉદ્દેશ હોય તો મારી પાસેથી મોહોર શિક્ષા પડાવી લેશે એ શિક્ષા જ બીજી વધારે સખત શિક્ષાના જેટલાજ આ ચારસો વર્ષમાં દાખલા-રૂપ યદ્ય પડશે.

આખરે હવે તેના ઉપર જે આરોપો મૂકવામાં આવ્યા હતા તેઓ-નું ખરું સ્વરૂપ એકનના જણવામાં આવ્યું. માર્ચની સરખાતમાં એના ઉપ-ર જે એક આરોપ મૂક્યો હતો તે ધીમે ધીમે કદ અને બુરસામાં વધીને મોટા પહાડના માફક દેવાયો. પોતાના શુભ સ્થાનમાં ધણો વખત રહેવાથી જાણે કટાંગી ગયાં હોય તેમ એકદમ એકનના સઘળા કૃત્યો બહાર નિકળી

આવ્યા આટલા બધા લાખા વખત સુધી એ કૃષ્ણે શ્રી રીને છાનાં રવાં
 હશે એ ખરેખર આશ્ચર્ય જેવું છે, અને વિશેષ આશ્ચર્ય પામવા જેવું એ
 છે કે એના ઉપર મૂકાયા આવેલા તમામ આરોપો ખરા હતા—એ બામ-
 તમા એના પોતાનાથી પણ ના કહેવાય એમ નહોતું. તેના જેવે બાહોશ
 અને પરાક્રમી પુરુષ ન્યાયના મોઢા તખ્ત ઉપર બેસી રહ્યત તે એ ગે-
 રવાજખી છે એમ મનજવા છતાં ઘણી વખત તે તે પક્ષકારના કામનો
 ફેમનો ન થયો હોય તે પહેલાં પૈમાની થેલીઓ ઉપર થેલીઓ બંધીમ તરી-
 કે આવે તેઓને મિલકૂલ આંચકા બાધા વગર સુખેથી સ્વીકારે એ ખરે-
 ખર આશ્ચર્ય પામના સાચે દિનગીર થવા જેવું છે એક બાજુએ તે પોતા-
 ના તાગાના માણસોને વખનો વખત ભૂલે ચૂકે પણ રહ્યત નહિ લેવા
 બાળત સૂચના આપતો અને બીજી બાજુએ તે પોતે રહ્યત લેનામા બજો
 કંઈ ચુંદોળ નથી એમ સમજી એ પછી એક ને બેટ આવે તે સ્વીકાર-
 તો, તે બેશક ધણ જ શરમાવા જેવું છે, અને ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં તેણે
 “ મોઢા દોહાની જગ્યા ” એ વિષય ઉપર ને નિબંધ લખ્યો હતો
 તેમાં તે લખે છે કે,—“ તમે ચેતો અને તમારા માણસો રહ્યત ને
 એટલેજ બદોબસ કરીને બેસી રહેશો નહિ પણ પક્ષકારે એવી રહ્યત
 આપવાજ ન આવે એવો મદોબસ કરજો. રહ્યત ન લેવી એટલુંજ નહિ
 પણ એ બાળત વહેમ પકડા જેવું પણ કરવું નહિ ” વગી તે લખે છે કે,
 “ નરમાજ રાખવી એ રહ્યત લેવા કરતા વધારે નમ્ર છે કારણ કે રહ-
 વત તો અમુક પ્રસંગે આવે છે પણ જે આજીજ અગર વિનયથી
 માણસ બોળવાઈ જાય તો તે કોઈ દિવસ ચોખ્ખો રહી શકશે નહિ ”
 ન્યાયાધીશ તરીકે કામ કરતા આમાના એકે વાક્ય ઉપર તેણે “ માન આપ્યું
 હોય એમ જણાતું નથી જોકે એક અર્થમાં તે લાગીઓ ન હોતો એમ
 આપણે કહી શકીએ તોપણ લાગીઆ માણસો લાય લેવાનું જે ને કૃત્યથી
 શરૂ કરે છે તે બધા કૃષ્ણે તેણે કર્યા હતા પોતાની ધ્યાનમાં આવે તેવો પણ
 ધણા ભાગે ન્યાયાનુસાર કરવા આપીને તે હમેશા સતોષ માનતો, પણ ભોકા
 તેને માટે કેવો મત બાધે છે અગર આગળ ઉપર બાધશે એ બાળતમાં તે
 ઘણું બેહરમર રહેતો

હવે બેકને પોતાના અચાવમાં શું કહ્યું એ જોવાનું છે પોતાના ઉપર
 આવેલો શારિષ આટલો બધો બપોર હતો તોપણ તેના મામાં તેણે

જરાએ ટક્કર ઝીલી નહિ. અત્યાર સુધી તો પોતે નિરપરાધી છે એમજ તે સમજતો હતો અને હવે તે ગભરાટથી મૂઢ જવો બની ગયો અને પોતાનો ખચાવ કરવાનો તેણે જરા પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તેણે 'કચેરીમાં' સામા આવીને જવાબ આપવાની ના પાડી અને પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કર્યો. તેણે ફક્ત ઉમરાવોને એટલીજ વિનંતિ કરી કે મારા ઉપર સજા ફરમાવવામાં આવે એ પહેલાં હું મારાગુન્હા વિષે સામાન્ય કબૂલાત આપું એટલેથી સંતોષ માનશે અને મારા ઉપર રાશવતના જુદા જુદા જે અદ્વાયીશ આરોપો મૂકવામાં આવ્યા છે તે દરેકને લગતી જુદી જુદી હકિકત વિષે કબૂલાત આપવાનું મને માફ કરશો. હજુ ફરિયાદીઓ તરફથી તેને જુદા જુદા આરોપોની સવિસ્તર હકિકતથી રીતસર વાકેફ કરવામાં આવ્યો નહોતો તે પહેલાં તેણે તાબે થવાનું જણાવ્યું. તે સાંભળીને આખી પાર્લામેન્ટ વિસ્મય પામી. આ કબૂલાત વાંચી સભળાવ્યા પછી બધા વખત સુધી સધળા ઉમરાવો શાન્ત બેસી રહ્યા પણ આટલેથીજ એકનને છોડીદેવાનો તેઓનો વિચાર નહોતો. તેની માગણી પાર્લામેન્ટે ધિક્કારી કઢાડી અને ઉમરાવો બોલી ઉઠ્યા કે “હવે આવી માગણી માટે વખત રહ્યા નથી.” લૅર્ડ સાઉથેમ્પટને કહ્યું કે “સર ન્યાયાધીશ તાબે ચાલે એટલાથી સંતોષ માનવાનો નથી આ પાર્લામેન્ટના માન અને ન્યાયની ખાતર આપણે પક્ષકારોની વિશેષ કબૂલાત લીધા શિવાય અને તેઓને આરોપો સંભળાવ્યા શિવાય અને તેઓનો જવાબ લીધા શિવાય આગળ ચાલવું જોઈએ નહિ.” ઉમરાવોની માગણી જોકે જરા ધાતકી હતી તોપણ તે કાયદેસર હતી. એકનના ઉપર અમુક આરોપો નક્કી કરી ને વિષે તેને વાકેફ કર્યો. હવે એને ફક્ત હા અગર ના કહેવાની હતી. કાં તો ગુન્હા કબૂલ કરવા અગર પોતાનો ખચાવ કરવો એ શિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહિ. હવે જવાબ આપવા સાર તેને પાજસમા ઉભો રાખવો કે નહિ એ બાબત સવાલ ઉભો થયો હજુ એને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવામાં આવ્યો નહોતો—મોહોર શિક્ષે એની પાસેજ હતો લૅર્ડ ચેમ્બર્લેઈન કહ્યું કે “શું મોહોર શિક્ષકો પાજરામાં આવી ઉભો રહેશે?” આખરે એવો ફાતલ થયો કે એકન વિશેષ કબૂલાત આપવા પુરતી છે કે કેમ એ બાબત તેને પૂછી જોવું. તેણે જવાબ આપ્યો કે “હું કોઈ રીતે ખચાવ કરવા માગતો નથી પણ દરેક બાબત વિષે વિશેષ કબૂલાત આપીને રાશવત કબૂલ કરી હું ફક્ત

અગર નોકરી આપવામાં આવશે નહિ. કોઈ દિવસ તે પાલંમે-ટમાં બેસી શકશે નહિ તેમજ કચેરીની આસપાસ પણ આવી શકશે નહિ.” ઉપર પ્રમાણે બહીંગાહામ અને રાજકુંવર ચાર્લ્સ શિવાય સધળા સભાસદોની સ મતિથી સજ્જ વાંચી સંભળાવવામાં આવી.

એકનના જેવો જગ વિખ્યાત પરાક્રમી પુરુષ સાંસારિક સુખની દોષે પહેલ્લેથી પછી બે મહિના કરતાં પણ ટુંકી મુદતમાં અકરમાત્ આફ-તાના લીધે છેક તિરસ્કારને પાત્ર થઇ ગયો. તેને લગતી ખરી હકિકત શી હશે ? તેને સજ્જ થએલી જોઇ તેના કેટલાક શત્રુઓ ખુશી થયા હતા એ વાત ખરી છે, પણ એટલાજ ઉપરથી એને ખરાબ કરવા સારૂ તેઓએ આગળથી કાવતરૂ કરી રાખ્યું હશે એવું અનુમાન કરવાને સખળ કારણ મળી આવતું નથી. ખીજા લોકોની જીલમ ખરેલી વર્તણૂકથી પ્રભામાં જે અસંતોષ થયો હતો તેના તે અકરમાત્ ભોગ થઇ પડ્યો એમ કહેવામાં હરકત નથી. મીચેલ, મેમ્પીરસન અને તેના સોળતીઓના ત્રાસથી લોકોનો ખુમાટ વધી પડ્યો અને જ્યારે તેને લગતી ખરી હકિકત જાણવાના હેતુથી તપાસ કરવામાં આવી ત્યારે ન્યાયાસન પર બેસી તેઓના કરતાં પણ વધારે જીલમ-અન્યાય કરતો એકન નજરે પડ્યો; જ્યારે તેણે ખત્યાવ કરવાનો વિચાર માડી વાળ્યો અને જ્યારે તેના ઉપર મૂકવામાં આવેલા આરોપો વિષે એના પોતાના હાથની અને તે વળી રાજ ખુશીથી કરેલી સામાન્ય અને વિશેષ કબૂલાતે ન્યાયાધીશોના હાથમાં આવી ત્યારે ફરિયાદીઓના કહેવા જેટલોજ તે અપ્રમાણિક અને લાચીઓ હતો એમ તેઓ ઠરાવે એમા જરાએ નવાઇ પામવા જેવું નથી. આમ છતાં પણ ન્યાયાધીશ તરીકે એકને કરેલા હજારો ઠરાવોમાથી એકે ઠરાવ ચોક્કસ રીતે ગેરબાજખી અને કાયદા વિરૂદ્ધ છે એમ સાબીત થયું નહોતું. આ વાત ઉપર ઉચરાવોએ અવશ્ય વિચાર કરવો જોઇતો હતો. તેઓએ એવી દલિલ કરી હતી કે એકને પૈસા ખાધા હો માટે તેણે કાયદા વિરૂદ્ધ કામ કરેલું હોવું જ જોઇએ ; પણ જો તેણે અન્યાય કરવાના હેતુથી પૈસા ખાધા હોય તો આ પ્રમાણે અન્યાય કર્યાના એક બે દાખલા રજૂ કરી સાબીત કરવાની ખાસ જરૂર હતી. જોકે પોતાને મજેલા ન્યાયથી અસંતોષ પામેલા પક્ષકારોની સંખ્યા ઘણી હતી તેમજ પૈસા આપ્યા છતાં પોતાનું કામ બરાબર ન થયાની ગ્રૂમ પાડનારા

નમ્રતાથી તામે મવા ધાર છું, પણ ખરી હકિમત કરતા મારું ઉપર મૂકેલ આરોપેતુ ૩૫ વધારે બોહોગુ કે તેથી કે વિનતિ કર છું કે જે જુદા જુદા આરોપોને લગતી ઝીણી ઝીણી બામતો કહાડી નાખી તેઓને સક્ષિપ્ત ૩૫ આપવામા આવે તો મને ખૂનાત આપવાને મુગમ પડે ' આ પ્રમાણે તેણે ખૂનાત આપી અને વિશેષમા રહેમ નર રાખવાની વિનતિ કરી હવે ઉમરાવોએ તેના પાસેથી મોહોર શિકકો છીનાની લેવા માટે રાખને અરજ કરી. મેં માસની પટેની તારીખે કેટલાક માણસોને ખાસ અખત્યાર આપી શિકકો લેવાને મોખ્યા તેણે કહ્યું કે "નમર ચાલ છે તે સારાજ માટે રાખની કૃપાથી મને મોહોર શિકકો મળ્યા હતા, મારી મોગી બૂલથી મેં એ બોધો છે " હવે સખ સખગારતી વખતે તેને પાજરામા બોલાવવાની ઉમરાવોની ઇચ્છા થઈ પણ આ વખતે તેની તમિયત વધારે નરમ હોવાથી તેનાથી આવી શકાય એમ નહોતું આ ઉપરથી તેને બોલાવવા માટે વિશેષ આગ્રહ ન કરતા ઉમરાવોએ સખ નહી કરાવેનો ઠરાવ કર્યો.

બેકને પોતાના ઉપર દયા રાખવા માટે માગણી કરી પણ કોઈએ એ બાબત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ એટલે શિનાય ગમે તેવી સખ કરવામા આવે તો દરકત નથી એમ કહેનાસ પણ કેટલાક માણસો હતા પ્રજામંડળમા કોકે લાય લેવા બાગત ન્યાયાધીશોને ફાસીએ ચઢાવવામા આવ્યા હતા એવા કેટલાક પૂર્વના આધાર રોધી રાખ્યા હતા પણ ઉમરાવોએ એ વાત મજબૂર રાખી નહિ લોર્ડ એરન્ડેલે કહ્યું કે એના શુન્દા બારે છે, પણ એની કખૂનાત દયા લાવના જવી છે, તેથી એનો પ્રાણ લેવાની વાત કરની નહિ સાઉથેમ્પટન જેને બેકને વીસ વર્ષ અગાઉ હમેક્ષના સાથે ખરામ કર્યો હતો તેણે એની ઉમરાવની પત્ની પડારી લેવાની દરખાસ્ત કરી વિશેષમા તેણે જણાવ્યું કે જે માણસને આ પાર્લામેન્ટ એક પોલીસના સિપાઈની નોમરી માટે નાનાવક ગણે છે તેને પાર્લામેન્ટમા આવવાની રજા આપવી કેમ એ ગાબત વિશે વિચાર કરવાનો છે આખરે નીચે પ્રમાણે સખ ફરમાવનામા આવી " આ ચરિત્ર અદાત ઠરાવે છે કે લોર્ડ વાડકાઉન્ટ રોન્ટ એલબન ઇંગ્લેન્ડના સખ ન્યાયાધીશે ચાગીય દમર પાંડ દડ તરીકે આપના રાખની મ જમા આવે તથ મુધી એને કેદમા ગખવો બરિધમા એને આ સખમા કોઈ પણ માતની જન્યા, રોડો

અગર નોકરી આપવામાં આવશે નહિ. કોઈ દિવસ તે પાલંગેન્ટમાં બેસી શકશે નહિ તેમજ કચેરીની આસપાસ પણ આવી શકશે નહિ. " ઉપર પ્રમાણે બકીંગહામ અને રાજકુંવર ચાર્લ્સ શિવાય સઘળા સભાસદોની સંમતિથી સગવડોની સંભળાવવામાં આવી.

બેકનના જોવા જગ વિખ્યાત પરાક્રમી પુરુષ સાંસારિક સુખની શોધે પહોંચ્યા પછી બે મહિના કરતાં પણ ટુંકી મુદતમાં અકસ્માત્ આકસ્તના લીધે છેક તિરસ્કારને પાત્ર થઇ ગયો. તેને લગતી ખરી હકિકત શી હતી ? તેને સબ થએલી જોઇ તેના કેટલાક શત્રુઓ ખુશી થયા હતા એ વાત ખરી છે, પણ એટલાજ ઉપરથી એને ખરાબ કરવા સારૂ તેઓએ આગળથી કાવતરૂ કરી 'રાખ્સ' હશે એવું અનુમાન કરવાને સળંગ કારણ મળી આવતું નથી. બીજા લોકોની જીલમ જરેલી વર્તણૂકથી પ્રભામાં જે અસંતોષ થયો હતો તેના તે અકસ્માત્ ભોગ થઇ પડ્યો એમ કહેવામાં હરકત નથી. શ્રીચેલ, મેન્નીસન અને તેના સોબતીઓના ત્રાસથી લોકોનો ખુમાટ વધી પડ્યો અને જ્યારે તેને લગતી ખરી હકિકત જાણવાના હેતુથી તપાસ કરવામાં આવી ત્યારે ન્યાયાસન પર બેસી તેઓના કરતાં પણ વધારે જીલમ-અન્યાય કરતો બેકન નજરે પડ્યો; જ્યારે તેણે બચાવ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને જ્યારે તેના ઉપર મૂકવામાં આવેલા આરોપો વિષે એના પોતાના હાથની અને તે વળી રાજ ખુશીથી કરેલી સામાન્ય અને વિશેષ કબૂલાતો ન્યાયાધીશોના હાથમાં આવી ત્યારે ફરિયાદીઓના કહેવા જેટલોજ તે અપ્રમાણિક અને લાચીઓ હતો એમ તેઓ ઠરાવે એમાં જરાએ નવાઇ પામવા જેવું નથી. આમ છતાં પણ ન્યાયાધીશ તરીકે બેકને કરેલા હજારો ઠરાવોમાર્થા એકે ઠરાવ ચોક્કસ રીતે ગેરબાજબી અને કાયદા વિરૂદ્ધ છે એમ સાબીત થયું નહોતું. આ વાત ઉપર ઉભરાવોએ અવશ્ય વિચાર કરવો જોઇતો હતો. તેઓએ એવી દલિલ કરી હતી કે બેકને પૈસા ખાધા છે માટે તેણે કાયદા વિરૂદ્ધ કામ કરેલું હોવું જ જોઇએ ; પણ જો તેણે અન્યાય કરવાના હેતુથી પૈસા ખાધા હોય તો આ પ્રમાણે અન્યાય કર્યાના એક બે દાખલા રજૂ કરી સાબીત કરવાની ખાસ જરૂર હતી. જોકે પોતાને મળેલા ન્યાયથી અસંતોષ પામેલા પક્ષકારોની સંખ્યા ઘણી હતી તેમજ પૈસા આપ્યા છતાં પોતાનું કામ બરાબર ન થયાની ખૂબ પાડનાસ

પણુ ધણા હતા, તોપણુ આવા એકે કામમા તેણે ચોક્કસ અન્યાય થ્યો હતો. એમ સાબીત કરવામા આવ્યું નહોતું પણ આના ચોક્કસ દાખલા શોધવા એ ફાગટ છે તેના નિરૂદ્ધ વધારામા વધારે આજણે જે કહી શકે તે આટલું જ છે કે તેણે કેટલાક માણસોના દાવાનો ખીખના મસ્તા પહેતો અને જ નદીથી ફેસતો આપી તેઓના ઉપર મહેરબાની જતાવી હતી તેથી કરીને જો આપણે ફક્ત તેની ચાનચનગત વિશેજ નિચાર કરવાનો હોય અને જો આપણે કેટલાક બચકર અને ખરાબ રીતઓથી બચવારમા કેના પરિણામ આવે છે ને જોવાનું ન હોય તો બેકનના ઉપર મૂંઝવામા આવેલો આરોપ કંઈ જીદુ જ રૂપ પકડે છે—અર્થાત્ ‘લાય લેવી’ એ શબ્દોને આપણે આધુનિક કાળમા જે અર્થમા વાપરીએ છીએ તે બેકનને લાગુ ન તો નથી લાય લઈ અન્યાય કર્યોના દુષ્કર્મના બદલે એ ચુંદો બૂંતા વખતથી ચાલતા આવેલા પ્રાઇનુ કામ કરનાના મદનામા તેના પાસેથી પૈસા લેવાનો નુશાન ગરક અને શરમભરેલો રિવાજ ખોટો છે એમ જાણના છતાં તેને વાગી રહેવાના હોયનું રૂપ ધારણ કરે છે આ બદનાયેના રૂપની સ્થાયે બેઆબરૂ અને લાલચ જોડાએતી હોય છેજ અને એમા બાજબી અને ગેરબાજબી બદલાનો ભેદ ખરાબર સાચવી શકાતો નથી આ રિવાજથી નુકશાન થવાનું બાદી રહ્યું નહોતું અને હવે તેને બંધ કરવાનો વખત આવ્યો હતો, તેથી બેકનના ઉપર જે આરોપ—આવાધીશ તરીકે લાય લેનારો મૂંઝવામાં આવ્યો હતો અને જે તેણે જાતે કનૂન કર્યો હતો તેને આપણે ખાત્તુએ મૂકીએ તો હરકત નથી એની ખરી અને મોટામા મોટી જૂલ એ હતી કે તેની કમેરીમા ગેરબાજબી બગીસો લેઈ પોતાના પમારમા જુદી કરવાનો જે દુષ્ટ રિવાજ પરાવર્થી ચાલતો આવ્યો હતો તેને મંધ કરવાનું તેણે વખતસર મન ઉપર લીધું નહિ.

આ પ્રમાણે બેકનને મકટ અને અપમાનને પાત્ર દરાવનામા આવ્યો કેટલાક લેખકો કહે છે કે એને રીતસર તપાસ કર્યો ગિનાય સમ્મ કરવામા આવી હતી પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે એની પોતાની ખુશીયીજ મામ રીતસર ચલાવનાનું બંધ કર્યું હતું અને જ્યારે તપાસણી બંધ થાય ત્યારે તેના માથે સાક્ષીઓની ઉપર તપાસ કરવાનું અને આરોપીના નિરૂદ્ધ જે જે દક્ષિન કહેવામા આવી હોય તેનો ખુશમો આપવાનું તાગર બચાવ કરવાનું પણ બંધ થાય એ સ્થાનાવિત છે ઉમરાવોએ જે

હકિકત તૈયાર કરી હતી તે રીતસર તપાસણી કર્યા અવલ કરવી અવશ્યની હોય ॥ એટલીજ હતી અને બ્યારે નખાસણી કરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે બેકને રાજપુત્રીથી પોતાના ગુહાની ચોખ્ખી કબૂલાત આપી અને તેણે જાતેજ ઉમરાવોને આગળ કામ ચલાવતા અટકાવ્યા. પોતાની ઉપર આ-
ક્રમ આવી તે વખતે તેને કેટલી ધીરજ અને દૃઢતા રાખવાની આવશ્યકતા હતી એ ઉપર બ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે તે જોષએ એટલો હિમ્મત બહાદુર અને જુરસાવાળો નહોતો. જ્યાં સુધી એના ઉપર આમ સરકારી અમલદાર તરીકે કેટલાક જોરબાજખી અનન્યસાધારણ અધિકારોનો બચાવ કર્યોનો આરોપ હતો ત્યાં સુધી તે હિમ્મત હાથે નહોતો પણ બ્યારથી તેના ઉપર રૂશવત લેવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો ત્યારથી તે દરિયાદીઓને યોગ્ય જવાબ આપી શક્યો નહોતો. દુઃખ અને ચિતાથી એની તબિયત બગડી અને ઉમરાવોની સાથે એની પોતાની જગ્યા ઉપર આવવાનું જે વખતે તેને કહાવી મોકલવામાં આવ્યું ત્યારે મંદવાડનું બહાનું કહાડી એને ઘરમાં બરાબ રહેવાની ફરજ પડી. પણ તેનું કામ લગભગ સાત આઠવાડીઆં સુધી ચાલ્યું હતું અને જોકે તે દરમિયાન એ ગોરહામખરી જઈ શકે એવી સ્થિતિમાં હતો તોપણ એ મુદતમાં કેઈ દિવસે તે ઉમરાવોની સમામાં આવ્યો નહોતો જે વખતમાં કમિટિના માણસો જુદા જુદા આ-
રોપોને લગતી હકિકત બેગી કરવામાં ચેકપાસ હતી તે વખતમાં તેને એ કામમાં ભાગ લેનારાને સાક્ષીઓ તરીકે સવાલ પૂછવાની અગર એના પો-
તાના સાક્ષીઓ ખોલાવવાની રજા આપવામાં આવી હોત કે નહિ એ ખા-
તરીથી કહી શકાય નહિ; પણ તેણે એવી પરવાનગી મેળવવાનો પ્રયત્ન સરખો પણ કર્યો નહોતો. રીતસર તપાસણી ચલાવવા દેવાથી સન્નમા વ-
ધારો થવાની ધારતી રાખવા જેવું નહોતું, અને જો તેણે પોતાની આખર બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો મૂકી દઈ દેતો તેણે જે વાત કબૂલ કરવાનો પો-
તાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો હતો તેજ વાત તેણે જાતે આવી કહી હોત તો, એના જેટલા બપડાથી અને દયા ઉપજાવે એવી અસરકારક રીતે બીજા કોઈ માણસ કહી શક્યો હોત નહિ. તેણે પાલ્લામેન્ટ વચ્ચે કહેવાની હિમ્મત ધરી હોત તો તે એના નામ અને હોદ્દા ઉપર વિચાર કરતા વધારે સાફ મથાત. પણ ઉમરાવો તેમજ પ્રજામંડળ બન્નેની ધતરાણ અને કૂંતા

જોઈને તે છેક ખડાવરો જમી ગયો, અને તેથી ઉમરાવોને અગર ન્યાયો
ધીરોને રૂબરૂમાં મળવાની અગર મ્હો જતાવવાની હિમ્મત ધરી શક્યો
નહિ તેની મોટાઇ સાચવનાના હેતુથી તેના મિત્રોએ મહેનત કરી તેને
પાજરામાં ઉમેા રાખવાનું બધ કરાવ્યું, પણ આમ કરવામાં તેઓની મોગી
જૂન હતી આ તો હવેલી લેના ગુજરાત બોયા બરોબર થયું—મોટાઇ સાચ
વતા તેની આમરને ભારે ધડકો લાગ્યો જે કોઇ એમ કહેશે કે સાક્ષી
ઓની ઉનટ તપાસ કરવામાં આવી નહોતી તો એના જવાબમાં એટલું જ
કહેવાનું છે કે બેકને પોતાના જવાબમાં જે કહ્યું હતું તેની પણ ઉનટ
તપાસ કરી નહોતી જે તપાસણી રીતસર પૂરી થઇ હોય તો આપણને
બન્ને બાજુની વધારે વિશ્વાસ ગમવા લાયક હકિકત મળી શકત, પણ બપોરે
બેકને એમ લાગ્યું કે જેમ્સ અને બેકીંગહામ તેને સીધે અગર
આડે કોઈ રસ્તે બચાવી શક એમ નથી અગર તેને એ પ્રમાણે બચાવવાની
તેઓની મરજી નથી, સારે જાહેરમાં રીતસર તપાસણી થતી અટકાવી પો
તાની ફોજોતી ન થવા દેવી એ એનો પહેલો અને છેલ્લો એક જ નિશ્ચય હતો.

પણ ખરી હકિકત તો એ છે કે જે તપાસણી થઈ હોત તોપણ
તે નામનીજ થાત એ વાત બેકને બરાબર જાણ્યો હતો બપોરે કોઈ મા
ણુમ ઉપર રૂબરૂ જોવો આરોપ મૂકવામાં આવતો સારે તેને માટે ખુલ્લી
કચેરીમાં તપાસ મઈ દિવસ થતીજ નહોતી, અને ફરિયાદીઓએ આગ
ળથી તૈયાર રાખેલા પુરાવાને આધારેજ શ્રુ હો સાબીત કરવામાં આવતો હતો
અને તેથીજ આરોપીને બચવાનો રસ્તો રહેતો નહોતો. વળી જે કોઈ મા
ણુસ પોતાના ઉપર આવેલી આફતના સામે મળીરાઇથી ટકર જીતે તો
એનાથી કચેરીનું અપમાન થાયછે એમ માનવામાં આવતું હતું એ વાત
પણ બેકને સમજતો હતો. વિશેષમાં એ વખતમાં જે ફરિયાદીઓ આ
રોપીની કબૂનાત સીકારી જાહેરમાં તપાસણી કરવી બધ કરે તો તેઓએ
મોગી મહેરબાની કરી એમ માનવામાં આવતું હતું આથીજ મહેરબાની
ચોગ વખત ઉપર બેકનેની સલાહથી રામના માનની ખાતર સફાક
ઉપર કરવામાં આવી હતી જેકે એલનર્ડનેનો ગુન્હો બેકનેના કરતા
ધણો હતો હતો તોપણ તેના ઉપર આવી રહેમ નજર રાખવામાં આવી
નહોતી અને એ વખતે બેકને રાજ્યના મોટા અમલદારો પોતાના હોશ

ઉપર ચઢી બૂલો કરે તેના માટે સખત દીકા કરી હતી. એ વખતમાં તપાસણી કરવાનો મુખ્ય હેતુ આરોપીની ફજેતી કરવાનો હતો, પણ વ્યાજખી તપાસ કરવાનો નહોતો; તેથી જો તપાસણી બંધ થાયતો આરોપીની ફજેતી બંધ થતી હતી. એકન એમ ધારતો હતો કે જો તપાસણી ઘણા વખત સુધી લાંબાશે તો એના દુઃખમાં વધારો થશે અને એના શત્રુઓને ખુશી થવાનો વધારો વખત મળશે. એકનના શત્રુઓએ તેના વિરુદ્ધ આગળથી જાવતારું રમ્યું હતું અને વિરોધમાં પોતાની જાત ઉપર આવતી આફત દૂર કરવાના હેતુથી બકીંગહામ પશુ તેમાં ભાગ લીધો હતો. એ હકિકત તદ્દન ખોટી છે. ખરેખર જો ઉમસવાની સભામાં કોઈ માણસ એકનના લાભમાં કંઈ પણ બોલ્યો હોત તો તે બકીંગહામ એકસોજ હતો, તેમજ તેને કરવામાં આવેલી સજાની વિરુદ્ધ મત આપનારો પણ તે એકસોજ હતો; પણ બકીંગહામ કવો માણસ હતો અને બ્યારે તેની 'છંછા' યાવ ત્યારે કેલું કામ કરવાની તે હિંમત ધરાવતો હતો એ વિષે વિચાર કરતાં આપણને એમ લાગે છે કે એકનને મદદ કરવામાં તેનો ઉત્સાહ ધણોજ મંદ હતો. વેરદ મિન્સ્ટરનો ધર્માધિકારી વીલીઅમ્સ જ એકનની જગ્યા મેળવવાની આશા રાખતો હતો અને જોના ઉપર બકીંગહામ નો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો તેણે બકીંગહામને એવી સલાહ આપી કે ગુન્હેગારોને ખત્યાવવાનો પ્રયત્ન કરી પોતાની જાત ઉપર જોખમ વહોરી લેવું એ સહિસક્ષામત નથી અને તેણે આ શિખામણુ માન્ય કરી. જમ જમ એકનના વિરુદ્ધ તપાસ થતી ગઈ તેમ તેમ બકીંગહામ પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો, અને તે નીતિશાસ્ત્રના તેમજ ધર્મના મોટા આધારોની વાતો કરવા લાગ્યો. એકનની વર્તણૂંક તરફ તે આશ્ચર્ય બતાવવા લાગ્યો અને એમ કહેવા લાગ્યો કે એકનની વર્તણૂંક આટલે બધે દરજ્જે ખરાબ હશે એમ મેં કોઈ દિવસ જાણ્યું નહોતું. પાછળથી તે પાર્લામેન્ટમાં એકનની તરફેણમાં વખતો વખત એક બે શબ્દ બોલતો પણ તે અંતરની ઉલટથી નહિ, કારણ કે પોને કહે છે એ ખરું છે એમ ખીજઓના મન ઉપર ઠસાવવાનો, અગર વગર તપાસ કર્યે તે પોતે કહે છે એ ખરું છે એમ માનવાની ખીજઓને ફરજ પાડવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. કેટલાક માણસો એમ કહે છે કે છળબેદ એ શું છે તે બકીંગહામ સમજતો નહોતો, પણ સ્વાર્થશુદ્ધિના અંગે જો કપટ અને બહીરણ-

પણ જોડાયેલું છે એનાથી તે સપૂર્ણ માહિતગાર હતો. બેકન જેના માથુસ ઉપર અચાનક બારે આકૃત આવી પડી તેથી બકીંગહામ એના કરતાં પણ વધારે કુકર્મ કરતો હતો. છતાં એના કૃત્યો તરફ પ્રજનનુ ધ્યાન ખેંચવાના જરા નિરૂપ થયો જોકે બેકનના ઉપર આ આકૃત અકરમાત આવી પડી તોપણ એ આકૃત આવી થડ્યા પછી તેનો નાબ લઇ બેકનને ખરા બ કરવાને ઘણાં લોકો તૈયાર થઇ ગયા હતા એ વાત ખરી છે. આ હકિકત સાંભળતાજ આપણને એવો સ્વાભાવિક બાસ આવશે કે કોઈ એ લોકોનો અગ્રેસર હોવોજ જોઈએ એ બન્નેના વચ્ચે લાંબા વખતથી ચાલતી આવેલી હરિદ્વાદનો હવે અત આલ્યો અને “વારે આવી ડાશીએ નાથે” એવી હકિકત બની. બ્યારે બેકનનો લાગ આવ્યો હતો ત્યારે તેણે કોઈના ઉપર પોતાની છાકરીને લાવવા સારૂ ખીન ખાણસના ઘરનાં બારણાં તોડી પાડી તોફાન કર્યાના ગુન્હા બાબત સ્ટાર એન્જીનરના કામ ચલાવ્યું હતું. દૈવોગે વસ્તુ સ્થિતિ દૂરી ગઈ અને બેકન કોઈના કરતા પણ વધારે નયરી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. હવે કોઈની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ અને બેકન સાથેના એના સબધ ઉપર વિચાર કરતા તે બેકનના ઉપર વેર વાળવાનો વિચાર ન કરે એવી આશા રાખવી એ સિદ્ધતે હોડયા પછી પ્રાણુ બચાવવાની આગણી કરતા બરોબર હતું બન્ને જણ એકબીજાને ઘણું જ પિકારતા હતા બેકનના કાપદાના યાન સબધી કોઈ છેક હલકો વિચાર ધરાવતો હતો અને બેકન કોઈની હલકાઈ અને ઉદ્વેગ, તેમજ તેના અચાન અને કુ કા વિચારો માટે વારંવાર સખત ટીકા કરતો હતો, પણ હાલમાં પાંચમેન્ટમાં કોઈની સત્તા સર્વોપરી હતી એના મિત્રો કહેતા કે “કોઈ આપણો હરકથુડીસ છે.” રાન્યની જે જે બાબતમાં ગોટાળો માલમ પડતો ત્યાં તે સામે પડતો. કાપદાને તેમજ ઇતિહાસને લગતી બાબતોમાં એનું યાન આ વખતે કમિટિને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યું અને તપાસ કરતાં કમિટિને જે અપરિત બગર કાપના વિરુદ્ધ કૃત્ય જડી આવે તેની સાથે બેકનને જોડી દેવામાં તે બહુજ સારવેલી રાખતો. બેકન તત્પરતાનો ડોળ કરી મિજાજમાં રહેતો હતો. નેથી પોતાના ધધાને લગતું યાન કેટલું બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે એ તેને બતાવી આપવાની કોઈને ખામ હોંસ હતી બેકનના “વળુએને તેઓના ખૂબી સ્મરણમાં આપણી” એ રીતે ને ને પાંચમેન્ટમાં હતી

કહાડતો; અને બેકનને કહેતો કે “ તમારું મહાન પુનઃજાપન પક્ષ મંજૂ પ્રથમ કાયદાનું અને ન્યાયનું પુનઃજાપન કરવાની જરૂર છે.”

રૂઝવત લેવાનો આરોપ સાંભળી ખીજ માણસોને જેટલો અચંબો લાગ્યો હતો તેટલોજ બેકનને પણ લાગ્યો હતો. આમ છતાં પણ એ આરોપ મૂકાયો કે તરતજ એને લાચુ’ કે આમાં ફાવી શકાય એમ નથી— અર્થાત—પોતે ખોટું કરતો હતો એનું તેને એકદમ જાન આબુ. પોતે ખોટું કરે છે એમ જાણવા છતાં તેણે એ જાખત સાવચેતી રાખવાનો જરા પણ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, અને વખતો વખત તે માત્ર એકજ વાત કહેતો કે પૈસા લઇને મેં અન્યાય કર્યો નથી.

મૂળથીજ એની પ્રકૃતિ એવી હતી કે આસપાસની વસ્તુ સ્થિતિ ઉપર પૂરી નજર ફેરવ્યા પહેલાં તે એને તાબે થઈ જતો અને એટલાજ કારણથી રૂઝવત લેવાના કુદરિવાજે તેના ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા ચલાવી હતી. પક્ષકારોના સંબંધમાં બકી ગહુઅમ તરફથી જલામણુ આવે તેને સ્વીકારવાથી કેવું માફું પરિણામ આવશે એ જાખત ઉપર તેણે આ કુદરિવાજના લીધેજ ધ્યાન આપ્યું નહોતું. ધણા માણસો પૈસા ખસાવ્યા છે અને ખાપ છે તેથી એમ કરવામાં હરકત નથી એમ સમજીનેજ તેણે પક્ષકારો પાસેથી બ્રક્ષીસો સ્વીકારી હતી; પણ આમાં તેનો બહુ દોષ કહાડવા જેવું નથી. જેમ્સ પહેલાના આખા દરબારની હવા બેટ અને રૂઝવતથી ભિન્ન થઈ ગઈ હતી, તેથી જ કોઈ માણસના શરીરમાં એ હવા પ્રવેશ કરતી તેના વિચાર તરતજ ગદલાયા વગર રહેતા નહિ જ માણસો આગળ વધવાની અગર પોતાની જગ્યા ઉપર નિરાતે ટકી રહેવાની આશા રાખતા હતા તેઓના માટે તો બેટ આપવી એ એક સામાન્ય ધારો હતો—અનિવાર્ય નિયમ હતો. એલીઝાબેથના વખતમાં જ્યારે બેકન તેણીની મહેરબાની મેળવવા ફાફાં મારતો હતો અને જ્યારે પૈસાના સંબંધમાં તે ધણોજ દુઃખી હતો ત્યારે પણ રાણીના માટે ઝવેરાત લાવવા સાર તેને ૫૦૦ પૌંડ દેવા કરવા પડ્યા હતા. જેમ્સના વખતમાં તો બેટ આપવી એ દરેક નોકરનો ફરજ હતી. નવું વર્ષ બેકન’ કે રાજાને અને બકી’ગહુઅમને સોનાની બેટ આપવી પડતી હતી. જાનાથી વધારે નુકશાનકારક રીયાજ એ હતો કે નોકરી અને ખિતાબ વેચીને પૈસા ઉપરાવવામાં આવતા હતા. મેનરેગ

ન્યારે લોઈ મેનેવીજ અને કાપાધિપતિ થયો ત્યારે તેને ૨૦૦૦૦ પૈસા આપવા પડ્યા હતા. કેટલાક વખત તો રશવતનું રૂપ બદલવામાં આવતું. ને કેનડાદેડ એને એના જેવા પીગ્ગ કાઢ માણસો બકીંગહામના કુટુંબમાં લઈ કરતા તો તેઓને ન્યાયાધીશ જેવી મોટી જગ્યાઓ સહેજમાં મળતી હતી. બેકનન ન્યારે બેરન થયો ત્યારે પણ આમ કરવામાં આવ્યું હતું. એલીઝાબેથના વખતમાં મુખ્યત્વે કરીને જે કચેરીનો બેકનન ન્યાયાધીશ હતો તેમાં કેવી રીતે કામ ચાલતું હતું તેની આપણને ખરાબ ખબર મળી શકી નથી; પણ બેકનનના કહેવા ઉપરથી એમ સમજાય છે કે તે જાતે જ ને જીવતો તેમાં કશું એ નહું નહોતું. જેમ્સ કહેતો કે “સધળા કાયદાના માણસના રશવતમાં જ ઉછરેલા છે અને તેથી તેઓ તેને તજ શકતા નથી.”

જે વખતે બેકનનના ઉપર બકીંગહામની સંપૂર્ણ મહેરબાની હતી તે વખતેજ તે સર ન્યાયાધીશ થયો હતો અને તેથી હદઅંકાર ખરચ કરવામાં અને ગમે તે રસ્તે આવે તે પૈસા સ્વીકારવામાં તે પીગ્ગ માણસો કરતાં બકીંગહામનું વધારે અનુકરણ કરે એમાં ન્યાય નથી. આ રિયતિમાં બેકને સર ન્યાયાધીશ તરીકે કામ કર્યું હતું. પ્રજાને ધણો ભાગ રાજ્યના પીગ્ગ ખાતામાં જોડ કરતો તેમ આ ખાતામાં પક્ષકારો કરવા લાગ્યા. પૈસા આપવા એ ન્યાયાધીશની મહેનતનો અગર પોતાને જ લાભ મળે એનો બદલો છે એમ તેઓ સમજતા હતા. બેકનને પૈસાની ધણી તંગાસ હતી, અને તે ધણી ખર્ચાળ હતો; ભપકો રાખવાનો તેને બહોળ શોખ હતો, અને જીવનો તે ધણો ઉદાર હતો. પોતાના નોકરો ઉપર તે અગત્યરે હેખરેખ રાખી શકતો નહોતો— આ અને એવાં પીગ્ગ કેટલાંક કારણોથી તેને વધારે રશવત અગર ભેટ લેવાની રજા પડી હતી. આ સંબંધી તેણે કાંઈ દિવસ પોતાના મન સાથે પણ વિચાર કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. એના મનમાં તો હમેશાં એકજ વિચાર આવતો કે જે લાંચ લેવાથી ન્યાયના કામમાં અડચણ ન આવે તો પછી એમાં કંઈ દોષ નથી. આ જગ્યાએ જો કાંઈ વધારે દૃઢ નિશ્ચયવાળો અગર વધારે તીક્ષ્ણ લાગણીવાળો માણસ હોત તો આ પ્રમાણે રશવત લેવાથી પોને કેવા ખર્ચર દર્શાવતરૂપ થઈ પડતો, તેમજ ભેટ ઉપર ભેટ સ્વીકાર્યા છતાં પોને કેટલાક વખત સુધી પ્રમાણિક રહી શકતો એ બાજત વિચાર કર્યા વગર રહેત નહિ; પણ બેકન તો રિવાજ-રૂપી મંત્રથી તદ્દન અજાણ થયો હતો અને તેથી જેમ્સ અને બકીંગહામ

કેવા માણસ હતા એ વિષે તપાસ કરવાનું એને બિલકૂલ સુખ્યું નહિ. ન્યાયાધીશોએ કોઈ માણસો પાસેથી બેટ ન લેવી જોઈએ એ નિયમથી એકન સારી-પેટે વાકેફગાર હોતો, અને એ વિષે તેણે ધણી વખત અસર-કારક ભાષણો આપ્યાં હતાં; પણ પોતે આત્મસંતોષી અને ધણા ભાગે નિરપરાધી રહીને નિર્ભયપણે ન્યાયની અદાલતમાં અન્યાયનાં જે ખી વાવતો હતો એનાં ફળ કેવા ઝેરી નિકળશે એ જાણતો નો બિલકૂલ ખ્યાલ આવ્યો નહોતો. આખરે પાર્લામેન્ટે આ વાત ઉપાડી અને તેનો ખુલાસો કરવા સારૂ એકનને બોલાવ્યો. આટલું યતાર્થજ તે પોતાની ઉધમાથી જાગી ઉઠ્યો અને આસપાસ નજર નાખતાં તેને પોતાની બૂલ માલમ ખડી છેવટે જ્યારે તાબે થવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તેણે ઉમરાવોને નીચે પ્રમાણે કહી જણાવ્યું—

“પ્રથમ હું કેટલીક જાણતોમાં ખુશી થયો છું તે કહીશ. પહેલી જાણત એ છે કે હવે પછી કોઈ ન્યાયાધીશ અગર માજિસ્ટ્રેટના મહત્વના આધારે તેના શુદ્ધાને આશ્રય આપવાનું અગર એ શુદ્ધાનો ખયાલ કરવાનું ખની શકશે નહિ. આ સંસયુગની શરૂઆત થઈ એમ માનવાનું છે. ખીજી વાત એ છે કે મારો દાખલો જોઈને ન્યાયાધીશો જેમ સર્પની પાસેથી દૂર જાય તેમ રૂશવત અથવા રૂશવત જેવી ખીજી કોઈ વસ્તુ પાસેથી દૂર જશે.” પોતાની જાત વિષે એકનનો અભિપ્રાય ધણાજ વિલક્ષણ છે અને તે ધણા ખરા ભાગે ખરો છે સજ્જ થયા પછી એને કેટલાક દિવસ સુધી સાઉથે-અપટનના આમહથી કેદમાં રાખ્યો હતો, અને ત્યાંથી પોતાને જલદીથી છોડાવવા સારૂ ખર્કીંગહામને વિનંતિ કરતા તે જણાવે છે કે “હું કબૂલ કરું છું કે મને જે શિક્ષા કરવામાં આવી છે તે વ્યાજખી છે અને સુધારો કરવા માટે યોગ્ય છે, તોપણ સર નીકોલાસ એકનના વખતથી તે વ્યાજ સુધીમાં મારા જેવો ન્યાયાધીશ કોઈ થયો નથી ” પાછળથી તેણે વ્યાજ વિચાર ખીજા શબ્દોમાં જણાવ્યો હતો “આ પચાસ વર્ષમાં હું સૌથી વધારે પ્રમાણિક ન્યાયાધીશ હતો પણ પાર્લામેન્ટના હાથે મને જે સજ્જ થઈ છે તેટલી વ્યાજખી સજ્જ આ જસે વર્ષમાં ખીજા કોઈને થઈ નથી ”

ઉપરના શબ્દોમાં “અને હું ડાહ્યામાં ડાહ્યા સવાહકાર હતો” એટલા શબ્દો તેણે વધાર્યા હોત તો ખોટું કહેવાત નહિ અને એમ જતાં પણ ખીજો

ન્યારે લોર્ડ મેનેવીલ અને કોષાધિપતિ થયો ત્યારે તેને ૨૦૦૦૦ પાંચ આપવા પડ્યા હતા કેટલાક વખત તો રૂચવતનું રૂબ જલ્લવામાં આવતું જે કેન્ટ્રી ૮૬ અને એના જેવા ખીજા ઇશ માણસો બકી ગહામના કુટુંબમાં સજ કરતા તો તેઓને ન્યાયાધીશ જેવી મોટી જગ્યાઓ સહેજમાં મળતી હતી બેકન ન્યારે ખેરન થયો ત્યારે પણ આમ કરનામાં આવ્યું હતું એલીઝાબેથના વખતમાં મુખ્યત્વે કરીને જે કચેરીનો બેકન ન્યાયાધીશ હતો તેમાં ફરી રીને કામ ચાલતું હતું તેની આપણને બરાબર ખબર મળી શકી નથી, પણ બેકનના કહેવા ઉપરથી એમ સમજાય છે કે તે જાતે જે જે કરતો તેમાં કશું એ નડુનહોતું જેમ્સ મ્હોતો કે ‘સઘળા કાયદાના જાણુ નારા રૂચવતમાજ ઉઠેલા છે અને તેથી તેઓ તેને તજી શકતા નથી’

જે વખતે બેકનના ઉપર બકી ગહામની સપૂર્ણ મહેરબાની હતી તે વખતેજ તે સર ન્યાયાધીશ થયો હતો અને તેથી દદમદાર ખરચ કરવામાં અને ગમે તે રીતે આવે તે પૈસા સ્વીકારવામાં તે ખીજા માણસો કરતા બકી ગહામનું વધારે અનુકરણ કરે એમાં નવાઈ નથી આ રિયલિટીમાં બેકને સર ન્યાયાધીશ તરીકે કામ થ્યું હતું પ્રજાનો ધણો ભાગ રાજ્યના ખીજા ખાતામાં જેમ કરતો તેમ આ ખાતામાં પક્ષકારો કરવા લાગ્યા પૈસા આપવા એ ન્યાયાધીશની મહેનતનો અગર પોતાને જે લાભ મળે એનો બદલો છે એમ તેઓ સમજતા હતા બેકનને પૈસાની ધણી તગાસ હતી અને તે ધણો ખચાળ હતો બપોરે રાખવાનો તેને ધણો શોખ હતો, અને જીવનો તે ધણો ઉદાર હતો પોતાના નોકરો ઉપર તે બરાબર દેખરેખ રાખી શકતો નહોતો— આ બધું એવા ખીજા કેટલાક કારણોથી તેને વધારે રૂચવત અગર બે લેવાની ફરજ પડી હશે આ સબધી તેણે કાંઈ દિવસ પોતાના મન સાથે પણ વિચાર કર્યો હોય એમ જણાતું નથી એના મનમાં તો હમેશા એકજ વિચાર આતો કે જે લાયક લેવાથી ન્યાયના કામમાં આ ચળુ ન આવે તો પછી એમાં કંઈ હોઈ નથી આ જગ્યાએ જે કાંઈ વધારે દદ નિશ્ચયનાગો અગર વધારે વીલ્યુ લાગણી રાજો માણસ હોત તો આ પ્રમાણે રૂચવ લેવાથી પોને કેવા બપકર દષ્ટાનરૂપ થઈ પડતો, તેમજ બેટ ઉપર બેટ સ્વીકારવા છતાં પોને કેટલાક વખત સુખી પ્રમાણિક રહી રાખે એ બાબત વિચાર કર્યા વગર રહેત નહિ પણ બેકન તો રિયાજ રૂચીમ નથી વહન આ જાઈ ગયો હતો અને તેથી જેમ્સ અને બર્મીંગહામ

કેવા માણસ હતા એ વિષે તપાસ કરવાનું એને બિલકૂલ સુખ્યું નહિ. ન્યાયાધીશોએ કોઇ માણસો પાસેથી ભેટ ન લેવી જોઇએ એ નિયમથી એકેન સારી-પેઠે વાકેફગાર હતો, અને એ વિષે તેણે ઘણી વખત અસરકારક આપણો આખ્યાં હતાં; પણ પોતે આત્મસતોષી અને ઘણા ભાગે નિરપરાધી રહીને નિર્ભયપણે ન્યાયની અદાલતમાં અન્યાયનાં જે ખી વાવતો હતો એનાં ફળ કેવાં જોરી નિકળશે એ બાબતનો તેને બિલકૂલ ખ્યાલ આવ્યો નહોતો. આખરે પાર્લામેન્ટે આ વાત ઉપાડી અને તેનો ખુલાસો કરવા સાર એકનને બોલાવ્યો. આટલું થતાંજ તે પોતાની ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠ્યો અને આસપાસ નજર નાખતાં તેને પોતાની જૂલ માલમ ખડી. છેવટે જ્યારે તાબે થવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તેણે ઉમરાવોને નીચે પ્રમાણે લખી જણાવ્યું:—

“પ્રથમ હું કેટલીક બાબતોમાં ખુશી થયો છું તે કહીશ. પહેલી બાબત એ છે કે હવે પછી કોઇ ન્યાયાધીશ અગર માજિસ્ટ્રેટના મહત્વના આધારે તેના ગુન્હાને આશ્રય આપવાનું અગર એ ગુન્હાનો ખયાલ કરવાનું બની શકશે નહિ. આ સત્યયુગની શરૂઆત થઇ એમ માનવાનું છે. ખીજી વાત એ છે કે મારો દાખલો જોઇને ન્યાયાધીશો જેમ સર્પની પાસેથી દૂર જાય તેમ રશવત અથવા રશવત જેવી ખીજી કોઇ વસ્તુ પાસેથી દૂર જશે.” પોતાની જાત વિષે એકનનો અભિપ્રાય ઘણોજ વિલક્ષણ છે અને તે ઘણા ખરા ભાગે ખરો છે. સજ્જ થયા પછી એને કેટલાક દિવસ સુધી સાહિબે-અપટનના આગ્રહથી કેદમાં રાખ્યો હતો, અને સાચી પોતાને જલદીથી છોડાવવા સાર ખર્કીંગહાઇમને વિનંતિ કરતાં તે જણાવે છે કે “હું કબૂલ કરું છું કે મને જે શિક્ષા કરવામાં આવી છે તે બાજબી છે અને સુધારે કરવા માટે યોગ્ય છે, તોપણ સર નીકોલાસ એકનના વખતથી તે બાજ સુધીમાં મારા જેવો ન્યાયાધીશ કોઇ થયો નથી.” પાછળથી તેણે બાજ વિચાર બીજા શબ્દોમાં જણાવ્યો હતો. “આ થયાસ વર્ષમાં હું સૌથી વધારે પ્રમાણિક ન્યાયાધીશ હતો પણ પાર્લામેન્ટના હાથે મને જે સજ્જ મધ છે તેટલી બાજબી સજ્જ આ બસે વર્ષમાં બીજા કોઇને થઇ નથી.”

ઉપરના શબ્દોમાં “અને હું ગણમાં ગણો સલાહકાર હતો” એટલા શબ્દો તેણે વધાર્યા હોત તો ખોટું કહેવાત નહિ અને એમ છતાં પણ બીજો

કેઈ પણ અમલદાર તેના જેટલા ઇષ્ટાને પાત્ર નહોતો—ખીજે કાઈ એવો નહોતો કે જેને માટે ઈન્ગલેન્ડ વધારે દિશગીરી ધરાવે એક બાજુએ યોગ્ય અને વાસ્તવિક સલાહ આપી અને બીજી બાજુએ ખોટું રસ્તું જવું આ શબ્દોમાજ રાજનિતીનું પુરવ તરીકે એનો સંધ્યો ઇતિહાસ સમાયેલો છે એકે ખાતાનું એને જ્ઞાન નહોતું એમ નહોતું તેથી વખતો વખત તે પ્રસંગાનુકૂળ સલાહ આપી શકતો એ વખતમાં જે જે મહત્વના સચાન હિંદુ હતા તેઓના સંબંધમાં એના પોતાના વિચાર કેવા હતા, તેમ તે સંબંધી તેણે કેવી સલાહ આપી હતી એ જાણવા માટે પુષ્કળ સાહિત્ય તે મૂકી ગયો છે અને ફરેક પ્રસંગને લગતી જે હકિકત તે મૂકી ગયો છે એ તપાસતા એ બાબત વિષેનું તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, તેની સ્વનિશ્ચયતા, તેના બહોળા વિચારો તેમજ તેની સમાનવૃત્તિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે બેશક રાજ્યકારભારને લગતી બાબતોમાં જે વાત બાજબીજ છે એમ બેકને માની લીધું હતું, અગર જેના આધારે તે ચાલતો હતો તે આપણાથી મજબૂર રાખી શકાય એમ નથી એનું માનવું એવું હતું કે રાજની સત્તા સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ તેમ એને કેટલાક વિરોધાધિકાર પણ હોવા જોઈએ આ વિચાર ટ્યુડર કુળના રાજ્યોથી ચાલ્યો આવ્યો હતો અને જેમ્સના વખતમાં તેનો બચાવ કરવા સાફ ધથા માણ્યો ન મળી આવે એમ નહોતું, પણ આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે બેકને તત્કાલે અને સામાન્ય વ્યવહારના આધારે તેનો બચાવ કરતો હતો પરંતુ આ પ્રમાણે કરવામાં ટ્યુડર કુળના રાજ્યો અને જેમ્સના ચો તદ્દાવત હતો એ બેકને તદ્દન ભૂલી ગયો હતો ટ્યુડર કુળના રાજ્યો ગમે તેવી સ્વતંત્ર સત્તા ધરાવતા હતા તોપણ પ્રજાની સામાન્ય લાગણી દુખાવ એવે રસ્તે ન જવા માટે તેઓ બહુ કાળજી રાખતા હતા અને જેમ્સ તો સ્વચ્છંદી, સ્વમતામંદી અને સ્વાર્થી હતા

બેકનેનું ધારવું એવું હતું કે ગમે તે રસ્તે પણ જો રાજના મનનું સમાધાન થાય તોજ રાજ્યકારભાર નિર્વિખત અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલી શકે પ્રજાના સામાન્ય વિચારના ધારણે અગર પાર્લામેન્ટની મારફતે રાજ્યકારભાર ચલાવવાથી જે કંઈ સાફ પરિણામ આવવાની એ વખતના લોકો આશા રાખતા હતા તેનો બેકને ધિક્કારથી અનાદર કરતો, પણ રાજ્યની લગતી કેટલીક સામાન્ય બાબતોમાં અને રાજનીતિના સંબંધમાં રાજ્યને સ્વતંત્ર

સત્તા ભોગવવા સાથે કેવી રીતે ચાલવું જોઈએ, એ વિષે જ્યારે પ્રશ્ન ઉપ-
સ્થિત થતો ત્યારે એકનની સલાહ ધણા ભાગે વ્યાજબી હતી. રાજ્યનું
વાર્ષિક ખર્ચ ઉપજના પ્રમાણમાં સારા પાયા ઉપર મૂકવાની કેટલી આવ-
શ્યકતા છે એ તે સારી પેઠે સમજતો હતો. આયર્લેન્ડના સાથે પ્રમાણિક
અને ન્યાયાનુસાર ધોરણે ચાલવા માટે તેણે ધણીવાર સૂચના કરી હતી.
સ્પેઇન સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ રાખવો એ કેટલું જોખમ ભરેલું હતું
તેમજ એ રાજ્યનો બહારનો દેખાવ બીજા દેશોને ગમરાવી નાખે એવો હતો.
તેમ છતાં અંદરખાનેથી તે કેવી નજળી હાલતમાં આવી ગયું હતું, એ
તેના જાણવા બહાર નહોતું. રાજદરબારમાં તેમજ ધર્મને લગતી બાબતોમાં
ચાલતા જે દુરાચાર અને અવ્યવસ્થા ઉપર પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચાયું નહોતું
અને જે તેઓના સામા જે માથુસો વાંધો ઉઠાવે તેઓને શિક્ષા થવાથી
દિવસે દિવસે વધારે બળવાન થતા હતા તેઓના વિષે તે સંપૂર્ણ માહિતી
ધરાવતો હતો.

કાયદાઓમાં ચાલતા ગોટાળા વિષે તેણે વખતોવખત સૂચના કરી હતી
અને જે એના કહેવા ઉપર જેમ્સે અગર પાર્લામેન્ટે ધ્યાન આપ્યું હોત તો
તે અગ્રેજ કાયદાનું સાર એકીકરણ લખી જરૂરીનીયન (જૂના વખતમાં
તે રોમમાં એક પ્રખ્યાત ધારાનો હિમાયતી હતો) ની બરોબરી કરી શક્યો
હોત. વિરોધમાં પાર્લામેન્ટની મારફતે રાજ્યકારભાર ચલાવવાથી શા શા કાયદા
થાય છે તે જેમ્સના મન ઉપર ઠસાવવાનો તેનો ઉત્સાહ કોઈ દિવસ મંદ
થયો નહોતો. તે પોતે ધણા વખત સુધી પ્રજામંડળનો પ્રિય સભાસદ હતો.
અને એ વખતમાં એને સ્પષ્ટ જણાયું હતું કે પાર્લામેન્ટ સિવાય જેમ્સને
બિલકૂલ ચાલી શકવાનું નથી અને જે તે પાર્લામેન્ટ સાથે રીતસર અને
પ્રમાણિકપણે ચાલે તો દેશમાં તેમજ પરદેશમાં રાજ્યની સત્તા બેવડી
ચાલે વગર રહે નહિ.

પણ આ બધા કદામણમાંથી પરિણામ જોવા જઈએ તો શૂન્ય હતું.
એક બાજુએ જ્યારે પૈસાટકા સળધી પ્રજાની સ્થિતિ સુધરતી જતી હતી
ત્યારે બીજી બાજુએ હદ બહાર ખર્ચ, અવ્યવસ્થા, અને લાંચ-રસવતના
લીધે ગભરાની સ્થિતિ જગડતી હતી. આયર્લેન્ડના સાથે તો કોઈ જોતું જ

નરેણું. મોટા માણસોના આગ્રયતમે દિવસે દિવસે મોટાજો વધતો ગયો. ખીચું કામ જેમ અને તેમ જોડું કરી પોતાનાથી અને એટલા પૈસા મમે તે રસતે પાર્લામેન્ટ પાસેથી બે ચી લેવા, એ જેમ્સના એક મોટામાં મોટા વિચાર હતો. આ મધ્યથી બાબતોમાં બેકનનો દોષ એટલોજ હતો કે જેમ્સના જે વિચારોની મૂખાંધ અને જોખમ તે સમજતો હતો, તેઓને તેજે જેમ્સની મલાહકાર મંડળીમાં હાજર રહી પોતાની હાજરીથી વિશેષ વગન આપું હતું. જેમ્સ અને બકીન્ગહામ બધારે કામ પડ્યું ત્યારે પોતાની મરજી મુજબ બેકનનો ઉપયોગ કરતા હતા, પણ આ પ્રમાણે કરવામાં જો તેઓ બેકનની સ્વતંત્ર સલાહ પ્રમાણે આપ્યા હોત તો તે બન્નેની કાર્કીદી તેજસ્વી નિવશ્યા વગર રહેત નહિ. જો આમ હતું તો રાજનીતિય પુરુષ તરીકે અને આવાધીય તરીકે બેકન શા માટે કોતક પામ્યો નહિ ? જોડું અગર ખરું કારણ આ જગતપ્રસિદ્ધ વાક્યમાંથી મળી આવે છે.—“ મનુષ્ય જાતને લગતી બાબતો અમલમાં મૂકવાનું કામ જે માણસોની સત્તામાં હોય છે તે માણસોએ જ કામ પોતાની સાધ્યલગતને અનુસરીને કરે છે; ” બધારે તે જેમ્સ અને બકીન્ગહામ કરતાં વધારે સારું યાન ધરાવતો હતો અને બધારે તેની વિચાર કરવાની શક્તિ પણ એ બન્નેની શક્તિ કરતાં વધારે હતી ત્યારે એ લોકોનાં નગરાં કૃત્યો સાથે બેકનને જોડી દેવાનું કારણ શું હતું ? એને એના પોતાના સ્વતંત્ર અભિપ્રાય માટે દિશ્મત નહોતી એમ નહોતું પણ દરેક માણસને એનાથી વધારેની જરૂર છે. જો પોતાના વિચાર વ્યાજબી અને કાયદાકારક હોય તો તેઓને અમલમાં મૂકના સાર જે જુસ્મા અને બહાદુરીની જરૂર છે તેની બેકનમાં જોઈ હતી, એના ખરા વિચારનો ખીજ માણસો અનાદર કરે તેથી એને કંઈ લાગતું નહિ પોતે ખરો છે, એમ એ જાણતો પણ એ આજતની એને જોઈએ એટલી મજાજ નહોતી. યોગ્ય વખતે જેમ્સના સામા વધમાં તેજે કંઈ જોડું કહે તો એ જોડું એમ તેનો મોટે કહી અવાવવામાં જે માણસ આખા જગતમાં સૌ માણસ કરતા પોતાને વધારે ઝાંઝો માનતો હતો તેના મન ઉપર પોતાના ખરા વિચાર ઠસાવવામાં તેમજ તેને પોતાની સલાહ પમદના આવે તો વર્ષતે તેની ઠંઠરાજી વહેરી લેવામાં જે દિશ્મત, અભિમાન, આત્મસંક્રમ અને સ્વાર્થપરિત્યાગ વિગેરે ગુણોની જરૂર હતી તે એનામાં નહોતા કાર્કસ્તંત્ર વિચારનો દલનિશ્ચયવાળો અને પ્રમાણિક

માણસ ને કરી શક્યો હોત તે એનાથી બની આવ્યું નહિ. આવો માણસ જો પોતાનું કહેવું જાનખી હોય અગર જો એનો જુઓ પોતાન શિર હોય તો તે આગ્રહ કર્યા વગર રહે નહિ. આ પ્રમાણે આગ્રહ કરવામા ધણુ કરીતે એ માણસ કાપી શકે છે અને કદાપિ જો એમ ન બને તો એમાથી ને પરિણામ આવે તો તે ખુશીથી સ્વીકારે છે. એકન ગમે તેવો ડાહ્યા હતો, ગમે એટલો ઝાની હતો, અને ગમે એટલો અનુભવી હતો તોપણ તે જેમ્સ જેવા હોશિયાર પણ મૂર્ખ, બડાઇખોર અને બાયલા રાખના સ્વચ્છંદા વિચારોને અમલમા ચૂકવામા સાધનભૂત થઇ પડ્યો હતો એ વાત નિર્વિવાદ છે.

વિલીયર્સની સલાહ પ્રમાણે જેમ્સે એકનને બચાવવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ. તેણે એકનને પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કરવાની સલાહ આપી અને એના બદલામા તેણે પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ને એની સજા ઓછી કરવાનું વચન આપ્યું, જેમ્સની આવી વર્તણુક માટે મી મૉન્ટેગ એને બહુ કપકાપાત્ર ગણે છે, પણ ખંધી હકિકત ઉપર નજર ફેરવતા આપણને એમ લાગે છે કે જેમ્સની સલાહ આવા વિશેષ પ્રસંગે અયોગ્ય નહોતી. મી. મૉન્ટેગ આટલાથી સતોષ ન થતા કહે છે કે એકન તદ્દન નિરપરાધી હતો અને પોતાનો સતોષકારક બચાવ કરવા સાથે એની પાસે પૂરતો પુરાવો હતો, અને માત્ર જેમ્સની આગ્રાહનું ઉલ્લંઘન નહિ કરવાના હેતુથીજ તેણે ગુન્હો કબૂલ કર્યો હતો. પોતે ગુન્હેગાર નહિ છતાં ગુન્હેગાર છુ એમ કબૂલ કરવામા તે નિઃપાયથી જૂઠું બોલ્યો હતો. આ હકિકતને જરા પણ ટેકા આપ્યા પહેલાં એકનને ગુન્હેગાર ઠરાવવામા જેમ્સ અને બર્કીંગહામનો શો હેતુ હશે તે આપણે જોવો જોઇએ એકન એ બન્નેનો મિત્ર હતો તેથી એનો બચાવ કર્યાના બદલે તેઓ એને બિનસરતે ગુન્હો કબૂલ કરવાની સલાહ આપે એ તદ્દન અસંભવિત છે તેઓનું પોતાનું ખાનગી તેમજ રાજ્યનું હિત એકન કોપમુક્ત થાય એમાંજ હતું તેથી મી મૉન્ટેગનું કહેવું મંજુર રાખી શકાય એમ નથી મી મૉન્ટેગનું કહેવું એવું છે કે એકને પોતાનો બચાવ કરવાનો વિચાર માડી વાળ્યો એનું કારણ એટલુંજ છે કે જેમ્સ એની મદદમા રહ્યો નહિ, પણ ખરી વાત તો એ છે કે એનો બચાવ કરવાની જેમ્સની હિમ્મત ચાલી નહિ, કારણ કે એકનથી

પોતાનો બચાવ પુરવાર કરી શકાય તેમ નહોતું આ પ્રમાણે બચાવ કરવા જતાં મૉન્ટેગ ઉપર બેકનને નુકસાન કરે છે રશવત લેવાના દોષભાષી મુક્ત કરતા મી. મૉન્ટેગ એના બીજા ગુણોને હલકા પાડે છે જો બેકન જેના માણસે પોને નિરપરાધી છે તેમ છતાં ફક્ત રામની આરાતી વિરહ જવાના બપથીજ પોને ગુન્હેગાર છે એમ કબૂલ કર્યું હોય તો તેણે આખી જીંદગીમાં તેની આજરને દાનિ પહોંચાડે એવું આના જેવું બીજું અધમ અને હાલત પગથુ બાગ્યેજ બધું હતો.

મી. મૉન્ટેગ બેકનના બચાવમાં બે કારણો આપે છે — (૧) એ કાળમાં બેટ લેવાનો રિવાજ હતો અને (૨) બેકને જે બેટ અને બક્ષીશો સ્વીકારી હતી તે તેણે લાયક તરીકે લીધી નહોતી. પહેલાના જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે જે રિવાજના આધારે ધણા માણસો વ્યાજતા હોય તે હમેશા બ્યાનખી અગર કાયદેસર હોવાજ નોંધએ એમ હોવું નથી ધણા માણસોએ વખતમાં પૈસા ખાતા તેથી એમાં કંઈ ગુન્હો નહોતો એમ કહી શકાય નહિ પૈસા ખાનારા પણ એમાં ગુન્હો નથી એમ સમજીને ખાતા નહોતા પૈસા ખાવાનો સાધારણ રિવાજ હતો એટલાજ ઉપરથી બ્યાનખી અગર કાયદેસર શું હતું એ ભોંકો નહોતો સમજતા એમ નહોતું. રશવત લેની એ ખોટું છે, એમાં ગુન્હો છે, એ દોષયુક્ત છે એમ જાણવા છતાં ભોંકો લાયક લેતા હતા, એવું કારણ એટલું જ હતું કે એ વખતમાં ભોંકાના વિચાર ખૂબ સ્પષ્ટ નહોતા તેમજ એવો ગુન્હો કરવાથી ભારે સજા થવાની તેઓને ધારતી નહોતી. (૨) મી. મૉન્ટેગની બીજી દલીલ પણ છેક પાયા વગરની છે બેકન બેટ સ્વીકારતો હતો પણ લાયક નહોતો લેતો એમ કહેવાથી એનો બચાવ કેટલે દરજ્જે ધક શકે છે એ કોઈ સાધારણ પ્રુદિવાળો માણસ પણ સમજી શકે છે બેટ અને લાયક કેટલો નજીકનો સંબંધ ધરાવે છે, એ કોઈના જાણવા બહાર નહિ હશે મી. મૉન્ટેગની ત્રીજી દલીલ એવી છે કે બેકને જે બેટ સ્વીકારી હતી તે બધી તેણે ઉધાડે છોડી લીધી હતી, તેથી તેણે ગુન્હો કર્યો હોય એમ કહેવાય નહિ, કારણકે જે બેટ લેનાર ગુન્હો છે એમ તે જાણતો હોય તો તે તેને જાહેરમાં લે નહિ, પણ મી. મૉન્ટેગનું આ કહેવું ખોટું છે બેકને જેટલી બેટો લીધી હતી તે બધી જાહેરમાં લીધી નહોતી. ફક્ત તેણે એક જ કામમાં જાહેર

રમા બેઠ લીધી હતી અને આ હકિકત ઉપર તેણે આગ્રહપૂર્વક ઉમરાવેનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. હવે જોવાનું એટલું જ રહેશે કે જો તેણે દરેક કામમાં આ પ્રમાણે જાહેરમાં બેઠ લીધી હોય તો સઘળા આરોપો સામે એને એજ બચાવ આપવાને શી હરકત હતી ? આ ઉપરથી ઉલટું એમ સાબિત થાય છે કે તેણે બીજા બધાં કામમાં ગુપ્ત બક્ષીસો લીધી હશે. વિશેષમાં જ કામમાં તેણે જાહેરમાં બેઠ લીધી હતી તે કામમાં તેણે ન્યાયાધીશ તરીકે ચુકાદો આપ્યો નહોતો. બે પક્ષકારોના વચ્ચે એ તો માત્ર પત્ર જોવો હતો અને એના ઠરાવથી બન્ને પક્ષકારોએ ખુશી થવાથી તેને બેઠ આપી હતી. હવે આ પ્રમાણે પણ પૈસા લેવા એ બેકન જોવા માણસ માટે યોગ્ય હતું કે નહિ, એ સવાલ તદ્દન જુદો છે. દરેક કામમાં તેણે જાહેરમાં પૈસા લીધા હતા એવો બચાવ જ્યારે તેના તરફથી નહિ આવ્યો ત્યારે તેણે એ પૈસા જાહેરમાં નહિજ લીધા હોય—જાના લીધા હશે એવું અનુમાન કરવાને કંઈ હરકત જણાતી નથી ચોખ્ખી રીતે એનો બચાવ કરવાનું દેખીતું કારણ એ છે કે તેના વિરૂદ્ધ આપીયન અને ઇંગ્લેન્ડની જ ભારે ફરિયાદો થઈ હતી તેઓના કામમાં બેકન તેઓના વિરૂદ્ધ ઠરાવ આપ્યો હતો. આ આધાર પણ બહુ વજનદાર નથી જ ન્યાયાધીશ દરેક કામમાં અને લાખા વખતથી રૂશવત લેતો હોય તેના સબ ધમાં આવા ઘણા દાખલા જોવામાં આવે એમાં કંઈ અસંભવિત નથી વખતે તે બે પક્ષકારો તરફથી પણ પૈસા ખાતો હોય, વખતે તેણે જ માણસના પૈસા ખાધા હોય તેનું કામ એવું નમળું હોય કે તેનાથી એ માણસના લાભમાં ફેંસલો આપી શકાય જ નહિ રૂશવત આપ્યા પછી, ન્યાયાધીશને રજા કરનાર આવા માણસ જ હોય છે જ માણસનું કામ પોતાના લાભમાં થયું હોય છે તે તો પોતાના પૈસાનો બદલો મળ્યો છે એમ સમજીને ગુપ્ત્યુપ બેસી રહે છે

પ્રકરણ ૭ મું.

બેકનર્નનાં છેલ્લાં વર્ષો ૧૬૨૧—૧૬૨૬.

બેકનર્નના વખતમાં ગુન્હેગારોને દડની બારે રકમો સાથે લાખા વખત સુધી કેદમાં રહેવાની જે બચકર સજાઓ કરવામાં આવતી હતી તે ધણી ખરી વખત માત્ર નામનીજ હતી તે માત્ર ઉપર ઉપરથી બચકર દેખાતી હતી એટલું જ હતું તે ઉપરથી માત્ર એટલું જ સમજવાનું હતું કે જે માણસને એવી મજા કરવામાં આવી હોય તે તરતના માટે ગુન્હેગાર હોય છે, અને તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવી છે, પણ બારે સજા કરવામાં આવી છે એટલાજ ઉપરથી એમ માનવાનું નહોતું કે એ સજાનો રીત સર અમત કરવામાં આવશે થોડા વખત પછી કેદમાં રહેવાની મુદત ઓછી કરવામાં આવતી, દડ પણ ઓછો કરવામાં આવતો અને કૃતલીક વખત તો સમૂગ્યો માફ કરવામાં આવતો તેમજ શહેર બહાર અગર દેશ બહાર કહાડી મૂકેલા ગુન્હેગારોને પણ પાછળથી પાછા આનમની પરવાનગી આપવામાં આવતી હતી જે કોઈ ગુન્હેગાર બીજાઓ કરતા વધારે બાંધવશાળી હોય તો તે ફરીથી રાજની મહેરમાની પણ સપાદન કરી શકતો હતો તેમજ જાણે પોને સર્વે વાને નિર્દોષ હોય એમ તે વખતે પાછો પારામેન્ટમાં રાજની સનાહકાર મંડળીમાં પણ આવી શકતો હતો આ સમયે રાજ્યાધિકારીની મરજી અગર તુરંત ઉપર આધાર રાખતું હતું પણ જે વખતે માત્ર ગુન્હેગારના શત્રુઓ બળવાન હોય તો તેને સજા ભોગવવાની ફરજ પડતી હતી તેના દડની રકમ વખતે કોઈ માનિતાને આપવામાં આવતી અને તેથી જો કે તેને છેવટ જતા માફી આપવામાં આવતી તોપણ એ બિચારો છેક પાપમાન થઈ જતો વખતે કોઈ દુર્ભાગીને જીવગી પર્વત કેદમાં રહેતું પડતું રહેલે પોતાની મેલી આમર ફરી સપાદન કરવાનો વખત આવ્યોજ નહોતો નોરથમ્પ્ટોલેન્ડ જેને રેલેની સાથેજ સજા કરવામાં આવી હતી તે ૧૫ વર્ષ કેદમાં રાખી આ વર્ષમાંજ મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો લોડં સમરસેટ અને તેની સ્ત્રીને ૭ વર્ષ કેદમાં રહેતું પડ્યું હતું ધરે દશે સોગતી સાહિબેમ્પટન અને સફેકનો અર્લ જેને સરકારી પૈસાનો

ગેરહપયોગ કરવા માટે બે વર્ષ ઉપર બેકનના હાથેજ સજા કરવામાં આવી હતી તેઓ જે ઉમરાવો બેકનની વિરુદ્ધ તપાસ કરતા હતા તેઓની સાથે સામેલ હતા અને બેકનને સજા કરવામાં તે બંને જણાએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો.

સજા થવાથી બેકન તો છેક પાયમાલ થઈ ગયો. જાહેર સેવા બજાવવાનો યોગ્ય પ્રસંગ ફરીથી તેને મળ્યોજ નહિ, અને જોકે તેની સમ્મતો કટલોક ભાગ કમી કરવામાં આવ્યો હતો તોપણ તેને લીધે એની ખાનગી ખાખતોમાં એટલી બધી અડચણો આવી પડી કે તેને 'ખાકીનો વર્ષોમાં' જ્ઞાત ચિત્તથી રહેવાનું બહુ બારે થઈ પડ્યું. હંડા નિઃશ્વાસ અને બચ સાથે તેને કેદખાનામાં જવાની ફરજ પડી. મે મહિનાની ૩૧ મી તારીખે તે બર્કીંગહામને નીચે પ્રમાણે લખે છે:—“ મહેરબાન સાહેબ, મારા ઉપર મહેરબાની કરીને આજ્ઞા અને મુક્ત કરવાનો અખત્યાર મેળવી લાવો. મહોતની હું એટલે ફરજને ઝોણી ખેંચી રાખું છું કે આ બે મહિનામાં હમેશાં ખિરિત નિશ્ચયની મર્યાદામાં રહી મેં મહોતની માગણી કરી છે. 'પણ આ શરમ બરેલી જગ્યામાં રાજની મહેરબાની થયા પહેલાં મરવું' તેમા કરતાં વધારે નકાર' બીજું કંઈ નથી. ” બે ત્રણ દિવસ પછી તેને છાડી દેવામાં આવ્યો, અને તેથી તે બર્કીંગહામની તેમજ જેમ્સની સેવા બજાવવાના હેતુથી કહેછે કે સંકટ આવવાથી મારે જુરસો અરચાઈ ગયો નથી, તેમ ઓછો પણ થયો નથી. ચોડા દિવસ પછી એનો ૬૬ માફ કરવામાં આવ્યો—અર્થાત્—એ જહની રકમ જે માથેસોને આપવાનું બેકને કંઈ હતું તેઓને સોપવામાં આવી. આમ થવાથી બેકનને એક રીતે હાથેજ થયો, કારણ કે તેના સરસામાન ઉપર બીજા લેહેણદારે કરતાં રાખ્યો નહિ પ્રથમ ગણાતો હતો તેથી એના બીજા લેહેણદારે તેને હેરાન કરી શક્યા નહિ. ચોડા દિવસ વિત્યા પછી એની બધી સજા માફ કરવામાં આવી. બેકનના પછી એની જગ્યાએ લીકનના ધર્માધ્યક્ષ વિલીયમ્સની નિમત્તક કરવામાં આવી હતી. આ માથુસ પાલ્કામેન્ટથી બહુ ખીતો હતો અને તેથી બેકનને આશી આપવામાં તે વિરુદ્ધ પડ્યો તેણે બર્કીંગહામને કહ્યું કે “ દેડની (બેકનના) રકમ બીજાઓને આપી દીધી એ ધણુંજ અધમ કૃત્ય થયું છે: આથી ઘણા સૈકિલ મન દખાય છે અને આમ થવુંજ

કારણ એ રકમ બીજાઓને સોપી દીધી એ નથી (કારણ કે તેના સામા કોઈ વાંધો લેતુ નથી) પણ લોકો નાખુશ થવાનુ કારણ એ છે કે એ રકમ આપી દેવામા ધણી લુચ્ચાઈ થઈ છે અને તેથી નવરો દાખનો બેઠી જવાની ધારતી રહે છે કારણ કે આ પ્રમાણે આપી દેવાથી એના બીજા સંબંધા લેહેણુદારોનો હક્ક સમૂહગો ઉડી જાય છે અને હું ખાતરીથી કહુ છું કે આ પ્રમાણે કરવાનો સરકારનો તેમજ આપ સાહેબનો વિચાર નહિજ હશે ” પણ છેવટે બેકનને માફી આપવામા આવી.

વિલીયમ્સે લીરેવા વાધાને નહિ ગણકારવામા બકી ગહામે કોઈ જાતનો ભાગ લીરો હોય એમ જણાતુ નથી ખરૂ જોતાં આ વખતે તો બકી ગહામ ઉઠેલો બેકનના પર ગુસ્સે થઈ ગયો હતો, અને જે કારણને લીધે તે આ પ્રમાણે નાખુશ થયો હતો એ ઉપરથી તે બહારથી ઉતારતા અને અભિમાનનો ડોળ રાખતો હતો તેમ છતાં અદરખાનેથી તે કેવો હલકો માણસ હતો એ સાફ જણાઈ આવે છે આ વખતમા તેણે બેકનનુ ચોકેહાઉસ લેવાનો વિચાર કર્યો હતો એક વાર આપ્પા પછી બેકનને એ પાછુ મળે એમ તો હતુ જ નહિ આની માગણી થવાથી બેકનને જરા લાગી આવ્યું અને તેથી તેણે ના પાડી ના પાડી એટલે તો પૂછતુ જ શું ? બકી ગહામ નાખુશ થયો એટલુ જ નહિ પણ પોતાને નાખુશ કરવાથી શું પરિણામ આવે છે એનો તેણે બેકનને સપૂર્ણ અનુભવ કરાવ્યો. જેવી રીતે બકી ગહામને ગુસ્સો ચઢ્યો તેવીજ રીતે બેકનને પણ કટાળો આવ્યો અને તેથી તેણે બકી ગહામને નીચે પ્રમાણે જણાવવાનું નાકી કર્યું — “ હું ખતે કસોળી કહી છે એ ખરેખર વાજગી છે—હું ખ એજ માણસની પોતાની તેમજ પોતાના મિત્રોની ખરી કસોળી છે..... પહેલા માટે તો મેં આગસ્ટ પાડાની માફક દિવસ શુભાભ્યા નથી, તેમજ હું રાજ્યના અમ નથી નાખુશ પણ થયો નથી ” પરંતુ બકી ગહામ સાથે આ પ્રમાણે વાતચિત કરવાનો વખત તેને આવ્યો નહોતો.

મી. સ્વેડીંગ કહે છે કે બેકનને સજામાથી મુક્ત કરવા માટે રાજની પાસે મહેનત કરનાર ખરો માણસ સ્પેઈનનો રહેવાસી ગોન્ડોમર હતો અને આ કામમા બકી ગહામનો કંઈ સંબંધ નહોતો ગોન્ડોમરનું

જેમ્સ પાસે વળત સારું હતું; તેમજ બેકનના ઉપર પણ તે સારી પ્રીતિ રાખતો હતો. આ વખતે બેકનના ખીજા મિત્રોમાં કાં તો જેમ્સે તેટલી હિમ્મત નહિ હોય અથવા કાં તો હિમ્મત હોવા છતાં તેઓ કાંઈ શંકા નહિ હોય પણ માફી મેળવવામાં તો બેકન માત્ર ગેઈન્ડોમરનાજ ઉપકાર તળે હતો. ‘મી. ફ્રેડી’ મનું કહેવું ધણા દરજ્જે વ્યાજબી હોય એમ લાગે છે.

“ પણ જોકે બેકનને મારી મળી હતી તોપણ હજુ તેને કચેરીની આવસથાસ આવવાની પરવાનગી મળી નહોતી—અર્થાત્—હજુ તેનાથી હાઈકનમાં રહી શકાય એમ નહોતું. તેની સ્થિતિ ઘણીજ નહારી થઈ ગઈ હતી, તેનો તબિયત પણ સારી રહેતી નહોતી અને પુસ્તકો નહિ મળવાથી તેને ચેન પડતું નહિ. હવે પોતાને સ્થતંત્ર કરવા માટે રાજીને બલામણુ કરવા સાદ તેણે ઉમરાવોને એક અરજ કરી. આ અરજમાં તે લખે છે કે “ હવે હું તદ્દ થયો છું, સરીરે અશક્ત છું, મારી સ્થિતિ ખરાબ થઈ ગઈ છે, પૈસાની મને ઘણી તંગાસ છે, છેક દયા લાવવા જેવો હું બની ગયો છું.” ઠાવરમાં હતો ભારે તો એને જે માણસો તેને મદદ કરી શકે એમ હતું તેઓનો સહેવાસ મળી શકતો. તે લખે છે કે “ ત્યાં મને સોજન મળી શકતી, ત્યાં હું મારા લેહેણુદારો અને મિત્રો માથે મારા દેવા અને મારી સ્થિતિની આવશ્યકતા વિષે વાતચિત કરી શકતો; ત્યાં મને માગ અભ્યાસના તેમજ હાલમાં હું જે લખું છું તેના સંબંધમાં મદદ મળી શકતી. અહિયાં હું નીકળ્યું હવારૂંથી તરવારની અણી ઉપર રહું છું, જે ખદાર જાહેરુ તો મોટો ભય વહોરી લઈં છું, જે આંદર રહું છું તો આગાસ્ટ બની જઈં છું, મંડળી શિવાય એકલો પડું છું, અને મને ચેન પડતું નથી. કોઈની મારફતે મારી જાતનું બહું કરવાની તેમજ છેક ખરાબ થઈ ગયેલી મારી સ્થિતિને સુધારવાની મારી સર્વે તક લઈં લીધી છે. જે તમે મારા માટે રાજીને બલામણુ કર્યો તો ‘ એ મોટી કિન્નરતા અને દયાનુ કામ ’ કહેવાશે, તમે મારું પોતાનું બહું કર્યો, મારા લેહેણુદારોને પણ કાયદો કરી શક્યો અને જે કેઈ મૂએલા અને મડી મયેલા મોટા માણસના ગાંધમાથી જાવિખકાગના માટે જે ક્રમ મધ બેચું કરી ગયા તો (જેમ એમસનના સિંદમાંથી થયું હતું તેમ) તો તમે હવે પછી ચનારા જોકોને પણ કાયદો કરી શકશો.” પણ આ દ્વંદ્વબેદક અરજ પહોંચ્યા પહેલા પાલ્સમેનને

ખરખારત કરવામાં આવી હતી અને તેથી બેકનને ખીજ રસ્તા શોધવા પડ્યા તેણે પોતાની સમજના સંબંધમાં સેલ્ડનની સલાહ લીધી. સેલ્ડને બકીંગહામને વિનંતિ કરી અને આવજતે બકીંગહામ જરા સીધા ઉતરશે એમ જણાવ્યું ગોન્ડોમરના અંતરના ભાવ, ઉદારતા, હોશીયારી, અને કોઈ માણસને અકસ્માત રીજવવાની તેની શક્તિ ઉપર બેકનને ધણીજ આરથા હતી અને તેથી તેણે ફરી એકવાર તેના ઉપકાર તથા આવવાનો વિચાર કર્યો. તેણે વગર પૈસે ગોન્ડોમરની મારફતે બકીંગહામને ગોરહામખરી આપી તેની સાથે સલાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ આ પ્રમાણે સ્વાતંત્ર્ય ખરીદ કરવાનો તેનો વિચાર પાર પડી શકે એમ નહોતું. તે જ્યારે ગોરહામખરી આપવા તૈયાર થયો ત્યારે બકીંગહામને તે સેવાની ના પાડી તેણે કહ્યું કે મને બીજું સારું ઘર મળી આવ્યું છે. એ ઘર સેવાની તો તેની સંપૂર્ણ ઈચ્છા હતી પણ બેકનની પાસેથી સેવાની એની મરજી નહોતી, તેથી તેણે બીજો આડો રસ્તો શોધી કઢાડ્યો અને બેકનને એના મિત્ર સર એડવર્ડ સેકવીલ મારફતે જણાવ્યું કે જો લંડનમાં આવવાની પરવાનગી મેળવવાની તમારી ઈચ્છા હોય તો તેના બદલામાં તમારું ચોર્ડહાઉસ અને નહિ પણ માયોનલ કેનક્રીલ્ડ (જે પ્રજામંડળમાં બેકનનો શત્રુ હતો) ને આપવું પડશે આ બાબત વિશે એડવર્ડ સેકવીલને બકીંગહામ સાથે જે વાતચિત થઈ હતી તે ધણીજ વિવક્ષણ હોવાથી તેનો સારાસર અર્થ આપીશું તો અયોગ્ય ગણાયો નહિ.

તે સંજો છે કે, “ચોર્ડહાઉસ સંબંધી નાખુશી જતાંબ્યા પછી તે મારી સાથે ખુલ્લા દિલથી વાત કરવા લાગ્યો એની વાત ઉપરથી પ્રથમ તો મને એમ લાગ્યું કે એમાંથી તમારું કંઈ સારું થવાનું છે. પણ પાછળથી મને તેનો ખરો હેતુ જણાઈ આવ્યો તેના બોલવા ઉપરથી તો તે તમારા ઉપર એટલી બધી ગમતા સમ્પત્તો હોય એમ જણાવ્યું કે સમજને તમારા માટે ચિન્તા કરવાની મિત્રદૃષ્ટ જરૂર નથી કારણ કે તમે મજાથી તેની સાથે સુખમાં દિવસ ગાળી શકશો તેણે મને કહ્યું કે હું એના ધણાજ આમાર તમે છું, તેને હું ધણુજ આદરું છું, અને તેણે ઘર આપવાની ના કહી તેથી હું કેટલો બધો નાખુશ થયો હતો” છેલ્લા તેણે કહ્યું કે “હવે મારે એના સાથે બીજું કંઈ કામ નથી તેથી હું તેનું જ દિન સંબંધવાની તબક્કા

કરીશ. તમે હાલમાં એને ધર આપવાનું કબૂલ કરો છો પણ તે લેનાર નથી. તોપણ આટલી વાત તો નક્કીજ છે કે તમે આપવાનું કહ્યું એટલાજ ઉપ-
રથી તેનો રોષ ઉતરી ગયો છે. હવે હું તમને એનો ખરો હેતુ જરાક માર્મિક
બાબામાં કહી બતાવું છું. જો તમારું ચૅર્ક હાઉસ જાય તોજ તમાસથી
શહેરમાં આવી રાકાય એમ છે; અને એમ થવાથી તમે શહેરમાં આવશે
એટલુંજ નહિ પણ તમારી બીજી અડચણો પણ દૂર થશે. જો તમે એ ધર
કેનફીલ્ડને આપશે તો બકીંગહામ ધણોજ ખુશી થશે. આ વાત હું
જાણું છું. પણ તમારે એ વાત મારાજ મ્હોઢેથી જાણવાની જરૂર નથી.
તમારાથી અને તેટલી લાભની સરતોથી હાલને હાલ તમે તેના સાથે સલાહ
કરી નાખો. આ બાબતનો સુખ ભેદ જાણવાનો પ્રયત્ન કરશે નહિ પણ જો
આટલા ઉપરથીજ તમે એનો ખરો બાવાઈ સમજી શકતા ન હો તો તમે
આંધળાજ છો એમ માની લેજો. એ વાતનો તમે જલદીથી નિવેડો આણો
તેમાં હું કેટલો ખુશી છું એ બાબત મારે મી. મ્યુટી સાથે વાતચિત થઈ
છે. તેના પાસેથી તમે સઘળી વાત જાણી લેજો પણ હું તો ફક્ત તમને એ
કામ જલદીથી અટપવાની સલાહ આપું છું. જો તમે જલદીથી
ચૅર્ક હાઉસ આપી નહિ દો તો તમે જાણી નોંધને તમારું
હિત બગાડશે, તમારી કેટલીક આશાઓ નિષ્ફળ જશે અને ઉલટા કાંઈ
નવી ઉપાધિમાં આવી પડશે. કેનફીલ્ડની એવી ખાતરી કરી આપજો કે
ન્યારે મારકિવસ (બકીંગહામ) કાંઈ રીતે ધર લેવાનું કબૂલ કરતા
નથી અને તમારે એ ધર છોડીજ દેવું છે ત્યારે મારકિવસની ઇચ્છાને
અનુસરીને તમે બીજા માણસ કરતા તેનેજ ખુશ કરવાને વધારે ઇતેભર
છો. જો તમને આ વાતની ખજાર થોડી વધરમાં કેનફીલ્ડ તરફથી મળશે
તો તેની ઇચ્છા શી ॥ એ હાલના કરતાં તમારા સમજવામાં વિરોધ આવશે;
કારણ કે કેનફીલ્ડને ખુશી કરવાની મારકિવસની ઇચ્છા છે એ વિશે
તમને હજી કાંઈજ કહ્યું નથી. હું જાણું છું કે ખરી વાત એજ છે
અને એ ધર કેનફીલ્ડને મળે એટલા માટે મારકિવસ ધણોજ
આતુર છે. મારી પણ ઇચ્છા એવીજ છે. એ ધર તેને આપવાની તમને
મારકિવસ તરફથી સચના મળે એ પહેલાં તમે તેને સંપૂર્ણ અધિકાર
આપી દેવો નહિ; કારણ કે એમ થવાથી બીજો રસ્તો તેણે પોતેજ એ ધર

સ્વીકાર્યું એમ કહેવાશે અને તેની કમ્પ્લાને અનુસરીને નહિ ચાલવાનાં અગર તે ખુશ થાય એવે રસ્તે નહિ આપવાના દોષભાષી તમે મુક્ત થશો "

કહેવાની જરૂર નથી કે એ ઘર કેનફીલ્ડને મળ્યું કે તરતજ તે બકીંગહામના કમ્પ્લેમન્ટ ગયું. " બેકનને ઘર છોડી દેવાનું કમ્પ્લે કયું અને તેના સાટામાં બકીંગહામને તેને સમ્પત્તિ મુક્ત કર્યો. " આમ છતાં પણ બેકન તેને નીચે પ્રમાણે લખે છે. — " હું ગમે તેવો હલકો પડ્યો છું તોપણ તમને મૂકીને ખીમની મારફતે પૈસા મેળવવા કરતા હું કેન્ફીલ્ડની પાકશાળામાં રહેવું વધારે પસંદ કરું છું. " અર્થાત્ બકીંગહામ ઉપર તેનો બાવ અસલ હતો તેનો તેજ હતો તે પોતાના મિત્ર ટાલી મેથ્યુઝને બકીંગહામને જણાવવા સાર લખે છે કે, " પોર્કહાઉસ માટે તો, કાં તો સીધી લીટીમાં અગર વર્તુળમાં એ ખુશી થાય તેજ રસ્તે મે બકીંગહામને આપવાનું ધાર્યું હતું. " પણ બેકન છૂટો થયો એટલાજ ઉપરથી તેને પૈસા મળ્યા અગર તેની મહેલી આખર પાછી આવી એમ નહોતું. દેવાદારની સ્થિતિમાં રહેવું એ કેટલું દુઃખદાયક છે એ સંબંધી તેણે પોતાની જાંઘી પર્યંત વિચારજ કર્યો નહોતો પણ આફત આવ્યા પછી એ સ્થિતિમાં રહેવું તેને બહુ ભારે થઈ પડ્યું. પોતે કરેલી નોકરીના બદલામાં ઘેર બેઠે કંઈક પગાર મળે એટલા સાર તેણે જોમ્સને વિનંતિ કરી, અને બકીંગહામ પાસે પણ માગવાની તેને ફરજ પડી. " મારા દેવાના સંબંધમાં જુજ રકમથી હાથ અને જોટલો કાપદો મરો તેટલો તેનાથી બમણી રકમથી અને બાર મહિના પછી મરો નહિ. મે અધિકાર અને સમ્મતા ઉપરાંત વાર્ષિક છ હજાર પૈક ખોયા છે બે વાતની હું આપસાદેખની ખાતરી કરીશ પહેલી—હું મારી જાંઘી એવી રીતે માળીશ કે મારા દિત માટે રાજ ને કરશે તે આપની તેમજ રાજની કમ્પ્લાને નહિ પણ માનને માફક આવશે. બીજી વાત એ છે કે મારા વિષે લોકો મને તેવો અભિપ્રાય બાધે તેની દરકાર નહિ કરતાં હું સારો મદરયાશ્રમ ચલાવીશ અને રાજના બક્ષીસ વ્યર્થ જરો નહિ "

ઉપરની અરજને ઉપરથી આપણને જણાય છે કે આપત્તિમાં આવી પડવાથી બેકનનો જુસ્સો છેક નરમ થઈ ગયો હતો અને પૈસા સંબંધી

અને એવીજ ખીજ કેટલીક અડચણોથી તેને દુઃખ પડ્યામાં કંઈ બાકી રહ્યું નહોતું. તેનાથી પણ દરજ્જે ઉતરતા માણસો સંકટના વખતમાં, જે ધૈર્ય અને જુરસો રાખતા હતા તેમાંનું કાંઈ એનામાં જોવામાં આવ્યું નહોતું. તેના ઉપર રૂશવતનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો કે તરતજ તે મક્કરાઇ ગયો અને શો જવાબ આપવો એ તેને સૂઝ્યું નહિ. પણ તેના માથા ઉપરથી દુઃખનો કેટલોક ખોળે કમી કરવામાં આવ્યો કે તરતજ તેની માનસિકશક્તિ પ્રથમના જેટલાજ જુરસામાં દેખાવા લાગી. સજ્જ થવાથી તે જેટલો ખેદ-ચુકવ થયો હતો તેટલોજ હવે તે પાછો ઉત્સાહી દેખાવા લાગ્યો. જ્યારે એક બાન્નૂએ મ્હોંતનો દિવસ નજીક આવતો હતો ત્યારે બીજી બાન્નૂએ તે કેટલાંક નવા કામ હાથમાં લઈ ખૂરા કરવાનો વિચાર કરતો હતો. એક આશાભંગ થયા પછી તેણે જેમ્સ પર જે એટલો પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તે જરા નમ્ર ભાષાથી જણાવે છે કે, “ પદર વર્ષ સુધી આપની નોકરી કર્યા પછી—આપના દવાસ્થાનને પ્રણામ કરીને હું આ બાબતને માટે આપ સાહેબને આ છેલ્લીજ અરજ કરું છું. આ મુદતમાં મેં મારાથી બનતા પ્રયત્ને હમેશાં ચોખ્ખા દિવથી આપની સેવા કરી છે અને હું આટલું કહેવાની હિંમત કરું છું કે આપના સહ્યને અગર આપની જાતને લગતી બાબતોમાં હું તદ્દન નિર્દોષ છું અને હાલમાં મારી એટલીજ ઈચ્છા છે કે મને હોવાના આડ પગથીએ ચલાવ્યા પછી એકદમ ખરાબ કરી નાખશે નહિ. પણ જે માણસ રૂશવત લેછે તે રૂશવત આપે છે પણ ખરે તેથી હું જરા આગળ જઈશ અને આપ સાહેબને રૂશવત આપીશ કારણ કે જે આપ સાહેબ મને શાંતિ અને અવકાશ આપશે તો અને જે પરમેશ્વર મને આયુષ્ય આપશે તો હું આપ સાહેબને ઇન્ગલેન્ડના એક સારા ઇતિહાસની અને આપના રાજ્યના કાયદાના એક સરસ એડીકરણની બેટ કરીશ. ”

જેવો તે કેદખાનમાંથી છુટ્યો થયો કે તરતજ તેનું ચર્ચણ, ફળદ્રુપ અને ચોજક ચિત્ત દરેક જાતની યોજનાઓ શોધી કઢાડવામાં, પોતાની ગયેલી આબરૂ પાછી સંપાદન કરવાના રમ્યા ખોળવામાં, અને જેમ જેમ નવા રસ્તા સૂઝતા જાય તેમ તેમ દરેક કામની વ્યવસ્થા કરવામાં સદગતિ દિશાઓમાં કામે વળગી ગયું. સજ્જ થતા અગર દેવું વાળવાના

હતુ તેની અવગણના કરવાને પણ તે જ્ઞીતો નહોતો—“ ઈર્ષ્યા માટે
પૂજતા હો તો, તે તો ગયા વર્ષના પચામ નેવી છે અને મારો એક મિત્ર
કહેતો હતો તેમ પાનામેન ગારા તરફ પચાતાપ કરતી જ્યેષ્ઠને શરણ થઈ
(બરખાસ્ત કંવામા આવી) એ વખતમા ઘણા લોકો પોતાને જ કહેવાનું
હોય તેને વિશેષ વજન આપવા સાર પ્રસંગોપાત્ત પવિત્ર સન્દેશો ઉપયોગ
કરતા હતા એ-નને પણ આ જાણતોના ઘણો શોખ હતો અને ઉપર
જતાવેના તેના રિચારોને વધારે અસરગરક કરવાના હેતુથી તે નીચે
પ્રમાણે જહેવાનું નક્કી કરે છે—“ લીટનીની ત્રણ અરજો ઉપર હું તેનું
ધ્યાન જે ચીશ—ઓ ! પરમેશ્વર, મને મુક્ત કર, મારો જથ્થાન કર, મારા
કહેવા ઉપર ધ્યાન આપ જહેલા માટે તો હું ધાર છું કે એમ કરવાનું સમર્થ
મન હતુ, પણ કેટલીક જાગતોમા અડચણ આવે એમ હતુ તેથી તે એ
પ્રગણે મરી સમ્પ્રે નથી બીજા માટે તેણે મારો દડ માર કરીને અને
મને સમ્યુક્ત કરીને જથ્થાનો છે. ત્રીજા માટે પણ તેણે મારા ઉપર
મહેરજાની કરીને મારી અરજ ઉપર ધ્યાન આપ્યું છે ” પણ જો તેને
કાંઈ બહાર કામ સોંપવાની સમ્પત્તિ મરજ ન હોય તો એકન તેને ખાતરી
સદાહ આપવાને અને અક્ષરવિધાને લગતું જો કામ તે જતાવે તે કરવાને
ખુશ હતો—તે કહે છે કે ‘ હું નથી જમીન નેવો છું. જો હું એકસોજ
પડીશ તો હું પ્રકૃતિસાત્તના જ્ઞાનને ચરણી ખાધશ, પણ જો રાત્ર મને
એકમે અને મારામા મધ વાવશે તો હું ધાર છું કે હું તેને કંઈક દુન આપી
શકીશ ’ જોએને તે વખે છે કે, ‘ આપ સાહેબની પાસે સત્તા છે ને મારી
પાસે શ્રદ્ધા છે, તેથી માત્ર અફૂલ મમ કરી શકારો ” જો જાગતોમા
એની કલમનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ હતુ તેના સંજયમા તે નીચે પ્રમાણે
કરવાનું માયે લે છે—કાયદાઓમા સુધારો કરવાનું, જુદાન છોકરાઓને
કેળવણી આપવાનું, જુદા જુદા અલલ્લતોનક અધિકાર નક્કી કરવાનું,
વ્યાપારની વ્યવસ્થા કરવાનું, હોનની આક્રમાના ગળ્યનો છતિદાસ લખવાનું
મુસલમાનો સાથે અલેલા ધર્મયુદ્ધનો હેતુ અને કાયદા અને ન્યાય ઉપર
એક સામાન્ય પુરતક લખવાનું વિગેરે

૪ સ ૧૬૨૫ના માર્ચની ૨૭મી તારીખે જેમના મરણ પાછો
અને ખાતક સમકુવર ચાલ્ડર્સને ખાતી મળી એકન પણ આ વખતમા

એક વાર સખત મોંઘો પડ્યો હતો અને સાંજે થયા પછી તેણે નવા રાગને અને બકીંગહામને ફરી અરજ કરી પણ તેને જરાએ દાદ મળી નહિ. ઇ. સ. ૧૯૨૬ના જાનેવારીમાં તેણે બકીંગહામ ઉપર જે છેલ્લો પત્ર લખ્યો હતો તેના છેવટના ભાગમાં નીચેનું વાક્ય છે. “મારી સદાય શિવાય આપ સ્પેઇનના રાજ્યને તોડી પાડવા મારોજો એ જોઇને મને અચંબો લાગે છે.”

જ્યારે તે આ પ્રમાણે લખેલો હતો ત્યારે તેનો અસાધારણ ઉત્સાહ કેટલું કરવાને સમર્થ હતો તે તેણે બતાવી આપ્યું હતું. સખ થયા પછી ચારપાચ મહિનામાં ધણાંજ સંકટો અને અડચણોના વખતમાં, એક જગાએથી બીજી જગાએ ભટકવાના ત્રાસમાં, અને પુસ્તકોની તેમજ એવી બીજી કેટલીક સગવડની ગેરહાજરીમાં તેણે હેનરી સાતમાના રાજ્યને ઇતિહાસ લખ્યો હતો. આ વિષય ઉપર લખવાને તે ધણા લાખા વખતથી વિચાર કરતો હતો. અંગ્રેજ ભાષામાં હંડો વિવેક અને સમજ આપવાના હેતુથી જે ઇતિહાસો લખાયા છે તેમાં આ પહેલો હતો અને યોગ્ય વખતમાં ઇટાલીમાં તેમજ પ્રાચીનકાળમાં રોમન લોકોએ લખેલા આવા જે ઇતિહાસો લોકોના જોવામાં આવ્યા હતા તેઓની આ બરોબરી કરે તેવો હતો. આ પુસ્તકને ગ્રીસોયસ અને લોક જેવા વિદ્વાન પુરુષોએ વિશેષ ઇતિહાસના એક નમુના તરીકે માન્યું હતું. આ પુસ્તક તેણે ધણા લોકોને મોકલી આપ્યું હતું, પણ તેને બેહિમીયાની રાણીપર મોકલતાં તેણે જે ખુલાસો આપ્યો છે તે વાંચવાથી તેણે જાતે તેના માટે કેવો અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો તે જણાઇ આવે છે—“પુસ્તકો વાંચવાથી મારા જોવામાં એવું આવ્યું છે કે જે માણસ માન આપે સાથે અવકાશ મેળવી શકે છે તે ભાગ્યશાળી ગણાય છે. મારું નસીબ આવું કોઈ દિવસ હતુંજ નહિ કારણ કે એક એવો સમય હતો કે જે વખતે મને અવકાશ શિવાય માન હતું અને હાથમાં મને માન શિવાય અવકાશ છે..... પણ મારી હચ્ચ એવી છે કે હવે નકામો વખત ગુમાવ્યા શિવાય અવકાશ મેળવવો અને એક જૂની કહેવત કહેછે તેમ મઠમાં નિવાસ કરનારની માફક અડગ નહિ બનતાં મારી ખાનગી જીંદગીમાંથી કંઇક રૂબ આપવા હું ધારું.....જો હેનરી સાતમો ફરી જીવતો થાય તો હું ધારું કે જે શબ્દો લાખા વખત

સખમાં તે જોડ્યો ગુંથાયો હતો તેટલોજ તે ઇતિહાસ, કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, અને અક્ષરશાસ્ત્રને લગતી પોતાની યોજનાઓમાં ગુંથાયો હતો. તેનો ઘણો વખત આ બાબતો વિષે વિચાર કરવામાંજ રોકાયો હતો. આશ્વતના વખતે તેણે જરા નામદંપણું બતાવ્યું હતું એ વાત ખરી છે પણ આશ્વતના દિવસ વીતી ગયા કે તરતજ તેનો પ્રથમનો જુસ્સો પ્રથમના જોડલાજ જોસમાં ફેલાવા લાગ્યો અને જે વિષયો પાછળ તેણે પોતાની કાંઈગીનો ઘણોખરો ભાગ ગાળ્યો હતો અને જે તેના દુઃખના વખતમાં નહ ન થઈ માત્ર તેના અંતઃકરણના એક ખૂણમાં બસાઈ રહ્યા હતા તે હવે ખાજા સ્વતંત્રપણે તેના અંતઃકરણમાં છૂટથી રમવા લાગ્યા. પોતાના—પંડોપર તે જે બઈસો રાખતો હતો તે ફરીથી તાજો થયો. એના સમકાલીન પુરોષો અને તેમ ધારે તોપણ પછીની પ્રભુ તેને વિસરી જશે અગર તેની બૂજ નહિ કરે એમ તે પોતે તો માનતોજ નહોતો. ગોન્ડોબરને તે જણાવે છે કે “હાલમાં હું પ્રખ્યાત થયો છું અને પછીની પ્રભુ મને બૂની નાથ એમ ધનાર નથી” એવા પહેલા પણ તેણે પ્રથમના જોડલુંજ માન અને પ્રથમના જોડલીજ સત્તા ફરીને સંપાદન કરવાની આશા છેક મૂકી નહોતી પ્રાચીનકાળના ડેમોસ્થીનીસ, સીનીકા, સીસેરો જેવા જે જે મોટા માણસો લગભગ તેના જેવાજ ગુન્હાને માટે માનબદ્ધ થયા છતાં પાછળથી પોતાની મૂળ સ્થિતિએ આવવાને સક્તિમાન થયા હતા તેઓની સાથે તે પોતાની સરખામણી કરવા લાગ્યો. જ્યારે એક તરફ તે પોતે આવા વિચાર કરતો હતો ત્યારે બીજી તરફ ભોકા જીવજંતુમાં પાયા હતા અને તેના વિષે વિવિધ પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરતા હતા.

એમ્બરસેઇન લખે છે કે, “પડતી થવાથી કેવી લાગણી થઈ જોઈએ તેની એને સમજણ નથી અને જે વખતમાં તે સુખની ટોચ ઉપર હતો તે વખતે તે એના ચિત્તની મધ્યગી વૃત્તિઓના સમર્પણે જોડસે મિથ્યા-ભિમાની અને આગ્રહ હતો તેટલોજ હાલ પણ છે.” બેકન પોતે લખે છે કે, “હું માયામાં ઊંચ ધાલીને ફરું છું” અર્થાત્-જાણ્યોર છું. પણ આ પ્રભાવે ધારવામાં ભોકાની બૂલ હતી. તરતજ માટે તો તે જાણ્યોર વિશેજ હાલ વિચારમાં પડ્યો હતો, પણ આ ઉપરથી વર્તમાનકાળને લગતી બાબતો વિશે તેને જે જે કહેવાનું હતું તે બધું તે વિસરી મરો હતો એમ માનવાનું

કારણ નથી. જે વર્ષમાં (૧૯૨૧) તેને સજ્જ કરવામાં આવી હતી તેજ વર્ષમાં ન્યાયની અદાલતોમાં સુધારો કરવાના સંબંધમાં જેમ્સે તેની સલાહ પૂછી હતી એ ધણુંજ આશ્ચર્યજેવું છે; અને વિશેષ આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે બેકન પણ આવખતે જોકે હજી તેને સજ્જ થયાને ઘણો વખત થયો નહોતો તેમ તેની સજ્જ માફ કરવામાં પણ આવી નહોતી તેમ છતાં જાણે પોતે રાજની વિશ્વાસુ સલાહકાર મંડળીનો આણુસ હોય તેમ ગંભીરતાથી પોતાનો અભિપ્રાય આપવા તત્પર થયો. બીજા વર્ષની શરૂઆતમાં તેણે પોતાના હમેશના રિવાજ મુજબ પોતાની હાલની સ્થિતિ વિશે ખારીકાધથી વિચાર કર્યો, અને જેમ ઇ. સ. ૧૯૦૮ ની સાલમાં તેણે પોતાની ખાનગી ખાખતોને લગતી કેટલીક નોંધ કરી હતી તેમ આ વખતે પણ રાજની સાથે વાતચિત કરવાનો પ્રસંગ આવે તે વખતે કંઈ કંઈ ખાખતો માટે તેની પાસે આશ્રય સાથે માગણી કરવી તેના તેણે નિશ્ચય કર્યો—“રાજજે તેને પુનઃ નોકરીમાં ઘખલ શા માટે ન કરવો જોઈએ? આપસાહેબે મને કેટલું દિવસ ઉપકો દીધો નથી અને મેં જે શુન્હો કર્યો હતો તે આપની વિરૂદ્ધ નહોતો તેથી મારી પડતી થઈ તે આપનું કૃત્ય નથી; તેથી કરીને જો આપ સાહેબ આપનું કામ મને જાહેરમાં સોંપવાનું યોગ્ય ધારશો તો હું એવી રીતે રહીશ અને મારો વખત એવી રીતે ગાળીશ કે તે બધ થયાથી હું અશક્ત નહિ થઈ જાઉં અને સંકટ પડવાથી નાહિમત નહિ થાઉં તેમજ હવે હું જે કરીશ તે એવું નહિ કરું કે જેથી મારું અપમાન અગર ઇર્ષ્યા કરવાનો ફરી પ્રસંગ આવે.”

તે હમેશાં રાજની ડહાપણ બરેલી સલાહને અનુસરીનેજ ચાલતો હતો તેથી તેણે કેટલું દિવસ નોકરી કરવામાં જૂલ કરી નહોતી એ વાત ઉપર તે વારંવાર આશ્રય સાથે જેમ્સનું ધ્યાન ખેંચે છે. “રાજનું જે જે કામ મારા હાથે થયું હતું તે નિષ્ફળ ગયું નથી તેનું કારણ મારી અસાધારણ ચાલાકી નથી પણ એમ થવાનું કારણ એટલુંજ છે કે હું હમેશાં મારા પોતાના તેમજ મારા મિત્રાના સ્વાર્થથી અળગો રહ્યો છું અને હું હમેશાં તેની સૂચનાઓના ધોરણેજ ચાલ્યો છું—મે તેને પહેલાં જાણાવ્યું છે તેમ તે એક ઝરો છે અને હું એલ અને ટાંકી જેવો છું—કેલ ખેંચવા માટે અને ટાંકી બરી રાખવા માટે.” પાર્લામેન્ટે તેનું જે અપમાન કર્યું

‘સુધી ટકી શકે અને જે ખરા છે એમ લોકો માને એવા શબ્દોમાં તેનું’ યથાર્થ
 ગ્યાન આપવાથી તે જોડશે ખુશી થાય તેટલો તે તેની અધોઽય સ્તુતિ
 નહિ કરવાથી મારા ઉપર ગુસ્સે થાય નહિ.” જીવન વર્ષમાં તેણે હેનરી
 આડમાનો ઇતિહાસ લખવાનો શરૂ કર્યો હતો. પણ તે પૂરો લખાયો નથી.
 તેનો જોડસો ભાગ દયાન છે તે રૅસલીના કહેવા પ્રમાણે બેકન બેકન
 કવસે સવારમાં લખ્યો હતો. આ શિવાય તે એટમીટનનો ઇતિહાસ લખ-
 વાનો પણ વિચાર કરતો હતો.

‘પણ હવે જે જે તેના વિરુદ્ધ થતું હતું’ તે સર્વજ્ઞ સારા માટેજ
 હતું. સાઈ અને નરસું, સુખ અને દુઃખ, માન અને અપમાન, સ્વતંત્રતા
 અને ખુશામત સર્વેને હવે હમેશના માટે મૂકીને જવાનો વખત નજીક
 આવ્યો હતો. જેમ્સની બચતનસાઈ અને ઉદારતા જેના ઉપર તે આટલો
 બધો વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા રાખતો હતો તેમથી તેને કંઈ પણ ફાયદો થયો
 નહિ. કોઈ કોઈ વખત જેમ્સ તેને બોલાવતો, સાઈ લગાડવા સાઈ જે ચાર
 શબ્દો વિવેકથી બોલતો અને વખતે કચવાતા દિલથી પૈસાની જુજ રકમ
 આપતો. આ પ્રમાણે મહા મહેનતે મેળવેલા પૈસા પણ તેને કોષાધિકારી
 પાસેથી પૂરાપાધરા મળવા નહિ. જેમ્સને તેની કાંઈ દરકાર
 નહોતી તેના ઉપરથી જેમ્સનો વિશ્વાસ હડી ગયો હતો અને ખર્ચ જોઈએ
 તો હવે બેકન અંદરખાનેથી તેને મળતો. પણ નહોતો. બ્યારે એનું
 નોવેલ આરગેનમ બહાર પડ્યું હતું ત્યારે જેમ્સે તેના માટે જે અભિ-
 પ્રાય જણાવ્યો હતો તે પણ કેવળ પ્રપંચ અને મમ્મરીયુક્ત હતો બકીંગ-
 હામ સાથે પણ હવે તેનો બચકાર બદલાઈ ગયો હતો. તેની જગ્યાએ
 હવે ખીજ માણસો ઘખલ ચર્ચ ગયા હતા. દુનિયાના પ્રપંચમાં ઘટાડને તૈયાર
 થયેલા કેનફીલ્ડ જેવા કેટલાક લુગ્ગા અને અનુભવી માણસો જે બેકનની
 અનિયમિત અને બેટરકારી બરેલી રીતભાનને ધિક્કારતા હતા અને લિ-
 ન્કનના ધર્મોધાર વિલીયમ્સ જેવા કેટલાક ચાલાક અને હોશિયાર માણસો
 જેઓએ બેકનના ઉપર આવી પડેલી આફતમાંથી બકીંગહામને યુક્તિ-
 સર બચાવી લીધો હતો તેઓ હવે બકીંગહામના માનિતા ચંપ પડ્યા
 હતા. વિલીયમ્સ વિશે બેકન કહે છે કે “આરી જગ્યાએ આવનારને મેં
 આગળથી જાણ્યો હોત તો સાઈ થાત.” વિલીયમ્સ પણ વખતો વખત

તેના ઉપર તેના લેહેલુદારને છેતરવાને આરોપ મૂકતો હતો. બેકનને બકીંગહામ સાથે બદારથી કાઢ પણ પ્રકારનો કજીયો થયો નહોતો તોપણ દિવસે દિવસે તેઓનો મળધ માત્ર નામનોજ થવા લાગ્યો અને જાન્યુ વાતચિત કરવામાં વિશેષ સંબંધ રહેવા લાગ્યા. ત્યારે બકીંગહામ સુખ અને સત્તાની ટોચ ઉપર પહોંચી ગયો અને બેકન દૈવયોગે દુઃખની પરિસ્થિતિ પર આવી ગયો ત્યારે બકીંગહામ જે પ્રથમ આખી દુનિયામાં બેકનનો એકજ અને સર્વોચ્ચ મુરખી હતો તે બદલાઈને તદ્દન જુદાજ પ્રકારનો માણસ દેખાવા લાગ્યો જે માણસને બેકન પોતાના એક દિલોળન મિત્ર તરીકે ગણતો હતો અને બીજા સવળા માણસોને કારે મૂકી જેના ઐકલાતાજ આભાર તમે રહેવાનો તેણે આખર સુધી પ્રયત્ન કર્યો હતો તે માણસ હવે મોટો માણસ બની ગયો,—અધિકારના અમલમાં મિત્રાચારીનો સંબંધ ભૂલી ગયો. ફરકાર એટલે ફરજી થઈ ગયો કે જે હવે બેકનને તેને મળવું હોય તો તે મહાં મુશિળત શિવાય બનતું નહિ. તેઓનો સંબંધ હવે માત્ર ફરથી સલામ કરવા પર આવી ગયો.

પણ આમાં બહુ દિલગીરી કરવાનું કારણ નથી બકીંગહામના હાથે જેમ તેને થયો જેમજે એટલો કાયદો થયો નહિ તોપણ આપણે કહેવું જેમજે કે તેના હાથે અને કઈ વિશેષ નુકશાન થયું હોય એમ પણ જણાતું નથી. સંપૂર્ણ માત્રી મેળવવાને તો બેકન શક્તિમાન થયોજ નહિ. મુખ્ય પહેલાં અપયશમાંથી મુકા થવાને તેનો વિચાર ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં પણ પાર પડ્યો નહિ. ફરીથી તેને પાર્લામેન્ટમાં બેસવાનો વખત આવ્યોજ નહિ. આવામાં ઘટનાના મુખ્ય ફોજદારી અમલદારની જગ્યા ખાલી પડી અને બેકન તે મેળવવા માટે આશા રાખવા લાગ્યો. પણ એ જગ્યા તો બીજા કોઈ માણસને આપવા માટે બકીંગહામ આગળથી બધાયો હતો અને આડી અવળી ખટપટ થયા પછી આખરે એ જગ્યા સર હેનરી વોટનને આપવામાં આવી બેકનના ઇતિહાસ ઉપર કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ કાયદાનું એકીકરણ આપવાથી પણ તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ. તેણે બકીંગહામને કેટલીક શિખામણની વાતો લખી મોકલી સ્પેક્ટ્રનની સાથે લગાઈના સંબંધમાં તેણે કેટલીક મુદ્દાની હકિકત લખી મોકલી. સ્પેક્ટ્રનના રાજ સામે વિવાદનો સંબંધ કરવાનો જે વિચાર

જાતું હતું. લોર્ડ સફ્રોક પણ પાછળથી સજ્જ મુક્ત થઇ બેકનનું કામ ચલાવનાર ન્યાયાધીશો સાથે બેઠો હતો. આવા આવા ઘખલા રજુ કરી બેકન કહે છે કે “હું આશા રાખું છું કે હું એકલોજ ન્યાત બહાર નહિ રહી જાઉં.” પણ કાં તો જેમ્સે નેના કહેવા ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ તેથી, કાં તો કોકના જેવો બીજો કાંઈ એનો કદો શત્રુ બ્યાં ત્યાં એના વિરુદ્ધ પડ્યો હોય તેથી અગર ગમે તેમ હોય પણ તે પોતાની ધારેલી મુરાદ પાર પાડ્યા શિવાય આખરે આશાનંગ અને લાચાર સ્થિતિમાં મરણ પામ્યો. એશક પેસેટકે બેકનની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઇ ગઇ હતી; પણ તે છેક નિર્ધન થઇ ગયો નહોતો. તેની સાંસારિક સ્થિતિ, આખર ધન્યતા, અને જે મહાન કાર્ય તેને કરવાનું હતું તેઓના ઉપર વિચાર કરતા તે ઘણી નફારી હાલતમાં આવી ગયો હતો એમ કહી શકાય. તેના મરણ અગાઉ થોડા દિવસ પર તેણે જે મૃત્યુપત્ર કર્યું હતું એ જોતાં તો તે નિર્ધન સ્થિતિમાં હતો એમ ધારવું ખોટું છે. વખતો વખત તે રોકડા પૈસાની તંગીમાં આવી પડતો અને એના લેહેણદારો એને હેરાન કરતા હતા એ વાત ખરી છે પણ તેણે મોટા ઠાકબધા અદસ્થાશ્રમ માંડ્યો હતો અને ગોરહામબરીમાં તે સુખમાં દિવસ નિર્ગમન કરતો હતો જે માણસ પોતાના મૃત્યુપત્રમાં કેટલીક બક્ષીસો અને ગાડી થોડા ઉપરાંત પાકશાળાઓના બડોળમાં કેટલીક રૂપીઆ આપવાની સમજૂતી કરે છે તેને વખતે દેવુ તો હોય અને તેના જાન્યુના ખર્ચમાં તુટ પડતી હોય પણ તે માણસ ગરીબ હતો. એમ તો કહ્યું એની સ્થિતિના પ્રમાણમાજ કહી શકાય. રાજ્યના કેટલાક નાના અમલદારોને તે આટલી ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછી અને આવી સ્થિતિમાં આવ્યા છતાં પણ પ્રથમના જેટલાજ જીરુસામા સખત પત્રો લખવામાં જરા પણ ખમચાતો નહિ રાજ્યનો ખમનગી લોર્ડ લે જે એના હક્કમાં કેટલાક વાંધા લેતો હતો તેને બેકને પોતાના મરણના થોડા દિવસ અગાઉ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:—“સાહેબ, હું આપનેઆજીજી સાથે કહું છું, અને (જે આવો શબ્દ વાપરું તો, હું આપને શિખામણ આપું છું કે આપે મને સારો જવાબ આપવો જોઈએ મારી સાથે આપ જે રીતે વર્તોછો તે સંબંધી લોકોના અભિપ્રાય જણાવવામા આપનું હિત રહેલું છે. જે લોન્ગના કામ ખામત આપસાહેબ મારા પર ધમ્મી કરતા હો તો તેના જેટલું ખર્ચ અને વ્યાજબી કામ તો કાર્ટમાં આવ્યુંજ નથી. હું એના માટે ખાતરીથી કહું છું;

હતી. એટલે બધે દરજ્જે તે શેકસપીયરની ખરોખરી કરે એવો હતો કે કેટલાક લોકો હેમલેટ અને એથેલ્સનો રચનાર એજ હતો. એમ કહે છે પણ આ પ્રમાણે ધાન્ય તદ્દન નિરર્થક અને જૂલ ભરેલું છે. પદાર્થ-વિજ્ઞાન સમજાવતું, એ શેકસપીયરના માટે જોઈતું અશક્ય હતું તેટલુંજ નાટકો લખના, એ એકનના માટે અશક્ય હતું. તે બંનેની માનસિકશક્તિ ધણું કરીને સરખે દરજ્જે કેળવણી હતી પણ તેઓ એકજ દિશામાં સરખી ફેરેલથી કામ કરી શકે એમ નહોતું.

એના સમકાલીન પુરૂષો કરતા તે એટલે દરજ્જે ચઢીચાતો હતો કે જોકે તેના કેટલાક વિચારો જૂલ ભરેલા હતા તેપણ ઈંગ્લેન્ડનું મહત્વ વધારવાના સબધમાં તેમજ જ્ઞાન અને સત્યનો ફેલાવ કરી મનુષ્યના મુખની વૃદ્ધિ કરના માટે તેના ઉદ્દેશો જોટલા ભલ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ હતા તેટલા મીઠા કોઈ લેખકના નહોતા પરંતુ જે માણસ અનેક પ્રકારના સકટ વેગિને પણ દહતાથી ધીમે ધીમે મોટી પદવીએ પહોંચ્યો હતો તે છેવટ જતા અકસ્માત્ એના ખાડામાં પડ્યો કે ત્યાંથી તે જીવગી પર્થત બહાર નિકળી શક્યો નહિ જે માણસની જીવગી આટલી બધી પ્રકાશિત હતી, જેણે કેટલીક જાણુની ફોલ મેળવી હતી, જે પ્રસંગોપાત્ દુષ્ટ રિવાજો અને દુર્માસૂક્ષ્મના પાશમાં સપડાયો હતો, જેના ઉપર દૈવયોગે અને ધણા ભાગે પોતાનીજ જૂસોના લીધે દુઃખ પડવાની કસર રહી નહોતી, જેના વિષે તેના સમકાલીન પુરૂષો પણ જૂઠા જૂઠા વિચારો બાંધતા હતા અને જે માણસ પોતાની ખરી ખુજ પછીની પ્રજાને દાયેજ ધરી એમ આરથાપૂર્વક માનતો હતો તેનો અત છેવટે દુઃખ, અપમાન, અને નાઉમેદીમાં આવ્યો એ સમયમાં જીવન ધણા મોટા માણસોના અત એના જોટલાજ દુઃખમાં આવ્યા હતા પણ તે બધામાં એકનનો અત વિશેષ ખેદકારક તેમજ વિશેષ કષ્ટજનક હતો.

છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં જોકે એકનની દિલગીરીનો પાર નહોતો, જોકે તેનો હિસાબ મદ યજ મયો હતો અને તેની આસાઓ નિપજ ગઈ હતી તેપણ જે મદાન કાર્ય પાળી તે સરઆનથીજ મડયો હતો તેના સબધમાં તેનો હોમોગ ઓછો થયો નહોતો ને ને મયો તે રામ્યના દિન માટે લખવાની ખુશી જતાવતો હતો તેઓની જેમ્સને જરૂર નહોતી આ

થી કાંઈ બોલું થયું નહિ. તેને એનું પોતાનું કામ બહુ હતું અને તેથી જો-
ટલો વખત રાખના કામમાંથી જમ્યો તેટલો આ કામમાં ઉપયોગી થઈ પ-
ડ્યો. આ વખતમાં તેનું નોવેમ્બર ઓક્ટોબરમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગયું હતું.
આ પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી બેકનની શક્તિ વધારે સતેજ થઈ
હોય એમ જણાય છે છેલ્લા કુઃખના દિવસોમાં તેનું મન જોટું જાગૃત
હતું તેટલું આગળ કોઈ દિવસ હતું નહિ; આ દિવસોમાં તેનો ઉદ્દેશ
પણ વિશેષ હતો; પોતાના મનના વિચાર બહાર પ્રદર્શિત કરવાની તેની શ-
ક્તિ પણ આજ દિવસોમાં વધારે નિદ્રણ અને ચપળ થઈ હતી સત્યને
લગનાં કેટલાંક મહત્વનાં પુસ્તકો શિવાય આ વર્ષોમાં તેણે બીજાં ઘણું
કામ કર્યું હતું. તેનું મરણ થયું તેના આગલા વર્ષમાં ફ્રાંસ ક્રૂઝેનઝીઓ
નામના એક વેનિસના રહેવાસીને તેણે પોતાના મોટા મિત્રની યોજના કરી
એકવાર ફ્રાંસમાં જણાવી હતી. આ મિત્રની પાંજળ જોડે તેનો ઉદ્દેશ હતો
કમી થયો નહોતો તોપણ તે પૂરો લખાઈ રહેશે કે નહિ એ જાણત તેને શંકા
હતી. ફ્રાંસ જોડેના નામના એક બીજા પરદેશી જે એને સીમાં
તત્વજ્ઞાનનો અધ્યાપક હતો અને જેણે બેકનના લખાણ વિષે કેટલીક
શંકાઓ ઉઠાવી હતી તેને એ શંકાઓનું નિવારણ કરવાના હેતુથી તેણે
જણાવ્યું હતું કે તત્વજ્ઞાનનો પાલો નાખવાની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષને
અદિગ્ન્યપદાર્થવિજ્ઞાન સંપાદન કરવાની ખાસ જરૂર છે; પણ સમગ્રી
દિશાઓમાં તેની માનસિક યોજનાઓ વિશે ખરી સમજ તેમજ લેખક
તરીકે તેના પોતાના વિચારો અને યુક્તિઓ વિશે સર્વ ભાષિની આપ-
ણને એના મિત્ર એન્ડ્ર્યુઝ ઉપર લખેલા પત્રમાંથી મળી આવે છે. તે
લખે છે કે “ પુનઃજ્ઞાપન (Instauration) જે મિત્ર મને ધણીજ
ગમે છે તેનો કેટલોક ભાગ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે.” પણ એ મિત્ર ધણીજ
કુદૃષ્ટ હોવાથી હવે તે પદાર્થ-વિજ્ઞાન લખવાનું કારણ છે. તેણે એડવાન્સમેન્ટ
માં વધારો કરી તેનું ડીઓગમેન્ડીસના રૂપમાં બાબાનતર કર્યું તેણે
અમેજી કાયદાનું એકીકરણ લખવાનો વિચાર કર્યો હતો પણ એ કામ તેના
એકલાથી થઈ શકે એમ ન હોવાથી એને તેણે પાંજળથી પડતું મૂક્યું હતું.
ત્યારે કાર્લ રીને દેશની એવા જન્મવવાનું એનાથી જની આવ્યું નહિ
ત્યારે તેણે સ્વદેશના માનાય હેનરી આદમાનો ઇનિદામ લખવાનો નિશ્ચય

અને એ કામમાં મને ટેવથી લાયક આપવામાં આવી હતી એ આપસા-
હેન સૌ કરતા વધારે જણોએ હું જેવી રીતે મારા મરણ વિષે
વિચાર કરે છું તેવીજ રીતે તમારે પણ તમારા મરણ વિષે વિચાર
કરવો જોઈએ અને ઈગ્નિ હૈંદુ ગણતા બહુ સાન્યેન રહેતું જોઈએ
સખ્યતાભરેલા શમ્દો માટે પૂછના હો તો તે તો પવન જેવા છે અને એ
પવન એવો છે કે તેનાથી આપસાહેન તેમજ બીજો કોઈ માણસ પણ
ઘણા વખત સુધી વહાણ હકારી શકે નહિ આમ છતાં પણ હું એવો
માણસ છું કે હું આપના મોગ હોદાને યોગ આદરમ્ભાર અને માન
આપીશ ૨૦મી જુન ૧૯૨૫.'

બેકન વારવાર કહેતો કે હું નિવૃત્ત જરીલો નથી—મારે કોઈના
ઉપર વેર નથી અને મનમૂત ટેકો મને એવી માનિતી તેના ઉવટના
કૃત્ય ઉપરથી મળી આવે છે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે ધર્માધ્યક્ષ
નિલ્લીયમ્સ સાથે તેને નિવૃત્ત બનાવ નહોતો એ નિલ્લીયમ્સે તેના ઉપર
વખતો વખત લુચ્ચાઈના તેમજ લેહેણદારોને છેતરનાના આરોપો મૂક્યા
હતા આમ છતાં આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે આરોપો બેકન મરણ પથારીપર
સૂતો હતો ત્યારે એના જે જે નિમંધો અને બાપણે દંત્રુ સુધી પ્રસિધ્ધિમાં
આવ્યા નહોતા અને જેઓને તે પ્રસિધ્ધિમાં અણવાને ઘણાજ દુનનર
હતો તેઓને તેણે એજ વિલ્લીયમ્સને સોંપ્યા હતા આગળની તમામ
વાતો જૂની જાહેર તેણે ઉવટના ભાગમાં તેની માથે મિત્રાચારીનો સળધ
જારી ર્યો હતો આ શિવાય બેકને પ્રકૃતિશાસ્ત્રના ઉદ્દેશનાર્યે પાઠશાળાઓ
માં જે ગૃહમાં આપી હતી તેના ઉપર પણ વિલ્લીયમ્સની દેખરેખ રાખી
હતી વિલ્લીયમ્સે પણ આ સનગુ કામ જીતીથી સ્વીકાયુ હતું

દ્વે આ અન્યત કંજલાજનક પ્રતિદાસને આત આવવાની તૈયારી
રી કે એ અતમા કદ વિશે નવાઈ અગર બપમ જેવું નથી પણ
એજા ઉપરથી તે એજા કરેણાજનક છે એમ માનવાનું નથી માત્ર મ
દિનામાં એક થડીના દિવસે હાઈડેટ જતા રસ્તામાં તેણે દિગમાં પોતાની
માડી અગ્રાવી અને કરોવાણની ક્રિયા અટકાવવામાં ટાલથી ઝી અમર
યાન કે ને ને માનો વિચાર કર્યો રસ્તામાં કોઈ જાણ પાસેથી તેણે એક

મરથી ખરીદ કરી લીધી અને પછી તેને ખરૂંમાં વિંટાળી દીધી. અહીં તેને સખત ચંડીની અસર થવાને લીધે લૉર્ડ એરંડલ નામના કાંઈ અ-
નુભવા માણસના ઘેર મૂકામ કરવો પડ્યો. બેકને જે હેલ્થ પત્ર લખ્યો
હતો તે આ માણસની મારી મામવાનાં હેતુથી લખ્યો હતો. એ પત્ર ધણેજ
વિવક્ષણુ છે. તેમાં એ લખેછે કે, “ મોટોકેપ્પાલીનીયસ નેલેવેન્થુનિયસ
પદ્માડની જ્ઞાણના સંબંધમાં પ્રયોગ કરતાં પોતાનો જીવ ખોયો હતો. તેના
જેવોજ વખત મારે પણ આવવાની તૈયારી છે. ખાસ પ્રયોગ માટેજ કહું તો
તેમાં હું ઘણીજ સારી રીતે ફતેહ પામ્યો છું. ” તેણે આ પત્ર મરનાં
મરતાં લખ્યો નહોતો પણ હવે દરેક ઘર ઘાસ્યું હતું. થોડા દિવસ પછી
એટલે ઇ. સ. ૧૯૨૬ ના એપ્રિલની ૯ મી તારીખે સવારના પહોરમાં તે આ
કાણુભંગુર જગતનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો. સેન્ટ એલ્બન પાસે સેન્ટ
મિચલના ખ્રિસ્તિ ધર્મના મંદિર આગળ તેને દાટવામાં આવ્યો. મરણ
પહેલાં થોડા દિવસ અગાઉ તેણે પોતાનું મૃત્યુપત્ર ફરીથી કહ્યું હતું. તેમાં-
ની જાણવાળેગ હકિકત નીચે પ્રમાણે છે. (૧) ઉત્તરતા બરેલી બક્ષીસ,
(૨) લીંકનના ધર્માધ્યક્ષ વિલીયમ્સને તેના કેટલાક નિબંધો પ્રગટ કરવા
સાર આપ્યા હતા તે. (૩) લેડી કોકને આપવાની બેટ (૪) પચીસ ગરીબ
વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજનારું આપવાની બક્ષીસ અને પાકસાળાઓમાં જે
વાર્ષિક ભાષણો સ્થાપવા માટે એક રકમ, પણ એની મિત્રકત પૂરતી નહિ
થવાયો આ છેલ્લી જે કસમો અમત્રમાં આવી નહોતી. (૫) કેટલાંક વ્યા-
જબી અને મહત્વના કારણોના લીધે તેણે પોતાની સ્ત્રીને જે વિરોધ બક્ષીસો
કરી હતી તે આ નવા મૃત્યુપત્રમાં તેણે રદ કરી હતી. જે એાખીતું કહેવું
ખરું હોય તો સાધારણ રીતે પોતાની સ્ત્રીની જીલ લાંબી હતી એટલાજ
કારણથી એ બક્ષીસ રદ કરી નહોતી પણ તે રદ કરવાનાં કારણો એ કરતાં
પણ વધારે બારે હતાં આ મૃત્યુપત્રમાં તેણે લખ્યું હતું કે “ મારું નામ
અને વાણીરી હું લોકોના દયાળુ ભાષણોને, પરદેશીઓને અને હવે પછીની
પ્રજને સોપું છું. ” આજ સ્થિતિમાં તે મરણ પામ્યો.

જે સમયમાં શેક્સપીયર અને બીજા લેખકો થઇ ગયા તે વખ-
તમાં એકલા શેક્સપીયર સિવાય બીજા બધા માણસો કરતાં બેકનની
માનસિકશક્તિ વધારે પ્રકાશિત, વધારે તેજસ્વી, અને વધારે વિસ્તીર્ણ

ક્યો. એના નિગધો તો માત્ર ગમ્મતની ખાતર લખાયા હતા અને અમાર મુધીમા તેણે જે જે કયો લખ્યા હતા તેઓમા એકે ધર્મને ભગતો નહિ મોવાથી દવે મુસલમાનો સાથેની લડાઈના સળધમા એક સવાદ લખ્યાનો તેણે નિગાર કયો આ સવાદ તેણે એ-ડૂચુડને અર્પણ કરવાનું ધાર્યું હતું પણ તે એ પૂરો લખીજ શક્યો નહોતો.

અ શિરામ તેણે કેટલાંક ધર્મસત્રોનું ભાષાન્તર કર્યું હતું, અને કેટલીક નાની કવિતાઓ લખી હતી એક કવિતાની રારઆત આ પ્રમાણે છે—“કુનિમા પાણીના પરપોગ જેવી છે, અને માણસની છાંછી બેડેત કરતા પણ દુઠી છે” હત્યાદિ તેની કેટલીક કવિતાઓ ઠીક છે અને તેઓ ઉપરથી આપણને ફેલેના છદ્મ સ્મરણ થાય છે પણ બેકન કવિ તરીકેની મોતાની શક્તિ છુપાયતો હતો એમ ને એાણી કહે છે તે કેવળ અતિશયોગિત ભરેલું છે વાસ્તવિક રીતે નેને કવિનું નામ આપી શકાય તેવો બેકન હતોજ નહિ.

બેકન રાજ્ય-અમલથી નાખુશ થયો હતો કે કેમ, એ આપણાથી ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી પણ આટલું તો નક્કી છે કે તે બેકા-ખાઉ નહોતો. “જોકે કુનિમાએ ખારી ખુખિય પદ્મવી લીધી છે તોપણ હું પરમેશ્વરની ખુદિનો ઉપયોગ કરૂ છું” આ સખ્દો કહેવાને બેશક તેને હક્ક હતો. જો એક તત્વચાની તરીકે અગર સાક્ષર મનુષ્ય તરીકે તેણે લીધે લી મહેનત તેના નામને શોભા આપવા પૂરતી ન હોય તોપણ વ્યવહારશાસ્ત્ર વેત્તા અગર રાજ્યનીતિનું પુરૂષ તરીકે તેણે જે જે કર્યું હતું તે એની છાંછીને રીપાવવા માટે એાણું નહોતું.

આ વાત ખરી છે કે બેકન ધણું માણસો સાથે ખાનગી સળધે રાખતો નહોતો. પણ તે સાથે આટલું પણ કહેવું જોઈએ કે જે માણસોને તેના ધેર જવા આવવાનો વિશેષ પરિચય હતો તેઓને તેના તરફથી સારો આદરસત્કાર મળતો હતો. જે વખતે બેકન ગોરહામખરીમા રહેતો હતો તે વખતે તે ધણાજ આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરતો હતો. અહીં એના મિત્રો એને મળવા સારા આવતા અને તે વખતે તેઓ ગાન તાન સાથે વખતે નકામા ગપાટા મારી વખતે દસાદસ કરી અને વખતે ગૂઢ વિષયો પર

વાદવિવાદ કરી નેવો આનંદ માનતા તેવો આનંદ તેઓને બીજા કોઈ જગ્યાએ મળતો નહિ. અહીં કવિયો, તત્વજ્ઞાનીઓ, શાસ્ત્રીઓ, ધરદા અતુ-ભવી માણસો, કાપદા જાણનારાઓ, અને રાજનીતિમાં પુરૂષો કોઈ જાતના બિનમાલ વગર એક સરખી રીતે ગમ્મતમાં ભાગ લેતા રાજકવિ બેન બે-નસન, આર્થલેન્ડનો સર ન્યાયાધીશ ડેવોસ, ફૂલ્ક ટ્રેવીસ, લોર્ડ બ્રુક, સર એચ વોલ્કન, સર ટી વોડલી (હેનરી ચોયાના દરબારનો એવચ્છા), બેનસીલોટ એન્ડયુઝ (બેકનનો જીંદગી પર્વતનો ખરો મિત્ર), જૂની શાધો કરનાર જોન સેલડીન જે વખતો વખત બેકનને મદદ કરતો હતો, બેકનનો વક્ષદાર કારભારી થોમસ મ્યુટીઝ, ટોલી મેન્ડયુઝ અને બેકનનો ઉપદેશક વિલીયમ રૉલી વિગેરે બેગા થતા હતા.

વિલીયમ રૉલીએ બેકનની યાદગીરી માટે તેની ખાનગી અને જાહેર વર્તણૂક તેમજ તેના બુદ્ધિસામાર્થ્ય અને સામાન્ય નિપુણતા વિષે નીચે પ્રમાણે હેવાલ આપ્યો છે.—તેની બુદ્ધિ અને સદ્ગુણ, તેમજ તેની જીંદગીની સાધારણ રીતભાત માટે તેનું સમારણ સખતુ અવશ્યનુ છે. ■ ગુણો સાધારણરીતે ખીજા માણસોમાં છૂટક છૂટક હોય છે તે બધા તેનામાં સમગ્ર બેગા થયા હતા આ ગુણો આકસ્મિક રીતે ઉપજવવાની તીક્ષ્ણ શક્તિ, યાદદાસ્તી, વિવેકબુદ્ધિ અને વક્તૃત્વશક્તિ વિગેરે છે પહેલા ત્રણ ગુણો વિષે એનાં પુસ્તકોમાંથી સંપૂર્ણ માહિતી મળે છે, એ પુસ્તકોમાં તેની યોગ્યતા કેટલી માલમ પડે છે તે વિષે વિચાર કરવાનું હું દુનિયાને મોપુ છું, પણ તેણે એ પુસ્તકો કેટલી ઝડપથી લખ્યા હતા તે વિષે હું સૌથી સારી માહિતી આપી શકીશ તેના ચોથા ગુણવક્તૃત્વશક્તિવિષે તો હું માત્ર એક વખતે એના વિષે સર વૉલ્ટર રેલેએ જે અભિપ્રાય આપ્યો હતો તેજ આપીશ ..... સેલડીસખરીનો અર્લ બોલનાર ફાકડો હતો, પણ લેખક તરીકે તે સારો નહોતો, લૉર્ડ હેનરી હાવર્ડ ધર્મજ્ઞ સારો લેખક હતો પણ બોલવામાં તે એટલો બધો સારો નહોતો, પણ સર ફ્રાન્સીસ બેકન બંને જામતોમાં ચઢિયાતો હતો..... જે આધુનિક વખતમાં ખામ જગત્તાં તરફથી મળેલું હોય એવા યાનતું એકે ફિરણ કોઈ માણુમ ઉપર પડયું હોય તો તે બેકનનાજ ઉપર હતું. કારણ કે એકે તેણે ધણાક પુસ્તકો વાંચ્યા હતાં તોપણ તેણે પોતાનું જ્ઞાન પુસ્તકોમાંથી નહિ પણ

તેના પોતાના કેટલાક અંતરના વિચારો અને આધારોમાંથી મેળવ્યું હતું; તેમ છતાં પણ એ જ્ઞાન બહાર પાડવામાં તે ઘણી સાવચેતી અને ચોકસાઈ રાખતો.....એક પછી બીજી એમ દરવેળે સુધારેલી ' પુનઃપ્રાપ્ત ' (Instauration) ની બાર નક્કી મેં મારી જ્યને જોઈછે. જ્યાં સુધી એ પુસ્તક ને રૂપમાં છાપખાનામાં મોકલાવ્યું તે રૂપમાં આવ્યું ત્યાં સુધી દરવેળે તેણે એમાં ફેરફારો અને સુધારા કર્યા હતા. તેણે પુસ્તકો લખવામાં સુશોભિત વાક્યો લખવાના ખાસ પસંદ કંઠેલા રાખેલા વાપરવાના ડોઝથી દૂર રહી જીવનના અંતરના રૂપ વાક્યો લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેની ઈચ્છા જો સ્પષ્ટ હોય તો તેનું કારણ એટલું જ હતું કે બીજી રીતે લખવાને તે અશકત હતો.....વાનચિત્ર ફરવામાં જેમ કેટલાક માણસોને વચમાં ધ્રુસવાની ટેવ હોય છે તેવી તેને નહોતી, પણ તે હમેશાં બીજા માણસની બુદ્ધિનો પરીક્ષક અને ઉછેરનાર હતો. તેમ તે એવો માણસ નહોતો કે આખો વખત પોતે એટલેજ બોલ્યા કરે અગર બીજાઓથી પોતે ચર્ચિવાનો છે એમ જાણી ને ખુશી થાય પણ તે પોતાના મહત્તીય સોગતો-ઓને તેઓના વારા પ્રમાણે બોલવાની છૂટ આપતો.....અને એના પોતાના માટે પૂછે તો તે કોઈ માણસના અવસોકનની અવમણના કરતો નહિ પણ દરેક માણસની બીજીએ પોતાનો દીવો સંગ્રાપતો. તેના અભિપ્રાય તેમજ ને જે ખાતરીપૂર્વક કરેતો ને ઘણું દરીને હમેશાં બધનમાં આવે તેવાં હતા પણ તેઓમાં કંઈ વિરોધોક્તિ નહોતી. તે ને કહેતો તે મહાપાત્ર જેવું નહિ પણ બિંધ્ય વાણી જેવું હતું; આમ હોવાનું કારણ કાં તો તે પોતાના વાક્યને હમેશાં સ્વ અને ન્યાયના ત્રાજવામાં તોળતો હતો તે હોય અગર કાં તો સાચાંરણ રીતે તેના માટે લોકો સારો અભિપ્રાય આપતા હતા તે હોય.....જ્યારે એને પોતાના હોદ્દાની રૂએ કોઈ સુન્દેશાર ઉપર તરોમન મુકવાનો પ્રયત્ન આવતો ત્યારે તે તેઓના ઉપર ઉધ્ધતાથી અગર દરડી નજરથી જોતો નહિ; પણ તરોમે તે એકસલાના દટાંત ઉપર દરડી નજરથી જોવા છતાં પણ એ સુન્દેશાર ઉપર અનુકમ્પા અને દયાની લાગ-ભૂમિથી જોતો હોય જેમ હમેશાં દયાળુ રહીને સુન્દેશારો તરફ સંમતતાથી વર્તતો હતો.....એના નોકરો તરફ પણ એની વર્તણૂક મારી હતી.....અને એટલાજ કારણથી આટલા બધા કુળનાં અને સુન્દેશારો જીવન માણસો એના નાજામાં રહેવાને ખુશી હતા.....આપાત ખરીજ છે.....:

કે તે દેવપ્રુદ્ધિમાથી મુક્ત હતો—આપા વેરભાવને તેણે કોઈ દિવસ જન્મ આપ્યો નહોતો તેમ તેનું પોપણ પણ હતું નહોતું પોતાને તુકશાન થયું હોય તેનું એ કોઈ દિવસ વેર વાળતો નહિ.....તે કોઈ દિવસ કોઈ માણુમોને તેઓની જગ્યા બહાર બિચકાને નાખી દેતો નહિ.....તે રાત્રી પાસે કોઈ માણુમની નિદા કરતો નહિ:.....દિવસ જાય છે તેમ તેની કીર્તિ ઓછી થતી નથી પણ ઉચટી વધે છે એની છાંદગીમાં ધણા વિદ્વાન માણુસો માત્ર એના સાથે વાતચિત કરવાના હેતુથી દરિયા ઓળંગીને આવ્યા હતા..... આ માણુમોમાં એક ફ્રાન્સનો અમીર મારકવીસ ફાયટ હતો જ્યારે તે અમીર બેકનની પાસે આવ્યો ત્યારે બેકન અશક્તિના લીધે માદો હોવાથી તેને પ્રણામ કરતાં તે અમીર નીચેના શબ્દો બોલ્યો હતો:—“મેં જે દેવદૂતો મંગળી પુનકોમા ધણું વાંચ્યું છે અને સાંભળ્યું છે પણ જેઓને મેં નજરે જોયા નથી તેઓના જેવાજ બેકનને પણ હું એક દેવદૂત તરીકે માનું છું.”

મેથ્યુઝના લખના ઉપરથી પણ બેકનની વર્તણૂક વિશે આવીજ અસર થાય છે તે લખે છે કે.—“ મે કોઈ દિવસ એનામા દેવ પ્રુદ્ધિનો અંશ પણ જોયો નથી ..... તેમજ ખામ પોતાની લાગણીથી તે કોઈ દિવસ કોઈ માણુમની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ બોલ્યો હોય એમ મારા સાંભળવામા આવ્યું નથી. હું વખાણ કરું છું તે એની મોટાઈના નથી પણ તેના સદ્ગુણના છે. જના લીધે માર અંતઃકરણ મોહ પામીને તેનેજ વાળગી રહે છે તે માગ ઉપર તેણે જે ઉપકારો (તેઓ અગણિત હશે તો પણ શું થયું) કર્યા છે તે નથી પણ એની મમત્ર છાંદગી અને વર્તણૂક છે.”

બેન જોનસન જેને બેકનની સાથે સારો પરિચય હતો અને જે સ્વભાવે કઠોર હત્યનો હતો તેનો અભિપ્રાય જો આપણે આ જગ્યાએ આપીશું તો તે વધારે વિશ્વાસપાત્ર થઈ પડશે—“ બેકનની મતને માટે મને જે લાગણી થાય છે તેમા એની સ્થિતિ અગર હોવાથી જરા પણ વધારો થયો નથી હું આપા રાખું છું કે એના કેટલાક નમૂનાં કૃત્યોને લીધે એના સદ્ગુણો વધારે સારા પ્રકાશમા આવી શકશે પરમેશ્વર એને સકટના વખતમાં ધૈર્ય આપે; મોટાઈનો એણે કોઈ દિવસ એકપણે કંપો નથી ”—આં સતી દક્ષિણ બેકનનાં મિત્રો તરફથી અપાયેલી

હોવાથી તેને અક્ષરજ ખરી માની લેતા આપણું મન જરા પાણું દહે છે પણ એ હકિકત એવી છે કે તેને ખીજા લોકોના અભિપ્રાય સાથે વાચતાં અને સરખાવતાં બેકનનું મિતાહારીપણું, તેના ચિત્તની સ્વસ્થતા, તેની વિનયશીલ આવચલગત અને તેના કપટરહિત હાસ્યવિનોદ વિશે આપણી સંપૂર્ણ ખાતરી થાય છે.

તેના જે જે પ્રયત્નોમા તે નિષ્ફળ ગયો છે તેમાં પણ તે સૌનો અગ્રે-સર હતો એવા ચિન્હ સાફ જણાઈ આવે છે એની પરોપકાર બુદ્ધિ વિશે કાંઈથી શંકા ઉઠાનાય એમ નથી. સામાન્ય માણસો ઉપર તે દયાભાવ રાખતો હતો, પણ જ્યાં જનસમૂહ અને ઉચ્ચ વર્ગના માણસો વચ્ચે તક-સારની યાત આવે ત્યાં ઉચ્ચ વર્ગના માણસો કહે છે એમ ખરે છે એમ તે માની લેતો સેકવીલ, સીડની, સ્પેન્સર, સેક્સપિયર અને ફેલ્સ વગેરે મોટા પુરો આવાજ વિચારના હતા મિટ્ટનનો અભિપ્રાય પણ ધજો-ખરો આનેજ મળતો હતો બેકન કહે છે કે, “ પાઠશાળાઓમા માણસો આસ્થાપૂર્વક માનવાનું શિખે છે ” તેણે એમ પણ કહેવું જોઈતું હતું કે દરનારમા માણસો નમતાં શિખે છે રાખને તે દેવની આફ પૂજતો હતો. જેવી રીતે આધુનિક કળામા મનીઓ પોતપોતાના પક્ષ તરફ વળે છે તે રીત રીતે બેકન રાજ તરફ જોતો હતો ખુશામત કરનામા તે એટલો બધો હલ-બહાર જતો કે એના સમકાલીન પુરોને પણ એના ઉપર ચિદ્વાર આવતો-આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે—વખત જોઈને ચાલવું એ બેકનનું એક વિશેષ લક્ષણ હતું અને આટલાજ કારણથી એના વ્યાવહારિક કૃત્યોમાં પણ વખતો વખત વિશેષ જણાતો હતો. ગમે તે વિષય ઉપર તકસાર ચાલતી હોય પણ તેના માટે દરેક બાબત પર ચર્ચા કરવાની તેનામા શક્તિ હતી એનો માનસિક અનિશ્ચય એટલો બધો બારે હતો કે તેથી વખતે એ ખોટા—અમયુક્ત તર્ક કરતો હોય એમ જણાઈ આવતું અને કાંઈ કાંઈ વખત-તે પ્રસ્તુત વિષય માટે એ તદ્દન બેદરકાર હોય એમ દેખાઈ આવતું. એની કેટલીક વ્યાવહારિક ખામીઓ જોઈ એના કામને સામાન્ય હતી તો-પણ તેઓ માટે તેને સમૂહમાં નિર્દોષ ગણવે એ વ્યાજગી કહેવાય નહિ બહુ યાય તો આપણાથી એટલુંજ કહી શકાય કે એમાં તે બહુ દોષિત નહોતો આપણે કમૂલ કરીએ છીએ કે બેકનની વર્તણૂક કોઈ સાધારણ

માણસની વતંત્રક કરતાં નીચી નહોતી પણ આપણે યાદ ગમવું જોઈએ કે એ વખતમાં મોર અને સીકની જેવા ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટાંત જેવા જેવા માણસો પણ હતા અને જે માણસ મનુષ્ય જાતને જીતવાની અગર સાધારણ માણસોથી ચઢિયાતા ચવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે દુનિયાનો કોઈ સાધારણ માણસ જેને ન્યાયબુદ્ધિ કહે તેવાથી સતોષ માનવો જોઈએ નહિ. મોટા વિદ્વાન માણસોને પણ દુનિયાના સામાન્ય નિયમો લાગુ પડે છે, અને તેઓને માનસિક અને શારીરિક કસોટી ઉપર આવવું પડે છે. આવા માણસોને દુનિયાના કેટલાક દુર્ઘટ કાર્યો ઉપર તિરસ્કાર આવે છે, પણ એકનના સંબંધમાં એવું કંઈ નહોતું; તેમજ આવેશમાં આવી જઈ વખતે કેટલાક માણસો મનસ્વીપણે જે ધગસા બરે છે તેવાં એકનને કોઈ દિવસ ઈર્ષ્યા નહોતાં. તત્સમયન વિષે તેની ઉત્કૃષ્ટ જાણસાને તેમજ રાજ્યના સંબંધમાં તેના અડગ ઉત્સાહને જ્યારે એની મમતા વગરની મૈત્રી અને હૃદયગ્રા વગરની પ્રીતિ સાથે સરખાવીએ છીએ ત્યારે તદ્દન ભિન્ન—ઉપદ્રાવ ગુણોનો મુકાબલો થાય છે. એકનના અદ્ભુત કાર્ય ઉપરથી મનોવિકાર વગરનો માણસ કેટલું કરવાને સમર્થ થાય છે તે આપણે ખરાબ જોઈ શકીએ છીએ; પણ તેનામાં જે કેટલીક ખામીઓ હતી તે વિષય મહત્ત્વ કરવાની એની શક્તિમા જે કંઈ નિમિત્તા હતી તેના લીધેજ હતી શરૂઆતથીજ તે સત્યની પાછળ મંડપો દેતો, અને ધણા ભાગે તેને વળગી રહ્યા હતા પણ જ્યારે તે તેમથી ખરી જતો ત્યારે એનો હેતુ એવો નહોતો કે આપણે એને એ જૂસ માટે સહેલાઈથી માંથી આપી શકીએ. અસાધારણ બુદ્ધિ સાથે દુનિયાનું બધું કરવાની એની ઇચ્છા પણ અસાધારણ હતી. સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાથી અગર પોતાના જાતિ બાઈઓની માનસિક શક્તિમા વૃદ્ધિ કરવામાં જે માણસોએ હિમાલય અને માયા દિશ્વથી પોતાનો અમૂલ્ય વખત રાખ્યો છે તેમા એકન સૌથી ચઢિયાતો હતો, એ વાતમાં કોઈથી ના કહેવાય તેમ નથી.

એકનની વતંત્રક અને સામાન્ય રીતભાત વિષે ખરી માહિતી આપણને એના નિવેદનોમાંથી મળી આવે છે તેના આ નિવેદનો તેણે બહુ વાસ્તુક હવું તેનું અગર તેની કલ્પનાઓનું અને તત્વજ્ઞાનનું પરિણામ નહીં પણ દુનિયાના અનુભવનું ફળ છે. તેથી એકન જાને કેવો માણસ હતો,

વ્યાવહારિક અને રાજ્ય મળીને જાગનોમાતેના વિચારો કેરા હતા, સાધારણુરીતે જેને આપણે મદ્દગુણુ અગર દુર્ગુણુ તરીકે માનીએ છીએ તે વિષે એનું શુ કહેવું હતું એ વિશેષે જાણવાની ઇચ્છા રાખનારને એના નિગધો વાચવાની ખાસ આવશ્યકતા છે વિશેષમા એ નિગધો એની જીવનના અમુક ભાગોમા સુધારા વધારા સાથે ફરી ફરીને જણાવાથી તેના વચના જતા અનુભવથી તે ॥ વિચારોમા કેવા ફેરફારો થયા હતા તે પણ જણાઈ આવે છે બેકનનુ જીવે જીવે હતો તેનાજ તેના મર્યાદા, એનું આ નિગધો શિવાય એના ખીજા કશું મર્યાદા સમઘમા કહી શકાય એમ નથી પોતાની જીવનમા જે કંઈ નજીક જતાવો અને અગર પ્રસંગોપાત જે જે કલ્પનાઓ પોતાને સુઝી આવે તેઓની નોંધ રી લીધા શિવાય તે સતોષ થવો નહિ થયું કરીને બેકનનુ સઘળી જામનોને કાગળ ઉપર ટાકી લેતો એનું કારણ એ હતું કે જેને આપણે સાધારણુરીતે ચોખ્ખપણુ અગર નિરખિતપણુ કહીએ છીએ એની તેનામા મોટી ખોટ હતી, એનામા ખીજા એક સ્વાભાવિક ખામી એ હતી કે ત્રીજી ઝીણી માળનો ઉપર એ પૂરતું જ્ઞાન આપી શકતો નહિ આ ખામી દૂર કરવાને તેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યા હતા પણ એ ફેલેટ ગયો હતો અને તેના લીધેજ તત્ત્વજ્ઞાન સળધી એની નવીન શોધો ઉપર—એની રાજ્યનીતિ અને એના નીતિ વિચારો ઉપર મોટી અસર થઈ હતી એનું સ્વાભાવિક વચણુ તત્ત્વજ્ઞાન—સત્ય અને શાસ્ત્રાનો ઉદ્ધાર કરવા તરફ હતું પણ એની કેળવણી અને સાસારિક રિથિતિ એવી હતી કે તેને પોતાની મરજી વિરુદ્ધ નાનપણુમાજ ખીજે ધધે વળગવું પડ્યું હતું એ પોતે કહેતો કે, “હું માત્ર મનુષ્ય જાત ઉપર ઉપકાર કરવાને તેમજ તેઓના સુખના સાધનોની વૃદ્ધિ કરવાનેજ જન્મેલો છું ” આટલાજ માટે એ વખતો વખત કહેતો કે, “જે જગામા હું ખુશીથી રહું નહિ ત્યાં લાગ્યા વખત સુધી રહેવાની મને ફરજ પડી છે

મનુષ્ય જાતની રિથિતિ સુધારવા બધાહુન્નર મળાઓની વૃદ્ધિ કરવા માટે નવી શોધ કરવી એના જેટલું માનવરેનું કાર્ય ખીજું કશું નથી એમ તે માનતો હતો, તેમજ આ પ્રમ કન્વાને એ વખતમા ખીજા માણસો કરતા તે વધારે યોગ્ય હતો એમ તે પોતે કહે છે, અને આપણે પણ નેમ કહેવું જોઈએ આ પ્રમાણે કહેવું જરા અનિશ્ચયોક્તિ ભરેનું છે, કારણ કે બેકનનુ મુચ્ચરણીઆ

અને ખારીક તફાવતો શોધવા કરતા સાદૃશ્ય મેદણ કરવા ઉપર નિશ્ચય
ધ્યાન આપતો હતો. પણ ખરૂં જોઈએ તો તત્વ જાણનારે તો બીજી કરતાં
પહેલી બાબત ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ આ એક ખાત્રી શિવાય
શાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરવાની આશા રાખનારમા જે શુભો હોવા જોઈએ તે બધા
એનામા હતા. થડા સ્વભાવથી નિષ્પક્ષપાતપણે અને કોઈ પણ પ્રકારના
મનોનિરૂપણ શિવાય પદાર્થોનું અન્વેષકન કરવાની એનામા શક્તિ હતા કુદ-
રતને તાબે કરવાની ઈચ્છા રાખનારે પ્રથમ તેને તાબે થવાની કેટલી આવ-
શ્યકતા છે તે એ બરાબર સમજતો હતો. તે કહેતો કે પરમેશ્વરે જગતને
માણસના હૃદયમા મૂક્યું છે એનું કારણ એટલું જ છે કે માણસો તેને જોઈ
શકે આખું જગત કાર્ય કારણના નિયમના આધારે બનેલું છે, તેથી પદાર્થોના
નિયમે અને કારણો જાણવામાજ ખરૂં જ્ઞાન રહેલું છે. જો આપણે કારણ
જાણી શકીશું તો પછી કાર્ય કરવાને શક્તિમાન થઈશું. અપટલાજ માટે નવીન
શોધો કરવાની જરૂર છે આ કામ એક માણસથી બનતું અશક્ય હોવાથી બેકન
સારી સ્થિતિ અને સત્તાની શોધમા ફરતો હતો, તેમ છતાં તેનો આ એકજ
ઉદ્દેશ નહોતો. તેના આ મુખ્ય ઉદ્દેશ સાથે બીજા મૌલ્ય ઉદ્દેશો બહુ હતા. પૈસાદાર
અગર ગરીબ, સાજા અગર માદા, વૈદક જાણનાર, અગર શાસ્ત્ર જાણનાર,
જે જે માણસો તરફથી એને પોતાના ઈષ્ટ કાર્યમા જરા પણ મદદ મળી શકે
એમ લાગતું તેઓની સાથે મિત્રાચારી કરતો, પરંતુ એ મિત્રોને તે માન
પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડવાના ના હતો તરીકેજ માનતો.

ઈસેક્સ જોવા માણસ જોણે તેના ઉપર અસખ્ય ઉપકારો કર્યા હતા
તે પણ આ પતિતમાજ હતો તે કહેતા કે, “બંધિયમા વળતે મિત્રને શત્રુ
જોવો અને શત્રુને મિત્ર જોવો મણવાનો પ્રસંગ આવે માટે એ નિષે નિચાર
કરીનેજ કોઈના સાથે મિત્રિ અગર શત્રુનું કલ્પી” ઇસેક્સ, જેમ્સ, નિલો-
યર્સ વિગેરેને તે નહોતો ચહાતો એમ નહોતું પણ જેને આપણે અતરતો
સ્નેહ સ્ત્રીએ છીએ તેવો સ્નેહ બેકને મળના ઉપર નાખ્યો નહોતો —આ-
વો સ્નેહ રાખવાને ને ગિવકૂન શક્તિમાન નહોતો તે શુદ્ધ ભાવથી વિધા-
ની વૃદ્ધિ કરના હેતુથીજ મત્તા અગર અધિકાર મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો
હતો. એ નિષે શકે ઉપરાંત કોઈ પણ કારણ નથી, તેમજ એ કામમાં
ફતેહ મેળવવા માટે તે જે ખાતરી કરતો હતો તેમા પણ અભિમાનનો

જરાએ અંશ નહોતો. આ કામ પાર પાડવામા તે એની પોતાની શક્તિ ઉપર જોડસો ભરસો રાખતો હતો તેના કરતા કુદરતના ચૈક્ય વિષે તેણે જે માહિતી મેળવી હતી તે ઉપર વધારે રાખતો હતો. છેવટના ભાગમાં તેને જે દિવસગીરી અને પશ્ચાત્તાપ થયો હતો તે એના ઉપર રૂપવન સેવાનો આરોપ આબ્યાધી, અગર એને સજા થવાથી અગર માનબ્રહ્મ થવાથી નહિ પણ તેનાથી પોતાનું ઇષ્ટ કાર્ક પાર પડ્યું નહિ, પ્રજાની સેવા બાળવાઈ નહિ, તેમ સત્ય શોધવા પાછળ મ આ રહેવાયું નહીં, તેનાથીજ થયો હતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

તત્વજ્ઞાનનું ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત.

સાતમા પ્રકરણમાં બેકનની જીવિતીનું દુઃખદાયક વૃત્તાન્ત પૂર થાય છે બેકન બેકનના સગા વાચકોને એ વૃત્તાન્ત અત્યંત બેદનક થઈ પડશે એની જીવિતીના કેટલાક બનાવો એવા છે કે જે વાચકોની આપણને દિવંગીરી તેમજ આશ્ચર્ય લાગ્યા વગર રહેજ નહિ. પણ જ્યારે એમાંની કેટલીક બાબતોના સંબંધમાં આપણને એના પોતાના હાથને અગર મોઢાનો પુરાવો મળે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે આશ્ચર્ય દૂર થાય છે અને તેના બદલામાં દિલગીરીમાં વધારો થાય છે. આમ થવાનું ખાસ કારણ એ છે કે બેકનના જેવા જગવિખ્યાત મહા પુરુષ માટે એના સાંસારિક વ્યવહારના, એની ખાનગી વર્તણૂકના તેમજ એનાં જાહેર કૃત્યોના સંબંધમાં આપણે સાધારણ રીતે જેવી આશા રાખી શકીએ તેવી આશા તેના માટે રાખવી એ મોટી જૂલ છે એમ એના કેટલાંક ખુલાસાત ભરેલાં, સ્વાર્થનિષ્ઠ અને શરમ ઉપજાવે એવાં કૃત્યો જોયા પછી આપણી ખાતરી થાય છે. ઇંગ્લેન્ડના મોટા તત્વજ્ઞાનીના નામથી સુપ્રસિદ્ધ માણસ પોતાના ખાનગી વ્યવહારમાં કૃતઘની થશે, અગર તેનામાં આત્માભિમાન ઘણું ઓછું હશે અગર તે મૈત્રી-સ્નેહનો ખરો અર્થ તે નહિજ સમજતો હશે એમ કોઈ માણસ એકદમ માન્ય કરશે નહિ. પણ તે જ્યારે ખરી હકિકતથી વાકેફગાર થાય છે ત્યારે તેને અકસોસ સાથે પોતાનો વિચાર ફેરવવો પડે છે. જે લોકોને આપણે સાધારણુરીતે વિદ્વાન અગર મહાપુરુષો તરીકે ગણીએ છીએ, જેઓની માનસિકશક્તિ ઘણીજ ખેડાયેલી અને ઉત્તમ પ્રકારની હોય છે અને જેઓ એક બાબતે પોતાની જાહેર સેવાથી સામાન્ય તેમજ વિદ્વાત વર્ગ જન્મેના વિશ્વાસ અને પ્રીતિને પાત્ર થાય છે તેઓ જીજ્ઞાસુઓ વખતે પોતાના ખાનગી વ્યવહારમાં કેના અધમ અને નીચ કર્મ કરે છે તેનો બામ આપણને બેકનના ચરિત્ર ઉપરથી થાય છે આપણને એમ લાગે છે કે વિવક્ષણ જુથિરાગા માણસો

પણ તેઓને સમજવા તરફ પ્રારંભથીજ મનુષ્ય-ચિત્ત દોરાય છે માણ-
સનું મન કુદરતથીજ કંઈ એવું ધડાયેલું છે કે તે સ્વાભાવિક રીતે મૂળત-
ત્વેનું વિવેચન આ ૧૨ પૃ કરણ કરવા તરફ દોરાય છે આ પ્રમાણે પૃથ-
કરણ કરવાથી મૂળતત્વોના મુખ્ય બે વિભાગ ચાલે—(૧) દષ્ટા અને
(૨) દશ્ય—અર્થાત્—અતરાત્મા જે જીવે છે અને બાહ્યવસ્તુ જેને
જોરાની છે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અતરાત્માને વિચારે અને બાહ્ય વસ્તુને વિષય
કહે છે—એ આત્મા છે અને ગીત્તુ આત્માથી બિન્ન આત્માના શુદ્ધ
અર્થ ધર્મ ત્રય છે—લાગણી, ઇચ્છા અને વિચાર દ્રવ્ય અગર પદાર્થનો
મુખ્ય શુદ્ધ વિસ્તાર છે દરેક બાહ્યિક વસ્તુ અવકાશમાં વિસ્તૃત અવસ્થામાં
રહે છે આ માને આપણે જોઈ શકી નથી એને જોઈ શકાય છે, એનામાં
વિગર થાય છે, આે તે વિનાર અગર વાત્પિચક કરે છે સ્વાભાવિક રીતે
આપણે ધારી શકીએ તેમ શરૂઆતમાં માણુમનુ ચિત્ત અદશ્ય અગર
અસ્પષ્ટ કરતા દશ્ય—સ્પૃશ્ય અગર પ્રકટ તરફ વધારે દોરાય છે આ પ્રમાણે
બાહ્ય વસ્તુએ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારનું પ્રથમ આકર્ષણ કર્યું છે અને શ્રીમદ્,
હિંદુસ્થાન અગર યુરોપ વિગેરે જે જે દેશોએ લોકો પ્રથમ આ પ્રશ્નો
વિશે વિચાર કરવા સામાન્યતા તેઓનું ધ્યાન શરૂઆતમાં માત્ર બાહ્યવસ્તુ
ઉપરજ એ થાયું હતું અને તેઓએ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ઉપર પ્રથમ લક્ષ
આપ્યું નહોતું શ્રીસ દેશમાં શરૂઆતમાં ઊભરના પ્રશ્નોનો નિર્ભય કરવામાં
જે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા તે સાધારણ રીતે નાની વયમાં છોકરા
જેમ આ દુનિયાનું મૂળ મરણ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે તેમ હતા તેઓ એમ
ધારવા સાગા કે જેની મીને માણુમ પોતાનું મર્થ કરે છે તેની રીતે ઈશ્વર
પથ કરતો હતો, અને દરેક કાર્યનું કારણ દેવ જોઈએ તેથી એ સોદાના
તાત્પર્યવેચનો મુખ્યકદ્દેશ આ મૂળકારણ શોધવનો હતો તેઓ એવા નિમય
પર આવ્યા કે એ કારણ કુદરતના મૂળતત્વોમાં હોવું જોઈએ.

શ્રીસના પદના તત્ત્વજ્ઞાની યોજનાના મારગ પ્રમાણે દરેક પ્રાણીની
તેમજ જન પદાયની કલ્પનિયા માર્ગ પદ્ય કારણ કવો જાગ દેવ છે
તેથી દુનિયાનું મૂળ કારણ જળ દોવું જોઈએ ૧૫૨૨ મ્ નીકે જાના
જાવતો આધાર મર્મની વખતના આદતા ૧૫૨ છે એનાસામીની
મનુ કદેનુ એમ હતું કે હવે ૧૫૨ કોષ ૧૫૨ પ્રાણી જીવી ગયા નથી

ખાટે આદિ કારણ હવા હોવું જોઈએ. શ્રીસના ત્રીજા તત્ત્વજ્ઞાની હેરેકલસ-
 ઇટલસનો મત એવો હતો કે મૂળ મરણ અગ્નિ છે. એના વિચાર પ્રમાણે
 કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી—દરેક વસ્તુ અસ્થિર છે. એકજ સ્થિતિમાં
 તે પળવાર પણ રહી શકતી નથી. જેવી રીતે નદીના પ્રવાહમાં અમુક
 જગ્યાએ જે બિન્દુ એક પળમાં હોય છે તે બીજી પળમાં હોતું નથી. દરેક
 વસ્તુ બદલાયાજ કરે છે. આ ફેરફારનું નિત્ય અગર સ્થાયી તત્ત્વ અગ્નિ છે,
 તેથી કશીને મૂળ કારણ પણ અગ્નિ છે અને જે ફેરફારો જોવામાં આવે છે
 તે બધા એમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ્પીડોકલીસના અભિપ્રાય એવો
 હતો કે આખા જગતનું ઉત્પત્તિ કારણ પૃથ્વી, જળ, હવા અને અગ્નિ એ
 ચાર તત્ત્વો છે; અને તેઓના ઉપર રાગ અને દ્વેષ અગર પ્રીતિ અને વિરોધ
 એવા વિરુદ્ધ ગુણો અસર કરે છે. રાગમાં ગમે તે કોઈ બે તત્ત્વો પ્રીતિમાં
 જોડાય છે અને તેઓના સંયોગમાંથી નવો પદાર્થ પેદા થાય છે. દ્વેષમાં
 બે તત્ત્વો વિરોધથી જુદાં પડે છે અને તેઓના જુદા પડવાથી પણ કોઈ
 નવો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલાં ચાર મૂળતત્ત્વોના
 સંયોગ અને વિયોગ તે જગતનાં મૂળ કારણો છે. ટીમોક્રાટસ એમ્પી-
 ડોકલીસથી એક પગથીયું આગળ ગયો તેણે જે પરમાણુવાદ દાખલ
 કર્યો હતો તે આધુનિક કાળમાં પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. એનું કહેવું એવું
 હતું કે આખું વિશ્વ મૂળ દ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. અણુઓ અત્યંત
 નાના છે. તેઓને અનંત અવકાશમાં છુટા મૂકવામાં આવ્યા છે. અહીં તેઓ
 પોતાના વજન અને ગુરુત્વાકર્ષણના લીધે એક બીજાના સંગ્રહમાં આવે
 છે. આ પ્રમાણે જ્યારે કેટલાક અણુઓ સામઠા બેગા થાય છે ત્યારે
 તેઓના સંયોગમાંથી એક તદ્દન નવોજ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે શ્રીસ રેશના તત્ત્વજ્ઞાનીનું સ્વાભાવિક વલણ પ્રકૃતિ-
 શાસ્ત્ર તરફ હતું; અને ‘ઇન્ડિવર પણ માણસની માફકજ પોતાનું કાર્ય
 કરે છે,’ આ નિયમ ઉપર તેઓનો મુખ્ય આધાર હતો. આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને
 એકંદ્ર પ્રકૃતિશાસ્ત્ર જાણનારની જિપમાં આપે છે, કારણ કે તેઓએ માત્ર
 બાહ્ય વસ્તુને લગતા સવાલોનો જવાબ આપવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તેઓનો
 સમાવેશ પ્રકૃતિશાસ્ત્રના વિષયમાંજ થાય છે. આત્મા વિશે વિચાર કરવાની
 તેઓએ તરફી લીધીજ નહોતી. આ લોકોના તત્ત્વવિવેકને સૃષ્ટિપૂજન
 એવું નામ આપી શકાય. આ પ્રમાણે રાજ્યાતમાં તત્ત્વવિવેકનું મુખ્ય વલણ

પણ તેઓને સમજવા તરફ પ્રારંભથીજ મનુષ્ય-ચિત્ત દોરાયું છે. માણસનું મન કુદરતથીજ કંઈ એવું ધણથેયું છે કે તે સ્વાભાવિક રીતે મૂળતત્ત્વેતુ વિવેચન આગર પૂરકગણ્ય કરવા તરફ દોરાય છે આ પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરવાથી મૂળતત્ત્વોના મુખ્ય બે વિભાગ થાય છે—(૧) દૃષ્ટા અને (૨) દૃશ્ય—અર્થાત્—અંતરાત્મા ને જીમે છે અને બાહ્યવસ્તુ ને તે જોવાની છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અંતરાત્માને વિષયિત્વ અને બાહ્ય વસ્તુને વિષય કહે છે—એક આત્મા છે અને બીજી આત્માથી ભિન્ન છે. આત્માના શ્રુત્ય આગર ધર્મ ત્રય છે—સામણી, ઇચ્છા અને વિચાર. દ્રવ્ય અમર પદાર્થોના મુખ્ય શ્રુત્ય ત્રિસૂત્ર છે દરેક જાતિક વસ્તુ અવકાશમા વિસ્તૃત અવસ્થામાં રહે છે આત્માને આપણે જોઈ શકતા નથી એને જોઈ શકાય છે, એનામા નિકાર થાય છે, અને તે નિવાર અગર વાતનિવાર કરે છે સ્વાભાવિક રીતે આપણે ધારી શકીએ તેમ શરૂઆતમા માણસનું ચિત્ત અદૃશ્ય અગર અસ્પર્શ કરતા દૃશ્ય—સ્પર્શ અગર પ્રકટ તરફ વધારે દોરાય છે આ પ્રમાણે બાહ્ય વસ્તુએ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારનું પ્રથમ આકર્ષણ કર્યું છે અને ઝીસ, હિંદુસ્થાન અગર યુરોપ વિગેરે ને ને ઠેકાણે સોફા પ્રથમ આ પ્રશ્નો વિશે વિચાર કરવા લાગ્યા ત્યાં તેઓનું ધ્યાન શરૂઆતમા માત્ર બાહ્યવસ્તુ ઉપરજ ખેંચાયું હતુ, અને તેઓએ આધ્યાત્મિક બાજુ ઉપર પ્રથમ લક્ષ આપ્યું નહોતું ઝીસ દેશમા શરૂઆતમા ઉપરના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવામાં ને પ્રયત્નો કરવામા આવ્યા હતા તે સાધારણ રીતે નાની વયના છોકરા જેમ આ દુનિયાનું મૂળ કારણ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે તેમ હતા તેઓ એમ ધારવા લાગ્યા કે જેની રીતે માણસ પોતાનું કાર્ય કરે છે તેવીજ રીતે ઈશ્વર પણ કરશે; હશે, અને દરેક કાર્યનું કારણ હોયું જોઈએ તેથી એ સોફાના તત્ત્વવિવેકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ મૂળકારણ શોધવાનો હતો તેઓ એવા નિશ્ચય પર આવ્યા કે એ કારણ કુદરતના મૂળતત્ત્વોમા હોયું જોઈએ.

ઝીસના પહેલા તત્ત્વજ્ઞાની યેહુના ધાગ્યા પ્રમાણે દરેક પ્રાણીની નેમજ બહુ પદાર્થની લક્ષણિમા મર્ડ પશુ પ્રકારના દ્રવ્યો બાગ હોય છે તેથી દુનિયાનું મૂળ મરણ જગત્ હોયું જોઈએ ઉદ્ભવનું નંગીકે દરેક જીવનનો આધાર સૂર્યની ઉજ્જ્વળતા અને આદ્રતા ઉપર છે. એનાસામીની, સનુ કહેવું એમ હતુ કે હસા વગર માત્ર પણ પ્રાણી જીવી શકતું નથી

માટે આદિ કારણ હવા હોયુ જોઈએ ત્રીસના ત્રીજા તત્વજ્ઞાની હેરેકલસ-
ધટસનો મત એવો હતો કે મૂળ મરણ અગ્નિ છે. એના વિચાર પ્રમાણે
કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી—દરેક વસ્તુ અસ્થિર છે. એકજ સ્થિતિમાં
તે પળવાર પણ રહી શકતી નથી જેવી રીતે નદીના પ્રવાહમાં અમુક
જગ્યાએ જે બિન્દુ એક પળમાં હોય છે તે બીજી પળમાં હોતું નથી. દરેક
વસ્તુ બદલાયાજ કરે છે આ ફેરફારનું નિત્ય અગર સ્થાયી તત્વ અગ્નિ છે,
તેથી નદીને મૂળ કારણ પણ અગ્નિ છે અને જે ફેરફારો જોવામાં આવે છે
તે બધા એમાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ્પીડોકલીસનો અભિપ્રાય એવો
હતો કે આખા જગતનું ઉત્પત્તિ કારણ પૃથ્વી, જળ, હવા અને અગ્નિ એ
ચાર તત્વો છે; અને તેઓના ઉપર રાગ અને દ્વેષ અગર પ્રીતિ અને વિરોધ
એવા વિરોધ શુણ્ણો અસર કરે છે. રાગમાં ગમે તે કોઈ જે તત્વો પ્રીતિમાં
જોડાય છે અને તેઓના સંયોગમાથી નવો પદાર્થ પેદા થાય છે. દ્વેષમાં
જે તત્વો વિરોધથી જુદાં પડે છે અને તેઓના જુદા પડવાથી પણ કોઈ
નવો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલાં ચાર મૂળતત્વોના
સંયોગ અને વિયોગ તે જગતના મૂળ કારણો છે. ડીમોક્રીટસ એમ્પી-
ડોકલીસથી એક પગથીયું આગળ ગયો તેણે જે પરમાણુવાદ દાખલ
કર્યો હતો તે આધુનિક કાળમાં પણ સ્વીકારવામાં આવે છે એનું કહેવું એવું
હતું કે આખું વિશ્વ મૂળ દ્રવ્યમાથી ઉત્પન્ન થયું છે અણુઓ અત્યંત
નાના છે. તેઓને અનંત અવકાશમાં છુટા મૂકવામાં આવ્યા છે. અહીં તેઓ
પોતાના વજન અને ગુરુત્વાકર્ષણના લીધે એક બીજાના સંબંધમાં આવે
છે. આ પ્રમાણે બ્યારે કેટલાક અણુઓ સામટા બેગા થાય છે ત્યારે
તેઓના સંયોગમાથી એક તદ્દન નવોજ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે ત્રીસ ફેશના તત્વજ્ઞાનીનું સ્વાભાવિક વલણ પ્રકૃતિ-
શાસ્ત્ર તરફ હતું, અને ‘ઈશ્વર પણ માણસની માફકજ પોતાનું કાર્ય
કરે છે,’ આ નિયમ ઉપર તેઓનો મુખ્ય આધાર હતો આ તત્વજ્ઞાનીઓને
એકેન પ્રકૃતિશાસ્ત્ર જાણનારની જોખમાં આપે છે, કારણ કે તેઓએ માત્ર
બાહ્ય વસ્તુને લગતા સવાલોનો જવાબ આપવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તેઓનો
સમાવેશ પ્રકૃતિશાસ્ત્રના વિષયમાજ થાય છે આત્મા વિષે વિચાર કરવાની
તેઓએ તરફી લીધીજ નહોતી આ લોકોના તત્વવિવેકને સૃષ્ટિપૂજન
એવું નામ આપી શકાય આ પ્રમાણે શરૂઆતમાં તત્વવિવેકનું મુખ્ય વલણ

સ્થિતિમાં હોય છે તે સ્થિતિમાં આવે છે ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે કોઈ સુદર સ્ત્રી છે, તેના અસ્તિત્વનું કારણ એ છે કે તે સ્ત્રીત્વ અને સૌન્દર્યતાની જાતિમાં ભાગ લે છે જાતિ ચિવાય બીજી કંઈ વાસ્તવિક અગર સત્ય નથી આ પ્રમાણે પ્રથમ એક તરફ જડવાદના સામા થયા પછી તત્ત્વવિવેકનો છેડો એક તરફી માયાવાદમાં આવ્યો. પ્લેટોએ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર પણ સપૂર્ણ ધ્યાન આપ્યું હતું એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મનુષ્યનું સર્વાત્તમ સુખ શોધવાનો હતો સદૃશ્યની વ્યાખ્યા આપતા સોક્રેટીસે એમ કહ્યું હતું કે જ્ઞાન એજ સદૃશ્ય છે, અને અજ્ઞાન એજ દુર્ગુણ છે પ્લેટોનો મત એવો હતો કે જો કોઈ માણસ સદૃશ્યી હોઈને પોતાની જીવગી તત્ત્વજ્ઞાન વિષે ચિન્તન કરવામાં માણે તો એને સર્વોત્તમ સુખ મળે છે એના શુરએ પ્રકૃતિશાસ્ત્રનો છેક તિરરકાર કર્યો હતો પણ તેણે એ શાસ્ત્ર કેટલેક દરજ્જે સ્વીકાર્યું હતું તેણે પાઇથગોરાસની માફક વિશ્વના આદિકારણ તરીકે સ્વપ્નાને ગણી હતી આત્માના પુનર્જન્મ અગર દેહાન્તર પ્રવેશ માટે પાઇથગોરાસે જે મત આપ્યો હતો તે પ્લેટોએ પણ મનુર રાખ્યો હતો.

શ્રીમનો સૌથી મોટો તત્ત્વજ્ઞાની પ્લેટોનો શિષ્ય એરીસટોટલ હતો. પ્લેટોના જાતિવાદને ખલે તેણે પોતાનો રૂપવાદ દાખલ કર્યો છે દરેક પદાર્થ જડવસ્તુ અને રૂપનો બનેલો છે જડવસ્તુ એ તત્ત્વ છે જેના દીધે દરેક પદાર્થને તે બની શકે છે એરીસટોટલે વસ્તુકારણ, શક્તિકારણ, રૂપકારણ અને હેતુકારણ એવા ચાર કારણો બતાવ્યા છે એનો આ ચતુષ્કારણવાદ એકને પુનઃ દાખલ કર્યો છે. રૂપકારણ એ દરેક પદાર્થનું તત્ત્વ હતું એકનની વ્યાપ્તિપદ્ધતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમજાવવા પદાર્થના રૂપકારણો શોધવાનો હતો અને તે એમ માનતો હતો કે વસ્તુઓના રૂપકારણો જોઈએ એટલા શોધી કઢાય તો હરકોઈ માણસ કુદરત ઉપર પૂરતી સત્તા મેળવી શકે આધુનિક કાળના જીવજીવિ શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ એરીસટોટલના વખતથી થઈ છે પ્રકૃતિશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર ઉપરાંત ન્યાયશાસ્ત્ર, રાજનીતિ વેદક, કાવ્ય પદાર્થવર્ણન સજીવવિદ્યા વિગેરે સમજાવવા શાસ્ત્રોની માદિતી એના તરફથી મળે છે ન્યાયશાસ્ત્રનો પાયો તેણે એટલો બધો સગીન રચ્યો હતો કે આજ સુધીના પરામર્ષની દિશામાં જાય એક પગલું પણ આગળ

મનરવામાં આવ્યું હશે સજનીતિ સજધી એની કલ્પનાઓ અને નિયમો હજી પણ કિમતી ગણાય છે. પ્રકૃતિશાસ્ત્રમાં તેણે ચતુષ્તવ વાદને સજીવન કયો હતો. નીતિશાસ્ત્ર ઉપર એનો મથ સ્તુતિપાત્ર ગણાય છે અને એમાંથી અસખ્ય માણસોને વ્યવહારોપયોગી નિયમો મળ્યા છે નીતિમાં તેણે મધ્ય પ્રમાણનો નિયમ સ્થાપ્યો હતો. આ નિયમ એરીસ્ટોટલનો સોનેરી મધ્ય-માર્ગ એ નામથી ઓળખાય છે આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જને બાબુએ છેડા ઉપર જવું એ અનિષ્ટ છે અને મધ્યપ્રમાણ સાચવવું અગર મધ્યમાર્ગ જવું એ ફાયદાકારક છે. ઉદાહરણ તરીકે 'હિમ્મત' એક બાબુના છેડે જાય તો ઉધ્ધતાઈ કહેવાય છે અને બીજી બાબુના છેડે જાય તો બાબનાપણું કહેવાય છે ઊઠારતા એક છેડે ઊઝાડિપણું અને બીજા છેડે કૃપણતા થાય છે, પણું એ જન્મેમાં મધ્યમાર્ગ જવું એ હમેશા હિતકારક હોય છે હવે આ મધ્યમાર્ગ એજ સદૃશ્ય છે માટે દરેક મનુષ્યે એ રસ્તે જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ઉપરની દુઃક હકિકત ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, ઓડેશના સોફેટીસ, પ્લેટો અને એરીસ્ટોટલ એ ત્રણે મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ એ થોડે ઘણે અંશે તત્ત્વવિવેકને માયાવાદનું રૂપ આપનારો પ્રયત્ન કયો હતો. એકનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રાચીનકાળ સાથેનો સમજો સજધ તોડી નાખવાનો હોનાથી તે આ ત્રણે મહાત્માના—મુખ્યત્વે ફરીને એરીસ્ટોટલના વિરુદ્ધ ઘણીજ સખત અને ગેરબાજબી દીક્ષા કરે છે અને તેઓ આપ અખત્યારી હતા એમ કહી એકન એમનો તિરસ્કાર કરે છે અને સોફેટીસના સમય અગાઉ પ્રકૃતિશાસ્ત્રનો જે શુદ્ધ પ્રગટ નિર્વિષ્ટ વહેતો હતો તેને નાહક અટકાવવાનો દોષ તે એમના ઉપર મૂકે છે એ-બાબુએ તે ડીમોક્રીટી ટસની પ્રશંસા કરે છે અને બીજીબાબુએ તે એરીસ્ટોટલની મનરનીપણે નિંદા કરે છે આટલાજ કારણથી એ ત્રણ મહા પુરુષો વિષે એકને પોતાના મયોમાં જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તેને એની સખ્તાર્થ ઓછી મર્યાદા શિવાય એના એજ રૂપમાં સ્વીકારવો એ જોખમ ભરેલું છે વ્યાપ્તિ તરફ એ-ર કારી જતાવ્યા માટે તે એરીસ્ટોટલને કપકાપાત્ર ગણે છે પણ પરમર્થને પૂર્ણકળાએ પહોંચાડવા માટે તે એને જરાપણુ ધન્યનાદ આપતો નથી વિશેષમાં વળી એકનનો અભિપ્રાય સ્વીકાર્યા પહેલા આપણે આ વાત પણ

માત્ર જડસૃષ્ટિ તરફ હતું અને તેથી એ વિવેક કેવળ અનાત્મવાદ અગર જડવાદ હતો. આ પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનીઓના મત વિશે એકન ધણા સારા અભિપ્રાય આપે છે તેથી એનું પોતાનું વનણ્ય પણ અનાત્મવાદ તરફ હશે એમ લાગે છે. હિમોક્ષાધટસના પરમાણુવાદ માટે એકન એના ઘણાજ વખાણ કરે છે. ઇશ્વર, આત્મા અને જગત્ ત્રણમાંથી આ લોકો માત્ર છેના ઉપરજ ધ્યાન આપે છે. શ્રીસનો ખીજો જાણીતો તત્ત્વજ્ઞાની એનેક્ષેગોરાસ છે એના સિધ્ધાન્તમા આવતા અણુઓ હિમોક્ષાધટસના અણુઓ જેવાજ સૂક્ષ્મ હતાં પણ તફાવત માત્ર એટલોજ હતો કે હિમોક્ષાધટસના અણુઓ બધા એકજ જાતના હતા અને એનેક્ષેગોરાસનો દરેક અણુ જુદો જાતનો હતો. એક સરખા અણુઓના સયોગમાંથી તદ્દન જુદાજ પ્રકારનો પદાર્થ શી રીતે જો પન્ન થાય એ બાબતનો પરમાણુવાદમા ખુનાસો કરનાર આનો નહોતો. આ ખામી દૂર કરનારા હેતુથી એનેક્ષેગોરાસે પોતાના અણુઓને બિન્ન ગુણના ગણ્યા હતાં પણ તેને એમ એમ જણ્યા કે આવા વિજ્ઞનીય અણુઓના સયોગમાંથી અનુરૂપ પરિણામ લાવના માટે તેઓની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરના સાર કોઈ ચેતન-કર્તાની જરૂર છે. પરમાણુનાદમા ગુરૂનાકર્ણવના ગુણથી અણુઓ દિશામા આકર્ષાય છે પણ તેઓનો સયોગ માત્ર અસ્તાવ્યસ્ત હોય છે એનેક્ષેગોરાસના ધારના પ્રમાણે માત્ર યોગ્ય અને અનુરૂપ અણુઓનોજ સયોગ કરવાનો હતો અને તેથી ચેતન—કર્તાની આનંદમયતા તેને ખામ જણાવા લાગી આ ક્રિયા ઇશ્વરની છે એમ સાધારનુરીતે માનવામા આવે છે પણ તેણે એ ક્રિયા ચેતન્યને સોંપી હતી આ ચેતન્ય અણુઓ સાથે વિશ્વનુ આદિ કારણ હતું.

આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમા આધ્યાત્મિક તત્ત્વ પ્રથમ અહીંજ દાખલ કરવામા આવ્યું આ સમયમા તત્ત્વજ્ઞાન સમઘી વિવિધ મતો પડ્યા હતા, એવામા એક નની શાખા જોવી થઈ આ શાખા આત્મા-સનાદીઓની હતી તેઓ એમ કહેતા હાગના કે ઇન્દ્રિયો રિનાર ખીજે રહે છે કાર્ધ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવતું અસંભવિત છે—ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમાજ આપણુ સધણુ જ્ઞાન સમારેતું છે સમગ્રી વસ્તુઓમાં માણુસ પ્રધાનભૂત છે અને જો માણુસ ન હોય તો પછી જ્ઞાનનો કંઈ ઉપયોગ

રહેતો નથી. આણુ પરિણામ આવે એમા કંઈ નવાઈ જેવું નહોતું. દશ સુધી માત્ર એકદેશી અનાત્મવાદ શિવાય બીજું કંઈ નહોતું. એનેક્ષે-ગોરાસત્ત્વ ચૈતન્ય પણ સપૂર્ણ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ નહોતું. જ્યારે જડવાદી-ઓમા પણ માહોમાહે મતભેદ હતો ત્યારે જે વસ્તુઓ તેઓની ઇન્દ્રિયગોચર નહોતી તેઓના માટે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાની આશા તેઓ મૂકી દે એમા બહુ આશ્ચર્ય જેવું નથી. આભાસવાદી ઔરંગોરાસના આવા સંદેહ—જ્ઞાનમાત્ર સંદિગ્ધ છે એવા મતથી—છેક જડવાદમાથી લોકો જરા છુટા થયા; પણ મનુષ્યચિત્ત હમેશા સાક્ષાત્ જ્ઞાનની શોધમાંજ ફરે છે, તે સંદેહથી શાન્ત થઈને બેસી રહેતું નથી. સદાએ તેનું વલણ નિશંકપણા તરફ હોયછે આ સમયમાં આભાસવાદીઓને સવાલ પૂછવાની પોતાની પ્રખ્યાત રીત સોફિસ્ટીસે શરૂ કરી. જડવાદના સામા તેણે તકરારો ઉઠાવવા માડી. તે એવું કહેવા લાગ્યો કે પ્રકૃતિશાસ્ત્ર વિષે મિથ્યા વિચારો કરવામા અને વિશ્વનું કારણ શોધવાના સંબંધમા નિર્ણયક ખુલાસા આપવામાં આપણી શક્તિને ખરચી નાખવાનું કંઈ કારણ નથી વિશેષમાં તેણે એમ જણાવ્યું કે મનુષ્ય માટે અભ્યાસ કરવાનો યોગ્ય વિષય મનુષ્યજ છે. આ પ્રમાણે જડવાદના વધતા જતા પ્રવાહને અટકાવનાર પ્રથમ સોફિસ્ટીસ હતાં એની પદ્ધતિ સખ્યાજી સવાલો પૂછવાની હતી, અને તેથી આખરે તે આભાસ-વાદીઓ તરફથી એવા જવાબ કઢાવી શકતો કે જેથી એ લોકોના કહેવામા પરસ્પર વિરોધ જણાઈ આવતો. છેવટ તે પોતાના તરફથી યોગ્ય ખુલાસો—અર્થાત્—પ્રસ્તુત વિષયની ખરી વ્યાખ્યા આપતો આ રીતે તત્ત્વવિવેકને પ્રકૃતિશાસ્ત્રમાથી મુક્ત કરી નીતિશાસ્ત્ર તરફ દોરનાર પ્રથમ સોફિસ્ટીસ હતાં એના પછી જે જે પ્રખ્યાત તત્ત્વવેત્તાઓ થઈ ગયા છે તેઓએ પણ પદાર્થવિજ્ઞાન કરતા નીતિશાસ્ત્ર તરફ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હતું.

સોફિસ્ટીસ પછી એનો શિષ્ય પ્લેટો આવ્યો તેણે સોફિસ્ટીસની રીતમા સુધારો કર્યો અને એના સંવાદો દશ પણ વખણાય છે સોફિસ્ટીસની વ્યાખ્યાના બદલે તેણે પોતાની જાતિ દાખવ કરી એનો જાતિવાદ એક દેશી માયાવાદ હતો. દરેક પદાર્થ અને ગુણ માટે એક તદ્દન નિરાળી જાતિ સૃષ્ટિમાં હોય છે અને એમા ભાગ લેવાથીજ કોઈ પણ વસ્તુ જે

ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે નવીન શોધો કરવાના જે સાહિત્યો તેમજ ખર્ચર અતર પહોંચાડવાના અને એક દેશનું જ્ઞાન જીતી દેશમાં ફેલાવવાના જે સાધનો એકનૈના વખતમાં મળી આવવાનો સંભવ હતો તે પ્રાચીનકાળમાં મળી શકે એમ નહોતું.

એડીસોનના સમય પછી તત્ત્વગિવેકે જે રૂપ ધારણ કર્યું હતું તે સોફ્ટોસના સમય પછી નીતિશાસ્ત્રની જે સ્થિતિ હતી તેનોજ સ્વીકાર કરી તેને લખાવી લખાવીને ખારીક અને સવિસ્તર હકિકત આપવાનો પ્રયત્ન છે સોફ્ટોસ અને પ્લેટોની શાખાઓમાંથી નીતિની બે પ્રતિસ્પર્ધા શાખાઓ હપત્ત થઈ આ શાખાઓ પ્લેટોની પ્રાચીનશાખાના પેટા ભાગ તરીકે ગણાય છે સોનીકસ અને સાઈરીનીકસ આ બે શાખાઓના નીતિ—વિચારો તદ્દન ઉલટા હતા (“સોનીક” એ શબ્દનો અર્થ નીઢીયું, રીસાળ, દૂતરા જેવા સ્વભાવનું માણસ એવો થાય છે અને આ પથના લોકો પશુ ધન, વિદ્યા અને મોજમજાને ધિક્કારતા હતા) સોનીક પથનો મૂળ પુરૂષ એન્ડીસ્થીનીમ એવું કહેતો કે દરેક માણસ ૧૧ સૌથી મોટી અને પ્રથમ ઈચ્છા પોતાની જીવની શુદ્ધ સદ્ગુણથી ગાળના ૧૧ હોવી જોઈએ આ સદ્ગુણ મેળવવાની શક્તિ સપાદન કરવા સાથે આપણે આ દુનિયાના સંઘળા આનંદ, સુખ, અને મોજમજાને મોહપાસ નેવા ગણી તેઓનાથી દૂર રહેવું જોઈએ આ પથનો વિશેષ ખ્યાતિ પામેલો અનુગામી ડાયોજનીસ આનાથી પણ આગળ વધ્યો અને તે સામાન્ય લોકોમાં, સંઘતાના નિયમો અને સારી વર્તણૂક તરફ તિરસ્કાર બરેલી દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યો પણ આ તિરસ્કાર કોઈ સર્વોચ્ચ સદ્ગુણના સાધન જૂત નહોતો—આખરે એ તિરસ્કારજ મુખ્ય હેતુ થઈ પડ્યો આ પ્રમાણે સંઘતા સાથે મચાવેલું હુલનડ તત્ત્વજ્ઞાન ગણાવા લાગ્યું સદ્ગુણ પોતાનું ગૌરવ મૂકી દીધું અને તે ગોણું સ્થિતિમાં આવી પડ્યો જીવાત્મા પરમાત્મા સાથે મળી જઈ એક થવાને શક્તિમાન થાય એવા માટે શરીરને અત્યંત કટકા બિનારના ૧૧ જરૂર હતી ડાયોજનીસ કહેવા લાગ્યો કે શરીરરૂપી પાનરામાં ગોધા / ગેદના આત્માને છુટો કરવા સારું દેહને અત્યંત દુખની યોગી ઉપર ચલાવવાની જરૂર છે આ પ્રમાણે સોનીક પથ મુખ્યત્વે કરી ને પોતા ૧૧ આત્મસત્તા ૧ અગર દેહદમન માટે પ્રખ્યાત છે

સાધરીનીકસ પંથે પણ સોકેટીસના સદ્ગુણને ગૌણ ગણી પાછળ મૂકી દીધો અને તેઓ પોતાના સુખવાદને ખીજ બાજુના છેડે લઇ ગયા. શરૂઆતમાં તો આ લોકો સુખ અગર આનંદને સદ્ગુણના સાધન તરીકે ગણતા હતા પણ છેવટે તેઓ સુખને સુખના માટેજ—એનેજ પોતાનો મુખ્ય હિદેશ ગણી—રોધવા લાગ્યા આ પ્રમાણે વિપરીતપણું અને શારીરિક સુખ એજ એરીસ્ટોટલસનું તત્વજ્ઞાન હતું તાત્કાલિક આનંદ અને ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિ એજ સર્વોત્તમ સુખ ગણાવા લાગ્યું. નીતિ-શાસ્ત્રની આ શાખાને સુખવાદ કહે છે સીનીકસ અને સાધરીનીકસ બન્ને પંથોએ આ પ્રમાણે સદ્ગુણની રોધમાં ફરતાં ફરતાં છેવટે બે વિરૂદ્ધ છેડે વિશ્રાન્તિ લીધી બન્ને પંથોએ પ્રકૃતિશાસ્ત્ર ઉપર બિલકૂલ ધ્યાન આપ્યું નહોતું એરીસ્ટોટલ પછીના નીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ ઉપરની બે પ્રતિસ્પર્ધા શાખાઓમાંથીજ થઇ છે. સીનીક પંથના સિધ્ધાન્તો સ્ટોઇક પંથે સ્વીકાર્યા અને સાધરીનીકસ શાખાના સુખને એપીક્યુ-રાસના અનુગામીઓએ ઊચકી લીધું.

સ્ટોઇક શાખાનો મૂળ પુરૂષ એનો છે તે પણ એમ કહેવા લાગ્યો કે શુદ્ધ સદ્ગુણથી બરેલી જીવગી એજ સર્વોત્તમ સુખ છે અને એ સુખ મેળવવા માટે સઘળી કૃત્રિમતા કહાડી નાખી કુદરત પ્રમાણે જીવગી ગાળવી એ દરેક મનુષ્ય માટે સૌથી સરસ સાધન છે સ્ટોઇક પંથના અનુગામીઓ પણ ધણુંજ સખત હેઠલમન કરવા લાગ્યા પણ તેઓમા સીનીક પંથના જેવી અસંખ્યતા નહોતી આ મત પ્રમાણે મનુષીમા અને સુધરેલી સ્થિતિ-માં રહેવું એ સદ્ગુણના માટે યોગ્ય નહોતું કુદરત પ્રમાણે જીવગી ગાળવી જોઇએ—અર્થાત્—માણસની અમલ જ ગલી અવગ્યાન સદ્ગુણના માટે યોગ્ય હતી આ લોકો સુખના સર્ગમા આવવાની પણ મનાઇ કરે છે અને મનુષ્યની સામાન્ય વર્તણૂક ઉપર તેઓએ જે ટીકા કરી છે તે ઘણીજ સ્તુતિપાત્ર છે માણસે સુખ અગર દુઃખ અને હર્ષ અગર શોકને તાબે થવું નહિ અને ક્રોધપણુ પ્રકારના અસત્યથી સતોષ માનવો નહિ આ પ્રમાણે સુખના દિવસોમા તેને બિલકૂલ હર્ષ થવો ન જોઇએ તેમજ સંકટના વખતે તેને જરાપણુ સતાપ થવો ન જોઇએ તેણે તત્વજ્ઞાનમા અને ચિત્તની સ્વરથતા અગર સમભાવમા આનંદ અગર દિલગીરી જેવા નજીવા દારણોથી

કદ પશુ આડ્યણુ થવા દેવી નહિ સુખ, સતાપ અગર દુખના લીધે તેણે સમાન ચિત્તવૃત્તિથી જાણવાના સમનોવમા ફેરફાર થવા દેવો નહિ સદ્ગુણ અને સંતોષ ને બેળ આ ફુનિયામા સ્થાયી વસ્તુઓ છે તેઓનાથી દરેક મનુષ્યની જીદગી ભરપૂર હોવી જોઈએ ને જીદગીમાં માણસ આવું સખત દેહદમન કરીને સદ્ગુણી થાય છે અને જેમા તે દુર્ગુણ અને વિવિધ પ્રકારની લાલચોની વચમાં ઉઝી સદ્ગુણી થનાનો પ્રયત્ન કરે છે એ બેમાથી કઈ જીદગી વધારે પસંદ કરવા લાયક છે એ જરા સક પડતુ છે સ્પેટાઇક મત એવો હતો કે જ્યારે કોઇ માણસ ઊપર અસહ્ય દુખ આવી પડે ત્યારે જો તે પોતાનાથી સહન ન થઈ શકે એવા દુખમાથી છૂટવા માટે આત્મધાત કરે તો એમા કંઈ ખોટુ નથી.

સદ્ગુણને શોધવા સાર એપીક્યુરાસે ખીજેજ રસ્તો પકડ્યો હતો એના મત પ્રમાણે સદ્ગુણ અને સુખ અભિન્ન છે જેવી રીતે સદ્ગુણ સિવાય સુખ મળે નહિ તેવીજ રીતે સુખ સિવાય સદ્ગુણ મળતો નથી. પણ 'સુખ' એ શબ્દથી એપીક્યુરાસ ને અર્થ સમજતો હતો તે સાધ્વીનીક પથના અર્થથી તદ્દન જુદોજ હતો એપીક્યુરીયન સુખ તે તાત્કાલિક થતુ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ નહોતુ પણ એ સુખ સ્થાયી અને બાંધેલું હતુ, અને આવુ સવાત્તમ સુખ મેળવવા માટે સદ્ગુણ એ એકજ સાધન હતુ સદ્ગુણમાથી ને સુખ મળતુ તે સાચી ઉચ્ચ પ્રકારનુ હતુ અને આ પ્રમાણે જોકે એપીક્યુરીયન પથે સુખને પોતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગણી સદ્ગુણને માત્ર એ સુખના સાધનરૂપ ગણી કદાચો તોપણ તેઓને સુખવાદ કોઇ રીતે બહેલી અગર અનીતિભરેલો નહોતો પરંતુ એપીક્યુરાસના આ સુખવાદનો એના દરના અનુભામીઓએ નડારો ઉપયોગ કર્યો હતો તેથી આ શાખાની પ્રતિષ્ઠા સારી બધાઈ નથી એપીક્યુરાસના પોતાના મત પ્રમાણે તો સદ્ગુણમાથી ને સુખ મળતુ તે અસ્થાયી શારીરિક સુખ નહોતુ પણ તે ચિત્ત-સ્વચ્છતાનુ સ્થાયી સુખ હતુ આ જ-ને શાખાઓએ પ્રકૃતિશાસ્ત્ર ઉપર થોડુ ધણુ ધ્યાન આપ્યુ હતુ પણ જેનોએ આ વિષય ઉપર ને કદ કહ્યુ છે તે માત્ર હિરાકલાઇટસ આગળ કહી ગયો હતો તેજ છે અને એપીક્યુરીયોનો પણ માત્ર ડીમાકલાઇટસના પરમાણુવાદને વળગી રહ્યા હતા આ દિશામા તેઓએ કોઇ બલતની નવીન શોધ કરી

નહોતી આ પ્રમાણે સાધારણરીતે સધળા તત્વજ્ઞાનીઓ માત્ર ચિત્ત-આત્મા ઉપરજ વિચાર કરવાને રોકાયા હતા અને પ્લેટોના ચિંતકર્ષક લખાણથી જ્યાં ત્યાં માયાવાદ પ્રસરી ગયો હતો.

ન્યારે આ બે શાખાઓ—સોક્રેટીસ પહેલાની જડવાદ અને પ્લેટોનો માયાવાદ—પોતાની સંપૂર્ણ સત્તા બળવી રહી ત્યારે તત્વજ્ઞાન આગળ વધતા અટકી પડ્યું આ બે વિરુદ્ધ મતોથી મનુષ્ય-ચિત્ત સત્વૃષ્ટ થયું નહિ. બન્ને પયોના એક દેશી સિદ્ધાંતો બરાબર ખાતરી કરી શક્યા નહિ, અને આ તકરારમાંથી જ્ઞાનમાત્ર સંદિગ્ધ છે એવો ત્રીજો પથ નિકળ્યો, જેણે ઉપરના બન્ને પયોને ઢાકી દીધા. આ નવા પંથનો અગ્રેસર પીરહો. એવું ક્ષાવવા લાગ્યો કે ચિત્ત તેમજ જડ વસ્તુ બન્ને વિષે આપ-થાને ચોક્કસ જ્ઞાન મળી શકે એમ નથી અને તેથી આવી ન જાણી શકાય એવી વસ્તુ જાણવા પાછળ કોઈ પ્રયત્ન કરી નાહક ઉદ્દેશમાં પડ્યા કરતાં આપણે માત્ર માનસિક સ્વસ્થતાથીજ સંતોષ માનવો એ વધારે સાચું છે ચિત્તવૃત્તિની સમાનતા અને સ્વસ્થતા એજ આપણને મળી શકે એવું સંતોષમ મુખ્ય છે. પીરહોના આ પરિમિત સંદેહવાદને કારનીયાડીસે લંગાવ્યો અને તે એવું શિખવવા લાગ્યો કે કોઈ પણ પ્રકારનું ચોક્કસ જ્ઞાન મેળવવું એ અસંભવિત છે, એટલુંજ નહિ પણ કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની આશા શાખવી બર્થ છે એવી કોઈ પણ વસ્તુ નહોતી કે જેના માટે આ સંદેહવાદીઓ કંઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકે પ્રત્યક્ષ અનુભવ એજ મનુષ્ય-વર્તનનું ધોરણ હતું અને જે માણસ દરેક પત વિષે શકા ઊઠાવતો હોય તેને પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ વિષે પણ ખાતરી થઈ શકે નહિ પણ આવો એક દેશી સંદેહવાદ ટકી શકતો નથી. સંદેહવાદીને દરેક વસ્તુ વિષે સંદેહ—અર્થાત્ એ સંદેહ પોતાને યાય છે, એ શક્ય પોતેજ ઊભે છે એવું એને જ્ઞાન હતું આનો અર્થ એ યાય છે કે એ શકા ઊઠાવનાર પોતાના અતરંગ કોઈ છે એવું એ સંદેહવાદીને જ્ઞાન છે આ પ્રમાણે જે અતરંગી—આતર ચેતનના આધારે તે બીજી બધી વસ્તુઓ વિષે સંદેહ ધરાવે છે તેના અસ્તિત્વ વિષે તે શકા ઊભાવી શકે નહિ જે એને પોતાના આતર ચેતન વિષેજ સંદેહ હોય તો બીજી સધળી વસ્તુઓ વિષે એનાથી શકા ઊઠાવાય નહિ આ પ્રમાણે ન્યારે

સંદેહવાદ હદ બહાર જાય છે ત્યારે ન્યાયાનુસાર તેમાં વિરોધ આવી જાય છે. ઉજ્જડ મેદાનમાં જેમ કોઈ એક કૃષ્ણરૂપ જગ્યા હોય તેમ સધળા સંદેહોની વચમાં આંતર ચેતન એ એક ચોક્કસ જગ્યા છે આ આંતર ચેતન વિષે સંદેહવાદી બીજી સધળી વસ્તુઓ વિષે શંકા ઉદાવવાને અશક્ત થવાના બયથી સંદેહ ધરી શકતો નથી. કારટીસીયન તત્વજ્ઞાન જેનો કેકાઈ અગ્રેસર હતો, એની શરૂઆત પણ અહીં થીજ થાય છે.

આ પ્રમાણે તત્વજ્ઞાનનો વિનાશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. જ્યારે એક બાજુએ અત્યંત સંદેહવાદ અને બીજી બાજુએ બે નિશંકવાદો પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કરી ચૂકયા ત્યારે તત્વજ્ઞાને કયાં વિશ્રાન્તિ મેથી ? આ પ્રશ્નના જવાબમાંજ તત્વવિવેકનું ભવિષ્ય રહેલું છે. વિષયિનું અને વિષય અગર દૃષ્ટા અને દૃશ્ય બન્નેના પરસ્પર વિરોધના લીધે છેવટે સંદેહમાં છેડો આવ્યો અને એ સંદેહવાદ પણ આત્મપ્રાતઃકંટકી નહિ રહે એવો નિકળ્યો. તત્વવિવેકના સંબંધમાં હવે જે પથવા આગળ બરાબા તેનું માન એકલા શ્રીસ દેશને નથી નીચે પ્લેટોનીસમ નામની જે નવી શાખા હવે ઉપરિચિત થઈ તેના વિચારો ઉપર માહુદી અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ ધણીજ અસર કરી હતી. નવી શાખાની કલ્પના શુદ્ધ કલ્પના નહોતી—તે ધર્મ મિશ્ર હતી. આમાં મહત્વનો સાર એ હતો કે ઇશ્વર કાં તો બાઈબલમાં આપેલા ઇશુખ્રીસ્તના વૃત્તાન્તથી અગર પોતાના સાક્ષાત્ક્રમણથી આપણી નજર આગળ પ્રગટ થાય છે. અદ્વૈતવાદ આ જગતને માત્ર ઇશ્વરના એક અંશ—અંશ તરીકે ગણે છે. પરમાત્મા અને દરેક વસ્તુ ઇશ્વરજ છે સધળાની ઉત્પત્તિ એમાંથીજ છે. આ પ્રમાણે બાલ વસ્તુ આધ્યાત્મિક બને છે અને આપણા પ્રથમના પ્રશ્ન—દૃષ્ટા અને દૃશ્ય વચ્ચેના સંબંધ—ની જગ્યાએ હવે ને નવો પ્રશ્ન ઉઠે છે તે એ છે કે નિયત આત્મા અને અનંત આત્મા વચ્ચે કેવો સંબંધ હશે ?

આ પ્રમાણે નીચે પ્લેટોનીસમ નામની નવી શાખા ગૂઢવાદનું ૩૫ મારણ કરે છે, કારણકે એનું ન્યાયસાત્ત્વ જોઈએ તેટલું સમજ નથી એની મુખ્ય બાજત—ઇશ્વરની સ્વજન્ય સર્વવ્યાપકતા—નો આધાર ધર્મ ઉપર અધા હતી. હવે તત્વજ્ઞાને ન્યાયજુદિ અગર વિચારશક્તિ પાસે

નવાઇ નથી. આમ છતાં પણ હિંદુસ્થાનની શાખાઓ મીસની શાખાઓને મળતી હતી એ ખતાવવાનું રહે છે. કપિલનું સાંખ્ય એ શુદ્ધ જડ-વાદ છે. ઠીમોકાઇસનો પરમાણુવાદ કણવાદ અને સાંખ્યના વિચારોને મળતો આવે છે. કપિલનાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ એનેક્ષેગોરાસના ચેતન્ય અને હોમીયોમીરાઇ (અણુઓને) મળતાં આવે છે. એના સાંખ્યને નિરીન્દર કહે છે અને તેથી આપણે જ્ઞેષ્ઠ શકીએ છીએ કે તે હિંદુસ્થાનનો જડવાદ હતો વ્યાસનો વેદાન્ત જે મીમાંસાનો અંગ છે તે માયાવાદને મળતો આવે છે વેદાન્તના ધણા સિધ્ધાન્તો નીતિશાસ્ત્ર ઉપર પ્લેટો અને છેનોએ જે મત દર્શાવ્યા છે તેઓને મળતા આવે છે. હિંદુસ્થાનના માયા-વાદની પ્લેટોના જાતિવાદ સાથે સરખામણી કરી શકાય એમ છે. ગૌતમના ન્યાયની સરખામણી એરીસ્ટોટલના ન્યાય અગર તર્કશાસ્ત્ર સાથે થાય છે ત્રીજા સંદેહવાદનો હિંદુસ્થાનમાં અગ્રેસર ચારવાક નાસ્તિક છે. તે માત્ર પ્રત્યક્ષનુજ મંદણ કરે છે. ગૃહવાદ અને એની તન્મયાવસ્થા પતંજલિના સાંખ્ય અને યોગને મળતા આવે છે. આ સાંખ્યને કપિલના સાંખ્યમાંથી પૃથક્ પાડવાના હેતુથી સૈન્દર સાંખ્ય કહે છે. હિંદુસ્થાની ખીજ કેટલીક ગૌણ શાખાઓ પાંચમી અને છેલ્લી સંસ્થાપક શાખાને મળતી આવે છે. આ પ્રમાણે કાળ નક્કી કરવાનાં સાધનોની ગેરહાજરીમાં પણ આપણે જ્ઞેષ્ઠ શકીએ છીએ કે હિંદુસ્થાનનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ ઉપરના ક્રમમાંજ હતું. હવે આપણે યુરોપખંડના તત્ત્વજ્ઞાન તરફ નજર ફેરવીએ.

મીસના તત્ત્વજ્ઞાનનો છેડો અને યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનની શરૂઆત (જે ઇ. સ. ૧૩ અને ૧૪ મા સૈકામાં થાય છે) એ બેની વચ્ચેના કાળને અવસ્થાંતર કાળ કહે છે. આ સમયમાં તત્ત્વવેત્તાઓ વિવિધ શાખાઓમાં વહેંચાઇ ગયા હતા આ લોકોએ અપૂર્વ અને શુદ્ધ શોધ કરવાની પડતી મૂકી હતી અને તેથી તેઓના વિચારો માત્ર ઉપર ઉપરનાજ હતા. આજ કારણથી તેઓમાં ઘણા ગોટાળા થઇ ગયા હતા કેટલાક તો માત્ર એરીસ્ટોટલ અને પ્લેટોના મતોને સપ્રમાણ માનીને તેઓનોજ ફેલાવ કરતા પણ તેઓના માટે કંઈ પણ વ્યાજખી કારણ અગર આધાર આપવાની તસ્દી લેતા નહિ. કેટલાક તો હંટવેલની માફક શાસ્ત્ર શિખ્યા શિવાય

માત્ર અનુભવ ઉપરજ સંપૂર્ણ બરૂંમો રાખી ફેટલીક વાત્તવિક અગત્ય સંગત દક્ષિણના આધારે પૂરનો પુરાવો બેગો કર્યા સિવાય એકદમ સામાન્ય નિયમો ઉપર આવી જતા ફેટલાક સંસ્થાપન કરવાની ઇચ્છાથી જુદી જુદી શાખાઓના ગિરજ મનોનો એક સાથે ઊપયોગ કરતા અને એવી આશા રાખતા કે વખતે એ સંઘર્ષમાંના કોઈમાંથી સત્ય મળી આવશે. ફેટલાક શોધ કરવાથી થાકી જઈ છેક અધીરા બની ગયા હતા અને તેથી એમ કહેવા લાગ્યા કે મનુષ્યથી નિલકુલ જ્ઞાન મેળવી શકાય એમ નથી. ફેટલાક ગૂઢવાદીઓ પોતાની નવીન શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખી—જે શક્તિ વખતે શુદ્ધ કદપના અગર અનિશ્ચિત ચિત્ત-વિકાર સિવાય ખીજી કંઈ નહોતું—સત્ય સમજવાના હેતુથી વિચારશક્તિને કારે મૂકી અધ્યાને તાબે થયા હતા. આ અવસ્થાનાર કાળનો સમય સ્કૂલમેન નામના પડિતોનો સમય હતો. આ લોકો અતિશય પાકિયનો કોળ કરતા હતા અને એકન તેઓનો તિરસ્કાર સાથે અનાદર કરેછે. ગૂઢવાદે પ્રાચીન દ્વૈતવાદ ઉપર હુમલો કર્યો હતો પણ આવો પ્રયત્ન કરવામાં તેને અત્યંત યાક લાગવાથી મૂંઝાં આવી ગઈ હતી. દ્વૈતવાદની જગ્યાએ ગૂઢવાદે આખું વિશ્વ એજ ઇશ્વર છે એવો મત દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આત્મા અને જડ વસ્તુ બન્નેનું ઊત્પત્તિ સ્થાન ઇશ્વરજ છે માટે તેઓ પણ એક હોતા જોઈએ. આ પ્રમાણે દ્વૈતવાદ નારા પામ્યો અને એની જગ્યાએ અદ્વૈતવાદ—એકજ ઇશ્વર છે એવો વાદ—દાખલ કરવામાં આવ્યો.

આખું વિશ્વ એજ ઇશ્વર છે એવો મત સ્વીકાર્યા પછી એકજ ઇશ્વર છે એ વાત ઉપર આવવું એ અગત્ય નથી. જો આપણે ગૂઢવાદનું આવું અદ્વૈતવાદ તરફનું વલણ ધ્યાનમાં રાખીશું તો નીચે પ્લેટોનીઝમ અને ખ્રિસ્તિ મત વચ્ચેનો સંબંધ આપણે સહેજમાં સમજી શકીશું. જ્યાં નીચે પ્લેટોનીઝમનો અંત આવ્યો ત્યાંજ ખ્રિસ્તિ મતની શરૂઆત થાય છે. ખ્રિસ્તિ મતમાં ઇશ્વર સર્વવ્યાપક છે—વિશ્વ એજ ઇશ્વર છે—તેથી ખ્રિસ્તિ તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થાત્, સ્કૂલમેનના તત્ત્વજ્ઞાનનો ગૂઢવાદ સાથે પૂર્વાપર સંબંધ સાખીત થાય છે. હવે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન બેજોડે થઈ ગયાં અને તત્ત્વજ્ઞાને ઇશ્વરજાન્યુ દારીયદ સ્વીકાર્યું. ન્યાયજુદિ અને અધ્યા ગિજ થઈ ગયાં અને અધ્યા ન્યાયજુદિ ઉપર અમલ ચલાવવા લાગી. અમુક મત

પુનર્જન્મ અગર દેહાન્તરધ્વેશનાદ વિગેરે ખીજ કંટલાક પ્રશ્નો નેઓતો યોગ્ય પુનાસો કરવો સાધારણ રીતે અશક્ય છે તેઓ પાછા તેઓ ફેગટ માયાફોડ કરતા હતા. તેઓ ને ને જવાન આપતા તે સધળાને આધાર ધર્મ—પુસ્તકો અગર પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓના અભિધાય ઉપર હતો. પણ આ દિશામાંથી મળેલા મનો પણ પોતાની બુધ્ધિએજ શોધી કઢાડયા છે અગર તેઓ વિચારશક્તિને અનુકૂળ આવે એના હો એમ બતાવવાનો તેઓ મિથ્યા ડોળ કરતા.

સ્કૂલમેનોના તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે વસ્તુવાદ (Realism) અને નામવાદ (Nominalism) વચ્ચેની તકરાર નોંધવી અવશ્યની છે એ-એ-લડમ પહેલા મતનો અને એમેલીનસ ખીજનો આગે રાને હતો. વસ્તુવાદ વાળાઓનું કહેવું એમ હતું કે સામાન્ય વિચારો અને સામાન્ય નામો ખાની નામ નથી તેઓ અમુક વસ્તુઓને દર્શાવે છે અને એ વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ સત્ય છે આ મત પ્લેટોના જાતિવાદમાંથી નિકળ્યો હોય એમ લાગે છે બન્નેમાં તફાવત માત્ર એટલોજ હતો કે પ્લેટોની જાતિ પૃથક્ દુનિયામાં રહેતી હતી અને સામાન્ય નામોનું અસ્તિત્વ આપણી આજ દુનિયામાં છે ખીજ મત વાળાઓ એમ કહેતા કે સામાન્ય નામોનું અસ્તિત્વ માત્ર બાયામાંજ છે તેઓ ખાની નામ છે અને માત્ર આપણી કલ્પનાઓનેજ દર્શાવે છે બાયાનો નાશ થાય તો તેઓ પણ નાશ પામે છે. આધુનિક ક્ષત્રીમાં આ બન્ને વિરુદ્ધ મનોનો અનાદર કરનાર્થે આવ્યો છે અને ધણા માણસો એ એમ્પીરિકાઈનો મત સ્વીકાર્યો છે તે એવું કહે છે કે સામાન્ય નામોનું આપણા મન શિશ્ય ખીજે ઠેકાણે સ્તગત અસ્તિત્વ નથી, તેમ તેઓનું અસ્તિત્વ માત્ર બાયામાંજ છે એમ પણ નથી બાયા ન હોય તોપણ આપણે સામાન્ય વિચારો ગાંધી શકીએ પણ ખીજાઓને આપણે તે વિચારો સમજાવી શકીએ નહિ બાયાની જરૂર માત્ર આપણા વિચાર પ્રાર્થન કરવા સારજ છે બાયા શિશ્ય આપણે વિચાર કરી શકીએ એમ છે પણ એ વિચારોનું બાજ દુનિયામાં અસ્તિત્વ નથી આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે એમ્પીરિકાઈના મત પ્રમાણે સામાન્ય નામો આપણા મનની કલ્પનાઓ પછી તેઓનો આધાર બહારની વિશેષ વસ્તુઓ ઉપર છે વિલોપ્ય એકઠામ નામનો પ્રખ્યાત સ્કૂલમેન જે બારમાં નેકામાં થઇ ગયો તેના

અંત સાથે સ્કૂલમેનના તત્વજ્ઞાનનો પણ અંત આવે છે હવે આપણે પ્રાચીનવિદ્યાના પુનરુજ્જીવન નજીક આવી પહોંચ્યા છીએ.

આ પુનરુજ્જીવનની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૪ મા સૈકામાં થઈ હતી. નિરનેજ મધ્યયુગના સ્કૂલમેનોના તત્વજ્ઞાન કરતા આ વખતનું તત્વજ્ઞાન જરા આગળ વધ્યું હતું સ્કૂલમેનોએ ધર્મ અને ધર્મ-પુરતકામાંના મતોને વિચારશક્તિની કસોટી ઉપર ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરી શુદ્ધ દોષતુ બારીક વિવેચન કરવાનો જે જીગ્મોફાલો હતો તે પુનરુજ્જીવન વખતે ખરેખરે ફળીભૂત થયો જ્યારે પ્લેટો અને એરીસ્ટોટલ જેવા પ્રાચીન મહાત્માઓના કથોના કાંઈમાં ભાષાન્તર વાચવાના બંધ થયાં, જ્યારે લોકો ગ્રીક ગ્રંથકર્તાઓના મૂળ ગ્રંથો ઠીસાઠથી વાચવા લાગ્યા, ત્યારે તત્વજ્ઞાન પોતાની અસલ સ્થિતિ ઉપર પાછું આવશે એમ જણાવા લાગ્યું. ધર્માધ્યક્ષેના અભિપ્રાય પ્રમાણે તત્વજ્ઞાન ધર્મ કરતાં ઉતરતા દરજ્જાનું ગણાતું હતું તે હવે એક સરખી પાથરી ઉપર આવી જશે એમ લોકો ધારવા લાગ્યા. આ કાળના તત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં માત્ર રોજર બેકન નામના એક જ માણસનું નામ જણવું આવશ્યક છે. રોજર બેકનના વિચારસૂત્રનો પાયો એના પછી થનાર અને એના પ્રખ્યાત નામ સરિ ફ્રાન્સીસ બેકનના પાયાને મળતો હતો. આ વખતમાં દુનિયાની જગ્યાઓની ચર્ચા થવાથી, શાસ્ત્રોની વૃદ્ધિ થવાથી, નવીન શોધોથી પ્રગતિ વ્યાવહારિક જીવન મુગમ થવાથી દુનિયાની આબાદી સાગ પાયા પર આવી હોય એમ જણાતું હતું. ટોલમ્યસે કરેલી અમેરિકાની શોધ, ખગોળવિદ્યાના સબધમાં ગેલીલી-ઓની નવીન શોધ, ખગોળવિદ્યાને લગતો જૂનો ટોલેમીક મત જેના આધારે લોકો એમ માનતા હતા કે પૃથ્વી મધ્ય બિંદુ છે અને એની આસપાસ બીજા ગ્રહો ફરે છે એનું ખડન થયું અને એની જગ્યાએ 'પૃથ્વી અને ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફરે છે' એવા કેપરનીકસના નવા મતનું દાખલ થયું, કેપલરે ઘડી કઢાડેલા ગતિના નિયમો અને લોહીના ફરવા સબધી હાર્વે-લીની મોટી શોધ—આ સબધના શુદ્ધ દોષતુ વિવેચન કરવાનો અગર બારીક તપાસ કરવાનો નગમ પડી ગયેનો જીગ્મો પાછો સતેજ થવાના ચિન્હો હતા. આ મધી નવી શોધોમાથી બેકન કેટલીકને માનતો અને કેટલીક નહોતો માનતો. હાર્વેલીની શોધનો તે અનાદર કરતો અને કેપરનીકસના

મત ઉપર પણ એને બર મો નહોતો એમ માખીત કરી એના સામાન્યતા એની એક મોટી ખોડ—આશર મડળ તરફ ધર્મ—જતાવી આપનાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ વાસ્તવિક હકિત આપણી નજર આગળ આવ્યા વગર રહેતી નથી

ખરી હકિકત એ છે કે બેકન બેકન પોતાના રાષ્ટ્રીય સમકાલીન પુરુષો તરફ કરડી નજરથી જોતો હતો તેપણ માનસિક તત્વજ્ઞાનના સખ-ધર્મા ગુણદોષની ખારીક તપાસ કરનાના જુસ્સાને સતેજ કરનાર સુધારક મડળમાં એજ સૌનો આગેવાન હતો. આજ વખતમાં ધર્મને લગતી બાબ તોમાં મોટો સુધારો થઈ દુનિયામાં ધણો ફેરફાર થયો હતો. ધર્મની સત્તા સામે કુદનડ મચાવનારાઓનો અમેસર લ્યુથર હતો અને તેણે ધર્મના સધળા સિદ્ધાન્તોની કસોટી ન્યાયપુષ્પિના આધારે કરાડવા માડી આ શોધિત ખ્રિસ્તિધર્મ ને પ્રોટેસ્ટન્ટ પથના નામથી ઓળખાવ્યો છે તેના સાથેજ તત્વજ્ઞાનના સખધર્મા પણ નવી જાતનો ઉત્સાહ જણાવા લાગ્યો. એક બાબુએ જ્યારે ધર્મની સામા લ્યુથર લાડાઈ કરતો હતો ત્યારે ખીજી બાબુએ વિદ્યા અને તત્વજ્ઞાન સામા હુ નડ કરના સાથે બેકન અને ડેકાર્ટ મેદાન પડ્યા હતા.

આધુનિક તત્વજ્ઞાનનું સંસ્થાપન કરવાનું માન આ બે મહા પુરુષોનેજ આપવામાં આવે છે વિદ્યા અગર શાસ્ત્ર અને આત્મતત્વવિદ્યા એ બેને જો આધુનિક તત્વજ્ઞાનના ઊકરા તરીકે ગણીએ તો એકનો પિતા બેકન અને ખીજનો ડેકાર્ટ હતો એમ કહી શકાય તત્વજ્ઞાનના સખધર્મા ને પ્રશ્ન પ્રથમ ડેકાર્ટની નજર આગળ આવ્યો તે સદેહવાદ હતો. સ્કૂલમેનોએ નિશ્ચયપૂર્વક જો જો સિદ્ધાન્તો મૂક્યા હતા તેમાંના એક વિષે ડેકાર્ટને ખાતરી થઈ નહિ ધીમે ધીમે તે દરેક વસ્તુ વિષે સદેહ ધરવા લાગ્યો. પણ આખરે એને પોતાનેજ સુઝી આવ્યું કે એક વસ્તુ—એના પોતાના આત્મ ચેતન—વિષે એનાથી શકા લાઈ શકાય એમ નહોતું. આ પ્રમાણે સારાસાર અગર સત્યાસત્યની કસોટી કાઢવાનું સાધન આત્મ ચેતન હોવાથી ડેકાર્ટ એમ ધારના લાગ્યો કે જો વસ્તુ વિષે આપણને ખાતર ચેતનથી શુદ્ધ—સ્પષ્ટ જ્ઞાન મળી શકે તે વસ્તુ સત્ય હોવી જોઈએ ‘ હું વિચાર કરી શકું છું મારે મારું અસ્તિત્વ છે. ’ આ ડેકાર્ટનું પ્રખ્યાત

સૂત્ર હતું આ સૂત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે મારા અસ્તિત્વનો આધાર મારા જ્ઞાન—આતર ચેતન—ઉપર છે તેથી કરીને શુદ્ધ—સ્વષ્ટ વિચાર એજ સત્યતાની કસોટી છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં ડોકાર્ટ એવા નિશ્ચય પર આવ્યો કે ચેતન અને જડવસ્તુ એ બે તત્વજ્ઞાનના વિશેષ વિષયો હોવા જોઈએ ડોકાર્ટ સહજોપલઘિધમા પણુ માનતો હતો.

બ્યારે તે આ પ્રમણે આત્મતત્વ વિદ્યા માટે પ્રયાસ કરતો હતો ત્યારે બીજી બાજુએ બેકન ડીમોક્રાઈટસ જેવા પ્રાચીન પ્રકૃતિશાસ્ત્રવેત્તાઓને વળગી રહી એ શાસ્ત્રનું નવું બાર જવાડવાની કોશીસ કરતો હતો. એરીસ્ટોટલ અને સ્કલમનેનોના વિરુદ્ધ પડી તે માત્ર ન્યાયશાસ્ત્રીના પરામર્શ ખડને વળગી રહી વ્યાપ્તિ-પદ્ધતિનો તિરસ્કાર કરવા માટે એરીસ્ટોટલને અસંત કપકાપાત્ર ગણે છે પરામર્શના સાધનો વિષે વ્યાપ્તિની રૂએ પૂરી તપાસ કર્યા શિવાય તેઓ ખરાબ છે એમ માની લેનાથી કેવા માફા પરિણામ આવે છે તે બેકન બતાવી આપે છે તેણે વ્યાપ્તિ-પદ્ધતિમા સુધારો કરી ન્યાયશાસ્ત્રના એ ભાગને મૂલ્ય કળાએ પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જોકે એરીસ્ટોટલે વ્યાપ્તિ વિષે કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરી હતી તોપણુ વ્યાપ્તિના ખરા શોધક તરીકેનું માન તે બેકનનેજ આપવામા આવે છે બેકનનો સઘળો પ્રયાસ વ્યાપ્તિ પાછળજ હોવાથી તે માત્ર પ્રકૃતિશાસ્ત્રની દિશામા જ હતો આટલાજ કારણથી તત્વજ્ઞાન ઉપર લખાયેલા કેટલાક ગ્રંથોમા એનું નામ જોવામા આવતું નથી આ અધકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે બેકન તત્વજ્ઞાની નહોતો પણુ તે માત્ર ત્રિવિધ શાસ્ત્રોનું દ્વિત વધારનાર એક બાહ્યશ ન્યાયશાસ્ત્રવેત્તા હતો પણુ જે માણસો બેકનને તત્વજ્ઞાનની દિશામા વાસ્તવિક પ્રયાસ કરનાર તરીકે ન ગણતા તેને વ્યાપ્તિ-પદ્ધતિમા સુધારો કરી તત્વજ્ઞાનના સંબંધમા શુષ્ક રીપતુ વિવેચન કરવાના જુરસાને વિધિપૂર્વક સ્થાપનાર તરીકે માને છે તેઓજ એની ખરી જૂજ કરી શકે છે એ તત્વજ્ઞાનની રચના ઉપર હથિયાર લઈ શુદ્ધ કરનાર સરવર નહોતો પણુ તે એક અવિધ્ય-વક્તા હતો તેણે તત્વજ્ઞાનના યુનર્જન-મ માટે અવિધ્ય વર્તુલ હતું, અને એ નવા તત્વજ્ઞાનના અનુગામીઓ થવા માટે તે લોકોને ઊત્કેરણ કરતો હતો જેવી રીતે આપાવાહના પ્રવાહના પ્રતિનિધિ તરીકે ડોકાર્ટને

મણુવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે વ્યાપ્તિ-પદ્ધતિના સ્થાપન કરનાર અને પ્રકૃતિશાસ્ત્ર માટે ખંતથી પ્રયાસ કરનાર તરીકે બેકનને આપણે જડવાદના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી સફીએ કેકાર્દનું તત્વજ્ઞાન પ્રથમ સ્પષ્ટતાપૂર્ણ, સીપનીયું, અને લોકના હાથતળે ગયું અને છેવટે એનો છોડા બર્કલીના શુદ્ધ માયાવાદમાં આવ્યો. પણ ‘મનુષ્યની સમજશક્તિ’ હિપર લોકના નિબંધ હિપરથી એમ જણાય છે કે તે વાસ્તવિક રીતે એતાં કેકાર્દનો નહિ, પણ બેકનનો અનુગામી હતો. બેકન અને હિપરસના જડવાદ તરફના વળાંકને લોકના લખાણથી વિશેષ ટેકા મળ્યો અને એમાંથી પરિણામે હિપરનો સંદેહવાદ હિપરિચિત થયો. આ વખતે પછી આત્મતત્વવિદ્યાનો પ્રતિનિધિ જર્મનીનો પ્રખ્યાત તત્ત્વવેત્તા કેન્ટ થયો, અને હજી પણ જર્મની માયાવાદ અને આધ્યાત્મિક વિદ્યાથી ભરપૂર છે. હિપરના સંદેહવાદ પછી ઈંગ્લેન્ડના તત્ત્વજ્ઞાનને સર જોન બીલ અને હરબર્ટ સ્પેન્સરના હાથમાં થોડા ધણા અરો જડવાદ અને અજ્ઞેયવાદનું રૂપ ધારણ કર્યું; પરંતુ ખરું જોઈએ તો ઈંગ્લેન્ડનું તત્ત્વજ્ઞાન મુખ્યત્વે કરીને જેને આપણે વાસ્તવિક તત્ત્વજ્ઞાન — આત્મતત્ત્વવિદ્યા — કહીએ છીએ તેનું નથી, એ તો માત્ર સાત્ત્વના શુદ્ધ દોષ જોવાનો જીરસોજ છે.

પાછલા બે સૈકામાં ફ્રાન્સનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ જડવાદમાં જ સમાયેલું છે. ત્યાંના ધણા માણસો લોકની શાખાના સિધ્ધો હતા અને તેઓના હાથેજ એ દેશમાં પણ જડવાદનું બીજું રોપાણું હતું. છેવટે પાછલા અડધા સૈકામાં તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ વિદ્યાએ ઓગસ્ટ કૉન્ટેનામના પ્રખ્યાત તત્ત્વવેત્તાના હાથમાં નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ અગર સાક્ષાત્ તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે અને આ નવી શાખાને સંદેહવાદમાંથી જુદી પાડવા માટે નિશ્ચયવાદ એવું નામ આપી શકીએ. આ સ્વતંત્ર સિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમજના તત્ત્વજ્ઞાનને માત્ર સાત્ત્વના સિદ્ધાન્તોની કસોટી હિપર ચલાવનાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જડવાદ, સંદેહવાદ અને નિશ્ચયવાદ એ ત્રણે જોડે એક નથી તોપણ તેઓ નજીકનો સંબંધ ધરાવે છે એ ત્રણે જર્મનીની આધ્યાત્મિક વિદ્યાથી જિલટા છે. અરાધમાં સૈકામાં અક્ષરવિદ્યાના બળથી ફ્રાન્સ હિપર જે જારે આદ્યત આવી

હતી તે સુપ્રસિદ્ધ છે અને એવું મુખ્ય કારણ વોલ્ટર અને રસો નવા જડવાદીઓના જુસ્સાદાર લખાણ ગિવાય ખીજું કંઈ નહોતું આ પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સના તત્વજ્ઞાનનો પાયો નાખનાર ઇંગ્લેન્ડનો રહેનારી બેકન હતો અને જર્મનીના માયાવાદની સ્થાપના કરનાર ફ્રાન્સનો રહેવાસી ડેકાર્ટ હતો સપ્રમાણ ગણાતા માણસોના અભિપ્રાય નહિ સ્વીકારવામાં, શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરવામાં, અને સ્વૃષ્ટ્યમેનોના તત્વજ્ઞાનનો તિરસ્કાર કરવામાં બેકન અને ડેકાર્ટ મળતા હતા, પણ એ બન્નેના ઊદ્દેશ અને સાધનો તદ્દન જુદા પ્રકારના હતા. આમાંથી પરિણામ એ આન્યુ કે ભૂતકાળની સત્તા સામા મચાવેલા હુલ્લક રૂપી એક જ ઝરામાંથી બે બિન્ન પ્રવાહ વહેવા લાગ્યા-એક બેકનની દેખરેખ નીચે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ માં ફરી વળ્યો અને ખીજાએ ડેકાર્ટના હાથમાં વૃદ્ધિ પામી જર્મનીના તત્વજ્ઞતાઓને જોઇતો ખોરાક પૂરો પાડ્યો.

ભૂતકાળની શોધ કરના મારે ફગરાયેલા વર્ગને ઉશ્કેરવો એ બેકનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો અને એના મથોનો લગભગ અડધો ભાગ એજ દક્ષિણથી ભરેલો છે તે પોને જે દિશામાં પ્રયત્ન કરતો હતો તેજ દિશામાં તેના પહેલા થઇ ગયેલા ખીજા કેટલાક વિદ્વાન માણસોએ પ્રયત્ન કર્યો છે એ વાતની તેને માહિતી હોતી જોઇએ, પણ એના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે વિદ્વાત વર્ગ તરફથી પોતાને જે વારસો મળ્યો હતો તે નજીવે છે એમ બતાવવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે ડેકાર્ટ બેકન કરતા લગભગ ૩૬ વર્ષ નાનો હતો તોપણ આધુનિક તત્વજ્ઞાનની શરૂઆત એ બન્નેથીજ થાય છે એમ માનવામાં આવે છે આ બન્ને લેખકોના તત્વજ્ઞાનમાં એક રીતે જોતા મહત્વનો તફાવત છે પણ ખીજી ધણી રીતે તેઓ મળતા આવે છે સુધારો કરવાની ધણીજ જરૂર છે એમ તે બન્ને જણ અત્કરણપૂર્વક માનતા હતા, તેમજ એ સુધારો કરવામાં પોને ફતેહમદ થયા છે એમ પણ તેઓ ખાતરીથી કહેતા હતા તે બન્ને એક સરખી રીતે પ્રાચીન પ્રમાણુભૂત ગણાતા વિચારકો તરફ તિરસ્કાર બતાવતા હતા મી કસન કહે છે કે સો જામા અને સત્તરમા સૈકામાં તત્વજ્ઞાનના સળધમાં જે હુલ્લક મચાવવામાં આન્યુ હતું તેવું સ્વતંત્રતાએ એક સામાન્ય લક્ષણ હતું, અને પ્રાચીન વિચારકોના મૂળ મથોનું અજ્ઞાન અને તેઓના તરફ તિરસ્કારની લાગણી એ બે

આની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે બરેલા દંડ રૂપ હતાં. સોફ્ટીસ તત્વજ્ઞાનને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર લાવ્યો હતો; પ્લેટોએ અનુભવથી સિદ્ધ થઈ ન શકે—જેમાં માણસની અકલ કશું ન કરે—એવો જાતિવાદ દાખવ્યો હતો. એ તત્વજ્ઞાનને પાણું પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં લાવવા માટે ડોકાર્ટ અને બેકનને તદ્દન જીદાજ રસ્તા પકડ્યા હતા. ડોકાર્ટ કહે છે કે તમે પ્રથમ તમારા પોતાના આત્મા વિશે વિચાર કરો; સારી પેઠે જોયા વગર અગર પરીક્ષા કર્યા વગર સારા નરસા જે વિચારો બધાયા હોય તે તમારા મનમાંથી હઠાડી નાખો. ડોકાર્ટના આ સિદ્ધાન્તને પાછળથી સ્પાઈનોઝાએ લંબાવ્યો હતો. બેકન કહે છે કે માણસે જીવનું જોઈએ અને જીવવા માટે જીત મેળવવી જોઈએ, જીત મેળવવા માટે તાબે થવું જોઈએ અને તાબે થવા માટે કુદરતના રસ્તાઓ શિખવા જોઈએ.

આ બન્ને લેખકોએ પૃથક્કરણથી શરૂઆત કરી હતી પણ તેઓના પૃથક્કરણ કરવાના વિષયો અને સાધનો તદ્દન જીદા હતા. ડોકાર્ટને માયાવાદ સ્પાઈનોઝાના હાથમાં સંપૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યો છે અને તેના અને બેકનના ઇર્થોમાં જે યુક્ત અર્થવિરોધ રહેશે છે તે સ્પાઈનોઝાના ઇર્થોમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કુનો ફીસર કહે છે કે ઓકનો ઉદ્દેશ જે સ્થિતિમાં આપણા ઉપર બાહ્ય વસ્તુઓ અમલ કરતી બધ ધાય તેવી સ્થિતિમાં આવીને સ્વતંત્રપણે ચિન્તન કરવાનો હોય; અને બીજાનો ઉદ્દેશ જે સ્થિતિમાં આપણે બાહ્ય વસ્તુઓ ઉપર અમલ કરી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં આવીને કેળવણી અને સત્તા વધારવાનો હતો. બન્નેના અનુગામીઓ વચ્ચે જાણે એક પ્રકારની શત્રુવટ હોય એમ જણાય છે અને એ શત્રુવટનો અંત માત્ર તેઓના પરસ્પર વિરોધ ઉદ્દેશોનું કોઈ રીતે સમાધાન ધાય તોજ આવી શકે એમ છે. કેટલાક લેખકો જરાક વધારે દ્વિમત ધરી એમ કહે છે કે સત્તરમા સદીની શરૂઆતથી આનસિક તત્વવિવેક મુખ્યત્વે કરીને કાર્ટીસીયન છે અને પ્રકૃતિશાસ્ત્ર બેબીલીયન છે; અને આ દિશાઓમાં બેકનનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી, તે તો માત્ર સુશોભિત વાક્યો લખનાર હતો પણ આ પ્રમાણે કહેવામાં સત્યના માત્ર એટલીજ છે કે આત્મવિવેકથી પાયા ઉપર તત્વજ્ઞાનનું જે ગણતર ડોકાર્ટ ચણ્યુ હતું તેને બર્કલી, રીડ અને કેન્ટ સાથે હોખજ, લોંક અને

દુઃખ તેઓએ પણ સ્વીકાર્યું હતું. ખન્ને શાખાઓમાં તફાવત એ છે કે એન્ધામ, મીસ, અને કોન્ટેની માફક હોખસ, લૉક અને હુમના લખાણમાં ડેકાર્ટ કરતા બેકનનો જીસસો વધારે જોવામાં આવે છે. જો વિચાર પદ્ધતિમાં શાસ્ત્રનું મૂળ અવતોડન છે એમ માનવામાં આવે છે, જેમાં સહજોપલબ્ધિનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે, જેમાં પરમાર્થ શાસ્ત્રને પ્રધાનશાસ્ત્ર ગણવામાં આવતું નથી, અને જેમાં આત્મવિવેકનો આધાર સર્વેન્દ્રિયશાસ્ત્ર ઉપર રાખવામાં આવે છે તેનો વારસો ઉપરના લેખકોને બેકન તરફથી મળ્યો હતો.

ઉપર બતાવેલા સાહિત્યોના આધારે બેકનને ચાલવાનું હતું, અને તેઓમાં પોતાની યથાશક્તિ યોગ્ય સુધારો વધારો કરવો એજ એનું કર્તવ્ય હતું. વિશેષમાં બેકનના જીવિસામર્થ્યની ખરી જૂઝ કરવા સાર, અગર એના મર્યાદા ઉપર વાસ્તવિક ટીકા કરવા સાર આપણે એ વખતનો દરેક દિશામાં વધતો જતો અનુભવ, ગુણુ દોષ વિશે ખારીક તપાસ કરવાને લોકોમાં ફેલાયેલો તાજે ઉત્સાહ, છાપખાનાની સપૂર્ણ અસર, પ્રાચીન ધર્મઐક્યતાનો જંગ, આ દુનિયાનાજ સુખના સાધનોની વૃદ્ધિ કરવા તરફ પ્રજાનું વચણ, અને કુદરતને તાજે કરવાની દિવસે દિવસે વધતી જતી જીજ્ઞાસા ધ્યાનમાં લેવાની ખાસ જરૂર છે હા હુવેલ કહે છે કે “તે વખતમાં પ્રયોગસિદ્ધિ તત્વજ્ઞાનનો ફેલાવ કરવા સાર અને એના વ્યાજખી હક પ્રજાની નજર આગળ મૂકવા સાર કોઈ એક મોટા કાર્યનિક સુધારો કરનારની ખાસ આવશ્યકતા હતી ” સુચ વાચકો તરતજ સમજી શકશે કે આ વિદ્વાન દાકતરની આશા પૂરી પાડનાર વીરપુરુષ બેકનજ હતો.

મકરણ ૯ મું.

બેકનનના ગ્રંથો અને શાસ્ત્રાપલોકન.

બેકનનના ગ્રંથોના ત્રણ ભાગ પાડી શકાય—તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા ગ્રંથો, (૧) અક્ષરવિધાને લગતા ગ્રંથો અને (૩) દામદા વિગેરે ધંધાને લગતા ગ્રંથો એના કેટલાક ગ્રંથો અપૂર્ણ છે અને કેટલાક હુકા નિબંધોના રૂપમાં છે આમાંના કેટલાક તેણે પાઠ્યથી પડ્યા મૂક્યા હતા. અને બીજાને પોતાના મોઠા ગ્રંથોમાં ઘખન કર્યા હતા. એના બધા ગ્રંથોની સવિસ્તર હકિકત આપવાથી અગર તેઓનો એક બીજા સાથે કેવો સંબંધ હતો એ જાણવાથી સંભવ્ય થવાની ધારણી રહે છે, તેથી આ હેતુએ જો આપણે માત્ર એના મહત્વના ગ્રંથો વિશેજ કેટલીક જાણવા જોગ હકિકત આપીશું તો બસ થશે.

તત્ત્વજ્ઞાન અગર તત્ત્વશાસ્ત્રને લગતા એના મુખ્ય ત્રણ ગ્રંથો છે, (૧) વિદ્યાની વૃદ્ધિ (Advancement of learning) જે સને ૧૬૦૫માં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો, (૨) નવનિર્માણ (Novum Organum) જે સને ૧૬૨૦માં લંડોન ભાષામાં છાપવામાં આવ્યો હતો, અને (૩) ડી ઓર્ગેમેન્ટીસ જેને સને ૧૬૨૩માં બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. આ ત્રીજો ગ્રંથ તો વાસ્તવિકરીતે જોનાં માત્ર પહેલા ગ્રંથનેજ પુષ્કળ વધારા સાથે નવા રૂપમાં મૂક્યો છે અને ખરે જોઈએ તો ઓર્ગેનાન્સમેન્ટનો કેટલોક ભાગ ડી ઓર્ગેમેન્ટીસ કરતા ચડિઆતો છે જે વખતે-છ સ ૧૬૦૩માં—જેમ્સ પહેલો ઇંગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર આવ્યો તે વખતે ના રાજ્યની મહેરવાની મેળનવા માટે તેમજ વિદ્યા હુજારમાં સુધારો વધારો કરવાના પોતાના ઈષ્ટ કાર્યમાં મદદ મેળવવાના હેતુથી બેકને પોતાનો પહેલો ગ્રંથ લખ્યો હતો આટલાજ માટે ઓર્ગેનાન્સમેન્ટના બીજા ભાગમાં અપૂર્ણતા અને ઉત્તાવળતા ચિન્હ જણાય છે. આ બીજા ભાગમાં તેણે એ વખતના જ્ઞાનની ખામીઓ શી રીતે દૂર કરવી અને એની ખોટ શી રીતે પૂરી પાડવી એ વિશે લખ્યું છે. પાછ-

જાથી તેણે આ ભાગના ડીઝોએન્ડીસમા આદ ભાગ કર્યા હતા. એડવાન્સમેન્ટના પહેલા ભાગમા તેણે વિદ્યાના ગૌરવ વિષે વિવેચન કર્યું છે. આ ભાગની શૈલી સારી છે તેમજ એમા આપેલા વિષયની ચર્ચા પણ સતોષકારક છે. એકન એમ ધારતો હતો કે જેમ્સ જાતે વિદ્યાન હોવાથી શાસ્ત્રોનો ઊધાર કરવામા તેને જે જે સાહિત્યોની જરૂર પડશે તે પૂરા પાડવામા જેમ્સ સારી મદદ કરશે, પણ આ પ્રમાણે ધારવામા એની ભૂલ હતી. જેમ્સને પૈસાટકા સબંધી પોતાની ખાનગી અડચણો એટલી બધી હતી કે જોતેતે એકનની યોજના ખસદ આવી હોત તોપણ એકન ધારતો એટલે દરજ્જે અને એવા રૂપમા તે ભાગ્યેજ મદદ આપી શકે. હોત જ્યારે પ્રથમ એકને આ અથ લખવા ચાંડચો ત્યારે તેને પોતાના મહાન પુનઃ જાપનના અગતરીકે ગણવાનો એનો વિચાર નહોતો, પણ વખત ગયે તેને એમ લાગ્યું કે તત્ત્વજ્ઞાનનો નવેસર પાયો નાખનારને હયાત જ્ઞાનની સ્થિતિ કેવી છે તે જાણવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. વધારાનો ભાગ તેણે પ્રથમ અંગ્રેજીમાં લખ્યો હતો કે લેટીનમા તે આપણા જાણવાવામા આવ્યું નથી, પણ ધર્માધ્યક્ષ ટેનમન કહેછે કે એડવાન્સમેન્ટનું લેટીન ભાષામા ભાષાન્તર કરવા સાર એકને જોઈ હર્બર્ટ કવિને રોક્યો હતો, પણ આ કામ એની પોતાની દેખરેખ નીચે થયું હતું. વળી ટેનમન કહેછે કે પ્રથમ એકને આ કામ કેમ્બ્રીજવાળા ઠાકતર પ્લેકરને સોંપવાનો વિચાર કર્યો હતો. પણ તેની ભાષા પોતાને ખસદ નહિ આવવાથી તેણે પાછળથી એ વિચાર આડી વાળ્યો હતો.

આ પ્રમાણે જો અપણે એડવાન્સમેન્ટ અગર ડીઝોએન્ડીસને એના મહાન પુનઃ જાપનના પ્રથમ ભાગ તરીકે ગણીએ તો પછી એ અથના બીજા પાંચ ભાગ બાકી રહે. બીજા ભાગમા નોએમ ઓરગેનમ (નવીન સાધન) અગર 'કુદરતનું વિવરણ કરવાની રીત' એનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજા ભાગમા પ્રયોગસિદ્ધ પદાર્થ-વર્ણન આવે છે, ચોથામા જ્ઞાનના પગથીઆ અગર કમ, પાંચમામા નવા તત્ત્વવિવેક સબંધી માહિતી અને છઠ્ઠામા નવહારોપયોગી શાસ્ત્ર અગર વિદ્ય આવે છે. આ છ વિભાગોમા એકન છેલ્લાને સૌથી વધારે મહત્વનો ગણે છે. એનાથી ઉતરતો બીજો ભાગ છે 'કુદરતનું વિવરણ કરવાની રીત'—આને લગતા જોકે એકને શરૂઆતમા

કેટલાક ખરડા કર્યા હતા તોપણ તેનો મુખ્ય ભાગ નોવેમ આર્ગેનમ-
માજ છે. શરૂઆતમાં કરેલા ખરડાઓમાં કૉલ્ડેટા એટવીસા સૌથી
વધારે ગુપ્ત છે. આ પુસ્તકની બેકનના હાથેજ સુધારેલી એક પ્રત આ-
ફર્ડ્સમા રાણીની પાઠશાળામાં હતી હવાત છે નોવેમ આર્ગેનમમાં
તે નેટલું લખવા પારતો હતો તેટલું તે લખી શક્યો નથી, તોપણ એનું
પહેલું પુસ્તક તત્પર્યાનને લગતા એના સઘળા ગ્રંથોમાં સૌથી વધારે ઠાળ-
જીપૂર્વક લખાયું હોય એમ જણાય છે

ત્રીજા ભાગમાં દુનિયાના દરેક પદાર્થોનો વ્યવસ્થાપૂર્વક અને ક્રમાંતુ-
સાર સમજ કરવાનો તેનો વિચાર હતો. કુદરતના વિસ્તાર અને બિજાતા
વિશે બેકનના ટૂંકા વિચાર પ્રમાણે પણ આ સમજ ધણોજ ઘોડો છે,
અને એ અમર્યાદિત વિસ્તારને જો આપણે પૂરેપૂરો લક્ષમાં લઈએ તો
બેકને કરેલો સમજ કંઈજ નથી એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ એનો
ધણોખરો ભાગ હીસ્ટોરીઆ વેન્ટોરમ, હીસ્ટોરીઆ વાયટી એટ
આર્ટીસ, અને સીલવા સીલવેરમ નામના પુસ્તકોમાં આપેલો છે આ-
માંનું પહેલું પુસ્તક જે ઈ. સ. ૧૬૨૨ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું
તેમાં બેકને વાયુને લગતી જુદી જુદી હકિકત ભેગી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો
છે. આ પછી તેણે દર મહિને આવા બીજા નિબંધો બહાર પાડવાનો વિચાર
કર્યો હતો પણ આમાં તે ફતેહમદ નિવડ્યો નહોતો સીલવા સીલવેરમ
જેનો અર્થ મી રૂથેર્ડીંગના કહેવા પ્રમાણે 'સમજોનો સમજ' થાય છે તેમાં
બેકને સ્પષ્ટજન્યપદ્યર્થવર્ણનને લગતા કેટલાક પ્રયોગો અને અવલોક-
નનો જથ્થો આપ્યો છે. આ પુસ્તક તેના મરણ પછી એક વર્ષે એટલે ઇ.
સ. ૧૬૨૭ માં ઇ. રૉલીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, પણ એની પ્રસ્તાવના
તેણે બેકનના જીવંતજ લખી હતી. આ પ્રસ્તાવના વાચવાથી 'પદાર્થ-
વર્ણન' એ શબ્દોને બેકન કેવા અર્થમાં વાપરતો હતો તેમજ આ
પુસ્તકમાં જે કેટલાક અપૂર્વ વિચિત્ર પ્રયોગો જોવામાં આવે છે તે તેણે
શા માટે આમાં દાખલ કર્યા હશે એ વિગેરે સહેજ આપણા સમજવામાં
આવે છે.

આ પુસ્તકની રચનામાં કેઈ પણ જાતની વ્યવસ્થા અમર ક્રમ નહિ
હોવાથી તેમજ તેમાં માત્ર કેટલીક વિશેષ જાણતોનોજ સમજ દોરાથી

તેને પ્રસિધ્ધ કરવાનો એકનનો વિચાર નહોતો, પણ “ માણસો જાતે પોતાના હિતનાં સાધનો યોજવાની દરકાર કરતા નથી તેથી, અત્રે એના પોતાના શિવાય આ કામ ખીણું કાઢ કરે એમ નહિ હોવાથી તેણે પાછળથી એને છાપવાની રજા આપી હતી. આ પુસ્તકના ગ્રંથદોષ ઉપર વિચાર કરતાં કેટલાક લેખકોએ ધણીજ સખત ટીકા કરી છે, અને આપણે પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે તેમાં દર્શાવેલા એકનના કેટલાક વિચારો—જેવા કે વાંદરાના કાળજાને આપણા હૃદય આગળ રાખવાથી હૃદયને દિલાસો મળે અને ઉદ્ધતાઈ અગર નિર્લજ્જતામાં વધારો થાય છે; ઉશ્ચ્ચતાને સોશી લઇને, કહોવાણુને ઉત્તેજન આપીને, આદૃતામાં વધારો કરીને અને જીવાત્માને ગતિમાન કરીને—એવી ચાર રીતે ચંદ્ર આ દુનિયાના પદાર્થો ઉપર અસર કરે છે, ઇત્યાદિ—તદ્દન વિવેકશૂન્ય અને મૂર્ખાઈમરેલા છે. પરંતુ એના મર્યોમાં જ્યાં જ્યાં આવી મૂર્ખાઈ જોવામાં આવે ત્યાં જવાબ માત્ર એટલોજ આપવાનો છે કે ઉપરના જેવી કલ્પનાઓ એક સરખી રીતે એ કાળના સઘળા માણસો કરતા હતા અને તેઓમાંથી એ વખતનો કોઈ પણ માણસ સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત નહોતો. શાએનો ઉદ્ધાર કરનારાઓનું વલણ શરૂઆતમાં અમતકારમરેલી અગર અદ્ભુત વાતો તરફ વિશેષ હતું અને એકનના જમાના પછી પણ કેટલાક વખત સુધી એ વલણ નાશ પામ્યું નહોતું.

ફોલ્ડીની આગ્રતિમાં સીલવા સીલવેરમ સાથેન ન્યુ એટલેન્ડીસને જોડેલું છે. એકનનો આ ગ્રંથ ઘણોજ લોકપ્રિય છે. તેના લુધ્ધિ-સામર્થ્યનો ખરો ખાસ આમાં થાય છે અને ઘણું કરીને એ પુસ્તકની મૂલનાઓ ઉપરથીજ રોયલ સોસાયટી સ્થાપવામાં આવી હતી. આ પુસ્તક એકને ઇ. સ. ૧૬૨૪માં લખ્યું હોય એમ જણાય છે અને જોકે તે અપૂર્ણ છે તોપણ તેણે એને એજ સ્થિતિમાં છાપવાનો વિચાર કર્યો હતો. સીલવા સીલવેરમ સાથે આનો સંબંધ હોવાનું કારણ એ છે કે પહેલામાં એકને જે લખ્યું હતું તેના છેડા અગર ફળ ખીણમાં છે—અર્થાત્ પદાર્થ-વર્ણન જાણ્યા પછી તેમાંથી જે વ્યવહારોપયોગી પરિણામો આવવાની એકન આશા રાખતો હતો તે તેણે ન્યુ એટલેન્ડીસમાં દર્શાવ્યાં છે.

ચોથા અને પાંચમા ભાગ વિશે ખાસ જણવાજોગ હકિકત કંઈ નથી. છેલ્લો અને છઠ્ઠો ભાગ એકનના પોતાના કહેવા પ્રમાણે ઘણોજ

જીવયોગી છે. તેણે પોતે દાખલ કરેલી નવીન રીત પ્રમાણે યોગ્ય અને ખારીક પ્રયોગોથી સિદ્ધ કરેલા તદ્દનજ્ઞાનનો સમાવેશ આ ભાગમાં કરવાનો હતો. પણ તે કહે છે કે “આ ભાગને પૂરો કરવાનું કામ મારી શક્તિ બહાર છે. હું માત્ર શરૂઆત કરું છું.” એકે બેકન આ કાર્યની શરૂઆત કરવાની હિમ્મત ધરે છે તોપણ તપામ કરતા એ વિષયને લગતી એના હાથે લખા-
મેની કંઈ પણ વિશેષ હકિકત આપણા જ્ઞેવામાં આવતી નથી. આ બાબ-
તનો ખુનામો સહેજમા આખી રાકાય એમ છે. જે પદાર્થોના કારણો વિશે
યથાર્થ જ્ઞાન બળી આવે તોજ આ ભાગ સ પૂર્ણ થાય એમ હતું. પણ
બેકન આ જ્ઞાન મેળવવામાં કનેહ પામ્યો નહોતો, તેમજ જે સાધનોથી તે
એ જ્ઞાન મેળવવાનું કરવાની આશા રાખતો હતો તે પણ યોગ્ય નહોતા. વળી
“કારણ” એ શબ્દને તે ઝાઝા એક ચુકરર—નિશ્ચિત અર્થમાં વાપરતો
નથી. જેવી રીતે કોઈ વૃદ્ધ પુરુષે મરતી વખતે પોતાના ઊંઠસએને
પોતાની વાડીમાં દાટી સોળું વારસામાં આપ્યા વિષેની હતકથા તે કિમ્બીયા-
ગરેને લાગુ પાડે. ■ તેવીજ રીતે ઘણા ભાગે એ કથા એને પોતાને પણ
લાગુ પડે છે. “કારણ” ની શોધ તે જાને કરી શક્યો નહોતો. પણ તેણે
એના કરતા પણ વધારે કિમ્બીયા સેના બળવી હતી, વાસ્તવિક અવસોકન
કરવાનું તેમજ કુદરતનો અભ્યાસ કરવાનું શોકોને તેણેજ શિખવ્યું હતું.

અક્ષરવિગ્ને લગતા બેકનના ગ્રંથોમાં સૌથી વધારે શોકશ્રિય અને
મહત્વના એના નિબંધો છે. ઈ.સ. ૧૫૯૭ ની પહેલી આવૃત્તિમાં આ
નિબંધો દસ હતા. તે ઘણાજ સક્ષિપ્ત અને દૃષ્ટાન્ત અગર અનકારરહિત
છે. કેટલાક સુધારા વધારા સાથે જે બીજી આવૃત્તિ ઈ.સ. ૧૬૧૨ માં
બહાર પડી હતી તેમાં ૪૦ નિબંધો હતા, અને ઈ.સ. ૧૬૨૫ માં જે ત્રીજી
અને છેલ્લી આવૃત્તિ છપાઈ હતી તેમાં નિબંધોની એકદર સંખ્યા ૫૮
હતી. બેકનના સામાનિક અનુભવનો આબેહૂમ ચિતાર આ નિબંધોમાંથી
મળી આવે છે. મઘ તરીકે આ નિબંધો ઘણો વખત થયા પોતાની
ઊત્તમતા સાચવી રહ્યા છે, અને આ વખતમાં પણ ઝગવણી પામેતો કોઈ
એવો અગ્રેજ નહિ મળી આવે કે જે પોતાની જીહ્વાના ગમે તે ભાગમાં
પણ તેઓને વાચ્યા વગર રહેતો હશે. આ જાતનો એનો બીજો ગ્રંથ
‘માર્શીનકાળના રહસ્યપથ’ જીવર છે. આ ગ્રંથમાં પહેલ વહેતું ઈ.સ.

૧૬૦૯ મા બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં એકન પુરાતન કાળની કેટલીક ચોક્કસ દત્તકથાઓનું વર્ણન આપ્યા બાદ તેઓમાં ને કઈ ગૂઢ ઉપદેશો રહેલા છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે જણાવે છે કે જો આ દત્તકથાઓ હોમર, હીસીયોડ વિગેરે ને ને કવિઓના ઇયોમાં જોવામાં આવે છે તેઓના સમયમાજ ઊપસ્થિત થઈ હોત તો તેઓમાં કઈ રહસ્ય નથી એમ જાણીને મે તેઓના ઊપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હોત નહિ. પણ ને લોકો તરફથી આપણને આ કથાઓ મળી છે તેઓ પણ એમ કહે છે કે તે ઘણા જૂના વખતની છે ત્રિગેપમા એ કથાઓના સ્વ-ધર્મા એકજ કાળના લેખકમાં પણ મતભેદ જોવામાં આવે છે, તેથી ને ને બામતોમાં તેઓ જુદા પડતા હોય તે એ લોકોના સમયમાજ તાજી ઊમેરા-યેથી હશે એમ ગણી તેઓને બાતલ કરીને જો આપણે જે બામતોમાં સમજા લેખકો મળતા આવતા હોય તેઓનેજ માત્ર સ્વીકારી તે ઊપર વિચાર કરીશું તો તેઓમાંથી આપણને કેટલીક મહત્વની દૃકિત મળી આવશે આ જગ્યાએ જો આપણે આવી દત્તકથાઓનો એકાદ દાખલો આપીશું તો તે અયોગ્ય ગણાશે નહિ પણુ દૃષ્ટાન્ત સ્વાત્મપ્રીતિને લગતું છે અને તેમાંથી નીતિશાસ્ત્રને લગતો ઉપદેશ મળે છે ।

“નારસીયસ કરીને ઘણીજ સૌન્દર્યતાવળેલા પણ અતિશય મગરર, મિજાજ અને જેનો તેનો તિરસ્કાર કરે એવો એક જુનાન માણસ હતો તે પોતાની જાતને જોઈનેજ ખુશ થતો અને બીજાઓને ધીકારતો અને જગલોમાં અને શિકાર કરવાની જગ્યામાં એકલો રહેતો અહીં તેના સાથે તેના કેટલાક સોમતીઓ હતા, જેઓ તેને પોતાનું સર્વસ્વ માનતા હતા પણ જ્યાં જ્યાં તે જતો ત્યાં એકે નામની એક પરિ—વનદેવી—તેના પાછળ જતી હતી આ પ્રમાણે રહેતા રહેતા એક દિવસે દૈવયોગે તે એક સ્વચ્છ ઝરા નજીક આવી પહોંચ્યો અને (જપોતના સખત તાપમાં હોવાથી) તેના પાસે સૂઈ રહ્યા અહીં તેણે પાણીમાં જેવી પોતાની પ્રતિમા જોઈ કે તરતજ તે પ્રથમ ઘણા ત્રિચારમાં પડી ગયો અને પાછળથી ને પોતાની જાતના એટલા બધા વખાણ કરવા લાગ્યો કે તે પોતાની આભાસમય છબીને નિહાળવાનું બધ કરી શક્યો નહિ, પણુ એજ જગ્યાએ તદ્દન બેશુદ્ધ થયો ત્યાં મુઠી તેણે એમને એમ જોયા કર્યું, અને આખરે તે એક

ફૂલના રૂપમાં બદલાઈ ગયો. આ ફૂલ હજુ પણ તેના નામથીજ ઓળખાય છે તે વસત સત્તુની શરૂઆતમાં દેખાતો છે અને તે પ્લુટો, ત્રીસરપાઈન અને ફ્રેડરીક જેવી અધો લોકની દેવીઓનું પવિત્ર ફૂલ ગણાય છે "

હવે આ વાતમાંથી મો બોધ લેવાનો છે તે બેકન નીચે પ્રમાણે જણાવે છે " જે માણસો પોતાની સૈન્યના અગર પોતાની જાત મહેનત રાખાય મેળવેની બીજી કોઈ કુદરતી બક્ષીસ વિશે સારો મત ધરાવે છે તેઓ જાણે પોતાની જાતની માથેજ પ્યારમાં પડતા હોય તેમ તેઓના રતનાવ અને નસીમનું વર્ણન આ હત કયામાં આપ્યું છે જે લોકોની સ્થિતિ આવી હોય છે તેઓ ધણુ કરીને કોઈ ધધે વળગવાને અગર જાહેર કામમાં ભાગ લેવાને ખુશી હોતા નથી, કારણ કે કોઈ પણ જાતના કામે લાગવાથી જો તેમને અવગણના અને તિરસ્કાર મળી કરવાનો પ્રસંગ આવે તો તેઓ ધણુજ નાહિતે યથ જાય છે અને મનમાં મુઝાય છે આટલાજ કારણથી તેઓ પોતાના કટલાક મુગી કહાડેલા અને સુસ્ત સ્તુતિ કરનારા સોખતીઓ જો તેઓ જે કહે તેને પડખાની માફક હાજી હા કરે છે અને જો તેઓને જોડાના અભિવદનથી ખુશ રાખે છે તેઓના સાથે એકાન્તમાં ખાનગી અને આભાસમય છુદ્ગી માણે છે આવી ટેવો પાવવાથી તેઓ ધીમે ધીમે બધું ધર્મ જાય છે, ફૂલાઈ જાય છે અને છેવટે આત્મચરિત્રિયી અતિશય પ્રમાણના લીધે છેક જાખા બની જઈ તેઓ એટલા બધા શૂન્ય અને આગસુ ધર્મ જાય છે કે તેઓ તદ્દન મૂર્ખ બની પોતાનું સમજી બળ અને ચપળતા ખોઈ બેસે છે અને આવા માણસોને ઓળખી કહાડવાની નિશાની તરીકે વચ તના ધૂનને પસંદ કર્યું એ વિચાર ધણુ સારો હતો. તેઓ પોતાની જીવગીની શરૂઆતમાં આગાદ રહે છે અને પ્રખ્યાત થાય છે પણ નાનપણમાં તેઓના માટે જે વિચાર બાધવામાં આવે છે તેને તેઓ મોગી વચમાં ખોટા પાડે છે આ ફૂલ અધો લોકની દેવીઓને પસંદ છે એ રાતમાં પણ ઉપરની દિક્રિકતને વગનોજ દસારો કર્યો છે કારણ કે આવા સ્વભાવના માણસો તદ્દન નમ્રમાં યથ પડે છે અને તેઓ કંઈ પણ સાર્યક કરી શકતા નથી, અને આમાંથી કંઈ પણ રૂજ મળી આવતું નથી અને જેમ દરિયામાં ફરતું વદાજ કંઈ પણ ચિન્દ મુકી જતું નથી તેમ પોતાની પાછળ તે કંઈ પણ નિતાન મુકી જતું નથી તે માત્ર આભાસ અને અધો લોકના દેવોનેજ પસંદ આવે છે એમ પ્રાચીન લોકો કહેતા હતા "

આ પુસ્તક વિષે મી સ્પેડીંગનો મત ઘણોજ સારો છે. તે કહે છે કે બેકનના નિબંધો વાચવાથી જેટલો આનંદ મળે છે તેટલોજ આ પુસ્તક વાચવાથી મળે છે

નિબંધોની પહેલી આવૃત્તિ સાથે બેકને 'ઇષ્ટ અને અનિષ્ટના ચિન્હ' એ નામનું એક નાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું. સાધારણ રીતે જોને આપણે સાઝ અને નરસુ કહીએ છીએ તેના કેટલાક દાખલા આપ્યા પછી તેણે એ દાખલા કયા કયા પ્રસંગે ખરા પડે છે અને ક્યારે ખોટા પડે છે એ વિષે ટૂંકાક વિવેચન કર્યું છે. પાછળથી તેણે આ પુસ્તકને ડીએમ્ગ-એન્ડીસ સાથે જોડી દીધું હતું.

'નવી અને જૂની કહેવતો' પહેલ વહેલી ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં પ્રસિદ્ધ કરાયા આવી હતી આ સાનમાં બેકન જ્યારે સખત મદવાડમાંથી જરા-તરા સાળે થયો હતો ત્યારે તે જ ને કહેવતો પોતાને યાદ આવતી તેઓની નોંધ કરાવી લઈ આનંદ માનતો આ કહેવતો એક ઇર ૨૮૦ છે આમાંની ઘણી ખરી વાતો યાનની સાથે ગમ્મત આપે એવી છે.

બેકનના ઐતિહાસિક ત્રયોમાં ખામ જાણવા જેવો હેનરી સાત-માના રાજ્યનો ઇતિહાસ છે હેનરી સાતમો અને એના પછીનો ચાર રાજાઓનો ઇતિહાસ લખવાનો શરૂઆતથી બેકનનો વિચાર હતો, પણ એનો ધણો ભાગ તેણે સળ જોગવ્યા પછી તેને જો અનકાશ મળ્યો હતો તેમાં લખ્યો હતો આ પુસ્તક ઇ. સ. ૧૬૨૨ ના માર્ચ મહિનામાં છપાઇને તૈયાર થયું હતું એને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતા લેન્ડનના ધર્મોપદેશ તરફથી રાધો લેવામાં આવ્યો હતો પણ પાછળથી તરતજ રજૂ આપવામાં આવી હશે કારણ કે મહિનાની આખરે તો એ પુસ્તક બહાર પડી ગયું હતું આના શુભદોષ વિષે ઘણા લેખકોમાં મતભેદ છે સગ્જેમ્સ મેડી-ન્ટોસ પોતાના ઇન્ગલેન્ડના ઇતિહાસમાં કહેછે કે બેકને ખાસ જેમ્સને-ખુશ કરવાના હેતુથીજ એના પૂર્વજ હેનરીનું વર્ણન આપ્યું બધું ખુશામત બરેનું કર્યું છે મી સ્પેડીંગ આ પુસ્તક માટે ઘણોજ સારો અભિપ્રાય આપેછે તે કહેછે કે હેનરીની વર્તણૂકના કેટલાંક વિશેષ લક્ષણ વિષે તેમજ તેની કાર્કિદીની ખરી હકિકત વિષે જેટની માહિતી આમાંથી મળેછે તેટલી

ખીજા ઇતિહાસમાંથી મળતી નથી. એ પુસ્તક વાંચી જોતાં જોમાં માત્ર જેમ્સને ખુશ કરવાનોજ બેઠનનો હેતુ હોય એમ જણાતું નથી. આ પુસ્તક તેણે રાજકુંવર ચાલ્ડર્સને અર્પણ કર્યું હતું અને એ કુંવરની ભલામણથીજ તેણે પોતાની મૂળ યોજના પ્રમાણે હેનરી આક્રમનો ઇતિહાસ લખવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ તે ચામાટે નહિ લખાયો હોય તેમું ખરું કારણ જાણવામાં આવ્યું નથી. એકવાન્સમેન્ટમાં હાલના વખતના ઇતિહાસોની આમીઓ બતાવતાં તે ઇન્ગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડનાં રાજ્યો જોડાયાં તે પહેલાંનો ઇતિહાસ લખવાની સૂચના કરેછે, પણ ખીજા કામનો બોલો વિશેષ હોવાથી તે આ વિષય ઉપર ધ્યાન આપી શક્યો નહોતો.

ઇ. સ. ૧૬૦૮ માં તેણે એલીઝાબેથના સ્મરણાર્થે એક કુટુંબ નિબંધ લખ્યો હતો. ઇન્ગ્લેન્ડના રાજાઓનો ઇતિહાસ લખવાની તેની સામાન્ય યોજના સાથે આ નિબંધને મળંબ નહોતો. આ તો માત્ર તેણે એલીઝાબેથની વર્તણૂક અને રાજનીતિ ઉપર રોમન કેથોલીક મતના ચર્ચાપત્રીઓએ જે સખત દીકા કરી હતી તેનો જવાબ આપવા માટેજ લખ્યો હતો. આમાં તેણે એ મદારાણીની જીંદગીમાં અને સખ્ય કાર્ડિફમાં પ્રજાની આબાદીમાં વધારો કરે એવી જે જે બાબતો હતી તે સઘળી બતાવી છે. એલીઝાબેથના હાથે બેઠનના ઉપર વિશેષ ઉપકાર નહિ થયેલો હોવાથી તેને ખાસ આભારી થવાનું બેઠનને કંઈ કારણ નહોતું અને તેથી તેણે આપેલી હકિકત પક્ષપાતરહિત અને સ્વતંત્ર હશે એમ માનવાને હરકત નથી.

આજ મંથમાળામાં ખીજા બે કુટુંબ નિબંધો છે. એક તેણે જેમ્સ પહેલાનો મોટો દીકરો હેનરી જે ઇ. સ. ૧૬૧૨માં નાનીવમાં મરણ પામ્યો હતો તેની યાદગીરીમાં લખેલો છે. આ નિબંધને મી. બર્ચે ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં ઈટીશ સર્વિસમાનમાંની એક હસ્ત લિખિત પ્રતના આધારે બેઠનના ખીજા ગ્રંથોના ભેગા જાપીને પ્રગટ કર્યો હતો. આ સાથેજ ખીજો નિબંધ 'ગ્રેટબ્રીટનના ઇતિહાસની શરૂઆત' એ નામનો છે. આમાં તેણે જેમ્સને ઇન્ગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર રાજ્યાભિષેક થયો તે વખતનું જ્વાનત આપ્યું છે. મી. સ્પેડિંગના ધારવા પ્રમાણે બેઠન આ નિબંધ ઇ. સ. ૧૬૦૯ અગર ૧૦ માં લખ્યો હતો અને પહેલવહેલો તેને ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં રૅલીએ પ્રસિદ્ધ

મી આદિતિમાં આપેલા છે આમાના બે વધારે ઉપયોગી છે—(૧) 'કાય-
દાની કહેણીઓ અને (૨) જમીનના ઉપભોગને લગતા કાયદાનો અર્થ
' કાયદાનો ઉપયોગ' એ નામનો મથ મી હીથ કહે છે કે બેકનનો નથી.
અગ્રેજ કાયદાઓનો સમ્રદ કરવાનો બેકન શરૂઆતથી વિચાર કરતો
હતો અને તેણે ઉપર મતાવેલો પહેલો મથ એજ ઉદ્દેશથી લખ્યો હતો
પ્રથમ તેણે આ પુસ્તક ઇ સ ૧૫૯૬માં એડીન્ગ્થેથને અર્પણ કર્યું
હતું, પણ પાછળથી એમાં તેણે ઘણો સુધારો વધારો કર્યો હતો
મી હીથના ધારવા પ્રમાણે ઉપર મતાવેલા બે મથોમાનો બીજો
પહેલો કરતા વધારે ઉપયોગી છે તેને ઇ સ ૧૮૦૪માં મી રૉએ ટીકા
સાથે છાપીને બહાર પાડ્યો હતો આ સિવાય બેકનના 'કાયદાનું વાલ-
નિનાદ' જાણીતા છે મથદાને લગતા એના સંબંધના મથોના સંબંધમાં
મી રૂપેડીંગનો અભિપ્રાય એવો છે કે તેઓની સુધારેલી પ્રતો મળી આવી
નથી અને ને હાથ લાગી છે તે માત્ર અસમ ખરડા છે હંસેક્કના અર્લ
ઉપર મૂકવામાં આવેલા આરોપ વિષે બેકને ને ખુલાસો કર્યો હતો તે
પાછળ આપણા જેવામાં આવી ગયો છે એના મરણ પછી એના કાગળો
તપાસતા તેમાંથી કેટલાક પત્રો, બાપણો, કેટલાક નિબંધોના ખરડા, કેટલા-
કની શરૂઆત અને કેટલાકનો અંત, વિગેરે મળી આવ્યા હતા અને તે
સંબંધને ઇ સ ૧૬૨૮ માં ઇ રૉલીએ 'પરચુરણ મથો' એ નામથી
છાપીને બહાર પાડ્યા હતા આ પરચુરણ મથોમાં રૂપેઇન સાથે લગાડ
કરવાના સંબંધમાં, તેમજ ધર્મોર્થે મુસનમાનો સાથે દેવ બાધવાના સંબંધ
માં એના વિચારો જણાઇ આવે છે જેમ્સ પહેલાના વખતમાં લખેલા
બેકનના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ પત્રો ઇ સ ૧૭૦૨માં રૉબર્ટ સ્ટીવન્સે પ્રગટ
કર્યા હતા

અહીંથી આ પ્રકરણના બીજા ભાગની અને તે સાથે બેકનના
શાસ્ત્રાવલોકનની શરૂઆત થાય છે શાસ્ત્રોના વિભાગો તેઓની રિયતિ, અને
ખામીઓના સંબંધમાં બેકનના અભિપ્રાય વિષે પૂરતી માહિતી મેળવવા
સાર તેના એડવાન્સમેન્ટ અને ડિઝોગમેન્ડીસ એ બે મથો એનાની
જરૂર છે આ બે મથો વચ્ચે કેવો સંબંધ છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ
ડિ ઓગમેન્ડીસનું પહેલું પુસ્તક આપણા હાલના પ્રસંગને ઉપયોગી

યર્ષ પડે એવું નથી, કારણ કે શાસ્ત્રોના વિભાગો પાડવાની શરૂઆત બીજા પુસ્તકથી થાય છે. શરૂઆતમાં એકન માની લે છે કે આત્માના બુદ્ધિવિશિષ્ટ અને જુદિરહિત એવા બે પ્રકાર છે. હવે બુદ્ધિવિશિષ્ટ આત્મામાં ત્રણ ગુણ રહેલા છે—સ્મરણશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને વિચારશક્તિ. ઇતિહાસ સ્મરણશક્તિનો, કાવ્યકલ્પનાનો, અને તત્ત્વજ્ઞાન વિચારશક્તિનો વિષય છે. ‘કાવ્ય’ એ શબ્દથી એકન માત્ર દંતકથા અગર કલ્પિત ઇતિહાસજન સમજતો હતો. આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે કાવ્યના સંબંધમાં એકન ધણેજ હલકો વિચાર ધરાવતો હતો. ‘ઇતિહાસ’ કાળ અને દિશ્થી મર્યાદિત હોય એવી વિશેષ વસ્તુઓ સાથેજ સંબંધ રાખે છે. કાવ્યનો સંબંધ પણ વિશેષ વસ્તુઓ સાથે છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન વિશેષ વસ્તુઓનો તિરસ્કાર કરે છે. આ હકિકત ખરી છે તેની સાબિતી એ છે કે “ ઇન્દ્રિયો ને બુદ્ધિના આડતિયાતુ કામ કરે છે તેઓને માત્ર વિશેષ વસ્તુઓનું જ જ્ઞાન હોઈ શકે છે ” આ જ્ઞાનમાંથી ને ને અસરો થાય છે તે બધીને રૂપમાં માય છે તેજ રૂપમાં પ્રથમ સ્મરણશક્તિમાં ઓટ છે. પછીથી માણસ તેઓના ઉપર વિચાર કરવાનું શરૂ કરે છે અને એમ કરતા તે કા તો તેની તેજ અસરો જુએ છે, કા તો તેઓનું નિશ્ચિત અનુકરણ કરે છે. અગર તેઓનું પૃથક્કરણ કરી તેઓની વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવણ કરે છે. આટલા કારણથી સ્મરણશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, અને વિચારશક્તિ એ ત્રણ ઝરામાંથી ઇતિહાસ, કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન એવા ત્રણ પ્રવાહ નિકળે છે, અને આ શિનાય બીજા કોઈ પણ પ્રવાહ નથી, કારણ કે “ મારા ધારણ પ્રમાણે જેની રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને શાસ્ત્રો જુદા નથી તેવીજ રીતે ઇતિહાસ અને અનુભવ એ મને એજ છે ”

પણ આ તો આપણે માનુષિક વિધાના વિભાગો ને. આ માનુષિક વિધાના વિભાગો પણ ઊપરના નિયમને અનુમરીનેજ પાડવામાં આવે છે. કારણ કે “ જોઈ ઇન્દ્રિયોડત શાસ્ત્રોમાંથી આપણને જે માહિતી મળે છે તે આપણને ઇન્દ્રિયદ્વારા જે માહિતી મળે છે તેનાથી જુદી છે. તેપણ મનુષ્ય ચિત્ત તો છે તેનું તેજ છે અને એ માહિતી સર્વથી નાજનાના મધ્ય પણ તેજ છે તે તો માત્ર એજ વાનણમાં જુદા જુદા. મણમાંથી જુદી જુદી જાતનો પ્રાણીપદાર્થ નાજના જેવું છે ” તેથી ઇન્દ્રિય જ્ઞાનના પણ ઊપરના

જેવા ત્રણ ભાગ પડે છે— પવિત્ર ઇતિહાસ, નીતિ નિર્દેશન જેને અમાનુષિક કાવ્ય કહે છે અને શિક્ષા અગર જાપદેશ જેને તત્વગાન કહે છે આ વિધાનો પધારાનો ભાગ જેને ભવિષ્ય નિર્માણ કહે છે તે માત્ર ઇતિહાસનોજ પ્રકાર છે અમાનુષિક ઇતિહાસ માનુષિક ઇતિહાસ કરતા એક બાળતમા અધ્યાનો છે, કારણ કે એમાં આજસુધી બનેલી અને હવે પછી બનવાની એવી બે પ્રકારની હકિકત આવે છે.

હવે આપણે આ ત્રણ મુખ્ય વિભાગોના અતર્વિભાગો ઉપર નજર કરીએ. ઇતિહાસના ચાર પ્રકાર છે—(૧) સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થોનો ઇતિહાસ અગર પદાર્થ-વર્ણન. (૨) રાજ્યનો ઇતિહાસ, (૩) અક્ષરવિધાનો ઇતિહાસ અને (૪) ધર્મનો ઇતિહાસ. પહેલામાં કુદરતના કાર્યોનું અને બીજામાં માણસોના કાર્યોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે ત્રીજા અને ચોથામાં બીજામાં સમાવેશ થાય છે એકવાન્યમનમાં આ બેને એકત્રે જુદા પ્રકારના ઇતિહાસ તરીકે ગણ્યા છે હવે પદાર્થવર્ણનના ત્રણ પેટાભાગ કરવામાં આવ્યા છે (૧) પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ, (૨) ચમત્કારનો ઇતિહાસ અને (૩) હુન્નરનો ઇતિહાસ પહેલામાં કુદરતની સ્વતંત્રતા વિષે, બીજામાં તેની ચૂકો વિષે અને ત્રીજામાં તેની પરતત્રતા વિષે હકિકત આપનામાં આવે છે હુન્નરના ઇતિહાસને સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થ વર્ણનના પેટાભાગ તરીકે દાખલ કરવામાં એકન એવો ખુલાસો આપે છે કે આજ સુધી લોકો એવું માનતા આવ્યા છે કે હુન્નર પ્રકૃતિશાસ્ત્રથી જુદો છે અને કૃત્રિમ વસ્તુઓ કુદરતી વસ્તુઓથી ભિન્ન હોય છે, અને આ પ્રમાણે માનનાથી ખેદજનક પરિણામ એ આવ્યું કે ન્યારે પદાર્થ વર્ણન કરનારા પ્રાણી, વૃક્ષ, ધાતુઓ વિગેરેનું વર્ણન આપી રહે છે એટલે તેઓ એમ સમજે છે કે પદાર્થવર્ણન પૂરું થયું અને તેથી તેઓ યાત્રિક શાસ્ત્રના પ્રયોગો ઉપર તેઓ બિલકુલ ધ્યાન આપતા નથી

બીજો મુખ્ય ભાગ જે કાવ્ય તેના એકને આખ્યાનિક કાવ્ય, નાટ્ય અને નીતિદર્શક કાવ્ય એવા ત્રણ પેટાભાગ કર્યા છે આખ્યાનિક કાવ્ય તે માત્ર ઇતિહાસનુંજ અનુકરણ છે અને તેમાં આપેલી હકિકત ખરીજ દુરો એવા ભૂવાવામાં રખતે પડી જવાય, પણ એમ ન થવાનું કારણ એટલું જ કે કે એમાં માધારણ રીતે હદ ઉપરાંત અતિશયોક્તિ કરવામાં

આવે છે. નાટ્ય ઇતિહાસનો પ્રસક્ત અનુભવ કરાવે છે; કારણ કે તેમાં જાણે આપણી નજર આગળનાં કાર્ય જનનું હોય એમ જણાય છે અને ઇતિહાસમાં તો તે કાર્ય જૂતકાળમાં જન્મું હોય એવો અનુભવ થાય છે. નીતિદર્શક કાવ્ય (આ કાવ્યને બેકને પાછળથી પહેલાં બે પ્રકાર કરતાં ઉંચા પ્રકારનું ગણ્યું હતું.) નમુના રૂપ અગર દષ્ટાન્તરૂપ ઇતિહાસ છે અને તેમાં બુદ્ધિનો વિષય જે વિચાર તેનું ઇન્દ્રિઓનો વિષય જે રૂપ તેમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

જેવી રીતે કિરણો સીધાં, વક્રગતિ પામેલાં અને પરાવર્તન પામેલાં એવાં ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે તેવીજ રીતે ઇશ્વર, પ્રકૃતિ અને પુરૂષ એ ત્રણેનો તત્વજ્ઞાનના વિષયમાં સમાવેશ થાય છે, કારણ કે પ્રકૃતિનું કિરણ આપણી બુદ્ધિ ઉપર સીધું પડે છે, ઇશ્વરનું કિરણ (તેના પ્રાણીઓરૂપી અસમ સાધનમાં થઇને આવે છે તેથી) વક્રગતિએ પામીને આવે છે; અને માણસનું પોતાનું કિરણ પોતાની જાન ઉપર પરાવર્તન પામીને પડે છે. પણ તત્વજ્ઞાનની આ ત્રણ શાખાઓ પ્રધાનતત્વ શાસ્ત્રરૂપી એક મોટા થડમાં મળે છે. આ પ્રધાનતત્વજ્ઞાન વિશેષ શાસ્ત્રોનું મૂળ અગર ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને જે પ્રસક્ત પ્રમાણો અને પ્રશ્નો દ્વારા અમુક શાસ્ત્રના વિષયો નહિ છતાં સામાન્ય રીતે સઘળા જ્ઞાનના વિષયો છે તેઓનો સમાવેશ આ પ્રધાનતત્વશાસ્ત્રમાં થાય છે.

ઇશ્વરના સંબંધમાં જે જ્ઞાન—જ્ઞાનનો આભાસ—પ્રકૃતિના પ્રકાશમાંથી અને પ્રાણીઓ વિષે ચિન્તન કરવામાંથી મળે છે તેને સૃષ્ટિજન્ય ઇશ્વરજ્ઞાન કહે છે. તત્વજ્ઞાનનો બીજો ભાગ જેને પદાર્થ-વિજ્ઞાન એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેના કલ્પના અગર મત્ર—અર્થાત્—કારણોની તપાસ અને ક્રિયા અગર તત્ર—અર્થાત્—ક્રિયાની ઉત્પત્તિ અને પ્રાપ્તિ એવા બે પેટા ભાગ છે કાલ્પનિક તત્વજ્ઞાનના વળી પ્રકૃતિશાસ્ત્ર અને આત્મતત્વવિદ્યા એવા બે અંતર્વિભાગ કર્યા છે. પ્રકૃતિશાસ્ત્રમાં વસ્તુકારણ અને શક્તિકારણ—અર્થાત્—જે વસ્તુઓમાંથી અને જે શક્તિના આધારે ક્રિયાઓ થાય છે તેઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આત્મતત્વવિદ્યાનો સંબંધ રૂપકારણ અને હેતુકારણ સાથે છે. અર્થાત્—એમાં વસ્તુઓના મૂળ પ્રયોજનનું અગર તેઓના આતર બધારણ અગર તત્ત્વ જેમાંથી તેઓના

ખીજી શુભોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેનું વિવેચન કરવામાં આવે છે બીજો પેટા-ભાગ જે ક્રિયા નિષયક તત્ત્વજ્ઞાન તેના પશુ બે અત્યર્થભાગ કર્યા છે પહેલામાં નેમ પ્રતિગામ્ય તેમ અરીઆ ચ દશામ્ય અને પહેલામાં નેમ આત્મતત્ત્વનિધા તેમ અરીઆ કામ્યુશામ્ય (Magic as used by Bacon) છે ચ દશામ્યો આશર ન હોય અને શક્તિકારણના જ્ઞાન ઉપર છે અને કામ્યુશામ્યનો આશર રૂપકારણ ઉપર છે હેતુકારણ તત્ત્વ દ્વંદ્વરહિત છે એમ ગણી આજમાએ બેકનને તેનો તિરસ્કાર કરે છે તે કહે છે કે મધ વસ્તુનો હેતુ અગર પ્રયોજન જાણનાથી આપણામાં તેને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આવતી નથી વસ્તુમયરણ અને શક્તિકારણ વિષે જ્ઞાન મેળવવાથી ધણીવાર આપણામાં યાત્રિક ક્રિયાઓ કરવાની શક્તિ આવે છે હવે બેકન કહે છે કે માત્ર આટલાજ અભ્યાસથી યથાર્થ અગર સપૂર્ણ જ્ઞાન મળતું નથી સપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાનો ખરો રસ્તો એ છે કે આપણે મૂળ તત્ત્વ અગર તત્ત્વો જોડાના ઉપર ખીજી પદાર્થોનો આધાર છે તે સોધવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અો તેઓને સોધી કહાડ્યા પછી તેઓની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી તેઓમાંથી ખીજી પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરતા શિખવું જોઈએ ઉદાહરણ તરીકે જો આપણે કાંઈ વસ્તુના સૂક્ષ્મ અંગેમાં જે ગતિ રહેતી હોય તેને જાણ્યતા કહીએ તો ઉચ્ચતા ઉત્પન્ન કરવાનો ખરો અને અસરકારક રસ્તો એ છે કે આપણે પ્રથમ એ ગતિ વિષે સપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ આ જાતની ક્રિયા જેનો મુખ્ય આધાર રૂપકારણ ઉપર છે તેને બેકન કારણશાસ્ત્ર કહે છે પ્રયોગો કરવાથી પ્રાકૃતિક કારણોવિરોધાદિતી મેળવવાથી અગર અકસ્માતથી પ્રકૃતિના મુખ્ય ફેરફારો અગર અમલકારો જાણી શકાતા નથી પણ તે જાણનાનો સધળો આધાર રૂપકારણના જ્ઞાન ઉપર છે

ગણિતશાસ્ત્રના શુદ્ધ અને મિશ્ર એવા બે ભાગ કરી તેને બેકન પદાર્થ-વિજ્ઞાનના સાથે મુખ્ય છે એરીસ્ટોટલે ગણિતશાસ્ત્રને પ્રકૃતિશાસ્ત્ર અને આત્મતત્ત્વનિધા સાથે કાલ્પનિક તત્ત્વજ્ઞાનની એક શાખા તરીકે ગણ્યું હતું એ વાત બેકનના જાણવામાં હતી પણ ‘ ગણિતશાસ્ત્રનેતાઓ ગણિતશાસ્ત્ર પ્રકૃતિશાસ્ત્ર ઉપર અમલ ચલાવે છે એવી ઈચ્છા રાખવામાં જે મગરૂખી ધારણ કરે છે તેના લીધે બેકન એ શાસ્ત્રને માત્ર ગાણિત શાખા તરીકે ગણે છે

ડી ઓગમેન્ટીસના ચોથાથી તે આઠમા પુસ્તક સુધી પાંચ પુસ્તકોમાં બેકને મનુષ્ય-શાસ્ત્ર વિશે હકિકત આપી છે. પહેલામાં તેણે વિભિન્ન અગર બીજાઓના સંસર્ગરહિત, અને બીજામાં અભિન્ન અગર બીજાઓના સંસર્ગયુક્ત, મનુષ્ય વિશે વિવેચન કર્યું છે. પહેલાને તેણે મનુષ્ય પ્રકૃતિને લગતું તત્ત્વજ્ઞાન અગર મનુષ્ય-તત્ત્વજ્ઞાન અને બીજાને સામાજિક-તત્ત્વજ્ઞાન એવાં નામ આપ્યાં છે. મનુષ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે શાસ્ત્રો મનુષ્યના શરીર અને ચિત્ત વિશે માહિતી આપે છે અને જે સામાન્ય શાસ્ત્ર મનુષ્યની પ્રકૃતિ અને સ્થિતિ વિશે અગર શરીર અને ચિત્તને સામાન્ય હોય એવી બાબતો વિશે માહિતી આપે છે તેઓનો સમાવેશ થાય છે. મનુષ્યના શરીરને લગતી શાખાના આરોગ્યતા, સૈન્દર્ભ, બળ અને સુખ જેવા ચાર પેટા ભાગ કર્યા છે, કારણ કે સાધારણ રીતે જેને આપણે શારીરિક સુખ કહીએ છીએ તે આ ચાર બાબતોમાંજ રહેલું છે આ ચાર વિભાગોના ધોરણે આરોગ્યવર્ધક, ક્રાન્તિવર્ધક, બળવર્ધક, અને વિષવૃક્તોજક એવાં ચાર શાસ્ત્રો છે.

હવામાના બુદ્ધિવિશિષ્ટ અને બુદ્ધિરહિત એવા બે ભાગ પાડ્યા છે. બીજો ભાગ મનુષ્ય અને બીજા પ્રાણીઓને સામાન્ય છે. જીવાત્માને લગતી શાખામાં એ આત્માના ધર્મ અને શક્તિઓ અગર એ શક્તિઓના વિષયો અને ઊપયોગીપણા વિશે વિવેચન કરવામા આવે છે જે શાસ્ત્રમાં આત્માની શક્તિઓના ઊપયોગીપણા વિશે અને તેઓના વિષયો વિશે માહિતી આપવામા આવે છે તેના ન્યાયશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર એવા બે વિભાગ કર્યા છે ન્યાયશાસ્ત્રને બેકન ઘણા ગહોળા અર્થમાં વાપરે છે અને એમાં તેણે શોધ કરવાનો હુન્નર, પરીક્ષા કરવાનો હુન્નર, યાદ રાખવાનો હુન્નર, અને બીજાઓને કહેવાનો અગર સમજાવવાનો હુન્નર એવા ચાર હુન્નરોનો સમાવેશ કર્યો છે. અથવા પેટા ભાગોના પણ તેણે બીજા અંતર પેટા ભાગો કર્યાં છે. ઉદાહરણ તરીકે શોધ કરવાના હુન્નરના જુદા જુદા હુન્નરોની શોધ અને વાદવિવાદની શોધ એવા બે ભાગ કરવામાં આવ્યાં છે. આ બધી હકિકત ડી ઓગમેન્ટીસમાંથી લીધી છે. એ-ડવાન્સમેન્ટમા થોડો ફેરફાર છે. ખરે જોઈએ તો બેકનના શોધને લગતા હુન્નરનો પ્રથમ ભાગ અને પરીક્ષા કરવાનો હુન્નર એ બીજોજ ને અર્થમાં

આપણે 'ન્યાયશાસ્ત્ર' ને સમજાવે છીએ તેમા સમાવેશ થાયછે તેઓમાં વ્યાપ્તિ, પગમર્ગ, હેતુવાદાઓ અગર અનુમાનદોષ વિગેરે સધાના સમાવેશ થાયછે. શોધને લગતા કુન્નરના મીન પેટા ભાગમા તે બેકને માન કેટલીક વ્યવહારોપયોગી સૂચનાઓજ કરી છે અને તેઓનો ન્યાયશાસ્ત્રમાં સમાવેશ થઈ શકે નહિ. રમરચુશકિત ઉપર તેણે જે કંઈ લખ્યું છે તે માન રમરચુશકિત વધારવાના કેટલાક નિયમો છે અને તેઓનો માનસિક તત્વજ્ઞાન સાથે કંઈ સંબંધ નથી.

નીતિશાસ્ત્રના પરમ સુખ અને મનની કેળવણી એના બેભાગ પાડ્યાછે. પહેલામા સુખના સ્વરૂપ વિશે અને મીનમા એ સુખ મેળવવા માટે કયા નિયમોના આધારે મનુષ્યની ઇચ્છાને દોરવી બોધાવે તે વિશે વિવેચન કરવામા આવેછે. મનુષ્ય-શાસ્ત્રનો બીજો મોટો ભાગ જે સામાજિક તત્વજ્ઞાન તેના જનસમૂહ સાથે મનુષ્યના ત્રણ મુખ્ય કાર્યોને અનુસરીને વ્યાવહારિક જ્ઞાન, ધર્માને લગતું જ્ઞાન અને રાજ્યનીતિનું જ્ઞાન એવા ત્રણ ભાગ કર્યાછે, દારણકે જનસમૂહના સર્ગમાં રહેવાથી માણસ ત્રણ પ્રકારના સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખેછે (૧) બીજાઓના સહવાસથી મળતો નિઃસો (૨) કામદાનમા સહાય, અને (૩) દુખમાંથી રક્ષણ વૈશ્વિક ન્યાયનો સમાવેશ બેકને ત્રીજામા કર્યો છે.

હી ઓગમેન્ડીસના છેલ્લા અગર નવમા પુસ્તકમા બેકને પવિત્ર જ્ઞાન અગર ઇશ્વર પ્રેરિત ઇશ્વરજ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું છે. આ ઇશ્વરપ્રેરિતજ્ઞાન અગર ઇશ્વરોક્ત શાસ્ત્રમાંથી મળતું જ્ઞાન સૃષ્ટિજન્ય ઇશ્વરજ્ઞાનથી તદ્દન જુદું છે. આ વિષયના તેણે શરૂઆતમા જે વિભાગ કર્યા હતા તેમા પાછળથી બીજા વધાર્યો નથી, પણ આમા પૂરવણી તરીકે તે ધર્મની બાબતમા વિચારશક્તિનો વાર્તાવિક ઉપયોગ 'મતાન્તરક્ષમા', અને 'ધર્મપુસ્તકોના અમુક ભાગ ઉપર ટીકા સાથે કરેલું વિવરણ' એવા ત્રણ વિષયો ઘખલ કરે છે.

આ પ્રમાણે બેકને શાસ્ત્રોના વિભાગો કર્યા છે જોકે જે ધોરણે તેણે આ વર્ગીકરણ મુક્યું છે તે જૂલમરેલું છે અને તે ઉપરાંત તેણે કરેલા મુખ્ય ભાગોના કેટલાક વિશેષ પેટા વિભાગો અપૂર્યા અગર ખામી બરેના.

છે, તોપણ એ કાળની સ્થિતિને અનુકૂળ આવે એવો સ્વતંત્ર ધોરણે જ્ઞાન-નો નકશો તૈયાર કરવામાં તેણે જે હિમ્મત ધરી છે તેના માટે તેને ધન્યવાદ ધટે છે. આ નકશો જોકે જોષએ તેટલો ચોક્કસ નથી તોપણ તેમાં આપે-લી કેટલીક હકિકત સવિસ્તાર હોવાથી નવીન શોધ કરનારને તેમાંથી ઘણી સારી મદદ મળી શકે એમ છે. હવે બેકનના પહેલાં અને તેના પછી ખીજા લેખકોએ પોતપોતાના સ્વતંત્ર ધોરણે જે વર્ગીકરણ કર્યાં છે તેઓના સાથે જો આપણે બેકનના વર્ગીકરણને સરખાવીશું તો આપણે તેના શ્રમની યથા-ર્થ ખૂજ કરી શકીશું. એરીસ્ટોટલના અનુગામીઓએ કરેલું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ હતું—પહેલો મુખ્ય વિભાગ જે કાંટપનિક જ્ઞાન તેના પ્રકૃતિ-શાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર અને ઈશ્વરજ્ઞાન એવા ત્રણ પેટા ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા; ખીજો વિભાગ જે વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન તેમાં નીતિશાસ્ત્ર, અર્થ-શાસ્ત્ર અને રાજનીતિ એ ત્રણનો સમાવેશ કર્યો હતો; અને ત્રીજા મુખ્ય વિભાગના તર્કશાસ્ત્ર, કાવ્ય અને અલંકારશાસ્ત્ર અગર વાક્યપાટ્ય એ-વા ત્રણ ભાગ કર્યા હતા. ગણિતશાસ્ત્રના પાંચ સાધારણ રીતે અલંકારગણિત, ભૂમિતિ અને ખગોળવિદ્યા એવા ત્રણ અંતર પેટા ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા.

બેકને કરેલા વર્ગીકરણની ઉત્તમતા વિષે મેટ્રામાં મોટી ઐતિ-હાસિક સાબિતી એ છે કે હી એલમ્બર્ટ સહેનસાન ફેરફાર કરીને ફ્રાન્સના વિદ્યાચક્ર ઉપર પોતાના સંભાવણમાં એજ વર્ગીકરણને પસંદ કર્યું હતું તેણે જે ફેરફારો કર્યા હતા તે નીચે મુજબ હતા. કલ્પનાશક્તિ અને વિચારશક્તિની અર્થાત્ કાવ્ય અને તત્વજ્ઞાનની જગ્યાએ તેણે એવી રીતે બદલી હતી કે એની પોતાની યોજનામાં કાવ્ય છેલ્લું આવે છે. હી એલમ્બર્ટના ધારવા પ્રમાણે કલ્પનાશક્તિ વિચારશક્તિ કરતાં વધારે પરિપક્વ હોય છે અને તેથી તેને સંપૂર્ણ રીતે ખીલતાં વધારે વખત લાગે છે. ઈશ્વરોક્ત શાસ્ત્રમાંથી મળતા ઈશ્વરજ્ઞાનને તેણે મુખ્ય તત્વજ્ઞાનમાંથી જુદું પાડવાના બદલે તત્વજ્ઞાનના એક ભાગ તરીકે ગણ્યું છે. આત્મતત્વવિદ્યાને તે ત્રણ અર્થમાં વાપરે છે. (૧) સામાન્ય આત્મતત્વવિદ્યા જે બેકનના પ્રધાનતત્વ-જ્ઞાનને મળતી આવે છે; (૨) વિશેષ આત્મતત્વવિદ્યા જે માત્ર આત્માને લગતું શાસ્ત્ર છે; (૩) પદાર્થ તત્વવિદ્યા અગર સામાન્ય પ્રકૃતિશાસ્ત્ર.

ગણિતશાસ્ત્રને માત્ર પૂરવણી તરીકે નહિ ગણતાં તેણે એ શાસ્ત્રને પ્રકૃતિ-વિજ્ઞાનના એક મુખ્યભાગ તરીકે ગણ્યું છે. વૈદક અગર માણસના શરીરની સંભાળને લગતાં શાસ્ત્રોને તેણે પ્રકૃતિ-વિજ્ઞાનમાં ઘખલ કર્યાં છે, નીતિશાસ્ત્રના સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે ભાગ કર્યાં છે, પહેલામાં ઇષ્ટ અને અનિષ્ટનો અગર મારાસારનો વિચાર કરવામાં આવે છે અને બીજામાં માણસ બ્યારે એકસો હોય, કુટુંબમાં હોય અગર બીજા માણસોના સહવાસમાં હોય ત્યારે તેની વિશેષ દરજ્જે શી શી છે તે વિષે વિવેચન કરવામાં આવે છે કવિતામાં માત્ર શુદ્ધ કાવ્યનોજ નહિ પણ માનસિક શ્રમસાધ્ય સધળા ઉચ્ચા પ્રકારના હુતરોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

બેકનનના વર્ગીકરણની મોટામાં મોટી ભૂલ એ હતી કે તેણે એ વર્ગીકરણ માનસિક શક્તિઓના કરિષત તફાવતોના ધોરણે કર્યું હતું. પ્રથમ-દર્શનિક આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અવલોકન કરવાની ટેવનો સમાવેશ સ્મરણશક્તિમાં થઈ શકે નહિ બીજી વાત એ છે કે કલ્પનાશક્તિને સંસ્થાપકશક્તિ અગર કારકશક્તિ એવા વિશેષ અને મર્યાદિત અર્થમાં સમજવી જોઈએ. પૃથક્કરણ કરવાની અને સામાન્ય નિયમો ધડવાની ક્રિયાઓને વિચારશક્તિની ક્રિયાઓમાં સમાવવી જોઈએ, પણ આવા વાધા ઉઠાવ્યા ઉપરાંત સહેજ વિચાર કરતા આપણને જણાય છે કે કોઈ જરા-તરા લાખી અગર ગુચવણ ભરેલી ક્રિયામાં આ સધળી માનસિક ક્રિયાઓ સામટી એવી રીતે સામેલ હોય છે કે અમુક ક્રિયા અમુક શક્તિનો વિષય હશે એમ આપણાથી ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે ઇતિહાસ લખતી વખતે આપણે દરેક હકિકત જે રૂપમાં બની હોય તેજ રૂપમાં કહેતી પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ ધણીવાર આપણે એક પંક્તિ એક એમ હારમંઘ વિચારો કરવા પડે છે અને અમુક બનાવ-શા કારણથી બન્યો હશે, અગર તે વખતે મુખ્ય પાત્રોના હિરો કેવા હશે એ વિગેરે જાણવા માટે જુદી જુદી જાતની ગુચવણ ભરેલી ઘણી જાખતો વિષે કલ્પના કરવાની આપણને દરજ્જ પડે છે, તેમજ સ્મરણ-શક્તિની મદદ વગર આપણે કોઈ જાતનું અનુમાન કરી શકતા નથી, અગર કોઈ અમુક એ વિચારોને જોડી શકતા નથી એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે આવા કુર્બંટ વિષય ઉપર નિયમો આપવા એ કામ અવશ્યત કઠિન છે, તોપણ

આટલું તો કહી શકાય કે વર્ગીકરણ કરતી વખતે માનસિક શક્તિઓના ધોરણે ન આવતા એ આપણે જુદા જુદા શાસ્ત્રોના ધર્મો અમર ગુણોના ધોરણે ચાલીએ તો બેશક આપણે વધારે સારું વર્ગીકરણ કરી શકીએ બેકનના વર્ગીકરણ ઉપર સવિસ્તર ટીકા કરનારને તરતજ જણાઇ આવે છે કે જ્યાં ત્યાં પૂરવણી આપવાની એની રીત પસંદ કરવા લાયક નથી માણસના શરીરને લગતી બાબતોનો સમાવેશ પ્રકૃતિશાસ્ત્રમાં નહિ કરતા તેઓને તે નીતિ-શાસ્ત્રના એક ભાગ તરીકે ગણે છે એ પણ આશ્ચર્ય જેવું છે પ્રકૃતિશાસ્ત્રના તેણે જે વિભાગો કર્યા છે તેમાંના કેટલાક અનિશ્ચિત અને અયોગ્ય છે પરંતુ આવી ટીકા કરતા આપણે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી બાબત એ છે કે બેકન તો માત્ર આ દિશામાં રસ્તો બતાવનારજ હતો અને તેથી એને હોય આપનાના હેતુથી એના વર્ગીકરણમાં જ્યાં ત્યાં ભૂલો બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બરાબર કહેવાય નહિ, પણ ખીલઓને ખરે રસ્તે દોરવાના હેતુથી તેણે યથાશક્તિ જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેના માટે આપણે તેના આભાર માનવો જોઈએ

બેકનના પછી હૅમ્મલ, કૅન્ટે અને હરબર્ટ સ્પેન્સર આ ત્રણ તત્ત્વવેત્તાઓએ જુદા જુદા ધોરણે શાસ્ત્રોના વર્ગીકરણ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે હરબર્ટ સ્પેન્સરે પોતાનું વર્ગીકરણ વિભિન્ન અને અવિભિન્ન અગર મૂર્ત અને અમૂર્ત વચ્ચેના તફાવતના ધોરણે કર્યું છે, પણ પાઞ્જથી તેણે વિભિન્નાવિભિન્ન એવા ત્રીજો ભાગ આપ્યો છે. મી બેકને પોતાના ન્યાયશાસ્ત્રના પરામર્શખંડમાં આ વર્ગીકરણ ઉપર ટીકા કરી છે અને એજ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તેણે એનો પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો છે. હૅમ્મલેન્ડના પ્રખ્યાત નૈયાયિક ઝૉન સ્ટુઅર્ટ મીલે કેટલાક ફેરફાર સાથે કૅન્ટેના વર્ગીકરણને સીકાર્યું છે કૅન્ટેના કહેના પ્રમાણે પ્રાણીવિદ્યા જેવા મૂર્તશાસ્ત્રો હજી બરાબર તૈયાર થયા નથી અને તેથી તે ફક્ત અમૂર્ત શાસ્ત્રોનું વર્ગીકરણ તેઓના દૃશ્યમાનના વધતા ઓછા સંયુક્તપણાના-ગુચ્ય-વણના ધોરણે કરે છે, આ પ્રમાણે દરેક શાસ્ત્રનો આધાર પોતાના ઉપરના શાસ્ત્રના જ્ઞાન ઉપર હોય છે, તોપણ તે આ જ્ઞાનમાં પોતાની કેટલીક વિશેષ બાબતો ડાંગે છે આ ધોરણે ચાનવાથી કૅન્ટેનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ગણિતશાસ્ત્ર (આ શાસ્ત્રના પહેલા અકગણિત, ભૂમિતિ

અને યંત્રશાસ્ત્ર આવે છે), (૨) ખગોળવિદ્યા (ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમને લાગુ પાડવાની વિદ્યા), (૩) પ્રકૃતિશાસ્ત્ર જેમા આર, ઉષ્ણતા, ધ્વનિ, વિજળી નિગરેને લગતી વિદ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે, (૪) રસાયણશાસ્ત્ર જેના જીવ સાધન વિષયક અને જડપદાર્થવિષયક એના જે પેટા ભાગ કરવામાં આવ્યા છે, (૫) સર્વેન્દ્રિયશાસ્ત્ર અથવા પ્રાણી તથા વનસ્પતિની સઘળી ઇન્દ્રિયોત્થા તેઓના ધર્મ મહેનાર શાસ્ત્ર (૬) જનસમૂહને લગતું શાસ્ત્ર જેમા માણુ-સની પોતાની, પોતાના કુટુંબની અને જનસમૂહની નીતિનો સમાવેશ થાય છે કેન્ડે વાયુચક્રવિદ્યા, જુસ્તરવિદ્યા, ધાતુવિદ્યા, પ્રાણીવિદ્યા વિગેરે કેટલાક મૂર્તશાસ્ત્રોને ગણાવે છે પણ આ શિશ્ય આ ભાગમાં ન્યાયશાસ્ત્ર, આદર્શવિવેક અગર મનુષ્યના આત્માની શક્તિ અને તેના ધર્મ વિશેનું શાસ્ત્ર હમ્મરજ્ઞાન અને અર્થશાસ્ત્ર વિગેરે ઉમેરવાની જરૂર છે અર્થશાસ્ત્ર કેન્ડેની જૂનમા રહી ગયું હતું એમ નહોતું પણ તેણે ઇરાદાપૂર્વક એ શાસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હતો વળી આ વર્ગીકરણમા અક્ષરવિદ્યા અને હુન્નરના વિભાગો જેવામા આવતા નથી આવા દરેક વર્ગીકરણના સમઘમા દુકામાં આપ પણે આ પ્રમાણે કહી શકીએ કે એકે એવું નહિ મળી આવે કે જે સામા પક્ષની દીકામાથી સમૂગ્ય મુકત થઈ શકે પણ આ ઠેકાણે આપણે એક જની લોક પ્રિય મહેવત યાદ લાવવી જોઈએ—કે જેમ જેમ નવીન શોધો થતી જાયછે તેમ તેમ શોધ કરનારો હુન્નર પણ વૃદ્ધિ પામે છે આ નિયમનુ આધારે વર્ગીકરણ કરનારો હુન્નર પણ જે જ્ઞાનનું આપણે વર્ગીકરણ કરવું હોય તેની પધ્ધતિ પ્રમાણમા વધવોજ જોઈએ

હજી સુધી આપણે માત્ર જીવ જીવ શાસ્ત્રોના ઇકને કરેલા વિભાગોજ તપાસ્યા છે, પણ એકનાન્સમેન્ડ અને ઓગમેન્ડોરનો એક ધર્મોજ રમુજ ભાગ હજી તપાસવાનો રહી જાય આ ભાગમા તે પોતાના વખતમા વિવિધ શાસ્ત્રોમા જે ખામીઓ હતી તે બતાવે છે. તે કહે છે કે વિજ્ઞાના સબધમા આપણે મુખ્ય નજી બાજનો વિષે વિચાર કરનારો છે—(૧) વિજ્ઞાનું મ્યાન, (૨) પુસ્તકો અને (૩) શિખડો આ શિખડો વિદ્યો સાચવી રાખવા સાર પુસ્તકો અને પાઠશાળાઓની જરૂર છે પાઠશાળાઓને વાર્ષિક ખર્ચ માટે જણીસો તેમજ એ ઉપરાંત બીજા કેટલાક વિશે દક્ષ આપવા જોઈએ પુસ્તકો એટલા જથ્થામા ભેગા

કરવાં જોઈએ. પાઠશાળાઓના સંબંધમાં બેકન મુખ્ય ૭ ખામીઓ બતાવે છે. (૧) સધળી પાઠશાળાઓ વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ ધંધાઓ માટે લાયક બનાવે છે પણ એકે પાઠશાળા સામાન્ય જ્ઞાન ઉપર ધ્યાન આપતી નથી. જેવો સંબંધ શરીર અને પેટ વચ્ચે છે તેવોજ સંબંધ સામાન્ય અને વિશેષ જુનર વચ્ચે છે, તેથી કરીને જેવી રીતે ભૂખ્યા રહેવાથી-અર્થાત્ પેટને ખોરાક નહિ આપવાથી શરીરને નુકશાન પહોંચે છે, તેવીજ રીતે સામાન્ય જ્ઞાન ઉપર ધ્યાન નહિ આપવાથી સંપૂર્ણ જુનરોને નુકશાન થાય છે-(૨) અધ્યાપકોને સારો પગાર આપવો જોઈએ, નહિ તો વિદ્વાન શિક્ષકો મળી આવશે નહિ અને તેથી કરીને જેમ લશ્કરના મોઢી-ખાનાના અધિકારીને પૂરતું ખર્ચ નહિ આપવાથી પરિણામે લશ્કરની રિથિતિ બગડે છે તેમ પાઠશાળાઓના અધ્યાપકો જોઈતું મુખ્ય કામ વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારોપયોગી કામકાજ માટે તૈયાર કરવાનું છે તેઓને જો પેટપૂરતુ આપવામાં નહિ આવશે તો તેઓ પોતાની ફરજ બરાબર બજાવી શકશે નહિ; (૩) પ્રકૃતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે રસાયણ-પ્રયોગ શાળાઓ બિઠાડવી જોઈએ; (૪) પાઠશાળાના સ્ત્રીધીશો, રાજાઓ અને હાકેમોએ વખતોવખત બેમા થઇ ચાલતી પદ્ધતિમાં કંઈ ફેરફાર કરવો અવશ્યનો જરૂરિયાત તો તે વિશે યોગ્ય તજજ્ઞોજ કરવી જોઈએ બિદાહરણ તરીકે નાના છોકરાઓને તેઓની બુદ્ધિ ખીલ્યા પહેલાં ન્યાયશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્ર જેવા વિષયો શિખવવા એ બરાબર નથી; (૫) પાઠશાળાઓએ ખીજા ધંધાઓને લગતી મહત્ત્વની અટકરણ કરીને એક ખીજાને સહાય કરવાની જરૂર છે; (૬) કેટલાક માણસોને ખાસ નવીન શોખો કરવાના કામ ઉપર નિમવાની આવશ્યકતા છે.

આ પ્રમાણે પોતાના વખતની પાઠશાળાઓની ખામીઓ બતાવતાં બેકને જે સૂચનાઓ કરી છે તેમાંની ઘણીખરી હાલના વખતમાં અમલમાં આવી ગઇ છે. જુદા જુદા શાસ્ત્રોના સંબંધમાં બેકને જે જે ખામીઓ બતાવી છે તે બધો અહીં આપવાથી લંબાણ થવાની ધારતી રહે છે, તેથી તેમજ એમાંની ઘણીખરી હાલના વખતને લાગુ પડે એવી નહિ હોવાથી આપણે અહીં માત્ર કેટલીક મહત્ત્વની ખામીઓનીજ નોંધ લઇશું. વિદ્યાના સંપૂર્ણ અને જેમાં સર્વ વિષયોનો સમાવેશ થાય એવા ઇતિહાસની મોટી

ખોટના સંબંધમાં ખોલતાં તે કહે છે કે આવા ઇતિહાસમાં દુનિયાના જુદા જુદા સમયોમાં કેવા પ્રકારના દુન્નરો વ્યાપતા હતા, સામાન્ય વિદ્યાની સ્થિતિ કેવી હતી, વિવિધ દુન્નરોનો ઉત્પત્તિ અને નાશ કેવી રીતે થયો, તેમાંના કયા કયા હજુ હયાત છે, તેઓની ઉત્પત્તિ પ્રાચીન કાળમાં હોવા છતાં હજુ સુધી તેઓ કેવી રીતે ટકી રહ્યા છે, જુદા જુદા સમયોમાં લોકોની શિખવાની પદ્ધતિ કેવી હતી, લોકોમાં કેટલી જાતો હતી, તેઓની રીત-બ્રાત કેવી હતી, તે વખતમાં નિશાળો અને પાઠશાળાઓ હતી કે નહિ, વિદ્યાની શાખાઓ કેવી અને કેટલી હતી, તેઓના આગેવાનો કોણ હતા, જુદા જુદા વખતની પ્રજાનું સ્વાભાવિક વલણ વિદ્યા તરફ હતું કે નહિ, તેઓના ધર્મો અને કાયદાઓ કેવા હતા, તેઓમાં વિશેષ પ્રખ્યાત માણસો કોણ હતા, વિગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે આજ વિષયને લગતી બીજી ખામી એકન એ બતાવે છે કે ધાર્મિક દુન્નરોને લગતા ઇતિહાસની મોટી ખોટ છે, કારણકે પ્રકૃતિ-વિજ્ઞાન માટે આવા ઇતિહાસની ખાસ જરૂર છે. આમાંથી તાત્કાલિક ફાયદો એ થાય છે કે એક દુન્નરના અનુભવો, પ્રયોગો, અને અવલોકન સહેલાઈથી બીજા દુન્નરોના ઉપયોગમાં આવે છે અને તેથી નવીન વસ્તુઓની શોધ કરવાનું સુગમ પડે છે. બીજો મોટો લાભ એ થાય છે કે આવા ઇતિહાસથી આપણે વસ્તુઓનાં કારણો જાણવાને તેમજ વિવિધ દુન્નરોને લગતા કેટલાક પ્રત્યક્ષ નિયમો ઘડી કઢાડવાને શક્તિમાન થઈએ છીએ જેવીરીતે માણસનો ખરો સ્વભાવ એને ચીકુઆથી જાણાઈ આવે તેવીજ રીતે કુદરત ઉપર પણ બ્યારે દુન્નરોના પ્રયોગો-ફળી ફળાણ મૂકવામાં આવે છે ત્યારેજ તે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ પ્રકાશે છે. આજ વિષયને લગતી ત્રીજી એક ખોટ એકન એ બતાવે છે કે આજ સુધીમાં માણસો જે જે શોધો કરવાને ફતેહમંદ થયા હોય તેની એક નોંધ કરી રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે જેથી ભવિષ્યમાં કોઈ માણસ પુનઃ એની એ વસ્તુ માટે માથાદોડ કરે નહિ.

વળી અપ્પસામુદ્રિક અગર મ્હેરા બપરથી સ્વભાવની પરીક્ષા કરવાની વિધાનો એક ભાગ ખૂટે છે, “એરીસટોટલે ગતિરહિત શરીરના બંધારણ વિષે વિવેચન કર્યું છે પણ તેણે ગતિમાન શરીરનાં બંધારણ —અર્થાત્— અંગ ચેટાઓ અગર ચાળાઓ વિષે કંઈ લખ્યું નથી.”

સાપેક્ષ શરીરછેદનવિદ્યાની ખાસ આવશ્યકતા છે. બેદન કહે છે કે શુદ્ધ શરીર છેદન વિદ્યા સારા પાયા ઉપર આવી છે પણ એવી સાપેક્ષ વિદ્યાની ખોટ છે, કારણ કે પહેલામાં શરીરના કેટલાક ભાગો, તેઓના આકાર અને સ્થિતિ વિષે યોગ્ય તપાસ થાય છે, પણ એજ ભાગોના આકાર અગર સ્થિતિ બીજા માણસના શરીરમાં જુદાજ પ્રકારનાં હોય માટે સાપેક્ષ-વિદ્યાની ખાસ જરૂર છે. આજ વિષયના સંબંધમાં ત્રીજી એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે પ્રાણીઓના ગુણ અને ધર્મો જાણવાના હેતુથી કોઈ જીવના અવયવો કાપવામાં આવે છે એ ખરેખર નિર્દય અને ધિક્કારવા જેવું કૃત્ય છે; પણ બેદન કહે છે કે માત્ર મુક્તિ ઉપર પ્રયોગ કરવાથી શરીરના કેટલાક ભાગની ચોક્કસ તપાસ થઈ શકતી નથી, તેથી આ શાસ્ત્રના દળ અને દ્વયા બન્નેને ધ્યાનમાં લઈ જીવતાં પ્રાણીઓના અવયવો છેદવાના કુખરને છેક બંધ કરવાની જરૂર નથી પણ તેના પ્રયોગો મનુષ્ય શિવાય બીજા પ્રાણીઓ ઉપર કરવા.

ખગોળવિદ્યાના સંબંધમાં બેદનની સૂચનાઓ ઘણીજ સ્તુતિપાત્ર છે. તે કહે છે કે ખગોળવિદ્યાથી આપણને માત્ર તારાઓની સંખ્યા, તેઓની સ્થિતિ, ગતિ વિગેરે જાણ બાજતોનીજ માહિતી મળે છે, પણ આટલાજ જ્ઞાન ઉપરથી તેઓનું પ્રાકૃતિક કારણ સમજાતું નથી, તેથી ખગોળવિદ્યાના કેટલાક સર્વમાન્ય વિચાર અગર અનુમાન વિગેરેના આધારે એવો કોઈ નિષ્પત્તિ ઘડી કઢાડવો જોઈએ કે જે સઘળા દૃશ્યમાન માટે ચોક્કસ ખુલાસો આપવા સાથે આકાશના સઘળા પદાર્થોની ગતિ અને અસર વિષે ખરી માહિતી આપી શકે. આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે બેદનના ધારવા પ્રમાણે પૃથ્વીના અને આકાશના દૃશ્યમાનોનો અભ્યાસ જુદો નહિ કરતાં એક સાથે કરવાની જરૂર છે અહીં આપણે જોવું જોઈએ કે સર આઇસેક ન્યૂટન પાછળથી ખગોળવિદ્યાના સંબંધમાં જે જે સોધો કરવાને ફતેહ મદ થયો હતો તેઓ માટે બેદને આગળથીજ સૂચનાઓ કરી હતી.

સંયુક્ત ગણિતજ્ઞાનની શાખાઓ પાછળથી ઘણી વધી જશે એ વિશે પણ બેદને ઇમાગે ક્યો હતો.

ડીઆર્ગમેન્ટોસ II હજી પુસ્તકમાં બેદન બાબાઓનો સાપેક્ષ અભ્યાસ કરવાનું સૂચવે છે. આવા અભ્યાસથી મોટે લાભ એ થાય છે કે આપણે જુદા જુદા શ્રેણીની વિલક્ષણતા સહેજમાં સમજી શકીએ છીએ.

સાતમા પુસ્તકમા તે મનુષ્ય-મનની ઝગણી વિશે સૂચનાઓ કરે છે માણસની ઇચ્છાનુમાર પરમ સુખની શોધ થઈ શકે તેના માટે જે નિયમો ઘડવામા આવે તેઓનો મમાવેશ આ વિષયમા થાય છે એકન કહે છે કે આ દુનિયામા જુદા જુદા માણસોના અભાવ, રસો, અને ટેવો વિશે વિચાર કરવામા આવે છે અને એ સ્વભાવ અને ટેવોમા મમે તેવો તદ્દવત હોય તોપણ મનુષ્યની જીદગી સુખી કરવા મટે આપણે અનસ્ય પ્રયત્ન કરવો નેઈએ. આ વિષય ઉપર હજુ સુદી કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નથી એ જોઈને એકન આશ્ચર્ય પામે છે આઠમા પુસ્તકમા એકને જે આમીઓ બતાવી છે તે સામાન્ય ન્યાય ઉપર એક સંભાષણના રૂપમા છે પાછળથી તેણે આ સંભાષણને જુદા છાપીને પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું આનો મુખ્ય હેતુ ન્યાયના મૂળસ્થાન અને પ્રમાણ સુખ અગર સગવડ ઉપર નજર ગાળીને ન્યાયનો એવો નમુનો આપવાનો છે કે જેના આધારે જુદા જુદા રાજ્યોના વિશેષ કાયદાઓની પરીક્ષા થઈ શકે છ. સ ૧૬૦૫ની માનમા ન્યારે એનું 'એડવાન્સમેન્ટ' બતાવે પછી આનંદીજી આ વિચાર એકનના મનમા આવ્યો હતો 'એડવાન્સમેન્ટ'ના છેવટના ભાગમા તે કહે છે કે રાજ્યના નહેર ભાગના સગવડમા મારું એક ખામી બતાવવાની છે અને તે એ છે કે જે મોકોગે કાયદાઓ ઘડવા છે તેઓએ તત્વવેત્તાઓ અગર કાયદાજ્ઞ દિમાતીઓ નેરા મધદા થડે તેવા ઘડવા છે પણ કોઈએ જેરા મધદા કોઈ રાજનીતિજ પુરૂષ થડે નેરા ઘડવા નથી હવે તત્વવેત્તાઓ માટે પૂરો તો તેઓ કલ્પિત પ્રમા માટે કલ્પિત કાયદાઓ થડે છે અને તેઓના બાદતો નાન ઓ નેરા છે-ને જુદા દર હોવાથી પૂરો પ્રકાર આખી ગકના નથી કાયદાના દિમાતીઓ જે રાજ્યમા પોને રહે છે તેનીજ અનુકૂળતા અગર અમલ-ઉપ-આધાર રાખીને કાયદાઓ બનાવે છે અને તેથી એ કાયદાઓ અવગમ્ય કરીને જે રૂપમા દેવા જોઈએ તે રૂપમા આવી રાખ્ત નથી. કારણ કે કાલે ગના નાનું અને મધદાના દિમાતીનું હદાપમ તદ્દન જુદાજ પ્રકાર હોય છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં એકને કરેલો સુધારો.

સાક્ષરમણમાં એકન મુખ્યત્વે કરીને એના નિર્મધોથી પ્રખ્યાત થયો છે પણ વિદ્યા, હુબર અને મુખ્યત્વે કરીને ન્યાયશાસ્ત્ર અને તત્ત્વશાસ્ત્રના સંબંધમાં એની ખ્યાતિનો ઘણો આધાર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં તેણે કરેલા સુધારા ઉપર છે એકનનો સુધારો, એકનની પદ્ધતિ, એકનના તત્ત્વજ્ઞાનને જુરસો વિગેરે જીવનક્રમોથી તેના સવળા વાચનારઓ માહિતગાર છે આ પ્રકરણમાં આપણે જે સુધારા સાથે તેનું નામ જોડાયેલું છે તે કેવા પ્રકારનો હતો, એમાં તે કેટલે દરજ્જે ફતેહ પામ્યો હતો, અને તેના અપૂર્વ પ્રયત્ન છતાં એમાં શી શી ખામીઓ રહી ગઈ હતી તે વિષે કેટલીક હકિકત દુકાણમાં આપીશું આ હકિકત ખરાબર સમજી શકાય એટલા માટે આપણે એના બે ભાગ કરી એકમાં એના લખાણનો સારાશ અને બીજામાં એ લખાણ ઉપર વિદ્વાન માણસોએ કરેલી ટીકાનો સંક્ષિપ્ત હેવાલ આપીશું.

મધ્ય યુગમાં અને એકનના જમાના સુધી જે પદ્ધતિ ચાલતી હતી તેને સાધારણ રીતે પરામર્શપદ્ધતિ એવું નામ આપવામાં આવે છે પરામર્શ એ ન્યાયશાસ્ત્રનો એક મુખ્ય અને અનિવાર્ય ભાગ છે; પણ તેનો મુખ્ય આધાર અતિમ અગર સામાન્ય નિયમો ઉપર છે આ સામાન્ય નિયમો વિષે ખાતરી કરવી હોય તો તે પરામર્શના આધારે થઈ શકતી નથી, તેથી એવા નિયમોની સત્યતાનો નિર્ણય કરવા સારૂ બીજી કોઈ નવી પદ્ધતિ—વ્યાપ્તિ—રોધવાની ખામ જરૂર છે એરીસ્ટોટલના વખતથીજ તત્ત્વવેત્તાઓએ સામાન્ય નિયમોની ખાતરી કરવા સારૂ વ્યાપ્તિ એજ મુખ્યવસ્તુત અને યોગ્ય સાધન છે એમ માન્યું હતું, અને વ્યવહારમાં સાધારણ માણસો પણ દુનિયાની શરૂઆતથી વિશેષ વાતો જીવરથી સામાન્ય વાતનો નિશ્ચય કરતા આવ્યા છે—અર્થાત્—તેઓ વ્યાપ્તિનો જીવંતોગ કરતા હતા પણ તેઓ એ વ્યાપ્તિ નિયમાનુસાર કરતા હતા કે કેમ તે વિષે તેમને જ્ઞાન નહોતું. વિશેષ વાતો જીવરથી

સામાન્ય નિયમ વિષે અનુમાન કરવું-વ્યાપ્તિ-અગર સામાન્ય નિયમને નિશેષ વાતમાં લાગુ પાડવો-પરામર્શ-આ નજે પદ્ધતિઓ દરેક પ્રકારનો વિચાર કરવામાં એટલી બધી અવશ્યની છે કે તેઓની ગેરહાજરીમાં માણસે કંઈ જ્ઞાન સ્થાપન કર્યું છે, અગર એ જ્ઞાનને બીજાઓને સમજાવવાને તે શક્તિમાન છે એવું ભાએજ કહી શકાય. આટલા ઊપગ્રથી વ્યાખ્યાને જણાય છે કે જે કે બેકનને આસિના સબંધમાં પોતાની અપૂર્વ બુદ્ધિ અને મોત્સાહ શ્રમથી આપણા ઉપર મોટા ઊપકાર કર્યો છે, પણ વ્યાપ્તિની શોધ કરનાર એજ હતો એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ. કોઈ પણ મુગ અગર સમય એવો નહોતો કે જેમાં માણસો વ્યાપ્તિથી તદ્દન અજાણ્યા હતા. બેકનના વખતના લોકો વાસ્તવિક હકિકત શોધવાનો પ્રયત્ન ન હોતા કરતા એમ તેનું કહેવું નથી, પણ તેનું કહેવું એટલુંજ છે કે તેઓ આડી અવળી કેટલીક હકિકત મેળવ્યા પછી તેના વિષે પૂરતી તપાસ કર્યા શિવાય, અગર કોઈ એકસ નિયમને અનુસર્યા. અગર એકદમ સામાન્ય નિયમો ઉપર આવી જતા આ પ્રમાણે તેઓ સામાન્ય નિયમોની સત્યતા વિષે ખાતરી કરવાની દરકાર કરતા નહિ અને કોઈ પ્રાચીન પ્રમાણ ઉપર અગર પોતાના દુરાગ્રહ અગર પૂર્વ-કલ્પનાઓ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી સખ્યામય અનુમાનો કરતા, પણ જે સાધનોના આધારે તેઓ આપ્યા અનુમાન કરતા તે જે બૂલ બરેલા હશે તો પોતાનો અમ ફોગટ જશે એ વિષે તેઓ વિચાર કરતા નહિ.

બેકનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઉપરની ખામીઓ દૂર કરવાનો હતો અને તેથીજ તેણે પોતાના અચેતે નોવેમ એરગેનમ-નવું સાધન-એવું નામ આપ્યું છે. આ અર્થ તે પૂરો લખી શક્યો નહોતો. તેના પહેલા પુસ્તકમાં બેકનને વાચનારનો ઉત્સાહ વધારવાના હેતુથી પોતાના વખતમાં ચાલતી પદ્ધતિની નિષ્ફળતા ઉપર, સત્ય શોધમાં જે અસહ્યમથી માણસ બૂલાવામાં પડે છે તેના ઉપર, અને લાગા વખત સુધી માણસો અજ્ઞાનમાં રહ્યા તેના, અને બલિષ્ઠતા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાના કારણો ઉપર કેટલાંક સૂચો આપ્યાં છે. એ અર્થના બીજા પુસ્તકમાં તે પોતાની નવી પદ્ધતિ આપવાનું શરૂ કરે છે અને જો કે એનો ચોથો ભાગ પણ પૂરો થયા પહેલાં એ પુસ્તક બંધ થાય છે, તેપણુ એટલાજ ઉપરથી કુદરતનું વિચરણ કરવાના

શાસ્ત્રનો પાયો નાખવામાં તે ફતેહમંદ થયો છે. જેવી રીતે ખરામર્દો એરી-સ્ટેટલના હાથેજ સંપૂર્ણ કળાએ પહેાંચ્યું હતું તેવીજ રીતે સાધારણ રીતે માણસો વ્યવહારમાં જે વ્યાપ્તિનો ઉપયોગ કરે છે તેને જાગ્રૂએ મૂકીએ તો આપણાથી આટલું કહી શકાય કે વ્યાપ્તિના આધારે આપણને જે સાબિતી મળે છે તેનું નિયમિત અને વ્યવસ્થાપૂર્વક પૃથકરણ કરવાનું માન બેકનેતેજ ધરે છે.

બેકને કહે છે કે ‘ માણસ કુદરતનો દાસ અને વિવરણ કર્તા છે.’ પણ જેવી રીતે યાંત્રિક કાર્યમાં કાર્ષપણ જાતના હથિયાર અગર સાધન વગર એકલો હાથ કામ લાગતો નથી તેવીજ રીતે વિચારશક્તિનું કાર્ય પણ નિયમે રૂપી સાધન સિવાય બુદ્ધિમાત્રથી થઈ શકતું નથી. આવા નિયમે આપવાનું કામ ન્યાયશાસ્ત્રનું છે, પણ હાલમાં ચાલતા ન્યાયશાસ્ત્રમાંથી જે નિયમે મળી આવે છે તેઓના આધારે આપણે મૂળ-તત્ત્વરૂપ વિચારોની પરીક્ષા કરવાને શક્તિમાન થઈ શકતા નથી અને તેથી આપણે સત્યને શોધી શકતા નથી. જે શરૂઆતથીજ આપણે ખોટું રસ્તે જઈએ તો જેમ જેમ દૂર જઈએ તેમ તેમ જે જગ્યાએ જવાનો આપણો ઇરાદો હોય તે વધારે દૂર જાય છે જે મૂળ સાધનો ઉપર ખરામર્દોના પાયો રચવામાં આવે છે તેઓની સત્યતા વિષે આપણને ખાતરી નહિ હોવાથી અનુમાન ઉપર પણ આપણે ભરૂંસો મૂકી શકતા નથી. તેથી ચર્ચાઈ જ્ઞાન મેળવવાનો ખરો રસ્તો એજ છે કે આપણે ન્યાયશાસ્ત્રમાં સુધારો કરવો જોઈએ—અર્થાત્—વ્યાપ્તિના આધારે સામાન્ય નિયમોની પરીક્ષા કરતાં શિખવું જોઈએ. પણ આ ખોટી પૂરી પાડવા માટે પોતાના ‘ નવા સાધનની ’ રચના બતાવ્યા પહેલાં બેકને કેટલાક વખત સુધી પોતાના વખતના જ્ઞાનની રિયલિતા અને પ્રાચીનકાળની બુલોનાં તેમજ અવિધ્યની આશાઓનાં કારણો ઉપર ઉતરે છે.

નાવેમ ઓરોગેનમના જે જાગમાં તે મનુષ્ય-ચિન્તા અસહ્યસ વિષે વિવેચન કરે છે તે ઘણું કરીને જીજ્ઞાસા કરતાં વધારે ઉપયોગી છે. આ વિષય ઉપર બોલતા તે કહે છે કે જે અસહ્યસ અને અસહ્ય વિચારો હાલમાં માણસની બુદ્ધિ ઉપર અગત્ય કરે છે અને જેઓએ ત્યાં ઘણાં દિવસો

મૂળ ધાત્મા છે તે માણસના ચિત્તને ઝેટલી બધી ગુચ્છવાયા નાખે છે કે તેથી સત્યના દારમાં પ્રવેશ કરવાનું કામ વધારે અઘરું થાય છે એટલું જ નહિ, પણ કદાચ સંયમ પોતાની મેળે પોતાનો રસ્તો કરી લે, તોપણ જો માણસો આગળથી એ અસદ્ભાસ અને અસત્ય વિચારોના બંધથી મુક્તિપાત્ર હોવા છતાં તેઓના દમલા સામા ટકી રહેવાને બનતો પ્રયત્ન નહિ કરે તો તેઓને શાસ્ત્રોની સ્થાપના કરતી વખતે તે પાછા નડ્યા વગર રહેશે નહિ ” આવા અસદ્ભાસ ચાર પ્રકારના છે—(૧) મનુષ્ય પ્રકૃતિના અસદ્ભાસ, (૨) શૂદ્રાના અસદ્ભાસ, (૩) જગતના અસદ્ભાસ, (૪) અને રગભૂમિના અસદ્ભાસ પહેલા પ્રકારના અસદ્ભાસોની ઉત્પત્તિ મનુષ્ય પ્રકૃતિમાજ હોવાથી તેઓ સધળા માણસોને સામાન્ય છે “ કારણકે પદાર્થોનું માપ લેવાનું સાધન અગર પ્રમાણ હિન્દ્રિઓ છે એમ કહેવું જોઈ છે. આપના રૂપ મનુષ્યની બુદ્ધિમા વસ્તુઓના કિરણો આડકતરા પડે છે અને તે પોતાની પ્રકૃતિને પદાર્થની પ્રકૃતિ સાથે બેળસેળ કરે છે તેથી પદાર્થનું અર્થ સ્વરૂપ જણાઈ આવતું નથી ” પહેલા પ્રકારના અસદ્ભાસ જોકે મનુષ્ય જાતને સામાન્ય છે તોપણ તેઓના દૃષ્ટાન્તો આપવાનું કામ બહુ મારે નથી. ઉદાહરણ તરીકે પહેલા પ્રકારમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ થાય છે—જો જગ્યાએ કોઈ પણ પ્રકારની સમાનતા અગર સાદૃશ્ય ન હોય તેવી જગ્યાએ સમાનતા અગર સાદૃશ્ય છે એમ માનવા તરફ વળ્યું—અર્થાત્—અભાવ-સૂચક દૃષ્ટાન્તો કરતાં આવસૂચક દૃષ્ટાન્તો ઉપર વધારે વજન આપવા તરફ માણસનું જવું, આકર્ષક અને સમકાલીન બનાવોની અસરને સહેલાઈથી તામે ધર્ષ જવું, મનુષ્ય બુદ્ધિની મર્યાદા બહારની વસ્તુઓના કારણે અને પ્રકૃતિ સૌંદર્યની એવેની જરેલી ઉત્કંઠા, ઇલાકિ

(૨) જોને બેકન શૂદ્રાના અસદ્ભાસ કહે છે તેઓની ઉત્પત્તિ દરેક માણસના વિશેષ માનસિક અગર શારીરિક બંધારણમા હોય છે ઉદાહરણ તરીકે કેટલાક માણસની અમુક શાસ્ત્રો અગર અમુક વિદ્યા ઉપરજ પ્રીતિ હોય છે અને કેટલાકનું વળતું માત્ર સાદૃશ્ય ગ્રહણ કરવા તરફજ હોય છે અને વસ્તુઓના બિજભાવ ઉપર તેઓ જરા પણ ધ્યાન આપતા નથી કોઈક માત્ર બિજભાવ ઉપરજ નજર રાખે છે, જ્યારે કેટલાકનો માત્ર પુરાતન ઉપરજ બાન હોય છે ત્યારે બીજા કેટલાક નૂતનતા પાછળ દોડે છે .

(૩) મનરના અસહભાસ જેઓની ઉત્પત્તિ નામ અને શબ્દોના વસ્તુઓ સાથે સયોગ થવાથી થાય છે તેઓ ખીજ બધા કરતા વધારે નડે છે તે બે પ્રકારના હોય છે—કા તો તેઓ કોઈ કલ્પિત વસ્તુઓ જેઓનું અસ્તિત્વ ખર નોંધ્યે તો હોતુ નથી તેઓના નામ હોય છે, અમર તેઓ કોઈ વસ્તુઓ અમર ગુણો જે વાસ્તવિકરીતે અસ્તિત્વમા હોય છે, તેઓને અયોગ્ય અમર બન બરેની રીતે સત્યનનાર શબ્દો હોય છે પહેલા પ્રકારના દૃષ્ટાન્તો તરીકે બેકને નસીમ અમર પ્રારબ્ધ, આકાશીય પદ્મચાના ગોળાકાર વિગેરે આપે છે ખીજ પ્રકારના દૃષ્ટાન્તો માટે તે પૃથ્વી, હવા-ગણુ, અગ્નિ, બારે, હલકુ, જાડુ, અપૂર્વ વિગેરે શબ્દો આપે છે.

શબ્દો અને વસ્તુઓ વચ્ચે પરસ્પર જોઈએ તેની યોગ્યતા નહિ હોવાથી આ દોષોનો વિષય મનુષ્યબુદ્ધિ ઉપર ઉતરે છે અને તેથી તેના ઉપર તાત્કાલીન્યોએ તેમજ હાલના ધણા વિદ્વાન લેખકોએ ચર્ચા કરી છે અને ચોક્કસરીતે પિયાર કરવાની ઇચ્છા રાખનાર દરેક પુરૂષને તે ઉપયોગી થઈ મડયા વગર રહેશે નહિ. બેકને કહે છે કે “ મનુષ્યો એમ ધારે છે કે તેઓની વિચારશક્તિ શબ્દો ઉપર અમન કરે છે પણ તેના સાથે આ પથ્ય ખર છે કે શબ્દોનો બુદ્ધિ ઉપર પ્રત્યાધાત થાય છે અને આજ કારણના લીધે તત્ત્વજ્ઞાન અને ખીજ શાસ્ત્રો પ્રવૃત્તિરહિત અને ભ્રમયુક્ત થયા છે હવે સાધારણુ રીતે શબ્દોની ઉત્પત્તિ અને ઉપયોગ સામાન્ય માણુસોની શક્તિ પ્રમાણે થતા હોનાથી તેઓના વિભાગો પણ સામાન્ય બુદ્ધિને સંતોષથી સુઝી આવે એવાજ ધોરણે કરનામા આવે છે, અને બ્યારે કોઈ વ્યારે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી અમર વધારે કાળજીપૂર્વક કરે ના અવરોકનના આધારે પ્રથમનું ધોરણ બદલી પ્રકૃતિના ખરા વિભાગોને મળતુ આવે એનું ખીજુ કોઈ ધોરણ પકડવામા આવે છે તો આ ફેરફારની વિરુદ્ધ શબ્દો મોગી તકરાર ઉઠાવે છે આ ઉપરથી પરિણામ એ આવે છે કે વિદ્વાન માણુસોના મોઢા અને મબીર વા વિનાદોનો છેડે માત્ર નામ અને શબ્દોની તકરારમા આવે છે, આ પ્રમાણે (શબ્દ અને નામથી) શર કરતુ અને બાખ્યાઓ આપી એવી તકરારોનો અત આણુવો એ સાર છે તોપણુ બ્યારે આપણે પ્રાકૃતિક અને જડ વસ્તુઓ વિષે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે બાખ્યાઓથી આપણી ગરજ સરતી નથી બાખ્યાઓ પણ શબ્દોનીજ મને છે અને શબ્દો શબ્દો બિનપન્ન કરે છે.

તેથી કરીને જે વિશેષ દૃષ્ટાન્તો યોગ્ય વ્યવસ્થાપૂર્વક અને ક્રમાનુસાર દોષ છે તેઓના ઉપર જવાનું આપણને આવશ્યક નજાય છે.” વળી ન્યારે આપણે એક શબ્દને કોઈ યોક્ત્રમ અને શાસ્ત્રીય અર્થમાં વાપરવાનું નહીં કરીએ છીએ ત્યારે પણ એ શબ્દ હમેશાં એજ અર્થમાં વપરાશે કે કેમ એ બાબતની મોટી શકા રહે છે. વિશેષમાં વળી જેમ જેમ વખત જાય છે તેમ તેમ જે શબ્દને આપણે પ્રાકૃતિક કારણો અને રૂઢિતા આધારે જે કોઈ અમુક અર્થ આપ્યો હોય છે તેમાંથી તે ખરી નજ આપણાથી જોવામાં ન આવે એવી રીતે ધીમે ધીમે ખીજ અર્થમાં વપરાવા લાગે છે.

ચોથા પ્રકારના અસદ્બાસને રંગભૂમિના અનુભાસ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે જે રીતે રંગભૂમિના નાટકનાં પાત્રો એક ખીજ પછી વારાફરતી આવે છે તેવીજ રીતે તેઓ પણ એક ખીજ પછી અનુક્રમમાં આવે છે. તેઓ તત્વજ્ઞાનની અસત્ય શાખાઓમાંથી અગર પ્રતિપાદન કરવાના નિયમોનો ખોટો ઉપયોગ કરવાથી ઊપરિચિત થાય છે. પહેલા ભાગમાં બુદ્ધિવાદીઓ અગર આત્માસત્યવાદીઓ, વહેમી માણસો અને માત્ર અનુભવ ઉપર આધાર રાખનારાઓનો સમાવેશ થાય છે. બુદ્ધિવાદીઓ પોતાના અનુભવમાંથી યોગ્ય તપાસ કર્યા વગર તેમજ તેઓની કાળજીપૂર્વક પરીક્ષા અગર તુલના કર્યા સિવાય જુદી જુદી જાતના કેટલાક સામાન્ય દૃષ્ટાન્તો પસંદ કરે છે અને બાકીનું બધું ચિન્તન અને બુદ્ધિના વ્યાપાર ઉપર નાખી દે છે. તેઓ અનુભવ ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપતા નથી—તેઓનો ધણો આધાર માત્ર વિચાર અને કલ્પના ઉપર છે આ શાખાના પ્રતિનિધિ તરીકે એરીસ્ટોટલિયનું નામ આપવામાં, તેમજ તેના ન્યાયશાસ્ત્રથી પદાર્થવિજ્ઞાનને ખરાબ કરવાનો એના ઉપર દોષ મૂકવામાં બેઠન ખરેખર અન્યાય કરે છે. પ્રયોગસિદ્ધ શાખાના (આ મોકલને ઊદગ્રવાદીઓ કહીશું તે) અયોગ્ય ગણાયે નહિ) અનુમાનીઓ થોડા ધણા પ્રયોગો વત્સાદ અને કાળજીપૂર્વક કરે છે અને પાછળથી માત્ર તેઓના આધારેજ મારી મચકીને આખી અને સંગત બાજરથા કરવાની દિગ્મન ધરે છે.

આ શાખાનો લગભગ સપગો આધાર પ્રયોગો ઉપર દોષ છે પણ એ પ્રયોગોની મર્યાદા એટલી જાણી દુઝી દોષ છે કે તેઓના આધારે

જે નિયમો ઘટવામાં આવે છે તે શાસ્ત્રના કેટલાક દુર્બેટ પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાર પાડી શકે એટલા તેજવાળા હોતા નથી આ શાખામાં ક્રિમિયાગરોની ગણતરી થાય છે અને આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે એના પ્રતિનિધિ તરીકે એકન વિજળી અને સોલ્યુમ્બકના સરોધક ગીલ્બર્ટનું નામ આગળ ધરે છે એક જગ્યાએ તે ગીલ્બર્ટ વિષે બોલતા કહે છે કે “તે એના પોતાના વિશેષ અભ્યાસમાં એટલો મધો લીન થઈ ગયો છે કે તે પોતેજ સોલ્યુમ્બક જેવો બની ગયો છે” પોતાના પૂર્વે થઈ ગયેલા તેમજ પોતાના સમકાલીન પુરોષો વિષે એકન જે જે ટીકાઓ કરે છે તે અનિશ્ચયોક્તિ બારેલી છે તેઓ આ દાખલો વિશેષ ધ્યાનમાં રાખના જેવો છે ઉલ્લી જે વહેમી શાખા છે તેમાં જે લોકો આ સ્થાને પગ રાખે તે પોતાના તત્વગુણને હંતકથા અને ઇશ્વર જ્ઞાન સાથે ભેગસેળ કરે છે તેઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે એકન કહે છે કે જુઓ થવાના જે એક દર દરણે છે તે સધળામાં વહેમ અને ઇશ્વરજ્ઞાનના મિશ્રણથી તત્વજ્ઞાનની વિશેષ ખરાબી થાય છે “મનુષ્યની બુદ્ધિ જેટલી કલ્પનાશક્તિની અસરને વશ છે તેના કરતા સામાન્ય તર્કને ઝોઢી આધીન નથી, આભાસ વાદથી બુદ્ધિ સપડાય છે — શુધ્ધાત્મ જેવી બની જાય છે, પણ વહેમથી તે ઉરે રસ્તે ચઢી જાય છે મોટા સ્તમ્ભ અને બુદ્ધિશાળી પુરોષોમાં જેની રીતે બુદ્ધિનો લોભ હોય છે તેવીજ રીતે ઇન્દ્રિયોના પણ હોય છે, ઇત્યાદિ” પ્રાચીન ગ્રીક યથાકારમાં આ જાતના લોકોના દુષ્ટાન્ત તરીકે એકન પાર્થિગોરાસ અને પ્લેટોનાનાં નામ આપે છે જ્યાં તે કહે છે કે તત્વજ્ઞાનની બીજી શાખાઓ જેઓમાં અમૂર્તરૂપો, હેતુકારણો, અને પ્રથમ દરણો વિગેરે ઉપર નિવેશન કરવામાં આવે છે પણ જેઓમાં વચ્ચેના દરણો વિષે તપાસ કરવામાં આવતી નથી તેઓમાં પણ ઉપરના જેવું જ અનિષ્ટ જોવામાં આવે છે

પ્રતિપાદન કરવાના નિયમો વિષે બોલતા એકન કહે છે કે “સિન્ધાન્તોનું આશ્વર્યાન પ્રતિપાદન કરવાની જૂન બરેની રીતો છે, અને નાવશાસ્ત્રના સામાન્ય પુસ્તકોમાં જે રીતો આપવામાં આવે છે તેઓનાથી બાહ્ય દુનિયા મનુષ્યના વિચારને આધીન થઈ જાય છે, અને મનુષ્ય વિચાર શબ્દોને વશ થાય છે પ્રતિપાદન કરવાની જુદી જુદી રીતો એજ વસ્તુ તત્વજ્ઞાન અને શાસ્ત્રોની બિન્ન બિન્ન શાખાઓ છે, કારણ કે જેવી એ રીતો

સારી અગર ખોટી હોય તેવીજ રીતે તેઓના આધારે તત્ત્વજ્ઞાનનો જ શાખાઓ નિકળે છે તે સારી ખોટી હોય છે. હવે ઇન્દ્રિયભેદ અને વિશેષ વાતોમાંથી સામાન્ય નિયમો અને અનુમાન ઉપર જવાની વિધિમાં આપણે પ્રતિપાદન કરવાની જે રીતોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે અપૂર્ણ અને ભૂલાવામાં નાખે એવી હોય છે. "આ વિધિના ચાર વિભાગો છે અને તેમાં ભૂલો પણ ચાર પ્રકારની હોય છે. હવે તે આ ચાર ભૂલો ગણાવે છે. (૧) ઇન્દ્રિયો આપણને વારંવાર ભૂલાવામાં નાખે છે; (૨) ઇન્દ્રિયોથી થતી અસરોમાંથી જે ધારણાઓ બાધવામાં આવે છે તે ગ્રાહણા બરેલી હોય છે અને તેઓની વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવતી નથી; (૩) સામાન્ય નિયમો ઉપર આવવાના હેતુથી સાધારણ રીતે જે વ્યાપ્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમાં માત્ર દૃષ્ટાન્તો ભેગાં કરવામાં આવે છે પણ તેમાં અમુક દૃષ્ટાન્તોને પસંદ કરવાની નેમજ અયોગ્ય દૃષ્ટાન્તોને પડતાં મૂકી માન યોગ્ય દૃષ્ટાન્તોનેજ અદાલત કરવાની પદ્ધતિ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી; (૪) ઉત્તરેત્તર ચઢતા નિયમોમાં યદને ધીમે ધીમે વધારે બહેળા સામાન્ય નિયમો ઉપર આવવાના ગદ્યે માણસો એકદમ સામાન્ય નિયમો ઉપર આવે છે અને તેઓની સત્યતા વિશે ખાતરી કર્યા શિવાય જાણે તે વિશે જરા પણ શક ન રહ્યો હોય તેજ તેઓમાંથી બીજા ગૌણ નિયમો ધરી કઢાડે છે.

આ પ્રમાણે અમદુબામનું વિવેચન કર્યો પછી એકન પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનની નિર્ભળતા અને અપૂર્ણતાના પાંચ ચિન્હો જનાવે છે. પહેલાની જીતપત્તિ ઓક સોદામાં છે તે કહે છે કે એ સોદા સ્વભાવે તકરારી હતા, તેઓનું સ્વાભાવિક વલણ ગપાટા મારવા તરફ તેમજ માત્ર ગળદાદ કરવા તરફ હતું, અને સત્ય ઉપર તેઓને સાચી પ્રીતિ નહોતી. તેનું આ કહેવું અનિશ્ચયોક્તિ બરેલું છે એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. ઓક સોદાનો સ્વભાવ તકરારી હોવાથી તેઓ વળને મત્વથી શોધ જરાજર કરી શક્યા નહિ હોય એ વાત ખરી છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ એ સ્વભાવનું મૂળ સત્ય જાણવાની સાચી ઇચ્છામાંજ હતું, અને જો તેઓનું આભાવિક વલણ આવું નહોત તો જુદું જુદું શબ્દ, કાગળો ડિગેરે દાખ જે રિધ્નિમાં આવ્યાં છે તેમાં આવી શકતા કે કેમ એ શક બરેલું ધર્મ પડે છે.

નિર્બળતાનું ખીજું ચિન્હ નિષ્ફળતા છે. બેકન કહે છે કે “ફળ અને શોધ એ બે તત્વજ્ઞાનના જામીન અને ખાતરી આપનાર જેવાં છે.” આગળ જતાં તે કહે છે કે ગ્રીક દેશના તત્વજ્ઞાનની નિરંધ શાખાઓમાં અને તેઓના વિસ્તાર રૂપી યથેલાં વિશેષ શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યનું દુષ્કર્મ ઓછું હતું અગર તેઓની સ્થિતિ સુધારે એવો એક પ્રયોગ આટલાં વર્ષો થયાં જોવામાં આવ્યો નથી. આ પ્રમાણે કહેવામાં પણ આતેરાયોક્તિ છે. (૩) ગ્રીક ચિન્હ શાસ્ત્રોની સ્થાયી સ્થિતિ છે; કારણ કે ‘જેની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિના આધારે છે તે હજી છે અને વધે છે, પણ જેનો આધાર માત્ર અભિપ્રાય ઉપર છે તે જુદું પડે છે અને વૃદ્ધિ પામતું નથી તેથી જો ગ્રીક લોકોના સિદ્ધાન્તો પ્રકૃતિશાસ્ત્રને વળગી રહ્યા હોત અને પોતાને જોઈતો ખોરાક એમાંથી જ લીધો હોત તો આજ બે હજાર વર્ષ થયાં જ શોકજનક ખરિજીભ આવ્યું છે તે આવન નહિ—અર્થાત્—શાસ્ત્રો મૂળ સ્થિતિમાં રહ્યાં છે તે રહેત નહિ, તેઓમાં કંઈ જાળુવા યોગ્ય વૃદ્ધિ થઈ નથી તે પણ થઈ હોત, અને કેટલાંક શાસ્ત્રો જે ઉત્તરોત્તર નળગી સ્થિતિમાં આવી ગયાં છે તે આવન નહિ. યાત્રિક કળાઓનો આધાર કુદરત અને અનુભવના પ્રકાશ ઉપર હોવાથી જ્યાં સુધી તેઓ લોકપ્રિય હોય છે ત્યાં સુધી તેઓ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતી જાય છે

નિર્બળતાનાં ચિન્હો આપ્યા પછી બેકન જૂન થવાનાં પંદર કારણો આપે છે. પહેલું કારણ એ છે કે લગભગ ૨૫ સૈકામા ભાગ્યેજ ૧ સૈકા શાસ્ત્રોની ઉત્તતિ અને વૃદ્ધિ માટે યોગ્ય માલમ ચડ્યા છે. માણસોએ ખીજી વિદ્યા ઉપર ધ્યાન આપ્યું છે, પણ તેઓએ પ્રકૃતિશાસ્ત્ર ઉપર નજર રાખી નથી, જ્ઞાનનું જે ખરું લક્ષ્ય સ્થાન—નવીન શોધો કરી મનુષ્યોની સ્થિતિ સુધારવાનો ઉદ્દેશ—તે તેઓ જૂલી ગયા છે. તેઓ સુવ્યવસ્થિત અનુભવના આધારે ન દોરતા ખીજાના અભિપ્રાય, સાધાન્યુ ન્યાયશાસ્ત્ર અગર કાયા અનુભવથી દોરાર્થ ખોટે રત્તે ચઢી ગયા છે, આપણો જમાનો જ ખરું જોઈએ તો દુનિયાની વૃદ્ધાવસ્થા છે એ વાત જૂની જઈ તેઓ પ્રાચીન લોકોના અભિપ્રાય અને આપ્ત વચનોથી મોહ પામી ગયા છે, એક નામદંઠથી, અત્યંત વહેમ ભરેલી ધાર્મિકતાથી, અત્યાર સુધીમાં જે કંઈ સપાદન કરવામા આવ્યું છે તેની અતિશયોક્તિ ભરેલી

સ્તુતિ કરવાથી, અને જે જે કહેવામાં આવે તે અશક્ય છે એમ માનવાથી તેઓ પ્રકૃતિશાસ્ત્રમાં કંઈ યોગ્ય અને મોટું સાદસ કરી શક્યા નથી.

હવે એકનું બિવિધતા માટે સારી આસા રાખવાનાં કારણો ગણાવે-
છે. પ્રથમ આસા એ છે કે પ્રયોગ સિદ્ધ શક્તિઓ અને માનસિક શક્તિઓ વચ્ચે આજ સુધી નહિ થયો હોય એવો વધારે ધાટો સંબંધ થવો અવશ્યનો છે, આ બાબતના સંબંધમાં તે જણાવેછે કે “જે ભોંકાએ શાસ્ત્રો ઉપર વિવેચન કર્યું છે તેઓ કાં તો પ્રયોગો ઉપર આધાર રાખનારા અગર સ્વમતા-મંદી છે પ્રયોગ ઉપર આધાર રાખનારા કોડીઓ જવા છે. તેઓ માત્ર બેઝુ કરેલું વાપરે છે. વિચારકો કરોળીઆને મળતા આવેછે; તેઓ પોતાના શરીરમાંથી—પોતાની સત્તામાંથી—જાણે વણેછે, પણ મધમાખ વચ્ચે રસ્તો ભેઠે, તે બામ અને જમણના કૂલોમાંથી પોતાનાં સાહિત્યો ભેગાં કરેછે પણ તે પોતાની શક્તિથી તેઓનું રૂપ બદલેછે. તત્વચાનનો ખરો રસ્તો મધમાખના રસ્તાને મળતો આવેછે; કારણકે તે મુખ્યત્વે કરીને માનસિક શક્તિઓ ઉપર આધાર રાખતો નથી, તેમજ તે જે સાહિત્યો ભેગાં કરેછે તેઓને પદાર્થ-વર્ણન અગર યાંત્રિક પ્રયોગોમાંથી લઈને જ્યાં હોય છે તેવાંજ સ્મરણશક્તિને સ્વાધીન કરતો નથી, પણ તેઓનું રૂપ બદલીને અને તેઓને પરિપક્વ કરીને બુદ્ધિને સ્વાધીન કરેછે.” આસા રાખવાનાં બીજાં કારણો પદાર્થ-વિજ્ઞાનને માફક આવે એવા અને પ્રયોગ અને અવલોકનથી અરપૂર પદાર્થ-વર્ણનમાં, એવા પ્રયોગો અને અમલોકનમાંથી જે બુદ્ધિને ઉપયોગી થઈ પડે—કારણો શોધવામાં જેઓ વિશેષ મદદ કરી શકે—તેઓના સમઢમાં, પ્રયોગો સિદ્ધ કરવાની નમીન પધ્ધતિ દાખલ કરવાના કાર્યમાં, અને વિશેષ વાતોમાંથી વ્યાપ્તિના આધારે મદદ કરેલા નિષ્ક્રિયતા છે આ કારણો જણાવતી વખતે એકનું એ વખતમાં ચાલતી પધ્ધતિ ઉપર ટીકા કરેછે અને ટીકા કરવામાં તેઓની ખામીઓ દર્શાવવાના રસ્તા બતાવેછે, દાખલા તરીકે વિરોધ વાતો ઉપરથી એકદમ બહોળા સામાન્ય નિયમ ઉપર જવાના રિવાજ ઉપર ટીકા કરતા તે જણાવેછે કે આવા પ્રસંગે કેટલાક મધ્ય-નિયમોનો નિશ્ચય કરવાની ખાસ જરૂર છે. માત્ર જેવાં મળી આવે તેવાજ કેટલાક દષ્ટાન્તો ભેગા કરીને જે વ્યાપ્તિ કરવાની પધ્ધતિ ચાલતી હતી તેનો એકનું ધણેજ તિરસ્કાર કરેછે તે કહેછે કે “આ પધ્ધતિ

છેક છોકરવાદ જેવી છે; તેમાંથી જે અનુમાન કરવામાં આવે છે તે અરિથર હોય છે અને એક પણ વિરૂધ્ધ દૃષ્ટાન્તથી તેને તૂટી જવાનો ભય રહે છે; અને ધણું કરીને તે ધણીજ થોડી હકિકત ઉપરથી અને જે હકિકત પોતાના નજીક મળી આવે એવી હોય છે તેના આધારેજ નિશ્ચય ઉપર આવે છે.” પછી તે આ બૂલભરેલી અને અશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ સાથે યોગ્ય વ્યવસ્તિ અને અપનયનથી પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ કરવાની પોતાની વ્યાપ્તિ-પદ્ધતિને સરખાવતાં કહે છે કે એવી વ્યાપ્તિનું સરઘાપન કરવામાટે ધણી વસ્તુઓનો આગળથી નિર્ણય કરવો અવશ્યનો છે. ખરેખર એનું કહેવું સત્ય છે કે આ નવા પ્રકારની વ્યાપ્તિમાન આપણી પ્રથમ અને મુખ્ય આશા છે અને જે માણસોને નાઉમેદ થવાનો પ્રસંગ આવે તેઓએ તેનોજ દાખલો લઈ હિંમત રાખવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં આશા રાખવાનાં કારણો ખતાવ્યા પછી એકન પ્રકૃતિનું વિવરણ કરવાનો પોતાનો નિયમ ખતાવ્યા પહેલાં કેટલીક સૂચનાઓ કરે છે અને કેટલીક શંકાઓ આગળથી દૂર કરે છે. કોઈ માણસ એવો પ્રશ્ન કરે કે તમે તમારી નીતિન પદ્ધતિ માત્ર પ્રકૃતિશાસ્ત્રના સવાલો-નેજ લાગુ પાડવા ધારો છો કે ન્યાય, નીતિ, રાજ્યનીતિ વિગેરે શાસ્ત્રોને લગતા સવાલોને પણ લાગુ પાડવા ધારો છો તેના જવાબમાં તે કહે છે કે “જેવી રીતે સામાન્ય ન્યાયશાસ્ત્ર જેનો આધાર ન્યાય ઉપર છે તે એકલા પ્રકૃતિ-શાસ્ત્રને નહિ પણ તમામ શાસ્ત્રોને લાગુ પડે છે, તેવીજ રીતે માત્ર ન્યાય-શાસ્ત્ર જેનો આધાર વ્યાપ્તિ ઉપર છે તે પણ સખળા શાસ્ત્રોને લાગુ પડે છે, કારણ કે જેની રીતે હું ઉખ્યુતા, પ્રકાશ, વનસ્પતિ વિગેરે માટે શોધ કરવાના કાંડા અને ઇતિહાસ તૈયાર કરું છું તેવીજ રીતે શરમ, ખ્દીક, ગુ-રસો, વિગેરે માટે, તેમજ રાજકીય બાબતો અને સ્મરણ્યક્રિતના માનસિક વ્યાપાર વિષે પણ તૈયાર કરું છું.” એકનનું આ કહેવું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે તે અહીં આસ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે તેની નવી પદ્ધતિ એકલા પ્રકૃતિશાસ્ત્રને નહિ પણ જ્ઞાન માત્રને લાગુ પાડવી જોઈએ તેણે જે જે દૃષ્ટાન્તો લીધા છે તેઓનો ઘણો ભાગ બાહ્ય વિશ્વના અભ્યાસમાંથી લીધો છે, તેપણ એના નવા તત્વજ્ઞાનમાં જનસમૂહના અભ્યાસનો સમાવેશ થાય છે, તેમજ એ અભ્યાસની વૃદ્ધિ પણ તેની નવી પદ્ધતિ લાગુ પાડવાથી થઈ શકે એમ છે એમ ખતાવનાર વાક્યોની ખોઠ નથી એકનના

સ્તુતિ કરવાથી, અને જે જે કહેવામાં આવે તે અશક્ય છે એમ માનવાથી તેઓ પ્રતિશાસ્ત્રમાં કંઈ યોગ્ય અને મોટું સાદસ કરી શક્યા નથી.

હવે એકનું બવિખ્યાના મારે સારી આશા રાખવાનાં કારણો ગણાવે-
 છે. પ્રથમ આશા એ છે કે પ્રયોગ સિદ્ધ શક્તિઓ અને માનસિક શક્તિઓ વચ્ચે આજ સુધી નહિ થયો હોય એવો વધારે પાડો સંબંધ થવો અવશ્યનો છે. આ બાબતના સંબંધમાં તે જણાવેછે કે “જે ભોંકોએ શાસ્ત્રો ઉપર વિવેચન કર્યું છે તેઓ કાં તો પ્રયોગો ઉપર આધાર રાખનારા છે અગર સ્વમત્તા-મદ્દી છે. પ્રયોગ ઉપર આધાર રાખનારા કુડીઓ જવા છે. તેઓ માન બેશું કરેલું વાપરે છે. વિચારકો કરોળીઆને મગતા આવેછે; તેઓ પોતાના શરીરમાંથી—પોતાની મુસામાંથીજ—જાણે વળેછે; પણ મધમાખ વચ્ચે રસ્તો ભેડે; તે ખામ અને જગલનાં કૂંભોમાંથી પોતાનાં સાદિત્યો ભેગાં કરેછે પણ તે પોતાની શક્તિથી તેઓનું રૂપ બદલેછે. તત્વજ્ઞાનનો ખરો રસ્તો મધમાખના રસ્તાને મળતો આવેછે; કારણકે તે સુખ્યત્વે કરીને માનસિક શક્તિઓ ઉપર આધાર રાખતો નથી, તેમજ તે જે સાદિત્યો ભેગાં કરેછે તેઓને પદાર્થ-વર્ણન અગર યાંત્રિક પ્રયોગોમાંથી લઈને જ્યાં હોય છે તેવાંજ સ્મરણશક્તિને સ્વાધીન કરતો નથી, પણ તેઓનું રૂપ બદલીને અને તેઓને પરિપક્વ કરીને બુદ્ધિને સ્વાધીન કરેછે.” આશા રાખવાનાં બીજાં કારણો પદાર્થ-વિગ્રહનો માર્ગ આવે એવા અને પ્રયોગ અને અવલોકન-નથી અરપૂર પદાર્થ-વર્ણનમાં, એવા પ્રયોગો અને અવલોકનમાંથી જે બુદ્ધિને ઉપયોગી થઈ પડે—કારણો શોધવામાં જેઓ વિશેષ મદદ કરી શકે—તેઓના સમૂહમાં, પ્રયોગો સિદ્ધ કરવાની નવીન પદ્ધતિ દાખલ કરવાના કાર્યમાં, અને વિશેષ વાતોમાંથી વ્યાપ્તિના આધારે મદદ કરેલા નિયમોમાં છે આ કારણો ગણાવતી વખતે એકનું એ વખતમાં ચાલતી પદ્ધતિ ઉપર ટીકા કરેછે અને ટીકા કરવામાંજ તેઓની ખામીએકદર કરવાના રસ્તા બતાવેછે; દાખલા તરીકે વિશેષ વાતો ઉપરથી એકદમ બહોળા સામાન્ય નિયમ ઉપર જવાના રિવાજ ઉપર ટીકા કરતાં તે જણાવેછે કે આવા પ્રસંગે કેટલાક મધ્ય-નિયમોનો નિશ્ચય કરવાની ખાસ જરૂર છે. માન જેવાં મનની આવે તેવાંજ કેટલાંક દષ્ટાન્તો ભેગાં કરીને જે વ્યાપ્તિ કરવાની પદ્ધતિ ચાલતી હતી તેનો એકનું ધણેજ તિરસ્કાર કરેછે. તે કહેછે કે “આ પદ્ધતિ

એના તત્વજ્ઞાનમા એ સ્પષ્ટ મહત્વ શું છે તે જાતાવવું જોઈએ, કારણ કે એ જાણ્યા શિવાય નોવેમ ઝોરગેનમતુ રહસ્ય સમજી શકાતું નથી

એકનાન્સએન્ટના બીજા પુસ્તકમા તેણે પ્રકૃતિશાસ્ત્ર અને આત્મ-તત્વવિદ્યાનો તફાવત બતાવ્યો છે. વસ્તુકારણ અને શક્તિકારણ એ બે પહે-લાના અને રૂપકારણ અને હેતુકારણ એ બે બીજાના વિષય છે. વસ્તુ-એના યથાર્થ તફાવતો-અર્થાત-તેઓના તત્વો શોધવાનું કામ એક-નાના વખતમા અચકા ગણાતું હતું તે પોતે કહે છે કે તત્વો શોધવાનું કામ જો શક્ય હોયતો બીજા બધા જ્ઞાન કરતા તે વધારે ઉપ-યોગી થઈ પડે છે “શક્યતા માટે પૂછો તો જે લોકો માત્ર સમુદ્ર વગર બીજું કંઈ જોઈ શકતા ન હોય તેઓ એમ કહે કે જમીન નથી તો તેઓ ખસ શોધકો કહી શકાય નહિ ” વળી તે કહે છે કે પ્લેટોએ આ જ્ઞાન મેળવવા-નો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ પદાર્થવિજ્ઞાન અને ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને ભેગસેગ કરવાથી તે જોઈએ તેટલી ફેરફાર મેળવી શક્યો નથી પણ જો કોઈ માણસ જ્ઞાનના ખરા કાર્ય અને ઉપયોગ ઉપર અસ્ખલિત, જમૂન અને તીક્ષ્ણ ન-જરથી ધ્યાન આપે તો તે તત્વો અગર કારણો જેની માહિતી મનુષ્યની સ્થિ-તિને ઉપયોગી અને ફળદાય છે તેનું સ્વરૂપ સમજી શકશે.” હવે એકનાના ધારવા પ્રમાણે વસ્તુઓના તત્વો અગર કારણો શોધવાનું કામ વધારે કઠિન છે માટે તેઓને નિરવયવ અગર શુદ્ધ પ્રકૃતિના તત્વો જાણતા સુધી આપણે પડતા મૂકવા જોઈએ નિરવયવ અગર શુદ્ધ પ્રકૃતિના તત્વો જાણ્યા પહેલાં અવયવ ધટિત વસ્તુઓના તત્વો શોધવાનું કામ શરૂ કરવું તે જે ધ્વનિઓ-ના સંયોગથી શબ્દો બને છે તે ધ્વનિઓના તત્વો શોધવાના કામ કરતા વધારે સંભવિત નથી પણ જે ધ્વનિઓના સંયોગથી સાદા અગર પ્રથમ અક્ષરો બને છે તેઓના તત્વો શોધવાનું પ્રથમ શરૂ કરીએ તો તે સહેલાઈથી સમજી શકાય છે શબ્દો અક્ષરોના બનેલા હોય છે તેથી અક્ષરોના તત્વો પ્રથમ જાણુ-વાથી શબ્દોના તત્વો પાછળથી સમજી શકાય છે તેવીજ રીતે સિદ્ધ, સોનું, પાણી, હવા વિગેરેના તત્વો જાણવાનું કઠિન છે, પણ ઐચ્છિક ગતિ, વન રપતિ, રંગ, ગુરુત્વ, જાણ્યતા અને બીજા ગુણો જેઓ અક્ષરોની માફક સંખ્યામા ધણી નથી, તેઓના તત્વો વિષે તપાસ કરનારું કામ એટલું બધું કઠિન નથી આ પ્રમાણે શાસ્ત્રનું પ્રથમ અને મુખ્ય કામ નિરવયવ અને શુદ્ધ

જમાના પછી આ વિષયનું અધ્યયન કરવામાં વ્યાપ્તિ પદ્ધતિનો ધણો ઉપ-
યોગ કરવામાં આવ્યો છે અને હજીપણ આવે છે, એ વાત સૌની જાણમાં
હશે. માનસિક, નૈતિક અને જનસમૂહવિષયક શાસ્ત્રોની પ્રથમ રિયલિટીમાં
હાસના વખતમાં વ્યાપ્તિનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે એટલો બધો આવશ્યક
મણાય છે કે આ વિષયો ઉપર લખનારના વિચારોનો આધાર જો અવલોકન
ઉપર ન હોય અગર અવલોકનથી નેઓને જોઈતી પુષ્ટિ ન મળતી હોય તો
તેઓના ઉપર બરાબર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી.

જે વાક્યથી નોવેમ્બર ૨૦૧૦નું પહેલું પુસ્તક પૂરું થાય છે તે
નોંધવું યોગ્ય છે. "આપણે આપણા મનને માત્ર એની સક્તિઓને જ ઉદ્દે-
શીને નહિ પણ વસ્તુઓ સાથે એના સંબંધમાં પણ લખ્યો છીએ તેથી
આપણે એમ માનવું જોઈએ કે જેમ જેમ શોધો વધતી જાય છે તેમ તેમ શોધ
કરવાની કળા પણ પ્રમાણમાં વધી પામે છે." આ વાક્ય અર્થયુક્ત અને
સત્ય છે. શાસ્ત્રની અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની હદ્ધિ એક સાથે જ થવી
જોઈએ. શાસ્ત્રીય વિચારનું પૃથક્કરણ કરી ચકીએ તે પહેલાં પૃથક્કરણ કરવા
માટે કાંઈ શાસ્ત્રીય વિચાર હોવો જોઈએ. તેના સાથે આ પણ ખરું છે કે જ્યારે
આવું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે અને જ્યારે સુદ અને અસુદ્ધ વિચારો
પારખવાના નિયમો મળવામાં આવે છે ત્યારે નવા શોધકોને અગર વિદ્યાર્થી-
ઓને વધારે સુગમ પડે છે.

આ પ્રમાણે પહેલા પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવનાના રૂપમાં કેટલીક ટૂંકી હકિ-
કત આપ્યા પછી એક જ ખીજ પુસ્તકમાં પોતાની નવીન પદ્ધતિનું સવિસ્તર
અને વ્યવસ્થાપૂર્વક વિવેચન કરે છે. પહેલા દસ સૂત્રોમાં તેણે શાસ્ત્રના
ઉદ્દેશ ઉપર પોતાનો સામાન્ય વિચારો, તત્ત્વ અથવા કારણ જાણવાની
આવશ્યકતા અને જ્ઞાનની કાલ્પનિક અને ક્રિયાવિષયક શાખાઓનો
સંબંધ વિગેરે જણાવ્યું છે. અગિયારમા સૂત્રમાં પુસ્તકનું 'ખરું' કાર્ય સર-
થાય છે અને આ અને ખીજાં બે સૂત્રો જેમાં તેણે દૃષ્ટાન્તોની વ્યાપ્તિ અ-
ગર અપનયન કરવાના પોતાના પ્રખ્યાત કોડા આપેલા છે તે તત્ત્વ અગર કા-
રણનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તેનાં મુખ્ય સાદિત્યો છે. આ જગ્યાએ
'F' and 'M' (તત્ત્વ અગર કારણ) એ શબ્દ એક જ કેવા અર્થમાં વાપરે છે અને

એના તત્વજ્ઞાનમાં એ શબ્દનું મહત્વ શું છે તે બતાવવું જોઈએ, કારણ કે એ જાણ્યા શિવાય નોવેમ ઓરગેનમનું રહસ્ય સમજી શકાતું નથી.

એડરાન્સમેન્ટના બીજા પુસ્તકમાં તેણે પ્રકૃતિશાસ્ત્ર અને આત્મ-તત્વવિધાનો તફાવત બતાવ્યો છે. વસ્તુકારણ અને શક્તિકારણ એ બે પહે-લાના અને રૂપકારણ અને હેતુકારણ એ બે બીજાના વિષયો છે વસ્તુ-ઓના મથાઈ તફાવતો-અર્થાત-તેઓનાં તત્વો શોધવાનું કામ બેક-નના વખતમાં અશકર ગણાતું હતું. તે પોતે કહેછે કે તત્વો શોધવાનું કામ જો શક્ય હોયતો બીજા બધા જ્ઞાન કરતાં તે વધારે ઉપ-યોગી થઈ પડેછે. “શક્યતા માટે પૂછો તો જે લોકો માત્ર સમુદ્ર વગર બીજું કંઈ જોઈ શકતા ન હોય તેઓ એમ કહે કે જમીન નથી તો તેઓ અસ્ય શોધકો કહી શકાય નહિ ” વળી તે કહેછે કે પ્લેટોએ આ જ્ઞાન મેળવવા-નો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ પદાર્થવિજ્ઞાન અને ઇશ્વરજ્ઞાનને ભેગસેગ કરવાથી તે જોઈએ તેટલી ક્ષતેહ મેળવી શક્યો નથી પણ જો કાંઈ માણસ જ્ઞાનના ખરા કાર્ય અને ઉપયોગ ઉપર અરખલિત, જાગૃત અને તીક્ષ્ણ ન-જરથી ધ્યાન આપે તો તે તત્વો અગર કારણો જની માહિતી મનુષ્યની સ્થિ-તિને જીવયોગી અને રૂઝદાઢ છે તેનું સ્વરૂપ સમજી શકશે.” હવે બેકનના ધારવા પ્રમાણે વસ્તુઓનાં તત્વો અગર કારણો શોધવાનું કામ વધારે કઠિન છે માટે તેઓને નિરવયવ અગર શુદ્ધ પ્રકૃતિનાં તત્વો જાણતાં સુધી આપણે પડતાં મૂકવાં જોઈએ. નિરવયવ અગર શુદ્ધ પ્રકૃતિનાં તત્વો જાણ્યા પહેલાં અવયવ ધટિત વસ્તુઓના તત્વો શોધવાનું કામ શરૂ કરવું તે જે ધ્વનિઓ-ના સંયોગથી શબ્દો બનેછે તે ધ્વનિઓના તત્વો શોધવાના કામ કરતાં વધારે સંબંધિત નથી. પણ જે ધ્વનિઓના સંયોગથી સાદા અગર પ્રથમ અક્ષરો બનેછે તેઓના તત્વો શોધવાનું પ્રથમ શરૂ કરીએ તો તે સહેલાઈથી સમજી શકાયછે. શબ્દો અક્ષરોના બનેલા હોયછે તેથી અક્ષરોનાં તત્વો પ્રથમ જાણ-વાથી શબ્દોનાં તત્વો જાણીથી સમજી શકાયછે. તેવીજ રીતે સિંદ, સોનું, પાણી, હવા વિગેરેના તત્વો જાણવાનું કઠિન છે, પણ ઐશ્વિક ગતિ, વન-રપતિ, રંગ, ગુરુત્વ, જીજ્ઞુતા અને બીજા ગુણો જેઓ અક્ષરોની માફક સંખ્યામાં ધણી નથી, તેઓનાં તત્વો વિષે તપાસ કરવાનું કામ એટલું બધું કઠિન નથી. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રનું પ્રથમ અને મુખ્ય કામ નિરવયવ અને શુદ્ધ

પ્રકૃતિઓના તત્વો જાણવાનું છે અને જ્યાં સુધી આ જાણવામાં નથી ત્યાં સુધી અવધવ ઘટિત અસખ્ય પદ્યોનો ખુલાસો આપવાની આશા રાખવી એ ફાગટ છે જેવી રીતે અક્ષરોના સયોગથી શબ્દો બને છે તેવીજ રીતે ગુણોના સયોગથી પદ્યો બને છે અને જ્યારે આપણે કોઈ પદ્યરચુ તેના ગુણોમાં પૃથક્કરણ કરીએ છીએ ત્યારેજ આપણે તેનો સંપૂર્ણ ખુલાસો આપી શકીએ છીએ, અને તેથી કરીને આવેલો સંપૂર્ણ ખુલાસો આપવા માટે આપણે શક્તિમાન થઈએ એટલા સાર જુદાજુદા દરેક ગુણનું તત્વ જાણવાની જરૂર છે.

જ્યારે બેકનનના શાસ્ત્રીય વિચારમાં તત્વ અગર કારણની શોધ આટલી મધી અગત્યની છે ત્યારે એવો સવાલ ઉપરિચિત થાય છે કે તત્વ અગર કારણ એટલે શું ? અને નિરવધવ અગર સુધ્ધ પ્રકૃતિનું તત્વ શી રીતે શોધી કઢાય ? “ Form ” (ફોર્મ) એ શબ્દને બેકન જે અર્થમાં વાપરે છે તેને એરીસ્ટોટલના રૂપકારણ અગર તત્વ સાથે સખધ છે. એ શબ્દનું ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત આપવાની અહીં જરૂર નથી આપણે તો માત્ર તેનો અર્થજ જાણવાનો છે. જે જે ઠેકણે તેણે આ શબ્દ વાપર્યો છે તે બધાને સરખાવતાં તેના એક બીજાથી જુદા એવા બે અર્થ મળી આવે છે એક અર્થમાં એ શબ્દના પર્યાય તરીકે તત્વ, તદ્દાવત, વ્યાખ્યા, વિગેરે શબ્દો મૂકી શકાય છે અને બીજામાં નિયમ, કારણ એવા શબ્દ મૂકાય છે પહેલા અર્થમાં તે પ્રથમ ધર્મોનો સમૂહ છે જેમાંથી જેમ કારણમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેમ બીજા ધર્મો ઉપજ થાય છે બીજા અર્થમાં તે એક નિયમ છે જેના આધારે પ્રકૃત દશ્યમાન પૂર્વજૂત ઉપાધિઓમાંથી ખીણી નિકળે છે અગર એ ઉપાધિઓને સમઘસાઈએ તો તેઓ એનું કારણ કહેવાય છે પણ વ્યવહારમાં આ બન્ને અર્થોમાંથી ઘણું કરીને એકજ પરિણામ આવે છે જો કેટલાક પ્રથમ ધર્મો આપ્યા હોય છે તો તેઓમાંથી અમુક દશ્યમાન ઉત્પન્ન કરી શકાય છે જો પૂર્વજૂત ઉપાધિઓ અને તેઓની વધિ-નો નિયમ વિગેરે આપ્યા હોય તો (આપણામાં તેઓની રૂપિ કરવાની શક્તિ છે એમ માની લઈએ તો) અમુક કાર્ય ઉપજ કરી શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે વ્યવહારોપયોગી કામકાજ માટે ‘ તત્વનું જ્ઞાન ’ અગર ‘ કારણનું જ્ઞાન ’ એ શબ્દોથી એકજ અર્થ સમજાવ્ય છે હજીના અમુક પ્રકારની ગતિ

છે તેથી આપણે તેની વૃદ્ધિનો નિયમ અગર તેનું ઉત્પત્તિ કારણ જાણી શકીએ છીએ. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી જો આપણે બેકનના 'ફોર્મ' એ સમ્બંધ માટે 'કારણ' અગર 'તત્વ' એ બેમાંથી ગમે તે સમ્બંધ વાપરીશું તો અયોગ્ય ગણાશે નહિ.

હવે આપણે આવા કારણ અગર તત્વ શોધવાની બેકનની રીત તપાસીએ. પોતાના વખતમાં ચાલતી વ્યાપ્તિપદ્ધતિની અપૂર્ણતા વિશે ટીકા કરવાને તે જરા પણ કંટાળતો નથી. આ પદ્ધતિમાં પ્રકૃત દૃશ્યમાનને લાગુ પડે એવાં દૃષ્ટાન્તો તેઓને પસંદ કરવાના કોઈ જાતના નિયમ અગર ધોરણ વગર એમને એમ ભેગાં કરવામાં આવતાં. જો બીજા કોઈ દૃશ્યમાન આના સાથે નિલ સંબંધ ધરાવનાર માલમ પડે તો માત્ર આટલાજ ઊપરથી વધારે તપાસ કર્યા શિવાય એ બીજા દૃશ્યમાનને પહેલાના કારણ અગર કાર્ય, અગર કાર્યકારણ બાવથી કોઈ રીતે એના સાથે સંબંધ ધરાવનાર કહેવામાં આવતું. બેશક દૃષ્ટિમયોદ્ધમાં જો કોઈ અમુક એ ત્રણ ધર્મોનો નિયત સંયોગ જોવામાં આવે તો એટલા ઉપરથી કારણત્વનું અનુમાન કરી શકાય છે પણ અનુભવમાં વધારો થવાથી વખતે આ અનુમાન સહેજમાં ખોટું પડી જાય છે. આ પ્રમાણે થોડા વખત ઉપર મધ્ય અમેરિકાના કોઈ વતનીએ એમ ધાર્યું હતું કે સધળા માણસો કાળા છે. આવી ભૂલ ભરેલી વ્યાખ્યાના બદલે એક નિયમિત અને શાસ્ત્રીયપદ્ધતિ દાખલ કર્યાનું માન બેકનને ધટે છે. આ પદ્ધતિને સંપૂર્ણ કરવા સાથે તેણે ધણો શ્રમ લીધો છે અને એમાં તે કેટલેક અંશે સફળ પણ પામ્યો છે આ નવી પદ્ધતિમાં અમુક દૃષ્ટાન્તોને પસંદ કરવામાં આવે છે અને કેટલાંકનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણે પ્રતિપાદક વિચાર—સંકલનાથી અમુક કાર્યનું કારણ અગર અમુક કારણનું કાર્ય શોધવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિને બેકન અપનયન—વ્યાવૃત્તિપદ્ધતિ કહે છે. એના નવા ન્યાયશાસ્ત્રની અપૂર્વતા અને વિશેષ લક્ષણ આમાજ સમાયેલાં છે. ને પ્રતિજ્ઞાઓ ઊપર તેની વ્યાવૃત્તિપદ્ધતિનો આધાર તેમાંની કેટલીક ખોટી અગર સંદેહ ભરેલી માલમ પડશે પણ જો આપણે તેના ઊપર તેના અનુગંધ માથે વિચાર કરીશું તો તે તેની અસાધારણ પ્રુધિની નિશાની છે એમ આપણને લાગ્યા વગર રહેશે નહિ, અને શાસ્ત્રીય

પદ્ધતિના ઈતિહાસમા તે એક નવા સૈકાની શરૂઆત તરીકે ગણાયો. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે એકનવના ધારવા પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરવાથી આપણે અનુક્રમિક ધર્મો અગર શુદ્ધ, નિરવયન પ્રકૃતિઓ શોધી શકીએ છીએ અને જાણના અક્ષરો અને સમ્પદો વચ્ચે જેવો સબંધ છે તેવોજ આ શુદ્ધ પ્રકૃતિઓ અને અવયવવદિત પદાર્થો વચ્ચે છે આ શુદ્ધ પ્રકૃતિઓ સખ્યામા ઘોડી છે અને તેથી તે સવળા શોધી કઢાય એમ છે હવે એકન એમ ધારતો હતો કે આમાની કેટલીક પ્રકૃતિઓનો આધાર ખીજી પ્રકૃતિઓ ઉપર છે—અર્થાત્—તેઓ ખીજાના કાર્યો છે અને જો આપણે આ ખીજી પ્રકૃતિઓ જોઈના ઉપર તેમનો આધાર છે તેઓને શોધી શકીએ તો તેઓના સાધનથી આ પ્રકૃતિઓને ઉત્પન્ન કરી શકીએ એક શુદ્ધ પ્રકૃતિ જોના ઉપર ખીજી શુદ્ધ પ્રકૃતિનો આધાર છે (કારણ કે આવી એકજ પ્રકૃતિ છે એમ માની લેવામા આવે છે) તે એનું તત્વ અગર, કારણ કહેવાય છે તેના તત્વ અગર કારણને શોધવા માટે આપણે માત્ર શુદ્ધ પ્રકૃતિઓની નોંધ તપાસવાની છે (જે સખ્યામા ઘણી ઘોડી છે એમ માની લેવામા આવે છે) અને અવગ્રહકન અગર પ્રયોગ અગર જાનની સરખામણીના આધાર જ્યાં સુધી માત્ર એક શુદ્ધ પ્રકૃતિ રહે ત્યાં સુધી પહેલાં એકનો અને પછી બીજાનો એ રીતે મધ્યમ પ્રકૃતિઓનો ત્યાગ કરવો પડે છે આ પ્રમાણે કરવાથી કારણની શોધમા આપણે ફરતા હોઈએ તે આખરે મળી આવે છે

એકનવની આ રીત સામા ધણ વાધા બિહારી સમય એમ છે—(૧) નિરવયવ શુદ્ધ પ્રકૃતિઓમાં જોઈમાં જોઈ એક તો અતિમ દોષીજ જોઈએ અને તેથી તેનું કારણ હોય નથી—શોધી શકાય નથી. આના જવાબમા એકન એમ કહી શકે કે અનુક્રમિક પ્રકૃતિ ઉત્પત્તિની છે કે નહિ તે એની ઘોડાની પદ્ધતિનોજ બરાબર ઉપયોગ કરવાથી જાણાય આવે છે, કારણ કે જો ખીજી જમી શુદ્ધ પ્રકૃતિઓનો ત્યાગ કરવામા આવે તો પ્રકૃતિ પ્રકૃતિને અગર જે ઉત્પત્તિ રહે તે પ્રકૃતિને જાણ્ય કારણ હોય નહિ (૨) ખીજો વાધો એ છે કે દરેક શુદ્ધ પ્રકૃતિનું એકજ કારણ હોય છે એમ તે માની લે છે હવે જો એના ‘ફોર્મ’ એ સમ્પદનો અર્થ તત્વ લક્ષ્યને તો એનો જવાબ મધ શકે છે, કારણ કે દરેક પ્રકૃતિનું તત્વ તો એકજ દેવ જોઈએ, પણ જો

આપણે એ શબ્દને કારણના અર્થમાં સમજીએ તો નૈવાયિક મી. મીલની પરિભાષામાં તે કારણ-બહુલ લક્ષમાં નહિ રાખ્યાની ભૂલ કરે છે, કારણ કે એકજ કાર્ય એક વખતે અમુક કારણથી અને બીજા વખતે બીજા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) ત્રીજે વાંધા ઉપરના બે કરતાં વધારે સ્પષ્ટ છે. જ્યારે આપણે બીજી ગૌણ પદ્ધતિઓ ને બેકન પોતે સૂચવે છે તેઓ-મા આધારે ટુંકે રસ્તે અમુક બે પ્રકૃતિઓ વખોળે સંબંધ નક્કી કરી રાષ્ટ્રી-એ છીએ ત્યારે આપણે એક પછી એકનો ત્યાગ કરતાં કરતાં શુદ્ધ પ્રકૃતિ-ઓની આખી નોંધ શા માટે તપાસવી જોઈએ ? હાલની નવી વ્યાપ્તિ-પદ્ધતિઓના નિયમોથી જો કોઈ બે દસ્યમાનોનો સંબંધ જાણી શકાય તો બીજી બધી પ્રકૃતિઓને ધ્યાનમાં લીધા શિવાય અગર તેઓને વ્યાવૃત્ત કર્યા વગર આપણે એ બેનો કાર્ય કારણ ભાવ નક્કી કરી શકીએ. વધારામાં વળી આપણા જ્ઞાનની ચાલુ સ્થિતિમાં આપણે મને તેટલી પ્રકૃતિઓને વ્યાવૃત્ત કરીએ તોપણ આપણે માત્ર એક શિવાય બીજી બધીને વ્યાવૃત્ત કરી છે એવી ખાતરી ભાગ્યેજ થઈ શકે. વખતે આવી ખાતરી મળે તોપણ આજી રહેલી એક પ્રકૃતિજ પ્રકૃત પ્રકૃતિનું કારણ છે એના માટે શા પુરાવો છે ? વખતે છેવટે ને બે પ્રકૃતિઓ રહે તે જગત અને ગુરુત્વ નેવી બે છેવટની પ્રકૃતિઓ હોય; અગર છેવટ રહેલી પ્રકૃતિ પ્રકૃત પ્રકૃતિનું કારણ હોવાના બદલે વખતે તેનું કાર્ય પણ હોય.

ન્યાયશાસ્ત્રના વ્યાપ્તિ-ખંડના ઇતિહાસમાં બેકનની વ્યાવૃત્તિ-પદ્ધતિ કરતાં એ પદ્ધતિનાં સાહિત્યો વધારે ઉપયોગી છે, કારણ કે તેઓ ભાવસૂચક અને અભાવસૂચક બન્ને જાતના પરિણામ લાવવામાં કામ લાગે છે. આ સાહિત્યોમાં મુખ્ય કેટલાક કોઈ અને તેઓનાં પરિણામની સરખામણી છે. ઉદાહરણ તરીકે પહેલા કોઈમાં તે ઉપચુતાને લે છે, અને તેનું કારણ શોધવા માટે ને દૃષ્ટાન્તો બીજી બધી રીતે મને તેવાં વિજ્ઞાતીય હોય, પણ નેઓમા ઉપચુતા આવવાના કારણો જણાયેલાં હોય તેવાં સઘળાં દૃષ્ટાન્તો બેમાં કરે છે. માત્ર ઉપચુતાના ગુણમાં મળતાં આવે એવાં દૃષ્ટાન્તો બેમાં કરવામાં બેકને ને પદાર્થો આપણી ઇન્દ્રિયોમાં ઉપચુતાને બોધ કરે છે અને નેઓમા જાતે ખરેખર ઉપચુ હોય છે તેઓને બેજસેજ કર્યાં છે, તોપણ ને ધોરણે તેણે આવા દૃષ્ટાન્તો બેમાં કર્યા છે તે ધોરણે કોપરદિત

છે. જો કોઈ માણસ જુદી જુદી જાતનાં સંખ્યાબંધ એવાં દષ્ટાન્તો બેગાં કરી શકે કે તેઓમા પ્રકૃત પ્રકૃતિ સિવાય બીજી વધારે ક્ષત એકજ બા-
બત સામાન્ય હોય તો એ વધારાની બાબતનો પ્રકૃત પ્રકૃતિ સાથે કોઈ રીતે
અર્થકારણ બાબતો સબધ હોય એવું અનુમાન થઈ શકે છે, અને જો તે
કોઈ કોઈવાર પ્રકૃત પ્રકૃતિના પહેલા આવતી દેખાય અને પ્રકૃત પ્રકૃતિ કોઈ
દિવસ એના પહેલા આવતી ન દેખાય તો એને કારણ અને પ્રકૃત પ્રકૃતિને
કાર્ય તરીકે ગણી શકાય આવા પ્રસંગે મીલની સાદૃશ્યપદ્ધતિની
સપ્તમી સરતો સચવાય છે

બીજા કોષમાં તે એવા દષ્ટાન્તો બેગાં કરે છે કે જેઓ પહેલા
કોષના દષ્ટાન્તોને બીજી બધી રીતે લગભગ મળતાં આવે છે પણ માત્ર
ઉપચુતાના શુદ્ધમાં તેઓ જુદા પડે છે જિદાકરણ તરીકે સૂચના કિરણો જે
ઉપચુ હોય છે તેઓના સામા અક્ષનાં કિરણો જે ઉપચુ હોતાં નથી તેઓને
મૂકવામાં આવે છે અહીં આ પણ દષ્ટાન્તોની ન્યાયાનુસાર પરીક્ષા કરતાં
જો એક સાદૃશ્યપદ્ધતિના અને બીજા અસાદૃશ્યપદ્ધતિના દષ્ટાન્ત વચ્ચે
એવો સબધ માન્ય પડે કે તેઓ બીજી બધી રીતે સરખાં હોય પણ પહે-
લામાં ઉપચુતા અને તે સાથે એક બીજી ઉપાધિ હોય અને બીજામાં ઉપચુ-
તાની ગેર હાજરીમાં તે બીજી ઉપાધિ પણ ન હોય તો આપણે ચોક્કસરીતે
કહી શકીએ કે ઉપચુતા અને એ ઉપાધિ એ બેમાં એક કારણ (અગર
કારણનો આવશ્યક ભાગ) અને બીજું કાર્ય છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ
તો અહીં નૈયાયિક મી. મીલની અસાદૃશ્યપદ્ધતિની સપ્તમી સરતો
સચવાય છે

ત્રીજા કોષમાં અમુક પ્રકૃતિનાં દષ્ટાન્તો બેગાં કરવામાં આવે છે
અને તેઓમા જે તફાવતો હોય છે તે માત્ર વધતા ઓછા પ્રમાણમાંજ હોય
છે હવે બીજું એવું કોઈ દૃશ્યમાન ચોક્કસ દેખાય કે જેમાં ઉપચુતાના વ-
ધારા પટ્ટામાં સાથે પ્રમાણમાં વધારા પટ્ટામાં થાય છે તો એ દૃશ્યમાન ઉપચુ-
તાનું કારણ અગર કાર્ય હોવું જોઈએ, અગર એ બે વચ્ચે કોઈ રીતનો
કાર્યકારણભાવ હોવો જોઈએ આ દેશણે મી. મીલની આતુષંગી
ચિકાર પદ્ધતિના નિયમે સચવાય છે. વધારામાં વળી જો આપણે એવું
બતાવી શકીએ કે માત્ર એ દૃશ્યમાન અને ઉપચુતા જન્મેમાન આનુભવી

વિકાર થાય છે તો એ દૃશ્યમાન કારણ અગર કાર્ય છે એમ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય પહેલા ત્રણ પ્રકારના સબધમા મારે કહેવું જોઈએ કે જે જે નિયમો સત્યવાચાથી આપણે ખરે અનુમાન કરી શકીએ છીએ એવા જે બપર કહ્યું છે તે નિયમો એકને આપ્યા હતા તેવાજ રૂપમા અહીં આપ્યા નથી પણ તેઓ હાનના વખતમા ઉપયોગી થઈ પડે તેના સ્વરૂપમા આપેના છે. જરા આગળ જતા વળી એકનું કહે છે કે સધળા દૃષ્ટાન્તો તપાસતા વખતે કોઈ એવું દૃશ્યમાન પણ મળી આવે છે કે જે આપેની પ્રકૃતિ હાજર હોય ત્યાં હાજર રહે, એ નાશ પામે ત્યાં નાશ પામે અને એમા વધારો ઘટાડો પણ એ પ્રકૃતિના પ્રમાણમાજ થાય જે આ પ્રમાણે થાય તો મીઠની મિશ્રપદ્ધતિના નિયમો બરાબર અમલમા આવે છે વિશેષમા વળી આવા પ્રસંગે કારણબહુત્વનો દોષ પણ નિર્મૂળ કરી શકાય છે

આપેથી એકનું અટકે છે અને ફરી પાછો પૈતાની વ્યવસ્થિતિ-પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવાની ચોક્કસ રીત જતાવવાનું ચાર કરે છે. ન્યાયાનુસાર વ્યવસ્થિતિમા પ્રથમ જોનારું એ છે કે, જે કોઈ દૃષ્ટાન્તમા જ્યાં પ્રકૃત પ્રકૃતિ હાજર હોય ત્યાં જીજ્ઞાસુ જે કોઈ પ્રકૃતિઓ ગેરહાજર હોય, અગર જ્યાં પ્રકૃત પ્રકૃતિ ગેરહાજર હોય ત્યાં જ નીજી પ્રકૃતિઓ હાજર હોય, અગર કોઈ દૃષ્ટાન્તમા જ્યાં પ્રકૃત પ્રકૃતિ ઘટતી હોય ત્યાં જ નીજી પ્રકૃતિઓ વૃદ્ધિ પામતી હોય અગર તે વધતી હોય ત્યાં તેઓ ઘટતી હોય તો તેના દૃષ્ટાન્તનો ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણબહુત્વના દોષની ધાસ્તીના કીધે જીજ્ઞાસુ પ્રકૃતિઓને ત્યાગ કરવાનું આ ધોરણ બરાબર ઉપયોગી થઈ પડે એવું નથી કારણ કે જ્યાં જીજ્ઞાસુ કોઈ પ્રકૃત પ્રકૃતિને ઉત્પન્ન કરનાર કારણો પૈકી એક હોય ત્યાં તેની ગેરહાજરીમા પણ પ્રકૃત પ્રકૃતિ હાજર હોઈ શકે છે, અગર તે ઘટતી હોય ત્યાં પ્રકૃત પ્રકૃતિ વૃદ્ધિ પામી શકે છે માટે આ ધોરણે વ્યવસ્થિતિ કરવી એ ન્યાયાનુસાર છે એમ મહેવાયનદિ વધારામા વળી આ વાત પણ આપણે ધ્યાનમા રાખવી જોઈએ કે ‘અર’ જે એકજ કારણ હોય તેને સોધનાના હેતુથી એકનું પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામા આપણે જીજ્ઞાસુ સવળા કારણો તપાસવા જોઈએ-અર્થાત્-વ્યવસ્થિતિ સંપૂર્ણ કરવી જોઈએ અને આપણા હાનના જ્ઞાનની ગિચિતિ જોતા આ પ્રમાણે બનવું ધણા બારે અમલમા આવે છે માટે એકનું પદ્ધતિ સાથે

ખીજ કોઈ બાલ મદદની જરૂર છે. આજ કારણથી તે કુદરતનું વિવરણ કરવામાં યથાર્થ અને સંપૂર્ણ વ્યાપ્તિમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી નવ પ્રકારની ગોણ પદ્ધતિઓ આપે છે તે આ નવેનું સંપૂર્ણ વર્ણન નહિ આપતાં માત્ર કેટલાક સાધિકાર દર્શાવે (Pierogative Instances) વિશે સવિસ્તાર દર્શિત આપે છે સર જોન હર્શલ કહે છે કે “આ (દર્શાવે) કુદરતમાં દેખાતા પરચુરણ જનાવોના મોટા સમૂહમાંથી ચૂંટી કઢાડેલાં કેટલાક વિલક્ષણ દર્શ્યમાન છે અને તેઓ પોતાની મોટી સંખ્યા, અસ્પષ્ટતા અને ગુચળાના લીધે વ્યાપ્તિના કેટલાક સામાન્ય વિભાગો અને કારણોની શોધમાં આપણને રસ્તો ખતાવ્યાના બદલે ઉપટા ગુચળામાં નાખે છે. આવી રીતે ચૂંટી કઢાડેલા જે દર્શ્યમાન આપણી વિચારશક્તિ ઉપર ભારે વેગથી કંઈ વિશેષ અસર કરે છે અને જે કારણભાવ અગર સામાન્ય નિયમ ઉપર આવવાના કોઈ પ્રકારના વિશેષ વલણનો આપણા મનને ખેંચ કરે છે તેઓને ખેડન વ્યાજખી રીતે એક પ્રકારના વિશેષાધિકારયુક્ત, વૈભવવાળાં અને પ્રાકૃતિક શોધમાં આપણું ધ્યાન ખેંચવાનો ખાસ હક્ક ધરાવનારાં ગણે છે.”

આમાંનાં કેટલાંક દર્શાવે તેવાં કે કસોટી કઢાડે એવાં દર્શાવે, સ્પષ્ટ અગર ખુલ્લા દર્શાવે, ગુપ્ત દર્શાવે વિગેરે ધણી વખત વપરાતાં જોવામાં આવે છે. વિવિક્ત દર્શાવે એવાં છે કે જે પ્રકૃત પ્રકૃતિને માત્ર અમુક પદાર્થોમાં જ પાતાવે છે અને એ પદાર્થોને બીજા બધા પદાર્થો સાથે સરખાવતાં જોવામાં પ્રકૃત પ્રકૃતિ શિવાય બીજું કંઈ સામાન્ય હોતું નથી, અગર જે પદાર્થોમાં પ્રકૃત પ્રકૃતિ ગેરહાજર હોય છે તેઓ બીજા બધા પદાર્થોથી દરેક જાળતમાં ભિન્ન હોય છે અને માત્ર પ્રકૃત પ્રકૃતિ નહિ હોવામાજ મળતાં આવે છે “આ જાતના દર્શાવેથી વ્યાવર્તિની વિધિ જલદીથી ધર્ષ શકે છે અને તેથી તેઓમાં હોયતો પણુધણાંની ગરજ સારે છે.” આપણે વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવી જાળત એ છે કે વિવિક્ત દર્શાવેના એ વિભાગ મી. મીલની સાદૃશ્ય અને અસાદૃશ્ય પદ્ધતિઓને મળતા આવે છે. જે આપણે રંગની પ્રકૃતિની શોધમાં હોઈએ તો વિવિક્ત દર્શાવેના દગધન અગર પાસમાં અગર સ્ફટિક મણિમાં મળી આવે છે. આ પદાર્થો જાતે રંગ વાળા દેખાય છે એટલું જ નહિ પણ તેઓનો રંગ બદલતો બીજા

ઉપર પણ જણાય છે. આ પદ્યો અને ફૂલ, ધાતુ વિગેરેમાં રંગ શિવાય બીજું કંઈ સામાન્ય નથી. આ ઉપરથી આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે કોઈ પદ્યનો રંગ તે પદ્ય ઉપર પ્રકાશનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેના રૂપાન્તર શિવાય બીજું કંઈ નથી.

ફરતાં દૃષ્ટાન્તો એવાં હોય છે કે જેઓમાં આપણે જે પ્રકૃતિની શોધ કરતા હોઈએ તે એક બિંદુથી બીજા બિંદુ તરફ ફરતી દેખાય છે—અર્થાત્—જો તે પહેલાં બિંદુ આગળ અસ્તિત્વમાં ન હોય તો બીજા આગળ અસ્તિત્વમાં આવતી દેખાય છે, અથવા પ્રથમ અસ્તિત્વમાં હોય તો નાશ પામતી જણાય છે, અગર નેમા વધારે ઘટાડો થતો જણાય છે. આના દૃષ્ટાન્ત તરીકે બેકન કાગળને આપે છે. કાગળ સૂકો હોય છે ત્યારે ઘોળો હોય છે પણ જ્યારે તે બિનો હોય છે ત્યારે તેની ઘોળપણ ઓછી થાય છે અને તે લગભગ પારદર્શક જેવો બની જાય છે. સ્પષ્ટ અગર અસરકારક દૃષ્ટાન્તો એ છે કે જેમાં આપણે જે પ્રકૃતિની શોધમાં હોઈએ તે પોતાની મેળે ઉઘાડી જણાઈ આવે છે, અને તે દરેક જાતની ઊપાધિમાંથી મુક્ત થઈ પોતાની સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં દેખાય છે. આ જાતનું એક ધણુજ સરસ દૃષ્ટાન્ત ઉજ્યમાન છે જે ઉજ્યતાની વૃદ્ધિ પામવાની શક્તિ સ્પષ્ટરીતે બતાવી આપે છે. આના જેવું બીજું દૃષ્ટાન્ત જોઈએ તો તે વાયુમારમાપક યંત્ર છે.

શુદ્ધ દૃષ્ટાન્તો ઉપરના સ્પષ્ટ દૃષ્ટાન્તોથી ઉલટા હોય છે તેઓમાં જે પ્રકૃતિની શોધમાં આપણે હોઈએ તે છેક અપૂર્ણ સ્થિતિમાં જણાય છે—તેનો આરંભજ થતો હોય એમ દેખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે બેકન દ્રવોમાં જે સ્નેહાકર્ષણ જોવામાં આવે છે તેને આપે છે. આ જાતનાં બીજાં દૃષ્ટાન્તોની જરૂર હોય તો પુદ્ગિના સંબંધમાં છોકરા અગર બીજાં દલકા પ્રાણીઓ, અને ધંધાના સંબંધમાં સાદું કરવાનો રિવાજ આપી ગકાય સંગ્રાહક દૃષ્ટાન્તો વાસ્તવિક રીતે જોતાં જાણુ વ્યાપ્તિઓ જેવાં છે અને તેઓમાં વિવિધ પ્રકારનાં સત્યોનો મંત્રદ થાય છે. તેઓ એક જાતના દલકા વર્ગના નિયમો છે જેમાંથી સર્વ સામાન્ય નિયમ ઘડી કઢાડવામાં આવે છે. આ જાતનાં જીવદરજો બેકન મનુષ્યની સ્મરણશક્તિ અને સ્વાદેન્દ્રિયમાંથી લે છે.

સમાન અગર અનુરૂપ દૃષ્ટાન્તો જે પદ્યો અગર શુભો ધણી બાજતોમાં જુદા હોવા છતાં તેઓમાં જે સમાનતા હોય તે બતાવી આપે

છે વાસ્તવિક રીતે જોતા તેઓ માત્ર સાદર્ય છે બીજા કેટલાક ઊદાહરણો સાથે એકન આયનો, આખ, કાન ની રચના, અને પકઘે પાડનારી જગ્યા, જ્ઞાના મૂળ અને શાખાઓ વિગેરે આપે છે સાદર્ય ઉપરથી અનુમાન કરવાની પદ્ધતિ આધુનિક કાળમાં માત્ર પ્રકૃતિશાસ્ત્રવેત્તાઓને જ નહિ, પણ નીતિસુ પુરુષોને, વ્યવહારશાસ્ત્રવેત્તાઓને અને ભાષાશાસ્ત્રીઓને કેટલી ઉપયોગી થઈ પડે છે તે સૌ કાંઈની જાણમાં હશે

વિચિત્ર દૃષ્ટાન્તોમાં જે બનાવો જોવામાં આવે છે તે એ જાતના બીજા બનાવો સાથે મળતા નહિ આવતા સામાન્ય ક્રમમાંથી બહાર ગયેલા જણાય છે તારાઓમાં એકન સૂર્ય અને ચંદ્રના ઊદાહરણ, પૃથ્વીના સળ-ધમા સોદાયુષ્યક, અને ધાતુઓમાં પારો વિગેરે આપે છે બીજા ઊદાહરણ તરીકે આપણે ધૂમ્રેતુ, ધરતીક પ જ્વાળામુખી વિગેરે અને નીતિ વિચારના સળધમા સતી થવાનો અને હૃદયુદ્ધ વિગેરેના રિવાજ આપી શકીએ ગુપ્ત દૃષ્ટાન્તોની માફક વિચિત્ર દૃષ્ટાન્તો પણ પ્રકૃતિની સીમા વિસ્તૃત કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે

‘કસોગી કહાડે એવું અગર નિશ્ચય મરાવે એવું દૃષ્ટાન્ત’—વ્યાપ્તિ વિષયક ન્યાયશાસ્ત્રની આ શબ્દો બીજા બધા કરતા વધારે વપરાતા જોવામાં આવે છે જે કાંઈ બાંધતમાં આપણે છુટા હોઈએ તો કયા રસ્તે જવું તે પ્રકૃત અવતોમન અગર પ્રયોગ નક્કી કરે છે એકન કહે છે કે “ન્યારે કાંઈ પ્રકૃતિની શોધમાં આપણે આવી સ્થિતિમાં આવી જઈએ કે બે ત્રણ પ્રકૃતિઓમાંથી પ્રકૃત વિષયનું કારણ કયું હશે તે ખાતરીથી ન કહી શકીએ તો કસોગી મ્હાડે એવા દૃષ્ટાન્તો જાપરની બે ત્રણ પ્રકૃતિઓમાંની એક સાથેનો પ્રકૃત વિષયનો સળધ ચોક્કમ અને તૂટી ન જાય એવો છે અને બીજા સાથેનો જુદો કરી સમય એવો અનિશ્ચિત છે એમ જાણથી આપે છે, અને આ પ્રમાણે પ્રશ્નનો નિર્ણય થાય છે—આપણે પહેલાંને કારણ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ અને બીજાનો ત્યાગ કરીએ છીએ” ન્યાયશાસ્ત્રની જુદી જુદી પદ્ધતિઓના વર્ગીકરણમાં કસોગી મ્હાડે એવા દૃષ્ટાન્તો સાદર્ય પદ્ધતિ જેવા ગણી શકાય આના દૃષ્ટાન્તોનો ઉપયોગ રમણજીશાસ્ત્રમાં ધણો થાય છે વ્યવહારમાં પણ આપણે ન્યારે મોઢાં માણસની સત્યતા, પ્રમાણિતપણું અગર નિયમિતપણું એ વિગેરે માટે ખાતરી કરવી હોય છે

સ્વારે આપણે વાર વાર આવાજ દૃષ્ટાન્તો વાપરીએ છીએ જે પ્રયોગ વડે પાસ્કલે હવાનું વજન નક્કી કર્યું હતું તેમાથી આ જાતના દૃષ્ટાન્તોનું ઐતિહાસિક ઊદ્ભવરણ મળી આવે છે. જે વાતનો તેને નિશ્ચય કરવાનો હતો તે આ હતી કે પાણી કોઈ સામાન્ય નળીમાં અમુક ઊંચાઈ ઉપર વધી શકશે, અગર વાયુભારમાપકમાં પારો અમુક ઊંચાઈ ઉપર જઈ શકશે નહિ. આ વાતનો ખુલાસો બે રીતે કરવામાં આવતો હતો—(૧) શૂન્યતાનો તિરસ્કાર કરવાની પ્રકૃતિની શક્તિ અમુક બિન્દુથી આગળ જઈ શકતી નથી, (૨) યોગ્ય વખત ઉપર ટોરીસેલીએ એવું નક્કી કર્યું હતું કે પાણી અગર પારાનો સ્તંભ સરખા વજનની હવાના સ્તંભના વધારાના દબાણની અરોબર હોય છે ટોરીસેલીના વાયુભારમાપક યત્રના સ્તંભમાં રોજ ફેરફાર થતો હતો તે ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવતું હતું કે તેનાથી હવાના વજનનું માપ લઈ શકાશે નહિ, પરંતુ ટોરીસેલીના મરણથી આ પ્રયોગ આટલેથી અટકી પડ્યા. હવે પાસ્કલના જોવામાં એવી રીતે આવ્યું કે જો ટોરીસેલીએ કહેલી દક્ષિત ખરી હોય તો વાયુભારમાપકના સ્તંભની ઉંચાઈમાં પૃથ્વીની સપાટી ઉપરની ઊંચાઈના જુદા જુદા અંશના પ્રમાણમાં ફેરફાર થવો જોઈએ, તેમજ અમુક પ્રયોગ પર્વત ઉપર અગર જમીન ઉપર કરવામાં આવ્યો છે એ વાતનો શૂન્યતાનો તિરસ્કાર કરવાની પ્રકૃતિની શક્તિ સાથે ભાગ્યેજ કંઈ સંગઘ હોઈ શકે. તેથી કરીને ઇસ ૧૬૪૮ના સપ્ટેમ્બર માસની ૧૯મી તારીખે પાસ્કલે એક પ્રયોગ કરાવ્યો. ઘણા માણસોના દેખતા વાયુભારમાપક યત્રને પર્વત ઉપર લઈ જવામાં આવ્યું અને તે વખતે જેમ જેમ ઊંચાઈ વધતી ગઈ તેમ તેમ સ્તંભ ઊતરવા લાગ્યો. વધારામાં વળી પર્વતના શિખર ઉપર સ્તંભની જે ગિચ્છિત હતી તેમાં અને તેજ વખતે નીચે ક્લેરમોન્ટના બાગમાં એના જેવુંજ યત્ર રાખવામાં આવ્યું હતું તેના સ્તંભની ગિચ્છિતમાં ઘણોજ તફાવત માત્રમ પડ્યો હતો આના કરતા વધારે સારી ક્રમોટી કહાડે એવું દૃષ્ટાન્ત ભાગ્યેજ મળી આવે.

આ પ્રમાણે બેકનના નોવેમ ઓરગેનમનો અગર તેની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો સંક્ષિપ્ત હેતુ છે હવે આપણે તેના મુખ્ય ગુણ હોય ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ જુદા જુદા વેબકાએ એની પદ્ધતિ સામા જે જે

વાંધા ઉઘળ્યા છે તેઓમાં કેટલી સત્યતા છે તે પણ આપણે તપાસવી જોઈએ. ન્યાયશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિશાસ્ત્ર, તત્ત્વશાસ્ત્ર, વિગેરે ઉપર નોવેમ ઓરગેનમથી જે અસર થઈ છે તેમાં એની બુદ્ધિનું ઐતિહાસિક ઉપયોગીપણું રહેલું છે. લોર્ડ મેકેલે કહે છે કે “એકને બુદ્ધિઓને જન્યત કરી અને તેઓએ દુનિયાને જન્યત (ગતિમાન) કરી છે” નોવેમ ઓરગેનમના મુખ્ય ગુણો તરફ નજર કરતા તેઓના બે ભાગ થઈ શકે છે—(૧) બુદ્ધિને ચેતવણી આપવામાં, ઉત્કેરણમાં અને કેળવણી આપવામાં એની સામાન્ય અસર; અને (૨) હાવના વખતમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે એવા ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર તેના ચોક્કસ વિચારો અને નિયમો. (૧) જીવાન ધાયનારને સોત્સાહ કરવામાં અગર સ્વતંત્રપણે અને કાળજીપૂર્વક શોધ કરવાની ટેવને જન્મ આપવામાં નોવેમ ઓરગેનમના પહેલા પુસ્તક જેટલું અસરકારક પુસ્તક ખીજું બાક્યેજ મળી આવશે. એકન પ્લેટોના માટે જે કહે છે તે ખરેખર એને પોતાનેજ લાગુ પડે છે—“તે (પ્લેટો) અપૂર્વ કૌતુક બુદ્ધિવાળો પુરુષ હતો અને તે દરેક વસ્તુ તરફ જાણી ટેકરી ઉપરથી નજર નાખતો.” અપૂર્વ બુદ્ધિથી જરૂર હોય એવા ટ્રાયોના સંબંધમાં આપવાથી વિદ્યાર્થીઓને જેટલો ફાયદો થાય છે તેટલો ખીજા કશાથી થતો નથી. કોઈ ખરા બુદ્ધિશાળી અને અનુભવી માણસ પાસે રહેવું એ પણ કેળવણીજ છે. ‘માણસ પ્રકૃતિનો દાસ અને વિવરણ કર્તા છે.’ ‘માનુષિક-જ્ઞાન અને માનુષિક શક્તિ એક જ જગ્યાએ મળે છે; મત્સ્યને આતેતવચનની નહિ, પણ કાળની પુત્રી કહી છે તે બ્યાજગી છે,’ જૂઠાને વાગી ગયું એ ખરાગમાં ખરાય છે, ‘આ વિગેરે સૂત્રો નોવેમ ઓરગેનમના પાને પાને જોવામાં આવે છે, તે આપણી અસંખ્યશક્તિમાં વાસ કરે છે અને આપણને જજાય નહિ એવી રીતે આપણી વિચારશક્તિ ઉપર મુખ્ય અસર કરે છે. એની બાગા, એના ઉચ્ચારજની વિચિત્ર ટપ અને સમજાવતી આપણની એની શક્તિ એકદમ વાગનારના મનને પકડી રાખે છે, અને આ જાગતમાં શેકમપોષર સિવાય ખીજા કોઈ લેખકો બાકેજ એના સાથે ખરેખરી કરી ગડે છે. પણ તે એની કેવી રીતેમાજ આપે છે કે તેના તરફ ચાંચનારનું ચિત્ત આટલું બધું આકર્ષાય છે ? જે વાગની સાનિત્ય આપણે જાને એજની શક્તિએ એમ દોષ તેવી કોઈ વાત કોઈપણ કહેવા ઉપરથી કબૂજ રાખી નહિ, સામાન્ય નિયમોની મત્સ્યતા વિષે ખરીકે તપાસ કરી, અસ-

દુઝાસ અગર દુરામદથી, આપણા પોતાના હ્રદય અને સ્વાર્થથી, માત્ર શબ્દવાદથી અને જુદી જુદી ગાળાઓની તકરારોથી ખોટા રસ્તે નહિ દોરાવાની કાળજી રાખવી, કોઈ પણ જાતના અનુમાન ઉપર આધાર પહેલા મંપૂર્ણ વિચાર કરવો, અને પાત્રથી એ અનુમાનને પ્રકૃતિ અને વ્યવહારની વાસ્તવિક હકિકત સાથે સરખાવના માટે તત્પર રહેવું, જે પ્રશ્નોનો ખુલાસો આપવાનું આપણી શક્તિ બહાર ન હોય તેઓને લગતીજ બાબતોની શોધ કરવાનો જનતા સુધી પ્રયત્ન કરવો, જનસમૂહના સુખ બિપર પ્રથમ વિચાર કરવો—આ વિગેરે બાબતો એકન વારંવાર વાચનારના મન બિપર ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પ્રસંગોપાત્ તેઓમાં સહેજસાજ અતિશયોક્તિ માલમ પડે છે, તોપણ તેઓ માધારણ રીતે આવશ્યક અને ઉપયોગી છે એમાં કોઈથી ના કહેવાય તેમ નથી.

(૨) નોવેમ ઓરગેનમમાં ન્યાયશાસ્ત્રને લગતું એકને જે ઓક્સ શિક્ષણ આપ્યું છે તે બામત ઘણા મતભેદ છે અને વખતે બૂલ-બરેલા વિચારો જોનામાં આવે છે મુખ્યત્વે કરીને ઊંચેના લીબીંગે જે ટાલ્યુ ક્યું છે તે સાક્ષરમકળમાં ચાલતી દ્વેષજીવિનો એક નમુનો છે. સારા ભાગ્યે આવી દ્વેષજીવિ હાલના વખતમાં જોનામાં આવતી નથી. ઊંચેના લીબીંગ કહે છે કે ન્યાય ઉપર એકનનું સઘળું શિક્ષણ રદ ખાતલ અને નિરૂપયોગી છે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં એકને કરેલા સુધારા વિરૂધ્ધ જે જે વાધા બિગવનામાં આવ્યા છે તેઓની સત્યતા વિષે આપણે હમણાજ તપાસ કરીશું, પણ તે પહેલા આપણે તેના વિશેષ ગુણો તરફ નજર ફેરવીએ વ્યાપ્તિવિષયક ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર નોવેમ ઓરગેનમ એ એક સંપૂર્ણ મથ નથી, અને એમાં આપેલા નિયમો વિષે ખુલાસો આપવાની અગર તપાસણી કરનાની જરૂર છે એ વાત કપૂન કરવી પડે છે પણ આપણે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે એ મથ લખનાગ અડીસો વર્ષ ઉપર લખાયો હતો અને તેથી એના ઉપર ટીકાની જરૂર છે તત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારે એડીમટોટલ અને પ્લેટોના યથોચી શરૂ કરવું જોઈએ એ વાત આપણે જે ધોરણે સ્વીકારીએ છીએ તેજ ધોરણે આપણે એમ પણ માનવું જોઈએ કે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં વ્યાપ્તિના વિષયના અભ્યાસ કરનારે નોવેમ-ઓરગેનમથી શરૂ કરવું જોઈએ આ મથના વિશેષ ગુણો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) કદપના અગર દુરાગ્રહના મોહ અને ભ્રાન્તિમાંથી અને આપ્ત વચનોની બૂવાવામાં નાખે એવી અસરમાંથી મુક્ત થવા માટે બાહ્ય સૃષ્ટિની વાસ્તવિક હકિકતનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. “ પ્રકૃતિ-ને તાબે કરવાની ઈચ્છા રાખનારે પ્રથમ તેને તાબે થવું જોઈએ ” આટલાજ માટે પદાર્થ-વર્ણનની આવશ્યકતા છે આમાં મનુષ્યને અગર બાહ્ય સૃષ્ટિને લગતી તમામ હકિકત ને પદાર્થ-વિજ્ઞાનમાં ઊપયોગી યર્થ પડે તે બધીનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) ખીજ ને વાત એકન વારંવાર વાચનારના મન ઊપર હસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે એ છે કે કોઈ પ્રજનોના એકસ જવાબ મેળવવા હોય તો માત્ર અવલોકનથી સતોષ નહિ માનના જ્યાં આપણાથી જની શકે ત્યાં આપણે કૃત્રિમ પ્રયોગો કરવાને ચૂકવું નહિ, “ કારણ કે જેની રીતે માણસનો અભાવ, એના મનના સુખ વ્યાપાર, રસહવાવ વિગેરે જ્યારે એને સ્વીકૃતિમાં આવે છે ત્યારેજ જણાઈ આવે છે, તેવી રીતે પ્રકૃતિની સુખવાતો પોતાના મેળે દેખાવ આપે છે તેના કરતા જ્યારે એને કળાના સત્તાપમા ઊતારીએ; છીએ ત્યારે તે વધારે સહેલાઈથી આપણી નજર તળે આવે છે. નોવેમ જોરજેનમમાં તેમજ એના નાના મધિમાં ધણા પ્રયોગોની મૂચનાઓ કરવામાં આવી છે પણ તે જ્યાં અપૂર્ણ રહી ગયા છે. ઊદાહરણ તરીકે પાણી સંકોચનીય છે કે અમકોચનીય છે તે જેવા માટે એકને સીમાના ગોળામાં પાણી બરીને પાછળથી એ ગોળાને અત્યંત દબાવું તમે મૂક્યો હતો. આ પ્રયોગ તેણે જતે શોધી કહાડ્યો હતો; પણ તેને અપૂર્ણ રહેવાનું મુખ્ય કારણ એટલુંજ હતું કે ધાતુના વેદમાંથી ને પાણી નિકળી જતું હતું તેની મોંઘસેવામાં આવી નહોતી પણ આટલાજ ઉપરથી એ પ્રયોગની અપૂર્ણતા કંઈ જોઈ ગઈ શકાય નહિ. એકન એવા નિઃશય ઉપર આવ્યો હતો કે પાણી સંકોચનીય છે અને આ વાત ધનના લોકોએ માન્ય રાખી છે.

(૩) માર અમુક પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્તો એમાં કરી ને વ્યાપ્તિ કરવામાં આવતી હતી તેના જાહે એકન જુદી જુદી હકિકતના અપૂર્ણ પ્રાકૃતિક સંમંદના આધારે ગાંધીય વ્યાપ્તિનો પાયો નાખવાનું કહેડે. દૃષ્ટાન્તો પસંદ કરીને, અને વ્યાપ્તિના આધારે, ને દાર્શનિક વ્યાપ્તિ કરવામાં આવે તેની

વિધિ વિધે મધાર્થ માદિતી ન્યાયશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ કરનારે મેળવવી જોઈએ એકનની વ્યાપ્તિ-પદ્ધતિ અને તેના માટે તેણે આપેલા કોઈ ગુચ્છવાળા નામે એવા છે તેમજ જે રૂપમાં તેઓને તેણે આપેલા છે તે રૂપમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એવા નથી, તોપણ તેઓને સુધારી સરળ કરવાનું કામ અવશ નથી પણ આ ભાગ કરતાં એના સાધિકાર દૃષ્ટાન્તો વધારે ઉપયોગી છે તેણે આપેલા કેટલાક શાસ્ત્રીય ઉદાહરણો જોઈ નજીયાં અને બૂલ ભરેલા છે તોપણ આપણે નો માત્ર તેઓમાં ન્યાયશાસ્ત્રને ભગતી જે હકિકત છે તેના ઉપરજ ધ્યાન આપવાનું છે.

(૪) વ્યાપ્તિ અને પરામર્શ વચ્ચેનો યોગ્ય સંબંધ બતાવી આપવામાં પણ એકને ચૂક કરી નથી વારે વારે તે વ્યાપ્તિમાં સુધારો કરવાની અને તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા જણાવે છે. તે ઉપરથી કોઈ કોઈ વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે શાસ્ત્રીય વિચાર કરવાના એક માધ્યમ તરીકે તે પરામર્શનો તિરસ્કાર કરતો હતો અને એમ માનતો હતો કે સત્યની શોધ કરવામાં એકલી વ્યાપ્તિજ બમ છે પણ ખરી હકિકત આ પ્રમાણે નથી તેલુ કહેવું માત્ર એટલુંજ હતું કે જે નિયમોના આધારે પરામર્શવિધિ કરવામાં આવે છે તેઓની સત્યતા વિશે પરામર્શથી નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. પણ જ્યારે અનુભવના આધારે તેઓની સત્યતા વિશે વ્યાપ્તિથી ખાતરી થાય છે ત્યારે તેઓના ઉપરથી એકસ અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે આવા બહોળા નિયમોનો નિશ્ચય પ્રથમ વ્યાપ્તિથી થયા પછી તેઓનાં ન્યાયાનુસાર પરિણામ જેવા સાફ તેઓની સંપૂર્ણ ખીવનટ પરામર્શથી થાય છે અને પાઠાથી જે બી શકે તો વ્યવહારમાં તેઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે વધારે જુદી પામેલા શાસ્ત્રોમાં પરામર્શવિધિ ગણિત-શાસ્ત્રની વિધિ જેટલી પૂર્ણ થાય છે એ વાત પણ એકનની નજર બદ્દાર રહી ગઈ નહોતી.

(૫) એકન જરાબર મમજો છે કે કારણોની શોધ કરી એજ શાસ્ત્રનો ખરો અને મુખ્ય જોદેશ છે “ કારણોના જ્ઞાન ઉપરથી જે જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે તેજ ખરૂ જ્ઞાન મહેવાય ” આટલાજ માટે તે તત્ત્વ અગર કારણના જ્ઞાનને મો ક્રતા વધારે ઉપયોગી ગણે છે.

(૧) પ્રકૃતિ અને શાસ્ત્રની ઐક્યતા વિષે તેણે કરેલી સૂચના ખરેખર અમૂલ્ય છે તે કહે છે કે પ્રકૃતિ સદૃશ અને અવિચ્છિન્ન છે તેમાં કોઈ ભતતની તૂટ અગર 'અપવાદ' નથી બહારથી એક બીજા સાથે અત્યંત વિરૂધ્ધ દેખાતા પદાર્થો અને શુભો વખતે એકબીજા નિયમને માન્ય કરતા બચ્ચાય છે, અને જે માણસ પ્રકૃતિના જુદા જુદા રસ્તાથી સારી પેઠે માહિતગાર હોય છે તે તેના અપવાદ અગર જૂલજૂલ પથ સમજી શકે છે, કોઈ અમુક શાસ્ત્ર સ્વાધ્યક્ષીને બાંધવાની, ઇચ્છા રાખનારે સમગ્ર શાસ્ત્રોની સામાન્ય હકિકત અને મુખ્ય નિયમો બાંધવા જોઈએ, કારણ કે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો એક વ્યવસ્થા ડાગીએ જોવા છે, અને તેઓ એક યડમાં બને છે. માટે જે તેઓને એક બીજાથી જુદા પાડીએ તો દરેકને તુકશાન પડે છે. બેકનના છેલ્લા સૂત્ર ઉપર બહુ બાર ચૂકવાનું કારણ નથી, કારણ કે એમ કહેવાથી આપણે જ્ઞાન માત્ર ઉપર બેસવું અને અનિશ્ચિત થવાની ધારતી રહે છે.

(૭) અનુમાન દોષનું બેકને ન વર્ગીકરણ કર્યું છે તે અપૂર્વ છે અને એનાથી તેણે ન્યાયશાસ્ત્રના એ ભાગમાં બેશક અમૂલ્ય વધારો કર્યો છે.

હવે શાસ્ત્રમા અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમા સુધારો કરવાની બેકનની શક્તિ તેમજ તેની નવી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ વિરૂધ્ધ જે વાધા લગાવવામાં આવ્યા છે તે આપણે તપાસવા જોઈએ. પહેલો વાધો એવો છે કે બેકનનો વ્યાખ્યાન—સિદ્ધિ ન્ત હદ બેસરાત ચાલિક છે અને તેમાં નિયમો અને સંચાલનો મદત જોઈએ તે દરતા વધારે છે (૨) તે પ્રતિજ્ઞા અગર મિથ્યા-ન્યાય ઉપર પૂરતું લક્ષ આપતો નથી. (૩) છેક યોગ્ય અંગે મ બંધિત હોય એવા નિયમોમાંથી ધીમે ધીમે થતો અસંબંધિત દોષ એવા બોદે જો સામાન્ય નિયમો ઉપર જવાનું બેકન જોમ કહે છે તેમ શાસ્ત્રીય તપાસની ખરી વિધિમાં કયામાં આવતું નથી તેમજ તે કહે છે તે પ્રયત્નો ચાલીએ તોપણ વિરોધ કાપડો થવાનો મંજૂર નથી. આ જો વાધાનો વિચાર આ પહેલે બેકન કરીશું, કારણ કે એની મત્વતા અગર અમત્વવાનો આધાર વ્યાખ્યાની વધારે વિધિ ઉપર છે આ ત્રણેમાં અને મુખ્યત્વે કુનીને દેવા એના દેહલીક મત્વતા છે પણ તેઓની ખરી કિંમત અમત્વતા માટે દાસના

વખતમાં ચાલતી બે સિદ્ધ પ્રકારની વ્યાપ્તિઓ તપાસવાની જરૂર છે. પહેલા પ્રકારમાં આપણે કાં તો કેટલીક હકિકતનું અવલોકન કરીએ છીએ અગર કેટલીક નવીન વાતો આપણા પોતાના માટે આપણે પ્રયોગથી સિદ્ધ કરીએ છીએ અને પછીથી તેઓનો ખુલાસો કરવાના હેતુથી આપણે કેટલીક પ્રતિજ્ઞાઓ માન્ય કરીએ છીએ. જો આ પ્રતિજ્ઞાઓથી આપણી જાણીતી વાતોનો સંપૂર્ણ ખુલાસો થઈ શકે છે તો તેઓને આપણે તરતના માટે ખરી છે એમ માનીએ છીએ પણ જોનાથી એ પ્રતિજ્ઞાઓની સત્યતા વિશે વંધારે સાબિતી મળે અગર જોનાથી તે તદ્દન ખોટી છે એમ ઠરે, અગર જોના લીધે તેઓને પરિમિત કરવાની જરૂર જણાય એવી નવી હકિકત આપણે વખતો વખત શોધવી જોઈએ. જો આપણી મૂળ પ્રતિજ્ઞા અગર પાછળથી પરિમિત થયેલી પ્રતિજ્ઞા આવી ક્યોટી સામા ટકી રહે તો તેના આધારે કરેલી ગણતરી ઉપરથી આપણે ભવિષ્ય વરતી શકીએ, અને વધારામાં જો જોનાથી આપણે શરૂઆતમાં જે બનાવેના આધારે એ પ્રતિજ્ઞા માન્ય કરી હતી તેના જોવાનું માત્ર બીજા બનાવો નહિ પણ તદ્દન વિજ્ઞતા, મનુદીન જાતના બનાવો વિશે ખુલાસો આપી શકીએ તો આપણે એ પ્રતિજ્ઞાને ખરી અગર લગભગ ખરી વ્યાપ્તિ તરીકે ગણી શકીએ. વ્યાપ્તિનો આ સિદ્ધાન્ત ઘા હુવેલે આપ્યો છે ઘા હુવેલે અને પ્રોફેસર જીવન્સના મતમાં તદ્દાવત માત્ર એટલો જ છે કે ઘા હુવેલે એ વ્યાપ્તિને ખરી માને છે અને પ્રોફેસર જીવન્સ તેને લગભગ ખરી માને છે. બન્ને જણ કબૂલ કરે છે કે આનાથી વધારે સખત અગર ચોક્કસ બીજા કોઈ પદ્ધતિ મળી શકે એમ નથી આ પ્રમાણે જો પ્રોફેસર જીવન્સનું કહેવું ખરૂં હોય તો વ્યાપ્તિના આધારે આપણે જે અનુમાન ઉપર આવીએ તે માત્ર સભવિત હોઈ શકે પણ તે ચોક્કસ અગર સત્ય છે એમ આપણાથી ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય નહિ પણ જો આ પ્રમાણે હોય તો હુસ્તરવિદ્યા મતશાસ્ત્ર, અને રસાયણશાસ્ત્રના નિયમો પણ વખતે અનિશ્ચિત થવાની ધામ્તી રહે છે, અને આ વ્યાપ્તિ શાસ્ત્રના બીજા શોધકો મનુર સખરો નહિ

વ્યાપ્તિનો બીજો સિદ્ધાન્ત મી મીલે આપ્યો છે આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વ્યાપ્તિ-પદ્ધતિનો વધારે સમાજપૂર્વક અને બારીકાથી ઉપયોગ કરવાથી આપણે વ્યાપ્તિથી પ્રાપ્ત થયેલી અનુમિતિને ન્યાયાનુસાર પ્રતિ

પાદિત સિધ્ધાન્તનું જળ આપી શકીએ અને અમુક વસ્તુરિયતિમા આવી પધ્ધતિની સઘળી સરતો સાચી શકાય છે આ સિધ્ધાન્તમા પ્રતિમાનું મહત્વ ઓછું છે એમ નથી પણ જ્યાં સુધી કોઈ અમુક પ્રતિજ્ઞાના જોયેના અગર સૂચવેલા બનાવો વિશે જુનાઓ આપ્યા કરતા પણ આગળ જઈ પ્રતિપાદન કરવાના વધારે સખત નિયમોને માન્ય કરી શકે નહિ ત્યાં સુધી એ પ્રતિજ્ઞા ન્યાયાનુસાર વ્યાપ્તિ છે એમ કહેવાય નહિ હવે આવા નિયમો ધઢી કઢાડવાનું કામ અશક્ય નથી એમ એકને પણ જણાવ્યું હતું, તેમજ એના સાધિકાર દૃષ્ટાન્તો આ કામમા ટટલા ઉપયોગી થઈ પડે છે અગર તેઓમા આ નિયમો ટ્રવી ગર્ભિતરીતે સમાયેના છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ પણ જ્યારે એકન જો કે કે એની પોતાની નવી પધ્ધતિથી વધતી ઓછી બુદ્ધિવાળા સઘળા માણસો એક સરખી રીતે ન્યાયાનુસાર ખરા અનુમાન ઉપર આની ગકરો ત્યારે તે આ એક અનભિમત વિચાર પ્રવર્તેન કરે છે એટલું જ નહિ પણ તે એક બાન્તિમય અને તુકશાનકારક કલ્પના કરે છે જેના વડે કોઈ પણ જાતના તકારત વગર સાધારણ મુધ્ધિવાળા માણસો પણ અમાધાગ્ય અને વિનક્ષણ મુદિસણા માણસો સાથે એક સરખી રીતે નની કમાઓ શોધી શકે અગર જીજી કોઈ નીન શોધી કરી શકે એવી શોધ કરવાની યાનિક પદ્ધતિ હોયજ નહિ

પ્રકૃતિની શુચવણ અગર મિશ્રતા અને સૂક્ષ્મતા, જાસ્તવિક રીતે છે તેના કરતાં એકન વધારે સરળ સમજતો હતો, તેમજ ઉપર બનાવેલી યાનિક પધ્ધતિની અશક્યતાનું કારણ માત્ર પ્રકૃતિની સૂક્ષ્મતામાં અગર શુચવણમા અને વિચાર કરવાની કેટલીક માયાકૂટ ભરેલી અને સમુક્ત વિધિમાજ છે એમ નથી પણ ત્રણેક શાસ્ત્રી શોધમા કલ્પનાગમિને જો આનિનાર ભાગ છે તે ૧ સાથે એનો ધજો મગધ કે આ ઉપરથી આ પછુને જણાય છે કે એકનના ઉપર પોતાનો વ્યાપ્તિ સિધ્ધાન્ત દ્વ વિપરાત યાનિક પ્રયા ૧ ને દો ૧ મૂકે મા આવે ૨ ને ૧ આધાર માત્ર ઉપર કદના કેટલાક અતિચયોમિ ભરેના લખાણ ઉપર છે તે ૧ કલ્પનારૂમિ પશ્ચિમ તીક્ષ્ણ અને ઉદ્ધુ હતી નેમ જના તે નેવેમ ઓજોનમમા એ કલ્પ ૧૧- સકિના વ્યાપારને જ્યા ત્યા દનડે પાડે છે આજવાજ દાગધી એના મયોમા સિધ્ધાન્તાઅવિરોધજ યોદ્ધુ વિવેચન જોનામા આવે છે એના

ચખતમા ખીજ સાહ્ય લેખકો કટપનાશકિતનો ઘણી છુટથી ઉપયોગ કરતા હતા તેથી રાજાનિક રીતે જે સામાન્ય નિયમો અને સિદ્ધાન્તોને વાસ્તવિક હકિકતથી સંપૂર્ણ દેકો ન મળી શકતો હોય તેઓના વિરૂધ્ધ પ્રત્યાઘાત થયો હતો એવાક આ પ્રત્યાઘાતના લીધેજ બેકને વારવાર કહે છે કે વ્યાપ્તિમા આપણે જુદી જુદી વિશેષ વાતો ઉપરથી પ્રથમ ઘણાજ દુકા નિયમો ઉપર જવું જોઈએ અને પછીથી ધીમે ધીમે વચના સઘળા નિયમોમા ઘટને વધારે જાહેળા સામાન્ય નિયમ ઉપર હેવટે જવું જોઈએ, કારણ કે એકદમ કૂદી પડવાથી આપણે આવા નિયમ ઉપર કાંઈ દિવસ આવી શકોએ નહિ પ્રકૃતિનું વિવરણ કરવામા જે લોકો ઘણાજ ફોલમંદ થયા છે તેઓએ આ પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કર્યો નથી, અને જે સઘળા શોધકો એને વળગી રહે તો શસ્ત્રની વૃદ્ધિ ચવાના ઘણાજ વિવળ થયા વગર રહે નહિ જે માંદ આનાક શોધક એકદમ કાંઈ જાહેળા નિયમ ઉપર આવી શકે એમ હોય તો તે વ્યાપ્તિના વચલા પગથિયા કૂદી જાય છે એટલાજ ઉપરથી તેણે કરેલું અનુમાન ખૂલ જરેલું હશે એમ કહેવાય નહિ માત્ર તેણે પાઠજથી પોતાના સિદ્ધાંતની સખત પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને પોતાનું અનુમાન હેવટનું અને સત્ય છે એમ માન્યા પહેલા તેણે એના માટે ઘણીજ મજબૂત સાગિતી મેળવવી જોઈએ. આ પદ્ધતિ સંપૂર્ણ રીતે ન્યાયાનુસાર છે અને તેના આધારે મેળવેના સામાન્ય નિયમોને સામીત કરતા આપણને જણાય છે કે તેઓનો આધાર બેકનેની પદ્ધતિ પ્રમાણે વચના નિયમો ઉપર અને એ વચલા નિયમોનો આધાર તેઓનાથી ઉતરતા નિયમો ઉપર હોય છે

બેકનેની પદ્ધતિ સામા ખીજે જે એક વાધો વારવાર લેવામા આવે છે તે એ છે કે તેણે પરામર્શ ઉપર જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું નથી. આ વાધો પાયા વગરનો છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ, તેમજ કારણ જહુત્વના દોર ઉપર પણ આપણે વિચાર કરી ગયા છીએ વધારામા આપણે ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ કે જે આપણે બેકનેના "Form" (ફોર્મ) એ શબ્દનો અર્થ 'કારણ' નહિ લેતા 'તત્વ' એવો અર્થ લઈએ તો આ હોય તેને મિનટલ લાગુ પડતો નથી.

બેકનેના મતનું એક વિશેષ લક્ષણ એ છે કે તે વસ્તુકારણ, શક્તિ-

જામાનામાં પણ એ વિષય ઉપર જે વિવેચન કરવામાં આવતું હતું તે અસંત મનસ્વી, વિચિત્ર અને મૂર્ખા બરેતુ હોવાથી યોગ્ય વખત સુધી હેતુકારણ ની શોધ ન થઈ કરવાની જરૂર હતી.

આ પ્રમાણે એકનતની પદ્ધતિ સામાન્ય મુખ્ય તકરારો લેવામાં આવી છે તે આપણે જોઈ ગયા હવે માત્ર બીજી બે તકરારો રહે છે આ બે તકરારો એટલી બધી મહત્વની નથી તોપણ તેમના વિષે થોડું ધણું કહેવું અવશ્યનું છે કાંઈ કાંઈ વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે એકનતની પદ્ધતિ નહીં-અપૂર્વ નહોતી હવે આ પદ્ધતિની અપૂર્વતાના સબધમાં કેટલાક ભેષકો મૂકે છે કે એકનેજ વ્યાપ્તિ શોધી મ્હાડી હતી અને તેના મૂલ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા તે પહેલાં યોગસિદ્ધ તત્વજ્ઞાન હતું જ નહિ આવી વિવેકરહિત પ્રશ્ન સાથે જે પ્રત્યાધાત થયો તે પણ એના જેટલોજ અતિશયોક્તિ બરેલો હતો અમુક પ્રકારની વ્યાપ્તિ અને તેથી કરીને વાસ્તવિક હકિકતનો સમ્બંધ અને પરીક્ષા કરવાની ટેવ મનુષ્યની વિચારશક્તિના જેટલીજ પુરાતાન છે એમ આપણે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જોઈ ગયા છીએ, તેમજ પ્રથમ નિયમોની સત્યતા વિષે ખાતરી કરવા માટે વ્યાપ્તિ એજ યોગ્ય પદ્ધતિ છે એવું એરીસ્ટોટલના વખતથીજ તત્વજ્ઞાનીઓ જાણતા આવ્યા છે વધારામાં વળી આપણે જોઈ ગયા છીએ કે એરીસ્ટોટલ પોતાના દૃષ્ટાંતો પસંદ કરવામાં વ્યવહારમાં ધણીજ ચતુરાઈ બતાવે છે એટલું જ નહિ પણ એ ૧૧ મૂલ્યોના કેટલાક છૂટક છૂટક ભાગોમાંથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે વ્યાપ્તિ-પદ્ધતિની શોધ કરવાનો પણ તેનો વિચાર હતો પણ આ ભાગે એટલા બધા દુઃકા છે અને તેઓમાં આપેલી હકિકત એટલી બધી અનિયમિત અને અપ્રધાન છે કે માત્ર દૃષ્ટાંતોનો સમ્બંધ કરવાના વ્યાપ્તિના પ્રકાર શિવાય બીજા કોઈ પ્રકારથી એરીસ્ટોટલ માહિતગાર નહોતો એમ જે વાગવાર કહેવામાં આવે છે તેને માથે આવતો નથી તેણે જાને પ્રયોગો કવચિત્તજ કર્યા હતા તોપણ યોગ્ય મહત્વ તે મારી પેડે સમજતો હતો આત્મવિવેકને લગતો તેનો સિદ્ધાન્ત-જ્ઞાનની મૂળ કિંતવિધ ધન્વિય બોધમાં છે-અને તેનો ન્યાયનો સિદ્ધાન્ત-વ્યાપ્તિ સાધન અગર પ્રધાન સાધનનો આધાર પહેલાની વ્યાપ્તિઓ જીપર છે-આ બે સિદ્ધાન્તો જીપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે યાદૃતિક વસ્તુઓના અવલોકન અને સમ્બંધનું મહત્વ

એના પોતાના તેમજ એના અનુગામીઓના લક્ષ બદલાર નહિ હોય. આ શિ-
વાય મધ્ય યુગમાં બીજા ધણા લોકો સત્યની છેવટની કસોટી તરીકે અનુભવને
માનતા હતા અને વ્યાપ્તિવ્યાપારની પ્રશસા કરતા હતા. પરંતુ મધ્ય યુગ-
માં શરૂઆતથી તે આખર સુધી વિચારકોની સામાન્ય પદ્ધતિ એટલી બધી
આગ્રહી, ગૂઢ અને પૃથક્ હતી અને આપ્ત વચનો માટે તેઓ એટલું
બધું માન ધરાવતા કે ઉપરનાં સૂત્રો આત્મતત્ત્વવિદ્યા અગર ઇશ્વરજ્ઞાન તબે
હંકામ્ ગયાં અને તેથી તેઓમાંથી કંઈ ફળ આવ્યું નહિ. વિદ્યાના
પુનરુજ્જીવન વખતે આવાં આપ્ત વચનો સામે સખત પ્રત્યાઘાત થયાથી
જ્યાં ત્યાં એરીસટોટલનું તત્ત્વજ્ઞાન ચર્ચાવા લાગ્યું અને એ મહાત્માના
સામા રેમસ નામના માણસે ભારે હુલસ મચાવ્યું. આ વખતના ધણા
લેખકો આપ્ત વચનોનો અનાદર કરી વાચનારને પોતાની ઇન્દ્રિઓ, અનુભવ
અને પ્રકૃતિ ઉપરજ વિશ્વાસ રાખવાનું કહેઁ. વિશ્વોદયમ ગીલ્બર્ટ જેવા
કેટલાક પ્રકૃતિશાસ્ત્રને લગતી શોધ કરનારા માત્ર કલ્પનામાંજ નહિ પણ
વ્યવહારમાં કૃત્રિમ પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરેછે. પણ
બેકનના વખત સુધીમાં આ વિષય ઉપર કોઈ અચકર અગર લેખકે
તેના જેટલા જુસ્સા અને બળથી લખ્યું હોય અગર પોતાના લખાણથી
પ્રજાની લાગણી જેટલી તેણે ઊરકરી હતી તેટલી ઊરકરી હોય એમ જોવામાં
આવતું નથી, તેગજ તેની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના સંબંધમાં બીજા કોઈ
અચકાગમાં એવી કાંઈ હકિકત જોવામાં આવતી નથી કે જેના આધારેજ
તેણે નોવેમ આર્ગેનમમાં પોતાની સૂચનાઓ કરી છે એમ આપણાથી
કહી શકાય.

બીજી તકતર એવી છે કે બેકનને તેના સમકાલીન શાસ્ત્રજ્ઞ
જ્ઞાન એટલું બધું ઝાણુ હતું કે તે શાસ્ત્રનો અગર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો
સુધારક થવાને લાયક નહોતો. આ તકરારના જવાબમાં ઉપરના જેટલો
સતોપકારક ખુલાસો આપી શકાય એમ નથી તેના જવાબમાં આપણે
કંઈ કહી શકીએ એમ છે, નોપણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે ઉપરનો દોષ
બ્યાજબી છે એમ આપણને કબૂલ કરવું પડે છે નોવેમ આર્ગેનમ
પ્રસિધ્ધિમાં આવ્યું તે પહેલાં હારવેએ લોહીના ફરવા સંબંધી શોધ કરી
હતી તોપણ એ વિષે બેકન કંઈ પણ લખતો નથી. પણ આપણે ધ્યા-

નમાં લેવું જોઈએ કે હારવેના સમકાલીન પુરષોમાંના ધણાખરા એના નવા સિદ્ધાન્ત વિષે સારો મત ધરાવતા નહોતા. બૂસ્તરવિદ્યાના સંબંધમાં કેપ્લરની નવી શોધો વિષે તેણે સાંભળ્યું હતું તોપણ તે જૂના મતને વળગી રહ્યો હતો. આ શિવાય એ વખતના ગણિતશાસ્ત્ર અને યાંત્રિકશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો વિષે તેને બિલકૂલ માહિતી નહોતી. ગેલીલીએના પ્રયોગો વિષે તે કંઈ જાણતો નહોતો. એકનના જ્યાવમાં આપણે દેહેવું જોઈએ કે હાલમાં નવા અંથો જેટલી ઝડપથી પ્રસિધ્ધિમાં આવે છે તેટલી ઝડપથી એ વખતમાં આવતા નહોતા, તેમજ બીજી કાંઈ રીતે પણ નવીન ખખર અંતરનો ફેલાવ હાલના જેટલી ઝડપથી ચલે નહોતો. ધાતુઓનાં રૂપાંતર થઈ શકે છે એ વાતને એકન આસ્થાપૂર્વક માનતો હતો. આ સિદ્ધાન્ત મને તેવો બૂલ બરેલો હોય તોપણ પાછળથી બોધક અને ફેરેડે બન્નેએ એમ માન્યું હતું કે એકનના ટીકાકારો ધારે છે એટલે ફરેડે એ સિદ્ધાન્ત અશક્ય નથી. સીલવા સીલવેરમ નામનો અંધ જને તે પોતે પણ પ્રગટ કરવાને ખુશી નહોતો તેમાં કેટલીક કલ્પનાઓ એટલી બધી મૂર્ખાઈ બરેલી છે કે હાલના વખતમાં કોઈ સાધારણ માણસ પણ તેઓનો સ્વીકાર કરશે નહિ. પણ આવી કલ્પનાઓમાંજ સુધાઈ રહેવું એ તે યુગનું એક વિશેષ લક્ષણ હતું અને એકન પણ એમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થઈ શક્યો નહોતો. પણ એની શાસ્ત્રીય જૂસોમાંથી સાચી વધારે મહત્વની અને જેના માટે તેનો જ્યાવ ધણોજ થોડો થઈ શકે એમ છે તે એ છે કે તે વારંવાર અને આગ્રહપૂર્વક કેપરનીકન—સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ કરતો હતો. જે માણસ શાંત્રીમાં મોટા સુધારા કરવાનું માન ધરાવતો હતો તે ધણા વખતથી લોકોની જાણમાં આવેલા આ મોટા સુધારાને સ્વીકારે નહિ એ ખરેખર વિચિત્ર છે. પણ ત્યાં સુધી નવા સિદ્ધાન્ત સમાલીધેવા વાંધાનો સંપૂર્ણ ખુલાસો ન મળે ત્યાં સુધી મોટા વિદ્વાન માણસો પણ જૂના મતને વળગી રહે એમાં બહુ નવાઈ જેવું નથી; અને કેપરનીકન સિદ્ધાન્ત વિષે તમામ જાતની સંક્રાંતિ-ચુટનના શિદ્ધાંતોનું દર થઈ હતી.

જુદા જુદા વિષયોને લગતી એકનની મંત્રીર ખાત્રીઓ આપણે જોઈ ગયા હવે આપણે બીજી ખાત્રીએ ફરવું જોઈએ ડી એન્ડ્રીસમાં

તેણે કયા અને કેટલા વિષયો ઉપર નજર ફેરવી છે તેમજ નોવેમ ઓરગે-
નમમાં દૃષ્ટાન્તો આપી સમજાવવાની એની શક્તિ કેટલી છે તે ઉપર વિચાર
કરતાં આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ વખતમાં આ બાબતોમાં એની
બરાબરી કરી શકે એવો બીજો કોઈ અંચાર બાબતેજ મળી આવશે. દરેક
વિષયમાં તે ઊંડો ઉતર્યો હોય એમ જોવામાં આવતું નથી, પણ આપણે
યાદ રાખવું જોઈએ કે કોઈ વિરોધ વિષયમાંજ ઊંડા ઉતરવું એ તેનો હેતુ
નહોતો. પોતાનો મુખ્ય સંબંધ માત્ર તત્વજ્ઞાન અને ન્યાય સાથેજ છે
એમ તે સમજતો હતો. તે મતેજ શાસ્ત્રોની વૃદ્ધિ કરવામાં ફોલોઈંગ થશે
એવી તેને આશા નહોતી. આ કામમાં બીજા માણસોને ખરે રસ્તે દોરવા
અને તેઓને જોઈતાં સાધનો પૂરાં પાડવાં એજ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.
એમ તે માનતો હતો. આમ છતાં પણ પ્રસંગોપાત વિરોધ શાસ્ત્રોમાં તેણે
જે સૂચનાઓ કરી છે તે ઓછી મદત્વની નથી. આ બાબતનાં કેટલાક
દૃષ્ટાન્તો આપણે આજ પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. અને નોવેમ ઓર્-
ગેનમમાંથી એનાં બીજાં ધણાં મળી શકે એમ છે. તત્વજ્ઞાન અને નીતિ
ઉપર એના વિચારો જોતાં એવું અનુમાન થાય છે કે જોકે તે જાતે કોઈ
નવીન શોધ કરી શક્યો નહોતો, તેમજ પોતાના સમકાલીન પુરોષોએ
કરેલી શોધોથી લે તદ્દન બિન બાહિત્યાર હતો, તોપણ એટલાજ ઉપરથી
એના દીકાકારો ધારે છે એટલે દરજ્જે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં સુધારો કર-
વાની એનામાં શક્તિ નહોતી એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ. હવે
આલતા સૈદ્ધાંતમાં નૈયાયિક અગર તત્વજ્ઞાની તરીકે બેકનની આબરૂને તુક-
શાન પહોંચાડવાના હેતુથી કેટલાક ભેખડો તરફથી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો
છે. આ ભેખડોનાં માત્ર નામ આપીશું તોજ બસ થશે. તેના ઉપર આ
સૈદ્ધાંતમાં પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં જોસેફ ડી મેઇસ્ટરે હમલો કર્યો હતો.
તેણે કરેલી દીકા માત્ર ધર્મને લગતી બાબતની ચર્ચા કરવાના હેતુથીજ લ-
ખાઈ હોય એમ જણાય છે. તે કહે છે કે ડી ઓગ્સ્ટેન્ડીસ તદ્દન બિહારવા
સાધક પુસ્તક છે અને નોવેમ ઓર્ગેનમ તેના કરતાં પણ વધારે ખરાબ
છે. મેઇસ્ટર પછી સર ડેવીડ યુસ્ટર, લેસ્ટ્ર અને લીબીગ એ ત્રણ
ભેખડોએ અને મુખ્યત્વે કરીને છેલ્લાએ દ્રેપ બુદ્ધિથીજ સખત દીકા કરી
હોય એમ જણાય છે.

બેકનની પદ્ધતિ અને એના મુખ્યદોષ જોયા પછી એના લખા-

જે સત્તરમા સૈકા પછી અંગ્રેજી વિચારનું એક વિશેષ લક્ષણ છે—તે બેકે સ્પષ્ટ રીતે દેખાતું નથી, લેખણ વાસ્તવિક રીતે બેતાં બેકનનાજ લખાણનું ફળ છે.

(૪) માણસો સ્વતંત્રપણે વાસ્તવિક હકિકતનો અભ્યાસ કરી શકે એટલા માટે હાંબા વખતથી જ નુકશાનકારક સત્તાને તેઓ તાબે થઈ ગયા હતા તેમાંથી તેઓને મુક્ત કરવાની ખાસ આવશ્યકતા હતી. બેકન ખાતરીપૂર્વક માનતો હતો કે જ્યાં સુધી આ હરકત દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી મનુષ્ય-સ્થિતિ કોઈ દિવસ સુધરે નહિ. આ વાત ઉપર વખતો વખત વિશેષ ભાર મૂકવા જતાં એના લખાણમાં કોઈ કોઈ વાર અતિશયોક્તિ બોલામાં આવે છે.

(૫) વિચારશક્તિને કલ્પનાશક્તિના મોહપાશમાંથી છોડવા માટે તેણે જે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે ઓછો મહત્વનો નથી. વિચારશક્તિને વિષય માત્ર અનુભૂતિની પરીક્ષા કરવાનોજ નથી—સાધનોની પરીક્ષા પણ તેણે કરવી જોઈએ. તેથી કરીને જની ધણી જરૂર હતી તે નવું ન્યાયશાસ્ત્ર-વ્યાપ્તિવિષયક ન્યાયશાસ્ત્ર—હતું. આપેલાં સાધનોમાંથી કરેલી અનુભૂતિ નિયમાનુસાર છે કે નહિ એટલુંજ તપાસીને સંતોષ માનવાનો નથી; આપણે સાધનોની સત્તાતા વિષે પણ પરીક્ષા કરવી જોઈએ જે આ પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો સત્તા શોધ્યાને બદલે બિલટા આપણે બૂલમાંજ વધારો કરતા જઈએ.

(૬) વ્યાપ્તિ સંબંધી તેણે જે હકિકત આપી છે તે ઓછી કિંમતની અગર છેક કિંમત વગરની છે એમ નથી. આપણે માત્ર દૃષ્ટાન્તો બેમાં કરીનેજ બેસી રહેવાનું તથી પણ તેઓમાંથી આપણા કામમાં આવે એવાં પસંદ કરવા જોઈએ. આ ગતને તે વારવાર વાંચનારના મન ઉપર હસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને બેશક વ્યાપ્તિનો ધણો આધાર એનાજ ઉપર છે. હવે આ દૃષ્ટાન્તો આપણે કયા નિયમોના ધોરણે પસંદ કરવાં જોઈએ અને તે કામ પૂરતાં મળી આવ્યાં છે કે નહિ તે વિષે શાના આધારે આપણી ખાતરી થાય એ વિગેરે પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે, પણ આ આખતમાં બેકનના લખાણથી થી અસર થઈ હતી તેનો નિશ્ચય તેના પછી

તરતજ સ્વર્ રૉબર્ટ હૂક અને આપણા વખતમા મી મોલે જે નિયમે
આપ્યા છે તેઓમા તેના નિયમો કેવી ગર્જિત રીતે સમાયેલા છે એ
જોવાથી થાય છે

:

(૭) શાસ્ત્રીય શોધોનો વ્યવહારમા કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો,
મનુષ્ય સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારવી, એ વિગેરે પ્રશ્નો ઉપર તેણે જે લખ્યું
છે તેનાથી પગીના જમાના બપર ઘણીજ મજબૂત અને સ્થાયી અસર
થઈ હતી વખતો વખત તેના વિચાર માત્ર એકજ બાબત ઉપર નગર
રાખીને કરેલા હોય એવા, અગર અતિશયોક્તિ બરેલા જણાય છે પણ
આ બાબત એને કપકાપાત્ર ગણવા પહેલા આપણે એ કાળની સામાન્ય
સ્થિતિ ધ્યાનમા લેવી જોઈએ

પ્રકરણ ૧૧ મું.

એકનના નીતિવિચાર અને તત્વજ્ઞાન.

શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં એકને શો ફરફાર કર્યો હતો, એની પોતાની નવીન પદ્ધતિ, કેવી હતી, તે વ્યવહારોપયોગી થઈ પડે એવી હતી કે નહિ, તેમજ એ શિવાય એના બીજા ગુણ હોય શા શા હતા તે આપણે જોઈ ગયા. પણ આ સંબંધી હકિકત વાસ્તવિક રીતે જોતાં સઘળાં શાસ્ત્રોને અને મુખ્યત્વે કરીને અદ્વૈતશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્રને લગતી હતી; તેથી આ પ્રકરણમાં આપણે શુદ્ધ તત્વશાસ્ત્ર, ચેતનશાસ્ત્ર, પરમાર્થશાસ્ત્ર, અને નીતિશાસ્ત્ર ઉપર એના વિચાર કેવા હતા તે વિષે વિચાર કરીશું. એકન ઇન્ડો-ડના મોટા તત્વજ્ઞ તરીકે ઓળખાય છે પણ એને આત્મ માન આપવાનો સઘળો આધાર ગયા પ્રકરણમાં આપેલી હકિકત ઉપર અને ઉપર બતાવેલાં શાસ્ત્રોના સંબંધમાં તેણે જે કંઈ વિશેષ વિચારદર્શાવ્યા હોય તે ઉપર છે. તે જડવાદી હતો કે બ્રહ્મવાદી હતો, અને તત્વજ્ઞાનની કેટલી નવી શાખા સ્થાપવાનો તેણે વિચાર કર્યો હતો કે કેમ એ વિગેરે આપણે અહીં તપાસવાનું છે. આઠમા પ્રકરણમાં આપેલા તત્વજ્ઞાનના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ઉપરથી એ વિષય સાથે તેનો સંબંધ કેવો હતો તે સહેજસાજ વાચનારના સમજવામાં આવ્યો હશે. તેનો જન્મ વિધાના પુનરુજ્જીવન વખતે થયો હતો અને તેણે જૂના વિચારોનો ત્યાગ કરી પોતાના નવા વિચારો પ્રગટાવવાનું મન ઉપર ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેથી ઇતિહાસની શરૂઆતમાં જેમ પ્લેટો અને એરીસ્ટોટલનાં, અને મધ્ય યુગમાં સ્કૉલેસ્ટિકોના નામ આપવામાં આવે છે તેમ આ કાળમાં એનું નામ આપવામાં આવે છે ચાલતા યુગના સુધારાની શરૂઆત એનાથી થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ કે મનુષ્યનું ચિત્ત સ્વાભાવિક રીતે અદૃશ્ય કરતા દૃશ્ય પદાર્થ તરફ વધારે દોરાય છે અને આજ કારણથી શરૂઆતમાં જડવાદને ફેલાવ સંપૂર્ણ જોમમાં થયો હતો. પણ માણસનું ચિત્ત અત્યંત ચતુર છે, અમુક દૃશ્યવિષય પહોંચ્યા પછી અગર અમુક વસ્તુ જોવા પછી તે સંતોષથી

એથી રહેતું નથી. આ પ્રમાણે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે શૂન્યવાદ-
મા ઉતરી પડ્યું, પણ જ્યારે આવા એક ખીલતી વિરહ એવા બે વાદ્યો
મનુષ્યનું મન માને નહિ ત્યારે તે શકા—સંદેહમાં વિશ્રાન્તિ લે એ સ્વા-
ભાવિક છે. જ્યારે સંદેહ આત્મધાતી, પાપા વગરનો, અને ટકી ન શકે
એવો નિવડે ત્યારે પણ ખીલતું દ્રાઘ આશ્રયસ્થાન તો જોઈએજ, અને આવા
પ્રમદે આસ્થા કરના વધારે સારું સ્થાન ખીલતું કયું મળી આવે? આ
પ્રમાણે તત્વવિવેક અને ધર્મ બેળમેળ થયા લાગ્યા અને તત્વવિવેકને દાસીપદ
સ્વીકારવું પડ્યું.

આ રીતે મોટા પરાક્રમી અને સમર્થ વિદ્વાનોના પ્રયાસ પછી પણ
મનુષ્યની સ્થિતિ હતી તેનીજ રહી, તેઓ સત્ય શોધી શક્યા નહિ, અને
તેઓના સુખમાં વધારો થયો નહિ વસ્તુસ્થિતિ આવી હોય તો પછી
ઉપરના જેવા દુર્ઘટ વિષયો પાછા વખત યુગારવો એ નકામું અગર
નિષ્ફળ છે એમ કેટલાક માણસોના મનમાં આવે એમાં કંઈ નવાઈ જેવું
નથી. આ જગ્યાએ પ્રાચીન તત્વવેત્તાઓના અને બેકનનના વિચારમાં
મુખ્ય તફાવત શો હતો તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. બેકનના તત્વજ્ઞાનનું
એક વિશેષ લક્ષણ એ છે કે તેનો ઉદ્દેશ પ્રાચીન તત્વવેત્તાઓના ઉદ્દેશથી
તદન જિનટો હતો એના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો એનો ઉદ્દેશ 'દગ'
મેળવવાનો હતો. એનો સર્વોપરી વિચાર જગતકર્તાની કીર્તિ નિધારવાનો અને
મનુષ્યની સ્થિતિ સુધારવાનો હતો. ઊપયોગીપણું અગર દુર્લભ અને ધૃષ્ટિ એ
બે શબ્દોથી એના મનની ખરી કુચી મળી આવે છે પ્રાચીન તત્વવેત્તાઓ આ
લોખ્ખા સુખનો અનાદર કરી પરલોકના સુખને શોધતા હતા તેઓ વધારે સ-
દ્ગુણી થઈ પોતાના અમાની અપૂર્ણતા દૂર કરવાને મથતા હતા. દરે બેકનનું
ધારતું એવું હતું કે જે વસ્તુ દલકમાં દલકા પ્રાણીના પણ સુખદુઃખમાં વધારો
ઘટાડો કરવાને નજીકી મળ્યાતી નથી તે વસ્તુ યશ્ય પુરપની—તત્વવેત્તાની
નજર અદાર રહેતી જોઈએ નહિ આટલાજ કારણથી તત્વજ્ઞાનમાં સોફો-
ટીસે જે બિંપાચલ કરી હતી તેના તરફ બેકન કડી નજરથી જુએ
છે, અને મોકેટીમ પડેલાં યદ્ય એવા ઉદ્દેશોઈસ જેવા પરમાણુ સાત-
ગાની પ્રસસા કરે છે આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે બેકનનો મુખ્ય
વિચાર મનુષ્યના સુખમાં વધારો કરવાનો દોષથી, તેમજ પ્રાચીન તત્વ

તાઓએ જે વિષય પાછળ પોતાના વખત અને બુદ્ધિનો વ્યય કર્યો હતો તે એ સુખની વૃદ્ધિ કરવામાં અનુકૂળ થઈ પડે એવો ન હોવાથી તે પોતાના પહેલાના બંને કાળ સાથેનો સંબંધો સંબંધ તોડી નાખવા માગતો હતો. વખત પણ એના વિચારને અનુકૂળ થઈ પડે એવો આવ્યો હતો. જે જૂના વિચારો લગભગ જે હજાર વર્ષથી રાજ્ય કરતા હતા તેઓની સત્તા સામા વાંધો ઊઠાવવા સાડે લોકો હવે તૈયાર થયા હતા તેઓના સામાન્ય વિચારો હવે ફરવા લાગ્યા હતા એરીસ્ટોટલનું માન ધરી ગયું હતું અને આ સાથે નિધાનુ પુનરુજ્જનનશરૂ થયું હતું. પ્રાચીન તત્વવેત્તાઓએ પ્રકૃતિ-શાસ્ત્ર ઉપર ધ્યાન નહોતું આપ્યું એમ નહોતું પણ એ વિષય શિખવામાં અગર એનો ફેલાવ કરવામાં તેઓનો દેવ મનુષ્યનું સુખ વધાવવાનો નહોતો તેથી કરીને આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જે શાસ્ત્ર ઉપર બેકન વિશેષ ભાર મૂકે છે તેને 'પ્લેટોએ નકામું' ગણેતું હોતું જોઈએ. મનુષ્યોને પૂર્ણ કરવાનું તો બેકનના ખ્યાલમાં આવ્યું નહોતું એનો ઉદ્દેશ તો માત્ર અપૂર્ણ માણસને સુખી કરવાનો હતો. તત્વજ્ઞાનને પ્લેટો સાચી શ્રેષ્ઠ માનતો હતો પણ બેકન તેને માત્ર સાધન તરીકે ગણતો હતો. અર્થાત્-મનુષ્યોનો ધણો ભાગ જે તત્વજ્ઞાની થઈ શકે એમ નથી તેઓનું કુખ ઓછું કરી તેઓના સુખમાં વધારો કરવાનો જે એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો તેના સાધન તરીકે તે તત્વજ્ઞાનને માનતો હતો. કુકામાં કહીએ તો પ્રાચીન તત્વવેત્તાઓનો ઉદ્દેશ માણસને દેવ જેવો બનાવવાનો હતો અને બેકનનો ઉદ્દેશ માણસને માણસની જ સ્થિતિમાં રહેવા દઈ તેને જે જોઈએ તે પૂરું પાડવાનો હતો. પ્લેટોએ નજીવી આવશ્યકતાઓનો ત્યાગ કરવાનું શિખવ્યું છે અને બેકને એ ખોટી પૂરી પાડાતો રસો બતાવનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે આ બે માનો કર્યો ઉદ્દેશ વધારે સ્પષ્ટિપાત્ર છે તેનો વિચાર વાચનારે જ કરી લેવો.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન તત્વજ્ઞાન માથે બેકનનો મ મધ બતાવ્યા પછી આપણે તેના વિશેષ વિચાર તરફ નજર કરીએ તેણે તત્વજ્ઞાનની ઘણી નવી શાખા સ્થાપી નથી એના પોતાના શબ્દો ઉપરથી જ માન્ય પડે છે કે તેણે આવો વિચાર પણ કર્યો નહોતો. “ પ્રથમ મારે મર્યાદા લોકને જણાવવું જોઈએ કે પ્રાચીન ગ્રીક લોકો અને ટૅલીગીયસ, પ્રેટીગીયસ, સેવેનીનસ જેવા આ યુગના માણસો ૧૧ વિચાર સુજ્ઞાન તત્વજ્ઞાનના મ મધમાં કે જે

નવીન શાખા સ્થાપવાનો મારો ઇરાદો નથી ” એકે આ પ્રમાણે તેણે કોઈ નવીન શાખા સ્થાપી નહોતી, તોપણ એની નવીન—સુધારેલી પદ્ધતિ અને એના પ્રયોગના કેટલાક છુટા છવાયા લખાણો ઉપરથી આપણને જણાય છે કે અગ્રેજી તત્ત્વજ્ઞાનની જે શાખા પ્રયોગવિશિષ્ટ શાખાના નામથી ઓળખાય છે તેની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ ઘણા ભાગે એનાથીજ થઈ હતી આમ છતાં પણ ચેતનશાસ્ત્ર, પરમાર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના કેટલાક દુર્ઘટ અને તકરારી પ્રશ્નો ઉપર એના વિચાર જાણવાનો પ્રયત્ન ઓછો રમુજ થઈ પડે નહિ હવે જડ પદાર્થ અને ચેતનની ઉત્પત્તિ, તેઓની પ્રકૃતિ અને તેઓના એક બીજા સાથે સબંધ વિષેના પ્રશ્નો જેને આપણે સામાન્ય રીતે પરમાર્થશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નો તરીકે ગણીએ છીએ તેઓના તરફ તો એકને માત્ર ઐત્ય ધારણ કર્યું હતું. તે કહે છે કે ‘આ મારો વિષય નથી અને હું ધારણું કે એના વિષે કલ્પનાઓ કરવાથી મનુષ્યની સ્થિતિમાં ઝાઝો ફેરફાર થઈ શકતો નથી ’ ખરેખર આવી કલ્પનાઓ કરવી એ નિષ્ફળ છે એમ એકન એકલાએજ ધાર્યું નહોતું, પણ એ વખતના તત્ત્વજ્ઞાનનું આ એક સામાન્ય લક્ષણ હતું, અને જો કોઈ તત્ત્વવેત્તાઓ એ વિષે વિવેચન કરતા તોપણ એમ કરવામાં તેઓનો હેતુ માત્ર એટલું જ બતાવવાનો હતો કે એ વિષય મનુષ્ય બુદ્ધિની મર્યાદા બહાર છે.

એકન વખતે વખત પરમાણુવાદીઓના સિદ્ધાન્તો તરફ નજર ફેરવે છે પણ વાર્તાવિક રીતે જોતાં આ પ્રશ્નો તો પ્રકૃતિશાસ્ત્રના છે—પરમાર્થશાસ્ત્રના નથી બ્રહ્મવાદ, જડવાદ, દૈતવાદ વિગેરે વિવિધ વાદોમાં માહોમાહે લાગ્યા વખતથી જે તકરાર ચાલતી હતી તેના વિષે એના પ્રયોગમાં કંઈ વિવેચન જોવામાં આવતું નથી માત્ર એક જગ્યાએ—ધણું કરીને શુદ્ધભાવથી—તે વિશ્વની ઉત્પત્તિ અભાવ અગર શૂન્યમાથી પરમાત્માની અગાધશક્તિ વડે થઈ છે એવો અસ્તિ ધર્મના પુરતકોમાં આપેલો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે “ આ પ્રશ્નો નિર્ણય આસ્થાપૂર્વક આપણે માત્ર ત્રણ રીતે કહી શકીએ એમ હું પહેલી રીત એ છે કે જડપદાર્થની ઉત્પત્તિ અભાવમાથી થઈ છે. બીજી એ છે કે વિશ્વ સ્વનાની વૃદ્ધિ સર્વ-શક્તિત્વ એ શબ્દથી થઈ છે અને જડપદાર્થ જે રૂપમાં જોવામાં આવે છે તે રૂપમાં તેની ઉત્પત્તિ મહાબ્રહ્મની અપ્રતીકૃત (અસ્ત-અસ્ત-ગોટાગા બરેલી) સ્થિતિમાંથી થઈ નથી ત્રીજી રીત એ છે કે (માનુસની પાતી

પહેલાં) આ આકાર તેજ જડપદાર્થ માટે સર્વોત્તમ આકાર હતો.....
તેથી કરીને આ પ્રશ્નોના સંબંધમાં આપણે આસ્થા ઉપર આધાર રાખવો
જોઈએ. " ખરૂં જોઈએ તો એકનનો જન્મ એવે વખતે થયો હતો કે
એનાથી પરમાર્થશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નોમાં ભાગ લઈ શકાય એમ નહોતું.
એ પ્રશ્નોને સ્ફૂલ્ભનોના હાથે જે રૂપ આપવામાં આવ્યું હતું તે કેવળ
શબ્દવાદ જેવું હોવાથી તેના ઉપરથી એકનો ભરૂંસો ઊડી ગયો હતો;
અને એકન પછીના એ સંક્રામાં તેઓનું જારીક વિવેચન જે રૂપમાં કર-
વામાં આવ્યું હતું તેના ઉપર હજી ડેકાર્ટની છાપ પડી નહોતી. સાધારણ
રીતે એકન પણ ચેતન અને જડપદાર્થનો તફાવત સ્વીકારી શકે છે. તે માને
છે કે માણસ યોગ્ય સંભાળ અને કેળવણીથી જાણ વિચિત્રું જ્ઞાન સંપાદન
કરી શકે છે; પણ મને જે મારાથી બિજા છે તેનું જ્ઞાન શી રીતે થઈ શકે,
તેમજ જે જોનાર છે અને જે જોવાનું છે તેઓનો છેવટનો અર્થ અને
સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે એ વિગેરે પ્રશ્નો વિશે માથાફાડ કરવાની તેણે
જરા પણ દરકાર કરી નથી.

હવે જે આપણે પરમાર્થશાસ્ત્રને જાણ્યો મૂકીએ અને માત્ર ચેતન-
શાસ્ત્ર ઉપર વિચાર કરીએ તો એ વિષયને લગતું વિવેચન એકનના પ્રયો-
માં પ્રમાણમાં સાફ નજરે પડે છે. ડી ઓગ્સ્ટિન-દીસમાં તે જણાવે છે કે
મનુષ્ય-આત્મા એ પ્રકારનો છે. આત્માનો પહેલો પ્રકાર જેને તે બુદ્ધિ-
વિશિષ્ટ આત્મા એવું નામ આપે છે તે મનુષ્યનો વિશેષ આત્મા છે અને
તેની ઉત્પત્તિ પરમાત્મામાંથી થઈ છે. બીજા પ્રકારનો આત્મા જે મનુષ્ય
અને બીજા પ્રાણીઓને સામાન્ય છે અને જેને તે બુદ્ધિરહિત આત્મા
એવું નામ આપે છે તેની ઉત્પત્તિ તત્વોમાંથી થઈ છે. ટુંકમાં કહીએ તો
આત્માના એ ભાગ કરી તે એકને મનુષ્ય-આત્મા અને બીજાને પશુ-
આત્મા તરીકે મણે છે પણ જરા આગળ જતાં તે કહે છે કે મનુષ્ય-આ-
ત્મામાં પશુ-આત્માના ગુણ કરતા કેટલાક વધારે અને જિંદગી પંક્તિના ગુણ
રહેલા છે. આ વાત જડવાદીઓ પણ કબૂલ કરે છે. હવે એકન કહે છે કે
જ્યારે એ આત્માના ગુણોમાં આવો ફરકાર છે ત્યારે તેઓ વચ્ચે કોઈ વિશેષ
તફાવત હોવો જોઈએ. આટલું કહ્યાપછી તે એકા અનુમાન ઉપર આવે
છે કે મનુષ્ય-આત્મા અને પશુ-આત્મા વચ્ચે માત્ર અંશનોજ તફાવત છે
એમ જે કેટલાક માને છે તેઓની ભૂલ છે. જેવી રીતે સૂર્ય બીજા તારા-

નવીન શાખા સ્થાપવાનો મારો ઇરાદો નથી ” જોકે આ પ્રમાણે તેણે કોઈ નવીન શાખા યાપી નહોતી, તોપણ એની નવીન—સુધારેવી પદ્ધતિ અને એના અધ્યોમાના કેટલાક છુટાં છવાયાં લખાણો ઉપરથી આપણને જણાય છે કે અંગ્રેજી તત્ત્વજ્ઞાનની જે શાખા પ્રયોગવિશિષ્ટ શાખાના નામથી ઓળખાય છે તેની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ ધણા ભાગે એનાથીજ થઈ હતી આમ છતાં પણ ચેતનશાસ્ત્ર, પરમાર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના કેટલાક દુર્બેદ અને તકસરી પ્રશ્નો ઉપર એના વિચાર જણવાનો પ્રયત્ન ઓઠો રમુજી થઈ પડશે નહિ. હવે જડ પદાર્થ અને ચેતનની ઉત્પત્તિ, તેઓની પ્રકૃતિ અને તેઓના એક બીજા સાથે સંબંધ વિશેના પ્રશ્નો જેને આપણે મામાન્ય રીતે પરમાર્થશાસ્ત્રને લગના પ્રશ્નો તરીકે ગણીએ છીએ તેઓના તરફ તો બેકનને માત્ર મૈત્ર્ય ધારણ કર્યું હતું. તે કહે છે કે ‘આ મારો વિષય નથી અને હું ધાર છું કે એના વિશે કલ્પનાઓ કરવાથી મનુષ્યની સ્થિતિમાં ઝાઝો ફેરફાર થઈ શકતો નથી ” ખરેખર આવી કલ્પનાઓ કરવી એ નિષ્ફળ છે એમ બેકન એકવાએજ ધાર્યું નહોતું, પણ એ વખતના તત્ત્વજ્ઞાનનું આ એક સામાન્ય લક્ષણ હતું, અને જો કોઈ તત્ત્વવેત્તાઓ એ વિશે વિવેચન કરતા તોપણ એમ કરવામાં તેઓના હેતુ માત્ર એટલું જ બતાવવાનો હતો કે એ વિષય મનુષ્ય બુદ્ધિની મર્યાદા બહાર છે.

બેકન વખતો વખત પરમાણુવાદીઓના સિદ્ધાન્તો તરફ નજર ફેરવે છે પણ વાર્તાવિક રીતે જોતા આ પ્રશ્નો તો પ્રકૃતિશાસ્ત્રના છે—પરમાર્થશાસ્ત્રના નથી અલ્પવાદ, જડવાદ, દૃતવાદ વિગેરે વિવિધ વાદોમાં માહોમાહે લાગ્યા વખતથી જે તકસર આવતી હતી તેના વિશે એના અધ્યોમા કંઈ વિવેચન જોવામાં આવતું નથી માત્ર એક જગ્યાએ—ધણ્ઠ કરીને શુદ્ધભાવથી—તે વિશ્વની જાતપત્તિ અભાવ અગર શૂન્યમાથી પરમાત્માની અગાધશક્તિ વડે થઈ છે એવો ધ્રિસ્ત ધર્મના પુરતકોમાં આપેલો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે “ આ પ્રશ્નો નિર્ણય આસ્થાપૂર્વક આપણે માત્ર ત્રણ રીતે કહી શકીએ એમ છે પહેલી રીત એ છે કે જડપદાર્થની જાતપત્તિ અભાવમાથી થઈ છે. બીજી એ છે કે વિશ્વ રચનાની વૃદ્ધિ સર્વ-શક્તિ એ રામ્દથી થઈ છે અને જડપદાર્થ જે રૂપમાં જોવામાં આવે છે તે રૂપમાં તેની જાતપત્તિ મહામૂતની અપચીકૃત (અસ્તાઅસ્ત-ગોટાળા બરેલી) સ્થિતિમાથી થઈ નથી ત્રીજી રીત એ છે કે (માનુસની પડતી

ઓમાથી જુદો પડે છે તેવીજ રીતે માત્ર મનુષ્ય-આત્મા પશુ-આત્મા-
માથી જુદો પડે છે એમ નથી—અર્થાત્—એ બન્ને આત્મામા માત્ર અશનો
તદ્વપત નહિ છતાં જાતનો તદ્વપત છે—તેઓ વિજ્ઞાતીય છે પશુ-આત્મા
ની ઉત્પત્તિ જડ પદાર્થમાથી છે એમ કહેતી વખતે એકનર્તુ વનણ જડવાદ
તરફ છે એમ બેલામ લેખમા માને છે, પણ આ વાત જો તેને કહેવામા
આવી હોત તો તે એને કદી સ્વીકારત નહિ એના સિદ્ધાન્તમાથી ન્યાયા
નુસાર આત્મ પરિણામ આનન્દે એ વાતનો એનો ખ્યાલ નહોતો વાસ્તવિક
રીતે જોતા તો જો જગ્યાએ એનું વલણ જડવાદ તરફ જોવામા આવે કે તે
જો જગ્યાએ તે પરમાણુવાદીઓની પ્રશંસા કરે છે તેજ છે એના ધારવા
પ્રમાણે બુદ્ધિ-રહિત આત્મા અગ્નિ અને હાનો બનેલો છે અને મનુષ્યમા
તે બુદ્ધિ-વિશિષ્ટ આત્માના સાધન તરીકે રહે છે.

આ બુદ્ધિ-વિશિષ્ટ આત્માની શક્તિઓમા તે બુદ્ધિ અગર સમજ-
શક્તિ, વિચારશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, ઇચ્છા વિગેરેને ગણાવે
■ અહીં આ તે એક એવી ભલામણ કરે છે કે—અને આ ભલામણ ખરે-
ખર સ્તુતિપાત્ર છે—આ શક્તિઓની ઉત્પત્તિ વિષે ચેતનશાસ્ત્રદ્વારા તપાસ
કરવી જોઈએ તેણે વિદ્યાના ઇતિહાસ, કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન એવા જો ત્રણ
સામાન્ય વિભાગ કર્યા છે તેઓનો આધાર સ્મરણશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને
વિચારશક્તિ ઉપર છે બુદ્ધિને તે ‘વિચાર કરનાના પ્રથમ નિયમો પૂરી પાડનાર
શક્તિ એવા નિરોધ અર્થમા વાપરતો નથી, પણ તેને સામાન્ય અર્થમા વાપરી
કલ્પનાશક્તિ, સ્મરણશક્તિ અને વિચારશક્તિ એ ત્રણેનો એમા સમા-
વેશ કરે છે ઇન્દ્રિઓને તે બુદ્ધિના દ્વાર તરીકે માને છે અને કહે છે
કે ઇન્દ્રિઓથી થયેલી અસર ઉપર પાછળથી જો માનસિક વિધિ
કરનામા આવે છે તેના સ્મરણશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને વિચારશક્તિ
એવા ત્રણ ભાગ પાડનામા આવેછે વિચારશક્તિ અને ઇન્દ્રિય વચ્ચે કલ્પના-
શક્તિ કાસદ અગર દનાલતુ કામ કરે છે “કારણ કે ઇન્દ્રિ દરેક જાતની
કલ્પનાઓને કલ્પનાશક્તિ તરફ મોકલે છે અને તેઓના વિષે વિચારશક્તિ
પોતાની પસંદગીથી જો ઠરાવ કરે છે તેને અમનમા ચૂકવા સાર તેઓને તે
પાછી કલ્પનાશક્તિ તરફ મોકલે છે” પણ કલ્પનાશક્તિને માત્ર આટલું જ
કામ કરવાનું નથી. કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે તે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા ચલાવે છે

ઉદાહરણ તરીકે આરથા અને ધર્મને લગતી બાબતોમાં વિચારશક્તિ કરતાં કલ્પનાશક્તિ વધારે બળવાન હોય છે, તેમજ વાક્યપાઠમાં એ શક્તિની સત્તા કેટલી છે અને સાબળનારાઓના મન ઉપર તે વખતો વખત કેવી અસર કરે છે તે સર્વને વિદિત છે. નોવેમ ઓરગેનમમાં એકન કલ્પનાશક્તિનું મહત્વ જોઈ શકાય છે તેટલું જ અહીં તે વધારે છે એ વાત વાચનારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

હવે પશુ-આત્માની શક્તિઓ માત્ર બે અગત્ર ત્રણ જ છે—ઐશ્વર્યક ગતિ, ઇન્દ્રિયબોધ અને પ્રત્યક્ષ. ઇન્દ્રિયબોધ અને પ્રત્યક્ષ વચ્ચે એકને જે તફાવત બતાવ્યો છે તે ખીજા તત્ત્વવેત્તાઓએ જે તફાવત કહ્યો છે તેનાથી તફાવત જુદો છે. સચેત અગત્ર જડપદાર્થના આતરકાર્ય અગત્ર પ્રત્યાધાનને એકન પ્રત્યક્ષ કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે જડપદાર્થમાં લોહચુમ્બકનું આકર્ષણ અને સચેતમાં અંત કરણ અને નાડીનો ધબકારો, ખોરાકનો પચાવ વિગેરે છે. ઇન્દ્રિયબોધ એટલે લાગણીનો આપણને જે બોધ થાય છે તે એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે મનની શક્તિઓ અને તેઓના જુદા જુદા વ્યાપાર એમ બોલવાથી વખતે ભૂલ થવાનો સંભવ રહે છે, કારણ કે આ ઉપરથી એવું માનવામાં આવે છે કે જુદી જુદી શક્તિઓ પોતાનું કાર્ય સ્વતંત્રપણે કરે છે તેઓના વ્યાપાર પણ તફાવત જુદા છે, અને તેઓને એક ખીજા સાથે કશો સંબંધ નથી. આવી ભૂલ ન થાય એટલા માટે ઉપરના ચમ્દો વાપરતાં ઘણી કાળજી રાખવાની જરૂર છે. વળી ખીજા એક ભૂલ જે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે તે એ છે કે આપણા માનસિક વ્યાપાર સાધારણ રીતે આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતા વધારે ગુચ્છવણ બરેલા છે આપણા કેટલાક માનસિક કાર્યો જે દેખીતા ઘણા સાદા લાગે છે તેઓનું જ્યારે પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓમાં વખતે બે ત્રણ અગત્ર ચાર જુદા જુદા કાર્યોનો સંયોગ જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે હું રસ્તામાં એક પદાર્થને જોઉં છું અને તે ઘોડો છે એવા નિશ્ચય ઉપર આવું છું. પૃથક્કરણ કરતા મને જણાય છે કે આ એક કાર્ય જે દેખીતું આટલું બધું સાદું અને તાત્કાલિક લાગે છે તેમાં ઇન્દ્રિયબોધ, પ્રત્યક્ષ, સ્મરણ, સાદૃશ્ય વિગેરેનો સંયોગ થયેલો છે. એકન કહે છે કે આ (ચેતનશાસ્ત્ર) શિવાય માનસિક શક્તિઓના અપયોગ અને ઉદ્દેશને લગતા ન્યાયશાસ્ત્ર

અને નીતિશાસ્ત્ર એવા બીજાં બે શાસ્ત્રો છે. બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ એ બે ન્યાયશાસ્ત્રના વિષયો છે, અને નીતિશાસ્ત્રના વિષયમાં ઇચ્છા, વાસના અને મનોવિકારનો સમાવેશ થાય છે. ન્યાયશાસ્ત્રને તે ધણા બહોળા અર્થમાં વાપરે છે, અને તેમાં શોધ કરવાની કળા, સિધ્ધ કરવાની કળા, સ્મરણશક્તિ અને વાક્યાદય વિગેરેનો સમાવેશ કરે છે.

આપણા સાધારણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માત્ર અનુભવમાધીન થાય છે એમ બેકન માની લે છે, પણ તેણે પોતાના એકે અર્થમાં એ અનુભવનું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી; અને તે કહે છે કે આપણને બુદ્ધિવિશિષ્ટ આત્મા અને નૈતિક નિયમો સંબંધી જે જ્ઞાન મળે તે ઇશ્વરપ્રેરિત છે. તોપણ ધણા ભાગે એવું માનવું એવું છે કે હમેશના મઠે અને એકજ વખતે આ પ્રેરણા જે ઇશ્વરે આર્ધબલ્કમાં કરેલી છે તેજ છે, અને ઇતિવ વખતો વખત દાર્ઘ અમુક માણસને પ્રેરણા કરતો નથી. આમ જતાં પણ હી એગમેન્ડીસમાં આપેલી નીચેની દક્ષિણ ખાત્ર ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે "આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે (ધર્મના પુસ્તકોમાં બતાવેલા) નૈતિક નિયમોનો ધણો ભાગ પ્રકૃતિનો પ્રમાણ પહોંચી શકે તેના કરતા પણ વધારે જાત્યા પ્રકારનો છે, તોપણ એમ કહેવામાં આવે છે કે માણસને પ્રકૃતિના નિયમો અને પ્રકાશથી સદૃશ્ય, દુર્ગંજ, ન્યાય, અન્યાય, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ સંબંધી કંઈક ભાસ મળે છે એ વાત ખરી છે, પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે "પ્રકૃતિનો પ્રકાશ" એને બે જુગ જુદા અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે— (૧) જે પ્રકાશ (ગાન) આપણને આકાશ અને પૃથ્વીના નિયમોના આધારે ઇન્દ્રિય બોધ, વ્યાપ્તિ, વિચાર અને વાદલાગ મળી આવે છે તે, અને (૨) જ્ઞાન એ છે કે જે આત્મ ચેતનના નિયમને અનુસરીને આત્મ પ્રેરણાથી મનુષ્યના મનમાં ચમકાશની માફક એકદમ ઉત્તરી જાય છે આ આંતરચેતન જાણે મનુષ્યની પુરાતન અને આગંબની શુદ્ધતાનો દ્રશ્યો અગર શોષ હોય એમ લાગે છે; અને મુખ્યત્વે કરીને આ બીજા અર્થમાં આપણા આત્માને ટેટુક જ્ઞાન મળે છે જેના આધારે તે નૈતિક નિયમોની પૂર્ણતા જોઈ શકે છે અને તપાસી શકે છે, પણ આ જ્ઞાન જોઈએ તેટલું શુદ્ધ નથી. તે આપણને ટેલેક અ શે દુર્ગંજ વિશે ખાતરી કરી આપે છે પણ તે આપણા કર્તવ્ય વિશે સંપૂર્ણ માહિતી આપી શકતું નથી." શરૂઆતમાં તેણે કહ્યું હતું કે આપણું જન ઇન્દ્રિયબોધ અગર અનુભવ અને

અને ઇશ્વર ગ્રેરણામાથી જિહ્વવે છે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઉપરના વાક્યોમા તે ખટલાર જેવા બીજા તત્ત્વવેત્તાઓ જેને આતરચેતન કહેછે તેનો સ્વીકાર કરેછે. ઇશ્વર અગર વિશ્વચેતન તેના તત્ત્વજ્ઞાનના તળીએ છેજ અને તેનાજ આધારે તે કહેછે કે માણસ સત્ય શોધવાને શક્તિમાન છે પરમેશ્વરે વિશ્વને મનુષ્યના હૃદયમા મૂકેલું છે અને તેથી મનુષ્યે તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ

કેટલાક લેખકો તરફથી એકન ઉપર એવો આરોપ મૂકવામા આવે છે કે તેણે નત્વશાસ્ત્રને પોતાની ડમ્મ્ય સ્થિતિમાથી ઉતારી અધમ સ્થિતિમા મૂક્યું છે—અર્થાત્—તેણે મનુષ્યને પોતાની જાતને ઓળખતા અગર મોટામા મોટું સલ શોધતા શિખવ્યું નથી, પણ તેણે માત્ર આ લોકના સુખ ઊપરજ નજર રાખવાનો આગ્રહ કર્યો છે તે ફક્ત સામાસિક વૈભવ અને માત્ર બાહ્ય-દૃશ્ય પદાર્થ—દુકામા જે આ દુનિયાનુંજ છે—તેના સાથેજ સંબંધ રાખે છે, પણ જે વિચાર કરે છે, અગર જેને ઇશ્વર થાય છે તે કોણ છે, જે શક્તિઓના આધારે માણસ કંઈ પણ જ્ઞાન મેળવી શકે છે, તેમજ પોતાના અને બીજાઓ વિષે ખરા વિચાર માધી શકે છે તેઓની જીવપત્તિ કયાથી થઈ છે અગર એ શક્તિઓના આધારે માણસ ખરું જ્ઞાન મેળવે છે તેની ખાતરી શી રીતે આપી શકાય એમ છે, કાળ, દિવ્વ, આતરચેતન, કારણ, નૈનિઃ નિયમો, વિગેરે શબ્દો જેઓનો સવગા માણસો ઊપયોગ કરે છે પણ જેના વિષે તેઓ યોગ્ય ખુલાસો આપી શકતા નથી તેઓનો ખરો અર્થ શો છે, આ અને એના બીજા દુર્ધટ પ્રશ્નો વિષે તેણે કંઈ વિવેચન કર્યું નથી, અને જો કોઈ જગ્યાએ તેણે સહેજસાજ વિવેચન કર્યું છે તો તે માત્ર ઊપર ઊપરનુંજ છે. બેશક, એકન પરમાર્થ-શાસ્ત્રજ નહોતો, તેમજ એક વિચારક તરીકે પણ તે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ હોય એમ જણાતું નથી એનું સદૃજ જ્ઞાન વખતો વખત ચમત્કાર બરેલું જણાઈ આવતું, પણ કેટલાક વધારે ઊંડા અને અંદરા પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવા માટે એની શક્તિ જોઈએ તેટલી તીક્ષ્ણ અને મજબૂત નહોતી. તેમજ એની કલ્પનાશક્તિ પણ આવા વિષય ઉપર વિચાર કરનારમા જેટલી વ્યવધાન હોવી જોઈએ તેટલી નહોતી જે પ્રશ્નોમા પરમાર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓ આનંદ માનતા હતા તેઓમાં તેને જરા પણ આનંદ મળતો નહોતો.

પહેલા સૂત્રમાં સમાયલો છે. બેકન કહી ગયો છે કે વ્યાપ્તિપદ્ધતિનો ઉપયોગ માત્ર પદાર્થ-વિજ્ઞાનમાંજ નહિ પણ નીતિશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર વિગેરે શાસ્ત્રોમાં પણ કરવો જોઈએ અને લોકના મંથોમાં પણ આજ વાતનું પુનઃકથન થયું હોય એમ જણાય છે પોતાના વખતના ન્યાયશાસ્ત્રની અપૂર્વતા વિષે બોલતા લોક સ્પષ્ટરીતે જણાવે છે કે એના પોતાના અભિપ્રાયનો આધાર બેકનના અભિપ્રાય ઉપર છે. હવે લોકને ચેતનશાસ્ત્રની અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ શાખાના સ્થાપન કર્તા તરીકે ગણવામાં આવે છે અને તેથી એના સાથે બેકનનો સંબંધ બતાવી આપવો તે બર્કલી, હ્યુમ, રીડ, બન્ને મીલ (બાપ અને દિકરા) વિગેરે સાથે તેના સંબંધ બતાવવા બરાબર છે. વળી હાઉસ, કમ્પરલેન્ડ, બટલર, બેન્થમ જેવા નીતિશાસ્ત્રના પુરૂષો ઉપર પણ બેકનની પદ્ધતિ અને વિચારથી થોડી અસર થઈ નથી. તેઓના સિધ્ધાન્તોમાં બીજી ઘણી બાબતોમાં તફાવત હતો પણ મનુષ્ય પર્તનના નિયમોનો આધાર મનુષ્ય-પ્રકૃતિના નિયમો અને મનુષ્યના કૃત્યોના પરિણામની વ્યાપ્તિદ્વારા થયેલી પરીક્ષા ઉપર છે, એમ કહેવામાં તેઓ મળતા આવે છે. અંગ્રેજી તત્વવેત્તાઓમાંના ઘણાખરામાં બેકનનો ઉદ્દેશ, બેકનનો જીવસો અને બેકનની પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે આશ્ચર્ય જનું એટલુંજ છે કે હાઉસ જોકે ઘણા વખત મુખી બેકનનો કારભારી હતો, તોપણ તે પોતાના મંથોમાં તેની જાતના વિષે તેમજ તેની પદ્ધતિ વિષે કંઈપણ લખતો નથી.

હવે આપણે નીતિશાસ્ત્ર ઉપર બેકનના વિચાર તપાસીએ. આ વિષય ઉપર તેને જે જે કહેવાનું છે તે સઘળું તેણે એડવાન્સમેન્ટના બીજા ભાગમાં અગર ડી ઓગમેન્ટીસના સાતમા પુસ્તકમાં આપેલું છે. જેવી રીતે ન્યાયશાસ્ત્રનો વિષય બુદ્ધિ છે તેવી રીતે નીતિશાસ્ત્રનો વિષય ઇચ્છા છે આ બે શાસ્ત્રોના ઉદ્દેશોને બેકન નીચે પ્રમાણે સરખાવે છે. "બુદ્ધિને ફસાવવાના નહિ, પણ તેને સારે રસ્તે દોરવાના હેતુથી ન્યાયશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ વાદવિવાદ કરવાનું સિખવવાનો છે, તેવીજ રીતે નીતિશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ મનોવૃત્તિઓને એવી રીતે ગોઠવવાનો છે કે તેઓ વિચારશક્તિની તરફેણમાં લડે અને તેના સામા દૂરથો કરે નહિ " નીતિશાસ્ત્રના તેણે બે ભાગ કર્યા છે—(૧) પહેલા ભાગમાં તેણે મુખ્યત્વે સ્વરૂપ જાતાવ્યું છે

કર્તવ્ય, અને (૨) પોતાના ધર્મા, જગ્યા અગર સ્થિતિના આધારે દરેક માણસનું વિશેષ કર્તવ્ય જે શાસ્ત્રમાં દોષાદોષનો વિવેક કરવામાં આવે છે અગર જેમાં ધર્માધર્મ અને કાર્ય-કાર્ય અગર સાપેક્ષ કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે તેનો પણ એકન નીતિશાસ્ત્રમાં સમાવેશ કરે છે. હવે કોઈ માણસ એવો સવાલ કરે કે આપણે પાછળથી ધણા સારાં કામ કરી શકીએ એટલા માટે શરૂઆતમાં કેટલાક નકારા કૃત્યો કરીએ તો એ વ્યાજબી કહેવાય કે કેમ તો તેના જવાબમાં એકન કહે છે કે એ વ્યાજબી કહેવાય નહિ, “ કારણ કે હાલ તરતનો ન્યાય આપણા હાથમાં છે, હવે પછી જે થનાર છે તેના વિષે ખાતરીપૂર્વક કહેવાતું આપણી પાસે સાધન નથી. ”

હવે જનસમૂહનું સુખ માણસના પોતાના સુખ કરતાં અધિવાતું છે એમ કહ્યા પછી એ ઉપરથી એકન એમ સાબીત કરવા માગે છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઇશ્વરોક્ત છે. “ કોઈ કાળમાં કોઈ એવું તત્ત્વશાસ્ત્ર, શાખા, ધર્મ, નિયમ અગર કેળવણી થયેલી જોવામાં આવતી નથી કે જેણે ખ્રિસ્તિ ધર્મના જેટલી જનસમૂહના સુખની પ્રશંસા કરી તેને ઉચ્ચ સ્થિતિએ મૂક્યું હોય અને માણસના પોતાના સુખને હલકું મણ્યું હોય; આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જેણે જડ પદાર્થોને પ્રકૃતિના નિયમો આપ્યા છે અને માણસને ક્રાઇસ્ટનો નિયમ આપ્યો છે તે એકજ પરમેશ્વર હોવો જોઈએ ” ઉપરના વાક્યોમાં તે પેદાશના નૈતિક સિદ્ધાન્તનો આધાર ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઉપર છે એમ બતાવ્યાના બદલે આપણામાં સ્વાભાવિક રીતે જે કેટલાક નૈતિક વિચારો જોવામાં આવે છે તેઓના આધારે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઇશ્વરોક્ત છે એમ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે ઉપરથી આપણને જણાય છે કે નીતિશાસ્ત્રને તે એક સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર તરીકે ગણે છે—અર્થાત્—નીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ ધર્મમાંથી નહિ પણ મનુષ્ય પ્રકૃતિમાંથી થાય છે એમ તે માનતો હોય એમ જણાય છે; પણ જ્યારે તે ઇશ્વરજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચેનો સંબંધ બતાવે છે ત્યારે તે નીતિશાસ્ત્રને ઇશ્વરજ્ઞાનના તાબામાં મૂકે છે નીતિશાસ્ત્રનો કેટલોક વ્યાપાર સ્વતંત્ર છે પણ એ વ્યાપાર તે પોતાના ઉપરીની આજ્ઞામાં રહીનેજ ચલાવે છે; “ કારણ કે ધર્મસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ઘસીની આજ્ઞો નિરતર પોતાની

શેઠાણીના હાથ તરફ ફરે છે અને એમ છતાં પણ ધણી વસ્તુઓ દાસીના વિચાર અને સભાજી ઉપર રાખવામાં આવે છે, આજ પ્રમાણે નીતિશાસ્ત્ર એ દરેક જાળતમાં ઈશ્વરજ્ઞાનને વળગતા રહેવું જોઈએ અને તેની શિખામણ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ, તેપણ તેને એની પોતાની હદમાં કેટલીક જાતની ઉપયોગી અને સારી શિખામણ આપવાની છુટ છે ' આ પ્રમાણે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પરાપૂર્વથી આવતા આવેલા શિક્ષણના દમાથુથી બેકન નીતિશાસ્ત્ર અને ઈશ્વરજ્ઞાનને સંપૂર્ણ રીતે જુદા પાડી શક્યો નથી.

નીતિના કેટલાક મુખ્ય પ્રશ્નો જોવા કેઅમુક કાર્ય સત્ય અગર વ્યાજની છે તે શા આધારે કહી શકાય તે કાર્ય વ્યાજની છે એમ હું પોતે શી રીતે જાણી શકું કહ્યું કામ નહિ કરતા મારે સારું કામ શા માટે કરવું જોઈએ, એ વિગેરે વિષે બેકન સીધી રીતે ઈશ્વરજ્ઞાનને આપતો નથી પણ કરીને આ પ્રશ્નો ઉપર આપેલા રૂપમાં મોટું દિવસ તેના મનમાં આવ્યા હોય એમ જણાતું નથી પણ જો આ સવાલો તેને પૂછવામાં આવ્યા હોત તો તેઓ વિષે તેણે નીચે પ્રમાણે જુનાસા કર્યા હોત એમ એના છુટા છવા મા લખાણ ઉપરથી ધારી શકાય છે—કેમ કૃત્ય ખરું અગર વ્યાજની છે કારણ કે તે સારું છે—અચાત્ તે એ કૃત્ય કરનારના પોતાના અગર બીજા એના દિલમાં સારું છે જ્યાં થોડા માણસોના અને ઘણા માણસોના દિલ નો સવાલ હોય ત્યાં જો કૃત્યથી વધારે માણસોના સુખની વૃદ્ધિ થાય તે સાધારણ રીતે વ્યાજની અગર પસંદ કરવા લાયક ગણાય છે હવે અમુક કૃત્ય વ્યાજની છે કે નહિ તે હું ત્રણ રીતે જાણી શકું છું—(૧) મારા પોતાના કૃત્યના તેમજ તેના જેવા બીજા માણસોના કૃત્યોના પરિણામો ઉપર વિચાર કરવાથી (૨) મારી પોતાની આત્મ પ્રેરણાના અગર મારા આત્મ ચેતનના ફરમાનના આધારે, (કારણ કે આત્મ ચેતન તે મનુષ્યની પુરાતન શુદ્ધતાનો રોષ છે,) અને (૩) ઈશ્વરોક્ત ધર્મના આધારે જ્યારે હું જોઉં છું કે અમુક કૃત્ય વ્યાજની છે ત્યારે તે કરવાનું મને મન થાય છે તેનું કારણ એટલું જ છે કે એમ કંઈથી હું માનું છું કે હું પરમેશ્વરની ઇચ્છાને, એના તરફથી સારું કામ મેળવવાની આશાને અને એના તરફથી ભવિષ્યમાં થવાની શિક્ષાની ધામ્નીને તાબે થાઉં છું, તેમજ અનિષ્ટનો ત્યાગ કરી છું

રોધવાની મને જે સ્વાભાવિક ઇચ્છા થાય છે તેને તૃપ્ત કરવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું. આ પ્રમાણે જવાબ આપવામાં એ ત્રણ વિરૂધ્ધ મતો મેળસેળ થઈ જાય છે એ વાત ખરી છે, પણ નીતિના દુર્ઘટ પ્રશ્નોના સંબંધમાં માત્ર એકનનાજ તરફથી નહિ પણ એ વખતના સઘળા લેખકો તરફથી આવના કરતાં વધારે સ્પષ્ટતા મેળવવાની આશા રાખવી એ કેટલેક દરજ્જે અસંભવિત હતું. પરમાર્થશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાને એકન શક્તિમાન નહોતો એ વાત એના નીતિશાસ્ત્રના વિવેચન બાદથી જાણીતું આવે છે. આધુનિક પરમાર્થશાસ્ત્રની એ વખતના શરૂઆત થઈ નહોતી, પણ જે પ્રાચીન શાખાઓના સિદ્ધાન્તોથી તે વાકેફગાર હતો તેઓમાંથી પણ તે નાશી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એરીસ્ટોટલ અને સ્ટોઈકસના સંબંધમાં બોલતા ઇચ્છા-સ્વાતંત્ર્ય ઉપર તેઓએ જે બારીક વિવેચન કર્યું છે તેના ઉપર તે જરા પણ ધ્યાન આપતો નથી. તે કહે છે કે ખીન્ન માણસો સાથે આપણે આપણા વ્યવહારમાં જ્યારે પરાપકાર શુદ્ધિથી અમર સંભાવતથી આલીએ છીએ ત્યારે આપણે ઇશ્વર જેવા હોઈએ છીએ; અને આટલાજ કારણથી ને પીરહો અને એપીકટેટસ વિગેરેએ સદૃશ્યુની જે વ્યાખ્યા આપી છે તેના સામે વાધો ઉઠાવે છે. માણસે કબૂતરના નિરપરાધીપણા અગર નિષ્કપટ સાથે સર્પનું ડહાપણ જોડી દેવું એ સાફ છે એવો જે પ્લેટોનો અભિપ્રાય છે તેને તે પસંદ કરે છે—“તેથી કરીને મેકીયાવેલી અને ખીન્ન લેખકો જેઓ માણસોએ જે કરવું જોઈએ તેનું નહિ પણ તેઓ જે કરે છે તેને બિચારાકાં જાહેરમાં મૂકી તેનું વર્ણન કરે છે તેઓના આપણે બહુ આભારી છીએ... કારણ કે પ્રમાણિકપણાની કિત્વતિ અજ્ઞાનમાંથી છે એમ માનવા તરફ નહારા માણસોનું વલણ હોય છે “જ્યાંસુધી તમે એના અંતઃકરણમાં જે વાત હોય તે ન કહી આપો ત્યાં સુધી મૂર્ખ માણસ ઠાહ્યા પુરૂષની શિખામણ મન ઉપર ધરતો નથી.”

નીતિશાસ્ત્રનો ખીન્ન ભાગ જે મનને કેળવણી આપવાનો છે તેના સંબંધમાં બોલતા એકન કહે છે કે એરીસ્ટોટલે પરમ ઉદ્દૃષ્ટતાનો સારો ચિતાર આપ્યો છે પણ તેણે મનોવૃત્તિઓનું પૃથકરણ કર્યું નથી. એ કે આ પ્રમાણે તે એરીસ્ટોટલને કપકાપાન મણે છે તોપણ તે જાતે એવું

પૃથકરણ નહિ કરતા માત્ર કેટલીક વ્યવહારોપયોગી શિખામણના વચનો કહી સતોષ માને છે એના આ વચનોમાનાં કેટલાંક ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. ગદ્યહરણ તરીકે આપણું વર્તન મુદ્ધારનાનો પ્રયત્ન કરતા આપણે આપણી શક્તિમાં અને શક્તિ બહાર શું છે તે જોવું જોઈએ, આપણે જૂની કથાઓમાં અગર બેનહારમાં મળી આવતા અનુકરણ કરના જેવા માણસોના નામ આપણી નજર આગળ રાખવા જોઈએ—(આ જ્ઞાન આપવામાં કવિઓ અને ઇતિહાસ લખનારાઓ સૈધી સારા વૈદો છે), આપણે કોઈ દિનસ ઘણું મહાભારત કામ જોનાથી આપણે નાઉમેદ થઈએ અગર છેક હંતકું કામ જોનાથી આપણી શક્તિ નિષ્પળ થાય તેવું ઊપાડવું નહિ જેમાં ઊપર આપણું દિલ ચોટ્યું હોય તેના વિરુદ્ધ છેડે જનાનો ખનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ઇસાદિ પણ જરા આગળ જતા તે કહે છે કે મનને સદ્ગુણી કરનાનો સૈધી સારો રસ્તો એ છે કે દરેક માણસે પોતાની જાણી અને કૃત્યોના સારા અને સદ્ગુણી ગુણો પસંદ કરી તેઓને વખતો વખત પોતાના મનમાં લાવવા આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એકને અહીંયા પરાપકારબુદ્ધિ સમાવત અને દયાભાવ ઊપરખીજા બધા સદ્ગુણો કરતા વધારે જાર મૂકે છે.

નીતિશાસ્ત્ર ઊપર એકનર્તુના સામાન્ય વિચાર તરફ નજર ફેરવતાં આપણને જણાય છે કે નમીમનો ઘડનાર અગર ‘જીદગીનો’ જીતકર્ષ કરવાનું જ્ઞાન એ વિષય ઊપર તેણે જે મોઢ કયો છે તેના ઊપર ધણીજ સખત ઠીકા કરવામાં આવી છે હવે જે પુસ્તક તે મુખ્યત્વે કરીને વ્યવહારના ઊપયોગ માટેજ લખતો હતો તેમાં આ વિષયનો સમાવેશ કરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે દુનિયાનો પાત્ર અનુભવી અને નિન્દક લખાણ લખવામાં ન હોયથી ધરાવનાર તે પોતાના વાચનારને જણાવે છે કે સપૂર્ણ નિષ્પક્ષપાતપણું અગર નિખાલસપણું સમગ્ર એ હમેશા સાદું હોતું નથી આ તો સ્પષ્ટ છે કે જે માણસ પોતાના મનના પૈડાને નસીમના પૈડા સાથે સમમધ્યબિન્દુવાળા અને ફરતાં કરવા ઇચ્છા રાખતો હોય, (અને) જોતો મુખ્ય જાહેશ સારી રીતે રહેવા તો હોય તે તો પોતાના મનની બધી વાત બહાર કઢાડે નહિ, પોતાના કામમાં મેદની સલાહ લે નહિ તેમજ નિભાગી માણસો સાથે જે તે સબ્ધ ન રાખે તો તે નહાકે કરે છે એમ

કહેવાય નહિ; આવા માણસે નમ્રતા સાથે દૃઢતા અને નિર્ભયપણું રાખવું જોઈએ, અને બીજાના કામમાં હદ બિપરાંત વચમાં પડવાનું બંધ કરવું જોઈએ; તેણે એકદમ આગળ પડવું નહિ અને ધીમે ધીમે યુક્તિથી બીજાના પેટમાં પેશી જવું; જે વસ્તુ પોતાનાથી બંની શકે એમ ન હોય તેને ધિક્કારવાનો તેણે ડાળ કરવો; પોતાનામાં જે કોઈ દુર્ગુણ હોય તો તેને એની નજીકના સદ્ગુણનું રૂપ આપવાનો તેણે પ્રયત્ન કરવો; બિદાહરણ તરીકે જે તે આગસુ હોય તો ગંભીરતાનો અને પછીકણ અગર બાયક્ષો હોય તો તેણે શાન્ત અગર નમ્ર હોવાનો ડાળ કરવો; વળી તેણે સ્પેષન દેશની કહેવત પ્રમાણે, જૂઠું કહીને પણ સામા માણસ પાસેથી સત્ય કઢાવવું. એકનનાં આવાં કેટલાંક વચનો સ્વીકારતાં આપણું મન પાછું હઠે છે અને તેણે જાતે પણ પ્રાછળથી આ બાબતના ખુલાસા તરીકે ડી.એ.એન્ડીસમાં નીચેની દકિકત આપી છે—

“આમ છતાં પણ ઉપર પ્રમાણે પોતાનું નસીબ ધડનારના કૃત્યને વિદ્યા એક હલકા કૃત્ય તરીકે ગણે છે, કારણ કે કોઈ માણસનું નસીબ તેને પરમાત્માએ આપેલી બક્ષીસને યોગ્ય હોય એવો તેનો બહેશ હોઈ શકે નહિ; અને ઘણી વાર જોવામા આવે છે કે સારા માણસો પોતાને બીજા સારાં અને જિંયા પ્રકારનાં કૃત્યો કરવા સારૂ અવકાશ મળી આવે એટલા માટે તેઓ પોતાના નસીબનો ખુશીથી ત્યાગ કરે છે. ઇત્યાદિ ” “જે દિવ્ય દર્પણમાં આપણે આપણી જાતને જોવી જોઈએ તે પરમેશ્વરનો શબ્દ છે; પણ રાજકીય દર્પણ તો માત્ર દુનિયાની સ્થિતિ અગર જે કાળમાં આપણે રહીએ છીએ તે શિવાય બીજું કંઈ નથી. ” બીજે ઠેકાણે તે કહે છે કે “પ્રત્યેક સદ્ગુણને સદ્ગુણમાંજ તેનો યોગ્ય બદલો મળે છે અને દરેક દુર્ગુણને દુર્ગુણમાંજ તેની યોગ્ય શિક્ષા મળે છે.

વ્યવહાર તરફ એકનનું વલણ કંઈ જુદાજ પ્રકારનું છે, તેમજ નીતિશાસ્ત્ર બિપર લખવાની તેની ઢગ બીજા ન્યાયશાસ્ત્રવેતાઓની ઢગ કરતાં તદ્દન જુદી છે. ગમે તે વિષય બિપર તે લખતો હોય, ગમે તેવી લામણી તે ધરાવતો હોય અગર ગમે તેવા કૃત્યો તે કરતો હોય, - તોપણ તે એક રાજનીતિય પુરૂષ હોય—રાજકીય વિચારો કોઈ દિવસ એના

વધારે આહોશી મેળવે છે.” ખ્રિસ્તી લોકોની નીતિની કુંચી નીચેની શેકસપીયરની લીટીઓમાંથી મળે છે—‘નક્કરી વસ્તુઓમાં પણ સારાપણાનો ગુણ રહેલો હોય છે; માત્ર તેને શોધી કઢાડવાની માણસમાં શક્તિ હોવી જોઈએ.” પણ બેકનમાં આવી શ્રદ્ધા નહોતી અને તેથી એનામાં આવી શક્તિ પણ આવી નહોતી. આમ હોવાનું કારણ એટલું જ હતું કે તે વસ્તુઓને જે રૂપમાં જોતો તેજ રૂપમાં તેઓ વિશે વિચાર કરતો—તેઓ કેવી હોયી જોઈએ એ વિશે તે માયાફાડ કરતો નહિ. મનુષ્યમાં જે કંઈ જામદા અગર જાતૃષ્ટ છે તે ઉપર તેણે ધ્યાન આપ્યું નહોતું, કારણ કે ઉપર ઉપરથી જોનાં તે નજરે પડતું નથી. આ જાંખતમાં તેણે ખારીક તપાસ કરીજ નહોતી. માણસોની નીતિ ઉપર જામર અને દુઃખથી અગર પ્રસંગની કસોટીથી, સ્ત્રી અને છોકરાં તરફ તેઓ જે આભાવિક પ્યાર અને પ્રીતિ ધસવે છે તેનાથી, અને માણસ અગર વદાક્ષા મિત્રોના ગરબુ વિગેરે વિવિધ કારણોથી વખતો વખત કેવી અને કેટલી જાડી અને સુધારક અસર થાય છે એ તેની નજર જાદાર રહી ગઈ હતી, કારણ કે એને પોતાને સ્ત્રી અસરનો અનુભવ કર્યોતો વખત આચ્છાંજ નહોતો. દુઃકામાં કહીએ તો જનસમૂહના સામાન્ય હિતમાં તે એટલો બધો લીન થઈ ગયો હતો કે પ્રત્યેક જુદા જુદા માણસ ઉપર વિચાર કરવાનો તેને વખત મળ્યો નહોતો. વૃદ્ધાવસ્થા ઉપર તેને આટલો બધો નિરસ્કાર આવે છે તેનું કારણ સમજવા માટે આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તે પોતે ધડપણમાં પોતાની જુવાનીની ભૂલો સુધારી ગયો નહોતો, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં સુધરવાના બદલે ઉલટો તે પોતાની યુવાવસ્થાની શક્તિઓ અને નાનપણની તૃપ્તારીઓના ખોટા ઉપયોગ કરી જે કામના માટે તે લાયક હતો તેમાંથી નિકળી જઈ ખીજે રહેતો ચઢી ગયો હતો.

આટલા માટે સત્ય અને સખાવતની તે ગમે તેવી સ્તુતિ કરતો હોય તોપણ તે માત્ર મનની કલ્પનાજ છે અને તે હમેશા કલ્પનાના રૂપમાંજ રહેવાની, કારણ કે તે કહે છે કે જે માણસ પોતાની જાંદગી આનંદમાં અને સુખશાન્તિમાં ગાળવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે એ કલ્પનાની જાડું નહક જતાતો પ્રયત્ન કરવો નહિ. મનના સંધગા ગુણો અને વૈભવ કરતા બેકન કહે છે કે સારાપણાનો ગુણ ચઢિયાતો છે અને આ ગુણની ગેરવાજરીમાં

માણસ તદ્દન નકામો છે—હવડા જીવડા કરતાં પણ ઉતરતો છે. પણ તરતજ તે પાછો કહે છે કે જે માણસો પોતાના ઉપરી ઉપર અગર દેશ ઉપર અત્યંત પ્રીતિ ગમે છે તે સુખી થઈ શકેજ નહિ. આજ પ્રમાણે શુદ્ધ અને ચોખ્ખો વ્યવહાર રાખવો એ મનુષ્યના માટે માન બરેધું છે પણ થોડો ધણો જીજ્ઞેષ રાખવો એ ખોટું નથી. એક દેકાણે તે કહે છે કે હુમ્મ્યા માણસો ડાહ્યા માણસો તરીકે ખપે છે એનાથી રાજ્યમાં જેટલું તુકશાન થાય છે તેના કરતાં વધારે ખીજા કોઈ કોરણથી યતું નથી. આમ છતાં પણ સત્ય ઉપર પોતાના નિર્બંધમાં તે કબૂલ કરે છે કે જૂઠ્ઠાનો ભેગ કરવો તે સોનારપાના મિત્રમાં ભેગ કરવા બરોબર છે; આવો ભેગ કરવાથી એ ધાતુની કિંમત ઘટી જાય છે પણ વ્યવહારમાં તે વધારે સારી ઉપયોગી થઈ પડે છે. તેને પોતાને પણ વ્યવહારમાં આવો ભેગ કરવાની જરૂર જણાઈ હતી.

બેકનનમાં દયાભાવ વિશેષ છે, પણ આ દયાભાવે કાંઈ દિવસ શુદ્ધ રત્નેદનું રૂપ ધારણ કર્યું નહોતું પોતાના જાતિભાઈઓ સાથે તે લડતો નથી, તેઓને કપકો આપતો નથી. તેઓના ઉપર તે ઘોર કૃત્ય કર્યાનો અગર અધમ દુષ્ટતાનો આરોપ મૂકતો નથી માત્ર જેના માટે તે માણસોને દુષ્ટિત ગણે છે તે તેઓની માનસિક નિર્ભગતા, મૂર્ખાઈ, અજ્ઞાન અને પરિણામે સ્વાર્થ સામા ટક્કર કીલવાની અશક્તિ છે. પણ તે કહે છે કે આવી મૂર્ખાઈ-માથીજ અનીતિ નિપજે છે. આવા ગરીબ પ્રાણીઓ ઉપર ગુસ્સો કરવો એ વ્યાજબી નથી. આ પ્રમાણે તે મનુષ્યોની અનીતિ માટે દિવંગીરી જાહેર કરે છે પણ તેને સુધારવાની તે જરા પણ આશા રાખતો નથી. માણસોના શારીરિક અને માનસિક જથ્થન હોડવવાના બેખાવ એની પાસે ધણા છે પણ તેઓના મૈત્રિક દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે તેઓએ ધર્મના શરણે જવું એ એકજ રત્નો છે, પણ નિર્ભાગ્યે તેણે પોતાના વ્યવહારોપયોગી મર્યાદામાંથી ધર્મને બાતલ કર્યો છે રાજકીય દિલ્લસ સંબંધમાં બોલતાં તેણે 'ધર્મની અંકુશતા' એ વિષય ઉપર નિર્બંધ લખ્યો છે પણ વ્યવહારમાં મનુષ્યોના વર્તન ઉપર ધર્મ કેવી અસર કરે છે એ વિષે તેણે પોતાના નિબંધોમાં કંઈ પણ લખ્યું નથી. માત્ર સહેજસાજ સૂચના તેણે હીઓગ્ગે-ટીસમાં કરી છે. આ જગ્યાએ મનની કેળવણી વિષે બોલતા તે ધર્મને દાખલ કરે છે તે આપણે પાછા જોઈ ગયા છીએ. પોતાના નિબંધોમાં પણ તે પરોપકાર શુદ્ધિ, સખા-

પત, દયાભાવ, ભલમનસાધ વિગેરે ગુણોની પ્રશંસા કરેછે પણ આવા ઉત્તમ ગુણવાળા માણસ ભૂલ ન કરે એટલા માટે તેને એ જણાવેછે કે અત્યંત ભલમનસાધ રાખવાથી આ દુષ્ટ દુનિયામાં માણસને નુકશાન થવાનો સંભવ રહેછે. વળી તે જણાવેછે કે ખીજ માણસો ઉપર આપણે જે પ્રીતિ રાખવી જોઈએ તેનો ધર્મરે નિર્માણ કરેલો નમુનો આપણી પોતાની જાત ઉપર આપણે જે પ્રીતિ રાખીએ છીએ તેજ છે અને તેથી પરોપકારને સ્વાર્થનો ભોગ આપતાં આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ. ‘જનસમૂહના અંગર આપણા દેશના ઉત્કર્ષનો આધાર જુદાજુદા કુટુંબોની શુદ્ધ છાંદગી ઉપર છે’—આ સિધ્ધાન્ત વિશે પશુ તેણે કંઈ લખેલું જણાતું નથી. ખીજ છાંદગીની અગર પરલોકની આશાઓ અને ‘ધાર્તી વિશે પણ તે કંઈ વિવેચન કરતો નથી. માત્ર આ વિચારોના સંબંધમાં તે એટલું જ જણાવેછે કે મરણનું ચિન્તન કરવું—એક છાંદગીમાંથી બીજ છાંદગીમાં જવાની તૈયારી કરવી—એ એક પવિત્ર અને ધાર્મિક કર્મ છે. આટલું કહ્યાપછી તે પાછો ફરેછે અને કહેછે કે આ છાંદગીનું સંરક્ષણ કરવું એ ધણું જ મહત્વનું છે. “જોકે મનુષ્યની છાંદગી માત્ર ૫૫ અને દિલ્લગીરીના સંગ્રહ છે અને જે લોકો અનત સ્થિતિની આશા રાખેછે તે આ છાંદગીને છેક હલકી ગણેછે તોપણ આપણે ખિસ્તિઓએ પરોપકારનાં કામ જરૂરી રહે એ તરફ તિરસ્કાર બતાવવો નહિ.” હવે એકન એની પોતાની બાબતમાં આ છાંદગીને છેક હલકી ગણતો હતો એમ માનવાને સબળ કારણ નથી. બિલકુલ આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યારે તે બર્મંકર મદવાડમાં હતો ત્યારે પણ તેમાંથી ઉઠવાને તે ધણા ખુશી હતો.

મનુષ્ય પ્રકૃતિ ઉપર વિચાર કરતા એકને કેટલીક સહેલાઈથી સમજી ન શકાય એવી ગૂઢ બાબતો ધ્યાનમાં લીધી નથી. નેણે એ પ્રકૃતિના ગુણવણુ અરેલા બામ ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી, તેમજ મનોરિકારનાં મૂળ તત્ત્વો વિશે વિચાર કર્યો નથી. સ્નેહ અગર પ્રીતિ એ શબ્દનો યથાર્થ અર્થ શો છે તે એ શિખ્યો નહોતો. આટલાજ કારણથી તેણે મનુષ્યોને માત્ર ૫૫ જેવાં ગણ્યાં છે અને આટલાજ માટે તે મનુષ્યો માટે લાંબી આશા રાખી શક્યો નહોતો. આટલાજ માટે જે સર્વોત્તમ વસ્તુ ન મળી આવે તો જે વસ્તુ મેળવી શકાય એવી હોય તેનાથી સંતોષ માનવાનું તે કહે છે. આટ-

લાજ માટે અસાધ્ય વસ્તુ વિશે આશા રાખવાનો અને વખતો વખત ના ઉમેદ ધધએ તોપણ છેવટ વિજય મળશે એવી આશા રાખી પ્રયત્ન કરવાનો રમ્નો તેણે પસંદ કર્યો નહોતો.

અહીં આં બેકનનના નીતિવિચારનો સારાંશ પૂરો થાય છે. તત્વશાસ્ત્ર, ચેતનશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર વિગેરે વિષયો ઉપર પણ આપણે તેના વિચાર જોઈ ગયા. એની નવીન પદ્ધતિ અને તેના ગુણ દોષ પણ આપણે પાછલા પ્રકરણમાં તપાસી ગયા. હવે આ સવગા વિષયો ઉપર તેના લખાણો વિષે સામટો વિચાર કરતાં આપણે છેવટ કેવા નિશ્ચય ઉપર આવીએ છીએ તેજ માત્ર જોવાનું રહે છે. આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેની કીર્તિનો આધાર તત્વશાસ્ત્ર ઉપર તેણે જે શિક્ષણ આપ્યું છે તેના ઉપર નથી. તેનો વિશેષ ગુણ તેણે દાખલ કરેલી નવીન પદ્ધતિની આવશ્યકતા બતાવવામાં, નવા નવા વિષયોનો અભ્યાસ કરવાનું જણાવવામાં, અને નવીન શોધો કરવા માટે પ્રયત્નને ભારે ઉત્કેરણી કરવામાં રહેલો છે. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, અનુભવનું પૃથક્કરણ, વિગેરે દુર્લભ પ્રશ્નો સાથે તે કંઈ સંબંધ રાખતો નથી. તેનો મગ્ધનો વ્યવહારમાં માણસોને જે કંઈ ઉપયોગી થઈ પડે તેના સાથે જ છે. 'નૈયાયિક' એ શબ્દને આપણે મને તેવા બહોળા અર્થમાં લઈએ તોપણ તેમાં બેકનનો સમાવેશ થાય છે. ન્યાયશાસ્ત્રના સંબંધમાં તેણે જે શ્રમ લીધો છે તેનાં જોડણાં વખાણ કરીએ તેટલાં એટલાં છે. પણ કાલના વખતમાં 'તત્વજ્ઞાની' એ શબ્દને આપણે જે અર્થમાં વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં તે તત્વજ્ઞાની નહોતો. તત્વવેત્તાઓમાં પોતાની મજબૂતી કરાવવા માટે તે આગા પણ નહોતો રાખતો એ વાત તેના પોતાના શબ્દો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે આમ છતાં પણ એના લખાણથી એના જમાના પછીના જે સંક્રામાં માત્ર ઇંગ્લેન્ડના જ નહિ પણ આખા યુરોપમાંના તત્વશાસ્ત્ર ઉપર મજબૂત અને ગુરુકારી અમર યર્ષ દતી એ દક્ષિત આપણા લક્ષ્ય. જ્યારે જ્યાં જોઈએ નહિ. ત્યાં સુધી નેશયેમ ઓરજેનમ અને ડી ઓઝેન્ડીસ દયાત છે ત્યાં સુધી એની કીર્તિ અમર રહેશે અને આખી દુનિયાને તેણે જે ઉપકારના જોગ તથા મૂકી છે તે કાંઈ કેળવણી માણસ જૂનનાર નથી વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો એજ દુનિયા પોતાના ઉપર થયેલા ઉપકારના માથે જે આમીઆ જોડાયેલી હતી તેઓને બૂલી તો નહિ જાય.

પણ જે અગવડ બરેલી સ્થિતિમાં તે ઉપકારો કરનાર વખતો વખત આવી પડ્યો હતો તેને ધ્યાનમાં લઈ તેના ઉપર રહેંચ નગર રાખશે, અને દસકા માણસો ઉપર જે દયાભાવ તે રાખતો હતો, સામારણ રીતે સધળા માણસો તરફ જે પરોપકાર બુદ્ધિથી તે બેતો હતો, જે સ્વાર્થરહિત અને ઉંચા પ્રકારના ઉદ્દેશને તે મરણ પર્વંત દહનાથી વળગી રહ્યો હતો અને છેવટના બાગમાં શુદ્ધ અંતઃકરણથી જે પશ્ચાતાપ તેણે જનહર કર્યો હતો તે ઉપર વિચાર કરી તેને એક બહા પરાક્રમી અને સમર્થ માણસ તરીકે માનશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

બેકનનની રાજનીતિ.

બેકનને પોતાની જીંદગીનો ધણો ભાગ રાજ્યદારભારમાં અને રાજ્ય ખટપટમાં ગાળ્યો હતો. એનું સ્વાભાવિક વયજી એકાન્તમાં બેસી પુસ્તકો લખવા તરફ હતું, પણ આસ્વાવગ્યાર્થીજ પૈમાની તકની અને, બીજી કેટલીક અઠ્યણોના લીધે એને જાહેરમાં આનંદની ફરજ પડી હતી. તે પોતે કબૂતર કરે છે કે " મારો આત્મા ખુન્નીયા રહે નહિ એવે ઠેકાણે લાખા વખત મુક્તિ રહેવાની મને ફરજ પડી છે " પણ આપણે જોઈ મયા છીએ કે થોડા વખત પછી તેણે જાહેર કામગીરી છુટવાનો વિચાર માડી વાળ્યો હતો. તે એક્સીઝાએચના દરબારમાં ઉગ્યો હતો, નાનપણમાં સરકારી વકીલ સાથે ફ્રાન્સમાં રૂપો હતો અને પાછળથી તેણે પોતાની જીંદગી જોમ્સની કચેરીમાંજ પૂરી કરી હતી. તે કાયદાનું સારું જ્ઞાન ધરાવતો હતો, અને એ સંબંધી તેણે કેટલીક અગત્યની મુશ્કેલીઓ કરી છે. હવે એની રાજનીતિ કેવી હતી અને રાજ્ય બંધારણ મિતે તે કેવો વિચાર ધરાવતો હતો, તેજ જોવાનું રહે છે. આ વિષય અજાણી માહિતી મેળવવાના માધ્યમે માત્ર એના બે ત્રણ નિબંધો અને એક્સવાન્સમેન્ટના બીજા પુસ્તકનું ૨૩ મું પ્રકરણ છે. એક્સવાન્સમેન્ટનો છેલ્લો ભાગ ઉત્તાવળથી લખાયેલો છે તેથી આ પ્રકરણમાં અપૂર્ણતાના ચિન્હો જણાય છે. રાજ્યગદારણ ગાટે તેણે કોઈ સિદ્ધાન્ત આપ્યો નથી. માત્ર રાજ્યની હયાત ગિયતિને જાળવવા માટે તેણે રોમ, ગ્રીસ વિગેરેના દલાલો આપી પ્રત્યક્ષ મુશ્કેલીઓ કરી છે તે કહે છે કે દરેક કાર્યમાં માણસના અમુક ઉદ્દેશમાં બીજા ઉદ્દેશો એવી રીતે સમાયેલા હોવા જોઈએ કે જે તે પોતાની ઈચ્છા અપૂર્ણ રીતે પાર પડી શકે એમ ન હોય. તે બીજા અગર ત્રીજા ઉદ્દેશમાં પણ ફોદ પામીને શાન્ત થઈ શકે, કારણ કે કોઈ અમુક એકજ કાર્ય ઉપર આશા રાખીને બેસી રહેવું એના કરતા વધારે જોડું બીજું કર્તવ્ય નથી તે કહે છે કે ' કુદરતમાં એકે કાર્ય નકામું જોવામાં આવતું નથી માટે તેનું અનુકરણ કરો ' આજ વિચારને અનુભરીને તે હમેશા અગ્રજી રાજનીતિનું પુરૂષ તરીકે

લખે છે—રાજ્ય બંધારણ કેવું હોય તો તે સંપૂર્ણ કહેવાય એ વિષે તે કંઈ કલ્પના કરતો નથી. તે જણાવે છે કે લોકોનો સ્વભાવ, પ્રજાની સામાન્ય સ્થિતિ, તેઓની આવશ્યકતાઓ, તેઓના કળ્યા, દેષ, અસંતોષ વિગેરે રાજ્યાધિકારીને જાહેર થવા જોઈએ, પણ રાજ્યની હકિકત મુખ્ય રહેલી જોઈએ આપણે જોઈ સફીએ છીએ કે એકનના સિદ્ધાન્તનો પાછલો ભાગ દાવના વખતમાં ભાગ્યેજ કાઢી શકીએ. એવા સમયમાં આટલું કહી પછી તે કહે છે કે ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્ય જેમસ પહેલાં જેવા બાહ્ય રાજ્યના હાથ તળે હોવાથી ઘણી સારી સ્થિતિમાં છે માટે તે વિષે હું કંઈ વિશેષ ટીકા કરવા માગતો નથી. માત્ર અંગ્રેજી કાયદામાં કેટલોક સુધારો વધારો કરવાની સૂચના કરીને તે અંત કરે છે.

હવે એની રાજનીતિ સંબંધી વિશેષ માહિતી મેળવવાનો આધાર માત્ર એના નિબંધો, જેમ્સની કચેરીમાં એના કેટલાક કૃત્યો અને એના છુટા છવાયા લખાણ ઉપર છે. ધર્મને તેમજ રાજ્યને સગતી બાબતોમાં એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજ્યની અગર જનસમૂહની ઐક્યતા સાચવવાનો હતો. જ્યાં રાજ્ય સ્વતંત્ર હોય છે, જ્યાં એની એકલાનીજ બતા ચાલે છે, અગર જેને આગળે એકાધિપત્ય કહીએ છીએ ત્યાં જો ઉભરાવો અને સર-દારો ન હોય તો એ રાજ્યને એકન ટર્કીના રાજ્ય સાથે સરખાવી તેને પ્રજાને પીડનાર અગર જુલમી રાજ્ય તરિકે ગણે છે એક ઠેકાણે તે કહે છે કે એકાધિપત્ય કરતા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સાફ હોઈ શકે, પણ આવા પ્રશ્નો માથે તે મિનકૂલ સંબંધ ધરાવતો નથી વ્યવહારોપયોગી રાજ-નીતિ સાથે સરખાવતા એને આ સવાલો તદ્દન નકામો જોઈ જણાય છે અને આટલાજ કારણથી એના પોતાના ધારવા પ્રમાણે રાજ્યનું સૌથી સરસ બંધારણ કેવું હોય જોઈએ એ વિષે તે આપણને કંઈ માહિતી આપતો નથી પરમેશ્વરે રાજ્યના એકાધિપત્ય, પ્રજાસત્તાક વિગેરે જુદા જુદા રૂપો નિર્માણ કર્યા છે, જેવું રાજ્યનું બંધારણ, તેવી તેની રાજનીતિ હોવી જોઈએ. માટે ઇંગ્લેન્ડની હયાત સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરીએ તો તેની રાજનીતિ પણ અંગ્રેજી હોવી જોઈએ એકીવાવેલીના નાફક નિષ્પક્ષ-પાતપણે અને શાન્ત ચિત્તથી યાત્રિક રાજનીતિ ઉપર કાંઈ અથ લખવાનું એકનનું કામ નથી કે જેમાંથી રાજ્યમાં સંતોષારી અને સ્વતંત્ર

સત્તા મેળવવાના નિયમો મળી આવે, તે તો રાજ્ય, ઉમરાવો, પ્રજા મંડળ અને ધર્માધ્યક્ષોને અંગ્રેજી રાજ્યમંધારણના મુખ્ય અવયવો તરીકે સ્વીકારી રાજ્યની આગાદી કરવાના ઉદ્દેશથી ને લખે છે તે એક અંગ્રેજી રાજ્યનીતિનું પુરૂષ તરીકેજ લખે છે પ્રજાપીડન અમર જૂનમને તે જરા પણ ટેકા આપતો નથી, અને તેણે બુદ્ધિપૂર્વક અને જાણી જોઇને રાજ્યના ખીજા અવયવોને નુકશાન પહોંચે એવી રીતે રાજ્યની સત્તા વધારવાનો વિચાર કર્યો નથી. જોકે વ્યવહારમાં પ્રમોગાપાત નેણે આ પ્રમાણે કર્યું હશે, તોપણ તે એના મિદ્ધાન્ત તેમજ એની પ્રકૃતિના વિરુદ્ધ હતું. વ્યવહારમાં નીતિના સળધમાં તેણે ને જૂલો કરી હતી તેવીજ આ જૂલ હતી—અર્થાત—તે માત્ર અપવાદ જોવી હતી ઉમરાવો અને પ્રજામંડળ માથે ઇન્જાએન્ડના રાજ્યને તે તારાસદ આકાશ જોડે સરખાવે છે જેની રીતે આકાશમાં એક પ્રધાનગતિ ખીજી ગંધી વસ્તુએને ગતિમાન કરે છે અને તેમ છતાં દરેક ગ્રહને પોતાની જુદી અને વિશેષ ગતિ હોય છે, તેવીજ રીતે રાજ્યમાં રાજ્ય પ્રધાન ગતિ છે, અને તે ખીજા બધા અવયવોને ગતિમાન કરે છે

હવે ઉમરાવો અને પ્રજામંડળને નુકશાન પહોંચે એવી રીતે રાજ્યની સત્તા વધારવા તરફ એવું સ્વાભાવિક વલણ નહોતું એની સાબિતી એ છે કે તે વખતો વખત પાર્લામેન્ટને બોલાવવા માટે જોજેસને ભવામણ કરતો હતો. કોઇ વખત પાર્લામેન્ટને બોલાવવાની રાજ્યની મરજી નહોતી તોપણ તેની મરજી વિરુદ્ધ જઇ તે પાર્લામેન્ટને બોલાવવાની તજવીજ કરતો હતો. ધણી વખત તેનો ધારણો વિચાર પાર પડતો નહોતો તોપણ તેણે પાર્લામેન્ટની યોગ્યતા અને ઉપયોગીપણા વિશે પોતાના અભિપ્રાયમાં મિનકૂલ ફેરફાર થયા દીધો નહોતો ને પાર્લામેન્ટના હાથે એની પડતી યજ્ઞ હતી તેને પણ એનીજ સલાહ અને એનાજ આગ્રહથી બોલાવવામાં આવી હતી, કારણ કે પાર્લામેન્ટને તે એક કુદરતી મંત્રીસભા તરીકે ગણતો હતો. આ મંત્રીસભા યથાર્થ સનાહ લેવાનું ઠેકાણું હતું—એ કોઈ બજારની દુકાન જેવી નહોતી કે જ્યાં રાજ્ય પોતાના કેટલાક નજીકના અધિકારમાં પ્રજાના પૈસાનું સાદુ કરે. આવા અયોગ્ય વિચારને જમ તેમ કરીને દૂર કરના એજ બેકનનો હેતુ હતો. પાર્લામેન્ટનો ખરો મિદ્ધાન્ત એ છે કે રાજ્યએ નિયમિત વખતે

ઉમરાવો, પ્રજામંડળ, અને ધર્માધ્યક્ષો વિગેરેને બોલાવવા અને જોનાથી રાજ્યની આબાદીમાં અને પ્રજાની સુખશાન્તિમાં વૃદ્ધિ થાય એવી પોતાની યોજનાઓ તેમના આગળ મૂકવી અને પછીથી એ વિષે તેઓને છુટથી ચર્ચા કરવા દેવી અને જો તેઓને કોઈ નવીન યોજનાઓ અગર સૂચનાઓ કરવાની હોય તો તેમ કરવાની પણ તેઓને રાજ આપવી ધર્મને લગતી બાબતો પાર્લામેન્ટમાં નહિ લાવવા માટે તે પાદરીઓને કપકો આપતો પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે તે જાતે પણ ઘણીવાર જાહેર કામને લગતી વાત પડતી મૂકી વખતે રાજ અને પ્રજા વચ્ચે ચાલતી તકરારમાં ઉતરી પડતો તે કહે છે કે પાર્લામેન્ટનું કામ ચાલતું હોય તેમાં જો કોઈ સ્વતંત્ર અને પ્રમાણિક માણસ રાજ્યના વાર્ષિક ખર્ચના સમઘમાં કંઈ વાત ઉપાડે તો તે ઠીક છે, પણ આવી વાતનો સમઘ મુખ્યત્વે કરીને માત્ર રાજ્યની સાથેજ હોવાથી રાજ્યના સામાન્ય હિતને લગતી વાત કરતા એને વિશેષ હક મળવો જોઈએ નહિ—અર્થાત્-પાર્લામેન્ટમાં પ્રથમ રાજ્યના હિતની વાત કરી જોઈએ અને રાજ્યના વાર્ષિક ખર્ચનેવી ગૌણ મામતો પ્રમો-પાત વખત મળે વિચારની જોઈએ રાજ્યને પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે “જો વાતનો સમઘ આપણી પોતાની સાથે છે તેને છેલ્લી મૂવી જોઈએ.” જો પાર્લામેન્ટનું ખર્ચ કર્તવ્ય આજ હોય તો પછી શુધ્ધ બક્ષીસો આપીને અગર સત્તાના જોરથી સભાસદોને હામમાં રાખીને કોઈ અમુક પ્રશ્નનો ફાયદો કરાવી લેવાની વાતજ થી ?

રાજ્યના મુખ્ય અવયવોમાં માહોમાહે તકરાર અને ખટપટ થાય તે બેકનને પસંદ નહોતું, કારણ કે તે ફક્ત એકીઝાબેથ અગર જેમ્સ જેવા રાજ્યાધિકારીના રાજ્યમાં લખતો હતો—તે કોઈ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં લખતો નહોતો. તે રાજ્યને આકાશ સાથે સરખાવતો હતો અને ત્યાં પ્રધાન મંત્રિ એકજ હોવાથી તકરાર અગર ખટપટનો જન્મ થાય એમ નહોતું મંત્રી સભા અગર પાર્લામેન્ટની અદર અને બહાર રાજ્યના પ્રત્યેક અવયવને પોત પોતાનું વિશેષ ધર્મ હતું, “મોટા અને મમય ઉમરાવમંડળથી રાજ્યના વૈભવમાં વધારો થાય છે પણ તેની સચા ઝોડી થાય છે, અને એવાજ ઉમરાવ મંડળથી પ્રજા સચેત થાય છે અને તેઓમાં જુગ્મો આવે છે પણ પૈસેટકે તેઓ મકાલમાં આવી પડે છે” સદ્યહરથનું લક્ષણ

રાજનીતિનો પાયો લશ્કર ઉપર છે. જેવી રીતે આપણા શરીરની સ્થિતિ સાચવવા સારું કસરતની જરૂર છે તેવીજ રીતે રાજ્યની સ્થિતિ સાચવવા સારું યુદ્ધની જરૂર છે. પોતાના નિબંધોમાં તે કહે છે કે “વ્યાજની અને પ્રતિદિન યુધ્ધ એજ રાજ્યના માટે ખરી કસરત છે. માહોમાંહે લડાઇ થાય તે તો તાવની ઉષ્ણતા જેવી છે, પણ ખીજ દેશ સાથે જે લડાઇ થાય તે કસરતની ઉષ્ણતા જેવી છે અને તે શરીરને (રાજ્યને) આરોગ્ય-રાખે છે, કારણ કે આજસથી ભરેલા એ ૫૫ રાજાના વખતમાં દિવસભરનો નાશ થાય છે અને રીતમાતમાં ખિચાડ થાય છે ” લશ્કરી સિપાઇનું બેકને જે લક્ષણ આપ્યું છે તેમા બહુતી સિપાઇનો સમાવેશ થતો નથી ‘ઈન્ગલેન્ડનું લશ્કર’ એનો અર્થ જ્યારે ઇન્ગલેન્ડના સંરક્ષણ માટે તૈયાર થયેલા હથિયારબંધ અંગ્રેજો એટલેજ થાય છે ત્યારે જે માણસો નાનપણથી આજ ધંધામાં ઉછરે છે તેઓના તરફ બેકન મેકીયાવેલીની માફક કરડી નજરથી જોતો નથી. યુદ્ધ તરફ તેનું ખાસ વલણ હતું એ વાત તેનાં સપનાં બાપણો અને ગ્રંથોમા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ઈ. સ. ૧૬૦૬-૭ માં વસ્તી વધી જવાથી નિપજતા ભપતે હશે કહાડતાં સરહદ વધારવા માટે યુદ્ધની આવશ્યકતા જતાલ્યા પછી તે કહે છે કે “ અને બેગક હું ધાર છું કે માગ બોલવાથી આપને (અધ્યક્ષને) કંઈ માહું નહિ લાગે—જે કોઇ વખત આપણને યોગ્ય કારણ મળી આવે તો, કાં તો આપણા જૂના દક્ષ પાછા મેળવવા માટે, કા તો આપણને થયેલા નુકશાનનું વેર વાળવા માટે, કા તો આપણા પૂર્વજોની આ મરફત સંપાદન કરવા માટે, અગર આપણા વારસોના વારસામાં વધારો કરવા માટે, આપણે આપણી જાતને યોગ્ય માનતા હોઇએ તો, આ પ્રમાણે મોટાઇ અને વિસ્તારના વિચાર આપણે કદાચી નાખવા ન જોઇએ, અને લાભ અને દિસાખ વિગેરેની ગણતરી કરવી જે વાંધામેન્ટ અને મોટા રાજ્યોનું નહિ, પણ ખાનગી માણસોનું કામ છે તેની જટિલતા પડવું બેઠકે નહિ ” આ પ્રમાણે જોકે બેકન યુદ્ધની તરફેણમા હતો તોપણ પ્રજા ઉપર જૂનમ કરવા તરફ એનું વલણ નહોતું જોકે રાજ્યના વિશેષાધિકારને તે વખતોવખત ટેકો આપતો હતો, તોપણ એમ કરવામા પ્રજાના દક્ષતા નુકશાન કરવાનો તેનો હેતુ નહોતો. વ્યવહારમા તે રાજ્યના વિશેષાધિકારને ટેકો આપ્યા કરતા પણ આગળ જતો. રાજ્ય સાથે તે નજીકનો સંબંધ ધરાવતો હતો, રાજ્યની મહે-

રખાની ઉપર તેનો સધળો આધાર હતો, રાજ્યમાં મોટા હોદ્દાની જગ્યા મેળવવાની તે આશા રાખતો હતો, તેમજ જેમ્સની જાત માટે પણ તે ધણો સારો વિચાર ધરાવતો હતો—આ વિગેરે કારણોથી વ્યવહારમાં તે રાજની તરફેણમાં રહેતો હતો. તોપણ ઇંગ્લેન્ડના સ્વાતંત્ર્યનો નાશ કરવાનો અગર જેમ્સને સર્વ સત્તાધીશ બનાવી પ્રજા ઉપર જુલમ કરાવવાનો તેનો વિચાર નહોતો.

હવે રાજના અધિગર અને પ્રજાના દુઃખ વચ્ચે જે તકરાર ચાલતી હતી તે એવી હતી કે તેમાં જો પ્રમાણિક અને યશ્ચા રાજનીતિય પુરુષો ભાગ લે તો તેથી પરિણામે કંઈ નુકસાન થાય એમ નહોતું આ ક્ષેત્રોને જોતાં એટલું જ હતું કે એ તકરારના પરિણામ અન્તે એક પક્ષકારના દુઃખમાં એટલો મધો ફાલેલો થતો ન જોઈએ કે જેથી જીજ્ઞાની સત્તામાં મહત્વનો ફેરફાર થઈ જાય હવે એટલું એમ ધારતો હતો કે પૈસાના સંબંધમાં રાજ ઘણું સફળ થતો, તેથી જો રાજ્યના પૈસા ઉપર પ્રજા મંડળની સત્તા વધી પડે તો વખત મળે રાજના દુઃખમાં મોટું નુકસાન થાય અને તેથી વખતે રાજ્યને પણ ધોરણ લાગે. આવા બંધને દાલના વખતમાં તો કોઈ ગણતર નથી પણ બેકનન તો તે એક મહત્વનો સવાલ ધર્મ પાયા હતો વિશેષમાં વળી તે એમ ધારતો હતો કે જેમ્સે જો પૈસાની ધણી જરૂર પડે તો તે એક પછી એક એમ પોતાના સધળા અધિકાર પૈસાના સાઠમાં છોડી દેશે અને જો એમ થાય તો રાજ્યમાં બારે ઉચ્ચપાયલ થયા વગર રહે નહિ આપણા કારણથી તે વખતો વખત રાજને તેની જૂલ ભરેલી વર્તણૂક માટે સૂચનાઓ કરે તે આજીજી સાથે જેમ્સને વિનંતિ કરે છે કે તમારે તમારું માન મૂકી દેવું ન જોઈએ, પાર્લામેન્ટમાં લાગ્યા લાગ્યા બાણો ન જરા માટે તે જેમ્સને જણાવે છે અંતે વધારામાં કહે છે કે તેણે પોતાના દેવા માટે જરા પણ ધાનતી ખરી નહિ આમ છતાં પણ રાજ પ્રજામંડળથી છેક સ્વતંત્ર જાની જાણ એટલે રાજ એને પૈસા દગ કરવાની બેકનનની ઇચ્છા નહોતી આવી સ્વતંત્રતા માટે તો વિચારજ કરવાનો નહોતો કારણ કે રાજ અને પાર્લામેન્ટ જુદાં થઈ શકે એમ નહોતું પણ જો પ્રજામંડળના દુઃખ સાચવવા માટે રાજને નિરોધવિકાર પણ સચવાય તો એમાં કંઈ ખોટું નહોતું વખત ધણો બારીક હતો—રાજ

અને પ્રજા વચ્ચે લડાઈ જમ્યા વગર રહે એમ નહોતું. જો જાને પક્ષકારો વચ્ચે સલાહ થવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ એ સલાહ એવી રીતે થવી જોઈએ કે જેથી પરાપૂર્વથી આલતા આવેલા રાજના હક્કને નુકશાન પહોંચે નહિ.

જીપરની હકિકત ધ્યાનમાં લેતાં આપણને જણાય છે કે રાજનો પક્ષ ધરવામાં એકનનો વિચાર ઈંગલેન્ડના સ્વાતંત્ર્ય વિરુદ્ધ જવાનો નહોતો; કારણ કે જે વખતમાં તે રાજનો પક્ષ લેવાનું કહે છે તેમાંજ તે એક ઘડી ભાર પણ પ્રજામંડળની મહેરબાની બહાર નહિ જવા માટે માન ધરાવે છે તોપણ પાછળથી તે રાજનો પક્ષ એટલી બધી હઠીલાઈથી ધસ-વવા લાગ્યો કે એના સમકાલીન યુરોપો પણ એના નવા વિચાર જોઈને વિસ્મય પામવા લાગ્યા. ન્યાયાધીશેને તે નીચે પ્રમાણે સમજ આવે છે—
“તમારે રાજના વિશેષાધિકારને ટેકા આપવો જોઈએ; રાજનો વિશ્લેષધિકાર એજ કાયદો છે—કાયદાનો મુખ્ય ભાગ છે.” ન્યાયાધીશે માત્ર મહેલ જવા છે અને પ્રથમગતિ જે તેઓનો રાજ છે તેની ગતિના આધારે તેઓએ ગંતિમાન થવું જોઈએ—અર્થાત્-રાજની મરજી વિરુદ્ધ જતાં તેઓએ બહુ વિચાર કરવો જોઈએ. રાજમાં ધન્યરનો અશ છે, માટે રાજ્યમાં તેનો ભારભોજ પડવોજ જોઈએ. રાજ રૈયતના હાથે પૂજવો જોઈએ અને રાજ્યમાં ગમે તેવી ગેરવ્યવસ્થા ચાલે, તોપણ રાજની સત્તા પડાવી લેવાને કાંઈને અધિકાર નથી. કહેવાની જરૂર નથી કે એકનના આ વિચાર હાલના વખતમાં ધણા ભાગે કાંઈ સ્વીકારશે નહિ.

પ્રજાની ગરીબ સ્થિતિથી જો તેઓમાં અસંતોષ થવાનો સંભવ હોય તો તેને શાન્ત કરવા માટે વ્યાપાર રોજગાર વધારવો જોઈએ અને નવાં કારખાનાં કહાડવાં જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે જો અમુક માણસોને લુગડાં બહાર ગામ ચલાવવાનો હક્ક આપવામાં આવે તો એ હક્ક એવી સરને આપવો જોઈએ કે એ લુગડાંને રંગવાનું કામ ઈંગલેન્ડમાંજ થઈ શકે. આવી સરત કરવાનું કારણ એટલુંજ હતું કે એ ધધેા ઈંગલેન્ડના હાથમાં રહે. વધારામાં વળી આજસનો નાશ કરવા માટે, બિગાડ થતો અટકાવવા માટે, અમુક વસ્તુઓની કિંમતોનું

ધોરણુ બાંધવા માટે, અને કરવેરા વિગેરે નિયમિત કરવા માટે, નવાકાયદા બનાવવા જોઈએ પૈસાનો ફેલાવ થવો જોઈએ કારણ કે જો એમ ન થાય તો પૈસો તદ્દન નકામો થઈ પડે છે. હવે આ પ્રમાણે પૈસાનો ફેલાવ થવાને દર-કત ન થાય એટલા માટે બેકન કહે છે કે હવે ઉપરાત વ્યાજ લેનાના ધંધા ઉપર સરકારે સખત નીતો રાખવો જોઈએ. કાંઈને વધારે સત્તા ધારણ કરવાનો હક્ક આપવો ન જોઈએ, તેમજ દોર ચરાવવાની જગ્યાએ પણ હવે ઉપરાંત મોટી હોવી ન જોઈએ. દેશના જુદા જુદા પક્ષોમાં વિભાગ કરી પછી તેના ઉપર રાજ્ય કરવું એ મૂખાંશભરેલું છે, તોપણ પ્રગમડો એવી રીતે રાજની તરફેણમાં રહેતું જોઈએ કે જો કાંઈ વખતે ઊભરાવો તરફથી તોફાન કરવામાં આવે તો રાજ મુરફેલીમાં આવી પડે નહિ દુઃખ અને અમતોય સમાવવા માટે ઉપાય શોધવા જોઈએ, કારણ કે એમ ન થાય તો વખતે એ અસંતોષ વધીને બમંકર રૂપ પકડે એવી ધારતી રહે છે. જિંમી પંક્તિના ઉભરાવોને આધાર રાખવા પણ તેઓને ઘણી દેવાની જરૂર નથી. ખીજી પંક્તિના ઉભરાવોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, કારણ કે તેઓ એ કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે—(૧) તેઓ જિંમી પંક્તિના ઉભરાવોની વિરુદ્ધ અને રાજની તરફેણમાં રહે છે. અને (૨) મામાન્ય મોક્ષ સાથે તેઓની મરત અને મંબથ નજીકના હોવાથી તેઓ જનસમુદાયના તોફાનને જલદીથી દાખી શકે છે. વ્યાપારીવર્ગ ઉપર જંગ અને તેમ આંદોલન કરનારો જોઈએ કારણ કે તેઓના ઉપર દર નાખવાથી રાજને નેટલું મળે છે તેટલું, બચકે તેનાથી પણ વધારે, ગળ્યને ગુફસાન પહોંચે છે. પ્રગમ-ડગના ધર્મ, ટિવાજ, રીતભાવ અને આજીવિકાના સાધનોની વચમાં પડના પહેલા રાજ્યને બહુજ વિચાર કરવો અસ્પષ્ટ છે. બેકન એમ માને છે કે જો પ્રમોશન પ્રગમના ઉપર સંતુલનમાત્ર જુદા કરવામાં આવે તો એટલાજ ઉપરથી પ્રગમની પ્રીતિમાં વધારો થતો નથી માત્ર એ જુદામ જો લાંબા વખત સુધી કાયમ રહે અને તે એક પ્રકારનો દોષ કે એનાથી રાજના દરેક ભાગના અને દરેક દેશના લોકોને, મંત્રી તેમજ તાંગર બંધાને દમ્બેના માટે અક્યમ થાય એમ દોષ તોજ એનાથી રાજ્યની ઉપસપાય ન અને પડતીના ખીજી રોપાય છે. માટે જો ઉપરની બાબતોમાં જુદામ નહિ થતા રીતે પ્રગમને ખાતરી આપવામાં આવે તો પડી રાજપાધિકારીએ કાંઈ પણ પ્રકારની ધારતી રાખવાનું કારણ નથી.

લશ્કરી સિપાઇઓતા સંગઘમાં બોલતાં બેકન કહે છે કે તેઓને લાંબા વખત સુધી એકલા રાખવા નહિ, મોટા સમૂદમાં તેઓને ફેળવવા નહિ, અને તેઓને પગાર આપવો નહિ. આટલા ઉપરથી આપણને જણાય છે કે જે વગર પગારના અને ટુંકી ટુંકી સંખ્યામાં ફેળવાયલા લશ્કરી સિપાઇઓને જુદે જુદે ફેરણે રાખવામાં આવે તો તેઓનાથી દેશનું રક્ષણ સારી રીતે થઈ શકે છે અને તેઓના તરફથી ખીજી કાષ્ટપણ જાતની ધાન્ડતી રાખવાનું કારણ રહેતું નથી. કામ પડે તો લડવું, નહિ તો પોતપોતાનો ધંધો કરવો એ સરને રાખેલું લશ્કર જોને સિરખંદી લશ્કર કહે છે તેને મોટી સંખ્યામાં રાખવા માટે બેકન મજબૂત બલામણુ કરે છે તેનો મુદ્દ-પ્રવૃત્ત જુરસો વખતે એટલો બધો ઉભરાઈ જાય છે કે તે દેશના ધંધા રાજગાર અને ખીજા હુન્નરોને યુદ્ધની સાથે સરખાવતાં પ્રમાણમાં હલકા ગણે છે. તે કહે છે કે “સૌથી વધારે રાજ્ય અગર મોટાઈ માટે દરેક દેશે હથિયારને પોતાના મુખ્ય માન અવ્યાસ અને ધંધા તરીકે ગણવા જોઈએ. આટલાજ કારણથી જે ધંધા અને નાજુક હુન્નરો ધરમાં બેસીને કરવાના છે અને જેનાથી લડાયકવૃત્તિને તુકશાન પહોંચે છે તેઓના કરતાં ખેતીને વધારે ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે. આજ ઉદ્દેશથી તે કહે છે કે આવા બેઠાગરા ધંધા પરદેશીઓને અને પ્રજાના છેક હલકાવર્ગને સોંપવા જોઈએ. જો આજ મુદ્દા સાચવવાનો હોય તો પછી પરદેશીઓને સ્વદેશના દરેક આપવામાં દરકત નથી. નવાં સંસ્થાનો સ્થાપવામાં પણ બેકનનો આજ હેતુ છે. સંસ્થાનો આપવામાં નાતલ્લાગિક લાભ દાનિતો વિચાર કરવાનો નથી, તેમજ થોડા ધણા સાદસ કરનારાઓ એક જગ્યાએથી ખીજી જગ્યાએ જઈને રહે એટલે સંસ્થાન સ્થાપવાનો હેતુ પાર પડ્યો એમ સમજવાનું નથી. સંસ્થાનો સ્થાપવામાં પ્રાચીન શ્રીક અને રોમન લોકોનું અનુકરણ કરવું જોઈએ કે જેથી હવે આખા રાજ્યને કાયદો ગાય. ઇંગ્લેન્ડની વૃદ્ધિ ખીજા દેશોના આધારે નહિ, પણ ખીજા દેશોની વૃદ્ધિ ઇંગ્લેન્ડના આધારે થવી જોઈએ.

હવે બેકનનું વલણ યુદ્ધ તરફ આટલું બધું શા કારણથી હતું તે આપણે તપાસવું જોઈએ. ‘પ્રકૃતિનું વિવરણ’ એ નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તે જણાવે છે કે આખા યુરોપનાં રાજ્યોમાં માંદોમાંદો લશ્કરો

થવાનો ભય છે મુખ્યત્વે કરીને તે આ ભય ઇંગ્લેન્ડમાં વધારે જોતો હતો. રાજ અને પ્રજામંડળ વચ્ચે ચાલતી તકરાર ઉપરથી તે એમ માનતો હોવો જોઈએ કે ઇંગ્લેન્ડમાં લડાઈ જંગ્યા વગર રહેશે નહિ જો આ પ્રમાણે તે ખાતરીપૂર્વક માનતો હોય તો પોતાના સ્વદેશમાં માહોમાંહે લડાઈ થતી અટકાવવાના હેતુથી તે ખીજ દેશો સાથે લડાઈ કરવાની ઉત્કેરણી કરે એ સ્વાભાવિક છે આટલાજ માટે તે જેમ્સને પોતાના રાજ્યની નજીવી તકરારોમાં જીવ ન ધાનવા માટે સૂચના કરે છે. તે કહે છે કે જેમ્સે મહાન ઐશ્વર્યુક્ત રાજનીતિનો અનુમહ કરવો જોઈએ-તેણે ઇંગ્લેન્ડના માટે સોનેરી યુગ સ્થાપવાની તજનીજ કરવી જોઈએ આ પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડની મોટાઈ વધારવાના હેતુથી તે કહે છે કે રાજ અને પ્રજા વચ્ચે સંપ રહેવાની, આપણે-હવે સુધારવાની, સ્કોટલેન્ડના જગતી ભાગની નવા સંસ્થાનોમાં વ્યવસ્થા કરવાની, અને નીચાણમાં આવેલા પ્રદેશોને ઇંગ્લેન્ડના રાજ્ય સાથે જોડી દેવાની જરૂર છે રોમના વહેમને ઇંગ્લેન્ડમાં દાખલ થવા દેવો નહિ, અને ઇંગ્લેન્ડે 'સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરનાર' એ માનવતી પદ્ધતિ ધરાવતી જોઈએ "હું સૂચને પશ્ચિમમાં ઉગતો જોઈંધું, -આ શબ્દોમાં બેકન પાશ્ચાત્ય રાજ્યોમાં ઇંગ્લેન્ડને સૌથી મોટું બનાવના વિષે પોતાની કમપના જાણે ફળીભૂત થવાની તૈયારીમાં હોય એમ જેમ્સને જણાવે ■ સ્પેન્સર, શેક્સપીયર અને મીક્ટન જેવા સમર્થ કવિઓ પણ ઇંગ્લેન્ડના માટે આત્મીય આશા રાખતા હતા આ ત્રણેનો અભિપ્રાય પણ એવોજ હતો કે લડાઈ વગર ઇંગ્લેન્ડ પોતાની મોટાઈ અગર માન સાચવી શકશે નહિ ઇંગ્લેન્ડના શરવીરો 'પ્રખ્યાત' થવા જોઈએ અને ખીજ લોકોએ તેઓની 'ધાર્મિક' રાખવી જોઈએ ઇંગ્લેન્ડની જો "પ્રાચીન અને મગર હથિયારમંથ રાજ્યમાં" ગણતરી થઈ છે તે હમેશના માટે કાયમ રહેતી જોઈએ

જો વસ્તુરિયતિ આવી હોય, જો સુદૃઢવ્રત જીવસે એ ઇંગ્લેન્ડનું એક સ્વાભાવિક લક્ષણ હોય, જો તેના મોટા સમર્થ કવિઓના અભિપ્રાય પણ આવાજ હોય તો પછી બેકનને કમપનાત મળવો એ વ્યાજબી ગણાય નહિ. રધારામાં વળી આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે જે લડાઈને માટે તે આટલા મધા ઉત્સાહ અને આગ્રહથી કહેતો હતો તે એવી નહોતી

કે જેનાથી ઈંગ્લેન્ડને શરમાવુ પડે એ લગાઈ માત્ર સત્તા અને કીર્તિ વધારવાનાજ હેતુથી નહિ, પણ સ્વાર્થ અને સત્તાના અર્થે ચલાવવાની હતી માત્ર ક્યા પ્રસંગે અને કેના કારણથી લગાઈ કરવી એ વિષે બેકનનો અભિપ્રાય બેઠેએ તેટલો મજબૂત નથી આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે તેણે વૃદ્ધ વયમાં પોતાનો વિચાર થોડો ધણો ફેરવ્યો હતો. જેમ્સ સનાહસ પને નેટલું ચલાતો હતો તેના કરતા લગાઈને તે વધારે ધિક્કારતો હતો. 'અરુ' કહીએ તો નજીની ખામતો તરફ તેનું વળણ વધારે હોનાથી લગાઈથી તે ખરેખર ખેંચીતો હતો તેથી કરીને બેકન પણ હવે સવાહશાન્તિ વિષે તેના અભિપ્રાયને ટેકા આપવા લાગ્યો. ઉલ્લેખ કરીએ તો એવું કહેવા લાગ્યો કે જે સ્પેઇન દેશ સાથે લડતો સખધ બેગાય તો આખા યુરોપની લગાઈઓ શમી જનાનો પ્રયત્ન આવે. આમ છતાં પણ મરણ પર્યન્ત તેણે યુદ્ધનો વિચાર છોડ્યો નહોતો. હજી ટર્કી સાથે લગાઈ કરવાનો પ્રસંગ હતો, અને "ધર્મયુદ્ધ ઉપર સવાહ" એ નામના એના અપૂર્ણ રહી ગયેના પુસ્તક ઉપરથી સમજાય છે કે જે એ સ'વાહ પૂરો લખાયો હોત તો ટર્કી સાથે લગાઈ કરવાનો તેનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ જણાઈ આવતો. મુસલમાનો સાથે લગાઈ કરનારુ મુખ્ય કારણ એ હતું કે તેઓ આખા ખ્રિસ્તી-મહાનના વિરુદ્ધ હતા. માત્ર તેઓ ખ્રિસ્તીધર્મ નહોતા માનતા એ એકજ કારણ નહોતું.

'રાજ્ય' ઉપર એના નિમિષો સાથે 'ડી ઓગ્સેન્ડીસ' વિગેરે એના ખીજા પુસ્તકોમાંના લખાણને સરખાવતાં આપણને જણાય છે કે યુદ્ધ તરફ એના સ્વાભાવિક વલણમાં માત્ર થોડો ધણો ફેરફાર થયો હતો. તે એમ માનતો હતો કે લગાઈમાંથી માત્ર પરિણામ આવે છે પણ તે સાથે ખીજા ઘણા ફાયદા થાય છે. ઈંગ્લેન્ડને તે જ બોધ કરે છે તે તો એનો એજ છે- " નિર્ભયપણાથી રાજ્યનું રક્ષણ બરાબર થઈ શકતું નથી, દરિઓ એજ આપણો કોટ છે અને વહાણ આપણા રક્ષણનું સાધન છે ..... હું મારી પ્રકૃતિથી અને ધર્મથી શાન્તિને ચાહુ છું,.... દેશમાં એનું સરક્ષણ ન્યાયથી ધણીજ સારી રીતે થાય છે અને બહારથી એને હરકત ન થાય એટલા માટે જાણની તૈયારી કરી રાખવી એજ ઉત્તમ રસ્તો છે "

પ્લેટોની માફક બેકન પણ પ્રજાની ગાંઠિરિક અને માનસિક

કેળવણી રાજ્યની સત્તા નીચે મૂકે છે. જુદા જુદા દેશોનાં રાજ્યજ્ઞધારણ પ્રજાની સામાન્ય સ્થિતિ અને સુધારાને અનુસાર હોય છે એમ કહેવામાં તે એવીસંદોહલના મતને મળે છે મોટા કોટ અને મળજૂત દિવાળો અને હથિયાર વિગેરે લગાધના સરસામાન, ઘોડાની સરતો, યુદ્ધના રથ અને હાથી વિગેરે જો પ્રજા સ્ત્રવીર ન હોય તો નકામાં છે. જો લોકો ખી-કણ અગર નિર્બળ હોય તો પછી લશ્કરની સંખ્યા મને નેટલી લાંબી હોય તોપણ તેનાથી ખુબુ હાયદો થતો નથી, કારણ કે વરજીલ કહે છે તેમ “ઘેટાં કેટલાં છે તેની સિંદ દરકાર રાખતો નથી.” યોડા પણ હિમ્મત બહાદુર માણસોએ મોટી સંખ્યાના નિર્બળ લશ્કર ઉપર જીત મેળવ્યાના દાખલા ધણા છે જ્યાં ખાયજા અને શક્તિહીન માણસોનાં હાથે કામ લેવાનું હોય છે ત્યાં પૈસો પણ નકામો થઈ પડે છે. લગાધનું વીર્ય પૈસો નહિ પણ ખાહુમળ છે. બાહુતી સિપાઈઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એ ખરોખર નથી, માટે દરેક રાજ્યએ પોતાની રૈયતને કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. રાજ્યની હદ વધારવા માટે બેકનનની એકદર સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે- (૧) શહેરમાં મળજૂત કિલ્લાઓ હોવા જોઈએ, કામ પડે લડવાને તૈયાર થાય એવી રૈયત હોવી જોઈએ, તેમજ યુદ્ધનાં ખીજ સંધર્જા સાહિત્યો પણ તૈયાર રાખવાં જોઈએ (૨) રૈયતના ઉપર કર જમ અને તેમ એાજ નાખવા જોઈએ, (૩) લગાધમાં પાયદળ ધણુ ઉપયોગી થઈ પડે છે અને પાયદળનો ધણો ભાગ ખેડૂત વર્ગમાંથી મળે છે માટે એ વર્ગને ઉત્તેજન આપવાની તેમજ તેઓની સંખ્યા વધારવાની જરૂર છે, (૪) યોડા ધણુ બહારના માણસો આવે તેથી રાજ્યને કંઈ નુકશાન થતું નથી, માટે પરદેશીઓને રાજ્યના હક્ક આપતા પાછા પડતું નહિ; (૫) બે-હાગરા ધધા માણસોને શક્તિહીન કરે છે માટે એ ધધા જમ અને તેમ પરદેશીઓના હાથમાં રાખવા, (૬) હથિયાર એજ પ્રજાનો મુખ્ય ધધો હોવો જોઈએ, (૭) પ્રજાની સામાન્ય લાગણી એટલી બધી તીવ્ર હોવી જોઈએ કે તે જરા પણ નુકશાન અગર અપમાન સહન કરી શકે નહિ, અને દેશના રિવાજો અને કાયદો એવા હોવા જોઈએ કે સહેજસાજ બદલાયી પણ લગાધ કરવાની રમ્મ મળે, (૮) મોટું કાયમનું લશ્કર રાખવું જોઈએ; (૯) પ્રજાએ સમુદ્ર ઉપર સત્તા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; (૧૦) શરરીરોને બારે માન અને ઇનામ આપીને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

રાજની સ્થિતિ એવી દુ ખદાયક હોય છે કે એ સ્થિતિમા એવી વસ્તુઓ ધણીજ યોદી મળી આવે છે કે જેના માટે તે ઇચ્છા રાખે તોપણ તેને બીજી ધણી વસ્તુઓની ધાસ્તી રાખવી પડે જ આના કારણથી રાજના મનની વાત બહુ શકાતી નથી આ પ્રમાણે રાજને બ્યારે કોઇ પ્રધાન ઇચ્છા હોતી નથી ત્યારે તેનું મન નજવી વસ્તુઓ તરફ દોરાય જ કોઈ વખત એને મહેલ બાંધવાની, તો કોઈ વખત નવો હુકમ કહાડવાની, કોઈ વખત કોઈ માણસને બહડતી આપવાની તો બીજે વખતે કોઈ કળા હુન્નર અગર હસ્તક્રિયામા માન મેળવવાની તેને ઇચ્છા થાય છે રાજ્યોને કામ કાજમા ધણી અને મોગી અડચણો નડે છે પણ મોટામા મોટી અડચણ તેઓની પોતાની ચિત્તદત્તિમાજ હોય છે તેઓને એકજ વખતે જુદી જુદી જાતની ધણી બાજતો ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે, તેથી જે સભાજ અને સાવચેતી રાખનામા ન આવે તો તેઓ મોટા ભયમા આવી પડે છે આટલા માટે તેઓએ સભાજ રાખની જોઈએ કે પોતાના પડોશીઓની સત્તા પોતાને હેરાન કરે એટલે દરજ્જે વધી જાય નહિ પોતાની સ્ત્રીઓ તરફથી રાજ્યોને જે વખત ધાસ્તી રાખવી પડે છે—(૧) બ્યારે એ સ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે કરીને પોતાના છોશને માટે ઉપર બેસાડવાની ઇચ્છા રાખતી હોય અને (૨) બ્યારે તેઓ બદલાવની હોય પોતાના પુત્ર તરફથી પણ રાજ્યોને સત્તાપ મવાના ધણા દષ્ટાન્તો છે અને વિશેષત બ્યારે તેઓ પોતાના છોકરા માટે વહેમમા પડે છે ત્યારેજ આવું પરિણામ આવે છે પોતાના ઉમરાવો, પ્રજામંડળ બ્યાપારીવર્ગ અને લશ્કર તરફથી રાજ્યોએ ક્યા પ્રસંગે અને કવી રીતે સાવચેતીમા રહેવું જોઈએ તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ.

સોલોમને કહ્યું છે કે સલાહ લેવામા દૃઢતા અગર સ્થાયીપણુ રહેવું છે, માટે ડાલા રાજ્યોએ વિદ્વાન માણસોની સલાહ લેનાથી પોતાનું માન ધરી જશે એમ માનવું નહિ એક ગ્રામીન દત્તકથાના આધારે બેકન કહે છે કે રાજ્યોએ પોતાના મંત્રીઓ સાથે નીચે પ્રમાણે કામ લેવું શરૂ-આતમા તેઓએ અમુક વાત ઉપર પોતાના મંત્રીઓને ખુલાસો અગર અભિપ્રાય માગવો પણ બ્યારે તેઓને અભિપ્રાય નહીં થાય, અને તેને અમનમા મૂકનાનો વખત આવે ત્યારે રાજ્યોએ સભાજ

રાખવી જોઈએ કે જેવટનો જે હુકમ કરવાનો હોય તે મંત્રીઓના હાથે નહિ પણ પોતાનાજ હાથે યાજ. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ એટલુંજ છે કે જેવટનો હુકમ કરવાની સત્તા પોતાના હાથમાંજ છે એ વાતની પ્રજાને ખાતરી થાય. પણ બીજે ઠેકાણે તે કહે છે કે રાજ્યઓએ માત્ર કેટલીક મુદ્દાની વાતોજ પોતાના હાથમાં રાખવી. તેઓએ જીણી અગર નજીવી બાબતોમાં નજર નહિ ધાલતાં તેઓના સબંધમાં સંપૂર્ણ સત્તા ને તે ખાતાના મુખ્ય અધિકારીઓને આપી દેવી જોઈએ.

હવે બેકન મંત્રીઓ તરફથી ત્રણ જાતનાં જે માર્ગ પરિણામ આવવાની ધારતી રહે છે તે અને તેઓના ઉપાયો ગણાવે છે—(૧) મંત્રીઓથી ગુપ્ત રાખવા જેવી કેટલીક વાતો ઉધાડી પડી જાય છે; (૨) તેઓની સલાહ લેવાથી વખતે એમ મનાય છે કે રાજાના પોતાનામાં પૂરી પહોંચ નથી અને તેથી તેની સત્તા ઓછી થાય છે; (૩) વખતે મંત્રીઓ નિમકદરામ ધધને રાજ્યના હિતની નહિ, પણ તેઓના પોતાના હિતની સલાહ આપે છે—પહેલી અડચણ દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવતાં બેકન કહે છે કે રાજ્યો સધળી વાતો બધા મંત્રીઓને કહેવા બંધાયેલા નથી; તેઓને અમુક મંત્રીઓને પસંદ કરવાની સત્તા છે. તેમજ જ્યારે કોઈ માથુસ તેણે શું કરવું એ બાબત કોઈની સલાહ લે છે ત્યારે તે પોતે જ કરવા ઇચ્છે છે. હોય તે બીજાને જણાવવા માટે બંધાયેલા નથી. (૨) પોતાની સત્તા ઓછી થવાની ધારતી રાજ્યઓએ રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. ઉપરના જ્યારે તેઓ મંત્રીઓની સભા વચ્ચે બેસે છે ત્યારે તેઓનું માન વધે છે. જ્યારે મંત્રીઓને કંઈ ભાગ આગળથી સંપૂર્ણ કરી એક મત થઈ જાય, અગર જ્યારે એક મંત્રીની સત્તા બીજાઓની સત્તા કરતાં હદ બહાર વધી પડે ત્યારેજ ધારતી રાખવી પડે છે. પણ આ વાત યોગ્ય વખતમાં જીધાડી પડી જાય છે અને તેથી તેનો ઉપાય લેવાનું સુગમ પડે છે. (૩) મંત્રીઓ વખતે પોતાનું ખાનગી હિત સાથે એના સબંધમાં એટલુંજ કહેવાનું છે કે મધ્યમા માણુઓ એક સરખા હોતા નથી જો કેટલાક નિમકદરામ હોય છે તો બીજા શુદ્ધ અંત કરણના અને નિમકદરામ હોય છે. માટે રાજ્યઓએ આવા પ્રમાણિક અને ડાહ્યા માણુઓની પમંદગી કરવી જોઈએ વધારામાં વળી સાધારણ રીતે એક મંત્રી બીજાનાં કૃપો ઉપર

ચોક્કસ નજર રાખે છે, તેથી ધણા બાજે તેઓમાં ખરાબ ઉદ્દેશથી સંપ થવાનો સંભવ હોતો નથી, અને તેથી જો કોઈ એકાદ મંત્રી પોતાનો સ્વાર્થ સાધતો હોય તો એ વાત રાજના કાને જતાં વાર લાગતી નથી. સૌથી સરસ ઉપાય એ છે કે રાજાઓએ પોતાના મંત્રીઓને અને મંત્રીઓએ પોતાના રાજાને સારી પેઠે જાળખવો જોઈએ. મંત્રીઓનું ખર્ચ કર્તવ્ય એ છે કે તેઓએ પોતાના રાજાનો સ્વભાવ પારખવામાં નહિ, પણ તેનું કામકાજ કરવામાં તત્પર રહેવું જોઈએ. આવું હોય ત્યારે જ મંત્રી રાજાને ખુશ કરવાનો નહિ, પણ તેને ચોખ્ખો શિખામણ આપવાનો યત્ન કરે છે જો રાજાએ પોતાના મંત્રીઓનો અભિપ્રાય એક વખત બધાને બેગા બેલાવીને અને બીજી વખત એક એકને જુદો બેલાવીને લેવાનો રિવાજ રાખે તો સારું થાય, કારણ કે એકાન્તમાં જ અભિપ્રાય આપવામાં આવે છે તે વધારે સ્વતંત્ર હોય છે, અને બીજાના દેખતાં જ અભિપ્રાય આપવામાં છે તે વધારે માન આપવા જેવો હોય છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જો એકન તત્વશાની હતો તેજ એકન રાજનીતિય પુરુષ હતો. કહેવાનું તત્ત્વ એ છે કે તત્વ-શાની તરીકે એના વિચારમાં અને એની વ્યાવહારિક રીતમાતમાં જ વિ-રોધ જોવામાં આવતો હતો તેજ વિરોધ અહીં પણ જોવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડની રાજનીતિ માટે એક અંગ્રેજી રાજનીતિય પુરુષ તરીકે તેણે જ વિચાર દર્શાવ્યા હતા તે સાધારણ રીતે સારા હતા એમ કહેવાને હરકત નથી. નીચાણમાં આવેલા પ્રદેશોને જીતી લેવા માટે તેણે જ સૂચના કરી હતી તેથી ઇંગ્લેન્ડને નાહક લડાઈ ટંટામાં ઉતરવું પડત, પણ એમ થયેથી જો કોઈ બીજો કોઈ રાજ હોત તો રાજા અને પ્રજા વચ્ચેની તક-શર સમી જાત અને ચાલે પહેલાના રાજ્યમાં થયેલી રાજ્ય-લડાઈ બધ થઈ હોત પણ તેની પ્રકૃતિ એવી હતી કે તે ધણીવાર સેહેજમાં પોતાના વિચારનો ત્યાગ કરતો અને જૂવ બરેલા પગલા બરતો આટલાજ કારણથી એના વિચાર વ્યવહારમાં ઉપયોગી ચમ્પ પડતા નહોતા જો માણસ પાશ્ચાત્ય રાજ્યોમાં ઇંગ્લેન્ડને સૌથી શ્રેષ્ઠ કરવા માગતો હતો તેજ માણસ રાજ તરફથી કોઈ માણસને મળેલા જેરવ્યાજથી હક્ક વિરૂદ્ધ વાધો લેનાર કોઈ વીર પુરુષના ઉપર ચડે કાળજે અને કોઈ પણ રીતે માન ભંગ થયાની

દરકાર રાખ્યા વગર કામ ચલાવે, અગર જોખના 'સોનેરી યુગમાં' જો કોઈ સ્વતંત્ર ન્યાયાધીશ મળી આવે તો તેનું અપમાન ફરે અને પાછળથી પાછી ઝેરી આશા રાખે કે " રાજ્ય અને ન્યાય માટે મારા પ્રમાણિક અને સત્ય વિચારના લીધે અને મારા ધણી ઉપર મારા રોડના લીધે ઇંગ્લેન્ડના સરના સર ન્યાયાધીશોમાં કુ છેક ખરાબ નથી " એ ખરેખર દિવંગીર થવા જેવું છે એકજ ઠેકાણે તે ધડીમા તત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારની પ્રશ્ન સા કરે છે અને તરતજ પાછો તે જ માણસ રાજનીતિમાં પ્રવીણ હોય તેને વખાણે છે, તોપણ આ બંનેમાંથી કયી જીદગી તરફ લખનારનું પોતાનું વલણ હતું તે આપણે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ. રાજનીતિનો અભ્યાસ કરતા તે કહે છે કે " વિદ્યેની દરકાર પરમેશ્વરને છે; તમે તમારા દેશની દરકાર રાખો " હવે જ માણસ " મનુષ્ય જાતની સેના કરના માટે જન્મ્યો હતો " તેના વિચારને તો ઉપરનો અભિપ્રાય અનુદૂળ પડવો જોઈએ નહિ પણ તત્વજ્ઞાન વિશે જોયતા તે કહે છે કે " મનના ચક્રને વિશ્વના ચક્ર સાથે સમમધ્યગિન્દુમાં રાખવું એ કેવું ઉત્તમ છે ? " અહીં જ બેકન જાતે જોયતો હોય એમ લાગે છે, આજ શબ્દો તેના અત કરણુમાંથી નિકળતા હોય એમ જણાય છે, અને જે વ્યવસાય તરફ તેનું સ્વાભાવિક વલણ હતું અને જેમાંથી તે પરમ સુખ મેળવવાની આશા રાખતો હતો તે આજ હતો એનો નિશ્ચય આજ વખતે થાય છે

પ્રકરણ ૧૩ મું.

એકના ધર્મ વિચાર.

એકના ધર્મવિચાર જણવાના સાધનો નોવેમ ઓરગેનમ, એકવાન્સએન્ટુ છેલ્લું પ્રકરણ, અને ડી ઓગમેન્ટીસ રિવાય 'ધર્મની ઔક્યતા' અને 'વહેમ અને નાસ્તિકપણું' એ વિષયો ઉપર એના નિર્ણયો છે તેનો ધર્મ કેવો હતો, તે ઇશ્વરને માનતો હતો કે નહિ, અને આઈબલને તે ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રમાણભૂત અથ તરીકે સ્વીકારતો હતો કે નહિ એ વિગેરે જાનનો આપણે અહીં તપાસવાની છે.

નોવેમ ઓરગેનમના ૮૯ મા સૂત્રમા અત્યાર સુધી શાસ્ત્રોની દક્ષિ શા કારણથી થઈ નથી એ વિચે બોલતા તે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે—“આ કારણ પણુ આપણે આપણી નજર બહાર જવા દેવું ન જોઈએ કે પદાર્થવિજ્ઞાનને સવળા મુગોમા એક કટો દુશ્મન નડતો આવ્યો છે આ દુશ્મન કે જેના સામા કાવી શકવું કઠિન છે તે વહેમ (મિથ્યા ધર્મ) અને ધર્મના માટે વિવેચન્ય અને અમર્યાદિત ઉત્સાહ છે” છેનટમા તે કહે છે કે “પણુ જે માણસ આ વિષય ઉપર વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરશે તેને જણાશે કે મિથ્યા ધર્મનો નાશ કરવા માટે સૌથી સારો ઉપાય, તેમજ શ્રદ્ધા માટે ધણોજ પસંદ કરવા લાયક ખેરાક પદાર્થવિજ્ઞાનજ છે, અને આટલાજ કારણથી પદાર્થવિજ્ઞાનને ધર્મની વિશ્વાસુ ઘમ્મી તરીકે ગણી છે, કારણ કે એકના ઉપરથી ઇશ્વરની ઇચ્છા અને ખીજા ઉપરથી તેની શક્તિ જણાઈ આવે છે” ખીજા જગ્યાએ તે કહે છે કે “ઇશ્વરજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનને વગર વિચારે બેજસેગ કરવાથી પરિણામે પાખડ મત અને બૃહ્દ તત્ત્વજ્ઞાન નિપજે છે” આ વાગ્યો ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે એકના ઇશ્વર જ્ઞાનને ખીજા શાસ્ત્રોથી તદ્દન નિરાળુ રાખવાને કહે છે એના ધર્મવિચાર સજધી ધણા લેખકોના વિવિધ મત જોનામા આવે છે, પણ તેને ચથાર્ય રીતે સમજવાની ખરી કુચી ઉપરનાં વાગ્યોમાથી મળી આવે છે એજ વાગ્યો ઉપરથી આપણને

એમ પણ જણાય છે કે જે માણસે ઉપરના વિચાર દર્શાવવાની હિમ્મત ધરી હશે તેની અંદરખાનેથી ધર્મ ઉપરથી યોડી થણી આસ્થા જડી ગયેલી હોવી જોઈએ, તેમજ એ વાક્યોમાની માત્ર ધર્મને લગતી બાબત ઉપરજ વિચાર કરીને કેટલાક એમ જણાવે છે કે બેકન શુદ્ધ અત કર-ણથી ધર્મમા માનતો હતો એટલુજ નહિ, પણ એના પોતાના વખતમા ખ્રિસ્તી ધર્મના મુખ્ય સિધ્ધાન્તો ઉપર જે સિદ્ધાંત આપવામા આવતુ હતુ તેમાથી પણ તે મદદની બાબતોમા જુદો પડતો નહોતો.

એના લખાણનુ ન્યાયાનુમાર પચિસામ ગમે તેનુ આવે તોપણ આટલી વાત તો નિ સંદેહ છે કે તત્વશાસ્ત્ર ઉપર એના વિચારો શુદ્ધ હતા તેમજ એની ઇદગીના વિવિધ પ્રસંગે એના મનમા જે જે લાગણી ધતી હતી તે ધાર્મિક હતો—તે મહીરતાથી અને શુદ્ધતાથી ધર્મમા શ્રદ્ધા દર્શક માનતો હતો. પ્રકૃતિશાસ્ત્રના સત્ત્વ અને મહત્વ વિષે એને જેટલી ખાતરી હતી તેટલીજ ખાતરી એને ધર્મના મત્ત્વ અને મહત્વ વિષે પણ હતી ધર્મ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ એવો મને ધારો છે કે તેઓને જુદા પાડી શકાય એમ નથી, તો-પણ તેઓનો અભ્યાસ એક એકને જુદા લખને રસત તપસ્યે કરવાનો છે તેઓને બેગસેગ નહિ કરવા માટે તે વખતો વખત કહે છે તોપણ તે બન્ને ના હક શા શા છે એ તે બરાબર સમજે છે આ વાત ખરી છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મને તે જોવા જુએ છે તેવોજ સ્વીકારી સે છે એ ધર્મમા શા માટે માન તુ જોઈએ તેના કારણો, અને શ્રદ્ધા અને ન્યાયગુણિ વચ્ચેનો સંબંધ તે જાણવા માગતો નથી તેમજ અનાદિ અનંત અને અદૃશ્ય વિષે મનુષ્યને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેના આધાર વિષે ઉડી તપામ પણ તેણે કરી નથી જોને આપણે ધર્મ—તત્ત્વજ્ઞાન કહીએ છીએ તે સંબંધી એના પ્રયોગ કંઈ જાણવામા આવતું નથી સાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો આવા પ્રયોગો નિર્ણય કરવાની શક્તિ એનામા નહોતી. એ પ્રયોગો ખુલાસો કરાવતો પ્રયત્ન સરખો પણ તેણે ક્યો હોય એમ જોનામા આવતુ નથી પણ જે પ્રયોગો જાણ્યોએ પૂછ્યા છે અને તેણે પૂછ્યા નથી, અને જે પ્રયોગો જેમ દરેક માણસની નજર આગળ બને છે તેમ તેની નજર આગળ પણ ભમતા હોના જોઈએ અગર જેઓનો યથાશક્તિ ખુલાસો આપવા માટે બીજા તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેણે ક્યો નથી, તેઓનાજ ઉપરથી એવુ અનુમાન કરવુ કે તેણે ધર્મ વિષે એના પોતાના ખપ પૂરતી તપામ નહિ કરી હોય,

અગર ધર્મ ઉપર એની પોતાની શ્રદ્ધા ચોટે એટલી ખાતરી એને નહિ થઈ હોય એ બરાબર કહેવાય નહિ. એનો ધર્મ માત્ર આડો અવલો વિચાર અગર અનિશ્ચિત તર્ક નહોતો ને લક્ષ્ય છંદે વિચાર કર્યાનું કૃત્ય હતું.

આમ છતાં પણ એના ધર્મવિચારમાં કેટલીક ખામીઓ તો છેજ. ધર્મને વધારે ચોક્કસ કરવા જતા તેણે એનું મહત્વ ઓછું કરી નાખ્યું છે. બીજાં શાસ્ત્રો તરફથી ધર્મને કઈ ધારતી રાખનાની નથી એમ સાબીત કરવા જતા તે શ્રદ્ધા અને વિચારશક્તિને જુદા કરી નાખે છે બન્નેના વિષય જુદા જુદા છે માટે શ્રદ્ધા ઉપર વિચારશક્તિની સત્તા ચાલી શકે એમ નથી જો બન્નેની વચ્ચે કોઈ વખત તકરાર થાય તો વિચારશક્તિએ માર્ગ મૂકવો જોઈએ શ્રદ્ધાની કેટલીક ગુપ્ત વાતો ન્યાયબુદ્ધિથી જોતાં આપણને યોગ્ય ન લાગે તોપણ તેઓને આપણે સ્વીકારવી જોઈએ. જેવી રીતે સેત્રંજના નિયમો વિષે કોઈ તકરાર કરતું નથી તેમ ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો વિષે કોઈએ તકરાર કરવી નહિ તેઓ જે રૂપમાં છે તેજ રૂપ-મા તેઓને સ્વીકાર્યા બાદ તેમાંથી આપણે જે અનુમાન ઉપર આવીએ એજ માત્ર ચર્ચાનો વિષય છે કોઈ કોઈ ઠેકાણે નીતિશાસ્ત્રને ધર્મની દાસી તરીકે ગણવાની બેકન સૂચના કરે છે, તોપણ જગતકોના કાર્યો વિષે જેમ જેમ આપણું જ્ઞાન વધતું જાય તેમ તેમ વિશ્વની વ્યવસ્થા અને વૃદ્ધિ વિષે જો આપણને વિશેષ માહિતી મળતી જાય તો કોઈ કાળે આપણે તેની ઇચ્છા વિષે કંઈ પણ જ્ઞાન મેળવી શકીએ કે કેમ એ વાત એના વિચારમાં આવી હોય એમ જણાતું નથી. ‘મનુષ્ય વિશ્વને જોઈ શકે એટલા માટે પરમાત્માએ વિશ્વને મનુષ્યના હૃદયમાં મૂક્યું છે’ આ સત્ય વાચનારના મન ઉપર ઠસાવવા માટે તે વખતો વખત પ્રયત્ન કરે છે હવે વિશ્વમાં પશુ, પક્ષી, પૃથ્વી તથા બીજાં પ્રાણીઓ સાથે મનુષ્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. માટે પરમેશ્વરને ઝોળખવાનાં સાધનોમાં બીજા પ્રાણી-ઓ અને પદાર્થો સાથે મનુષ્યની ગણતરી પણ થવી જોઈએ આમ છતાં પણ બેકન કહે છે કે મનુષ્ય ઉપર પરમાત્મા જે પ્રતિબિંબ પડે છે તે ઉપરથી આપણે પરમાત્મા વિષે કંઈ પણ નવું જ્ઞાન મેળવી શકીએ નહિ અદિ-આ આપણે માદરાખવું જોઈએ કે મનુષ્ય-પ્રકૃતિ વિશે જે દલકા વિચારો તે ધરાવતો હતો તેજ એને ઉધે રસ્તે દોરે છે. જેટલું મનુષ્યનું

છે—મનુષ્યને લગતું છે તે બધું કૃતઘનતા અને લુચ્ચાઇથી બરપૂર છે મનુષ્ય-પ્રકૃતિનો અભ્યાસ થોડા ધણા અશે નીતિશાસ્ત્રવેદાઓને અને મુખ્યત્વે કરીને ઇતિહાસ લખનારાઓને અને કવિઓને જરૂરનો છે સંસારનો વૈભવ નિધારનાની ઇચ્છા રાખના ને પણ તે ઉપયોગી છે, પણ ઇશ્વરજ્ઞાનના સમધમા એમાંથી જરા પણ મદદ મળતી નથી

ખ્રીસ્ત ધ્રિસ્તિઓ સાધારણ રીતે જે વાતો ષ્યૂન રાખે છે તે બેકન પણ જાણાવે છે આ પ્રમાણે કરનામાં એનો હેતુ માત્ર તેઓને વધારે ચોક્કસ કરાવો અગર તેઓને પોતાના રમતામાંથી દૂર કરવાનો છે, પણ તેઓમાંથી બનવાદોપયોગી નિયમો ઘડવાનો નથી તે કહે છે કે દાવમાં ધર્મને લગતી સધળી તકરારો સમી મધ્ય છે એ ખ્રીસ્ત શાસ્ત્રોના દક્ષમાં મોટો લાભ છે હવે ખ્રીસ્ત શાસ્ત્રોનો પ્રવાહ અરખલિત વહેશે ઇન્ગ્લેન્ડના રાજ્ય સ્થાપિત ધર્મમાં નાના પ્રકારના વિરોધ અને નજીવા મતભેદના લીધે ચાલતી તકરારોથી બેકન તફાવત કટાણી ગયો હતો અો તેથી જેઓના માટે કોઇનાથી બિયજુલ તમ્બાર ઉઠાવો ન શકાય એવા કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાન્તો નક્કી કરી રાખવાની તે આવશ્યક્તા જણાવે છે પણ આ સિદ્ધાન્તો સુકરર કરવામાં વિચારશક્તિ બ્યાગિત અગર પ્રયોગનો જરા પણ ઉપયોગ કરવાનો નથી—અર્થાત્—ધર્મપુસ્તકોમાં તેઓ જે રૂપમાં આપેલા હોય તેજ રૂપમાં તેઓને સ્વીકારના બોધએ વિશેષમાં તે જણાવે છે કે આ બાબતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ આપણી વિચારશક્તિનો ઉપયોગ કરવાની મનાઇ કરે છે તે સાર છે કારણ કે ધર્મના એ સિદ્ધાન્તો અગર સુદ્ધ વાતોમાંથી પરમેશ્વરની પ્રકૃતિ અગર ઇચ્છા વિશે માનિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ નિષ્ફળ છે આકાશ જગત્કર્તાની કૃતિ જણાવે છે પણ એની ઇચ્છા વિશે તેમાંથી કંઇ ખબર મળતી નથી આ પ્રમાણે બેકન એક બાબતએ ધર્મપુસ્તકોનું મહત્વ વધારે છે પણ ખીજી બાબતએ તેઓમાંથી મનસ્વીપણે અનુમાન કરવો ને ને દરેક માગસને રૂટ આપે છે ‘ આ વાત ખરી છે કે ધર્મપુસ્તકના સંબંધમાં શબ્દાર્થ ઘણો ઉપયોગી છે પણ વિશેષે કરીને નૈતિક અને કોઈ વખત દાર્ષનિક અથવા ઇપ્યોગી થઈ પડે છે ’

ઉપર પ્રમાણે ધર્મ અને ધર્મપુસ્તકોનું મહત્વ વધારાનો તે જે પ્રયત્ન કરે છે તેમાં ખ્રીસ્ત શાસ્ત્રો ઉપર એની ત્રીતિ વિશેષ હતી એ

વાત વખતો વખત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે બીજા શાસ્ત્રોની સાથે સર-
ખાવતા ધર્મ વધારે શુદ્ધ અને પરિત્ર છે એમ તે માને છે, તોપણ બીજા
શાસ્ત્રોના સમધર્મા આવતા ધર્મની પવિત્રતા ધટવાની એને જેટલી ધામ્તી
છે તેના કરતા ધર્મ તરફનો માણસોનો હિસાહ અત્યંત વધી પડે તો બીજા
શાસ્ત્રોનો નાશ થવાની ધાસ્તી એને વધારે છે તેને ભય લાગે છે કે રખેને
હોકો શાસ્ત્રોનો આધાર બાજુ વિશ્વમાથી શોધ્યાના બદલે બાઈબલમા
શોધવાનો પ્રયત્ન કરે. ઇશ્વર-જ્ઞાનમાથી તત્વશાસ્ત્રની શોધ કરવાનો પ્રયત્ન
કરવો તે એના અભિપ્રાય પ્રમાણે જીવતા પ્રાણીઓમા મૂએલા માણસની
શોધ કરવા બરાબર છે આ ભય દૂર કરવાની કાળજી એને એટલી બધી
છે કે કોઈ કોઈ વખત ધર્મ પુસ્તકોના સંબંધમા જે વિચારો તે દર્શાવે છે
તે આધુનિક ખ્રિસ્તિઓના વિચારોને સંપૂર્ણ રીતે મળતા આવે છે તે
કહે છે કે ધર્મપુસ્તકો ધણુ કરીને મનુષ્યની પરિમિત અને અપૂર્ણ બુદ્ધિને
માફક આવે એવા રૂપમા ઘટેલા છે માટે પરમ સત્યને સમગ્રવધવા
સારૂ બાઈબલમા જે દૃષ્ટાન્તો આપવામા આવે છે તે ખરા અગર
સત્ય છે એમ માનવું એ બરાબર નથી તોપણ આટલાજ ઉપરથી
એવું અનુમાન કરવું કે બેકન ઢોંગી હતો અગર બીજા શાસ્ત્રો ઉપર
માણસોની પ્રીતિ ઓછી હતી તે વધારવાના હેતુથીજ તે ધર્મ ઉપર માત્ર
બહારનીજ પ્રીતિ બતાવતો હતો એ બરાબર કહેવાય નહિ વિશ્વચેતનમા
તે શુદ્ધ ભાવ અને દૃઢતાથી માનતો હતો, તેમજ વિશ્વચેતનનો પરમ
શુદ્ધ સ્તેહ છે એમ પણ તે સમજતો હતો પણ ધર્મને લગતી નજીવો તકરા-
શોમા એવું કિલ બિચકૂવ ચોટવું નહોતું અને એમા જે તે જરા પણ ભાગ
લેતો હોય તો તે માત્ર રાજનીતિય પુરૂષ તરીકેજ લેતો હતો હાવના વખતમાં
ખ્રિસ્તિઓનો ઘણો ભાગ ખ્રિસ્તિધર્મના જે મુખ્ય સિદ્ધાન્તો માને છે
તેઓને તે પણ માનતો હતો, પણ એનામા અને બીજા ધર્મચુસ્ત ખ્રિસ્તિ-
ઓમા આટલો તફાવત હતો - જે સિદ્ધાન્તો તેણે સ્વીકાર્યા હતા તેઓ તેના
પોતાના માટે આશ્ચર્ય નહોતા, અને આટલાજ માટે એના નિબંધોમા
આધુનિક ઇશ્વરશાનને જગ્યા આપવામા આવી નથી ધર્મના સંબંધમા તે
જે લખે છે તેમા તત્વશાસ્ત્રની અગર રાજનીતિય પુરૂષ તરીકે એનું વલણુ
સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, પણ તે ધર્મચુસ્ત એન્ડ્રીકન તરીકે જાગેજ લખે
છે એવા-સમેન્દમા તે વધારે ચોક્કસ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ એમાં

પણ જ્યારે તે કૃત્રિમ ઇશ્વરજ્ઞાનથી ભૂતાવામાં નહિ પડવા બાબત ઇશ્વર-શાસ્ત્રવેતાઓને સૂચના કરે છે ત્યારે એની આતર લાગણી જણાઈ આવે છે તે કહે છે કે “ઇશ્વર સમઘી સપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો મિથ્યા છે, અને તેથી જો આણુસમા પરાપકારશુદ્ધિ અગર સમ્પાદ્યત હોય તો માત્ર એટલાજ શુભુથી તે નીતિના સપગા સિધ્ધાન્તો મેળવી આપે તેના કરતા વધારે પૂર્ણતાએ પહોંચે છે ”

તોપણ ધર્મમાં બેકન જે હિત ધરાવે છે તે માત્ર રાજકીય ઉદ્દેશ-થીજ છે રાજ્યને સ્થિર રાખના માટે ધર્મ સ્તબ્ધ છે અને તેથી બેકન મેકીયાવેલીના અભિપ્રાયને જા પૂર્ણ રીતે માન આપે છે કે-જો રાજ્યો અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પોતાનું રાજ્ય આપ્તુ અને શુદ્ધ રહે એવી ઇચ્છા રાખતા હોય તેઓએ અપ્રખ્યત્વે ખરીને ધર્મની અને ધર્મની વિધિઓની બરાબર સભાળ રાખવી અને તેઓનું યોગ્ય માન સાચવવું, કારણ કે આખી દુનિયામાં ઇશ્વર અને એની પૂજા ધિક્કારપાત્ર થાય એ શિવાય તાત્કાલિક પડતી થવાનું બીજું એકે મોટું ચિન્હ નથી - “ જ્યારે ધર્મમાં ભેદ અને શંકાકુટ થાય છે ત્યારે હિતુર થવાનો મલો સભવ હોય છે, માટે એ બાબત ઉપર રાજનીતિય પુરેષે સ પૂર્ણ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. ”

બેકનની નીતિ ઉપર મેકીયાવેલીના લખાણથી ગમે તેવી અસર થઈ હશે તોપણ ધર્મની બાબતમાં તે મને ઘણા બાગે જુદા પડતા હતા મેકીયાવેલી ધર્મમાં નહિ માનનારની માફક ધર્મને માત્ર રાજકીય મત્ર તરીકેજ ગણે છે, પણ બેકન રાજ્યસ્થાપિત ધર્મમાં પોતે માનતો હોય તેમ એક ધાર્મિક પુરુષ તરીકેજ લખે છે ધર્મમાં મત ભેદ વધી પડે અને નજીવી તમ્ભારો આપ્યા કરે તો આખરે રાજ્યને ધોડો લાગવાની તેને ધણીજ ધાસ્તી હતી અને આટલાજ માટે એના ધર્મવિચારમાં રાજકીય ઉદ્દેશ પ્રધાન પણ જેવામાં આવે છે યુનીટન્સ અગર સુધા મે અને કન્ઝર્વેટીવ્ઝ અગર રાજ્યસ્થાપિત ધર્મને આગ્રહથી વગળી રહેનારાઓ વચ્ચે જે તમ્ભારો ચાલતી હતી તેઓનો નિવેડો આણુવા માટે બેકન નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તે છે તે બન્ને પક્ષપ્રરોને તેઓના ગદવિગદમાં જે સ્વાર્થપાત્રું અને દેવ બુધ્ધિ જણાઈ આવવા તેના માટે ઠપકો દે છે અને યોગ્ય વખત ઉપર જે

પ્રશ્નને તેઓ નજીવા ગણતા હતા તેઓને હાલમાં માત્ર તકરારની ખાતર તેઓ મહત્વના ગણતા હતા એ પણ તે તેઓને જતાવી આપે છે. તે કહે છે કે સુધારકો થોડા વખત ઉપર માત્ર ધર્મની કેટલીક વહેમ ભરેલી અને મિથ્યા વિધિઓ સામાજ વાધો લેતા હતા, પણ હાલમાં તો તેઓ રાજ્ય-સ્થાપિત ધર્મ ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા છે, અને કેટલાક તો વળી ધર્મની ખાખતમાં કોઈની પણ સત્તા નહિ મળવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા છે. તેમજ રાજ્યસ્થાપિત ધર્મને વળગી રહેનારા પણ થોડા વખત ઉપર કેટલીક ખામીઓ અને અપૂર્ણતા કબૂલ કરતા હતા પણ હાલમાં તેઓ " એવી હઠ લઇને બેઠા છે કે કંઈ પણ સુધારો કરવાની જરૂર નથી " અને કેટલાક મૂર્ખ માણસો તો ખીજા ધર્મો વિષે મનસ્વીપણે બોલવામાં જરા પણ આંચકો ખાતા નથી. હવે એકનનો પોતાનો વિચાર એવો હતો કે જે બાબતો ધર્મમાં મહત્વની ગણાતી નથી તેઓનો નિવેડો રાજ્યતુ હિત લક્ષમાં રાખીને આણવો જોઈએ. સૌથી ઉત્તમ શુ છે એ જોવાનું નથી; માત્ર ઇન્ગલેન્ડના માટે સાઈ શુ છે તેનાજ ઉપર નજર રાખવાની છે. ખીજા દેશોના સુધરેલા ધર્મો ઇન્ગલેન્ડના ધર્મ કરતા ચઢિયાતા છે એમ તે કબૂલ કરતો નથી, પણ વધારામાં વળી કહે છે કે જે તેઓ ચઢિયાતા હોય, તોપણ ઇન્ગલેન્ડમાં તેઓનું અનુકરણ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. તે જણાવે છે કે " આપણો ધર્મ કંઈ હજી ઉભવાનો નથી, તે તો નિશ્ચિત છે અને અણે વખત યથા રથપાથેશે છે. " શરૂઆતમાં (ઇ. સ. ૧૬૦૩) પણ તેણે આજ પ્રમાણે લખ્યું હતું— " પરમેશ્વરે રાજ્યને લગતી બાબતોમાં કાળ, જગ્યા અને બનાવોને અનુસરીને ફેરફારો કરવાની જોટલી છૂટ આપી છે તેટલી ધર્મની બાબતમાં આખી હોય એમ હું જોઈ શકતો નથી. "

આ શિવાય સુધારકો (પ્યુરીટન્સ) વિચાર કર્યા વગર પોતાના મતને મળતા ન આવે એવા માણસોની જે નિન્દા કરતા હતા, ધર્મ પુરતકોના મારી મચડીને તેઓ જે અર્થ કરતા હતા, તેમજ તેઓના અત્યંત ઉત્સાહમાં તેઓ જે ઉદ્દતાર્થ, વિવેકશૂન્યતા, અને ધર્મ-અપણું જતાવતા હતા તેના માટે તે તેઓને ઠપકો દે છે. પ્યુરીટન્સના વિરુદ્ધ આટલું કઠ્ઠાપછી તે કહે છે કે રાજ્યસ્થાપિત ધર્મને આચરથી વળગી રહેનારા પણ કંઈ ઓછા ઠપકાપાત્ર નથી તેઓ મમતા વગરના, વહેમી, કંઈ જાતીના

અને જૂનમી છે નહારા ચબ્દો વાપરવામાં અમર કાઢના ઉપર આરોપ મૂકવામાં તેઓ ધણાજ તકરાર રહે છે. જ્યારે તેઓને પોતાના સામાવાળાઓને ચૂપ કરવાનો વિચાર થાય છે ત્યારે તેઓને તે ધર્મનો બોધ કરતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ એકન કહે છે કે આ વખતમાં ધર્મનો બોધ કરનારની ધણી ખોટ છે, તેથી તેઓને બોધ કરતા અટકાવવાથી તેમને કંઈ શિક્ષા થતી નથી. શિક્ષા તો માત્ર પ્રજાને થાય છે આ બોધ કરનારાઓથી ને માહું પરિણામ આવવાનું તેઓ ધારે છે તેનાજ ઉપર બે આંખોથી જોવા કરતાં તેઓએ (ધર્માધ્યક્ષોએ) એ લોકોના બોધથી ને સાચું પરિણામ આવે છે તેના ઉપર તેઓએ એક આંખ પણ શા માટે ઉઘાડી રાખવી ન જોઈએ ?

ઉપરની હકિકત ઉપર વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે એકનનું વલણ પ્યુરીટન અમર સુધારકો તરફ હતું. હવે આ બાબતનો ખુલાસો આપવામાં કેટલાક એમ ધારે છે કે જનમથીજ એકનનું મન સુધારા ઉપર ચોટ્યું હતું અને એની આ પછુ પ્યુરીટન મતને અનુસરીને ચાલતી હતી; તેથી તેનું વલણ પણ સ્વાભાવિકરીતે એજ મત તરફ હોય એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી, પણ આ વાત સંબંધિત હોય એમ લાગતું નથી એના ધર્મ વિચાર એની માને બિલકુલ પ્રસદ નહોતા એ હકિકત આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ તેમજ પ્યુરીટન લોકોનો ઉત્સાહ અને તેઓની અસરકારક બોધ કરવાની રીતની તે પ્રશંસા કરતો હતો એટલાજ ઉપરથી તેનું વલણ એ મત તરફ થાય એમ માનવાને બીજો કંઈ આધાર નથી. પણ એમ માનવાનું એક ખરૂં અને ધૂરતું કારણ એ વખતમાં ચાલતી ધર્મની તકરારોમાંથી અને રાજનીતિપુરૂષ તરીકે તેના વિચારોમાંથી મળી આવે છે યોગજ વખત ઉપર ઈંગ્લેન્ડનું રાજ્ય રોમની સત્તામાંથી સ્વતંત્ર થયું હતું અને એકવાર સ્વતંત્ર થયા પછી મિથ્યા ધર્મના જૂનમનો નાશ કરવો એજ એનું કર્તવ્ય હતું; પણ નિર્ભાએ ઈંગ્લેન્ડના ધર્મમાંજ લગ્નના પ્રસંગે વિટી પહેરવી કે નહિ, પ્રાર્થના કરતી વખતે ગાયન થવા દેવું કે નહિ વિગેરે નજીવા પ્રશ્નોમાં મત ભેદના લીધે કૂટ થઈ ગઈ હતી ખાણની કેટલીક બાબતોમાં પ્યુરીટનોનું કહેવું એકનને વધારે ચાજખી લાગતું હતું. વળી તે એમ ધારતો હતો કે પ્યુરીટન મતને મળીને ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યસ્થાપિત ધર્મને બીજા દેશોના સુધરેલા ધર્મોની

લગભગ લાઠ જવાય તોજ તેની રાજકીય સત્તામાં વધારો થાય અને ભવિ-
ષ્યમાં કોઈ દિવસ પણ ધર્મની મદદથી તેને પાશ્ચાત્ય રાજ્યોમાં સૌથી
ચઢિયાતું બનાવવાનો પ્રસંગ આવે. ઉપર બતાવેલી નજીવી તકરારોના
લીધે ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાના બે વિરુદ્ધ પક્ષોમાં ભાગ થઈ જાય એ બેકનના
ધારવા પ્રમાણે મોટામાં મોટી અને ભયંકર રાજકીય ભૂલ હતી.

એ વખતના વાદવિવાદો ઉપર ધ્યાન ન આપીએ તો આંપણને
જણાય છે કે ધર્મમાં સુધારો કરવાને બેકન ધણોજ ઇન્તેજાર હતો. વખત-
ને અનુસરીને રાજકીય બાબતની માફક ધર્મની બાબતમાં પણ યોગ્ય ફેર-
ફાર કરવો જોઈએ. તે પૂછે છે કે જ્યારે રાજકીય બાબતમાં ફરેક બીજો
અગર ચોથે વર્ષે પાર્લામેન્ટમાં નવા કાયદા ધરી સુધારો વધારો કરવામાં
આવે છે, તો પછી ધર્મને લગતી બાબતોમાં આજ કાલ કરતાં પચાસ વર્ષ
અથાં જરા પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી તેમાં કાળાનુસાર યોગ્ય
સુધારો શા માટે ન કરવો જોઈએ ? પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં જેમ એની રાજ-
નીતિમાં ફેરફાર થયો હતો તેમ એના ધર્મવિચાર પણ બદલાવા લાગ્યા
હતા. હવે તે ધર્મમાં થોડોજ સુધારો થવાની આશા રાખતો હોય અગર
થોડોજ સુધારો થાય એવી ઇચ્છા રાખતો હોય એમ જણાય છે; કારણ કે ઇ.
સ. ૧૬૨૫ ના નિબંધમાં ધર્મની ઐક્યતા મેળવવાના સાધનોમાં સુધારો
દાખલ કરવામાં આવ્યો નથી. વહેમ અગર મિથ્યા ધર્મ ઉપરના નિબંધમાં
તે જૂની ફત્ત કથાઓ અને રિવાજોને હદ ઉપરાંત વળગી નહિ રહેવા માટે
મૂલ્યના કરે છે, તોપણ અત્યંત સુધારો કરવામાંથી એનું મન જોડી ગયું
હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે જ્યારે ધર્મમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું અશક્ય
જણાયું, જ્યારે ધર્મમાં વાસ્તવિક ઐક્યતા થાય એમ ન દેખાયું ત્યારે
ઉપર ઉપરથીજ ઐક્યતાનો ડોળ રાખવો એ ઠીક છે એમ તેને લાગ્યાથી
એ ડોળ લાખા વખત સુધી ટકી શકે એટલા માટે રોમના મિથ્યા-ધર્મ
તરફથી ઇંગ્લેન્ડને મોટામાં મોટી ધારતી રાખવાની છે એમ કહી જો
પ્રજાના મનમાં સમાન્ય બનતી લાગણી થાય તોજ તેઓ રાજમાન્ય ધર્મને
વળગી રહે, એમ તેને જણાયું અને તેથીજ તેણે આ રસ્તે જવાનું યોગ્ય વિચાર્યું.
આ શિવાય યોગ્ય સુધારો કરવાને જોઈએ ખુશી નહોતો, ધર્મનાં બંને
પક્ષોને ખુશી રાખવાનું અશક્ય હતું, પ્રજાની સામાન્ય લાગણી પણ સુધા-

રાના વિરુદ્ધ હતી એ વિગેરે જાણતોથી પણ બેકનનો વિચાર ક્યો હશે એમ
 લાગે છે વધારામાં વગી એના પોતાના ધારવા પ્રમાણે ધર્મની જામતમાં
 હવે તકરાર કરવાની રહીજ નહોતી, તેનજ એતું સ્વાભાવિક વ્યથુ
 ધર્મ કરતા બીજા શાસ્ત્રોની વૃદ્ધિ કરવા તરફ વિશેષ હોવાથી તેણે ધર્મનો
 સુધારો પડતો મૂક્યો હશે એ વાત પણ અસંભવિત નથી

છે અને તેથી હું ધારું છું કે નારિકેપણા કરતાં વહેમ અગર ખોટો ધર્મ વધારે ખરાબ છે એમ ને મૂર્તિપૂજકો અગર અસદ્ધર્મીઓ કહે છે તે વ્યાજબી છે, ને આમજ હોય તો પછી પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર વિષે પાપ ભરેલા અભિપ્રાય બાંધવા પડતા મૂકી કોઈ પણ પ્રકારનો અભિપ્રાય ન બાંધવો એ કેટલું બધું એણે ખરાબ છે. " મારા વહાલા મી. મેથ્યુઝ, આ અધોગતિના રસ્તામાંથી તમારી જાતને બચાવી લેજો. " છેવટના શબ્દો ખોટા ધર્મ ઉપર એના નિમંદ્રની શરૂઆતની લીટીઓને મળતા આવે છે તે ઉપરથી ને આપણે એવું અનુમાન કરીએ કે જ્યાં જ્યાં એકન ' વહેમ ' અગર ' ખોટો ધર્મ ' એ શબ્દો વાપરે છે ત્યાં તે દેશ વિષે જ વિચાર કરતો હશે તો હરકત નથી.

આટલાજ કારણથી ધર્મની બાજનોમાં રાજની સત્તા સર્વોપરી છે એમ નહિ માનનારા વિરુદ્ધ ને ને કામદા ધક્કામાં આવતા તેઓને એકન સ પૂર્ણે ટેકો આપતો આટલાજ માટે તે આ બાજતમાં એલીઝાબેથની રાજનીતિને પસંદ કરતો. ને ધોરણે તે મુસલમાનો સાથે લડાઈ કરવાનું વ્યાજબી ગણતો હતો તેજ ધોરણે તે આવા કાયદાઓને પણ વ્યાજબી માનતો હતો. તે કબૂલ કરે છે કે ધર્મનો ફેલાવ કરવા માટે લડાઈઓ અગર જોર જુલમ કરીને આપણે કોઈને પોતાની મરજી વિરુદ્ધ ધર્મ સ્વીકારવાની ફરજ પાડવી નહિ. લડાઈ અગર જોરજુલમનો ઉપયોગ માત્ર ને કોઈ માથુસ ઉઘાડે છોક ધર્મનું જૂકું બોલતો હોય, અગર રાજ્ય સામે ફિતુર કરતો હોય તેના સામેજ કરવાનો છે. પણ એકન તો એમજ માનીને બેઠો હતો કે દેશમન કેથોલીક મતના સઘળા અનુયાયીઓ રાજ્ય વિરુદ્ધ વર્તન ચલાવે છે. એવું આ પ્રમાણે માનવું માત્ર ઇંગ્લેન્ડની રૂપત માટેજ હતું. ફ્રાન્સ, સ્પેઇન વિગેરે ખીજ દેશના ને લોકો દેશમન કેથોલીક ધર્મ પાળે તેઓને તેણે જાણેજ ઇપકાપાત્ર ગણ્યા હોત.

દરેક દેશનો પોતાની રાજકીય સ્થિતિના પ્રમાણમાં એક પ્રકારનો ચોક્કસ ધર્મ હોય છે, અને તેનાજ ઉપર તે દેશની ધર્મવિષયક, રાજકીય, અગર નૈતિક ઉન્નતિનો આધાર હોય છે, તેથી કરીને ઇંગ્લેન્ડના સઘળા બક્ષોએ ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યસ્થાપિત ધર્મને વજગી રહેવું જોઈએ આ ઉપરથી એલીઝાબેથની રાજનીતિ એકન શા માટે પસંદ કરતો હતો તેનું

કારણ આપણે સમજી ગઈએ છીએ. તે કહે છે કે એલીઝાબેથે રોમ ઉપર જૂઠ્ઠા કમી નહોતો પણ રોમે જાતે પોતાનાં કૃત્યોથી એ જૂઠ્ઠા વહોરી લીધો હતો. આ હકિકતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા સારૂ તે જણાવે છે કે એલીઝાબેથે શરૂઆતમાં એ લોકો ઉપર ગિલકૂલ જૂઠ્ઠા કમી નહોતો પણ બ્યારે ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યને જીતી લેવાની સ્પૃહાની મહાન યોજના બહાર પડી, બ્યારે એનો મુખ્ય હેતુ પ્રજાના ધણા ભાગને રાજ્ય વિરૂધ્ધ ઉત્કેરવાનો છે એમ જણાઈ આવ્યું, અને એમાં અંદરખાનેથી પાદરીઓનો જ હાથ છે એમ માલમ પડ્યું ત્યારેજ એ લોકોને રાજ્યમાં નહિ આવવા દેવા માટે બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. પણ જેમસે આટલી બધી સખ્તાઈ વાપરવાને ખુશી નહોતો. “ચોરાજ માણસોને શિક્ષા” આ એક તેનું મુખ્ય વચન હતું. આ ફેરફાર એકનને પસંદ આવ્યો હતો કે કેમ એ વાત શક ભરેલી છે, તોપણ રોમના વિરૂધ્ધ સખ્ત કાયદા કરવાથી ધર્મને ફાયદો પડે એમ તે આખર સુધી માનતો હતો. ધર્મની ખાખતમાં અપવાદે ગુન્હા કરવામાં આવતા તેઓ ગુન્હા છે એમ ધારીનેજ માત્ર એકન તેઓના વિરૂધ્ધ પડતો હતો એમ નહોતું. એને વિરૂધ્ધ પડવાનું વિશેષ કારણ એ હતું કે એવા ગુન્હાઓથી રાજ્યના બંધારણ અને ઔદ્યોગે આખરે નુકશાન પહોંચવાની ધારતી રહે છે.

જોકે એકન ડેમોક્રાઈટસના પરમાણુ વાદની સ્તુતિ કરે છે અને પ્રકૃતિશાસ્ત્રના વિષયમાં તે હેતુકારણને ઘખલ કરતો નથી તોપણ તે વિશ્વના સૂઝનાર અને નિયંત્રા પરમાત્માના અસ્તિત્વમાં દૃઢતાથી અને અધ્યાપૂર્વક માનતો હતો. એના મનની ખરી લાગણી નાસ્તિકપણા ઉપર એના નિષેધમાંનાં નીચેનાં વાક્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે—“આ વિશ્વરચના ચિંતન્ય વગર હોય એમ માનવું તે કરતાં પુરાતન કાળના સંતોની કથા, યાહુદી લોકોના વ્યવહારશાસ્ત્રમાં અને મુસલમાનોના કુરાનમાં ને ને વાતો લખી છે તે માનવી એ વધારે સાચું છે. અને પરમેશ્વરે કોઈ દિવસ નાસ્તિકોની ખાતરી કરવા સારૂ અમલદાર બતાવ્યાં નથી, કારણ કે એનાં માધ્યમથી કાંઈ ઉપરથીજ એવી ખાતરી થાય છે. આ વાત ખરી છે કે તત્ત્વ-વિવેકની માત્ર ઉપર ઉપરની માહિતી હોય તો મનુષ્યનું વચણ નાસ્તિકપણા તરફ વળે છે; પણ જો કોઈ માણસ તત્ત્વવિવેકમાં કંઈ ઉત્તમ હોય તો તેનું મન ધર્મ ઉપર ચોટે છે.” કારણ કે બ્યારે આખરે મુઘલ ઇરાવાં માણ

કારણોની શોધમાં જ રહે છે, ત્યારે તેનું મન વખતે ત્યાંજ વિશ્રાન્તિ લે અને આગળ જઈ શકે નહિ; પણ જ્યારે તે એ કારણોને સામટાં એક ખીખના સંબંધમાં લઈ તેઓની સંકલના ઉપર ધ્યાન આપે છે ત્યારે તે વિશ્વચૈતન્ય અને દેવતા તરફ દોરવા વગર રહેજ નહિ.” આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે તે વિશ્વની દૈનિક વ્યવસ્થામાં અને પ્રજાનું પાલન કરવાની ઇશ્વરની દીર્ઘ દૃષ્ટિમાં માનવો હશે આજ વિષય ઉપર ઉપરના મુદ્દાની ખીજ હકિકત હી ઓગમેન્ડીસમાંથી મળી આવે છે અને તે ઈ. સ ૧૬૨૨-૨૩ માં પણ બેકનની નજર તળે આવી ગઈ હશે એમ લાગે છે.

આત્માના જન્માંતર અગર દેહાન્તર પ્રવેશમાં બેકન માનવો હતો. એમાં જરાએ શક નથી, પણ ઘણું ફરીને તે આ પ્રમાણે મનુષ્યનર્કના ન્યાયાનુસાર અનુમાનના આધારે નહિ, પણ ઇશ્વરોક્તસાત્ત્વના પ્રમાણના આધારે માનવો હશે એમ જણાય છે. શરૂઆતમાં ખીખ માણસોની માફક તે પણ રાજ્યસ્થાપિત ધર્મના આધારે ખ્રિસ્તિધર્મની ગુણ વાતોમાં માનવો હતો અને એ પ્રમાણે માનવાનું કારણ ઓટલુંજ હતું કે એના ધારવા પ્રમાણે હવે ઇન્ગ્લેન્ડનો ધર્મ રોમના અધિકૃત મત-માંથી મુક્ત થયો હતો. પણ હી ઓગમેન્ડીસમાં તે કહે છે કે જે ઇશ્વરોક્ત ઇશ્વરગાન છે તેના સંબંધમાં મનુષ્ય તર્ક જ્યાં પણ કામ લાગતો નથી. એની નજીક જતી વખતે માણસે મનુષ્યનર્કની હોડીમાંથી નિકળી જઈ ધર્મના વહાણમાં બેસવું જોઈએ. હવે તે અને કાંઈ પણ જાતના અપવાદ વગર અને દહતાથી આ ધર્મના વહાણમાં માનવો હતો કે કેમ એ વાત જરા શક બરેલી છે, કારણ કે પરમાત્માની પ્રકૃતિ અને ગુણ અને ત્રયાત્મક દેવતા ઉપર તેણે ઓડવાન્સમેન્ટમાં જે લખ્યું છે તે બધું હી ઓગમેન્ડીસમાં દાખલ કર્યું નથી. હી ઓગમેન્ડીસ લગભગ સતર અગર અઠાર વર્ષ મોડી પ્રમિષ્ઠિમાં આવેલી હોવાથી તેના વિચારમાં કંઈ કેરફાર થવાનો શક રહે છે; તેમજ પાછળથી લખેલા કેટલાક અંશોમાં ધર્મના કેટલાક વિશેષ સિધ્ધાન્તોમાં ઊંડા ઉતરવા તરફ એનું મન જણાતું નથી.

આ હકિકતના મત્રધમાં લૉર્ડ મેકડોલે પોતાનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે જણાવે છે “ આગીન તત્વવેત્તાઓ જેના માટે માત્ર વચનજ આપતા તેમાંનું ઘણું ખરું ખરેખર કરી જતાવા માટે તે (બેકન) ખ્રિસ્તિ ધર્મની મત્તા ઉપર આધાર રાખવામાં આનંદ માનવો હતો. એ ધર્મને

તે કહે છે કે, “આ ઐક્યતા મેળવવામાં માણસોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એમ કરવા જતાં તેઓ પરોપકારને અને જનમંડળને લગતા સામાજિક નિયમોને તુકશાન પહોંચાડે નહિ. ખ્રિસ્તિઓ પાસે એક ધર્મ સંબંધી અને બીજી સાંસારિક સુખ સંબંધી એવી બે તરવારો છે, અને બન્નેનો ઉપયોગ ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં યોગ્ય વખતે કરવામાં આવે છે. પણ આપણે ત્રીજી તરવાર જે મહુમંદની છે અગર જે મહુમંદની તરવારના જેવી છે અને જેનો ઉપયોગ લગામનો કરીને ધર્મનો ફેલાવ કરવામાં, અગર લોકોના ઉપર જુલમ કરી તેઓની મરજી વિરુદ્ધ ધર્મ પળાવવામાં કરવામાં આવે છે તેને આપણે પકડતા નથી આ ત્રીજી તરવારનો ઉપયોગ આપણે માત્ર જ્યારે ઉઘાડે છોક કાઢી બદનક્ષી કરવામાં આવે છે, ઇશ્વરની નિંદા કરવામાં આવે છે, અગર રાજ્યવિરુદ્ધ કંઈ દિલચાલ કરવામાં આવે છે ત્યારે જ કરીએ છીએ; પણ એનો ઉપયોગ આપણે કિતૂર કરનારાઓને મદદ કરવામાં, કાવતરાં અને હુલ્લસ કરનારાઓ સાથે સામેલ થવામાં, જનસમૂહના હાથમાં અધિકાર આપવામાં અને એવાં બીજાં કામ જેનાથી ઇશ્વરની આજ્ઞાનુસાર થયેલી સમગ્ર પ્રકારની વ્યવસ્થા નાશ થવાનો સંભવ રહે છે તેમાં કરતા નથી. ઇત્યાદિ.” જરા આગળ જતાં વળી તે કહે છે કે “જ્યારે સેતાને કહ્યું કે ‘હું વધીશ અને જે સૌથી મોટો છે તેના જેવો થઈશ.’ ત્યારે તેણે દેવની ધણીજ નિંદા કરી હતી; પણ જ્યારે ઇશ્વરને મનુષ્યનું રૂપ આપવામાં આવે છે અને એના મોંઢાં આતું કહેવરાવવામાં આવે છે કે ‘હું નમીશ અને અધિકારના રાગ જેવો થઈશ’ ત્યારે તે ઉપરના કરતાં પણ વધારે બારે દેવનિંદા થઈ એમ કહેવાય; અને ધર્મના કારણાર્થે રાગઓને મારવાનાં, પ્રજાની ધાત કરવાનાં, અને સંસ્થાનો અને રાજ્યની ઉચ્ચપાચક્ષ કરવાનાં જે ધાતકી અને દુષ્ટ કૃત્યો કરવામાં આવે છે તે ઉપરના કરતાં કેટલે દરજ્જે સારાં છે?—ઇત્યાદિ.” પ્રજાને પોતાના મનમાનનો ધર્મ પાળવા દેવાની રજા આપવામાં બેકન કેટલે દરજ્જે ખુશી હતો તે ઉપરનાં વાક્યો પરથી સમજાય છે, પણ જેરેમી ટેલર અને લૅંકની માફક પોતાના સિધ્ધાન્તોમાંથી ન્યાયાનુસાર કેવું પરિણામ આવશે એ વાતથી તે પણ ઘણું કરીને વાકેફગાર નહોતો. તે પણ લૅંકની માફક એક જાનૂએ રોમન કેથોલીક મતવાળાઓનો અને બીજી જાનૂએ નાસ્તિકોનો ત્યાગ કરી બીજાઓને છૂટ આપવાને ખુશી દરે એવું

તે પરોપકાર બુદ્ધિની ગાઠ તરીકે, દુષ્ટમનોવૃત્તિઓને દાબી દેનાર તરીકે, દરિદ્રીઓના દિનામાં તરીકે, ઝહીમ્મના આધાર તરીકે, (અને) મરવા સુનેનાનો આશા તરીકે માનમાં પ્રસન્ન રહેતો હતો, પણ ઇશ્વરજ્ઞાનને લગતો કાં પનિક માગનોના સબધમાં જે તકસરો કરવામાં આવતી હતી તેઓ ઉપર તેણે કંઈ પણ ધ્યાન આપ્યું હોય એમ કસચિતજ મન્યુ છે. ધર્મમંદિરોની વ્યવસ્થા ઉપર તેણે જે જે લખ્યું છે તેમાં તેણે પોતાની દિશ્મનતા પ્રમાણમાં સદનની અને પરોપકાર તરફ દોરાય એવો જુરસો બતાવ્યો હતો. હુમુસીયન્સ, હોમોસીયન્સ, મોનોથીલાઇડસ અને નેસ્ટોઝીયન્સ મળી તેણે બિનદુવ માથાફાડ કરી નથી જે વખતમાં તે જન્મ્યો હતો. તે વખતમાં ઇશ્વરજ્ઞાનની ઘણીજ શ્રવણ બરેલી બાબતો ઉપર ચાલતી તરારોથી આખા યુરોપખંડની અને સૌથી વધારે ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાની વાગણી અતિશય ઉત્કેષાર્થ ગઈ હતી. આ લગ્નના વચમાં તેને મૂકનામાં આવ્યો હતો. 'હોર્ટ' આગળ મળે ની ધર્મશુદ્ધિઓની સમામાં તે સત્તાધીશ હતો. ઇત્યાદિ" બીજી એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે કે રાજવસ્થાપિત ધર્મમાં નહિ માનનારાઓને ઘણીજ છૂટ મળે એમાં બેકનન રાજ હતો. ધર્મની ઔચ્ચતા ઉપર પોતાના નિમધમાં તે કહે છે કે કટલાક ચુસ્ત માણસોના કહેવા પ્રમાણે આ બાબતમાં કોઈ રીતે સમાધાન થઈ શકે એમ નથી, અને બીજા કેટલાકનો મત એવો છે કે ધર્મની બાબતમાં તેઓ વચના રસ્તા શોધીને ઇશ્વર અને મનુષ્યના વચ્ચે બાજબાજ કરવાને શક્તિમાન છે. બેકનના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે આપણે કામચંદના વાગ્યોનો ખરો અર્થ સમજીએ તો પછી ઉપરના જે રસ્તા ચમકવાની જરૂર રહેતી નથી-જે આપણી સાથે નથી તે આપણા વિરુદ્ધ છે; અને જે આપણા વિરુદ્ધ નથી તે આપણી સાથે છે, કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે ધર્મની મુદ્દાની બાગનોને બીજી ટેવીક બાગનો જે માત્ર અભિપ્રાય વ્યવસ્થા અગર સારા ઇરાદાને લગતી છે તેઓમાંથી જુદી પાડીને જોઈએ કેટલાક માણસોને આ વાત નજીકી લાગશે પણ બેકન કહે છે કે જે જોના ઉપર નિષ્પ્રતિપાતપણે ધ્યાન આપનામાં આવે તો ઘણા લોકો એનો રીકાર કયા વગર રહે નહિ.

હવે ધર્મની અંકચતા મેળવવાના સાધનોના સબધમાં બોલતા

તે કહે છે કે, “આ ઐક્યતા મેળવવામાં માણસોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એમ કરવા જતાં તેઓ પરોપકારને અને જનમહાળને લગતા સામાજિક નિયમોને તુલ્યતા પહોંચાડે નહિ. ખ્રિસ્તિઓ પાસે એક ધર્મ સંબંધી અને બીજી માસાલિક સુખ સંબંધી એવી બે તરવારો છે, અને બન્નેનો ઉપયોગ ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં થોડું વખતે કરવામાં આવે છે પણ આપણે ત્રીજી તરવાર જે મહામહની છે અગર જે મહામહની તરવારના જેવી છે અને જેનો ઉપયોગ લગાડ્યો કરીને ધર્મનો ફેલાવ કરવામાં, અગર સોફાના ઉપર જુલમ કરી તેઓની મરજી વિરૂધ્ધ ધર્મ પળાવવામાં કરવામાં આવે છે તેને આપણે પકડતા નથી આ ત્રીજી તરવારનો ઉપયોગ આપણે માત્ર જ્યારે ઉઘાડે છોક કોઈની બદનામી કરવામાં આવે છે, ઇશ્વરની નિંદા કરવામાં આવે છે, અગર સત્યવિરૂધ્ધ કંઈ દિલચાલ કરવામાં આવે છે ત્યારે જ કરીએ છીએ; પણ એનો ઉપયોગ આપણે ફિતૂર કરનારાઓને મદદ કરવામાં, કાપતરા અને હુલ્લડ કરનારાઓ સાથે સામેલ થવામાં, જનસમૂહના હાથમાં અધિકાર આપવામાં અને એવાં બીજાં કામ જેનાથી ઇશ્વરની આજ્ઞાનુમાર થયેની સંપૂર્ણ પ્રકારની વ્યવસ્થા નાશ થવાનો સંભવ રહે છે તેમાં કરતા નથી છતાં.” જરા આગળ જતાં વળી તે કહે છે કે “જ્યારે સેતાને કહ્યું કે ‘હું વધીશ અને જે સૌથી મોટો છે તેના જેવો થઈશ’ ત્યારે તેણે દેવની ધણીજ નિંદા કરી હતી, પણ જ્યારે ઇશ્વરને મનુષ્યનું રૂપ આપવામાં આવે છે અને એના મોઢાં આંખું કહેરાવવામાં આવે છે કે ‘હું નમીશ અને અધિકારના રાજા જેવો થઈશ’ ત્યારે તે ઉપરના કરતા પણ વધારે બારે દેવનિંદા થઈ એમ કહેવાય; અને ધર્મના કારણાર્થે રાજાઓને મારવાના, પ્રજાની ધાત કરવાના, અને સરધાનો અને રાજ્યની ઉથલપાથલ કરવાના જે ધાતકી અને દુષ્ટ કૃત્યો કરવામાં આવે છે તે ઉપરના કરતા કેટલે દરજ્જે સારા છે?—છતાં.” પ્રજાને પોતાના મનમાનનો ધર્મ પાળવા દેવાની રજા આપવામાં એકન કેટલે દરજ્જે ખુશી હતો તે ઉપરના વાક્યો પરથી સમજાય છે, પણ જેરેમી ટેલર અને લૉકની માફક પોતાના સિધ્ધાન્તોમાંથી ન્યાયાનુસાર કેવું પરિણામ આવશે એ વાતથી તે પણ ઘણું કરીને વાકેફમાર નહોતો તે પણ લૉકની માફક એક બાજુએ રોમન કેથોલીક મતવાળાઓનો અને બીજી બાજુએ નાસ્તિકોનો ત્યાગ કરી બીજાઓને છૂટ આપવાને ખુશી હશે એવું

અનુમાન થઈ શકે છે. એના વખતમાં જે જે માણસો આ પ્રમાણે ધર્મ સંબંધી છૂટ આપવાને ખુશી હતા તેનું મુખ્ય કારણ તેઓની પોતાની અનાસ્થા અગર ધર્મ સંબંધી બેપરવાઈ શિવાય બીજું કંઈ નહોતું, અને તેથી ધર્મના અર્થે જે બળાત્કાર અને જોરજુલમ કરવામાં આવતો હતો તેના વિરૂધ્ધ તે જે લાગણી દર્શાવે છે તે પણ એની પોતાની ધર્મસંબંધી બેપરવાઈના લીધેજ હશે એમ કેટલાક માને છે.

ઉપર આપણે ધર્મ સંબંધી બેકનનની જે બેપરવાઈ અગર અનાસ્થા જોઈ ગયા તે ધર્મને લગતી તકરારો તરફ એના સ્વાભાવિક વલણનું દર્શન હતું. એના વખતમાં જે તકરારો આવતી હતી તે અર્થે વિનાની અગર મૂર્ખાઈ ભરેલી હતી એટલુંજ માત્ર એના જોવામાં આવતું હતું એમ નહોતું. “ જે માણસ વિચારશીળ અને ગંભીર છે તે કોઈ કોઈ ધાર અજ્ઞાન માણસોમાં મતભેદ જોશે અને પોતાના મનમાં સમજશે કે જે લોકો આ પ્રમાણે જુદા પડે છે તેઓના મનમાં એકજ વાત હોય છે પણ તેઓ માંહે-માંહે એક બીજા સાથે કદી મળતા આવતા નથી ” આવી હકિકત એના જોવા તીવ્રબુદ્ધિવાળા માણસની નજર બહાર રહી જાય એ અસંભવિન છે પણ એની અનાસ્થા અગર બેપરવાઈ આટલેથી અટકતી નથી. એ બેપરવાઈ માત્ર મગજની નહોતી—અતંકરણની હતી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જોના માટે તે અતંકરણથી દરકાર રાખતો હતો તે શાસ્ત્રની વૃદ્ધિ અને પ્રકૃતિનું જ્ઞાન હતું. આટલા ઉપરથી તે ધર્મનો અગત્યશર જ્ઞાનનો તિરસ્કાર કરતો હતો એમ માનવાનું કારણ નથી; તે જોકે ચૂપકીથી સેવા કરનારો, પણ મર્યાદાશીળ બન્યા હતા; પણ ખીજા ધણા માણસોની માફક તે મદિરમાં માત્ર અમુક પ્રસંગેજ જતો હતો અને ધણીખરી વખત એવું પોતાનું કર્તવ્ય કંઈ ખીજુંજ હતું. ઘણું કરીને તે અદરખાનેથી એમ માનતો હોતો જોઈએ કે ધર્મની દિશામાં ઉત્સાહથી કામ કરનારા ધણા પણ એ વિષય સંબંધી ઘણું જ્ઞાન મળતું અશક્ય છે, અને કુદરતના બેતરમાં પાક તૈયાર છે પણ માત્ર તેને કાપનારનીજ જોઈ છે. આટલાજ ઉપરથી તેણે જે દિશામાં પોતાનો પ્રયામ વિરોધ કરીશૂન થવાનો સંભવ હતો ત્યાંજ મહેનત કરવાનું ઉચિત ધાર્યું હશે. તે ઇશ્વરને કુદરતમાં રોધતો હતો અને ત્યાં તેણે એને રોળી કાઢ્યો—ઓ મધ્યો,

અને ત્યાંજ તેણે એની દૃઢતાથી ભક્તિ કરી. બાઇબલમાં અને ધર્મ મંદિરમાં પણ એજ ઇશ્વર હતો, પણ તેનો પોતાનો પ્રયાસ બીજી દિશામાં હતો; અને તેથી કરીને જોકે ધર્મની કેટલીક મુખ્ય બાબતો વિષે શક જીકાવવા તરફ એતુ વલણુ નહોતું, તોપણ તેઓને તે કાંઈ વખત ઉત્સાહ વગર અને કાંઈ વખત બહાર દેખાઈ આવતી બેપરવાઈથી સ્વીકારતો હતો.

ઉપરની હકિકત ઉપરથી આપણને બીજી બે મુદ્દાની બાબતો વિષે કેટલોક ખુલાસો મળી આવે છે. એક વાત એ છે કે જેને આપણે વહેમ અગર જૂઠું ધર્મ કહીએ છીએ તેના કરતાં બેકન નારિતકપણાને વધારે પસંદ કરતો હતો. “ ઇશ્વર વિષે કંઈ પણ મત નહિ ધરાવવો તે એના વિષે અયોગ્ય મત ધરાવવો એના કરતાં સારું છે; કારણ કે એક માત્ર અનાસ્થા છે અને બીજું અપમાન છે. ” “ અને એ અપમાન જેમ ઇશ્વર તરફ વધારે બારે હોય છે તેમ મનુષ્યો તરફ એનો ભય વધારે હોય છે. નારિતક માણસ અકકયમાં, તત્વજ્ઞાનમાં, સ્વાભાવિક દયામાં, કાપ-દામાં, અને આબરૂમાં વહી શકે છે; આ સમજા ગુણો ધર્મ ન હોય તોપણ બાલ્ય સદૃશ્ય તરફ દોરનારા છે, પણ વહેમ આ સમજાનો તિરસ્કાર કરે છે અને મનુષ્યના મનને છેક સ્વતંત્ર બનાવી દે છે. તેથી કરીને નારિતકપણાથી રાજ્યને કાંઈ દિવસ નુકસાન થતું નથી, કારણ કે એના લીધે માણસોને બીજા ઠેકાણે લાખી નજર નાખવાની નહિ હોવાથી તેઓ પોતાની જાતને માટે સાવચેત રહે છે, અને આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઓગસ્ટસ સીઝરના વખતની માફક જે કાળતુ વલણુ નારિતકપણા તરફ હોય છે તે કાળ રાજકીય સલાહ શાન્તિનો હોય છે પણ વહેમ અગર જૂઠું ધર્મથી ધણી રાજ્યોમા ગોટાળો થયો છે અને જે નવું પ્રધાન બળ તે દાખલ કરે છે તેનાથી રાજ્યના સમજા ભાગોને નુકસાન પોહાવે છે. ”

ઉપરનાં વાક્યોમા બેકન એ વખતનો જુરસો બરાબર બતાવે છે. કેથોલીક ધર્મના વહેમ અને મુખ્યત્વે કરીને એ ધર્મવાળાઓનાં ગુપ્ત કાવતરાંથી રાજ્યને ધોંકો લાગવાના ભયને લીધે સુધરેલા દેશોમાં જે પ્રત્યાધાત થયો હતો તે એટલો બધો બારે અને વિવેકશૂન્ય હતો કે એ વખતના માણસો પ્રજાના હિતને અગર રાજ્યને નુકસાન પહોંચાડે એતુ કેથોલીક મત કરતાં વધારે, અગર એના જેટલું, બેખમકારક બીજું કાંઈ કારણુ જોઈ શકતા

નહોતા. ધર્મનાં બંધન છૂટાં થઈ જાય અને લોકો મરજીમાં આવે એમ સ્વતંત્રપણે વર્તે તો દેશની નીતિ અને રાજ્ય ઉપર કેવી માઠી અસર થાય છે તે જોવા માટે હજી ઈ. સ. ૧૭૮૮ માં ફ્રાન્સમાં થયેલી ઉચ્ચપાયાલ જોવા બનાવોનો અનુભવ કરવાનો હતો. પણ આ દરમ્યાનમાં બેકનને દર્શાવેલા અભિપ્રાયને કૃષ્ણ આવવા લાગ્યાં અને તે સાથે તેનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો. સત્ચરમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં વહેમ અમર જુદા ધર્મને જે વિવેકશૂન્ય તિરસ્કાર કરવામાં આવેલો હતો, તેમજ ધર્મની મુદ્દાની બાબતોમાં સ્વતંત્રપણે તપાસ કરવાની જે છૂટ ભોગવવામાં આવતી હતી તેમાંથી આખરે જે જે પરિણામો આવ્યાં તેઓના માટે જોકે બેકન કંટાળેક ફરજને જવાબદાર છે, તોપણ તે પોતે જો તે ત્યાં સુધી જીવ્યો હોત તો કાંઈ દિવસ તેઓને સ્વીકારત નહિ. બીજી બાબત પણ ઉપરના જેટલીજ મહત્વની છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે બેકનનું ધ્યાન મુખ્યત્વે કરીને શાસ્ત્રોની તરફ હતું. એની મોટામાં મોટી આશા એ હતી કે પોતાના હૃદય વિષયમાં કાંઈ જાતની હરકત આવી પડે નહિ. હવે પ્રકૃતિવિજ્ઞાન અને ધર્મ માટે વિવેકશૂન્ય અને હૃદય ઉપરાંત હિસાબ વચ્ચે તેણે નોંધેલ ઝોરજેનમમાં જે વિરોધ જતાવ્યો હતો તે એનાથી ભૂલી જવાય એમ નહોતું. જે ખરી હકિકત આવીજ હોય તો પછી શાસ્ત્રના અને ઇશ્વરજ્ઞાનના વિષયોને અગર ન્યાયબુદ્ધિને અને આગ્રહને તદ્દન જુદા પાડી દેવાં એના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ અને વધારે અમરકારક શું હોઈ શકે કે તેઓના બેળભેદ થવાથી બનના હક્કમાં તુકમાન થયું હતું—શાસ્ત્રો માત્ર કશ્ચિત્ત થઈ ગયાં હતાં અને ધર્મ પાખંડ મત જેવો જની ગયો હતો. તેથી કરીને તેઓને તદ્દન જુદાં પાડી દેવાં-ન્યાયબુદ્ધિને ન્યાયની અને આસ્થાને આસ્થાની બાબતો સોંપી દેવી—એ એકજ ઉપાય હતો. જે આમ થાય તોજ એકથી ઇશ્વરની ઇચ્છા અને બીજાથી એની સત્તા અદ્વિતીય આવે ઉપર પ્રમાણે સમાધાન કરવાનો વિચાર બેકનના મનમાં શાસ્ત્રોની તરફ કરવાના એના મુખ્ય ઉદ્દેશના લીધેજ આવ્યો હોય એમ નથી નીચેનાં વાકો તેણે શુદ્ધ આસ્થી લખ્યાં હોય એમ જણાય છે—“ત્યારે આપણે એ તા નિર્ણય પર આવીએ કે પરિવર્તનશીલતાને આપણે પ્રકૃતિના પ્રકાશમાં અમર ન્યાયબુદ્ધિના દરમ્યાનમાં નહિ, પણ ઇશ્વરના ગાંધર્ભમાં અને તેને આપણે જનરમાં મોજાવે જોઈએ કાગળે એનું સખતામાં બાંધુ છે કે ‘આમામ ઇશ્વર તો કોઈ રંગોરે ને,’ પણ

કોઈ જગ્યાએ આવું લખવામાં આવ્યું નથી કે 'આકાશ પરમેશ્વરની ઇચ્છા દર્શાવે છે'

આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ કે શાસ્ત્રના નિયમો ધર્મશાસ્ત્રનો, અને ધર્મના મિદ્ધાન્તો નમ્મી કરવામાં વિચારશક્તિનો, ઉપયોગ કરવામાં સંસ્કૃતિઓની પદ્ધતિ છેક ખૂન ભરેલી હતી અને બાળ તોમાં એકને તદ્દન જીવંત રસ્તો બતાવ્યો હતો તે કહે છે કે ધર્મની બાળ તમા સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાનો અધિકાર આપણને આપેલો નથી ધર્મના કેટલાક મુખ્ય સૂત્રો અને સિદ્ધાન્તોને વિચારશક્તિની પરીક્ષામાં બેસવાની ફરજ નહિ પાડતાં તેઓ જે રૂપમાં હોય તેજ રૂપમાં આપણે તેઓને સ્વીકારવા જોઈએ આટલું ક્યાં પછી જે તેઓમાંથી કંઈ અનુમાન કરવું હોય તો તે સાદરશનો આધારે કરવાની આપણને છૂટ છે, પણ કુદરતમાં આ પ્રમાણે બનતું નથી કારણ કે ત્યાં તો મૂળ નિયમોની પણ વ્યાપ્તિના આધારે પરીક્ષા કરવામાં આવે છે અને વધારામાં વળી એ નિયમો વિચારશક્તિને પ્રતિકૂળ હોતા નથી ધર્મની બાળતમાં આનાથી ઓછું છે કારણ કે તેના મૂળસિદ્ધાન્તો સ્વતંત્ર સિદ્ધ છે, તેઓને ખીજા કોઈ આધારની જરૂર નથી આપણને વિચિત્ર લાગે છે તે એ છે કે ધર્મપુસ્તકો પ્રમાણભૂત શા કારણથી ગણવા જોઈએ એ સવાલ એકનેના મનમાં આવ્યો નહોતો, પરંતુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એ વખતના સોકો આજ પ્રમ્નો પોતાની જાતને અગર ખીજાને પૂછતા નહોતા તેઓના માટે યોગ્ય વખત હતું હવે આવનારો હતો એકન ધર્મપુસ્તકોને પ્રાપ્ત પણ જાતના સદેહ રમર પ્રમાણભૂત માનતો હતો એમાં જરાપણ શંક નથી માત્ર હિંદુવાદમાં ધર્મપુસ્તકોની ભાષામાંથી જે અનુમાન કરવામાં આવતા હતા તેઓને માટે તે જશ આચરે ખાવા સાગ્યો હતો

આ પ્રમાણે ધર્મ અને શાસ્ત્રને, આરથા અને ન્યાયમુદ્ધિને એકને જીવ પાડ્યા હતા તેથી તેના પછીના જમાનાના વિચાર ઉપર ભારે અસર થઈ હતી શાસ્ત્રીય નિવેચન અટકાવવા તરફ હોખસનું વનણું નહોતું, પણ ધર્મને તેણે ફાજદારી ન્યાયાધીશના કમળમાં સોંપ્યો હતો પોતાની પ્રજાના માટે યોગ્ય ધર્મનો બદલાવ કરવો એ રાજાની ફરજ હતી અને તેથી કરીને રાજ્ય સ્થાપિત ધર્મને કોઈ પણ જાતનો જુમાટ ક્યાં વગર સ્વીકારવો એ પ્રજાનું કર્તવ્ય હતું આ પ્રમાણે હોખસ પણ ધર્મ સંબંધી નિવેચન

કરવાની ના પાડે છે અને એમ કરવામા તેણે ધણા ખર્ચ બેકનનનાજ સિ-
ધ્ધાન્તો સ્વીકાર્યા હોય એમ જણાય છે પાર્સકેસના વિચાર ઉપર બેક-
નના લખાણની અસર થઇ હશે કે નહિ એ ખાતરીપૂર્વક કહેવાય એમ
નથી તોપણ તેણે ધર્મના હિત માટે આસ્થા અને ન્યાયયુધ્ધિને સંપૂર્ણ
રીતે જુદા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને પાછળથી મી. હ્યુમે આવેળ
પ્રયત્ન તત્વવિવેકના હિત માટે કર્યા હતા અને જોકે ધર્મને લગતા પ્રશ્નોમા
લોક ઉત્સાહ સાથે ધણો ભાગ લેતો હતો અને ધર્મ ઉપર તેણે કેટલાક
પુસ્તકો લખ્યા હતા તોપણ ધર્મ પુસ્તકોની સત્યતા અગર સત્તા વિશે શકા
ઉભાવવામા, અગર તત્વજ્ઞાનના સબધમા પોતાના વિચાર ઉપર ધર્મપુસ્તકો-
થી કોઇ પણ ભાતની અસર થવા દેવાના તે ખુશી નહોતો. તત્વજ્ઞાન અને
ધર્મ વચ્ચેનો વિરોધ સાધારણ રીતે બીજાઓને જણાતો તે કરતા વધારે
છે એમ ખતાવવાનો પ્રયત્ન બેકન કરે છે પણ એની આસ્થા બેકન અગર
લોકની આસ્થા જેટલી મજબૂત નહિ હોવાથી તે ન્યાયયુધ્ધિના હક્ક સાચ
વવા જતા કેટલેક દરજ્જે ધર્મના હક્કને ગુરુશાન પહોંચાડતો હોય એમ
જણાય છે. પણ આ પ્રમાણે જુદા જુદા કેટલાક લેખકોના વિશેષ વિચાર
ગમે તેવા હોય તોપણ છેક હાનના વખત સુધી જેવામા આવતુ એક
બાજુએ ધર્મના અને બીજી બાજુએ તત્વવિવેકના વિષયો જુદા પાડવા
તરફ અને બાઈબલના સિદ્ધાન્તોને શુદ્ધભાવથી માનના સાથે વિચારની
દિશામા સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા રાખવા તરફ ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાનુ સામાન્ય
વનણુ, ધણા ભાગે બેકનના દટાન્ત અને બેકનના શિક્ષણનુજ પરિણામ
છે આ પદ્ધતિ ન્યાયાનુસાર છે કે નહિ તે આપણે અહીં તપાસવાનું નથી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

અંતકાર તરીકે બેકનની શક્તિ અથવા બેકનની શૈલી.

તત્વજ્ઞાનના તેમજ અક્ષરવિદ્યાના સંબંધમાં બેકનનું નામ પ્રખ્યાત છે. એના અંથો વિશે એના સમકાલીન પુરોષોના વિચાર મને તેવા હોય તોપણ એના પોતાના વખતમાં તેણે જાહેરમાં બોલનાર તરીકે અને લેખક તરીકે સારું માન મેળવ્યું હતું. એની શૈલી વિશે અભિપ્રાય દર્શાવવામાં અગ્રેષ્ઠ લેખકોમાં મત ભેદ થયા છે. એડીસન એના લખાણની ખુબી અગરલાવણતા માટે એની પ્રશંસા કરે છે. આનાથી તદ્દન ઉલટી રીતે હુમ એને કઠોર અને અતડો કહે છે. બીજા માણસો ઉપરનાં વિશેષણ બેકનને લગાડતા નથી, પણ તેઓ સાધારણ રીતે એ વખતના ગદ્ય લખનારાઓમાં તેને સૌથી ચઢિયાતો માને છે. સેલીગ્મનરી જે સારી રીતે બોલી શકતો પણ લખી શકતો નહિ, અને નોર્થમ્પટન જે સારી રીતે લખી શકતો પણ બોલી શકતો નહિ તેઓની સાથે સરવોદ્દર રેલે બેકનની સરખામણી કરે છે અને કહે છે કે તે લખવામાં તેમજ બોલવામાં બન્નેમાં શ્રેષ્ઠ હતો. બેન ઝોનસન એના પોતાના તેમજ પછીના બન્ને જમાનાના લેખકોને-સરટોમસ મુરથી શરૂ કરીને તે સરફીક્ષીપ સીડની, ડુકર, ઇસેક્ષ અને રેલે-સધળાને નજર તળે કહાડે છે અને કાંઈ પણ પ્રતિસ્પર્ધા વગર બેકનને તે સધળાના મથાળે મૂકે છે. વળી જાહેરમાં બોલનાર તરીકે એની શક્તિ તે નીચેના શબ્દોમાં જણાવે છે. “ કાંઈ માણસ એના કરતાં વધારે સ્વચ્છતાથી, અને વધારે દખાણથી બોલ્યો નથી; અગર પોતે જ બોલતો હોય તેમાં એના કરતાં કાંઈએ ઓછું પોકળ અગર આળસુપણું બતાવ્યું નથી.” ઓતાજનો ખુબારો કરતા નહિ, તેમ સાંભળવાનું ખોયા શિવાય તેઓ તેના બણીથી નજર ફેરવી શકતા નહિ. જ્યારે તે બોલતો ત્યારે સાંભળનારનું મન હરણુ કરી લેતો, અને એની ખંત જોઈને એના પરીક્ષકો ગુસ્સે થતા અને ખુશી થતા.....જે માણસો સાંભળતા તેમાંના દરેકને ધાસ્તી એટલીજ હતી કે રખેને તે બોલવાનું બંધ કરે. ” વળી બેન ઝોનસન કહે છે કે જ્યારે તે કાંઈની મશ્કરી

કરતો હોય ત્યારે એની બોલી ઉપરથી તે બીજાની ખોડખાંપણ કહાડવામાં ધણે પ્રવીણ હોય એમ લાગતું. આપણે બધીએ છીએ કે તે તેની કઠોર જીવદાને લીધે જેમ્સના દરજારમાં અને લોકોમાં થોડે ઘણે અંશે અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો, તોપણ આટલાજ ઉપરથી બીજાઓની ખોડખાંપણ કહાડવામાં તે પ્રવીણ હોય અગર એમ કરવા તરફ એનું સ્વાભાવિક વલણ હોય એમ આપણાથી ખાતરીથી કહી શકાતું નથી. એની શૈલીમાં પ્રસંગોપાત્ત જ ગાભીર્ય અગર ચૌરવ જોવામાં આવે છે તેના માટે મી ફ્રાંકલિન તેનાં વખાણ કરે છે અને કહે છે કે એની બાપા જ્યારે ધણીજ વિચિત્ર હોય છે ત્યારે પણ અત્યંત મનોહર લાગે છે. તોપણ અંગ્રેજી લેખક તરીકે સારી આબરૂ કહાડવાની તેને આશા નહોતી અને વાસ્તવિક રીતે જ્યેષ્ઠ એ તો એ બાબતની તેને દરકાર પણ નહોતી. તેણે પોતાના અધીનો ધણે ભાગ લેટીન ભાષામાં લખ્યો છે અને તેઓને તેજ ભાષામાં છપાવવાને તે ધણીજ કાળજી રાખતો. અંગ્રેજી વિગેરે બીજી વિદ્યમાન ભાષાઓ વિષે તેને અભિપ્રાય સારો નહોતો. આના સંબંધમાં તે પોતાની જીવનના છેવટના ભાગમાં દૈબી એથુઝને નીચે પ્રમાણે લખે છે, “હાલની ભાષાઓ ઘોડા ધણે વખત મને પુસ્તકો સાથે દેવાળું” કહાડશે, અને મેં આ જમાના સાથે ધણે વખત ખાલ્યો છે, નેથીએ પરમેશ્વરની દયાથી હું ધણીના જમાના તરફથી એને ખાજો મેળવવાને શક્તિમાન થઈશ તો હું ધણે ખુશી યઈશ.”

તે એમ ધારતો હતો કે તત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં એના વિચારોની ખૂબ ધન્યલેન્ડની પ્રજા કરતાં બીજા દેશોની પ્રજા વધારે સારી રીતે કરી શકશે અને એના મેં થો બહારના લોકો સહેલાઈથી વાંચી શકે એટલાજ માટે તેણે તેઓને ‘સામાન્ય ભાષામાં’ છાપવાનો ફરાવ કર્યો હતો. એડવાન્સમેન્ટને તેણે લેટીન ભાષામાં છાપીને રાજકુવર ચાન્સેલર મેઝલ્સ હવે ચાલ્ડર્સને તે લખે છે કે “આ પુસ્તક લાંબુ આયુષ્ય ભોગવશે અને અંગ્રેજી પુસ્તકો વપરાતાં નથી પણ આ પુસ્તક દુનિયામાં જ્યાં ત્યાં વપરાશે” યુરોપખંડના બીજા દેશો એ પુસ્તકને ખુશીથી વાંચે એવો એનો ઉદ્દેશ હોવાથી તેણે એના જે જે ભાગથી ફ્રાન્સ અગર ઇટાલીના લોકોને માફ લાગે તે સંબંધ કહાડી નાખ્યા હતા. વળી તેણે પોતાના નિબંધો અને લેખોની સાતમાન્ય રાજ્યના દાંત દાસના પણ ભાષાન્તર કરાવ્યા હતા.

ભાષાન્તર કરવા માટે તેણે બેન્જમિન હરબર્ટ અને હોબ્સને રોક્યા હતા અને કેટલાક લેખકો આ બેની સાથે બેન ઝૉનસન અને સેલ્ડનને મૂકે છે પરંતુ બેન ઝૉનસન અને સેલ્ડન બેકનનાં પુસ્તકોના ભાષાન્તર કર્યાં હોય એવો ચોક્કસ પુરાવો મળી આવતો નથી વળી એની રબથી એના નિબંધોના લેગીન અને ઇટાલીયન ભાષામાં પણ ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યા હતા.

સ્પેન્સરે સર્પૂર્ણ આરથાથી અગ્રેજી ભાષાનું મહત્વ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને એ વાતને હાલ ફક્ત ચાળીસ વર્ષ થયા હતા તેમ છતાં બેકન જ્યારે ‘હાલની ભાષાઓ વિષે’ ઘણાજ હલકા અભિપ્રાય આપે છે ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે આ પણ એક ડાહ્યા અને મોટા માણસોની ટૂકી નજરનું ચિહ્ન છે શેક્સપીયર જેવા ઇંગ્લીશ્-ડના મહા કવિના સમયમાં બેકનનાં યથોચા કંઈ પણ વાચવામાં આવતું નથી એ બેકનને આપણે નાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી, કારણકે એ વખતમાં કેટલાક વિદ્વાન (પણ ઘણું કરીને આ લોકોની આખર ઈજ્જત બેકનને તેટલી સારી નહોતી) માણસો શિવાય ઘણાં લોકો એમ ધારતા હતા કે રગબૂમિ ઉપર જવાથી અગર નાટકને ઉત્તેજન આપવાથી વિદ્વાન વર્ગની અને રાજનીતિય પુરોષોની આખર હલકી પડે છે, અને પોતાના પુસ્તકો તરફ પ્રભુ જે બેપરવાઈ બતાવતી હતી તેને દૂર કરવા માટે શેક્સપીયરે જાતે પણ કંઈ દરકાર રાખી નહોતી શેક્સપીયરના સમયમાં તો આપણે આ પ્રમાણે ખુલાસો આપી શકીએ છીએ પણ એની પોતાની ભાસાની શક્તિ અને અવિધ્યની રિયતિ વિષે બેકન કંઈ પણ ખાતરીથી કહી શકતો નથી એ તેની એક મોટી ખોડ છે એમ માનવામાં આવે છે એ વિદ્વાતાબરેલા જમાનામાં વસ્તુઓ અને શબ્દોના ગુણોનો મુકાબલો કરતાં જે બિન્નબાન જણાઈ આવતો તે બીજા સઘળા માણસો કરતાં એના મનમાં વિશેષ હસી મથેલો હતો તેના હેતુ જેમ તેમ કરીને પોતાનો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ કરવાનો હતો અને તેથી એ વખતમાં વાસ્તવિક હકિકત ઉપર પૂરતું ધ્યાન નહિ આપતા માત્ર શબ્દો પાછળ જે માયાફાડ કરવામાં આવતી હતી તેને તે એકનાન્સમેન્ટમાં વિધાના એક વ્યાધિ તરીકે ગણે છે આમ થવાનું ખરું કારણ બતાવતા તે કહે છે કે સ્કૂલમેનોના અસંસ્કૃત અશુદ્ધ અગર હલકા પદ્ધતિનાં શબ્દો-ને શાસ્ત્ર વિરૂધ્ધ વિધાના પુનરુજ્જવનથી અને નવા

મરણ પછીના સૈકામાં જે સૈલી દાખલ કરવામાં આવી હતી તેને એના પોતાના વખતના લોકોએ સંપૂર્ણ રીતે અંગીકાર કરી નહોતી. અમુક હકિકત કેવી રીતે લખાઈ છે તે ઉપર તે ધણું લક્ષ આપતો. પણ એમ કરવામાં એનો હેતુ ભાષાને અલંકૃત કરવાનો, અગર બાલ શોભા આપવાનો નહોતો. તે સારી પેઠે સમજતો હતો કે કોઈ બાબત વિષે જે કંઈ કહેવામાં આવે તેના જુસ્સાનો અને સ્પષ્ટતાનો આધાર તે કેવી રીતે કહેવામાં આવે છે તેના ઉપર હોય છે. બેશક આ વાત ખરી છે કે દરેક વખતે તેને એક સરખું જ કહેવાનું નહોતું. પોતાની જાંઘીના વિવિધ પ્રસંગોને અનુસરીને તેને વખતો વખત જે કહેવાનું હતું તે પણ ફરતું હતું. વખતે એને રાણીના માનની ખાતર ફક્ત કોઈ શોભાનું પૂતળું શણગારવાનું હોય, વખતે કોઈની તારીફ કરવાની હોય, અગર વખતે એની વિસીની બાંધતો વિષે લખવાનું હોય; પણ આવાં નજીવાં લખાણ પણ તેણે સંપૂર્ણ વિચાર કરીને લખ્યાં હતાં અને તેઓમાં જ્યાં ત્યાં રાજનીતિ સંબંધી એના વિચારો, અગર જ્ઞાનની ભવિષ્યની સ્થિતિ સંબંધી એની આશાઓ જોવામાં આવે છે. જો કે, તેઓમાં પ્રસંગોપાત્ કટલીક ભૂખાઈ અને ખોટો ભપકો જોવામાં આવે છે, તોપણ જરા વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે ખોટો ભપકો તે વસ્તુને અંગેજ વળગેલો હતો, અને તેથી તેમાંથી તે સહેલાઈથી છુટી શકે એમ નહોતું. ગમે તે પ્રસંગના માટે તે લખતો હોય તોપણ જે મુખ્ય બાબતે તેના અંતઃકરણમાં જાડાં મૂળ ધાસ્ત્યાં હતાં તેને તે વિસરી જતો નહોતો, અને મજેલી તકનો લાભ લઈને તે પોતાની ધારેલી વાત વાચક વર્ગનું મન દરણ કરી ભેગી રીતે બંદાર લાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. એની લખવાની ઢબનો આધાર કોઈ અમુક પ્રકારની રૈયી ઉપર અગર મદાત્રમ વેદીને શિખેલા અમુક પ્રકાર ઉપર નથી પણ એ ઢબ જે વસ્તુ વિષે તે લખતો હોય તેનેજ અનુસરીને ચાલે છે. દરેક ઠેકાણે એની વસ્તુ એના રાખેલી પાસેજ રહે છે અને વખતો વખત, તેઓના ઉપર અગત્ય ચલાવીને તેઓને સચેત કરે છે. એના પટેલાં ઇંગ્લેન્ડના કોઈ સેબકમાં પોતાને જે કહેવાનું હોય તે કહેવાની, અને પોતાને જે કહેવાનું હોય તેને જેવી ચોક્કસ રીતે પોતે કહેવા માગતો હોય તેવી રીતે કહેવાની એના જેટલી શક્તિ નહોતી. વ્યવહારમાં વપરાતી ભાષાની, અને સુમારિત ભાષા કરતાં ચાલતા આવેલા રિવાજ અને રૂઢિની સત્તા એના ઉપર જેટલી હતી તેના

કરતા ઝોછી ખીજ કાઢ વેખક ઉપર નહોતી માત્ર જ્યારે તે કાઢને ખુશ કરવાના હેતુથીજ લખતો હોય છે ત્યારે ઉપરના રિ-સાજે વધારે પ્રબળ અર્થ એના ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા ચલાવે છે

એડવાન્સમેન્ટની અર્થના અને સમ્બંધના અગર હેનરી સાતમાના રાજ્યના ઇતિહાસના રાજકીય મહત્વ અને ઐતિહાસિક કંપના-શક્તિ કરતા જે પુસ્તકથી તે અગ્રેજ સાક્ષરમંડળમાં વધારે ખ્યાતિ પામ્યો છે તે એના 'નિમ્નધો' છે વિદ્યમાન ભાષાને તે ગમે તેટલું ધિક્કાર-તો હતો, તોપણ એવી ભાષાજ લખાણમાં જે સ્વતંત્રતા અને સરળતા મળી આવે તેનો ઉપયોગ તેણે જોકે મનસ્વીપણે, પણ ધણીજ ચાલાકીથી આ 'નિમ્નધોમાં' કર્યો હતો આ રાજકીય અને નૈતિક નિમ્નધો ધણા દુઃક છે અને સાધારણ રીતે તેઓ નેટલા વિસ્તારમાં લખાયા છે, તેટલા વિસ્તારમાં જે તેણે લખાવ્યા હોત તો પ્રજા તેનો મોટો ઊપકાર માનત પણ જુદી જુદી જાતની વ્યવહારોપયોગી જાનતો ઊપર તેણે જે અવલોકન કર્યું હતું અને તેઓને યથાચંચરીતે લાગુ પડે એના જે નિયમો તેણે શોધી કઢાડ્યા હતા તેઓને જે રૂપમાં તે તેના મનમાં આવ્યા હતા તેજ રૂપમાં મૂકવાનું તેણે ઊચિત ધાર્યું હતું એના પોતાના તેમજ પુનરુજ્જીવન વખતના ઇટાલીયન અને સ્પેનીશ લેખકોના અયોમાથી આવ્યા સામાન્ય નિયમોનો સમઢ કરવાનો તેને ધણો શોખ હતો પણ આના સૂત્રો અને ખીજના અયોમાથી કરેલા ઉતારાને સાધીદેવા, એમાં તેણે પોતે કંઈ નવું કંઈ એમ કહેનાય નહિ અને તેથી તેને જે જે કહેવાનું હતું તેને તે એજ ખીજના સબ ધમાં કહેતો, તોપણ એ નિમ્નધોની રચના ધણીજ સિધિલ અને લીની પેચી છે તેઓમાં કંઈ યોજના નથી તેમ કાંઈ જાતની દમ પણ નથી, અને કેટલાક રાજકીય નિમ્નધો તિવાય ખીજમાં વ્યવસ્થા પણ જોઈએ તેવી નથી પોતાના મનમાં વખતો વખત જે વિચાર આવ્યા તેઓને તેણે ખીલવ્યા વગર, સાબીત કર્યા વગર અગર તેઓના માટે કાંઈ પણ જાતનો આધાર આપ્યા વગર જેમ આવ્યા તેમ અદિ મૂકી દીધા છે

ઈ સ. ૧૫૯૭ ની પહેલી આવૃત્તિમાં જે દસ નિમ્નધો છાપવામાં આવ્યા હતા તે તો માત્ર પૃથક્કરણ કરવાના હેતુથી લીધેની નોંધ, અગર જે નિયમો ઉપર તે લખાયના છે તેઓને લગતી હકિકતના સંક્ષિપ્ત કાળ

સુધારાથી જે લાગણી ઉત્કેરાઈ હતી તેના પ્રત્યાધાતનુ પરિણામ હતું. એના પોતાના વખતના ગદ્યના સંબંધમાં બોલતા તે કહે છે કે ખાછળથી એ પ્રત્યાધાત એટલો બધો વધી પડ્યો કે માણસો “ પોતાના વિચાર ન્યાયાનુસાર જે કે નહિ તે તપાસ્યા વગર અગર પ્રસ્તુત વિષયના મહત્વ ઊપર લક્ષ આપ્યા વગર અંગ વાક્યો મધુર કરવા તરફ, વાક્યોની રચના સ્વચ્છ અને તૂટક તૂટક ન થાય એવી કરવા તરફ, અને ઊપવાક્યોને પસંદ કરીને ચુંટી કહાડવા તરફ માયાફાઈ કરવા લાગ્યા ” આવી ચૂંટાઈને તે પીઝમેલીય-નની ગાંડાઈ સાથે સરખાવે છે. “ કારણ કે શબ્દો વસ્તુની પ્રતિમા જેવા છે અને તેથી શબ્દો સાથે પ્યારમાં પડવું તે છમીના સાથે પ્યારમાં પડવા બરાબર છે. ” કેમ્પ્લીજના દાકતર ગ્રાફેસરે લેટીન ભાષામાં કરેલું એકવા-ન્સમેન્ટનું ભાષાન્તર એને પસંદ આવ્યું નહોતું, કારણકે તે “ સ્વચ્છ અને સબ્ય વાક્યો કરવા સ્પષ્ટ, જીરસાદર અને ચોખ વાક્યોને વધારે માહતો હતો. ” આ ઉપરથી અંગ્રેજી ભાષામાં પણ કેવી શૈલી પસંદ કરવાનો તેના વિચાર હશે એ સમજાઈ આવે છે. પરંતુ આવા લાંબાં લાંબાં વિસ્તારવાળાં અસ્પષ્ટ વાક્યો, અર્થરહિત શબ્દવાદ અને સુસૌખ્યિત અંગ વાક્યો તરફ તે ગમે તેવો તિરસ્કાર બતાવે છે, તોપણ અવશ્ય કરીને તેણે આટલું તો જાણવું જોઈતું હતું કે જે નવા અને બહોળા વિચારોને તે સોકોના મન ઉપર હસાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તેઓને દર્શાવવા માટે લેટીન કરતા ખીજ કાંઈ વધારે સારી અને સ્વતઃ જ ભાષાની જરૂર હતી.

જે કાંઈ માણસ અધરા અને ગુચ્છવળુ બરેલા વિચારો સ્પષ્ટ રીતે બતાવવા માગતો હોય, જે નીચી સૂચનાઓથી બારીકાઈને તે સંપૂર્ણ રીતે પ્રજ્ઞના મન ઊપર હસાવવા માગતો હોય, અને દુંડામાં પોતાને જે કહેવું હોય તે છૂટથી અને અસર કરે એવી રીતે કહેવા માગતો હોય તો તેને પારકી ભાષા કરતાં પોતાની સ્વભાષા વધારે ઉપયોગી ધણ પડે છે. ઉપર બતાવેલી બાબ શોભા તરફ એના તિરસ્કાર સાથે અંગ્રેજી ભાષાનું જે જ્ઞાન તેણે સંપાદન કર્યું હતું અને છૂટથી અને અસરકારક રીતે લખનામાં જે સત્તા તે ધરાવતો હતો તેજ ઊપરથી તેણે સમજવું જોઈતું હતું કે એજ ભાષામાં તે સારા અને કિમતી અર્થો લખવાને શક્તિ-માન ધણ શકશે પણ આવો વિચાર એને સ્વપ્નમાં પણ આવ્યો ન હોતો એને અને એના જમાનાના દરેક માણસને જે કાંઈ સદિસલાગન

બાપા જોઈએ તો તે માત્ર લેટીનનું જડી આવી હતી. સાધારણ વાતચીત કરવા માટે અંગ્રજી બાપા કીક હતી પણ એના બિપર વિશ્વાસ રખાય એમ નહોતું, કારણ કે થોડા વખતમાં એ દેવાળું કહાડશે એવી તેને ધા-સ્તી લાગતી હતી. આજ વખતમાં ગેલીલીઓ લેટીન અને ઇટાલીયન બંને બાપામાં લખતો હતો, કેકાર્ટ પોતાની નવી પદ્ધતિ ફ્રેન્ચ બાપામાં શિખવતો હતો અને પાર્સકલ પણ પોતાના પત્રો ફ્રેન્ચ બાપામાં પ્રસિદ્ધ કરતો હતો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બેકનના અને આ લેખકોના વચ્ચે માત્ર રૂપ પર્યંતુ અંતર હતું અને એટલી ટુંકી સુદતમાં હાલની જે બાપાઓને સ્પષ્ટ વિચાર દર્શાવવા અને સરળ વાક્યો લખવા માટે બેકને તદ્દન નકામી ગણી હતી તેઓનો આ માણસોએ ધણી સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો. બેકન અને પાર્સકલને સરખાવતાં આપણને જણાય છે કે લખવાની જૂની શાસ્ત્રીય દ્રવ્ય બદલાઈને હાલની નવી રીત ઘખલ થઈ હતી-અર્થાત્ સૌજન્ય સૈકાની બાપાએ હવે સચરમા સૈકાની બાપાનું નવું રૂપ ધારણ કર્યું હતું.

આમ છતાં પણ એલીઝાબેથના વખતની બાપા ઉમદા અને વિ-હતા ભરેલી હતી અને તે બેકનના હાથમાં પૂર્ણ કળાએ પહોંચી તેના હાથે એ બાપાનો ઘણો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો અને એને જુદાં જુદાં ધર્મો રૂપ આપવામાં આવ્યા પણ એ બાપાને તેણે તેના ગુણ જોઈને પસંદ કરી નહોતી; તેને પસંદ કરવાનું કારણ એ હતું કે પોતે જે કહેવા અગર બોલવા માગતો તે એ બાપામાં તે સરળતાથી કહી શકતો અને બોલી શકતો, પોતાના મનમાં વખતો વખત જે જે વિચારો આવતા તેઓને તે જલદીથી બહાર કહાડી શકતો અને તેને જુદી જુદી જાતનું ધણું કામ કરવાનું હોવાથી તે લેટીન બાપામાં જરાનર-થઈ શકે એમ નહોતું. એના સગાં લખાણમાં જેના ઉપર સૌથી પહેલી વાચનારની નજર પડે છે તે જે વસ્તુ વિષે તે બોલતો હોય, અગર જે હકિકત તે આપતો હોય તે હોય છે. પોતે જે કહે છે તે વાચનાર જરાનર સમજી શકશે કે નહિ તે ઉપર તે ધણું જ ધ્યાન આપતો હતો કાંઈ વખત તેના લખાણમાં ગુચવણ અગર અસ્પષ્ટતા જોવામાં આવે છે ખરી, પણ તેના "માટે આપણે એનો દોષ કહાડવાનો નથી-એ દોષ એ વખતનો એક સામાન્ય દોષ છે તેના

જેવા છે તે એટલા બધા કરોર અને બેડોળ છે કે તેઓ કસ વગરના લાગે છે પણ એના નિબધોનુ આ એક સામાન્ય લક્ષણ છે તે તેણે પાછળથી સુધારેના અને લાગેલા નિબધોમા પણ જોનામા આવે છે એ નિબધો વાચતી વખતે બહુ આપણે ' ઉદારતા ' અને ' હિમ્મત ' વિગેરે સદ્ગુણ ઉપર એરીસ્ટોટલના નીતિશાસ્ત્રના પ્રકરણ વાચતા હોઈએ એમ લાગે છે બન્નેમા તફાવત માત્ર એટલોજ લાગે છે કે એરીસ્ટોટલે કહેલી કેટલીક બાબતો વિશે હવે કંઈ કહેવાનું નથી એમ તે માની લેતા હોય એમ જણાય છે, અને એના નિબધો એરીસ્ટોટલના પ્રકરણ કરતા વધારે શુચ્ચ ભરેલા, અને વધારે બહોળા અનુભવ અને અવતોકનનું પરિણામ હોય એમ લાગે છે

પણ આ નાના નિબધો બેકનને જે કહેવાનું હોય છે તે ઉપોદ્ધાત વગર તેમ કોઈ પ્રકારના ખોટા ભપકા વગર શબ્દરચનાના સાધા શિવાય અને એકે શબ્દ નકામો આપ્યા વગર મધ્યાર્થ દર્શાવે છે ટૂંકામા કહીએ તો એના સંક્ષિપ્ત અને ઝડપથી લખાયેના વાકો એક પછી એક હથોડાના અવાજની માફક પડતા દેખાય છે હદ ઉપરાંત સંક્ષિપ્ત હોવાથી તેઓ તૂટક તૂટક અને અક્રમચક્રા લાગે છે અને તેઓનો અત સ્વાભાવિક રીતે જેવી રીતે આવવો જોઈએ તેવી રીતે આવતો નથી એક બાજુએ તેઓ બેડોળ છે પણ બીજી બાજુએ તેઓના અનુભવની સત્યતા વીક્ષ્યતા, અને ખારીકાઈ એવી છે કે તેઓને વાચવાથી એક પ્રકારનો જે મધુર રસ મળે છે, તે મહાશ્રમથી પણ બેકન આપી શકે છે હોત નહિ તેઓનો લખનાર આ દુનિયાના અસ્થિર પાયાથી તેમજ તેમા આવતી લુપ્તચાઈ અને વિમુક્તગમીપણથી જરાબર વાઝેદાર હોવાથી તે આ નિબધોમા સમારના પૈનપનો સીધી જરાતરા તિરસ્કાર કરતો દેાય એમ લાગે છે એટલામા તે આપણે લખનારનો ચોતાનો અનુભવ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ, એકમાત્ર વાચાપીસ હુટનને લગતી અને બીજામા સરકારી વકીલ હોઈએ જે તેને આગે ચાલ્યો હતો તેને લગતી દક્ષિત જોવામા આવે છે સત્યતા, મરજી, અગર ઐક્યતા વિગેરે કોઈ કેટલાક નિબધો પ્રત્યેક વિચરને અનુકૂળ દેાય એવા દૈવે વિશ્વાસ કરેના મહીરતાવાળા ઉત્તરો જેવા છે બીજા એટલાક એવા છે કે (ઉદાહરણ તરીકે એનો પ્રાંતિ ઉપર નિબધ) જેનો ખાસ સાર્ય તેને સમજી સમજા નથી ' માણુમની જાતો લખતુ ડહા

પણ, ' ' લુચ્ચાઈ, ' ' ઢીલ, ' ' સરકારી કામકાજ કરવામાં ઝડપ ' વિગેરે વિષયો ઉપર એના નિબંધો એવા છે કે જે વાંચવાથી એલીઝાબેથ અને જેમ્સની કચેરીના ખટપટીઆ કારભારીઓ અને પ્રધાનો વિષે તેણે કેવી બારીકાઈથી અને કેવા ઉદ્દેશથી તપાસ રાખી હતી તે આપણને જણાઈ આવે છે, અને ' મૈત્રી ' ઉપર એના નિબંધમાં એના મનના ખરા વિચારો, એની અતરની લાગણીઓ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ' મોટી જગ્યાનું ' કર્તવ્ય અને તેનું જોખમ, ' એ વિષય ઉપર એનો નિબંધ ધણ સારા અને ઉમદા વિચારો દર્શાવે છે. આ શિવાય ' ખાગ ' ઉપર એનો નિબંધ વાંચતાં કુદ-રતમાં, ફૂલોની સુગંધ અને સૌન્દર્યતામાં અને ખુલ્લી હવામાં રહેવાથી થતા આનંદમાં તે કેવી મઝા માનતો હતો, તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

પણ પોતાના નિબંધો કરતાં જે કામને તે વધારે ઉપયોગી ગણતો હતો તેના વિષે લખવામાં તેણે ખીજી ઢબ પકડી હતી. પોતાના ઐતિહાસિક અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા ગ્રંથોમાં તેણે વાક્યરચનાની સરળતા, વ્યવસ્થા અને અલંકાર ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એડવાન્સમેન્ટ વાંચતા આપણને જણાય છે કે એ પુસ્તક એના ઉમદા વિચારો અને દૃષ્ટાન્ત કલ્પનાશક્તિને લીધે એક બાબતે અગ્રેજી ભાષાની સીમા નક્કી કરવા માટે મૂકેલા નિશાન બગાળે છે જેવી રીતે ધર્મને લગતી બાબતો માટે 'ધર્મ બંધારણના નિષ્કર્ષો' એ નામનું સ્પેન્સરનું પુસ્તક સૌથી પ્રથમ ગણવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે વ્યાવહારિક અમર સાંસારિક બાબતોમાં બેકનનું એડવાન્સમેન્ટ અગ્રેજી ગદ્યમાં પહેલી જગ્યાએ મૂકવામાં આવે છે. એ પુસ્તકના વિષય તરફ નજર ફેરવીએ તો આપણને જણાય છે કે તે પાછળથી સુધારા વધારા સાથે લેટીન ભાષામાં છપાયેલા ડીઓગમેન્ટીસ નામના પુસ્તકથી ઢંકાઈ ગયું છે. આ દિશામાં આ પુસ્તકને તે પોતાનો પહેલોજ પ્રયત્ન છે એમ માનતો હતો અને જે વિચારોમાં તે પોતે લીન થઈ ગયો હતો અને જે નવી આશાઓ તે રાખતો હતો તેમના તરફ ' પ્રજાનું ' મન આકર્ષાય એટલાજ માટે તેણે એ પ્રયત્ન કર્યો હતો નિબંધોમાં જોઈએ તો તે મનુષ્યના કામકાજને અને દુનિયાની ખટપટને દ્રશ્યી જોતો હોય એમ લાગે છે અને જેવી રીતે કામ રમતમાં ખાગ લેનારા પોતાની જૂલ જોઈ શકતા નથી પણ તે જોવા

માટે ઉમેરો માણસ રમનાગમાંના દરેકની જૂલ જોઈ શકે છે, અને વખતો વખત તેઓને સારી સૂચના કરી શકે છે, તેવીજ રીતે એકન પણ અહિંઆં માણસોના પ્રપચ અને જૂનો જનારી તે માથે સારી શિખામણ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એડવાન્સમેન્ટમાં એનો ઉત્સાહ જુદાજ પ્રકારનો છે. અહીં એને એક મહાન કાર્ય કરવાનું છે, અને પોતાના મનની ધારેથી મુરાદ પાર પાડવાની છે, તેથી અહીં તે પોતાનામાં જેટલો જુગસો અને શક્તિ તેનો ઉપયોગ કરે છે. આમ છતાં પણ એડવાન્સમેન્ટ પછી ખામતોમાં અધૂરું છે એ વખતમાં જ્ઞાનની સ્થિતિ, તેની ખામીઓ, અને એ ખામીઓ દૂર કરવાના ઉપાયો વિગેરે જતાવવા માટે જે જે માધ્યમો તેને મળી શકે એવા હતાં તેઓનો તેણે જરાજર ઉપયોગ કર્યો નથી-અર્થાત્ તેણે આપેલી દક્ષિકત કેટલીક જાગતોમાં અપૂર્ણ અને કેટલીકમાં ખૂબ-બરેલી છે એડવાન્સમેન્ટને પૂરું કરતા હેતુના ભાગમાં તેણે ઉતાવળ કરી હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એની અંતર બાવરથા અને વિભાગો જૂલ બરેલા છે. ઇતિહાસ અને કાવ્યનાં પ્રકરણોને તે પ્રમાણમાં ઘણી ઝોછી જગ્યા આપે છે અને બાવદારિક અગર સામાજિક જ્ઞાન ઉપર તે એક લાભો નિમગ્ન લખે છે, અને આજ પ્રકરણમાં તેણે દરેક માણસે પોતપોતાનું ભાગ્ય શી રીતે ચોધી લેવું એ વિષે નિષ્કેશ જતાવ્યા છે. આ ભાગ વાચતા આપણને એને પોતાને પ્રથમ સોશીસીટર થતા અને પાછળથી સરન્યાયાધીશ થતા જે જે વિષ્ણો નડ્યા હતા અને તેઓને દૂર કરવા માટે તેને જે જે રસ્તા લેવા પડ્યા હતા તે સઘળા યાદ આવે છે.

■ પુસ્તકમાં ખીજ કેટલીક ખામીઓ છે કેટલેક ઠેકાણે તે જોઈએ તેટલું મરજ નથી અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે જેને આપણે સાધારણ રીતે વિદ્યા-દંબ અગર પાઠ્યનો કોળ કહીએ છીએ તે જોવામાં આવે છે; પણ એડવાન્સમેન્ટમાં જોવામાં આવેલા આવો વિચિત્ર વિદ્યાદંબ અનિવાર્ય હોઈ ઘણા ભાગે રમુજ લાગે એવો દોષ છે જે અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી વાચનારા જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે કેની ગીતે વિચાર કરવો તે અને એ જ્ઞાન મેળવવા પછી તેનો લાભ પોતે એકના નહિ લેતા જનસમૂહને શી રીતે આપવો એ વિગેરે સિખ્યા છે તેમાં એડવાન્સમેન્ટ સૌથી પહેલું છે એ પુસ્તક લખાયું તે વખતે જે જિદ્દશથી તે લખાયું હતું તે તદ્દન નવો હતો. પણ પાછળથી એ ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ રીતે પાર પડેલો આપણા જોવામાં

આજો છે વિદ્વાન અને સમજી માણસોના હાથમા જ્ઞાન શુ કરી શકે છે, કાળના દુર્ભાગ્યથી અને માણસોની બૂલોથી જ્ઞાનને કેટલું નુકશાન થયું હતું અને મનુષ્યની હલકી અને ઉત્તમ શક્તિઓ ઉપર નજર રાખી તેઓની સ્થિતિ સુધારવાની નવી રીતોથી અને સોલ્સાહ અતથી સઘળી દિશાઓમા જ્ઞાનનો ફેલાવો કેવી રીતે અને કેટલે દરજ્જે થઈ શકે છે એ વિગેરે તે વ્યાવહારિક ખાગત તરીકે પોતાના વખતના માણસોના મન ઉપર હસારની એજ એનો આ પુસ્તકમા મુખ્ય હેતુ છે વળી આજ પુસ્તકમાં તે જ્ઞાન એટલે શુ, માણસે જાણવાનું શુ છે, તેણે શેનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે, અને તે ક્યે રસ્તે મેળવવાનું છે તે બતાવે છે, અને આજ પુસ્તકમા તે માણસોને તેઓના દુરાગ્રહમાથી અને તેઓની પ્રકૃતિ અને સ્થિતિને લગતા અસહજાસમાથી મુક્ત રહેવાની બલામણુ કરે છે હજી જેના માટે માણસો સ્વપ્નમા પણ વિચાર કરતા નહોતા એવી કેટલીક બાબતો જાણવાની હતી, તે જાણવાની રીતમા ધણે સુધારો કરવાનો હતો, અને તે જાણનાર—મનુષ્યનું ચિત્ત અજાણગા કેટલાક મોહ પાશ અને દોષનો ભોગ થઈ પડે છે એ વિગેરે બતાવી આપવું એ એડવાન્સમેન્ટનો ઉદ્દેશ હતો એડવાન્સમેન્ટ તે જાણે કોઈ મોટા પુસ્તકના સંક્ષિપ્ત ખરડા જેવું છે પણ તે એટલી બધી ચાલાકીથી અને જીગ્સાથી લખાયેલું છે કે શરૂઆતમા તેનાથી લોકોના મન ઉપર જે અસર થઈ હતી તે હજી પણ તાજી છે જે વખતમા એ પુસ્તક પ્રથમ બહાર પડ્યું તે વખતમા એતું જે ઉપયોગીપણું હતું તે હાલના વખતમા રહ્યું નથી, તેમજ એ વાચનાથી એ વખતના લોકોને જે મજા પડતી હતી તે હાલમા ધણુભાગે ઓછી થઈ ગઈ છે તોપણ એ પુસ્તક એવું છે કે જે વાચનાથી કેટલેક ઠેકાણે કુદરતનું અગર મનુષ્ય—ચિત્તનું ઉમદા વિવરણ આપણા જોડામા આવ્યા વગર રહેજ નહિ, કોઈ વખત જો આપણી નજર એ લખનારની ચાલાકી અને તીક્ષ્ણ જીદિ તરફ જાય તો તે આપણને ઘડીભગ મોખા ત્યા વગર રહેજ નહિ, કોઈ વખત એમાના કેળાક દર્શાવે એવા તો અર્થયુક્ત અને રમુજી લાગે છે કે તે તરતજ આપણા મનમા દસી ગયા વગર રહેજ નહિ જો કોઈ ઠેકાણે એના વિચારો કઠોર અને ગુચવણુ ભરેલા લાગે છે તો ત્યાં એની કલ્પનાશક્તિ તરતજ એની મદદમા આવે છે અને પોતાના પ્રકાશ વડે એ ગુચવણુને દૂર કરે છે પોતાના કોઈ

પણ પુસ્તકથી બેકનને એકદમ સતોષ થતો નહિ. જ્યારે તેણે એડવાન્સ-મેન્ટને પ્રથમ જાહેર પાડ્યું તે વખતે હવે એમાં કંઈપણ સુધારો કરવાનો રહ્યો નથી એમ સમજીને તેણે જાહેર પાડ્યું નહોતું. દરેક પુસ્તકને જનહી-થી જાહેર પાડવામાં એનો હેતુ એટલોજ હતો કે વખત ગયે રખેને એને પોતાને કંઈ થાય અને તેથી એ પુસ્તક અમૂળ્ય પ્રસિદ્ધમાં આવે નહિ. એડવાન્સમેન્ટ વાચતા આપણને જણાય છે કે તે સરળ અને સીધું છે અને એ લખવામાં બેકનને બહુ થ્રમ વેડવે. પડ્યો હોય અગર એ ચતાણુ થઈ હોય એમ લાગતું નથી, તોપણ આ વાત તો નક્કી છે કે તેણે એ પુસ્તક પાછળ લાગ્યા વખત સુધી એક સરખી રીતે સંપૂર્ણ ધ્યાન આપ્યું હતું.

તે લખવામાં જેટલો જાહોશ હતો તેટલોજ વાતચિત કરવામાં પણ હતો, અને ખીજની સાથે વાત કરતા કરતા તે પોતાના વિચારોને કેવા રૂપમાં મૂકવા તે નક્કી કરી નાખતો હતો. આ બાબતમાં તે એનો પોતાનો અનુભવ મૈત્રીના નિષ્પર્ગમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે “પણ તમે એ વાત (જે સારી સનાહ દરેક માણસ પોતાના મિત્ર તરફથી મેળવી શકે છે તે) ઉપર આવી પહોંચો તે પહેલાં આ વાત નક્કી છે કે જે માણસોના મનમાં બહુ વિચારો જરેલા હોય છે તેની મુદ્દિ અને સમજશક્તિ ખીજની સાથે વાતચિત કરવાથી અને તેને પોતાના વિચારો જણાવવાથી છૂટી થઈ નિર્ભંજ થાય છે તે પોતાના વિચારોને વધારે સહેલાઈથી આમનેમ ફેરવી શકે છે, તેઓની વ્યવસ્થા વધારે સારી કરી શકે છે, જ્યારે એ વિચારોને શબ્દોમાં મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ કેવા દીસે છે તે જોઈ શકે છે, છેવટમાં તે પ્રથમ હોય તેના કરતા વધારે ડાઘો થઈ શકે છે અને તે પણ એક આખો દિવસ ચિન્તાન કરવાથી એને જેટલો ફાયદો થાય છે તેના કરતાં મીઠા માણસ સાથે એક કલાક વાત કરવાથી વધારે થાય છે, છતાંદિ એવું કહેવામાં આવે છે કે બેકનને નોંધ કરવાનો અને નોંધપોથી લખવાનો ઘણો શોખ હતો તે પોતાના વિચારો માટે કાળજી રાખતો. એટલુંજ નહિ પણ જે શબ્દોમાં એ વિચારો આવે તેઓના માટે પણ તે અત્યંત કાળજી રાખતો હતો. વાંચ્યોની શરૂઆત કરવાની જુદી જુદી રીતોથી માઢીને તે વાંચ્યોને સાધવાના અને તેઓને પૂરું કરવાના જુદા જુદા રસ્તા વિગેરે જે જે તેને જોવામાં અગર લખવામાં લિપયોગી થઈ પડે એમ હોય તેઓને તે સંબંધથી ટાંકી લેતો. પૈસા

સંબંધી બાબતો ઉપર તે જટિલ ધ્યાત આપતો તેના કરતાં પણ વધારે તે પોતાની માનસિક યોજનાઓ અને સાધનો ઉપર આપતો. જે કોઈ નજીવી વસ્તુ પણ તેને એમ લાગે કે તે આગળ ઉપર કામ લાગશે તો તેને તે વિસરી જતો નહિ. જો એને એમ લાગે કે કંઈ મુદ્દાની બાબત કહેવાની છે તો તે એકના એક વિચારને ફરી ફરીને કહેવાથી કંટાળતો નહિ કોઈ નજીવા નિબંધ અગર પ્રસ્તાવનાથી માંડીને તે મોટા પુસ્તક સુધી તેને પોતાના દરેક જાતના લખાણને સુધારીને ફરી ફરીને લખવાની રૂઝ હતી.

જેવા એના વિષયો બહોળા હતા તેવોજ એનો શબ્દહોષ પણ બહોળો હતો. પ્રસંગને અનુસરીને વાંચનારના મન ઉપર એકદમ અસર કરે એવાં વાક્યો શોધવાનો એને શોખ હતો રૂઢિબ્રષ્ટ થયેલા અગર ભાષામાં સાધારણ રીતે નહિ વપરાતા હોય એવા કેટલાક શબ્દો તે વાપરે છે અને કેટલાક ભારે અને દુર્ઘટ શબ્દો તેણે પોતાના સાહ્યીય વિચારો દર્શાવવા માટેજ વાપર્યા હશે એમ લાગે છે કેટલાંક ખાસ અંગ વાક્યોને તેણે પસંદ કરી રાખ્યાં હતાં. એના અર્થોનો ઘણો ભાગ કોઈ બાબતનો ખુલાસો આપવામાં અગર કોઈ વસ્તુની સમિતી આપવામાં રોકાયેલો છે અને તેથી ગમ્યારણ્ય કરવાની એની ઢગમાં 'for that', (in as much as), as may appear, so as, they be not, વિગેરે કેટલાંક વિશેષ અંગ વાક્યો વારંવાર નજરે પડે છે. વિવરણ કરવાની એની પદ્ધતિના સંબંધમાં આપણે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ છે કે એને દરેક વિષયના શુભ ઉપર વિચાર કરીને તેના એક બે ત્રણ એવા વિભાગો પાડવાનો અને એ વિભાગોના પાછા શુભવણ ભરેલા ખીજ પેટા ભાગો આપવાનો અત્યંત શોખ હતો. એના મહાન સમકાલીન હુકરના ગદ્ય કરતાં એનાં વાક્યોની સામાન્ય રચના ઓછો શ્રમ લેઈને તૈયાર કરેલી હોય એવી અને દાલતા વખતને વધારે અનુકૂળ હોય એવી દીસે છે. સાધારણ રીતે તે જેમા પાંડિત્યનો ડોળ જણાય એવા અવળા ક્રમનો ધણુ ભાગે ત્યાગ કરે છે, તોપણ પ્રસંગોપાત્ત તે લાંગાં અને જોખેલા વાક્યો ઘણીજ સારી અસર કરે એવી રીતે વાપરી શકે છે. નિયમો કરતાં એડવાન્સમેન્ટમા ટૂંકી કહેવતો અને મૂત્રો ઓછાં જોવામાં આવે છે. એના મંથો સાદસ્પથી ભરપૂર છે. ખીજ અલંકાર કરતાં એના લખાણમાં સાદસ્પનો ભાગ વધારે હોવાનાં બે કારણ છે:

(૧) ધણીજ દુરના અને ધણી ખરી વખત માત્ર કલ્પિત સાદસ્ય પારખવામાં એની ખુશ્ખિ ધણીજ લીક્ષુ હતી, અને (૨) જેમ' અને તેમ પોતાનો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ કરવા તરફ તે હમેશાં ધ્યાન આપતો હતો. ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપક વિગેરે બીજા અલંકાર તેણે ઔપચિ, હવા વિગેરે સાધારણ વસ્તુઓમાંથી પસંદ કર્યા છે. વળી વખતો વખત પોતાનું કહેવું વધારે સ્પષ્ટ અને અસરકારક કરવાના હેતુથી તે પ્રાચીન દંત કથાઓને ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે અને આલતા વિષયને એ દંત કથાઓ તે કેવી રીતે લાગુ પાડે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. જુદા જુદા માણસોને અને જનસમાજને રોગ થયેલા માણસ સાથે સરખાવવાનો તેને ધણો શોખ છે, એક જગ્યાએ તે મનુષ્યોને સમુદ્ર સાથે અને જાહેર ભાષણ કરનારાઓને પવન સાથે સરખાવે છે. આ પ્રમાણે સરખાવવામાં તાત્પર્ય એ છે કે જેવા રીતે પવન હોય તો સમુદ્રનું પાણી સ્થિર અને શાન્ત રહી શકતું નથી, તેવીજ રીતે જ્યારે ભાષણ કરનારના અસરકારક શબ્દોથી માણસોની લાગણી ઉત્કેશાય છે ત્યારે તેઓ પોતાના શાન્ત સ્વભાવનો લાગ કરે છે. સાદસ્ય શિવાય બીજા અલંકારો પણ એના અધોમાં જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે શબ્દોનો અગર અર્થોનો મુકાબલો કરી તેઓનો વિરોધ જતાવવાનો તેને ધણો શોખ છે.

ધણું કરીને એના સમકાલીન પુરૂષો કરતાં એનામાં પાંડિત્યનો ડાળ ઓછો છે. માત્ર એકવાન્સમેન્ટ જેમ્સને અર્પણ કરેલું હોવાથી એમાં વિધાનો દંભ જરા વિશેષ જોવામાં આવે છે. શાઓનું જે વર્ગીકરણ તેણે કર્યું છે તે જોકે હાલમાં અર્થ વિનાનું છે, અને તેમાં શાસ્ત્રીય, ચોક્કસ-પણું જેટલું જોઈએ તેટલું નથી તોપણ જેવું છે તેવું તે સ્પષ્ટ અને સરળ છે. જે વધારતોને તેણે ઉપયોગી અગર મદ્યના અપ્યા તેઓનું મહત્ત્વ હાલના વખતમાં કંઈ રહ્યું નથી. ધણીજ સંભાગથી ચોક્કસ થવા તરફ તેણે જે લક્ષ આપ્યું તે ધ્યાનમાં ન લઈએ તોપણ એની શૈલી પણા બાગે છેદક યેલી છે. એના શબ્દો અને અલંકાર જરાજરા મુદાસર હોય છે. ડાઘ ડાઘ વખત તે મુકાબલો કરવાનો અગર વિરોધ જતાવવાનો શબ્દ 'But' ('પણ' શબ્દ) જ્યાં વાસ્તવિક અર્થ વિરોધ જતાવવાનો ન હોય ત્યાં પણ માત્ર નવા વિચારની શરૂઆત જતાવવા સાર પાપરે છે.

તોપણ ચોક્કસ ઉચ્ચારણ કરવાના હેતુથી તે વખતો વખત કોઈ વસ્તુ-
ઓનો અગર શબ્દોનો અર્થવિરોધ ધણી સારી અસર કરે એવી રીતે
ખતાવી શકે છે. એની શૈલી જોસદાર અને સખળ છે પણ એ બળ માન-
સિક છે—બાવવિશિષ્ટ નથી. એના લખાણમાં જેનાથી લાગણી ઉત્કેરાય
એવો ભાગ ધણેજ ઓછો છે. ધણી બાબતોનો દુઃકમાં સમાવેશ કરવાથી
સચોટ અને અર્થયુક્ત અલંકારથી, તેમજ જેવી રીતે કવિતાના દુઃકા છાપા
જેવા મનોરંજક લાગે છે તેવીજ રીતે પોતાને જે બાબત કહેવાની હોય
તેને થોડા શબ્દોમાં અસર કરે એવી રીતે કહેવાની એની ચતુરાઈથી એની
શૈલી સંક્ષિપ્તપણું પ્રાપ્ત કરે છે અને સંક્ષિપ્ત થવાથી તે સખળ થાય છે. એની
શૈલી જોસદાર દેખાવાનું બીજું એક મહત્વનું કારણ એ છે કે એના વિચારો
ઠેકાણે ઠેકાણે તાત્કાલિક અને અપૂર્વ છે. એના અર્થો વાંચવાથી આપણને જે આનંદ
મળે છે તે માનસિક આનંદ હોય છે; કારણ કે જે વિચારો સામા માણસની
લાગણી ઉત્કેરે તેને અમુક વાત કબૂલ કરવાની ફરજ પાડે તેવા વિચારો
આગળ ધરવાનો એનો હેતુ નથી તે તો જે વિચારો સામાની ખાતરી
કરે તેવાનીજ શોધમાં ફરતો હોય એમ જણાય છે. કેટલીક કદપનાઓ,
કેટલીક કહેવતો, કેટલાંક આપ્ત વચનો અને કેટલાંક અર્થો તેણે પસંદ
કરી રાખ્યા હતા અને તેથી વારંવાર તેઓનો ઉપયોગ કર્યા વગર એને
ચાલતું નથી. ઈફીયન આ (માણસને જીવે સાથે મૈથુન કરવા જતાં વાદળ
સાથે થયું હતું) અને આઈકરસ (મીથુની પાંખો વડે ફીટ દેશથી
ઊડવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે સૂર્યની નજીક જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાં એની
પાંખો તાપથી ઓગળી જવાથી તે પડીને ડૂબી મુઓ) ની વાતો, પીગમે-
લીયનની ગાડાઈ, સ્ક્રીલા (આના ઉપરનો ભાગ સુંદર બીનો હતો
પણ નીચેનો ભાગ રાક્ષસ જેવો હતો) તું રૂપાન્તર થવું, એટ લેન્ડા
(બીચોસીયાના રાજાની છોકરી સોનેરી જમરણથી લલચાવાથી મીલેનીમન
સાથે સરતમાં દારી હતી નો દડો વિગેરેને લગતી) દંત કથાઓ, બોરજીયાની
કહેવત, પરમેશ્વર પણ છોકરાની માફક રમત રમે છે અને એ રમતમાં
રાજાઓને પોતાના સોળતીઓ તરીકે ગણીને તે પોતાના કૃત્યોને તેઓ
શોધી કહાડે એવા હેતુથી છાનાં રાખે છે અને એમ કરવામાં આનંદ
માને છે વિગેરે જૂની કહાણીઓમાંથી જે દષ્ટાન્તો મળી આવે છે તે જુદા

જુદા સંબંધમાં સરઆતથી તે છેવટ સુધી એના મર્યાદામાં જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે.

એકવાન-સમ-રને પ્રસિધ્ધ કર્યા પછી તેમાં આપેલા બોધ ફળ-દાયક થઈ પડે એવા હેતુથી જેકને ખીજા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા છે, પરંતુ આ સંબંધમાં તેણે લેટીન ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે, આમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા કરતાં ખીજા દેશોના ઘણા મોટા ભાગ લેટીન ભાષામાં લખાયેલી હકિકત ઘણી મુગમતથી વાંચી શકે એમ હતું. લેટીન ભાષાનો સંબંધ યુરોપખંડના ઘણા મોટા ભાગ સાથે હોવાથી એ ભાષામાં લખવાથી વિષયનું ગંભીર ઘણી સારી રીતે સમવાય એમ હતું, તેમજ એ ભાષાનું ગૌરવ, જેકનના વિચાર અને ઉદ્દેશને અનુકૂળ આવે એવું હતું. જ્ઞાનની હદમાં પ્રવેશ કરનારે અભિમાન મૂકી દઈ એક તાબેદાર તરીકે રહેવાની કેટલી. જરૂર છે તે તે ઘણી ખુબીથી બતાવી આપે છે નિસરણી ઉપર ચઢનાર જેમ ધીમે ધીમે એક એક પગથિયે ચઢે છે તેમ જ્ઞાનની ઇચ્છા રાખનારે હકિકતના તળિયેથી શરૂ કરતું જોઈએ, અને કટપનાઓ દોડાવ્યા પહેલાં તેણે પોતાની નજર આગળ બમતી નજીવી પણ જોડા વિચાર કર્યાથી જે શુદ્ધ અને ચમત્કાર ભરેલી દેખાઈ આવે છે તેથી હકિકત બરાબર સમજવી જોઈએ. જે સૂર્ય પૃથ્વીના અતિ સુંદરમાં સુંદર ભાગ ઉપર પ્રકાશ છે તેજ સૂર્ય જોડરડા જેવા છે હમકા ભાગ ઉપર સમાન દૃષ્ટિથી પોતાનો પ્રકાશ પાડતાં પોતાની પદવી હલકી થશે એમ માનતો નથી. આજ પ્રમાણે જે માણસ મધ્યાર્ધરિતે કુદરતનો અજવાલ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે તેણે કોઈ પણ વસ્તુને નજીવી ગણવી જોઈએ નહિ. ઉપર પ્રમાણે જેકન પોતાના પાંચનારને બોધ કરે છે, પણ એની પોતાની ખુદિનું વલણ સામાન્ય વિચારોના ગંભીર અને બપકા તરફ હતું. પ્રયોગસિદ્ધ શાસ્ત્રની વ્યવહારોપયોગી ઝીણી બાબતો (જે કેટલીક બાબતો ઉપર તે નજર ફેરવે છે) ને એને ધ્યાનમાં ન લઈએ તો) હજી તેનાથી ઘણી દૂર હતી, અને આવી જે ને બાબતો તેની નજીક આવી પહોંચી હતી તે એવી હતી કે જેઓના માટે તેને દરકાર નહોતી, અગર જેઓને તે પૂરેપૂરી સમજી શકતો નહોતો. પોતે જે વાદ કરતો હોય તે ખરે છે એમ બતાવવા માટે તેની પાસે પૂરણ સાધન હતું અને અવલોકન અને

પ્રયોગ કરવાની અનિવાર્ય મહેનત ધણી ભારે થઈ પડશે એમ તે સારી પેઠે સમજતો હતો એટલુંજ નહિ પણ એ વાત તે વારંવાર બીજાઓના મન ઉપર ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. આમ છતાં પણ એનું પોતાનું કામ નો બહોળા નિયમો અને નવીન સત્યો સાથેજ હતું—વાસ્તવિક રીતે આજ વસ્તુઓ તરફ એના ચિત્તનું આકર્ષણ થતું હતું. કુદરત ઉપર સત્તા મેળવવાની મોટી આશાઓને લગતા વિચારોથી એનું મગજ એટલે દરજ્જે ભરેલું હતું કે તેમાં બીજા વિચારોને પેસતાં બહુ મુશ્કેલ થઈ પડતું હતું. આજ બાબતોનું મનન કરવાથી એની કલ્પનાશક્તિ હમેશાં સતેજ રહેતી હતી, અને એની મહત્વેચ્છા વૃદ્ધિ પામતી હતી.

લોહીના ફરવાના સંબંધમાં જે શોધ કરવામાં હારવે હતેહમંદ થયો હતો તેના માટે તેને ધણીજ ખંતથી અને મહેનતથી દેડકાં અને વાદરાં ઉપર ધણી શુચવણુ ભરેલા પ્રયોગો કરવા પડ્યા હતા. તેથી કરીને બેકનના લખાણથી આશ્ચર્ય પામીને તે કહે છે કે “બેકન પોતાનો તત્ત્વ-વિવેક સર ન્યાયાધીશની માફક લખે છે” એના લખાણના આ ભાગ માટે તો હવે પછી જે જ્ઞાન સપાદન કરવાનું હતું તેના સંબંધી જે વિચાર તે ધરાવતો હતો તેના ગંભીર હકૂને લેટીન ભાષાનો ભપકો અને ગૌરવ યથાર્થ રીતે માફક આવે એવા હતાં. જે વિચારોમા એના ધારવા પ્રમાણે આખા જગતની આશાઓ સમાયેલી હતી તેઓને અગ્રેજી ભાષામા પ્રદર્શિત કરવાનું તેણે ઉચિત ધાર્યું નહિ. એ ભાષા એના પોતાના વિચાર પ્રમાણે જોષએ એટલી નિશ્ચિત નહિ હોવાથી એના ઉપર તેને વિશ્વાસ નહોતો. તેની લેટીન શૈલી સીસેરો જેવા બીજા લેખકોની શૈલીને પરવશ નથી અને તે સ્કૂલમેનોના બહોળા વિસ્તારવાળા અને યુક્તિભરેલા શબ્દ શ્રમ-હમાંથી જંગલી પણ પ્રસંગને અનુકૂળ પડે એવા શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે તેથી કરીને તેની શૈલી ધણીજ જોમદાર અને છટાવાળી દેખાઈ આવે છે અને તે પોતાનો ધારેલો અર્થ સારી રીતે દર્શાવી આપવામાં ફેલ-હમદ થાય છે. લગભગ દરેક પ્રસંગે તે સરળ અને સ્પષ્ટ છે; કોઈ કોઈ ઠેકાણે તે સામાન્ય અને અનિશ્ચિત થઈ જાય છે પણ ન્યા યોક્તસ થવાની જરૂર હોય છે ત્યાં તે ચોક્કસપણુ ધણી સાગી રીતે સાચવી શકે છે. પ્રસંગો-પાત્ર તે ભમકાદાર અને શોભીતી જણાય છે અને તેના ઉપર બેકનની

તાબુખી બરેલી અને અણચિન્તી કલ્પનાઓની છાયા પડવાથી તેનું ગાભીર્ય હમેશા સતેજ રહે છે.

તત્વજ્ઞાનના મળ ધમા પોતાના વિચારો દર્શાવવાનું કામ તેણે બે રીતે શરૂ કર્યું હતું. પોતાની જાતના વિચારથી તે જ અનુમાન અને નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હતો તેને બહાર પાડવાનું તેણે પ્રથમ જાણે તે પોતાની અગત્ય હકિકત આપતો હોય તેમ અગ્રેજ ભાષામાં શરૂ કર્યું, પણ આ કામ તેણે પાછળથી પડતું મૂક્યું અને થોડી મુદત પછી ફરી પાછું તેને હાથમાં લઈ તેણે 'કોલોટેરા એટ વિસા એ નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું. આ પુસ્તકને તેના ખીજ સઘળા ગ્રંથો કરતાં મી રૂપેડીંગ વધારે સારું ગણે છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં લેડીન ભાષામાં લખવાથીજ એ પુસ્તક આટલું બધું સારું ગણાય છે. દરેક પરિવેશની શરૂઆતમાં અને છેડે 'ફ્રેન્ડ્સ બેકનન આમ ધારતો હતો, તેને આમ જણાયું હતું.' વિગેરે વાક્યો હોવાથી એ વિચારો સખધી તેને ખાસ ખાતરી થઈ હોય એમ જણાય છે અને તેથી વાચનાર તેઓને ધણા આનંદથી રનીમરે છે. એટલું જ નહિ પણ એ પુસ્તકને વાંચી વિચારી સારી પેઠે સમજવા તરફ તેનું લક્ષ દોરાય છે. એ પુસ્તકને આજ રૂપમાં બહાર પાડવાનો વિચાર કરીને તેણે પોતાના હમેશના ગિવાજ મુજબ તેને પોતાના મિત્રો—સર થોમસ બોડલી, ટોમી મેથ્યુઝ અને ખીશપ એન્ડ્ર્યુઝ તરફ મોકલી આપ્યું, પણ પાછળથી તેણે પોતાની મૂળ યોજનામાં ફેરફાર કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. ગ્રાઇ પણ વિચારને દલિ સોથી બરપૂર કરી તેને ઉપદેશ રૂપ સતત સખધેમાં લખવા કરતાં સૂત્રોના આમરમાં લખવો એ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે એમ તેણે ધણીવાર જણાવ્યું હતું, અને ખરેખર આ વિચારો વાગી રહી તેણે પ્રથમ એક કરતા વધારે વાર 'કુદરતનું વિવરણ કરવાની ખરી રીત' એ વિચાર ઉપર સૂત્રોના રૂપમાંજ લખવાનું શરૂ કર્યું હતું. નોવેમ એપ્રિલ ૧૮૫૭માં આ સૂત્રોથી શરૂ થાય છે. આ પ્રમાણે તેણે પોતાની મૂળ યોજનામાં ફેરફાર કરવાનો નિશ્ચય કરી 'કોલોટેરા એટ વિસા' ના સાદિ મોરે સૂત્રોના રૂપમાં મુદ્રાં બી પરિણામે નોવેમ એપ્રિલ ૧૮૫૭માં તૈયાર થયું. ધણી વધારા સાથે એજ પુસ્તકની અત્યંત અદ્યમા સમાયેલી છે પણ તેની નવમ્યા નવીન રૂપમાં કવવાથી ને ત્રી અદર હકિકત તુટક અને છૂટી છૂટી સામાન્ય વાતોના

રૂપમાં આવી છે. સંતત સંબંધવાળા લખાણમાંની જે મુદ્દાની બાબતે સંભાળથી વાંચનાર ધ્યાનમાં રાખે છે અને જે બિનકાળજીવાળા માથુસની નજર બહાર જતી રહે છે તેઓને પૃથક્ પૃથક્ એવી રીતે લેવામાં આવી છે કે તે એકદમ વાંચનારના મન ઉપર અસર કર્યા વગર રહે નહિ.

નોવેમ ઓરગેનમ દુકાં અને સિદ્ધ નહિ કરેલાં એવાં સૂત્રો અને વાક્યોથી શરૂ થાય છે અને પાછળથી ધીમે ધીમે તેઓને લંબાવી વિશેષ ખુલાસો આપવામાં આવે છે. સૂત્રોમાં લખવાનું કારણ એટલુંજ જણાય છે કે તેઓ વાંચનારના મનમાં પ્રશ્નો ઉભા કરે, તેના દુરામરો દૂર કરે, તેનાથી તે જાતે જે બૂલો કરતો હોય અને તેના મગજમાં જે શુભવશ્ય થઈ ગઈ હોય તેના ઉપર પ્રકાશ પાડે, અને તેઓના આધારે તે ઘણીજ કઠિન અને માથાકૂટ ભરેલી નવીન શોધો કરવાનું શરૂ કરે. તેઓને સાંકળના આંકડાની માફક એક બીજા સાથે સંબંધમાં મૂક્યાં છે પણ દરેક આંકડાના સાંધા આપેલા નથી. આ રીતે એ વખતમાં સાધારણ રીતે જોને શાસ્ત્ર કહેવામાં આવતું હતું તેના વિરુદ્ધ બેકને પોતાના વાંધા જાહેરમાં મૂક્યા—અર્થાત્-જ્ઞાનની શરૂઆત નવેસર કરવી જોઈએ અને તે પણ નવીન અને એકસ પદ્ધતિના આધારે કરવી જોઈએ, એવો પોતાનો વિચાર બહાર પાડ્યો. બાજુ અંધ ઉપર તેણે પોતાનું તન મન અને ધન અર્પણ કર્યું હતું; બાર વર્ષ સુધી તે એના હાથમાં હતો અને બાર વખત તેણે એને સુધાર્યો હતો. મી. એક્લીસ કહે છે કે “સુખ્યાત્વે કરીને પહેલા પુસ્તકમાં તેણે દરેક શબ્દ ઘણીજ સંભાળથી અને વિચાર કરીને મૂક્યો છે અને તે જે અર્થ આપવા માગતો હોય તેને તુકથાન પહેંચાડવા શિવાય એમાં કંઈ પણ બાબત મૂકી દેવી અગર ફેરવવી એ જોખમ ભરેલું છે.”

જે એક વાત સર્વાનુમતે નક્કી થઈ છે તે એ છે કે પદાર્થવિજ્ઞાનનો વ્યવસ્થાપૂર્વક સુધારો બેકનથી શરૂ થાય છે; કુદરતની તપાસને સંગીન પાયા ઉપર મૂકવાનો વિવેક જ્યો જે પ્રયત્ન પાછળથી આટલો બધો ફેલે-મંદ નિવડ્યો છે તેની શરૂઆત પણ એજ મહાપુરૂષના વખતથી થાય છે. માત્ર શુદ્ધ શાસ્ત્રીય કારણો ઉપર વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે તેને આવું માન આપતાં પહેલાં આપણે કેટલીક બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ. એવો મવાલ પૂછવામાં આવે છે કે જો બેકને કંઈ પણ લખ્યું

નગેત, તોપણ એની કપી વસ્તુ છે કે જે એકીલીઓ અને હારવેના વખ-
તમા સોધી કડાકનામાં ન આવી હોત ? એની શાસ્ત્રીય સોધ કપી છે કે જે
બેકનનના લખાણથીજ અગર એના વિગેર નિયમોના આધારેજ કરવામા
આવી છે ? જોકે સુધારો કરનાની બ્યનદારોપયોગી રીત બેકન બૂલ્યો હશે
અને પદાર્થવિજ્ઞાન સખધી પોતાના વિચાર બગનમા આણવાને તે
શક્તિમાન નહિ થયો હોય, તોપણ પદાર્થવિજ્ઞાન એન્ડે શુ અને તેના
આધાર શા !! ઉપર છે એ વિગેરે યથાર્થરીતે સમજવું એ કંઈ યોડુ નથી
પરન્તુ મોટા ગભીર વિચારો અને સામાન્ય નિયમો બ્યારે તેઓના યોગ્ય
પ્રુક્તિસો કરે એવો કોઈ વીર પુરૂષ નિજા આવે સારેજ મનુષ્ય જાતના
ઇતિહાસ ઉપર તેઓ કંઈ પણ જાણુની અસર કરી શકે છે શાસ્ત્રોના સખ-
ધમાં તેણે જે કંઈ કર્યું છે તે આજ છે અને તેથી તેને જે માન આપવામા
આવે છે તે બ્યાજખી છે એમ માનવાનું કરેણું થયું આજ છે. શાસ્ત્રનો
ખરો અર્થ તે ખરાગર સમજતો હતો એટલુંજ નહિ પણ તે ખીજા માણુ
સોને ઘણી સારી રીતે સમજાવી શક્યો હતો આ કામ તે સારી રીતે બ-
જાવી શક્યો તેટલું કરેણું એ હવે કે તેની વિચારશક્તિ અદ્ભૂત હતી, તે-
મજ પુસ્તકો લખવાને એની ગફિન અસાધારણ હતી એ વખતના ઇંગ્લ-
લેન્ડના મોટા પ્રતાપી અને બુદ્ધિશાળી પુરૂષોની ગણતરી કરીએ છીએ, તો
તેઓમા સોધી પહેલી જગ્યા શેક્સપીયરને અને બીજી બેકનને આપ-
વામા આવે છે એ વખતમા મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિમા જે બારે ઉપલ-
પાયલ થઈ હતી તેની શરૂઆત અને ખીલનટ આ સાક્ષર શિરોમણિ બેક-
નના હાથેજ થઈ હતી. કંઈ પણ વાત કહેવી હોય તો તે સાબળનારના મન
ઉપર ધારેલી અસર કરે એની રીતે કહેવાની શક્તિ એના જેટલી બાગ્યેજ
એ વખતના ખીજા કોઈ માણુસમા હશે જે માણુસો ખગોળવિદ્યા અને
રસાયણશાસ્ત્રની દિશામા પ્રયત્ન કરતા હતા તેઓના પ્રયત્ન અને આશાઓ
પણ બ્યાજખી છે એમ તેઓના પોતાના કરતા બેકન ઘણી સારી રીતે
ખતાની શકતો હતો આની બાગ્યેથી બવિખ્યમા દુનિયાને શા શા ફાયદા
થવાના છે તે ખતાવીને એ તરફ તે લોખાનું ધ્યાન ખેંચતો હતો. બુદ્ધિ
બુદ્ધિ શાસ્ત્રો આજે જે સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે તેઓને વાસ્તવિક રીતે
રીતે જોતા બેકનના લખાણથી પ્રથમ જે કોત્તેજન મળ્યું હતું તેના કરતા
વધારે તેણે પોતાની બીડી સદજ બુદ્ધિથી જ્ઞાનના ખાલ અર્થે અને મયાલ

જિંદગી જે વિચાર બાંધે છે તે અને જે પાર પાડવાને તેણે અસાધારણ બિ-
ત્સાહ બતાવ્યો હતો તેનાથી અને મનુષ્ય જાતની બુદ્ધિ અને સ્વાભાવિક
ટેવો ઉપર અને તેઓને સીધે રસ્તે દોરવા માટે જે પગલાં ભરવાં અવ-
શ્યનાં હતાં તેઓના ઉપર તેણે સખ્યાબંધ જે પ્રખ્યાત નિયમો ઘડ્યા
હતા તેઓનાથી મળ્યું હતું. આ ઉત્તેજન બીજાઓનું મન હરણ કરી લે,
તેઓના પોતાના જોડોજ ઉત્સાહ બિત્પન્ન કરે, અને તેઓના મન ઉપર
કાયમની છાપ પાડી શકે એવી રીતે આપવાની જે શક્તિ તે ધરાવતો હતો
તે બેશક અસાધારણ હતી. એ હકિકત એડવાન્સમેન્ટના સ્પષ્ટ અને અ-
સરકારક લખાણ ઉપરથી, એજ પુસ્તકમાં એક સરખી રીતે ટકી રહેલી
વક્તૃત્વશક્તિ ઉપરથી, તેમાં દર્શાવેલી બિમલ આશાઓ ઉપરથી, તેના સ્તુતિ-
પાત્ર બિદેશ ઉપરથી, અને નોવેમ એડગેનમની અપૂર્વતા અને
પરમ સુન્દરતા અને તેના અનિવાર્ય અને હૃદયભેદક સત્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ
દોસ્તી આવે છે.

શુદ્ધિપત્રક.

પાત્રું	સીટી	આશુદ્ધ.	શુદ્ધ
૩૨	૧	આરસેન્ડ	આયર્સેન્ડ
૪૦	૨૨	ખોટા	ખોટા
૪૯	૧૫	હાપા	હાપો.
૬૮	૧૦	નહિ	નહિ તેમાં
૭૦	૩	જિઝા	જિઝા
૭૪	૧૩	તેને	તેણે
૮૯	૨૯	બહોતી	નહોતી
૯૫	૨૧	જગ્યા	જગ્યા
૧૨૯	૧૧	આપવાની	આપવાની
"	"	કર્પો	કર્પો.
૧૩૨	૯	સાથે	સામે
૧૩૭	૧	મળધીજ	ળધીજ
૧૫૯	૧૯	એને	અને
૧૬૪	૨૬	વિરષ્ટ	વરિષ્ટ
૧૭૦	૩	આવતો	આપતો
૧૮૪	૨૮	રાજ્યની	રાજ્યને
૧૯૪	૨૯	સાબળવાની	સબાળવાની
૨૦૦	૧૩	સમ્યુક્ત	સમ્યધી મુક્ત
૨૦૨	૫	બેકન	બેકને
"	૧૯	નોવેલ	નોવેમ
૨૦૩	૨૯	રાજ્યસામે	રાજ્યસાથે
૨૦૭	૫	કૃષ્ણધીનીયસ	કૃષ્ણધીનીયસ
૨૧૭	૩	ખાત્રી	ખાત્રી
"	૬	હતા	હતી
"	૧૮	અગર તે	અગર
૨૨૩	૨	મરણ	કારણ

૨૨૪	૧૩	એમ એમ	એમ
૨૩૫	૧૫	દિંદુરયાની	દિંદુરયાનની
૨૩૮	૨૭	કલ્પનાઓ	કલ્પનાઓ છે,
૨૪૧	૯	ન્યાયશાસ્ત્રીના	ન્યાયશાસ્ત્રના
૨૪૨	૪	તાત્પર્યને	તાત્પર્યને
૨૫૩	૨૩	મેડીન્ટોસ,	મેડીન્ટોસ
૨૫૮	૨૪	તેઓ બિલકૂલ	બિલકૂલ
૨૭૭	૧૦	આ રથાને	આરથાને
૩૦૦	૩	પ્રતિજ્ઞાનો	પ્રતિજ્ઞા
૩૪૩	૧૮	મુદ્દા	મુદ્દો
૩૪૪	૨૦	હતો	હતો
૩૫૨	૧૧	હતો	હતી.

BHAVAN'S LIBRARY
BOMBAY-400 007

NB—This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below

Date

Date

Date

14 Dec
NOV 1982